

PARADOXALE MODERNISERING

EDE, 1945-1995: GROOT GEWORDEN, HERKENBAAR GEBLEVEN

Janny Bloembergen-Lukkes

Promotiecommissie

Promotor

Prof. dr. P. Kooij
Em. hoogleraar Agrarische Geschiedenis
Wageningen University

Co-promotor

Dr. A.J.A.M. Schuurman
Universitair hoofddocent, leerstoelgroep Agrarische- en Milieugeschiedenis
Wageningen University

Overige leden

Prof. dr. M.N.C. Aarts, Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. J. Janssen, Wageningen University
Prof. dr. T.H.G. Verhoeven, Radboud Universiteit
Prof. dr. M.G.J. Duijvendak, Rijksuniversiteit Groningen

PARADOXALE MODERNISERING

EDE, 1945-1995: GROOT GEWORDEN, HERKENBAAR GEBLEVEN

Jannegje Reinsje Bloembergen-Lukkes

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan Wageningen University
op gezag van de rector magnificus,
Prof. dr. M.J. Kropff,
ten overstaan van een door het
College voor Promoties ingestelde commissie
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 17 december 2014
des namiddags te vier uur in de Aula

Jannegje Reinsje Bloembergen-Lukkes
Paradoxe modernisering
Ede, 1945-1995: groot geworden, herkenbaar gebleven
365 pages

Thesis Wageningen University, Wageningen, NL (2014)
With references, with summaries in Dutch and English

ISBN 978-94-6257-143-3

Woord vooraf

Lang sluimerde de wens om weer actief onderzoek te doen met als doel het schrijven van een dissertatie. Op een gegeven moment heb ik de stoute schoenen aangetrokken en de stap gezet. Het was het begin van een boeiend onderzoek waarin de archieven van Ede langzaam maar zeker hun schatten prijsgaven. De gang naar het archief is nooit gaan vervelen, dit boekwerk is het resultaat. Ik ben dankbaar dat de faculteit Cultuurwetenschappen, nu Cultuur- en Rechtswetenschappen van de Open Universiteit, mij een dag in de week de ruimte heeft gegeven aan dit onderzoek te werken.

Van de velen die belangstelling toonden en elk op hun eigen manier hebben bijgedragen aan het tot stand komen van dit boek, wil ik er enkelen noemen. Allereerst prof. dr. Pim Kooij die mij als buitenpromovenda onderdak bood bij de Leerstoelgroep Agrarische geschiedenis aan de Wageningen Universiteit. Minutieus heeft hij de laatste versie van het manuscript doorgenomen, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben. Voorts dr. Anton Schuurman die, als mijn begeleider, gedurende mijn onderzoek mij in gesprekken en met zijn commentaren uitdaagde, bij de les hield, stimuleerde en door zijn zeer vlotte reacties op (concept-) teksten er voor zorgde dat ik weer verder kon. Anton, je verplichtte me zo op een bijzonder prettige wijze om door te zetten, waarvoor een bijzonder woord van dank! Daarnaast was het, als buitenpromovenda, erg prettig en stimulerend om aanwezig te mogen zijn bij de lezingen die voor en door de onderzoeksgroep van de leerstoelgroep werden gehouden.

Een speciaal woord van dank voor alle medewerkers van het gemeentearchief van Ede. De archivaris Peter van Beek en plaatsvervangend archivaris Hans Berende. Voor Evert Somers, die voor mij de ontbrekende gegevens, nodig voor het onderzoek naar de veranderingen in de samenstelling van de raad, in de Gemeentelijke Basis Administratie heeft opgezocht en de medewerkers Marjo van den Berg, Gonda Heerdink en Arjan Molenaar. Ook vanuit de Werkgroep geschiedenis van de Vereniging Oud Ede en van de Vereniging Oud Bennekom werd steun geboden, ik noem met name emeritus hoogleraar Ad Nooij, Kees van Lohuizen, Frans van Oort en Carel Verhoef. Voorts René van der Schans.

Het voltooiën van deze dissertatie is mede gelukt omdat er steeds belangstelling was vanuit mijn (werk-)omgeving. Het hebben van fijne collega's is een voorrecht en vooral aan het einde van dit traject heeft hun steun en belangstelling mij geholpen de klus te klaren. In het bijzonder noem ik Marjolein van Herten en Ronald Rommes, die elk delen van de tekst van commentaar hebben voorzien. Bovenal een woord van dank voor mijn collega Frank Inklaar, die van begin tot eind bereid was van gedachten te wisselen over opzet, aanpak en uitwerking van het onderzoek en om commentaar te leveren op tussentijdse produkten. En voor mijn Groningse studievriendin vanaf het eerste uur Marja Kwast-van Duursen, voor de kritische lezing van het eindprodukt en de voorstellen voor tekstuele verbeteringen.

Werken bij de OU betekent ook werken met enthousiaste, betrokken studenten. Hun voortdurend vragen naar de stand van zaken, hun belangstelling en enthousiasme was en is hartverwarmend.

Familie en vrienden, het vertrouwen dat 'het boekje' er wel zou komen, heeft veel voor me betekend. Een groots dank je wel voor mijn vader en moeder die mij niet alleen de kans boden te gaan studeren, maar die altijd mijn werk en onderzoek liefdevol gestimuleerd hebben. Jammer genoeg heeft mijn vader de afronding van deze dissertatie niet meer mee kunnen maken, maar mij nog wel kunnen feliciteren met het feit dat het manuscript af was. En 'leest best', mijn gezin: dank jullie wel voor jullie liefde en betrokkenheid. Mijne heren en dame, de stand is 3-2. Jan Rienk, de 's' gaat er af.

Bennekom, 27 oktober 2014.

Inhoudsopgave

Modernisering en Ede	3
Inleiding	3
Modernisering: een begrip met vele betekenissen	4
Modernisering gezien als breuk met het verleden	5
Het begrip modernisering raakt in diskrediet	6
Modernisering keert terug in de Nederlandse historiografie	6
Welvaart in zwart-wit	7
Emmen als voorbeeld van 'beheerste modernisering'	8
De rol van de sociologen in het moderniseringsproces	10
TIN19: modernisering als 'paraplu-term'	10
TIN20: 'betwiste', 'beheerste' of 'reflexieve' modernisering?	11
Modernisering in Zuidoost Brabant vanuit ruimtelijk perspectief	13
Modernisering en verzuiling	14
Modernisering en maakbaarheid	16
Lokale studies en modernisering	17
Mijn gebruik van modernisering	18
Opbouw van het boek	19
Het nationale decor, 1945-1995	21
Inleiding	21
Politieke ontwikkelingen op nationaal niveau	21
Nieuw élan, maar langs oude partijlijnen	21
De rol van de overheid in de samenleving.	23
Planning en ordening	25
Verzuiling, ontzuiling en secularisatie	26
Wie regeert met wie en wat is de inzet?	29
Ruimtelijke ordening	32
De ontwikkeling van een nationaal beleid voor de ruimtelijke ordening	33
Nota Ruimtelijke Ordening	34
De Tweede nota: gebundelde deconcentratie	35
De derde Nota	37
VINO en VINEX	40
Onderwijs	42
Ontwikkelingen van het onderwijs in de eerste helft van de twintigste eeuw	42
Naoorlogse uitbreiding van het onderwijs	43
De verzuiling bleef in stand	44
Gastarbeiders/migranten	45
De komst van de gastarbeiders	46
Huisvesting	47
Van vakarbeider naar ongeschoolde arbeider	48
Van maatschappelijk werk naar eigen organisaties	49
Religie	49
Politieke organisaties	50
Onderwijs	51
Van tijdelijk naar blijvend	52
Vrijtijdsbesteding en cultuur	53
Overheid, vrije tijd en cultuur	53
Baas over eigen vrije tijd	54
De overheid of de markt	55
Afsluiting	57

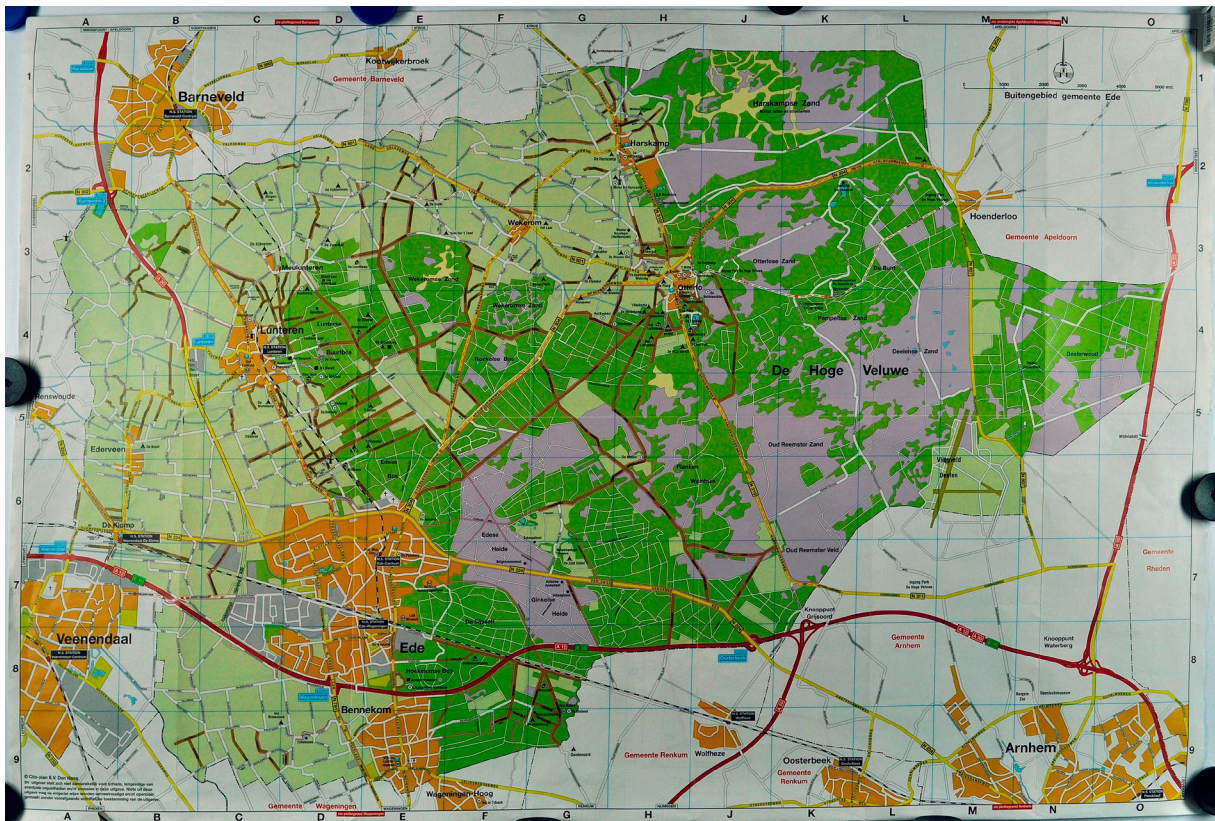
De 211 raadsleden en hun burgemeesters	59
Inleiding	59
Herstel van het bestuur en de noodraad	60
Herstel van het bestuur	60
De noodraad: een nieuw begin, een nieuw geluid?	61
Gemeenteraadsverkiezingen	62
1946-1966: opbouw vaste kern vanuit de zes partijen	64
1966-1978: Ede in transitie	66
Winst voor de Boerenpartij	67
De affaire Blansjaar: olie op het vuur	69
De politiek komt nog niet tot rust	71
1978-1994: nieuwe verhoudingen	75
Coalitievorming	76
1945-1966: wat moeizame acceptatie van de socialisten als coalitiegeenoot	77
1966: het begin van een nieuwe periode	81
1978-1994: op zoek naar een bredere basis voor het gemeentebestuur	83
De raads- en collegeleden	85
Zittingsduur	85
Leeftijd	86
Vrouwen	88
Herkomst	90
Vertegenwoordiging van de dorpen	92
Beroep	93
Opleiding	94
Denominatie	95
Wethouders	96
Burgemeesters	97
Afsluiting	99
 Landelijke groei: Ede tussen cityvorming, landbouw en natuur	103
Het ruimtelijk beleid tot 1945	103
Een bestemmingsplan voor het hele grondgebied	105
Professionele ondersteuning	106
Het 'Plan in hoofdzaak': drie heikele punten	109
100 hectare cultuurgrond voor woningbouw	111
Minimaal 1 hectare perceelsomvang voor een nieuw agrarisch bedrijf	113
Bestemming 'landgoed'	114
Het gemeentebestuur tussen publiek en privaat, professionalisering, en planning	115
Betekent groei ook dat Ede een stad moet worden?	116
Opnieuw professionalisering en boven lokale regels	118
Plannen tot City-vorming	120
City-vorming stuit op tegenstand	124
Een 'huis der gemeente' – cityvorming tweede ronde	127
Het ontwerp	129
Het 'huis der gemeente': een stap te ver	130
De behoefte aan inspraak neemt toe	133
Flats in het weiland - uitbreiding in het agrarisch gebied	134
Versnelde onteigeningsprocedure	137
Compensatie van de agrariërs	138
Het buitengebied: boeren en milieu	139
Veranderingen en constanten	141
De politieke vertaling van maatschappelijke onrust	144
Deel van een groter geheel: waar zit de lokale manoeuvreerruimte?	146
Het Structuurplan 1989: een ommezwaai die discussie oproept	147

Nationale plannen vragen om lokaal beleid	151
Kleine kernen moeten klein blijven	152
De groei van Ede moet beteugeld worden.	153
Grenzen aan de groei?	154
Werkgelegenheid vraagt om bedrijfsterreinen	157
Afsluiting	159
 Onderwijs: bijzonder of openbaar?	164
Het onderwijs in Ede tot 1945	164
Opbouw van een breed aanbod aan protestants-christelijk onderwijs na 1945	167
Ede krijgt een christelijke l.t.s.	168
Ede ontwikkelt zich tot een regionaal centrum voor protestants-christelijk onderwijs	170
Ede krijgt een christelijke kweekschool	171
De Christelijke Hogere Landbouwschool	171
Oprichting van een christelijke u.t.s.	172
Het Streek in de steigers gezet	173
Opnieuw een verzoek om financiële steun	176
Alsnog steun voor het Streek	178
Het moderniseringsproces verandert Ede	179
Uitbreiding openbaar voortgezet onderwijs gaat moeizaam	181
De veranderingen opnieuw in kaart gebracht	182
Uitbouw van het openbaar voortgezet onderwijs	183
Ambtelijke voorbereiding	183
Het college neemt actie	184
Wat ging er mis?	186
Was de communicatie met het COVGO en Den Haag wel optimaal?	187
De positie van de pravo, de Minerva-mavo en de Pallas mavo	188
De macht van het getal: leerlingenaantallen	189
Eindelijk geslaagd	192
Lokale kleuring van modernisering: twee cases	196
De gehuwde ambtenares/onderwijzeres	196
Lokale invulling van nationaal beleid	198
Tweedeling in de raad	199
Het nationale beleid dringt zich op	200
De Schoolbegeleidingsdienst	201
Herhaling van zetten	202
Een breuk dreigt	203
Verzuiling nog niet ten einde	205
Afsluiting	205
 Van gastarbeiders naar buitenlandse werknemers	208
Migranten in Ede tot 1945	209
Repatrianten en Molukkers	209
De komst van de gastarbeiders	211
Ontvangst in den vreemde.	212
Kerkelijk initiatief zorgt voor lokale afdeling van de SBBW.	214
De SBBW van start	215
De Minoriteitennota van het Sociografische Bureau	218
Overheveling taken van het Rijk naar de gemeente	221
Een eigen gemeentelijk minderhedenbeleid.	222
De Edese politieke partijen nemen stelling in het migrantendebat	224
Het beleid in de praktijk	228
Ede wordt een concentratiegemeente.	230
Zelforganisaties	231
Het beleid geëvalueerd en aangepast	234

Een eigen gebedsruimte.	237
Een eerste onderkomen in de Sterkenburgflat	238
Huurschuld	239
De scheiding van kerk-staat	240
Een nieuwe moskee: een gebed zonder end	242
Het maatschappelijk klimaat verandert	243
Past Ede in het landelijke beeld?	245
Afsluiting	247
 Vrijtijdsbesteding: wat hoort bij een gemeente met 100.000 inwoners?	250
Vrijtijdsbesteding in Ede tot 1945	251
Zwemmen in Ede	252
De Zanding: Van kanovijver tot recreatiepark	253
Vooroorlogse perikelen	253
Veiligheid boven principe: opstelling op zondag	254
Spanning tussen de gemeente als eigenaar en de pachter als exploitant	255
De gemeente houdt op afstand een vinger in de pap	256
Het Lunterse Bosbad	257
Het Enkabad	258
Een eigen overdekt zwembad: de droom van het college	259
Een zwembad met gebreken	262
Het Enkabad kind van de rekening?	263
Vier zwembaden op de begroting: een kostbare zaak	266
Knopen worden doorgehakt: privatisering en nieuwbouw.	268
Cultuur 271	
Subsidie voor de Arnhemse Orkestvereniging?	271
Subsidie voor 'Theater': een jarenlange voorstelling	273
De 'Eder kuil'	277
Een overdekte hal naast het Openluchttheater?	278
De Reehorst: een taak voor de gemeente?	279
De Reehorst komt op de markt	279
Aankoop van de Reehorst, maar hoe nu verder?	281
Het gemeentebestuur trekt zich langzaam terug	285
Cultureel centrum of landelijk congrescentrum?	286
Publiek of privaat	290
Privatisering met behoud controle cultureel programma	291
En zo kwam het hotel er toch	294
Heideweek 295	
De Heideweek groeit na de oorlog uit tot een waar evenement	296
Festiviteiten te werelds? Gemor in de raad	298
Een moeilijke periode	300
De wederopstanding	301
Afsluiting	304
 Paradoxe modernisering: Hoe Ede tussen 1945 en 1995 veranderde, maar herkenbaar Ede bleef	308
Inleiding	308
De 211 raadsleden en hun voorzitter	308
Ruimtelijke ordening	310
Onderwijs	311
Migranten/gastarbeiders	313
Vrije tijd: een zwembad, een schouwburg, een evenement	314
Het moderniseringsproces in de tijd	316
1945-1966: groei en traditie	316
1966-1978: verandering en debat	317
1978-1994: pluriformiteit en afstand	318
Ede's periodisering vergeleken	319

Modernisering kent meerdere paden	321
Ede is geen Katwijk: modernisering wordt niet van buitenaf opgedrongen	321
Ede is geen Emmen: voor Ede geen technocratische blauwdruk	322
Ede vergelijkbaar met Zeeland? Lokale modernisering	323
Ede en Welvaart in zwart-wit	324
Conclusie	325
 Samenvatting	 330
Summary	334
Bijlagen	338
Lijst van gebruikte archieven	347
Literatuur	348
Lijst van geraadpleegde internetsites	361
Interviews	362
Lijst van kaarten	363
Lijst van figuren	363
Lijst van grafieken	363
Lijst van tabellen	363
Over de auteur	365

Kaart 1.1 Wegenkaart van het grondgebied van Ede, 2002.

Bron: GAE, K 2150, Wegenkaart gemeente Ede, buitengebied en dorpen.

Deze kaart laat zien dat vrijwel alle dorpen tegen het Veluwe massief aanliggen. Ten westen van de dorpen ligt het agrarische gebied.

Modernisering en Ede

Inleiding

Ede veranderde in de tweede helft van de twintigste eeuw van een nog overwegend rustige plattelandsgemeente in een snel groeiende gemeente, waar streven naar stedelijke allures was gaan strijden met het verlangen naar het behoud van het landelijke karakter. In 1947 was in deze gemeente nog 32 procent van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw, zo'n vijftig jaar later was dit aandeel gedecimeerd tot 6,5 procent.¹ Tegelijkertijd was de Gelderse Vallei uitgegroeid tot een van de kerngebieden voor de intensieve veehouderij. Met deze 6,5 procent was Ede de enige gemeente in Nederland in het laatste kwart van de twintigste eeuw waarin het aantal kleinschalige agrarische bedrijven niet afnam. Veel ex-agrariërs bleven eveneens vasthouden aan het ideaal van een eigen bedrijf. Men verhuisde liever niet naar het dorp, maar behield een klein lapje grond met eventueel wat kleinvee.² Aan de andere kant was het aantal inwoners in deze vijftig jaar meer dan verdubbeld: Ede doorbrak in 1996 de 'magische grens' van 100.000 inwoners. Een ambitie die door het gemeentebestuur begin jaren zestig werd geformuleerd voor het jaar 2000 maar vier jaar eerder werd bereikt. Ede bleek een aantrekkelijke gemeente om in te wonen. Al in de jaren zestig overvleugelde de import de geboren en getogen Edenaren. Enerzijds werd Ede een gemeente als veel andere gemeentes in Nederland, maar anderzijds behield Ede een geheel eigen karakter.

Het was dit verschijnsel dat mij deed afvragen wat hiervoor de verklaring zou kunnen zijn. Wat maakt dat een lokale samenleving verandert en toch herkenbaar blijft? Heeft een lokale samenleving wel zoveel mogelijkheden om het maatschappelijk veranderingsproces naar haar hand te zetten of is het veel meer een exogeen proces, waaraan mensen zich maar hebben aan te passen? Om deze vraag te kunnen onderzoeken heb ik mij gericht op de rol van het gemeentebestuur in dit veranderingsproces. Een gemeentebestuur is bij alle besluiten over het openbare domein betrokken. Door zijn formele taakstelling, de openbaarheid van zijn werkwijze en de democratische vertegenwoordiging, vormt het een geschikt onderzoeksobject. De raad heeft het mandaat van de kiezers en de raadspartijen bepalen welke samenstelling het college krijgt. De raad en het college voeren het debat over de voorstellen van het college. Het is de raad die vervolgens bepaalt welk besluit genomen wordt. De raad en het college zijn daarnaast zelf ook onderdeel van het transformatieproces dat de gemeente doormaakt en tegelijkertijd een van de medebepalende actoren. Deze studie naar Ede is daarom een onderzoek naar het spanningsveld tussen de dynamiek van algemene maatschappelijke processen en het handelen van mensen gericht op vorm geven aan hun gemeenschappelijk leven. De hoofdvraag luidt: Welke keuzes heeft het gemeentebestuur van Ede gemaakt om aan de maatschappelijke veranderingen in de periode 1945-1995 vorm en inhoud te geven?

Waarom heb ik de periode 1945-1995 gekozen? Deze afbakening is als volgt tot stand gekomen. Politiek gezien vormde de Tweede Wereldoorlog een cesuur in de Edese politiek. In tegenstelling tot de vooroorlogse periode zette het college na de bevrijding in op het actief bevorderen van werkgelegenheid en groei, waarbij het op meerdere terreinen het voortouw nam. Het einde van de Tweede Wereldoorlog betekende ook een breuk in de Edese partijverhoudingen. De PvdA kwam na de oorlog verrassend als tweede partij uit de verkiezingen. Voor de oorlog was de SDAP, voorloper van de PvdA, voor veel andere politieke partijen geen acceptabele regeringspartij. Na de oorlog konden de gevestigde partijen moeilijk om de PvdA heen. Meteen na de bevrijding leverde de partij een van de drie wethouders. De andere wethouders werden geleverd door CHU en ARP. Aanvankelijk verliep de onderlinge samenwerking moeizaam maar deze drie partijen zouden jarenlang samen de coalitie vormen. Als eindpunt voor dit onderzoek is gekozen voor 1995, het jaar voordat de gemeente de 100.000 inwoners grens zou doorbreken. Een ambitie die al begin jaren zestig door het gemeentebestuur als uitgangspunt voor het beleid was genomen. Vijftig jaar is een ruime periode die lang genoeg is om de maatschappelijke ontwikkelingen in Ede af te kunnen zetten tegen ontwikkelingen in de rest van Nederland. Deze periode is ook lang genoeg om te onderzoeken waar op lokaal niveau de cesuren zijn te onderscheiden. Lagen de breukpunten in de jaren vijftig, de jaren zestig of later? En wat veranderde er dan wel?

¹ J. Kwantes, *De landbouw in de gemeente Ede* (z.p. 1956) 6. *Ede in cijfers*, <http://ede.buurtmonitor.nl/> (november 2013).

² GAE, studiezaal DAC Str 08, Structuurplan 1989.

Tot nu toe heb ik de algemene term maatschappelijke veranderingsprocessen gebruikt om de structurele dynamiek in deze periode aan te duiden. Als theoretisch perspectief om deze veranderingsprocessen te analyseren hanteer ik het concept modernisering. Modernisering speelt een belangrijke rol in mijn onderzoek. Mijn doelstelling is daarbij niet primair om bij te dragen aan de theorievorming rond dit concept, maar juist om met gebruik van dit begrip scherper inzicht te krijgen in de dynamiek tussen algemene processen en concreet handelen. Het boek *1950. Welvaart in zwart-wit* van Schuyt en Taverne heeft daarbij als inspiratiebron gediend.³ Dit boek is het sluitstuk van de reeks *Nederlandse cultuur in Europese context*. In dit stimulerende werk gebruiken de auteurs modernisering als theoretisch concept om de naoorlogse Nederlandse geschiedenis tot 1973 te duiden. De centrale plaats die zij toekennen aan het begrip modernisering lijkt opmerkelijk omdat modernisering vanaf de jaren zeventig in toenemende mate als een problematisch begrip werd ervaren, nadat het in de jaren vijftig en zestig juist steeds populairder was geworden. Onder invloed van het gebruik van begrippen als moderniteit en postmodernisme won ook het gebruik van het begrip modernisering aan het einde van de twintigste eeuw weer aan populariteit - waarbij een ieder die het woord modernisering gebruikte meteen aangaf en aangeeft dat hij er niet een automatisch proces van vooruitgang mee bedoelde en/of dat modernisering niet eenvoudigweg een ander woord was voor verandering. Op het gebruik van dit begrip zal ik in deze inleiding uitvoerig ingaan.

Uit het vooronderzoek bleek dat Ede om verschillende redenen een goede keuze was om op lokaal niveau te kijken hoe een gemeentebestuur omging met het moderniseringsproces. Toen na de oorlog door onder meer de Stichting Gelderland de balans voor de provincie werd opgemaakt, bleef Ede in de vele rapporten afwezig. Ede werd niet geclassificeerd als een 'maatschappelijk achtergebleven' gebied. Voor deze gemeente was er geen overheidsbemoeienis in de vorm van ruilverkavelingsprojecten en/of streekverbetering. Ede is niet 'met subsidies grootgemaakt'.⁴ Er lag geen blauwdruk aan ten grondslag. In tegenstelling tot andere plaatsen in Nederland was hier geen noodzaak om door interventie van bovenaf te komen tot een grootschalige aanpak van 'beheerste modernisering', waarbij planning en ordening hoog in het vaandel stonden. Evenmin verscheen Ede in de rapporten van het Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland (ETIG) als een groeidiament op de heide. Ede leek een tamelijk doorsnee-gemeente te zijn, maar wel een snel groeiende gemeente. De gemeente verwelkomde in 1996 haar 100.000ste inwoner. Tegelijkertijd lag Ede in de zogenaamde 'Bible Belt' – het gebied in Nederland waar relatief veel orthodoxe protestanten wonen. Dit riep de verwachting op dat hier het moderniseringsproces, dat zich vaak ook voordeed als een seculariseringsproces, niet zonder slag of stoot zou zijn aanvaard. Als ergens een gemeenschap moeite zou doen zelf actief aan de slag te gaan met het moderniseringsproces dan zou dat in een gemeente als Ede moeten zijn.

In deze inleiding zal ik eerst dieper ingaan op het gebruik van het begrip modernisering en vervolgens op mijn invulling van dit begrip. Daarna zal ik terugkomen op de vragen die in dit onderzoek centraal staan en aangeven hoe dit boek is opgebouwd.

Modernisering: een begrip met vele betekenissen

De ingrijpende veranderingen die in de negentiende eeuw zijn opgetreden, mede als gevolg van de Verlichting, de Franse en de Industriële Revolutie, hebben tot structurele veranderingen in de Europese samenleving geleid. Het begrip modernisering wordt veelal gebruikt om deze processen in hun onderlinge samenhang te beschrijven.⁵ Het gebruik van de term modernisering is niet zonder problemen. In het dagelijks taalgebruik wordt het begrip modernisering vaak gekoppeld aan het begrip modern en er wordt vrijwel altijd een kwalitatief oordeel aan verbonden. Verandering wordt of als een verbetering opgevat of als een aantasting van bepaalde gewaardeerde aspecten in de samenleving. Ook aan het wetenschappelijke gebruik van de term modernisering is lange tijd dit soort kwalificaties verbonden. Van Bottenburg bespreekt in zijn artikel 'Hoe recent is modern?' de ontwikkelingsgeschiedenis van het begrip.⁶ De koppeling in de negentiende eeuw van de connotatie modern aan het begrip modernisering toont aan dat het begrip modernisering werd ingezet als een typering van de toenmalige samenleving die als een breuk met het verleden werd beleefd. In die betekenis is het begrip modernisering terug te vinden in het werk van onder meer Tocqueville, Marx

³ K. Schuyt en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).

⁴ Dit verwijst naar de titel van het werk van Van Vegchel waarop nog op zal worden ingegaan.

⁵ H. van der Loo en W. van Rijen, *Paradoxen van modernisering*, (3^e druk; Bussum 1999), 318.

⁶ M. van Bottenburg, 'Hoe recent is modern? Over de herkomst van 'modern', 'moderniteit' en 'modernisering', en het gebruik ervan in de sociologie', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17 1 (1990) 101-118.

en Weber. Elk van hen probeerde de veranderingen in de samenleving te duiden. De geconstateerde breuk met het verleden kenschetsten ze als de overgang van een traditionele naar een moderne samenleving.

Modernisering gezien als breuk met het verleden

Webers werk richtte zich op rationaliseringsprocessen binnen deze ontwikkeling en de samenhang met religie in relatie met het begin van secularisatie. Hij had oog voor het paradoxale karakter van de ontwikkelingen. Een aspect dat ook in mijn onderzoek een belangrijke rol speelt. Een van de specifieke kenmerken van Ede is dat ondanks de secularisering van de samenleving de orthodox-protestantse bevolkingsgroep relatief groot is gebleven. Beide ontwikkelingen vinden we terug in de politieke constellatie van de gemeente. De 'onttovering' van de wereld leidde volgens Weber tot de verbanning van magie en mythe uit het dagelijks leven. Echter, binnen een gerationaliseerde samenleving werd de vrijheid van het autonoom handelend individu bedreigd door het ontstaan van een 'ijzeren kooi'. Hiermee duidde Weber op de groei van de bureaucratie.⁷ Weber beschouwde de ontwikkeling van rationaliseringsprocessen binnen een samenleving niet als een specifiek Westerse ontwikkeling. Hij onderscheidde wel een Westerse variant. Deze kenmerkte zich vooral door 'berekening en systematische wereldbeheersing'.⁸ Naast de 'winst' van een meer efficiënt georganiseerde samenleving, waarin willekeur in beleid en benoemingen het veld hadden moeten ruimen voor professionalisering en bekwaamheid, trad verlies op andere terreinen op. Het verlies aan individuele vrijheid als gevolg van moderniseringsprocessen vormde binnen de sociologie, maar ook in de menswetenschappen in het algemeen, in de twintigste eeuw een terugkerend thema. Maar niet alleen het individu leverde vrijheid in, ook de bestuurder raakte vrijheid kwijt door wetgeving, regels en procedures. Professionalisering van het ambtenarenapparaat, beleidsvisies, lokale, provinciale en nationale regelgeving beperkten ook in toenemende mate de bestuursvrijheid van de politicus.

Een ander terugkerend onderwerp in de discussie over de gevolgen van modernisering is het vraagstuk van sociale cohesie. Zowel Tönnies als Durkheim vroegen hiervoor in de negentiende eeuw al aandacht. Tönnies typeerde de overgang naar een moderne samenleving als de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft*, waarbij de traditionele samenbindende structuren verloren gingen. Durkheim vreesde dat in deze overgang de meer vanzelfsprekende mechanische solidariteit tussen mensen in de premoderne samenleving verloren zou gaan. De arbeidsdeling zou de mens meer afhankelijk maken terwijl de solidariteit in grotere leefgemeenschappen minder vanzelfsprekend zou zijn. Het gevaar was aanwezig dat de noodzakelijke sociale cohesie onder druk kwam.⁹ Het probleem van het behoud van sociale cohesie in een veranderende samenleving bleef binnen de sociologie een punt van aandacht. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw werden sociologen betrokken bij de beleidsvorming die tot doel had om de industrialisatie van Nederland sterk te bevorderen.¹⁰

Ondanks de vroege belangstelling voor de negatieve aspecten is de term modernisering in de twintigste eeuw meer en meer aan de idee van vooruitgang gekoppeld. De economische groei, de toename van wetenschappelijke kennis, de stijgende welvaart en welzijn werden als verworvenheden van de moderne tijd gezien en onder de noemer van modernisering gebracht. De moderne samenleving werd gekenmerkt door een steeds hogere graad van industrialisatie gepaard gaande met voortdurende economische groei, schaalvergroting, urbanisatie, een sterke toename van onderwijs zowel in kwantiteit als in kwaliteit, professionalisering, een groeiende sociale en geografische mobiliteit, individualisering, secularisering en democratisering. Al met al werd deze ontwikkeling tot in de jaren zestig veelal gekenschetst als typerend voor de westerse samenleving, voortbouwend op de verworvenheden van de Verlichting en de Franse Revolutie. Deze evolutionaire ontwikkeling zou universeel van aard zijn en het zou alleen een kwestie van tijd zijn voordat dit proces mondiaal zijn beslag zou krijgen.¹¹

⁷ P. Dassen, *De onttovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland, 1890-1920* (Amsterdam 1999) 261.

⁸ Dassen, *De onttovering*, 159.

⁹ H.P.M. Goddijn, *De sociologie van Emile Durkheim* (Amsterdam 1969) 14-25, 142-151. E. Durkheim, *Le suicide* (Paris 1969) 224-225, 278-283.

¹⁰ Dit komt verderop in dit hoofdstuk in de paragrafen *Emmen als voorbeeld van 'beheerste modernisering'* en *De rol van de sociologen in het moderniseringsproces* nog nader aan de orde.

¹¹ Zie voor een kritische beschouwing van deze positivistische opvatting onder andere H.U. Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichten* (Goettingen 1975). Of R. Inglehart en W. E. Baker, 'Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values', in *American Sociological Review*, 65, 1 (2000) 19-33.

Het begrip modernisering raakt in diskrediet

Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw kwam de hiervoor geschetste invulling van het moderniseringsconcept meer en meer onder vuur te liggen. De theoretische gedachtevorming rond modernisering was zeker in de sociale wetenschappen vooral in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw populair. Ze floreerde in een samenleving waarin het geloof overheerste dat de voortdurende toename van wetenschappelijke kennis inzicht zou bieden hoe sociaal-maatschappelijke processen op de juiste wijze aangestuurd zouden kunnen worden. Het geloof in een uni-lineaire universele ontwikkeling overheerste, waarbij impliciet uitgegaan werd van de idee dat de samenleving maakbaar zou zijn. Deze opvattingen kwamen in de jaren zestig, maar vooral in de jaren zeventig onder vuur te liggen. Kritiek op het kapitalistische groeimodel is in twintigste eeuw nooit verdwenen, maar vanaf de jaren zestig brak langzaam het besef door dat economische groei, die in die tijd zeker nog beschouwd werd als de noodzakelijke motor van modernisering, onder meer nadelige milieueffecten had. De publicatie van de studie *'Limits to growth'* van de Club van Rome in 1972 zorgde voor een schokeffect. Voor het eerst begon men zich op veel bredere schaal te realiseren dat energie en grondstoffen eindig waren. Een voortdurende economische groei in combinatie met een sterke toename van de wereldbevolking zou niet alleen zorgen voor schaarste en tekorten, maar ook voor toenemende milieuproblemen. Een jaar later volgde de mondiale economische crisis. Het vooruitgangsgeloof begon te wankelen.

In 1975 verscheen *Modernisierungstheorie und Geschichte* waarin Hans-Ulrich Wehler uitvoerig op de voor- en nadelen van het concept inging.¹² Wehler bleef voorstander van het gebruik van de moderniseringstheorie, maar benoemde ook de nadelen van het toenmalige gebruik van moderniseringstheorieën. Een van de kritiekpunten was dat een scherpe scheiding tussen traditioneel en modern in de praktijk niet zo gemakkelijk was te trekken. Traditioneel, niet-westers, agrarisch, statisch, et cetera, het bleken stereotypen die in het leven van alle dag niet zo eenduidig werden aangetroffen. Modernisering als uni-lineair evolutionistisch model bleek te simpel om de werkelijkheid te vatten. Er bleken meerdere ontwikkelingslijnen, inclusief regressieve ontwikkelingen, aangewezen te kunnen worden. Agrarisch en traditioneel vielen niet per definitie samen en zoals gezegd kreeg men meer oog voor de negatieve effecten van de Westerse kapitalistische ontwikkeling op de samenleving en het milieu. Het als universeel geldende model bleek in de praktijk mondiaal vele varianten te kennen. Er was meer aandacht nodig voor het procesmatige karakter van de ontwikkeling, voor de rol van machtsrelaties, conflicten en belangentegenstellingen. De discussie richtte zich vooral op de vergelijking van ontwikkelingen op mondiaal niveau. In verhouding is er minder aandacht voor lokale ontwikkelingen, die meer licht kunnen werpen op de mogelijke variaties in het model. In dit voorliggende onderzoek wordt modernisering als concept gebruikt voor lokaal onderzoek. Op dit punt kom ik nog terug.

Modernisering keert terug in de Nederlandse historiografie

In het laatste kwart van de twintigste eeuw zien we het gebruik van modernisering als verklarend concept langzamerhand weer terugkomen. Ook in de Nederlandse historiografie lijkt het taboe op het gebruik van het concept inmiddels verleden tijd. Vanaf de jaren tachtig verschijnen in Nederland met enige regelmaat studies waarin het moderniseringsconcept wordt gehanteerd als verklarend concept: *De eenwording van Nederland* van Knippenberg en De Pater vulde een van de lacunes waar Wehler op had gewezen: het samengaan van het moderniseringsproces en de ontwikkeling van de natiestaat.¹³ Schuurman laat zien het moderniseringsproces zich op zeer verschillende wijzen kan manifesteren. Hij toont aan de hand van een analyse van de materiële cultuur aan dat in verschillende regio's en maar ook door verschillende groeperingen steeds een eigen invulling van het

¹² H.U. Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte* (Goettingen 1975). Wehler stond niet alleen in zijn kritische benadering van het moderniseringsconcept. In dezelfde periode speelden ook onder andere S.P. Huntington en S.N. Eisenstadt een belangrijke rol in de discussie over het nut van modernisering als verklarend concept voor de ontwikkelingen op mondiaal niveau in de loop van de twintigste eeuw. S.P. Huntington, 'The change to change: Modernization, development, and politics', *Comparative Politics*, 3, (1971) 283-322. S.N. Eisenstadt, 'Studies of modernization and sociological theory', *History and theory* 13, 3 (1974) 225-252.

¹³ H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (6^e druk; Nijmegen 2002).

moderniseringsproces plaats vindt. Daarbij kan heel goed teruggerepen worden op oude gebruiken, voorwerpen en drachten, zonder dat het moderniseringsproces wordt afgewezen. In tegendeel. In het moderniseringsproces bestond de behoefte om uitdrukking te geven aan eigen identiteit en verbondenheid. Het traditionaliseringsproces kan beschouwd worden als een reactieproces op modernisering, waarbij juist 'óók de mogelijkheid van nieuwe ontwikkelingen daarin open laat (...) en aangeeft dat het niet een verstarring is van een bestaande ontwikkeling, maar een nieuwe ontwikkeling die daarin bestaat dat ze bewust oude elementen handhaaft en voorzet'.¹⁴ Bax gebruikt het concept modernisering in zijn studie naar verzuiling; Van der Woude past het toe in zijn studie over Leeuwarden voor de periode 1850-1914; en Van den Brink in zijn studie naar Woensel voor de periode 1670-1920.¹⁵

Welvaart in zwart-wit

In 2000 verschijnt, zoals gezegd, *1950. Welvaart in zwart-wit* van Schuyt en Taverne waarin modernisering expliciet een sleutelbegrip is. Zij definiëren modernisering als volgt: Een 'historische en maatschappelijke ontwikkeling die het directe en concrete resultaat was van industrialisatie, productiviteitsverhoging en technische innovatie, kortom van het 'economische wonder' waarvan de effecten zich vanaf 1948 – toen in economische zin de naoorlogse periode begon – zich in vrijwel alle sectoren van de samenleving begonnen af te tekenen'.¹⁶

Modernisering beschouwen zij als een proces dat in Nederland aan het einde van de negentiende eeuw in gang werd gezet door de, in vergelijking met andere West-Europese landen, laat begonnen industrialisatie. Na de oorlog vond een versnelling van het proces plaats. Hierbij werd voortgebouwd op veranderingen die al voor de oorlog in gang werden gezet. Deze leidden tussen 1951 en 1973 tot een vrijwel aaneengesloten periode van economische groei met als resultaat een snelle toename en spreiding van welvaart. De Nederlandse samenleving maakte in die periode grote veranderingen mee. 'Veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking; in welvaart en verzorging; in de verbetering van de (technische) kennisinfrastructuur; in de ontsluiting van achtergebleven regio's en in verhoging van sociale en culturele mobiliteit, kortom fenomenen die in onderlinge samenhang vorm hebben gegeven aan (...) "de modernisering van Nederland"'.¹⁷

Schuyt en Taverne hanteren drie hypothesen. De eerste is de mathematisering van het wereldbeeld. De nieuw opgekomen technocratische elite speelde een grote rol op economisch en sociaal-maatschappelijk terrein waar zij in grote mate vorm gaf aan de veranderingen. Verwetenschappelijking van de samenleving droeg bij aan het geleidelijk neutraliseren en doorbreken van de weerstand tegen de gevolgen van modernisering. De voorstellen en oplossingen die door de nieuwe professionals werden voorgesteld, werden als objectief en neutraal ervaren en doorbraken zo oude verzuilde en traditionele kaders. Dit heeft een belangrijke rol gespeeld in het voorbereiden van de overgang van de welvaartstaat naar de verzorgingsstaat. Hun tweede hypothese is ontleend aan Woltjer die stelt dat de modernisering van Nederland gepaard ging met 'de verruiming van het gezichtsveld'. Schuyt en Taverne voegen hier aan toe dat vooral de auto en de tv de mobiliteit in fysieke en sociale zin sterk hebben doen toenemen. Als derde en laatste hypothese hanteren Schuyt en Taverne de stelling dat deze ontwikkelingen niet hebben geleid tot het ontstaan van een op verschillende fronten gestandaardiseerde samenleving, maar dat de sociaal-geografische verschillen duidelijker zichtbaar en vergroot werden door de ongelijke ontwikkeling.¹⁸

Schuyt en Taverne brengen zo een nuance aan op het werk van Knippenberg en De Pater over de eenwording van Nederland. Dezen constateren dat moderniseringsprocessen langzaam aan de 'eenwording van Nederland' tot stand hebben gebracht. Regionale verschillen vervaagden en de vrijheid van het individu nam toe doordat regionale beperkingen van welke aard dan ook steeds minder een rol gingen spelen. Tegelijkertijd ontstonden nieuwe afhankelijkheidsrelaties, maar nu op

¹⁴ A. J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19^e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*, A.A.G. Bijdragen 30 (Utrecht 1989) 276-281.

¹⁵ E.H. Bax, *Modernization and cleavage in Dutch society: a study of long term economic and social change* (z.p. 1988), R. van der Woude, *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad* (Leeuwarden 1994) en G. van den Brink, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (Nijmegen 1996).

¹⁶ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 36.

¹⁷ Ibidem, 48-49.

¹⁸ Ibidem, 36, 41- 42, 54-55.

een meer en meer bovenregionaal niveau.¹⁹ De auteurs van *Welvaart in zwart-wit* daarentegen stellen dat dit proces van schaalvergroting en integratie niet op hetzelfde moment op alle terreinen gelijktijdig plaats vond en ook niet in dezelfde mate. Daarnaast kenmerkte modernisering zich door de 'vele tegenstrijdigheden en ambivalenties' die op economisch en sociaal-cultureel terrein in het proces optraden. De onderliggende processen kenden onderling echter wel een sterke verwevenheid. Schuyt en Taverne pakken de gedachtegang van 'eenwording van Nederland' op maar constateren dat voor de periode 1948-1973 juist ook gesproken kan worden van een 'articulatie van de sociaal-geografische verschillen'. Toenemende schaalvergroting en integratie, mobiliteit en 'verruiming van het blikveld' maakten zichtbaar dat er tussen de verschillende delen van Nederland duidelijke verschillen in tempo bestonden.

Volgens Schuyt en Taverne kenmerkt het moderniseringsproces in Nederland zich door een 'intensivering van decennia eerder opgestarte processen'. Qua periodisering sluiten ze hiermee aan bij de concepten de 'lange jaren vijftig' van Abelshauser en de 'lange twintigste eeuw' van J.L. van Zanden. Ondanks dat Schuyt en Taverne spreken over de 'Amerikaanse formule' van modernisering en het naoorlogse 'programma van modernisering van Europa' stellen zij dat de modernisering van Nederland voor de periode 1948-1973 niet het resultaat was van een 'grand project'. Schuyt en Taverne gebruiken 'zuivering' en 'ordering' als metafoor voor de naoorlogse periode waarin de behoefte aan vernieuwing en planvorming een belangrijke rol speelden. Maar de verzorgingsstaat is 'stukje bij beetje, stapje voor stapje, compromis na compromis ontstaan'. En 'zelden zonder weerstand'.²⁰ Ook de Engelse, de Franse en de Duitse samenleving gaven elk hun eigen vorm aan modernisering. Vergelijking van de opbouw van de verzorgingsstaat in deze drie landen en Nederland en de Verenigde Staten laat zien dat er grote onderlinge verschillen zijn. Het op elkaar afstemmen van de wensen en mogelijkheden bleek lastig en keuzes die in deze landen op verschillende momenten werden gemaakt, kwamen niet met elkaar overeen.²¹

In *Welvaart in zwart-wit* wordt consequent gesproken over modernisering, zonder toevoeging van een bijvoeglijk naamwoord. Schuyt en Taverne houden voor de periode 1948-1973 het keuzeproces open door sterk te benadrukken dat het moderniseringsproces juist niet een soort blauwdruk kende. Er lagen wel heel veel plannen op de tekentafels, er zijn heel veel projecten uitgevoerd en er werden voor van alles en nog wat doelen geformuleerd – de gedachte dat de samenleving maakbaar was, is op vele momenten herkenbaar -, maar de idee dat Nederland het resultaat is van een planmatige aanpak wordt door hen tot een mythe verklaard. Schuyt en Taverne maken één uitzondering. In de bespreking van het regionale industriebeleid gebruiken zij de casus Emmen. Zij volgen voor dit onderdeel het dissertatieonderzoek van Van Vegchel die het begrip 'beheerste modernisering' hanteert.

Emmen als voorbeeld van 'beheerste modernisering'

Emmen en omstreken werd na de oorlog door het ministerie van Maatschappelijk Werk tot ontwikkelingsgebied verklaard. Deze gemeente moest door grootschalig ingrijpen van bovenaf planmatig omgevormd worden van een overwegend agrarische naar een moderne geïndustrialiseerde samenleving. Van Vegchel²² kenschetst de ontwikkelingen die de gemeente Emmen doormaakte in de periode 1945-1965 als de klassieke bipolaire vorm van modernisering (de overgang van een traditionele agrarische naar een moderne geïndustrialiseerde samenleving), met die aantekening dat het besef domineerde dat niet volstaan kon worden met de aanleg van de nodige infrastructuur, van bedrijfsterreinen en woonwijken om deze overgang in gang te zetten. Rijk, provincie en de bestuurselite van Emmen werkten zij aan zij om de transformatie van Emmen in goede banen te leiden. Ook de lokale bestuurselite was overtuigd van de noodzaak van modernisering, maar de gevestigde notabelen vreesden de negatieve aspecten, zoals verlies aan cohesie in de lokale gemeenschap, de vervreemding en ontworteling van vooral de veenarbeiders wanneer zij de overstap moesten maken naar fabrieksarbeid en een burgerwoning. Dit klemde des te meer omdat Emmen een open en stedelijke uitstraling zou moeten krijgen door onder meer de realisatie van een stedelijk aanbod aan cultureel-maatschappelijke voorzieningen. Alleen zo zou deze gemeente industriële bedrijvigheid kunnen aantrekken en het daarvoor noodzakelijke midden en hoger kaderpersoneel.

¹⁹ Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 207-211.

²⁰ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 24-25, 49.

²¹ Ibidem, 22-24, 51-52.

²² G. van Vegchel, *'We hebben Emmen met subsidie groot gemaakt'*, *Beheerste modernisering in Zuidoost-Drenthe 1945-1965* (z.p. 1994) zie onder meer pagina 261.

Rijk en provincie vonden gedurende de twintig jaar waarin dit proces plaatsvond in burgemeester Gaarlandt een gedreven moderniseerder. Gaarlandt bevorderde de komst van managers en andere deskundigen. Deze laatsten waren onder meer nodig voor de uitbouw van het gemeentelijke bestuursapparaat. Hij bracht ze in contact met de lokale notabelen om wrijving en verzet zo snel mogelijk te neutraliseren. De oude en de nieuwe elite vonden elkaar in hun wens Emmen in de vaart der volkeren op te stoten.²³ In de aanpak met het doel om deze transformatie van de lokale gemeenschap in goede banen te leiden, speelden sociale wetenschappers een grote rol.²⁴ Het vertrouwen onder de nieuwe professionele elite dat met de kennis en inzichten van de sociale wetenschappen de overgang naar een industriële samenleving succesvol tot stand gebracht kon worden, was groot en werd door de 'moderniseerders' van Emmen met overtuiging in de praktijk gebracht. Eventuele maatschappelijke interventies waren vanuit deze overtuiging gerechtvaardigd. Het door hen gebruikte vocabulaire weerspiegelt volgens Van Vegchel dit geloof in 'beheerste modernisering'.

*De lokale en bovenlokale elite waren verbonden door een gemeenschappelijk vertoog, het vocabulaire van de 'beheerste modernisering'. Zij articuleerden maatschappelijke problemen en oplossingen in termen van beheersbare vooruitgang en vernieuwing. Het vocabulaire van de beheerste modernisering beriep zich op politieke neutraliteit en wetenschappelijke objectiviteit. Maar de ontwikkeling van het politieke beleid voltrok zich in de jaren vijftig in een patriarchale gezagsstructuur. Daardoor kende het vocabulaire van de beheerste modernisering een moraliserende dimensie en leidde de personalistische bestuursstijl tot een professioneel paternalisme van de nieuwe professionele bestuurlijke elite.*²⁵

Het promotieonderzoek van Van Vegchel heeft plaats gevonden bij de vakgroep Algemene Politicologie van de Universiteit van Amsterdam en maakte deel uit van het onderzoeksprogramma 'beheerste modernisering'. Van Vegchel verwijst onder andere naar de bijdrage van Fennema en Rhijnsburger, 'Beheersing en modernisering', opgenomen in de bundel *Voor en tegen de markt* uit 1986.²⁶ In deze bijdrage staat de vraag centraal of in het zoeken naar een oplossing voor de economische crisis van de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw de markt een leidende rol moest krijgen of dat de nodige veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen meer door een doelgerichte gezamenlijke aanpak tot stand gebracht moesten worden. Voor dit laatste is een beheersconceptie nodig. Hieronder werd verstaan 'een samenhangende set van ideeën en theorieën over de wijze waarop de maatschappelijke orde moet worden beheerd en beheerst, geformuleerd in termen van algemeen belang. Daarbij worden verschillende deelbelangen in ogenschouw genomen – en andere uitgesloten – die gearticuleerd worden in een definitie van het algemeen belang. Een beheersconceptie is in zijn kortste omschrijving een definitie van algemeen belang die naar hegemonie streeft.'²⁷

Het begrip 'beheerste' modernisering, zoals het door Van Vegchel is toegepast, betekent niet alleen dat men probeerde om ongewenste effecten van modernisering te voorkomen of in te dammen, maar ook dat men een masterplan had dat men probeerde te realiseren vanuit een idee dat de gehele gemeenschap daarbij te winnen had. Schuyt en Taverne zien wel plannen, planning en sturing, maar geen masterplan op nationaal niveau. Vandaar dat Schuyt en Taverne het idee van 'beheerste' modernisering niet voor Nederland in zijn geheel overnemen.

²³ Van Vegchel, *We hebben Emmen met subsidie groot gemaakt*, 66-68, 263-265.

²⁴ Zie met name het vierde hoofdstuk in de dissertatie van Van Vegchel.

²⁵ Van Vegchel, *We hebben Emmen met subsidie groot gemaakt*. Het citaat is te vinden op pagina 265, zie voor het overige 54, 102, 137-140, 212-217, 261-262, 265.

²⁶ Ibidem, 31 en G. van Vegchel, *De metamorfose van Emmen. Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren, 1945-1965* (Meppel 1995) 31 (uitgave dissertatie). M. Fennema en J. Rhijnsburger, 'Beheersing en modernisering', in: W.S.P. Fortuyn, ed., *Voor en tegen de markt* (Deventer 1986) 29-57, aldaar 19-54.

²⁷ Fennema en Rhijnsburger, 'Beheersing en modernisering', 35. In noot 9 geven beide auteurs aan dat het begrip geïntroduceerd is door R. Bode en dat het later gebruikt is in de studie van Baudet en Fennema *Het Nederlands belang bij Indië*.

De rol van de sociologen in het moderniseringsproces

In een van de onderliggende studies die voor *Welvaart in zwart-wit* is verricht, Van Ginkels *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland*, wordt ook aandacht besteed aan 'beheerste modernisering'. Hij koppelt dit begrip, onder meer met verwijzingen naar Van Vegchel en de oudere dissertatie van Gastelaars²⁸, aan de inzet in de jaren vijftig om de modernisering van de samenleving 'beheerst' te laten plaatsvinden. Cultuursociologen als Bouwman, Groenman en in eerste instantie ook Van Doorn, vreesden dat de noodzakelijke geachte overgang naar een geïndustrialiseerde samenleving negatieve effecten zou hebben op de samenhang binnen gemeenschappen. De industrialisatie werd gezien als een noodzakelijk voorwaarde voor economische groei en welvaart. Maar industrialisatie was geen geïsoleerd verschijnsel. Het ging gepaard met urbanisatie, stijgende mobiliteit en een toename van de vrije tijd en daarmee vrijetijdsbesteding. Deze ontwikkelingen werden als ondermijnd beschouwd voor 'traditionele bindmiddelen als gezin, kerk en dorpsgemeenschap' en gezien als een bedreiging van traditionele plattelandscultuur, die nog steeds als de belichaming van de gemeenschapszin werd beschouwd. Vanuit een sterk normatieve visie werd, vanaf 1952 onder leiding van het in dat jaar opgerichte Ministerie van Maatschappelijk Werk, ingezet op het voorkomen van onmaatschappelijkheid en zedenverwildering, kortom van de gevreesde ontworteling van de bevolking.²⁹ Deze als negatieve gevolgen van het moderniseringsproces beschreven ontwikkelingen, zouden het sterkste optreden in samenlevingen waarin grote veranderingen plaatsvonden. Hierbij werd vooral verwezen naar de ontwikkelingsgebieden, zoals die in de Tweede industrialisatienota van 1952 waren aangewezen. Dit beleid kreeg in 1959 een vervolg door de aanwijzing van de zogenoemde probleemgebieden. Het ingezette regionale industriebeleid om achtergebleven gebieden bij de tijd te brengen, en om de daar wonende bevolking in hun eigen regio werk en welvaart te brengen, werd gekoppeld aan een actieve inzet op maatschappelijk gebied om de overgang van landarbeider in of buiten een dorp naar een leven van industriearbeider in een nieuwbouwwijk, 'beheerst' te laten plaatsvinden. Dit zou op een zodanige wijze moeten verlopen, dat deze grote veranderingen toch vrij geruisloos zou kunnen plaatsvinden. Hierbij werd ingezet op begeleiding van zowel man, vrouw en kinderen. Aandacht voor een gezellig huisleven, voor gezond wonen en koken, scholingsmogelijkheden voor de kinderen en voor verantwoorde vrijetijdsbesteding maakten hiervan onderdeel uit. Dit alles vanuit een wetenschappelijke visie op hoe deze overgang via gerichte interventie tot stand gebracht zou moeten worden. Zuidoost-Drenthe, met Emmen als kern, was het eerste ontwikkelingsgebied waarvoor al vanaf 1949 een ontwikkelingsplan werd opgesteld en in werking werd gezet. In het landbouwbeleid zien we een soortgelijke ontwikkeling in de streekverbetering. Ook daar ging aandacht voor technische verandering gepaard met economische en maatschappelijke opvoeding.³⁰

TIN19: modernisering als 'paraplu-term'

Ruim voor de publicatie van *Welvaart in zwart-wit* werd het concept modernisering gebruikt in het groots opgezette project 'Techniek in Nederland in de 19^e eeuw' (TIN19) over de rol van de techniek in de maatschappelijke veranderingen. De keuze werd gemaakt vanwege het 'paraplu-karakter' van het concept. Modernisering 'verwijst naar het scala van structurele veranderingen die hebben geleid tot het ontstaan van de "moderne samenleving"'. Lintsen hanteert het klassieke bipolaire moderniseringsmodel. De traditionele agrarische samenleving staat dan voor 'niet-westerse samenlevingen in de tegenwoordige wereld en het Europa van zo'n tweehonderd jaar geleden'.³¹ De structurele veranderingen die sindsdien in Europa en de Verenigde Staten hebben plaatsgevonden zouden zich vervolgens langzaam verspreiden over de rest van de wereld. Het is een vrij globale omschrijving van het moderniseringsproces waarbij niet naar voren komt dat veranderingen in 'de rest' van de wereld zeker niet overal zo lang op zich hebben laten wachten, niet op dezelfde wijze zijn verlopen en ook niet per definitie het gevolg zijn van de ontwikkelingen in de westerse wereld. In die zin wordt voorbij gegaan aan veranderende inzichten die al vanaf het midden van de jaren zeventig

²⁸ M. Gastelaars, *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam 1985).

²⁹ R. van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999) 231-239.

³⁰ E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid, 1953-1970*, *Historia Agriculturae*, 37 (Wageningen 2005) 319- e.v.

³¹ H.W. Lintsen e.a., *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1900*, I (Zutphen 1992) 22.

geleid hebben tot bijstelling van het concept. Onder de structurele veranderingen die onderdeel uitmaken van het moderniseringsproces vallen volgens Lintsen de 'demografische transitie', de groeiende inmenging van de overheid in het maatschappelijk leven, democratisering, het 'ontstaan van zeer grote steden' met een 'eigen levensstijl', waarbij gedacht moet worden aan individualisering en secularisering, een toenemende sociale mobiliteit door toename van onderwijs(deelname), mechanisering en schaalvergroting met productievergroting als gevolg, en ten slotte een sterke mobiliteitsgroei van 'mensen, ideeën en goederen als gevolg van uitbreiding van transport- en communicatiemiddelen'.³²

Lintsen c.s. voeren de samenhang die deze processen volgens hen vertonen als rechtvaardiging op voor het gebruik van het concept modernisering. De kritiek op het normatieve gebruik van het begrip en op de vaak impliciet gehanteerde finalistische invulling van de theorie onderschrijven zij volledig, maar zij zijn van mening dat het concept niet inherent normatief noch finalistisch is. Het concept modernisering behoudt waarde omdat het de mogelijkheid biedt om prioriteiten aan te brengen, de samenhang tussen ontwikkelingen te bestuderen en om internationale vergelijkingen mogelijk te maken.³³ Hier kan tegenin gebracht worden dat andere concepten dat eerste en laatste ook kunnen. Blijft over het aspect van samenhang. Lintsen hanteert de term 'paraplu' als metafoor voor dit verbindende element in het concept modernisering.³⁴ Samuel Huntington stelt in een artikel uit 1971 dat concepten bruikbaar zijn als zij een aggregerende functie hebben, 'that is, if they provide an umbrella for a number of subconcepts which share something in common. Modernization is, in this sense, an umbrella concept'.³⁵

TIN20: 'betwiste', 'beheerste' of 'reflexieve' modernisering?

In de opvolger van TIN19, *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* (TIN20) werd wederom gekozen voor modernisering als sleutelbegrip. Zowel in het eerste deel, dat twee jaar voor de publicatie van *Welvaart in zwart-wit* verscheen, als in het afsluitende zevende deel, dat in 2003 verscheen, wordt uitgebreid aandacht besteed aan dit begrip. Het verschil met Lintsen, en Schuyt en Taverne is dat in TIN20 onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende vormen van modernisering: naast beheerste modernisering, spreken de auteurs ook over betwiste modernisering en reflexieve modernisering. Betwiste modernisering krijgt in het eerste deel de meeste nadruk. Schot, Lintsen en Rip gebruiken dit begrip om aan te geven dat het moderniseringsproces geen lineair proces is. De technologische ontwikkelingen die in hun model het moderniseringsproces sturen, houden in dat er voortdurend keuzemomenten zijn. Steeds zal gekozen moeten worden tussen 'technische mogelijkheden en maatschappelijke wensen, doelen en implicaties'.³⁶

Daarnaast hanteren de auteurs beheerste modernisering dat onder meer aangeeft dat 'een sterk geloof in de maakbare samenleving' onderdeel was van het moderniseringsproces.³⁷ Eveneens wordt de vraag gesteld of het proces van modernisering ooit voltooid zal worden. Daarbij wordt verwezen naar nieuwe bedreigingen, soms juist de uitkomst van technologische vernieuwingen, waarvan we ons sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw meer bewust zijn geworden en waardoor 'het moderniseringsproces reflexief' zou zijn geworden. De gedachte uit de negentiende eeuw dat het moderniseringsproces bepaald wordt door wetmatigheden is in de twintigste eeuw losgelaten. Mensen zouden steeds meer - vooral als gevolg van de ontwikkeling van wetenschap en techniek - in staat zijn om zelf hun toekomst vorm te geven.³⁸

In 2003 verscheen het afsluitende zevende deel van TIN-20. Schot en Van Lente gaan hierin een stap verder dan Schot, Lintsen en Rip in het eerste deel. Zij maken niet alleen een onderscheid tussen de drie vormen van modernisering, maar verbinden ze ook aan verschillende periodes. Schot en Van Lente concluderen dat het resultaat van het TIN20-onderzoek is dat 'betwiste modernisering' niet voor de gehele onderzochte periode als aanduiding bruikbaar is, maar wel verklaart wat in het Interbellum plaatsvond. In die periode zou er nog geen duidelijkheid hebben bestaan over welke

³² Lintsen, e.a., *Geschiedenis van de Techniek*, 21-24.

³³ Ibidem, 21-24.

³⁴ Ibidem, 22.

³⁵ S.P. Huntington, 'The change to change: Modernization, development, and politics', *Comparative Politics*, 3, (1971) 283-322.

³⁶ J.W. Schot, H.W. Lintsen en A. Rip, 'Betwiste modernisering', in: J.W. Schot e.a., ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*. I (Zutphen 1998) 17-35, aldaar 18-20

³⁷ Schot, Lintsen en Rip, 'Betwiste modernisering', 18-20.

³⁸ Ibidem.

richting de modernisering van de samenleving zou inslaan. Er stonden in die periode nog meerdere opties open. Zo werd binnen de landbouw schaalvergroting nog afgewezen en werd er bewust gekozen voor kleinschaligheid. Coöperatieve samenwerking leek de mogelijkheid te bieden om de voordelen van grootschaligheid te combineren met het behoud van de zelfstandigheid van kleine bedrijven. In de industriële sector leek ook het midden- en kleinbedrijf door de uitvinding van de elektromotor nog wel degelijk een toekomst te hebben.³⁹

Na de Tweede Wereldoorlog bleken de voorstanders van grootschaligheid het pleit gewonnen te hebben. De wijze waarop industrialisering en modernisering van de samenleving na de oorlog ter hand werd genomen, wordt door Schot en Van Lente gekenschetst als 'beheerste modernisering'. Weliswaar vinden we in TIN20 geen specifieke uitwerking van het gebruikte concept, zoals bij Van Vegchel, maar ook hier wordt 'beheerste modernisering' gebruikt als brede typering van de inzet van deskundigen en de (verzuilde) politieke partijen om door gericht beleid modernisering van de samenleving vorm te geven op een zodanige wijze dat de als negatief ervaren bijeffecten zo veel mogelijk beperkt bleven. In de loop van de jaren zestig tenslotte ontstond er opnieuw een kentering en begon de periode die door Schot en Van Lente, onder verwijzing naar het werk van de Duitse socioloog Ulrich Beck, gekenschetst wordt als 'reflexieve modernisering'.⁴⁰ Zoals eerder aangehaald drong in de jaren zestig, en zeker begin jaren zeventig, het besef door dat de voorraad grondstoffen en energiebronnen eindig was en dat de voortdurende economische groei sterke nadelige gevolgen had voor het milieu. De wetenschap bood voor deze ontwikkelingen niet langer onbetwiste oplossingen. Modernisering leek lange tijd automatisch in te houden dat kennis, welvaart en democratie wereldwijd verspreid en ingevoerd zouden worden, maar in de praktijk bleek dit niet het geval te zijn. Dit inzicht leidde tot een bijstelling van de richting waarin het moderniseringsproces verder zou moeten gaan. De economische groei zou omgebogen moeten worden in een duurzame groei, waardoor mens en milieu niet langer bedreigd zouden worden in hun bestaan. Voor hen is reflexieve modernisering dus een nieuwe invulling van modernisering als project.

De inhoudelijke invulling die Schot en Van Lente aan het begrip reflexieve modernisering geven, wijkt af van de wijze waarop Beck de term invult en hanteert. Het gebruik van het begrip reflexieve modernisering door Schot en Van Lente beperkt zich tot het bewustwordingsproces van de eindigheid van de groei, het groeiende besef dat nieuwe risico's verbonden zijn aan de inzet van bijvoorbeeld kernenergie en gentechnologie, de hernieuwde aandacht voor negatieve aspecten van modernisering, zoals de nadelen van grootschaligheid, massaconsumptie en massacultuur, en het verlies van autonomie en eigenheid. Maar waar Beck een fundamentele transformatie van de klassieke industriële natiestaat in een 'Risicogesellschaft' constateert, gaan zij uit van een mogelijke bijsturing van het moderniseringsproces richting duurzame groei. In zijn oratie uit 2001, gewijd aan de noodzaak van een omschakeling naar duurzame groei, verwijst Schot opnieuw naar Beck's 'reflexieve modernisering'.⁴¹ Schot gebruikt het bijvoeglijke naamwoord 'reflexieve' in de betekenis die in de visie van Beck inherent is aan het (wetenschappelijke) denken in de zogenaamde 'Erste Moderne' of wel de klassieke geïndustrialiseerde natiestaat. Binnen de wetenschap en de samenleving is voortdurend aandacht voor de positieve en negatieve aspecten van modernisering, worden uitgangspunten ter discussie gesteld, verklaringen tegen het licht gehouden en worden ontwikkelingen bijgesteld. Dit is een onlosmakelijk deel van de 'Erste Moderne'.

Beck's 'reflexive Modernisierung' is van een andere aard. In zijn visie stuitte de industriële samenleving in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw op haar eigen grenzen. Het moderniseringsproces werd reflexief in de betekenis dat het besef groeide dat de problemen en spanningen die veroorzaakt werden door voortdurende economische groei en de onontkoombare uitwerking van de steeds verder voortschrijdende individualisering, inherent waren aan haar wezen. Voortschrijdende wetenschap en techniek maakten ontwikkelingen mogelijk waarvan de risico's, bijvoorbeeld veroorzaakt door het gebruik van atoomenergie, chemische en gentechnologie, ecologische verstoringen, niet langer plaats- en tijdgebonden waren en volstrekt democratisch voor

³⁹ D. van Lente en J.W. Schot, *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. VII Techniek en modernisering. Balans van de twintigste eeuw* (Zutphen 2003) 16-34, 280-283.

⁴⁰ Van Lente en Schot, *Techniek en modernisering*, 16-34, 280-283.

⁴¹ J.W. Schot, *De maakbaarheid van Nederland* (Enschede 2001) 22-23. Voor Beck is reflexieve modernisering een volgende fase: 'the modernization of modern society' waarin de sociale structuren van de moderne samenleving gaan veranderen als gevolg van het moderniseringsproces. Dit gedachtengoed heeft hij verder uitgewerkt in onder andere U. Beck, W. Bonss en C. Lau, 'The theory of reflexive modernization. Problematic, hypotheses and research programme', *Theory, Culture and Society*, 20, 2 (2003) 1-33. U. Beck en C. Lau, 'Second modernity as research agenda: theoretical and empirical explorations in the "meta-change" of modern society', *The British Journal of Sociology*, 56, 4 (2005) 525-557.

wat betreft het risico voor het individu. Geen enkele klasse of groepering kon deze nieuwe risico's ontlopen of afwentelen. Het monopolie van de rationaliteit in de wetenschap werd doorbroken, want de wetenschap bood geen eensluidende zakelijke noch eenduidige oplossingen meer voor het vermijden van risico's. Het vertrouwen in de staat en instellingen raakte ondermijnd, in de politiek ontstond twijfel over de legitimiteit van de besluitvorming. Het democratisch tekort werd zichtbaar, mede als gevolg van de alsmaar toenemende vrijheid van het individu. Oude verbanden, tradities, normen, gender-gebonden rollen verdwenen en boden het individu niet langer houvast in de verschillende fasen in zijn leven. De idee dat het proces stuurbaar is, is in Beck's 'reflexieve modernisering' niet aanwezig. De volledige vrijheid dwong het individu zijn eigen keuzes te maken: het ontstaan van de 'knutselbiografie'. Deze ontwikkeling karakteriseert het verschil tussen wat Beck noemt de 'Erste' en de 'Zweite Moderne', een overgang die gekenschetst wordt door het ontstaan van een 'Risikogesellschaft'.⁴²

In 2005 publiceerde Lintsen *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland, 1800-2000*, waarin hij de hoofdlijnen uit het project TIN19 en uit het project TIN20 probeert terug te brengen tot een handzaam overzichtswerk. Hij neemt hierin wel het begrip betwiste modernisering over, maar niet de periodisering die Schot en Van Lente gebruiken. Lintsen gaat nogmaals expliciet in op de teloorgang van het 'klassieke vooruitgangsgeloof'. Dit geloof was gebaseerd op de notie dat technische ontwikkelingen het mogelijk maakten om vooruitgang kwantificeerbaar te maken, op de idee dat technisch-maatschappelijke ontwikkelingen beheersbaar zouden zijn en tot verbetering zouden leiden. Het vertrouwen in dit geloof is in de jaren zeventig van de twintigste eeuw verloren gegaan. Technologie is teveel 'betwist' geraakt. Technologische ontwikkeling bevat volgens Lintsen voor een deel wel een autonome ontwikkelingscomponent, maar daarnaast is de ontwikkeling vooral onvoorspelbaar en er duiken steeds opnieuw keuzemomenten op. Evenals Schot en Van Lente wijst Lintsen op de noodzaak van het verduurzamen van de samenleving. Hierbij benadrukt Lintsen expliciet dat de keuzes bij het individu zijn komen te liggen, een gevolg van democratisering en individualisering. De techniek maakt meer en meer mogelijk, maar willen wij dit ook en wat willen we dan? 'De techniek 'dwingt' de mens tot moreel handelen'.⁴³

Schuyt en Taverne hadden bij publicatie van *Welvaart in zwart-wit* al wel kennis genomen van het begrip 'betwiste modernisering' maar maken er geen gebruik van. Op zich past het wel bij hoe zij de modernisering in Nederland beschrijven – maar zij nemen dit begrip niet over omdat zij een veel meer open, stap voor stap opvatting van modernisering hebben. Het moderniseringsproces stuit daarbij voortdurend op weerstand en verzet. Voor hen hoeft dat niet meer genuanceerd te worden door het begrip 'betwist' toe te voegen – zij gaan uit van discussie. Wat hen vooral tegen de borst stuit is de idee dat de modernisering van Nederland gebaseerd was op een masterplan. Dat idee wordt door hen, onderbouwd met argumenten, tot mythe verklaard.⁴⁴

Modernisering in Zuidoost-Brabant vanuit ruimtelijk perspectief

Het concept modernisering speelt ook een belangrijke rol in de dissertatie van Janssen *Vooruit denken en verwijlen*.⁴⁵ Hij analyseert daarin de veranderingen in de inrichting van het platteland van Zuidoost-Brabant in de periode 1920-2000 gezien vanuit de invalshoek ruimtelijke ordening. In dit veranderingsproces kent hij een belangrijke rol toe aan de beeldvorming van het Brabantse platteland dat, wellicht meer dan in andere provincies, gekenmerkt werd door een nostalgisch romantisch beeld van het verleden. Tegelijkertijd stelt hij dat het platteland in deze periode veranderde van een agrarische samenleving in een industrieel-agrarische om vervolgens te evolueren naar een post-industriële en post-rurale samenleving. Janssen geeft aan dat het Brabantse platteland in de loop van de twintigste eeuw door meerdere actoren werd opgeëist, waarbij elk zijn eigen invulling voor ogen had. In dit proces groeide de provinciale overheid uit tot een belangrijke vormgever van de ruimtelijke ordening.

Evenals Schot en Van Lente maakt Janssen een onderscheid in verschillende periodes van modernisering – zijn periodes en zijn benamingen ervan wijken af van die van hen. Hij onderscheidt vier periodes: 1929-1945, 1945-1960, 1960-1985 en ten slotte de periode na 1990. De eerste wordt

⁴² U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* (Frankfurt am Main 1986).

⁴³ H. W. Lintsen, e.a., *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland, 1800-2000* (Zutphen 2005) 349-371.

⁴⁴ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 79-105.

⁴⁵ J. Janssen, *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000* (Tilburg 2006).

gekenmerkt door traditie, in de tweede periode is sprake van ambivalente modernisering, in de derde periode van moderniteit, en vanaf 1990 is volgens Janssen sprake van reflexieve modernisering. Frappant is dat de stedenbouwkundige Janssen voor Brabant de vooroorlogse periode typeert als traditioneel. Deze periode wordt volgens hem gekenmerkt door een zeer beperkte rol voor de staat (nachtwakerstaat) en als een gesloten 'Gemeinschaft'. Beide typeringen zijn lastig te koppelen aan andere ontwikkelingen die Janssen ook als specifiek voor deze periode ziet, bijvoorbeeld de regionale plannen voor de ruimtelijke ordening op basis van een op dat moment nieuw element in de wetenschap, namelijk surveyonderzoeken.⁴⁶ En de belangrijke rol in het ruimtelijke ordeningsproces van bijvoorbeeld een bedrijf als Philips.

Dat Janssen deze eerste periode toch kenmerkt als traditionele modernisering komt omdat hij meer belang toekent aan het breed gedeelde gevoel van het 'Brabants-eigene' dat vooral in het Interbellum nog ongeschonden in de plattelandssamenleving was te vinden en volgens de Brabantse bestuurders behouden zou moeten blijven. Zowel de katholieke kerk als de katholieke politici zagen verstedelijking als een groot risico voor geloofsafval en voor 'desintegratie van de katholieke gemeenschap'. Er vond een 'invention of tradition' plaats: de zo geconstrueerde Brabantse identiteit moest weerstand bieden tegen de ongewenste gevolgen van de moderniteit die van buiten Brabant werd opgedrongen.

De tweede periode kenschetst hij als ambivalente modernisering. Na de oorlog werd modernisering niet langer weerstaan, maar omarmd, waarbij de technische ontwikkelingen die modernisering bood, het mogelijk maakten om de traditionele plattelandswaarden te behouden. Vanaf 1960 – zijn derde periode – werd definitief gekozen voor modernisering en werd gebroken met deze waarden, de ontideologisering werd in gang gezet. In deze derde periode werd in de jaren zeventig het platteland als landschap herontdekt en ingebracht in het integrale streekplan dat op dat moment in de ruimtelijke ordening als een 'bij uitstek moderne doelstelling' gold.

Janssen ziet geen breuk tussen de tweede en derde periode omdat het moderniseringsproces in beide periodes niet ter discussie stond. Dit gebeurde pas in de laatste decennia van de vorige eeuw. Toen vond er niet alleen een herbezinning en herwaardering plaats van de traditionele waarden maar ontstond ook een nieuwe mix van traditioneel en nieuw. Deze vierde periode typeert Janssen als reflexieve modernisering. Aan dit begrip geeft hij een soortgelijke invulling als we eerder bij Schot en Van Lente aantreffen.⁴⁷ Ook verwijst Janssen naar Beck. Beck laat echter niet alleen zijn reflexieve modernisering al in de jaren zeventig ingaan, maar hij geeft aan het begrip ook een veel zwaardere invulling zoals we hierboven hebben gezien.

Modernisering en verzuiling

In de jaren vijftig en zestig werd in het werk van veel Nederlandse sociologen aandacht besteed aan wat bekend zou worden als het verschijnsel 'verzuiling'. Dit kenmerk van de Nederlandse samenleving werd van meet af aan verbonden met modernisering van de samenleving. Wat later in de tijd werd verzuiling ook tot het onderwerp van systematisch historisch onderzoek, waaraan het Amsterdamse verzuilingsonderzoek onder leiding van Blom en Van der Wüsten een belangrijke, zo niet bepalende bijdrage heeft geleverd. Een van de acht dissertaties die uit dit onderzoek is voort gekomen is de studie van Pennings. Pennings biedt een overzicht van de auteurs die in de wordingsgeschiedenis van verzuiling een duidelijke rol toekennen aan het moderniseringsproces dat Nederland in die tijd doormaakte.⁴⁸ Zo werd verzuiling opgevat als een systeem van sociale controle, als een emancipatoir proces of als een protectiesysteem. Sociale controle, al dan niet opgezet vanuit de elite, werd nodig geacht omdat het moderniseringsproces de oude verbanden verzwakte of liet verdwijnen. Men kon het zien als een systeem dat emancipatoire doelstellingen had waarbij in de veiligheid van de eigen afgeschermden groep gewerkt kon worden aan maatschappelijke emancipatie. Het kon ook worden beschouwd als een protectiesysteem waar door afscherming van de ander de eigen normen en waarden beschermd konden worden tegen de als negatief ervaren gevolgen (zoals geloofsafval) van het moderniseringsproces. Pennings toont aan de hand van lokaal onderzoek in 45 gemeenten aan dat er een grote variatie in de lokale verzuilingsprocessen bestond. Verzuiling bleek gebruik te maken

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld ook D. van Lente en J. Schot, 'Technology as politics: engineers and the design of Dutch society', in: J.W. Schot, H.W. Lintsen, A. Rip, *Technology and the making of the Netherlands. The age of contested modernization, 1890-1970*. (Zutphen 2010) 365-431, aldaar 385-386.

⁴⁷ Janssen, *Vooruit denken en verwijlen*, 210, 221-222

⁴⁸ P. Pennings, *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Kampen 1991) 11-17.

van moderniseringsaspecten (onder ander de toename van communicatiemogelijkheden en mobiliteit) maar waar modernisering sterk optrad, kwam verzuiling minder goed van de grond.⁴⁹

Ook Bax maakt een duidelijke koppeling tussen modernisering en verzuiling getuige de titel van zijn dissertatie: *Modernization and cleavage in Dutch society*. Bax stelt dat de uitbreiding van het kiesrecht sinds 1848 in combinatie met het moderniseringsproces zoals dat in de tweede helft van de negentiende eeuw vorm kreeg de noodzaak deed voelen om nieuwe initiatieven te ontwikkelen om sociale controle uit te kunnen oefenen. Verzuiling moet volgens hem opgevat worden 'not as a reaction to, but as an integral part of the process of Dutch modernization'. Technologische ontwikkelingen zorgden voor schaalvergroting, sociale en geografische mobiliteit, standaardisatie in informatievoorziening, verbreding van politieke betrokkenheid en deelname, een groeiend en geformaliseerd uitgavenpatroon van de centrale overheid. Dit zijn zaken die zorgden voor een verandering in de machtstoedeling in de samenleving en waarop een antwoord gevonden moest worden: het ontstaan van de zuilen. Alleen zo zouden sociale en politieke conflicten kunnen worden voorkomen.⁵⁰

Het Amsterdamse verzuilingsonderzoek werd afgesloten met de publicatie van de bundel *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*.⁵¹ Blom constateert hierin dat het verzuilingsonderzoek veel kennis heeft opgeleverd, waarvan misschien wel het belangrijkste onderdeel is dat verzuiling door haar vele varianten minder bruikbaar is als verklarend concept. De Rooy ziet in een reactie op dit werk weinig baat bij nog meer onderzoek op lokaal niveau. Verzuiling is vooral een nationaal verschijnsel, waarbij het interessant is om te onderzoeken hoe 'het verdelingsmechanisme van de subsidies eigenlijk werkte'. Interessant is naar zijn mening de vraag hoe met overheidsgeld het bijzonder onderwijs werd bekostigd maar ook de overige maatschappelijke organisatie op levensbeschouwelijke gronden. Daarbij houdt hij een pleidooi voor meer internationaal vergelijkend onderzoek naar de ontwikkelingen in staat- en natievormingsprocessen.⁵²

In 2011 verklaart Van Dam verzuiling eveneens tot een onbruikbare metafoor. Verzuiling is een mythe die ons het zicht op de werkelijkheid ontnemt, beter zou zijn om in navolging van Duyvendak en Herenkamp te kiezen voor lichte en zware gemeenschappen.⁵³ Daadwerkelijk wordt verzuiling in het dagelijks taalgebruik nog volop gebruikt als verklaring voor politiek handelen, in de debatten over de Nederlandse identiteit of over onze al dan niet spreekwoordelijke tolerantie, verdraagzaamheid en poldermentaliteit, waarbij de vraag gerechtvaardigd is of verzuiling niet als een starre metafoor gebruikt wordt, waarbij er weinig aandacht is voor haar ontstaansgeschiedenis en de veelzijdigheid van haar verschijningsvorm.

In een studie waarin de keuzes op gemeentelijk beleidsniveau centraal staan in een overwegend protestants-christelijke gemeente als Ede, lijkt het logisch om het begrip verzuiling in de analyse mee te nemen. Maar dit onderzoek is geen onderzoek naar verzuiling. Daarvoor is het vertrekpunt, namelijk het gemeentelijk beleid, te beperkt, maar ook de doelstelling is een andere. De focus ligt op de complexiteit van het proces waarin college en raad hun besluitvorming vorm moeten geven. Een voorbeeld: besluitvorming over de bouw van nieuwe woonwijken heeft consequenties voor het ruimtegebruik, raakt daarmee onder meer agrarische ontwikkelingen, vraagt om een keuze over het type woningbouw, raakt de vraag naar welk type nieuwe inwoners de voorkeur uitgaat, wat de gevolgen zijn voor de benodigde werkgelegenheid, de confessionele samenstelling van de bevolking en de vraag naar onderwijs en vrije tijdsbesteding. Maar evengoed kan deze keten van onderling verweven processen in een andere volgorde worden gezien. Om die reden is gekozen voor modernisering. Verzuiling behoort niet tot een van de kenmerkende aspecten van modernisering, maar is een reactie op modernisering. Verzuiling kwam ook ver voor de door mij onderzochte periode al tot stand. In Ede speelde verzuiling in die zin wel een rol dat vooral in het onderwijs en vrije tijdsbesteding vanuit een levensbeschouwelijke visie een bepaalde inrichting van de samenleving werd nagestreefd. Zo kunnen bepaalde keuzes en relaties gerelateerd worden aan verzuiling of ontzuiling. Maar verzuiling op zich is geen object in dit onderzoek.

⁴⁹ Ede was een van de onderzochte gemeenten en werd ingedeeld in de categorie orthodox-protestants, en ontwikkelde van een dynamische plattelandsgemeente tot een dynamische stedelijke gemeente. Pennings bespreekt de uitkomsten van zijn onderzoek niet per geval, waardoor deze studie weinig specifieke informatie over Ede oplevert.

⁵⁰ Bax, *Modernization*, 112-113.

⁵¹ J.C.H. Blom en J. Talsma, ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000).

⁵² P. de Rooy, 'Voorbij de verzuiling?', *BMGN*, 116, 1 (2001) 45-57.

⁵³ P. van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011). Zie ook: P. van Dam, 'Een wankel vertoog. Over ontzuiling als karikatuur', *BMGN*, 126, 3 (2011) 52-77.

Modernisering en maakbaarheid

In 2010 verscheen een Engelstalige samenvattende versie van het TIN 20 onderzoek. Voor mijn onderzoek is de rol die in deze studie wordt toegekend aan de overheid in het moderniseringsproces van belang. Aan het begin van de tweede golf van industrialisatie, zo vanaf 1890, ontstond een fel debat in de samenleving over de rol van de overheid. In hoeverre moest zij voortrekker, initiatiefnemer, participant zijn bij de introductie van nieuwe technologie en voorzieningen? Het radicaal liberalisme en de sociaal-democratie zagen in toenemende mate een actieve rol weggelegd voor de nationale overheid met als doel om zo de individuele ontwikkeling van de burger en de arbeider te bevorderen. Ook veranderde de rol van de overheid op gemeentelijk niveau.⁵⁴ Het was de tijd waarin de gemeentelijke gasfabrieken, waterleidingbedrijven, zuiveringsbedrijven, keuringsdiensten, et cetera ontstonden. Met de groei van de technische kennis en wetenschap nam het overwicht van de deskundigen in het beleid in de twintigste eeuw toe tot de genoemde omslag in de jaren zeventig, waarna deze rol veel meer ter discussie kwam te staan.

Juist op het moment dat in de jaren zeventig van de twintigste eeuw de maakbaarheid van de samenleving in twijfel werd getrokken, werd het begrip 'maakbaarheid' gemunt. Het begrip 'maakbaarheid' stond met terugwerkende kracht symbool voor de opvatting dat met gerichte overheidsinterventie gewenste veranderingen in de samenleving tot stand gebracht zouden kunnen worden. Op het moment dat in de loop van de jaren zeventig de uitdijende verzorgingsstaat als te kostbaar en als contraproductief werd ervaren, werd de zwartepiet toegespeeld aan de sociaal-democraten. Zowel Duyvendak en De Haan, als Schuyt en Taverne verzetten zich tegen de visie dat de idee van 'maakbaarheid' ideologisch uit de koker van de sociaaldemocratie afkomstig zou zijn. Schuyt en Taverne stellen in *1950: Welvaart in zwart-wit* dat de uitbouw van de verzorgingsstaat het resultaat is van de confessioneel-liberale kabinetten uit de jaren zestig. Duyvendak en De Haan betogen in *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* dat de idee van maakbaarheid duidelijk liberale wortels heeft tot in de negentiende eeuw.⁵⁵

Duyvendak betwist de opvatting van Schuyt en Taverne dat het einde van het geloof in een maakbare samenleving wel moest optreden op het moment dat in de samenleving de zelfontplooiing van het individu centraal kwam te staan. Op het moment dat de verantwoordelijkheid voor het individu ten volle toeviel aan het individu, was er geen plaats meer voor bevoogding door anderen. Duyvendak geeft een andere verklaring voor de 'vergruizing' van het ideaal van maakbaarheid. In zijn visie zijn beide ontwikkelingen (meer planning en maakbaarheid én individualisering) niet na elkaar ontstaan maar naast elkaar en moesten ze in hun ontwikkelingsproces wel met elkaar in botsing komen, omdat ze inherent strijdig met elkaar zijn. Dit was het geval rond het begin van de jaren zeventig. Wederom worden de jaren zeventig als een breuk met de voorafgaande periode gezien.⁵⁶

Nu zal elke politieke partij en daarmee elke politieke bestuurscoalitie er naar streven om binnen de politieke arena de samenleving vorm te geven op een zodanige wijze dat recht gedaan wordt aan eigen idealen of levensbeschouwing. Daar waar de een vraagt om gericht overheidsingrijpen om sociale ongelijkheid op te heffen, een ander pleit voor het primaat van marktwerking, een volgende de verantwoordelijkheid niet bij de staat maar waar mogelijk in handen van de gemeenschap wil leggen of laten blijven, of juist de staat wil gebruiken als 'zwaard' ter bescherming van de eigen geloofsovertuiging; elk maakt gebruik van politieke middelen en daarmee overheidsinstellingen. De vraag is alleen welk gebruik, waartoe, en waarom en met welk resultaat?

In het bovenstaande is aan de orde gekomen hoe in de Nederlandse historiografie, voornamelijk in studies gericht op bovenlokale ontwikkelingen, gebruik is gemaakt van het concept modernisering. Het overzichtswerk van Schuyt en Taverne heeft hierin een centrale rol gekregen omdat het de inspiratiebron is geweest voor dit onderzoek. De vraag is of op lokaal niveau de landelijke ontwikkelingen weerspiegeld worden. Voordat de keuze voor Ede als onderzoeksgebied nader wordt

⁵⁴ J. Schot, H. Lintsen en A. Rip, eds., *Technology and the making of the Netherlands. The age of contested modernization. 1890-1970* (Zutphen 2010) 18-20.

⁵⁵ I. de Haan en J.W. Duyvendak, 'De liberale herkomst van de maakbare samenleving', in: J. W. Duyvendak en I. de Haan, eds., *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 9-26.

⁵⁶ J.W. Duyvendak, 'De vergruizing van paternalistische politiek', in: J. W. Duyvendak en I. de Haan, eds., *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 121-138.

toegelicht, worden nog een aantal studies besproken waar modernisering op lokaal niveau onderwerp van onderzoek was.

Lokale studies en modernisering

Er zijn meerdere studies die expliciet gebruik maken van het moderniseringsbegrip om de ontwikkelingen op lokaal niveau te analyseren en te verklaren. Te noemen zijn onder meer Van der Woude's *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad*,⁵⁷ Van den Brink *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* en recent Smit *Sporen van moderniteit: de sociaal- economische ontwikkeling van de regio Liemers (1815-1940)*.⁵⁸ Deze studies naar modernisering op lokaal niveau bieden minder aanknopingspunten voor mijn onderzoek omdat hun invalshoek anders is.

Behalve de al uitvoerig besproken sleutelstudie van Van Vegchel zijn er twee andere recente lokale studies waarop wel nader moet worden ingegaan, omdat ze verwantschap hebben met het onderzoek naar modernisering op lokaal niveau dat ik hier voor de gemeente Ede heb gedaan en uitnodigen voor een vergelijking in het afsluitende hoofdstuk. Als eerste is dat de studie van Van Deursen *In Katwijk is alles anders. Een christelijk dorp ontmoet de wereld. 1940-2000*. Hij laat hierin zien welke gevolgen het moderniseringsproces had voor een kleine lokale gemeenschap, en dan vooral voor het christelijk deel van deze vissersgemeenschap.⁵⁹ Van Deursen plaatst Katwijk in een reactieve setting, waarbij hij stelt dat de lokale gemeenschap zich niet heeft kunnen onttrekken aan landelijke ontwikkelingen als secularisatie, ontkerkelijking en ontkerstening. Deze reactieve setting komt ook naar voren in zijn tweede conclusie waarin hij stelt dat de landelijke overheid deze lokale gemeenschap heeft gedwongen tot het maken van keuzes waarover zij zich liever niet had willen uitspreken (zaken als zondagsopenstellingen en het toestaan van naaktstranden). In zijn derde en laatste conclusie stelt hij dat een minderheid, bestaande uit import en afvalligen, succesvol is geweest in het zetten van druk met het doel om het proces van verandering sneller te laten verlopen. Hier wordt een gemeenschap uiteindelijk als min of meer passief geschetst, een samenleving die reageert op veranderingen, maar er geen actief onderdeel van uitmaakt. In mijn onderzoek naar de keuzes die het gemeentebestuur van Ede maakt, eveneens een in meerderheid confessionele gemeente, zij het minder orthodox dan Katwijk, ga ik er niet a priori vanuit dat modernisering een exogeen proces is en is juist een van de vragen in hoeverre het college en de raad actief het veranderingsproces hebben gezocht en gestimuleerd.

In 2005 verscheen de bundel onder redactie van J.P. Zwemer, *Zeeland 1950-1965*. Zijn visie op de ontwikkelingen in Zeeland laten een heel ander beeld zien dan Van Deursen in 2012 heeft geschetst voor Katwijk. Zwemer stelt in zijn bijdrage in deze bundel een belangrijke aanname uit *Welvaart in zwart-wit* ter discussie. Schuyt en Taverne kennen in de naoorlogse ontwikkeling van Zeeland een belangrijke rol toe aan de opstelling van het Deltaplan in 1954 en de aanwijzing van Zeeland tot ontwikkelings- en probleemgebied in 1959. Weliswaar nuanceren zij de rol van het 'grand design' in de naoorlogse modernisering, maar *Welvaart in zwart-wit* kenmerkt zich door een relatieve oververtegenwoordiging van onderwerpen waarin wel sprake is van een planmatige aanpak van bovenaf. Daarnaast is er veel aandacht voor de ontwikkelingen in de Randstad en een sterke focus op de hogere cultuur. De geringe aandacht voor het lokale doet de vraag rijzen wat de invloed van onderop is geweest in de snelle transformatie van de samenleving. De studie over Zeeland richt zich qua opzet op deze lacune.

Zwemer trekt de conclusie dat in het geval van Zeeland de ontwikkeling zich kenmerkte door geleidelijkheid en dat er maar in beperkte mate sprake was van maakbaarheid. Zeeland kan voor de periode 1945-1965 niet geschetst worden als een traditionele samenleving die door een elite van buitenaf gemoderniseerd moest worden. Met name in de agrarische sector waren de veranderingen op lokaal niveau al in gang gezet. In deze sector en in de aan belang sterk toenemende recreatieve sector bleek de centrale overheid 'steeds achter de ontwikkelingen aan te lopen'.⁶⁰ In *Welvaart in zwart-wit* worden juist die voorbeelden uit de Zeeuwse geschiedenis naar voren gehaald die strijdig

⁵⁷ Van der Woude, *Leeuwarden*.

⁵⁸ J.B. Smit, *Sporen van moderniteit: de sociaal- economische ontwikkeling van de regio Liemers (1815-1940)* (Hilversum 2010).

⁵⁹ A. Th. van Deursen, *In Katwijk is alles anders. Een christelijk dorp ontmoet de wereld. 1940-2005* (Amsterdam 2012).

⁶⁰ J.P. Zwemer 'De Zeeuwse bestuurscultuur', in: J.P. Zwemer, ed., *Zeeland 1950-1965* (Vlissingen 2005) 49-75, aldaar 62.

zijn met het algemene beeld voor de Zeeuwse situatie. Op het terrein van de industrialisatie en sociaal-culturele ontwikkelingen was de inbreng van de professionals wel groter en juist op deze terreinen leidden de veranderingen soms tot botsingen met de bevolking. Zwemer geeft als verklaring dat de technocraten te veel belang hechtten aan hun theoretische modellen, die niet afgestemd waren op de lokale situatie. Hierdoor stuitten de voorgestelde veranderingen op lokale weerstand, omdat geen rekening gehouden werd met de specifieke culturele lokale omstandigheden.⁶¹ De professionele elite had daarbij te weinig oog voor de vrees binnen lokale gemeenschappen dat de veranderingen een aantasting van de eigen sfeer en identiteit zouden betekenen.

De Zeeuwse samenleving behield op een aantal terreinen een aantal traditionele kenmerken, zoals het vasthouden aan een dorpse samenlevingsstructuur met veel onderling contact en sociale controle, ook na verhuizing naar de nieuwbouwwijken. De keuze voor de bouw van flats was geen vanzelfsprekendheid. Men hield vast aan het lang gekoesterde ideaal van een eigen huis met een lap grond, voldoende groot om groente en fruit te verbouwen.⁶² Verandering van en vasthouden aan traditionele patronen bleken in de Zeeuwse praktijk hand in hand te gaan. Zwemer is van mening dat de lokale bestuurders meer vertrouwd waren met de bevolking en in hun beleid beter rekening hielden met de aard van de veranderingsprocessen dan de bovenlokale bestuurders. Zijn conclusie luidt dat de modernisering in Zeeland in de onderzochte periode getypeerd kan worden als 'een min of meer autonoom proces, dat zijn wortels had in de economische veranderingen en dat zijn specifieke vorm kreeg op het niveau van de dorpssamenleving zelf'.⁶³

Mijn gebruik van modernisering

In het onderzoek van Zwemer e.a. is gekozen voor Zeeland als onderzoeksgebied. De ontwikkelingen binnen het moderniseringsproces op provinciaal niveau worden afgezet tegen de bevindingen van Schuyt en Taverne op nationaal niveau. In mijn onderzoek wordt het onderzoeksgebied nogmaals verkleind en wel tot gemeentelijk niveau. Wat was de manoeuvreerruimte van een gemeentebestuur binnen het moderniseringsproces? En hoe verhouden mijn uitkomsten zich tot het werk van Schuyt en Taverne? Welke invulling geef ik daarbij aan het concept modernisering?

Het door mij gekozen moderniseringsconcept houdt in dat modernisering het conglomeraat is van een aantal onderling sterk verweven processen. Deze processen zijn typerend voor de geïndustrialiseerde samenleving. Het betreft infrastructuur, schaalvergroting, urbanisering, geografische en sociale mobiliteit, professionalisering (inclusief onderwijs), secularisering, individualisering en democratisering. Treffend schetsen Van der Loo en Van Rijen modernisering dan ook met de metafoor een 'kluwen van onderling verweven transformatieprocessen'.⁶⁴ Deze ontwikkelingen versterken elkaar, maar modernisering is geen lineair proces. Het kenmerkt zich ook door paradoxale ontwikkelingen, zoals meerdere auteurs laten zien. Van der Loo en Van Rijen besteden hier veel aandacht aan, maar ook Schuyt en Taverne wijzen op de tegenstrijdige ontwikkelingen zoals we al hebben gezien.

De hoofdvraag in dit onderzoek luidt: Welke keuzes heeft het gemeentebestuur van Ede gemaakt om aan de maatschappelijke veranderingen in de periode 1945-1995 vorm en inhoud te geven? Gedurende het onderzoek kwamen daarbij twee spanningsvelden naar voren: die tussen stedelijkheid en ruraliteit en die tussen seculier en christelijk. Evenals in de studie van Schuyt en Taverne wordt modernisering als uitgangspunt genomen zonder een bijvoeglijk naamwoord te gebruiken. Ook in Ede was, evenals in Nederland, sprake van weerstand en verzet. De toevoegingen 'beheerst' en 'betwist' zullen in de analyse niet op voorhand worden uitgesloten, omdat deze verhelderend kunnen werken. Voor beheerste modernisering wordt een lichtere variant gekozen dan Van Vegchel hanteert, omdat in Ede geen sprake was van een uitgewerkte visie op de toekomstige invulling van de samenleving. Ook wordt niet gekozen voor de insteek die voor zowel Tin19 als TIN20 als uitgangspunt is genomen. Technische ontwikkelingen spelen ontegenzeggelijk een belangrijke rol in het moderniseringsproces, maar in dit onderzoek staan niet de veranderingsprocessen als zodanig centraal die de Edese samenleving in tussen 1945 en 1995 heeft doorgemaakt. Dit onderzoek richt zich op de manoeuvreerruimte van een lokale overheid in deze transformatieprocessen. Om die reden is er voor gekozen de focus te leggen op de verwevenheid van de onderliggende processen in het

⁶¹ J.P. Zwemer, 'Geleidelijke verandering weinig sturing'. In: J.P. Zwemer, ed., *Zeeland 1950-1965* (Vlissingen 2005) 615-633, aldaar 624.

⁶² Zwemer, 'Geleidelijke verandering', 618.

⁶³ Zwemer, 'Geleidelijke verandering', 615, 619, 627.

⁶⁴ Van der Loo en Van Rijen, *Paradoxen*, 15.

moderniseringsconcept. Deze onderlinge wisselwerking in de tijd vormt mijns inziens de kern van de verklaring van het veranderingsproces dat een samenleving doormaakt, gezien vanuit de lokale overheid.

Gezien de dominantie van de protestants-christelijke politieke partijen en het rurale karakter van de gemeente, zeker aan het begin van de onderzoeksperiode, is het denkbaar dat er op bepaalde aspecten sprake is geweest van 'beheerste' modernisering in de zin dat gekozen werd voor aspecten als (economische) groei, professionalisering en verstedelijking, en dat tevens geprobeerd werd om daarmee samenhangende maar negatief gepercipieerde ontwikkelingen als verlies van bepaalde waarden en normen te voorkomen of te temporiseren. Het college, maar ook de raadspartijen kunnen een voorkeur hebben gehad voor specifieke ontwikkelingspaden. Maar evengoed bleek in het begin van het onderzoek dat bepaalde ontwikkelingen en beleidsvoorstellen van meet af aan meer betwist werden. In de discussies leken de actoren weinig oog te hebben voor de onderlinge verbondenheid van de ontwikkelingen in de samenleving. Vaak beperkte zich de discussie tot het beleidsterrein dat aan de orde was en ontbrak een visie op de consequenties die de gemaakte keuzes hadden voor aanpalende beleidsterreinen of voor de ontwikkeling van Ede als geheel. Duidelijk werd wel dat binnen het moderniseringsproces in Ede genoeg momenten zijn geweest waarop een keuze gemaakt had kunnen worden waardoor het zwaartepunt binnen de geschetste spanningsvelden van stedelijkheid/ruraliteit en seculier/christelijk verlegd had kunnen worden, of is verlegd.

Ik ga vier onderwerpen onderzoeken om te toetsen in hoeverre het gemeentebestuur keuzevrijheid had in de invulling van haar beleid. Naast ruimtelijke ordening zijn dit onderwijs, migranten, en vrijetijdsbesteding. Deze selectie is gebaseerd op de aanname dat in een overwegend protestants-christelijke gemeente die sterk groeide, de veronderstelde spanningsvelden op deze vier terreinen zichtbaar zullen zijn geweest. De voortdurende groei van de bevolking en de werkgelegenheid legde beslag op de al maar schaarser wordende ruimte, grond die juist aan het einde van de negentiende eeuw door de boeren voor een deel getransformeerd was tot landbouwgrond, of was bestempeld als nationaal natuureservaat. Daarnaast zullen de groei van de bevolking (geboorteoverschot én vestigingsoverschot) en de grote veranderingen in het type werkgelegenheid ook gevolgen hebben gehad voor het onderwijsaanbod en de mogelijkheden voor vrijetijdsbesteding. Vrijwel elke politieke keuze was indirect gerelateerd aan ontwikkelingen op en had consequenties voor andere beleidsterreinen. Lokale geschiedschrijving kan laten zien hoe een gemeentebestuur voor een deel door zijn keuzes de eigen samenleving haar *specifieke* vorm gaf, en tegelijkertijd moest werken met bovenlokale processen en wet- en regelgeving.

Opbouw van het boek

Het boek is als volgt opgebouwd. In dit eerste hoofdstuk is het theoretisch concept modernisering aan de orde gesteld. Dit concept speelt een belangrijke rol in het werk van Schuyt en Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, de studie die voor dit onderzoek de inspiratiebron is geweest. Het moderniseringsconcept van Schuyt en Taverne is besproken en vergeleken met de relevante studies binnen de Nederlandse geschiedschrijving over de laatste tweehonderd jaar en met name de tweede helft van de twintigste eeuw. Dit is afgesloten met het beantwoorden van de vraag waarom in navolging van Schuyt en Taverne gekozen is om het concept modernisering te gebruiken zonder de toevoeging 'betwist' of 'beheerst'. Tevens is in dit hoofdstuk uiteengezet waarom het moderniseringsconcept goede mogelijkheden biedt om op gemeentelijk niveau te onderzoeken waar de speelruimte van een lokale overheid zit om een eigen invulling te geven aan het beleid. Voor dit onderzoek zijn een viertal beleidssectoren geselecteerd: ruimtelijke ordening, onderwijs, buitenlandse werknemers en vrijetijdsbesteding. Ook zal aandacht besteed worden aan de politieke samenstelling van het gemeentebestuur en de veranderingen die daarin plaats hebben gevonden in de onderzochte vijftig jaar.

In het tweede hoofdstuk wordt de landelijke context geschetst waartegen de lokale ontwikkelingen moeten worden afgezet. In het derde hoofdstuk wordt de focus op Ede gericht en wordt eerst in het kort het herstel van het burgerlijk bestuur na de Tweede Wereldoorlog beschreven. Hierna volgt een analyse van de gemeenteraadsverkiezingen in de onderzocht vijftig jaar en de verschillende coalities die hieruit zijn voortgekomen. Vervolgens wordt op het niveau van de individuele raadsleden de veranderingen van de raad en het college aan de orde gesteld. Dit derde hoofdstuk wordt afgesloten met eenzelfde analyse van de burgemeesters die Ede gedurende deze periode heeft gehad. De vraag die mij hierbij interesseerde was welke veranderingen optraden, maar ook hoe deze veranderingen niet alleen mede het gevolg waren van het moderniseringsproces, maar deels dit proces mede stuurden. Zo betekent een inzet op groei van bevolking en werkgelegenheid dat

de bevolkingssamenstelling van een gemeente ging veranderen. Deze verandering had vervolgens weer repercussies voor de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen en daarmee de samenstelling van de raad.

In de hierop volgend hoofdstukken komen de vier geselecteerde beleidssectoren aan de orde. Er is voor ruimtelijke ordening gekozen omdat de vraag welke keuzes een gemeentebestuur maakte, rechtstreeks terug te zien is in de bestemmingsplannen. Werd gekozen voor behoud van de landbouwsector, voor natuur, voor kleinschaligheid, of werden andere keuzes gemaakt? Door de bestemmingsprocedure die elk bestemmingsplan moest doorlopen, biedt dit onderwerp ook de mogelijkheid om meer zicht te krijgen op hoe het beleid bij de bevolking werd ontvangen.

In het vijfde hoofdstuk komt het onderwijs aan de orde. Een keuze voor groei hield uitbreiding van het onderwijs in. Gezien de hypothese dat er spanning zou ontstaan tussen stedelijk en ruraal en tussen seculier en christelijk, is onderwijs een geschikt onderwerp om keuzes en eventuele verschuivingen daarin te onderzoeken.

In het zesde hoofdstuk komen de buitenlandse werknemers aan de orde. Ede kreeg vooral door de aanwezigheid van de ENKA vanaf het begin van de jaren zestig te maken met de komst van gastarbeiders. Dit betekende na enige tijd ook de komst van een nieuwe geloofsgroepering, namelijk de islam. Gezien het overwegend protestants-christelijke karakter van de gemeente biedt dit onderwerp de mogelijkheid om te onderzoeken hoe het gemeentebestuur reageerde op veranderingen die niet meteen in de lijn van de verwachtingen lagen.

In het zevende hoofdstuk komt de vrijetijdsbesteding aan de orde. Ook hier is gekozen vanuit het perspectief dat groei en keuze voor de uitbouw van het dorp Ede tot Ede-stad tot gevolg zou hebben dat ook de vraag naar vrijetijdsvoorzieningen zou toenemen, voorzieningen die binnen de meer streng christelijke partijen niet zonder meer acceptabel waren. Binnen dit hoofdstuk is gekozen voor een aantal onderwerpen waar de gemeente sterk bij betrokken raakte, maar die elk op zich ook tot spanningen leidden over de vraag of hier een taak voor de overheid lag. Zo komen de vier zwembaden in de gemeente aan de orde, waarbij de veronderstelling was dat sport minder beladen was dan betrokkenheid bij culturele onderdelen. Vervolgens wordt juist om deze laatste reden ook in de culturele sector de betrokkenheid van het gemeentebestuur bij de schouwburg De Reehorst onderzocht, omdat een schouwburg bij uitstek een stedelijke voorziening is. En ten slotte is de Heideweek gekozen. Dit evenement, begonnen als initiatief van de VVV, bood de gemeente mogelijkheden om Ede te promoten. Maar werd deze mogelijkheid ook gebruikt?

In het afsluitende hoofdstuk wordt aan de hand van de vraagstelling besproken welke rol de vijf onderdelen in het moderniseringsproces hebben gehad. Ook wordt ingegaan op de periodisering die in de ontwikkelingen is aan te brengen, waarbij de vraag is in hoeverre de ontwikkelingen in Ede passen binnen de historiografie. Aan het einde wordt een vergelijking gemaakt van het moderniseringsproces in Ede met de conclusies die van Van Vegchel, Zwemer, Van Deursen en Schuyt en Taverne in hun onderzoek trekken. Er wordt afgesloten met beantwoording van de vraag wat de waarde van het moderniseringsconcept is voor lokaal onderzoek.

Het nationale decor, 1945-1995

Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de nationale achtergrond geschetst waartegen de lokale ontwikkelingen in Ede hun reliëf krijgen. De criteria voor de selectie voor wat aan de orde moet komen, zijn afgeleid uit de vraagstelling en de opgestelde hypothese. Waar zat de speelruimte voor de lokale overheid, en waar zaten de verschillen met de landelijke ontwikkelingen? Een lokaal onderzoek als het hier voorliggende kan een bijdrage leveren aan de kennis over en het inzicht in de complexiteit van het moderniseringsproces. Dat dit proces geen eenvormige ontwikkeling kent, is duidelijk. Onderzoek naar lokale processen laat zien waar in de praktijk van alledag veranderingen optraden, hoe deze veranderingen tot stand kwamen en in hoeverre bovenlokale ontwikkelingen de keuzevrijheid op het lokale niveau inperkten, of juist nieuwe mogelijkheden deden ontstaan.

Politieke ontwikkelingen op nationaal niveau

Eerst zullen de politieke ontwikkelingen op nationaal niveau aan de orde komen die de gebeurtenissen en besluitvormingsprocessen op lokaal niveau in een breder verband plaatsen, te beginnen met het herstel van het bestuur na de bevrijding. Aansluitend wordt ingegaan op de naoorlogse discussies over de invulling van de rol van de overheid in de samenleving. Ook wordt kort aandacht besteed aan het verzuilings- en ontzuilingsproces en de secularisatie van de samenleving. Beide onderwerpen houden verband met de opgestelde hypothese dat de keuze van het gemeentebestuur voor groei een spanningsveld in de politieke besluitvorming zou creëren tussen de opties om een stad te willen worden of een plattelandssamenleving te willen blijven en tussen een versterking van het seculiere element in de samenleving of behoud van de protestants-christelijke dominantie. Vervolgens wordt in kort bestek een overzicht gegeven van de naoorlogse regeringscoalities en de politieke verschuivingen. Dit dient als achtergrond voor het hoofdstuk waarin de politieke en personele samenstelling van de raad en het college van Ede aan de orde komen. Daarna volgt het landelijke decor waartegen de lokale ontwikkelingen op de vier gekozen thema's zich hebben afgespeeld. Het landelijke beleid met betrekking tot de ruimtelijke ordening wordt geschetst aan de hand van de landelijke nota's omdat deze een goed zicht bieden op de ontwikkelingen op dit beleidsterrein en omdat deze nota's de kaders vormden voor het lokale beleid. Dit onderdeel is vrij uitgebreid behandeld omdat de ruimtelijke ontwikkelingen in de Edese geschiedenis een belangrijke rol spelen. Hierna volgen de relevante ontwikkelingen op landelijk niveau in het onderwijs en de gastarbeiders in zoverre deze relevant zijn voor wat er in Ede gebeurde. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een overzicht van de ontwikkelingen in de vrijetijdsbesteding. Waar voor een beter begrip van de lokale situatie dit nodig is, wordt aandacht besteed aan relevante ontwikkelingen in de periode voor 1945.

Nieuw élan, maar langs oude partijlijnen

Een week na de bevrijding werd in opdracht van koningin Wilhelmina door Schermerhorn en Drees een 'nationaal kabinet voor herstel en vernieuwing' samengesteld. Dit 'noodkabinet' zou grotendeels regeren op basis van het nog uit de oorlog daterende noodrecht, waarbij de zogenoemde Tijdelijke Staten-Generaal vrijwel geheel buiten de besluitvorming werd gehouden. Pas in januari 1946 werd in de Kamer een debat over het algemene beleid gevoerd.¹ In mei 1946 volgden de verkiezingen voor de Tweede Kamer, in juli voor de Provinciale Staten en in november 1946 werden de gemeenteraadsverkiezingen gehouden. Een van de redenen om pas in mei 1946 verkiezingen uit te schrijven was dat eerst de democratische kaders hersteld moesten worden. Een van de eerste taken was het zuiveren van bestuursapparaat en samenleving van die personen die terecht het vertrouwen van de bevolking hadden verloren. Ook moest in veel gemeenten de Gemeentelijke Administratie Bevolking weer op orde worden gebracht en daarnaast was de regering van mening dat de gedachten die in de oorlog tot ontwikkeling waren gekomen over een andere inrichting van de samenleving even

¹ J.J. Woltjer, *Recent verleden* (4^e druk; z.p. 2005) 201.

de tijd moesten krijgen om uit te kristalliseren.² Voor de oorlog hadden de meeste politici al gebroken met de oude scheidslijnen op basis van de antithese en de klassenstrijd.³ Tijdens de Duitse bezetting had een verdere bezinning plaatsgevonden over hoe en op welke wijze de samenleving na de oorlog ingericht zou moeten worden. Het gevoel van eendracht, gevolg van de gedeelde oorlogservaring, zou een vertaling moeten krijgen in een nieuw politiek bestel. De oprichting in februari 1946 van de PvdA weerspiegelde dit denken. De socialisten hadden gebroken met het orthodoxe socialistische gedachtegoed en de PvdA richtte zich, met haar sociaaldemocratisch partijprogramma, niet langer alleen op de arbeiders, maar ook op linksgeoriënteerde liberalen - onder andere uit de Vrijzinnige Democratische Bond (VDB) -, en op sociaalbewogen kiezers in de confessionele hoek. De bewuste erkenning van ook het geloof als een inspiratiebron voor het dagelijks leven werd opgenomen in het Beginselprogramma, dat werd vastgesteld tijdens het congres in april 1947: 'De partij staat open voor personen van zeer verschillende levensovertuiging (...). Zij erkent het innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht en waardeert het in haar leden, als zij dit verband ook in hun arbeid voor de partij duidelijk doen blijken.'⁴

Ondanks het vernieuwingsélan, mislukte de doorbraak. De praktijk bleek weerbarstig. De verkiezingsuitslag van de Tweede Kamer in 1946 toonde aan dat de vertrouwde partijkaders grotendeels overeind waren gebleven. De RKSP was weliswaar omgevormd tot de KVP maar het geloof bleef de basis, al was de KVP naast beginsel- nu ook een programpartij geworden. De KVP profileerde zich als een brede volkspartij, waarin solidariteit met de arbeidersklasse en politieke vernieuwing een belangrijke rol zouden moeten spelen. ARP, CHU en SGP kwamen ongewijzigd terug. Hoewel één van de oprichters van de PvdA het voormalig AR-lid ds. Banning was, bleken weinig AR-partijleden gevoelig te zijn voor de doorbraakgedachte. Vanuit de CHU maakten meer partijleden, waaronder Van Walsum en Lieftinck, de overstap naar de PvdA. De leiding van de Nederlands Hervormde Kerk (NHK) stond als enig kerkgenootschap positief tegenover het doorbraakstreven. Als reactie op de opkomst van het nationaalsocialisme tijdens het Interbellum en vervolgens de Duitse bezetting was binnen de NHK de wil gegroeid om één kerk te zijn, en niet langer een los verband tussen de verschillende modaliteiten. Met de oprichting van de werkgroep 'Gemeenteopbouw' (augustus 1940) was een begin gemaakt met het 'kerkherstel', en werd de 'kerkopbouw' van onderop aangepakt.⁵ Ook werd in de oorlog al het initiatief genomen tot interkerkelijke samenwerking. Dit lag in lijn van de traditie binnen dit kerkverband. De NHK heeft zich altijd kerk van de natie gevoeld en haar taakstelling breder gezien dan alleen beperkt tot de eigen geloofsgroep. Het hernieuwde élan van de NHK en de open opstelling naar andere kerken toe, bleef na de oorlog in stand. In de woorden van De Gaay Fortman: 'De tijd is namelijk voorbij dat je de Hervormde Kerk kon opsplitsen in delen. De Hervormde Kerk na 1945 is weer kerk geworden, en ook de Gereformeerde Bond laat zich daar niet meer uitsplitsen'.⁶ De kerkleiding stond positief tegenover de oprichting van een doorbraakpartij, de kerkleden bleven in meerderheid de oude confessionele partijen trouw. Voor de CHU en de ARP bleef gelden dat de Bijbelse grondslagen als basis voor het bestuur dienden, de overheid was diensdame Gods. In de praktijk kwam dit tot uiting in de roep om een krachtig gezag, handhaving van de zondagsrust en openbare zedelijkheid, en afwijzing van echtscheiding. De CHU was in haar denken en beleid over geloof gerelateerde onderwerpen minder uitgesproken dan de ARP. De partij kende ook geen fractiediscipline en stond in de praktijk meer open voor nieuwe opvattingen.

De meer bevindelijke stromingen binnen de NHK voelden zich van oudsher meer aangetrokken tot de SGP. Dit gold ook voor de lidmaten van de Christelijk Gereformeerde Kerk, de Gereformeerde Gemeenten en de Oud-Gereformeerde Kerk. De SGP was in 1918 opgericht uit verzet tegen het vrouwenkiesrecht, tegen de toenadering van de ARP tot de katholieken en tegen de rol van de staat op het terrein van de sociale zekerheid. Onderwerpen die ook na 1945 voor de partij actueel bleven. In 1948 werd het GPV opgericht, evenals de SGP een getuigenispartij. Het GPV ontstond als politieke consequentie van de 'Vrijmaking' in 1944 uit de Gereformeerde Kerk(en); de affaire Schilder. Van de protestants-christelijke partijen hielden de SGP en het GPV het sterkste vast aan een woordelijke uitleg van de Bijbelse beginselen, die samen met de Dordtse Formulieren van Eenigheid

² Woltjer, *Recent verleden*, 201-204.

³ J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (5^e druk; Amsterdam Meppel 1999) 26.

⁴ Geciteerd in: D. Bosscher, 'De jaren 1946-1970', in: J. Perry, e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994 SDAP PvdA* (Amsterdam 1994) 154-237, aldaar 160.

⁵ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen Maastricht 1992) 109.

⁶ De Gaay Fortman geciteerd in G. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft 1966) 49.

de basis vormden voor de partij en de politiek. De consequentie van de beleden eenheid tussen geloof en politiek handelen werd door het GPV het verst doorgevoerd. Het lidmaatschap van deze partij was alleen toegankelijk voor de 'vrijgemaakten', een standpunt dat pas in 1993 werd verlaten.⁷

De Liberale Staatspartij zou in 1946 opgaan in de nieuw opgerichte Partij van de Vrijheid (PvdV). De Bond Jong Liberalen wilden in de concurrentie met de PvdA op basis van het gedachtegoed van vrijheid én sociale rechtvaardigheid een nieuwe partij vormen. In 1948 vond een hergroepering plaats. Teleurgesteld in de koers van de PvdA, als zijnde te socialistisch, verliet voormalig VDB'er Oud deze partij en richtte, samen met Stikker van de PvdV, de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) op.⁸ Deze partij wilde zich evengoed inzetten voor de opbouw van de verzorgingsstaat in zoverre de emancipatie van het individu hierdoor werd bevorderd en de eigen verantwoordelijkheid van het individu behouden bleef. Voor alle partijen was de invulling van rol van de staat in het maatschappelijk bestel een van de belangrijkste onderdelen in hun partijprogramma.

De rol van de overheid in de samenleving.

De doorbraak was grotendeels mislukt, maar daarmee was de discussie over de inrichting van de samenleving niet verstomd. Naast de discussie over de rol van de persoonlijke levensovertuiging in de politiek, was ook de vraag actueel hoe groot de rol van de overheid in de samenleving zou moeten zijn. De les uit de jaren dertig was geweest dat de overheid een grotere beleidsverantwoordelijkheid op sociaal-economisch terrein op zich moest nemen om maatschappelijk ongewenste ontwikkelingen te bestrijden. Ook de wederopbouw vereiste een meer actieve rol van de overheid. Een spoedig herstel van de productie was nodig om de export weer op gang te krijgen, wat noodzakelijk was om het deviezentekort op te vangen. De productie in de landbouw moest zo snel als mogelijk worden hersteld en opgevoerd. Modernisering van de landbouw, door mechanisering, intensivering en specialisatie, was niet alleen nodig voor de export maar ook voor de binnenlandse voedselvoorziening. Daarnaast werd ook na de oorlog een gezonde boerenstand nog steeds als een belangrijk onderdeel van de samenleving gezien. De enorme uitstoot aan arbeidskrachten die het gevolg was van de mechanisering in de landbouw, moest opgevangen worden in de industrie, die op haar beurt evengoed in snel tempo moest worden gemoderniseerd. Maar ook de schaarste aan bouw materiaal, grondstoffen, voedsel en financiële middelen vereiste een sturende rol van de staat. Laissez-faire was zo vlak na de oorlog voor geen van de politieke partijen een optie. Het fundament voor de overtuiging dat de overheid op basis van onderzoek en plannen een meer sturende rol zou moeten gaan vervullen, was al in de jaren dertig gelegd.⁹ De oorlogsjaren hadden gezorgd voor een verdere gewinning aan een actievere rol van de overheid in het economische leven. Wel bestonden er tussen de politieke partijen aanzienlijke verschillen over de wijze en omvang waarin een en ander zijn beslag zou moeten krijgen.

De discussie over de rol van de overheid loopt als een rode draad door de naoorlogse periode. De confessionele en liberale partijen bleven voorstander van het behoud van de eigen verantwoordelijkheid van het individu. In confessionele kringen hield men vast aan de opvatting dat wat geregeld kon worden in de eigen gemeenschap, niet aan de staat overgelaten zou moeten worden. Kuypers adagium, soevereiniteit in eigen kring, hield voor de ARP in dat staat en private gemeenschappen elk hun eigen soevereiniteit en competentie hadden. De staat behoorde deze rechten en vrijheden te erkennen en te eerbiedigen. De private gemeenschap behoorde haar belangen af te stemmen op het algemeen belang, zodat geen onderlinge tegenstrijdigheden ontstonden.¹⁰ Ook de CHU kende een grote rol en verantwoordelijkheid toe aan de gemeenschap. De SGP ging een stap verder, en stelde dat het de taak van de staat was om de uitgangspunten van het ware geloof te beschermen en te verdedigen. Dit 'theocratische ideaal' maakte dat de overheid niet neutraal in geloofszaken kon en mocht zijn.¹¹ Ook het GPV stond zeer terughoudend tegenover Kuypers 'soevereiniteit in eigen kring'. Deze nevenschikking van de kerk ten opzicht van andere maatschappelijke verbanden zou de positie van de kerk relativeren als één naast vele anderen. In

⁷ L.H.M., *Liberaal vrij spel. PvdV en VVD, 1945-1966*, <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/pubs/libgroningen/h5.pdf> (29 augustus 2007).

⁸ G. Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialist in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie, ed., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialist in Nederland* (Kampen 1995) 83-84.

⁹ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 86-87.

¹⁰ H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen-democratie* (Budel 2003) 113-114.

¹¹ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (2^e verbeterde druk; Hilversum 2006) 288.

1960 wees een van haar voormannen Verbrugh op het gevaar dat het kerkgenootschap zich door deze opvatting zich te sterk naar binnen zou keren. In plaats daarvan was het haar taak om Gods woord onder de mensen te verbreiden.¹²

In het katholieke denken speelde het principe van subsidiariteit een belangrijke rol in de formulering van de verhouding tussen staat en onderdanen. Wat geregeld kon worden door een lagere overheid moest niet door een hogere overheid overgenomen worden. Alleen zo bleef het bestuur zo dicht mogelijk bij de burger. Deze visie lag tegen het corporatisme aan en was meer verticaal gericht dan de protestantschristelijke opvatting. In zowel de protestants-christelijke als de katholieke visie werd groot belang gehecht aan de individuele verantwoordelijkheid tegenover de gemeenschap. Het gevaar dat de gemeenschap uiteen zou vallen door wat in de jaren vijftig werd gevangen in termen als toenemende massificatie, materialisme en 'atomisering', werd niet alleen in confessionele kringen als een serieuze bedreiging gezien. De opvattingen van de verschillende confessionele partijen, behalve de SGP, lagen niet ver uit elkaar: De taak van de overheid was binnen het principe van de subsidiariteit 'feitelijk en normatief begrensd'. Dat wil zeggen dat de overheid feitelijk niet het gedrag van haar burgers kon controleren of beheersen en niet in staat was antwoord te geven op de vraag 'waar toe wij hier op aarde zijn'. Daarnaast was haar optreden normatief begrensd doordat zij de vrijheid van haar burgers in hun privésfeer hoorde te erkennen. De overheid diende het algemeen belang na te streven.¹³

Het liberale gedachtegoed werd gekenmerkt door het belang dat toegekend werd aan het begrip vrijheid, waarbij dit begrip sterk gebonden was aan het begrip autonomie. Het individu stelt zichzelf de wet, in plaats van dat over hem besloten wordt. De fundamentele gelijkwaardigheid van mensen gold hierbij als uitgangspunt, in die zin dat aan allen de zelfde mate van vrijheid en gelijkwaardige kansen voor zelfontplooiing werden toegekend. Naast de geestelijke vrijheid speelde ook economische vrijheid een belangrijke rol. Ook hier gaat het om de vrijheid om te handelen, maar gebaseerd op sociale rechtvaardigheid. In zijn openingstoespraak op het Sociaal Liberaal Congres in 1938 had Telders zijn gehoor voorgehouden dat het *laissez faire, laissez passer* denken niet thuis hoorde in het liberale gedachtegoed. Weliswaar gold als grondbeginsel voor het economische liberalisme het 'welbegrepen eigenbelang', maar dit was ondergeschikt aan het hogere principe van de sociale rechtvaardigheid. Vanuit een economisch standpunt bezien had een samenleving geen baat bij een grote groep achtergestelden. Vanuit het gelijkwaardigheidsprincipe had 'iedere klasse' recht op sociale rechtvaardigheid, waarbij als enige beperking mocht gelden dat de steun van de economisch sterkere aan de zwakkere nooit zover afgedwongen mocht worden dat de sterkere werd 'overbelast'. Dit zou voor beiden een ramp betekenen, want als de sterkere bezweek dan zou de zwakkere zijn steun verliezen.¹⁴ Met dit standpunt trachtte Telders de Liberale Staatspartij een socialer gezicht te geven. Na de oorlog zou binnen de VVD het verzet tegen een ordende rol van de overheid in het maatschappelijk leven weer toenemen. De VVD had een groter vertrouwen in de markt dan in een regulerende overheid.

In tegenstelling tot de VVD koos de PvdA principieel voor een grotere rol van de overheid in het maatschappelijke proces. Door middel van ordening en planning, geleid door de centrale overheid, zou gestreefd moeten worden naar een meer rechtvaardige verdeling van de welvaart. Deze etatistische-democratische visie op de samenleving werd in 1951 uiteengezet in *De weg naar de vrijheid* en betekende in hoofdlijnen het doorzetten van het gedachtegoed uit het *Plan van de Arbeid* uit 1935.¹⁵ Zo zou de staat een actief stimulerende rol moeten vervullen in het economische leven om op deze wijze te grote schommelingen in de conjunctuur te voorkomen. Maar de staat zou het ook tot haar taak moeten rekenen om de ongelijkwaardigheid tussen mensen te verkleinen. Het '*klassieke socialisme*', waarin socialisatie van grond en productiemiddelen een belangrijke doelstelling was, was door de SDAP voor de oorlog al afgeschreven. Het '*moderne socialisme*' hield voor Banning een gemengde economie in, waar gesocialiseerde sleutelbedrijven en particuliere ondernemingen naast elkaar zouden bestaan.¹⁶ Het personalistische socialisme, zoals dat voor de oorlog binnen de SDAP tot ontwikkeling kwam, stelde de individuele ontplooiing van de mens centraal in de strijd voor een rechtvaardige samenleving. In tegenstelling tot de andere partijen had de PvdA minder vertrouwen in de werking van het marktmechanisme. De socialisten wensten de staatsmacht in te zetten om de

¹² Woldring, *Politieke filosofie*, 113-114.

¹³ Ibidem, 136.

¹⁴ B.M., Telders, *De legende laissez faire, laissez aller*, Voordracht gehouden op het Sociaal Liberaal Congres, 14-15 oktober 1938. <http://www.vvd.nl/ReadFile.aspx?ContentID=6482&FileID=3990&Type=2> (12 februari 2007).

¹⁵ Bosscher, 'De jaren 1946-1970', 180.

¹⁶ J. van Putten, 'Socialisme', in: *Politologie*, OU-cursus, deel 1b (Heerlen 1986) 77.

verschillen in bezit en welvaart in de samenleving van bovenaf te verminderen. In crisistijden zouden de sterkste schouders de zwaarste lasten moeten dragen.¹⁷ Naast vrije ontplooiing van het individu was een grotere sociale rechtvaardigheid nodig om de vrijheid van de burger mogelijk te maken.¹⁸

Ondanks de onderlinge verschillen zetten alle politieke partijen zich na de oorlog in om een herhaling van de vooroorlogse crisis en de bijbehorende politieke en sociale destabilisatie te voorkomen. De overheid werd een grotere rol toegekend op economische en sociaal-maatschappelijk vlak en er werd een begin gemaakt met de versterking van sociale voorzieningen voor werklozen, bejaarden, zieken en sociaal zwakkeren. De contouren van de naoorlogse verzorgingsstaat tekenden zich af. Het begin van de Nederlandse verzorgingsstaat wordt door Schuyt en Taverne tussen 1880 en 1910 gelegd. In die periode ontstonden de eerste wetten met betrekking tot sociale verzekeringen en bescherming van de arbeid. Schuyt en Taverne leggen een cesuur bij 1945. Na 1945 vond de omslag plaats van een sociaal verzekeringsstelsel op basis van verrichtte arbeid naar een sociaal zekerheidstelsel dat voor alle burgers gold.¹⁹ Volgens Van Zanden zijn drie factoren bepalend geweest voor de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat: de ontwikkeling van het democratisch proces en van de politieke partijen, de stijging van het inkomen per hoofd van de bevolking, en duurzaamheid en het aanpassingsvermogen van particuliere sociale voorzieningen.²⁰ Zoals we hierboven al zagen, bestond tussen de politieke partijen vooral verschil in opvatting over waar de rechtsgrond van de sociale zekerheid moest worden gelegd. Hier kwamen de verschillen met betrekking tot de individuele verantwoordelijkheid, de verantwoordelijkheid van de gemeenschap én van de staat duidelijk naar voren. De eerste sociale verzekeringswetten na de oorlog kwamen tot stand in de rooms-rode coalitie van KVP en PvdA. De ware uitbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat vond plaats in de jaren zestig, onder confessioneel-liberale kabinetten, samengesteld uit partijen die de verantwoordelijkheid in belangrijke mate bij het individu en de gemeenschap wilden leggen. Een van de belangrijkste architecten was KVP'er Veldkamp. In zijn visie werd in de sociale zekerheid de 'gemeenschapsverantwoordelijkheid' tot uitdrukking gebracht. Dit droeg bij aan een 'grotere stabiliteit van de volkshuishouding en maatschappij'. Het denken evolueerde in de jaren zestig van een visie op de samenleving waarin de standen als door God gewild werden beschouwd, naar een samenleving waar iedereen gelijke kansen zou moeten hebben.²¹

De Swaan stelt in zijn studie *Zorg en de staat* dat de zelfstandige middenklasse in tegenstelling tot de coalities van werkgevers- en werknemersorganisaties voor de Tweede Wereldoorlog niet actief betrokken is geweest bij het tot stand komen van de sociale zekerheid. De teruggang van het aantal kleine zelfstandigen zette na 1945 door. In tegenstelling tot de grotere werkgevers en de arbeiders heeft de middenstand geen eigen belangenvereniging opgericht die op nationaal niveau haar belangen in het debat over de sociale zekerheid naar voren kon brengen. Het gevolg was dat de politieke machtsmiddelen van de zelfstandige middenklasse gedurende deze periode steeds verder zijn afgenomen.²² De vraag is of deze ontwikkeling ook lokaal is terug te vinden.

Planning en ordening

De ideeën om beleid vorm te geven op basis van onderzoek door een wetenschappelijk planbureau, leidde tot de oprichting, in september 1945, van het Centraal Planbureau (CPB). Zijn taakstelling werd al snel beperkt tot een adviserende rol. De rooms-rode coalitie maakte een einde aan de socialistische dromen om door middel van overheidsingrijpen tot een planeconomie en herstructurering van eigendomsverhoudingen te komen. Al in de tweede helft van de jaren veertig werd duidelijk dat de rol van de overheid in de wederopbouw eerder faciliterend dan sturend zou moeten zijn. Planning, vooral in de vorm van ordening, heeft wel in grote mate bijgedragen aan de economische en sociale inrichting van de maatschappij, maar Schuyt en Taverne verklaren de idee dat aan de naoorlogse ontwikkeling van Nederland een planmatige aanpak ten grondslag heeft gelegen, tot een mythe.²³ Juist het loslaten van de ideeën voor een dirigistische overheid is volgens 'de opvattingen van

¹⁷ Woltjer, *Recent verleden*, 336.

¹⁸ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 303.

¹⁹ Ibidem, 288-289.

²⁰ J.L. van Zanden, *Een klein land in de 20^e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*. (Utrecht 1997) 77-79.

²¹ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 303.

²² A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (6^e druk; Amsterdam 2004) 222-223.

²³ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 79-105.

economische historici als Griffiths, Van Zanden en De Jong misschien wel de belangrijkste oorzaak van het 'economische wonder' geweest.²⁴

In zijn studie *Planning van de ontplooiing* laat Duyvendak zien dat planning in de naoorlogse geschiedenis wel een blijvende belangrijke rol is gaan vervullen. Hierbij onderscheidt hij drie periodes waarin een betekenisverschuiving in het begrip optrad. Van 1945 tot 1970 viel planning in de praktijk veelal samen met ordening. Planning en ordening zouden het individu 'beheerst' moeten leiden naar een nieuwe rol in het productieproces en naar gewinning aan een leven in een meer stedelijke omgeving in een snel veranderende samenleving. Deze, later als paternalistisch gekenschetste, beleidsopvatting is onder meer zichtbaar in de uitwerking van de wijkgedachte in de stedelijke nieuwbouwprojecten en in de aandacht voor scholing, jeugdbeleid en vrijetijdsbesteding. Ook binnen maatschappelijke instellingen als de kerk en de jeugdbeweging en bij grote ondernemingen is deze paternalistische visie in deze tijdperiode terug te vinden. Tussen 1970 en 1985 richtte planning zich niet langer op de ordening van de samenleving, maar op verandering van de maatschappelijke structuren, noodzakelijk om aan de zelfontplooiing van het individu recht te kunnen doen. Tot 1970 lagen zelfontplooiing en de maakbaarheid van de samenleving nog op één lijn, daarna ontstond de idee dat zelfontplooiing noodzakelijke maatschappelijke veranderingen nodig zou maken. Vanuit links-libertaire kringen werd verzet aangetekend tegen de aanname dat een (politieke) autoriteit voor het individu zou kunnen bepalen welke invulling van de samenleving wenselijk zou zijn. Sturing stond in deze visie haaks op het begrip zelfontplooiing. Het oude ordeningsprincipe was tot dan toe voor de liberalen geen probleem geweest, maar de 'maakbaarheidsideologie' zoals de planning in de jaren zeventig geëtiketteerd werd, werd door hen afgewezen als strijdig met individuele vrijheid. In de jaren tachtig keerde ook rechts zich tegen 'de planning gericht op verandering'. Het maakbaarheidsideaal werd in de derde periode losgelaten en als paternalistisch weggezet. Planning kreeg een faciliterend karakter. De overheid werd in toenemende mate een faciliterende instantie en verstrekker van het instrumentarium met bijbehorende wet- en regelgeving, waarmee de verschillende actoren in de samenleving hun doelen konden nastreven.²⁵

Verzuiling, ontzuiling en secularisatie

Terwijl na de oorlog de doorbraak mislukt leek, leek de verzuiling van de samenleving stand te houden. De professionalisering die na de oorlog op velerlei terrein op gang kwam, manifesteerde zich ook op het maatschappelijke terrein. Gemeentes, kerkelijke en maatschappelijke instellingen namen beroepskrachten in dienst of zorgden er voor dat het eigen kader een beroepsopleiding ging volgen of had gevolgd. Deze professionalisering tastte de overtuiging aan dat maatschappelijke zorg een specifiek eigen zuilgebonden aanpak vereiste. Het gevolg was dat het beleid van de diverse verzuilde instanties steeds meer gebaseerd werd op neutrale wetenschappelijke inzichten. Dit speelde vooral een rol op het terrein van de maatschappelijke zorg. Het Ministerie voor Maatschappelijk Werk, opgericht in 1952, vervulde hierbij een belangrijke rol. Vooral vanaf 1956 werd onder het ministerschap van Klompé gewerkt aan het uitbannen van het particularisme in de zorgverlening en de daarmee verbonden afhankelijkheid van het individu. De opbouw van de verzorgingsstaat betekende ook dat de zuilgebonden organisaties meer gingen functioneren op basis van ministeriele richtlijnen.²⁶

Het inwisselen van een sterk traditioneel/religieus normatief geladen denkwereld tegen een meer zakelijk-neutrale benadering was met name terug te vinden in de PvdA en binnen de NHK. Door oplossingen voor maatschappelijke problemen los te koppelen van een religieuze invulling, zonder daarmee per definitie religie als overtuiging los te laten, werd de PvdA een alternatief voor gelovige stemmers. De vrijzinnige opstelling van de NHK maakte intern een meer pluralistische visie op werk en samenleving mogelijk. Hiermee trok dit kerkverband de lijn vanuit de modernistische ontwikkelingen, die dateerden uit de negentiende eeuw, door. De eind 1950 aanvaarde nieuwe kerkorde maakte een slagvaardig beleid beter mogelijk. De openheid naar 'de wereld' en andere geloofsgenootschappen nam toe.²⁷ In haar reactie op het Mandement van 1954 keerde de NHK zich

²⁴ Ibidem, 87-88.

²⁵ J. W. Duyvendak, *Planning van ontplooiing: wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*. Nederlandse cultuur in Europese context 15 (Den Haag 1999) 9. Deze studie is in van de onderliggende voorbereidende studies die voor het NWO project de Nederlandse cultuur in Europese context is verricht, specifiek voor het werk van Schuyt en Taverne 1950. *Welvaart in zwart-wit*.

²⁶ P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996) 44.

²⁷ H. Knippenberg, *De religieuze kaart*.

tegen een dwingend verband tussen godsdienst en politiek. Hierin zag de kerk een gevaar voor een verdere toename van de verdeeldheid in de samenleving. Binnen de NHK bestonden echter grote tegenstellingen die door de opstelling van de kerkelijke leiding verscherpten. Een deel van de achterban oordeelde een kerkscheuring echter als een groter kwaad dan onderlinge meningsverschillen. De Bonders bleven actief binnen het kerkverband maar gingen in veel geringere mate mee in het ontzuilings- en seculariseringsproces dat zich binnen dit kerkgenootschap afspeelde. Zo kon in de praktijk een deel van de lidmaten van de NHK orthodoxer zijn dan stromingen in gereformeerd Nederland.

Het Bisschoppelijk Mandement van 1954 toonde aan hoe zwaar de dreiging van ontzuiling ook aan de kant van de rooms-katholieken ervaren werd. Na een kortstondig succes van het herstel van de katholieke zuil na de oorlog wist en wilde de katholieke kerk in Nederland het tij niet meer te keren. Debet hieraan was de zich vanaf 1954 ontwikkelende progressieve visie binnen het Nederlandse episcopaat op noodzakelijk geachte veranderingen in de kerk.²⁸ De actieve inzet bij de voorbereiding van het Tweede Vaticaans Concilie toont aan dat tussen 1954 en 1958 katholiek bestuurlijk Nederland op zoek was naar een aanpassing van kerk en leven aan de veranderingen in de samenleving.

Geleidelijk aan ontstonden er in de jaren vijftig scheuren in de zuilen. Bax verbindt verzuiling en ontzuiling met ontwikkelingen binnen het moderniseringsproces.²⁹ De vorming van de zuilen was een reactie op veranderingsprocessen in de samenleving aan het einde van de negentiende eeuw, waarbij de leiders van de zuilen succesvol gebruik maakten van moderne communicatiemiddelen om hun organisaties op te bouwen. Verzuiling kon tot stand komen toen het tempo en niveau van het moderniseringsproces laag was. Toen het moderniseringsproces na de Tweede Wereldoorlog een versnelling doormaakte, ondermijnde dit de sociale controle en de loyaliteit van de achterban. De oriëntatie op de zuil veranderde in een 'issue-oriëntatie'. Bax wijst hierbij op de opkomst van de verzorgingsstaat, de schaalvergroting en de secularisering. Deze ontwikkelingen hebben in de praktijk geleid tot aantasting van belangrijke organisatieprincipes binnen de zuilen, namelijk segregatie en controle. Ook Knippenberg wijst op het belang van het ontstaan van de verzorgingsstaat. De versnelling na 1960 van het secularisatieproces werd gestimuleerd door de snelle stijging van de welvaart, de sterke toename in de geografische mobiliteit door het groeiende autobezit en de opkomst van het massatoerisme, de rol van de media - vooral de tv - , en de verhoging van het opleidingsniveau. Het zorgde er voor dat het individu, maar ook binnen instituties, meer onafhankelijk van de zuilopvattingen besluiten werden genomen.³⁰

Pennings heeft het verzuilings- en ontzuilingsproces in 45 Nederlandse gemeentes, waaronder Ede, onderzocht. De kans dat ontzuiling optrad, bleek afhankelijk van een aantal factoren. De secularisatie trad het sterkste op in dynamische gemeenten, in steden en in het geval de zuil een minderheidspositie innam. In deze gevallen nam de sociale controle op de individuen af. In het geval er sprake was van een meerderheidssituatie trad weinig secularisatie op en ook weinig ontzuiling. Zolang de groep getalsmatig groot was, bleef er voldoende draagvlak voor de eigen verzuilde instituties.³¹ Pennings wijst op een lineair verband tussen urbanisatie, kerkelijkheid en kerkbezoek. Secularisering trad het eerste op in de steden, maar voor ontzuiling is geen duidelijk verschil tussen stad en platteland aan te tonen. In gemeenten die na de oorlog een stabiele ontwikkeling doormaakten en godsdienstig homogeen bleven, trad minder ontzuiling op. De veranderingen in de steden waren na de oorlog vaak minder groot dan op het platteland. Het ontzuilingsproces was om die reden sterker op het platteland, omdat hier de naoorlogse dynamiek groter was. Zo 'werden de verzuilers als het ware overtroefd door dezelfde modernisering die zij met behulp van door hen gestichte instituties in overeenstemming wilden brengen met hun levensbeschouwelijke principes'.³²

In het onderzoek naar secularisatie vormen cijfers over onkerkelijkheid en kerkgang een belangrijke graadmeter. Ontkerkelijking, in de definitie van Kruijt 'niet tot een kerk behorend', kent een lange traditie. Volgens Ellemers is onkerkelijkheid, zeker in bepaalde plattelandsgebieden (het Noorden van het land), minstens even oud als de verzuiling. Het aantal onkerkelijken werd vanaf het begin van de volksstellingen genoteerd en liep tussen 1879 en 1960 geleidelijk op van 0,3 procent tot 18,4 procent in 1960. Onkerkelijkheid trad binnen de verschillende geloofsgenootschappen niet gelijktijdig en niet in gelijke mate op. De Nederlands Hervormde Kerk kende de langste geschiedenis van uittreding, beginnend in de negentiende eeuw. Voor 1880 waren er echter nog maar weinige

²⁸ P. Luykx, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000) 209.

²⁹ Bax, *Modernization*.

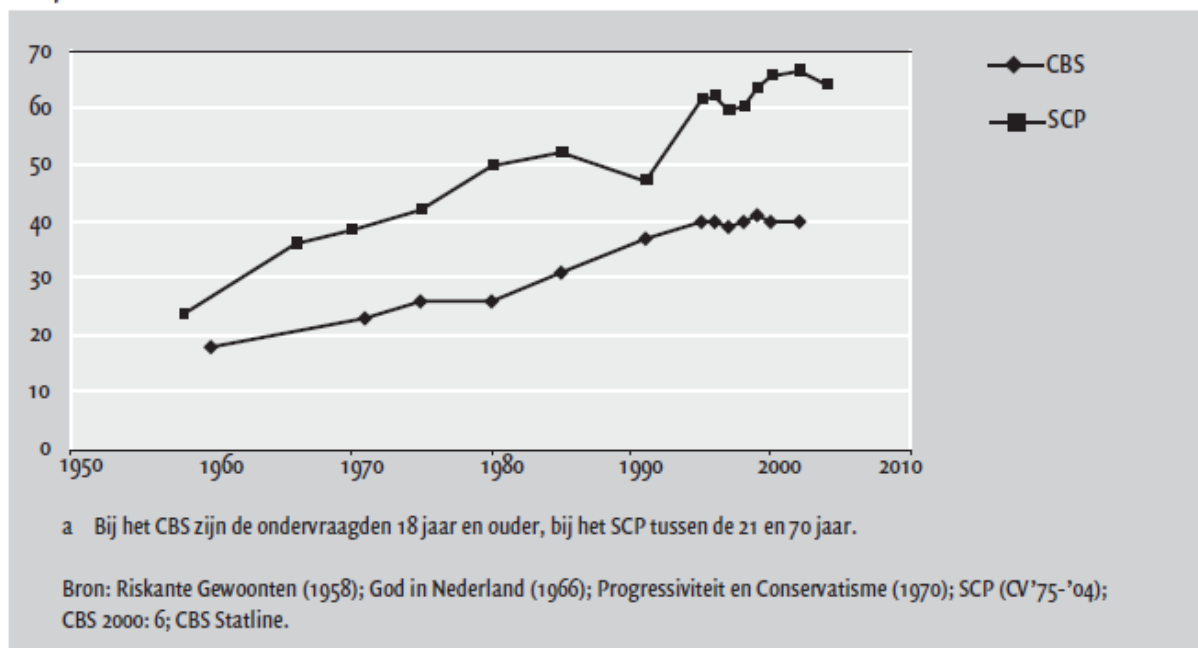
³⁰ Knippenberg, *De religieuze kaart*, 229

³¹ Pennings, *Verzuiling en ontzuiling*, 208

³² Ibidem, 209, 217.

Grafiek 2.1

De buitenkerkelijkheid volgens het CBS (eentrapsvraag) en het SCP (tweetrapsvraag), 1958-2004
(in procenten)^a

Bron: J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland, Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, SCP, (Den Haag 2006) 39.

Nederlanders die niet tot een kerkgenootschap behoorden. In het begin van de twintigste eeuw nam de ontkerkelijking toe. Na 1930 nam het proces in snelheid af, om pas na 1970 in fors tempo door te zetten. Hierbij moet worden aangetekend dat er een temporeel verschil zat tussen het niet langer ter kerke gaan en zich niet meer tot een kerk voelen behoren. In de jaren zestig kwam de ontzuiling steeds duidelijker op gang en nam ook het kerkbezoek gestaag af. De secularisatie nam daardoor in de jaren zestig al toe en in 1991 behoorde Nederland tot de meest geseculariseerde landen van Europa.³³

Een formele breuk met de kerk lag voor veel mensen gevoelig. Het vasthouden aan kerkelijke rituelen als doop, communie, het kerkelijk huwelijk en begraven, hield (en houdt) lang stand. Deze gevoeligheid blijkt ook uit het verschil in uitkomsten over de mate van onkerkelijkheid in de onderzoeken van het CBS en het SCP. (grafiek 2.1) Het CBS baseert zich voor haar onderzoek op de gegevens uit de volkstellingen. De vraag werd gesteld bij welk kerkgenootschap men behoorde. Een van de mogelijke antwoordalternatieven die werden aangeboden, was 'geen'. Het SCP daarentegen splitst de vraag in tweeën: 'rekent u zich tot een kerk of levensbeschouwelijke groep behorend, en zo ja, tot welke?' Uit de berekeningen van het CBS volgt dat vanaf het midden van de jaren negentig 40 procent van de bevolking buitenkerkelijk was, het SCP komt tot 60 procent. Het verschil maakt de groep zichtbaar die we tot de randkerkelijken zouden kunnen rekenen. Deze groep is nog alleen in naam lid van een kerkgenootschap.³⁴

Knippenberg constateert op basis van zijn cijfers voor de periode 1971-1986 een samenhang tussen verstedelijking en ontkerkelijking. Er is een rechtstreeks verband aan te tonen tussen stedelijkheid en onkerkelijkheid. Qua geografisch patroon doorbrak dit het patroon, waarin Nederland daarvoor in opgedeeld kon worden, langs lijnen van vrijzinnig (Noordwesten/Noorden), rechtzinnig (Bible-belt) en rooms-katholiek (Zuiden). Hij baseert zich hierbij op de gegevens uit de volkstelling van 1971 en enquêtegegevens uit 1986. Deze tendens versterkt het verschil tussen stad en platteland.³⁵ De religieuze verschillen zien we ook weerspiegeld in de veranderingen in de politieke verhoudingen die in de volgende paragraaf aan de orde komen.

³³ J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (Den Haag 2006) 10.

³⁴ Becker en De Hart, *Godsdienstige veranderingen*, 37-39.

³⁵ H. Knippenberg, *De religieuze kaart*, 231-241, 251.

Wie regeert met wie en wat is de inzet?

De eerste parlementaire verkiezingen in 1946 leidden tot de eerste van vijf opeenvolgende rooms-rode coalities die elk rustte op een brede parlementaire meerderheid. Het eerste kabinet Beel (1946-1948) werd gevormd door KVP en PvdA samen met drie partijloze bewindslieden. De vier volgende kabinetten-Drees bestonden uit de PvdA, de KVP, de CHU en de VVD (vanaf het derde kabinet ingewisseld voor de ARP). Tot en met het derde kabinet-Drees waren nog steeds enkele partijloze ministers van de partij. Deze rooms-rode samenwerking zou, weliswaar met de nodige hobbels, tot 1958 standhouden.

De partijen waren van mening dat de naoorlogse situatie vroeg om een breed gedragen regeringscoalitie vroeg voor het doorvoeren van de noodzakelijke zuivering van zowel de economie als het maatschappelijk leven, de wederopbouw en de afwikkeling van de Indonesische kwestie. De KVP kon als grootste politieke middenpartij in de coalitievorming in 1946 en 1948 een sleutelrol vervullen. De partij wenste weliswaar een herstel van de eigen zuil, maar ook een meer progressieve invulling van het beleid. Door samen te werken met de PvdA had de KVP-top kunnen voorkomen dat de sociaal-democraten vanuit de oppositie een aantrekkelijk alternatief voor de katholieke arbeiders zou worden. De PvdA bleek bij de verkiezingen in het zuiden goed gescoord te hebben. Samenwerking met de ARP was minder gewenst. De ARP nam niet alleen een afwijkend standpunt in over de Indonesië-kwestie, maar de partij bleef ook principiële bezwaren houden tegen het toekennen van een grotere rol aan de overheid in het proces van wederopbouw.³⁶ In het derde kabinet Drees (1952-1956) werd de VVD vervangen door de ARP. De VVD had voor de verkiezingen al aangegeven niet langer in te zijn voor regeringsdeelname. Oud probeerde nog, uitgaande van zijn idee van 'de derde macht', een samenwerking tussen de VVD, de ARP en de CHU tot stand te brengen. Maar de ARP, die bij de vorige formatie nog was afgehaakt over onvrede over de toebedeelde ministersposten, trad tot de regeringsploeg toe.

De rooms-rode kabinetten hebben een begin gemaakt met de start van de opbouw de moderne verzorgingsstaat, met onder meer als memorabel wapenfeit in 1957 de AOW, waarmee het noodwetje van Drees uit 1947 werd vervangen. De partijen waren verdeeld over de wijze hoe en in welke richting de ontwikkeling van de verzorgingsstaat verder zou moeten gaan. De tegenstrijdige opvattingen over bezitsvorming vormden de voorbode voor de val van het vierde kabinet van Drees en daarmee kwam een einde aan de rooms-rode samenwerking.

Bij de verkiezingen van maart 1959 boekte de VVD een winst van zes zetels en streefde daarmee de ARP voorbij. De KVP bleef de PvdA nipt voor, en mocht als grootste partij het initiatief in de kabinetsformatie nemen. Het kabinet De Quay bestond uit KVP, VVD, ARP en CHU. De ARP dreigde weer uit onvrede over de verdeling van de ministersposten af te haken. De ARP was ook verantwoordelijk voor het ontstaan van de bouwcrisis uit 1960. De motie Van Eibergen (ARP), waarin gevraagd werd om meer woningbouw, werd, tegen de wens van de ARP-ministers Zijlstra en Van Aartsen in, met steun van ARP- en CHU-fractie aangenomen. Bemiddeling van de ARP'er De Gaay Fortman zorgde er voor dat het kabinet haar aangekondigde ontslag introk. Opnieuw bleek de spanning tussen wenselijk beleid, economische mogelijkheden en verschillen in taakopvatting van de overheid een regeringscrisis te kunnen veroorzaken.

De periode onder het volgende kabinet Marijnen (KVP, VVD, ARP en CHU) kan getypeerd worden als een periode van hoogconjunctuur. De economische groei zette door en de aardgasbaten boden een stevige basis voor de financieel-economische politiek. De groeiende welvaart die al in de jaren vijftig had ingezet, zorgde voor een verdere modernisering van de samenleving. De sterk gestegen inkomens maakten een andere levensstijl mogelijk, onder andere door de aanschaf van duurzame consumptiegoederen, die ook tot uitdrukking kwam in een verandering in de vrijetijdsbesteding. Een van de nieuwe verworvenheden was de tv die in een snel tempo de Nederlandse huiskamers veroverde. Dit populaire nieuwe medium zorgde in 1965 voor de val van het kabinet, nadat deze de populaire commerciële uitzendingen vanaf het zogenaamde REM-eiland op de Noordzee illegaal had verklaard. Het loste de discussie niet op en uit angst dat dit onderwerp de verkiezingen zou gaan domineren, formeerde de KVP, zonder dat er verkiezingen werden uitgeschreven, een nieuw kabinet waarbij de VVD ingeruild werd voor de PvdA. De CHU weigerde een intentieverklaring vooraf over de omroepkwestie te geven en werd om die reden buiten het kabinet gehouden. Zo ontstond in 1965 het kabinet Cals-Vondeling en was de PvdA na zeven jaar terug als regeringspartij.

³⁶ J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politiek leven in Nederland, 1945-1980', in: J.C. Boogman, e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland* (vrijwel ongewijzigde herdruk van de oorspronkelijke AGN-bijdragen, Houten 1988) 562-608, aldaar 577.

Ondertussen was de politiek onder druk komen te staan om de inrichting van samenleving aan te passen aan de maatschappelijke veranderingen. Deze veranderingen waren al langere tijd zichtbaar in de verkiezingsuitslagen. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig liep procentueel het aantal kiezers dat een stem uitbracht op de ARP en de CHU licht terug. Na 1963 kreeg de KVP plotseling te maken stemmenverlies en ook de PvdA kon haar positie niet behouden. De CPN had als gevolg van de Koude Oorlog al fors verloren en behaalde in 1963 minder dan 3 procent van de stemmen en de partij zou dit verlies niet meer goedmaken. Het leek er even op dat het de PSP, die in 1959 voor het eerst aan de verkiezingen deelnam, wel in staat zou zijn om meer stemmen te trekken. De Boerenpartij, opgericht in 1959 als een conservatieve reactie op de instelling van het Landbouwschap en in wezen gericht tegen overheidsbemoeienis met de landbouw, veroverde in 1963 drie Kamerzetels. De partij boekte bij de verkiezingen in 1966 voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden een forse winst. De partij van de Bennekommer H. Koekoek speelde slim in op de onvrede over een als te dirigistisch ervaren overheid. Juist de hetze over de opheffing van het REM-eiland greep Koekoek aan als mogelijkheid om van een agrarisch- populistische partij tot een partij die 'op de golven van het rechts-populistische sentiment (uitgroeide) tot het natuurlijke verzamelpunt voor alles wat zich rechts van de VVD en de confessionele partijen bewoog'.³⁷ De Boerenpartij behaalde bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1967, evenals de nieuwkomer D'66, zeven zetels. De groei van de Boerenpartij was vooral te danken aan een groot aantal proteststemmers maar zorgde niet voor een blijvende conservatieve stem in de nationale politiek,³⁸ in tegenstelling tot de gestage groei van de VVD. De partij wist de winst van 10 procent behaald in 1959 te consolideren, om deze vanaf 1972 verder uit te bouwen. PvdA en VVD profiteerden in de jaren zestig, samen met nieuwe, kleine partijen, van het stemmenverlies van de drie grootste confessionele partijen.

Het kabinet Cals-Vondeling was geen lang leven beschoren. In de Nacht van Schmelzer verdween de basis onder het kabinet. Het gevolg was dat de relatie tussen KVP en PvdA jarenlang verstoord zou zijn. De kabinetscrisis leverde de PvdA een verlies op van 4,5 procent bij de Statenverkiezingen in maart 1967. De KVP wist het verlies te beperken tot 1,5 procent. Drie maanden later leverde de KVP bij de gemeenteraadsverkiezingen alsnog flink in. Bij de verkiezingen die door het overgangskabinet Zijlstra (KVP-ARP) voor 1967 werden uitgeschreven, verloren de katholieken en de sociaaldemocraten beiden opnieuw. Op het PvdA-congres in 1969 werd duidelijk welke les de partij had getrokken. Door een anti-KVP-motie, ingediend door Nieuw Links, werd toekomstige samenwerking met de KVP afgewezen. Het streven naar een linkse meerderheid en de bijbehorende polarisatiepolitiek zou tot midden jaren tachtig een sterk stempel op de politieke agenda drukken.

De verkiezingswinst van de Boerenpartij en D'66 bij de verkiezingen van 1967 maakte niet alleen duidelijk dat sprake was van maatschappelijke onrust maar ook dat het stemgedrag steeds minder werd bepaald door de sociaal-economische achtergrond of de godsdienstige overtuiging van de kiezer. Het verzet tegen achterkamertjespolitiek nam toe. De val van het kabinet Marijnen had geleid tot de formatie van het kabinet Cals-Vondeling zonder dat de kiezer gehoord was. De kiezer voelde zich niet serieus genomen. D'66 wilde met voorstellen voor staatsrechtelijke hervormingen de burger meer invloed op regering en politiek te geven. De oude beginselpartijen zouden uit de tijd zijn, politiek moest meer op pragmatische gronden los van ideologie gevoerd worden. Ook binnen de KVP heerste onvrede over de partijkoers. In 1968 splitste zich een aantal KVP'ers af en zij vormden samen met enkele ARP'ers een nieuwe partij: de Politieke Partij Radikalen (PPR). De PPR wilde géén beginselpartij zijn, maar wel een meer 'ethisch-idealistische koers varen, met meer aandacht voor ontwikkelingssamenwerking en milieu'.³⁹

Ondanks de maatschappelijke onrust wist het kabinet-De Jong (KVP, ARP, CHU en VVD) de vier jaar vol te maken. Tijdens het kabinet Biesheuvel I keerde langzaam het economische tij, de inflatie liep op en politiek bleef het onrustig. In 1970 splitsten enkele partijleden zich af van de PvdA en richtten DS'70 op. De partij, onder leiding van Drees-junior, was van mening dat de PvdA een te radicale koers was ingeslagen. DS'70 was voorstander van het profijtbeginnsel en wilde snoeien in de overheidsuitgaven en de inflatie bestrijden. Op dit programma behaalde de partij in 1971 zeven zetels, goed voor twee ministerposten. Maar toen de partij eenmaal deel uitmaakte van de regering weigerde de partij voor haar eigen ministeries de voorgestelde bezuinigingen door te voeren. Dit leidde tot de val van het kabinet Biesheuvel II en er werden vervroegde verkiezingen uitgeschreven. Het politieke landschap werd met de komst van de nieuwe partijen minder voorspelbaar. In de jaren vijftig waren de

³⁷ K. Vossen, 'De andere jaren zestig; opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)', in: G. Voerman, ed., *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004* (Groningen 2004) 245-266, aldaar 257.

³⁸ Bij de verkiezingen van de Provinciale Staten en de gemeenteraadsverkiezingen in 1966 haalde de Boerenpartij respectievelijk 6,7 procent en 8,8 procent van de stemmen. K. Vossen, 'De andere jaren zestig'.

³⁹ F. Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 254.

grote partijen nog goed voor 91 procent van de stemmen, in 1967 was dit nog 79 procent om vervolgens verder te dalen tot ongeveer 72 procent in 1971-1972.⁴⁰

Bij de Kamerverkiezingen van 1972 zetten de linkse partijen in op het behalen van een linkse meerderheid. PvdA, D'66 en PPR kozen voor het Westminster-model.⁴¹ De plannen en voorstellen tot staatsrechtelijke hervormingen hadden het onder het confessioneel-liberale kabinet De Jong niet gehaald. De drie partijen legden voor de verkiezingen een gezamenlijk programma, *Keerpunt '72*, een lijst met Kamerkandidaten en een lijst van beoogde ministers, inclusief de minister-president, voor aan het electoraat. Men wilde voorkomen dat de verkiezingsbeloftes bij de coalitieonderhandelingen niets waard bleken te zijn. Over het voorgestelde regeerakkoord zou niet meer onderhandeld worden. Ondanks winst voor de PvdA en de PPR werd er geen absolute meerderheid behaald. De winst voor de een bleek vooral ten koste te gaan van partijen die tot dezelfde vleugel behoorden.

Na lang onderhandelen kwam het kabinet Den Uyl tot stand, bestaande uit tien progressieve, en zes ministers vanuit de ARP en de KVP. De coalitie werd mogelijk omdat tijdens de formatieonderhandelingen demissionair ARP-minister Boersma en het Eerste Kamerlid De Gaay Fortman toezegden tot de nieuwe coalitie toe te willen treden. Toen ook nog Aantjes tot ARP-fractievoorzitter werd verkozen, werd een coalitie over links mogelijk en kon de tot dan dominante rol van de KVP in de kabinetsonderhandelingen doorbroken worden. De CHU verkoos langs de zijlijn te blijven. Het streven van het kabinet Den Uyl was om de in jaren vijftig/zestig opgebouwde verzorgingsstaat nu af te ronden. Het regeerakkoord moest leiden tot een herverdeling van bezit, inkomen, kennis en macht om een groter deel van de bevolking te laten delen in de welvaart. Maar de olieboycot uit 1973 betekende het begin van een nieuwe economische crisis die uitmondde in een recessie. De oplopende tekorten in de overheidsfinanciën konden nog lange tijd gedeeltelijk afgedekt worden door de aardgasopbrengsten die als gevolg van de oliecrisis sterk toenamen.

In 1977 viel het kabinet over de grondpolitiek. De strijd over dit punt, over de invoering van een vermogensaanwasdeling, het verzelfstandigen van de ondernemingsraden en over plannen om de investeringen te stimuleren werd fel gevoerd. De polarisatiepolitiek, ingezet in 1966, had het denken in termen van links en rechts in de Nederlandse politiek versterkt. Het gevolg was dat het zoeken naar compromissen als kiezersbedrog werd gezien. De PvdA boekte in 1977 bij de verkiezingen een recordwinst, ten koste van de andere linkse partijen. Het betekende voor de CPN, PSP en de PPR dat nagedacht moest worden over de koers. Het hard uithalen van Wiegel naar het beleid van het kabinet-Den Uyl om door overheidsinterventie de welvaart te herverdelen, had de VVD geen windeieren gelegd. De oppositie tegen een al-regelende overheid viel goed bij het bedrijfsleven en bij een deel van de kiezers. De VVD behaalde bij de Kamerverkiezingen van 1982 23,1 procent van de stemmen.

De KVP, ARP en CHU waren in 1970 een samenwerking aangegaan om de terugloop in het aantal stemmen te keren. Op het dieptepunt behaalden de partijen minder dan een derde van de stemmen. Uit onvrede met deze toenadering richtten enkele leden van de ARP in 1975 de Reformatorische Politieke Federatie op. Het doel was om uiteindelijk een samenwerking mogelijk te maken tussen alle reformatorische partijen, inclusief de SGP en het GPV.⁴² De KVP, ARP en CHU zetten de samenwerking door en in 1977 wist men de neergaande trend te doorbreken. De polarisatiepolitiek van links had niet gewerkt. In 1980 fuseerden KVP, CHU en ARP tot het Christen Democratisch Appèl (CDA). En met succes: het tij leek gekeerd, de kiezers keerden terug. De Swaan merkt in 1991 op: '(...) Nederland is er na bijna driekwart eeuw confessioneel regeren helemaal niet confessioneler op geworden. Integendeel, het is vrijzinniger dan de buurlanden in vrijwel alles wat God verboden heeft (...). Dat lijkt de stelling van een confessionele sleutelrol in de Nederlandse politiek te weerspreken'.⁴³ Kersbergen geeft als verklaring voor de blijvende rol van de confessionele partijen in de politiek dat de christendemocratie de verzoening van belangenconflicten in de samenleving tot kernpunt van haar ideologie heeft gemaakt. Tegenstanders spraken over opportunisme en pragmatisme, volgens het CDA zou de verzoening het resultaat zijn van de wens te streven naar harmonie, en daarmee tot een principiële geneigdheid tot schikking en compromis.

⁴⁰ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 255.

⁴¹ H. de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990', in: R. Aerts, e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, (4^e druk; Nijmegen/Amsterdam 2004) 265-342, aldaar 309.

⁴² In 2000 zouden de RPF en het GPV fuseren tot de Christen Unie.

⁴³ Geciteerd in: K. van Kersbergen, 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie', in: U. Becker, ed., *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (Amsterdam 1990) 177-205, aldaar 181.

Hiermee werd de klassentegenstelling binnen eigen gelederen overbrugd. Door deze houding was de partij in staat om zich aan te passen aan de steeds veranderende omstandigheden.⁴⁴

De PvdA werd in 1977 de grootste partij, maar wist geen nieuw kabinet te formeren. Het nieuwe confessionele blok voelde zich sterk en wenste niet opnieuw een minderheidspositie in de regering in te nemen. Na het mislukken van de formatie koos Van Agt verrassend snel voor samenwerking met de VVD van Wiegel. Zeven ARP-Kamerleden wezen het regeringsprogramma gedeeltelijk af, maar zegden toe zich loyaal op te zullen stellen. De bloedgroepen binnen het CDA waren nog duidelijk zichtbaar en zouden nog lang zichtbaar blijven en voor interne spanningen zorgen.

Onder Van Agt I versterkte de recessie door de gevolgen van de tweede oliecrisis. De overheidstekorten liepen verder op, de werkloosheid nam toe. De poging om op basis van het verkiezingsresultaat van 1981 weer over links tot een samenwerking met PvdA en D'66 te komen, was geen succes. Met het aantreden van het eerste kabinet Lubbers kozen de confessionelen opnieuw voor samenwerking met de liberalen en ontstond langzaam een maatschappelijke kentering in het denken over de rol van de overheid in de economie en volgde een herbezinning op het voorzieningenniveau in de welvaartstaat. Onder invloed van het neo-liberale denken dat onder Thatcher en Reagan opgeld deed, werd de rol van de overheid in het maatschappelijk leven langzaam teruggedrongen. De eigen verantwoordelijkheid van het individu, de inzet om het economisch herstel tot taak van het bedrijfsleven te maken en daarmee het stopzetten van overheidssteun en een sanering van het sociale zekerheidsstelsel werden uitgangspunt van beleid. Er moest bezuinigd worden op de overheidsuitgaven. De onderhandelingen die zouden leiden tot het Akkoord van Wassenaar toonden aan dat werkgevers en werknemers, zonder overheidsinmenging, bereid waren te kiezen voor een verlaging van de lonen in ruil voor arbeidstijdverkorting om zo het economisch herstel in gang te zetten. De Liagre Böhl typeert de jaren tachtig als 'hervonden overeenstemming'.⁴⁵

Onder Lubbers 'no-nonsensepolitiek' zette een verdere ontideologisering van het politieke debat in. De drie grootste partijen naderden elkaar op zoek naar oplossingen voor maatschappelijke problemen en op zoek naar de kiezer. Binnen het CDA werden door de fusie de onderlinge religieuze verschillen langzaamaan afgezwakt. Het CDA kreeg het voorkomen van een 'catch all-beweging'.⁴⁶ De veranderende opvattingen binnen de PvdA zijn terug te lezen in Kalma's boek *De illusie van de 'democratische staat'* uit 1982.⁴⁷ Hierin rekent hij af met het idee van een maakbare samenleving. Niet langer werd de staat aangewezen als de instantie die verantwoordelijk was het oplossen van maatschappelijke problemen.⁴⁸ Duyvendak heeft aangetoond dat het gebruik van de term maakbare samenleving opkwam in de tijd waarin juist het geloof in maakbaarheid verdween. De term wordt naar zijn mening achteraf ten onrechte gekoppeld aan het sociaal-democratische gedachtengoed.⁴⁹ Eind jaren tachtig kwam er een einde aan de forse bezuinigingsgolf. De wereldeconomie was al vanaf 1982/83 aan haar herstel begonnen waardoor het confessioneel-liberale kabinet bij de noodzakelijke ombuigingen in het beleid de wind in de zeilen kreeg. Begin jaren negentig leek de crisis om te slaan in een nieuwe periode van economische groei. In 1994 trad het eerste kabinet Kok aan, voor het eerst sinds 1918 zaten er geen confessionele partijen in de regeringsploeg.

Ruimtelijke ordening

Al voor de Tweede Wereldoorlog was een begin gemaakt met het ontwikkelen van beleid voor de ruimtelijke ordening. Lang was het denken beperkt gebleven tot de inrichting van het stedelijk gebied. Het al maar uitdijen van de grote steden, de aanleg van wegen, tram- en spoorwegverbindingen en overige infrastructurele werken, en de opkomst van de natuurbeschermingsbeweging vroeg in toenemende mate om richtlijnen voor de inrichting van het buiten stedelijke gebied. De mogelijkheid die in de jaren dertig in de Woningwet werden opgenomen om Streekplannen op te stellen is hier een reactie op. Na 1945 kwam de rijksoverheid steeds meer voor de opdracht te staan hoe landelijke, regionale en lokale ontwikkelingen op elkaar af te stemmen. De vraag die hierbij steeds naar voren kwam was of dit beleid van boven af opgelegd zou moeten worden, of over gelaten kon worden aan lagere overheden. De verschillende landelijke nota's laten zien dat weliswaar langzamerhand meer

⁴⁴ Van Kersbergen, 'Het centrum van de macht', 185.

⁴⁵ De Liagre Böhl, 'Consensus' 318-323.

⁴⁶ Ibidem, 322.

⁴⁷ P. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'*, WBS Cahiers (Deventer 1982).

⁴⁸ De Liagre Böhl, 'Consensus', 320.

⁴⁹ Duyvendak, *Planning van de ontplooiing*.

beleid gedecentraliseerd werd, maar dat daarbij het nationale kader in toenemende mate kaderstellend is geworden. In de praktijk bleek het echter lastig te zijn om een complexe materie als de ruimtelijke ordening door de veelheid aan actoren en de verschillende niveaus en sectoren die hierbij betrokken zijn, in kaders te vangen.

Schuyt en Taverne verklaren in *Welvaart in zwart-wit* de idee dat het naoorlogse Nederland planmatig vorm heeft gekregen, tot een mythe. Een van de voorbeelden die zij geven is de inzet van minister Van den Brink in de jaren vijftig in de Industrialisatienota's om vast te houden aan de vrije vestigingskeuze van de ondernemer. Het vestigingspatroon van mensen en bedrijven vormde, op een paar uitzonderingen na, de aanleiding voor het opgestelde beleid en niet omgekeerd. Dit terwijl het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (Isonevo) al in 1948 waarschuwde dat de binnenlandse migratiepatronen onevenwichtig dreigden te worden. Maar het overheidsbeleid op het terrein van de ruimtelijke ordening bleef eerder volgend dan sturend.

De ontwikkeling van een nationaal beleid voor de ruimtelijke ordening

Vanaf 1952 reageerde de regering op de problematiek die in bepaalde gebieden in Nederland ontstond. Door het arbeidstekort in de Randstad, gecombineerd met de uitstoot van arbeid uit de agrarische sector, trokken veel mensen naar het westen. Om de leegloop van het platteland en de groeiende onbalans tussen de verschillende regio's op economisch gebied tegen te gaan, werden een aantal noodlijdende gebieden aangewezen als ontwikkelingsgebied. Tegen de algemene tendens in werd hier wel van bovenaf een duidelijk plan ontworpen en uitgevoerd met het doel om deze achtergebleven gebieden in Nederland te voorzien van industriële werkgelegenheid en van de, voor groei noodzakelijke, voorzieningen op gebied van huisvesting, scholen en sociaal-cultureel terrein. Het beleid met betrekking tot de ontwikkelingsgebieden is volgens Schuyt en Taverne het compromisresultaat van de rooms-rode coalitie. De confessionele partijen honoreerden de wens van de PvdA om industrialisatiebeleid te richten op meer rurale regio's in plaats van op de stedelijke agglomeraties vanuit hun 'angst voor industrialisatie en mechanisatie', die immers vooral in de grote steden het gevaar van verdere secularisatie van de samenleving met zich meebracht.⁵⁰ De studie van Van Vegchel, *Emmen wordt met subsidie grootgemaakt* laat zien hoe omvangrijk het programma voor zuidoost-Drenthe was waarmee Emmen in amper twee decennia als stad op de kaart werd gezet. Van Vegchel typeert het gezamenlijke beleid van de landelijke, provinciale en lokale overheid als 'beheerste modernisering'. Door een gericht overheidsbeleid wensten de bestuurders de noodzakelijk geachte overgang van de agrarische plattelandsbevolking naar industrieel wonen en werken in goede banen leiden.⁵¹

Pas met de brochure *Het Westen en overig Nederland* (1956), het *Ontwikkelingsschema Westen des Lands 1980* (1958) en met de *Zesde Industrialisatie Nota* (1958) werd een begin gemaakt met het ontwikkelen van beleid op nationaal niveau. In het *Ontwikkelingsschema - kortweg Randstad Holland* genoemd -, werd vast gehouden aan de Randstad als economisch brandpunt van Nederland. Maar de groei van de grote steden in dit gebied moest aan banden worden gelegd en voor de deel van de bevolking moest elders woonruimte worden gevonden. Het Groene Hart moest behouden blijven. Het ontstaan van een aaneengesloten metropool moest worden voorkomen.⁵² Om deze reden werd de Zesde Industrialisatienota meer vanuit een ruimtelijke ordeningsperspectief opgezet. Van der Cammen en De Klerk stellen dat Nederland in het denken over verstedelijkingsprocessen een lange traditie kent van verzet tegen verstedelijkt wonen. In de grote stad zou de mens los raken zijn natuurlijke basis, het platteland. Het ontberen van toegang tot de natuur werd als nadelig beschouwd voor het welbevinden van lichaam en ziel. In de planvorming binnen de ruimtelijke ordening is het zoeken naar behoud van het contact van de stadsbewoner met de natuur een constante factor.⁵³ In de ontwikkeling van de nationale plannen voor de ruimtelijke ordening bleef de positie en de potentie van het centraal gelegen Ede niet onopgemerkt zoals we in de volgende paragrafen zullen zien,

⁵⁰ Ibidem, 97

⁵¹ G. van Vegchel, *De metamorfose van Emmen, Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren 1945-1965* (Amsterdam Meppel 1995).

⁵² Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 138-139.

⁵³ H. van der Cammen en L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinexwijk*. (2^e druk; Utrecht 2006) 173-174.

Nota Ruimtelijke Ordening

In eerste *Nota Ruimtelijke Ordening* uit 1960 zien we de wens terug om de Randstad als centrum voor industrieel Nederland te behouden, maar nu gekoppeld aan de inzet voor een meer evenwichtige spreiding van de bevolking over Nederland. Hiervoor zouden aan de rand van de bestaande steden nieuwbouwwijken moeten worden gerealiseerd. Alleen Den Haag miste hiervoor de ruimte, om deze reden zou het dorp Zoetermeer de bevolkingsgroei van de hofstad moeten gaan opvangen. Zoetermeer werd daarmee de eerste van wat later de groeikernen zouden gaan heten. De opzet om via spreiding de druk op de Randstad te verlagen, zou tot in de jaren zeventig gehandhaafd blijven. In de nota werd positief gereageerd op de instelling in 1960 van de Commissie Spreiding van de Rijksinstellingen. Als gevolg van dit spreidingsbeleid zou uiteindelijk Apeldoorn door de vestiging in deze gemeente van een aantal rijksinstellingen de 'tweede schrijftafel' van het land worden.⁵⁴ Ook het Ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschap zette in op een betere spreiding van het Hoger (Technisch) Onderwijs om zo een verbetering van 'het milieu en daardoor indirect op de ontwikkelingsmogelijkheden' te realiseren.⁵⁵ Uit het kaartmateriaal dat bij de eerste Nota werd gevoegd, blijkt dat de bevolking veel verder het land introk dan de beleidsmakers gepland hadden. Ede profiteerde op dat moment al sterk van de 'uitwaartse groei' van de Randstad. Het vestigingsoverschot van Ede was bijna het dubbele van dat van Arnhem.⁵⁶

De agrarische sector werd als grootste probleem in de ruimtelijke ordening beschouwd. De sector legde het grootste beslag op de ruimte, bood nog steeds aan een aanzienlijk deel van de bevolking werkgelegenheid, maar bleef in productie achter. In zowel de brochure *Het Westen ... en overig Nederland*, als in de *Nota Ruimtelijke Ordening* werd het kleine boerenvraagstuk als een belangrijke oorzaak van de achterblijvende arbeidsproductiviteit aangewezen. Ruilverkavelingen, gepaard met schaalvergroting en mechanisatie, moesten een rendabele bedrijfsvoering mogelijk maken.⁵⁷ In de nota werd nog geen aandacht besteed aan de ontwikkelingen die in Brabant en de Gelderse Vallei al voor de oorlog op gang waren gekomen en die zouden leiden tot een grootschalige uitbouw van de intensieve veehouderij. Het ontbreken van ruimtelijk beleid gericht op de specifieke ontwikkelingen in deze sector creëerde hier een beleidsvacuüm waarbij het aan de lokale overheid was of hier nadere regels opgesteld zouden worden.

De agrarische sector ondervond concurrentie van het verstedelijkingsproces en de groei van de recreatieve sector. Vooral het 'sociaal toerisme', bleek onverwacht populair te zijn. Deze goedkope wijze van vakantievielen in 'kampeerboerderijen, zomerhuisjesbedrijven en tentenkampen' was zelfs, tot verbazing van de opstellers van de nota, ook in trek bij de beter gesitueerden. Kamperen bleek niet alleen vanuit financiële overwegingen aantrekkelijk, maar het voldeed ook aan de behoefte aan een 'verandering in levensstijl'. Het zijn de eerste tekenen van wat vanaf de jaren zeventig in toenemende mate de kenmerken zou krijgen van wat we de beleveniseconomie zijn gaan noemen.⁵⁸ Ook de sportbeoefening en het bezoeken van sportmanifestaties namen sterk in omvang toe en legden eveneens beslag op de groene ruimte. Eén blik op de kaart leert dat de centraal gelegen Veluwe veruit het grootste natuurgebied is. Uitbreiding van activiteiten in dit gebied, maar ook de schadelijke effecten door veranderend gebruik, stonden op gespannen voet met het streven naar behoud van het natuurschoon. Zo werden kanttekeningen geplaatst bij het gebruik door Defensie van natuurgebieden als de Veluwe.⁵⁹ De inzet tot behoud van de natuurwaarden van dit gebied had tot gevolg dat de recreatieve waarde van het gebied steeg. De groeiende waardering voor de natuur, ook met het oog op de stijgende behoefte aan openluchtrecreatie, kwam ook naar voren in het regeringsbesluit om de omzetting van woeste gronden in cultuurgrond te staken.⁶⁰ De bescherming van de natuur werd hoger gewaardeerd dan de uitbreiding van het landbouwareaal. Er was sprake van toenemende spanningen tussen landbouw, natuurbescherming en recreatie, spanningen die zich ook manifesteerden tussen de

⁵⁴ *Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland* ('s Gravenhage 1966) 50-51.

⁵⁵ *Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland* ('s Gravenhage 1960) 57.

⁵⁶ Voor Ede bedroeg dit 2745, Arnhem 1570 en Wageningen 695. *Nota inzake de ruimtelijke ordening*, 57.

⁵⁷ *Nota inzake de ruimtelijke ordening*, 25.

⁵⁸ Zie onder meer G. Schulze, *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursociologie der Gegenwart* (2^e druk; Frankfurt 2005). H. Mommaas, m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000).

⁵⁹ *Nota inzake de ruimtelijke ordening*, 98.

⁶⁰ Kamphuis, H.W., e.a., *Platteland op weg naar 2015, Achtergronden van de koersbepaling landelijke gebieden in de Vierde nota Extra* (Den Haag 1990) 11.

verschillende departementen.⁶¹ De gemeente Ede, waar twee derde van het grondgebied tot de Veluwe behoorde, profiteerde enerzijds van de groeimogelijkheden in de recreatieve sector, maar was anderzijds voor zijn beleid ook verbonden met en gebonden aan bovenlokale belangen die hun weerklink vonden in het nationale beleid.

De Tweede nota: gebundelde deconcentratie

Als gevolg van de bevolkingsgroei, de stijgende welvaart, de loonexplosie na 1963, en de voor veel bewoners desastreuze gevolgen van 'cityvorming' in de binnensteden, in combinatie met de verbeterde infrastructuur en de groei van het autobezit, kwam in de jaren zestig de trek vanuit de grote steden uit de Randstad echt goed op gang. De suburbanisatie was het gevolg van de zoektocht naar een betaalbare eengezinswoning in een meer landelijke omgeving op redelijke afstand van het werk en/of de grote stad. Zo bleven de voorzieningen in de stad bereikbaar.⁶² De voortdurende suburbanisatie hield het gevaar in dat het land dicht zou slibben door de ongecontroleerde groei van dorpen en kleine steden in en om de Randstad. Als oplossing koos de regering in de Tweede nota voor gebundelde deconcentratie. Met de Wet op de Ruimtelijke Ordening uit 1965 en de Tweede nota werd een nationaal planningstelsel geïntroduceerd waarmee grip op dit suburbanisatieproces verkregen moest worden. Het hoofddoel van het ruimtelijke ordeningsbeleid was in de Tweede nota verschoven van spreiding van de bevolking naar de zorg voor een goed leefmilieu. Nederland werd opgedeeld in verschillende zones, gebaseerd op verschillend grondgebruik. In het structuurschema werd, door middel van een hiërarchische opbouw in vier stappen van dorp tot grote Randstadagglomeratie, geprobeerd het suburbanisatieproces onder controle te krijgen. Als nieuw planningsconcept werd het stadsgewest geïntroduceerd. Binnen deze stadsgewesten moesten de grotere kernen voorzien in de stijgende behoefte aan keuzemogelijkheden op het terrein van huisvesting, recreatie, culturele en sportvoorzieningen. De concentratie van bewoning in de grotere kernen in de stadsgewesten was nodig omdat de verwachting was dat aan het einde van de eeuw, door de verandering in levensstijl, bijna het drievoudige aan woongebied nodig zou zijn.⁶³

Wat opvalt aan de Tweede nota is het sterk internationale perspectief. Nederland werd gepositioneerd als onderdeel van een West-Europees netwerk, strategisch gelegen in het centrale deel, dat zich uitstrekte van Zuidoost Engeland, over Nordrhein-Westfalen, België tot en met Noord-Frankrijk. De ontwikkelingen sinds het verschijnen van de eerste nota hadden de verstedelijking van het gebied tussen de Randstad en het Ruhrgebied versterkt.⁶⁴ De nieuw geïntroduceerde stadsgewesten vormden een noord- en zuidvleugel die zich vanuit de delta steeds verder moesten uitspreiden langs de grote rivieren. (figuur 2.1) Het rivierengebied werd zo verlengstuk van het Groene Hart, een langgerekte groene buffer tot ten zuiden van Nijmegen.

De Tweede nota voorzag voor het eerst in een plan voor een ruimtelijke indeling van Nederland op nationaal niveau, waardoor eenheid in beleid mogelijk werd. De Wet op de Ruimtelijke Ordening uit 1965 zou moeten voorzien in het benodigde instrumentarium. Het doel bleef om zo een rechtvaardige welvaartsspreiding, bereikbaarheid van de voorzieningen én de handhaving van het onderscheid tussen stad en platteland te bereiken.⁶⁵ In de nota werd nog uitgegaan van de bevolkingsprognose van het CBS, die voorspelde dat Nederland in 2000 tussen de 20 en

21 miljoen inwoners zou hebben. Met die aanname zou in de noordelijke vleugel een tekort aan woonruimte ontstaan voor een miljoen mensen, in het zuidelijke deel voor een half miljoen. De trek vanuit de Randstad zou in de noordrand opgevangen moeten worden in de kop van Noord-Holland en in de Zuidelijke IJsselmeerpolders en langs de zuidkant op de Zuid-Hollandse eilanden en in West-Brabant.⁶⁶ In de verkorte uitgave van de Tweede nota werd ook expliciet het centraal Gelderse concentratiegebied genoemd als 'uitstralingsgebied' voor 'de verdergaande verstedelijking van de Randstad'.⁶⁷ Maar in 1966 was deze bevolkingsprognose al achterhaald. De opstellers van de

⁶¹ T. Beckers, *Planning voor vrijheid. Een historisch-sociologische studie van de overheidsinterventie in rekreatie en vrije tijd*, Mededelingen van de vakgroepen voor sociologie aan de Landbouwhogeschool (z.p. 1983) 323-330.

⁶² *Tweede nota over de ruimtelijke ordening*, 79, 94-95.

⁶³ *Ibidem*, 56, 58, 76-85.

⁶⁴ *Ibidem*, 10.

⁶⁵ Beckers, *Planning voor vrijheid*, 173-174.

⁶⁶ *Tweede nota over de ruimtelijke ordening*, 37, 41-44.

⁶⁷ *Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland*, verkorte uitgave ('s Gravenhage 1966) 16.

Figuur 2.1 Noord- en zuidvleugel verstedelijkt gebied Nederland

Bron: Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland ('s Gravenhage 1966), 92-93. Dichtheid stedelijke gebieden in 1960 (links) en volgens model 2000 (rechts)

Nota hadden de ingezette bevolkingsdaling nog niet onderkend en in de praktijk bleek de landelijke overheid ook weinig invloed uit te kunnen oefenen op de verhuisbestemmingen. Mensen maakten hun eigen keuzes. Op basis van de te hoge inschatting van de bevolkingsgroei hadden veel gemeentebesturen aanzienlijke grondaankopen gedaan, bestemd voor woningbouw en de aanleg van industrieterreinen. Deze investering kon alleen terugverdiend worden indien de plannen ook daadwerkelijk werden uitgevoerd. Hierdoor werd de ongebreidelde groei van vele kleinere kernen juist gestimuleerd. De inzet om de spreiding van werk en inwoners ook aan de meer perifeer gelegen gebieden ten goede te laten komen, lukte daarentegen onvoldoende. De Gelderse Vallei en Midden-Brabant lagen dicht bij de Randstad en bleken geliefde bestemmingen die meer mensen aantrok dan gepland. Ten slotte verliep de voorgestelde institutionele hervorming van het planningstelsel, waardoor een betere afstemming tot stand zou moeten komen tussen de drie bestuurslagen, in de praktijk veel moeizamer dan gedacht.⁶⁸

Met de invoering van de landelijke nota's voor de ruimtelijke ordening werd huisvesting onderdeel van ruimtelijke ordening, maar infrastructuur werd grotendeels qua planning en doelstellingen buiten de ruimtelijke ordening gehouden. Als we naar de ontwikkeling van de infrastructuur kijken, dan valt op dat trein- en tramverbindingen in de twintigste eeuw sterk afnamen. De toekomst was aan de auto. Het uitgebreide tramwegennet was tegen het einde van de jaren vijftig al vrijwel volledig verdwenen. Ook het nationale spoorwegennet werd tot in de jaren zestig ingekrompen. Het rijkswegennetwerk werd daarentegen sterk uitgebreid, waardoor de afstanden relatief kleiner werden. Woon-werkverkeer werd over steeds grotere afstanden mogelijk. In 1971 pendelden 1.616.000 mensen tussen werk en huis op en neer, een verdubbeling sinds 1960.⁶⁹ De oude vrees voor de negatieve effecten van het ontstaan van een grote metropool ging in de nota gepaard met een ambivalente houding ten opzichte van het platteland. De trek naar buiten betekende voor het platteland een economische stimulans en 'bij een goede aanpassing van de van elders komende bewoners en de ter plaatse al aanwezige bevolking kan zij ook leiden tot een verrijking van het sociale leefmilieu'.⁷⁰ Het was wellicht idyllisch wonen op het platteland, maar wel zonder de voorzieningen van de grote stad. De vraag was wat de bevolking uit de suburbs in de

⁶⁸ Beckers, *Planning voor vrijheid*, 216-217.

⁶⁹ Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinexwijk.*, 173.

⁷⁰ *Tweede nota over de ruimtelijke ordening*, 55-57.

toekomst zou doen. Zou men, gebruik makend van de steeds betere verbindingen, blijvend terug vallen op het aanbod aan sociaal-culturele voorzieningen in de grote steden, of zou na enige tijd deze vraag zich verleggen naar de nieuwe woonomgeving? Ook in de kleinere kernen was het door de toename van de welvaart, vrije tijd en hogere scholingsgraad van de bevolking in ieder geval nodig dat er voorzieningen als bibliotheken, schouwburgen, sportaccommodaties en andere mogelijkheden tot vrijetijdsbesteding gerealiseerd zouden worden.

De populariteit van het bezit van een tweede huisje werd in de nota onderkend en positief beoordeeld, omdat dit fenomeen een redding kon betekenen voor 'kwijnende dorpen' op het platteland. De voorkeur ging echter uit naar de aanleg van 'zomerhuisjescomplexen' omdat deze door meer mensen gebruik konden worden.⁷¹ Voor dagrecreatie zouden dicht bij de steden in totaal elf 'elementen van formaat' aangelegd moeten worden. Om deze grote recreatieterreinen mogelijk te maken, zouden de betrokken gemeenten moeten gaan samenwerken. Als voorbeeld werd de Recreatiegemeenschap Noord- en Midden Veluwe, waarin de meeste Veluwe gemeenten inclusief de gemeente Ede zich hadden verenigd, expliciet aangehaald.⁷² De plannen voor een ruim opgezette recreatieplas met de nodige voorzieningen ten westen van Ede zouden, met tussenpozen, enkele decennia lang met een zekere regelmaat op de agenda van de Edese gemeenteraad opduiken, zonder tot resultaat te leiden. Hier botste nationaal/regionaal belang op lokale belangen.

De aandacht in de nota's voor een goed leefmilieu betekende ook aandacht voor het milieu: naast de zorg voor schoon water en schone lucht, was er aandacht voor afvalopslag en afvalverwerking en een pleidooi voor de aanleg van waterzuiveringsinstallaties.⁷³ In de nota werden maar krap twee pagina's besteed aan de ontwikkelingen in de landbouw. Het uitgangspunt was dat de agrariër primair zelf verantwoordelijk was voor een gezonde bedrijfsontwikkeling. Agrarisch beleid bleef expliciet het terrein van het ministerie van Landbouw. Door middel van het Landbouwstructuurbeleid, met als instrumentarium de ruilverkavelingen, het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw en de OVO-driehoek, werd de agrariër ter zijde gestaan. De overheid zou hierbij 'zo min mogelijk beperkingen op moeten leggen aan de inrichting van die delen van het landelijke gebied, waar de agrarische productie blijvend plaatsvindt'.⁷⁴ Het Landbouwschap plaatste kanttekeningen bij dit beleid. Weliswaar waardeerde de organisatie het beleid om in de agrarische gebieden zo min mogelijk beperkingen op te leggen, maar dat lag anders in de gebieden waar de agrariër concurrentie ondervond van de recreatie, de natuur of het streven naar behoud van het landschap. De bestemming 'agrarisch gebied van bijzondere landschappelijke waarde' betekende volgens het Landbouwschap in de praktijk vrijwel steevast een rem op de bedrijfsontwikkeling. Daarnaast werd het landbouwareaal continu bedreigd door de toenemende verstedelijking, de groei van de bedrijfsterrainen, infrastructurele werken, en de gevolgen van deze ontwikkelingen voor de waterhuishouding.⁷⁵

De Derde nota

De Derde nota kwam in verschillende etappes tot stand. Het opstellen van een overkoepelend plan voor de ruimtelijke ordening bleek steeds complexer te worden. Om alvast een voorschot te nemen op de ideeën die ontwikkeld werden, werd in 1973 het eerste deel van de Derde nota, de *Oriënteringsnota ruimtelijke ordening*, gepubliceerd. Door de keuze voor een opsplitsing in deelnota's werd niet alleen tijd gewonnen, maar ontstond ook de mogelijkheid om het beleid gaandeweg aan te passen aan de veranderende maatschappelijke omstandigheden.⁷⁶ In de *Oriënteringsnota*, de *Nota Verstedelijking* (1976) en de *Nota Landelijke gebieden* (1977), werd in principe voortgebouwd op de Tweede nota. De toon van de *Oriënteringsnota* weerspiegelde de verandering in het denken over economische groei en het milieu. Het rapport *Grenzen aan de groei* van de Club van Rome uit 1972 en de oliecrisis uit 1973 versterkten het groeiende besef dat grondstoffen, ruimte, en een gezond milieu schaarse artikelen werden. De afnemende economische groei en daarmee minder financiële mogelijkheden, maakten duidelijk dat alleen het aangeven van een ruimtelijk kader niet langer voldoende was. Ruimte werd meer en meer als een schaars goed ervaren. Toch bleef de regering

⁷¹ Ibidem, 114.

⁷² Ibidem, 117.

⁷³ Ibidem, 60, 68, 71.

⁷⁴ Ibidem, 101-103.

⁷⁵ 'Landbouw en ruimtelijke ordening', *Standpunt van het Landbouwschap aangaande de Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland en de Zeehavennota* ('s Gravenhage 1967).

⁷⁶ *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Oriënteringsnota* ('s Gravenhage 1974) 3-5, 18-19.

economische groei als uitgangspunt houden, maar om het leefklimaat in de steden en op het platteland aantrekkelijk te houden, zouden er keuzes gemaakt moeten worden.⁷⁷

De opgetreden daling van de bevolkingsgroei was gepaard gegaan met een verdere individualisering en een grotere financiële onafhankelijkheid van het individu. Een van de gevolgen was een verdere daling van de woningbezetting, en de vlucht uit de grote steden, mede veroorzaakt door een groot woningtekort, had doorgezet. De geplande opvang in de aangewezen groeikernen was deels mislukt.⁷⁸ Als oorzaak werd gewezen op het gebrek aan voldoende infrastructuur en op het tekort aan financiële middelen bij de gemeenten die onvoldoende steun kregen van het Rijk om de groeikernen goed te ontwikkelen. In de praktijk bleken vooral de kleinere kernen door hun kleinschaligheid en rust meer in trek te zijn dan de nieuw gebouwde 'slaapsteden'. De vrees dat de suburbanisatie sterk door zou zetten, is niet vreemd wanneer in ogenschouw wordt genomen dat in de binnensteden zo'n 150 woningen per hectare zuiver woongebied stonden tegenover zo'n 75 in de naoorlogse buitenwijken.⁷⁹ Als de urbanisatie in dit tempo zou doorzetten, zou in 2000 16 procent van Nederland verstedelijkt zijn, een verdubbeling van het percentage uit 1970.

In de *Verstedelijkingsnota* werd sterker ingezet op concentratie. Een verdere leegloop van de Randstad moest worden tegengegaan door stadsvernieuwingsprojecten. Op deze wijze zou ook de migratie richting Noord-Brabant en Gelderland tot stilstand kunnen worden gebracht. De druk op de Gelderse Vallei was tussen 1960-1975 sterk toegenomen, het migratiesaldo maakte meer dan 45 procent uit van de totale groei van de bevolking in deze regio. De reisafstand naar de grote steden was door de aanleg van de A12 en wat later de A28 relatief afgenomen, de opwaardering van het treinstation Ede-Wageningen tot intercitystation had hieraan bijgedragen. Het migratiepatroon zorgde voor een daling van de gemiddelde leeftijd in de Gelderse Vallei, waardoor in de toekomst de natuurlijke aanwas versterkt zou worden.⁸⁰

Het al jarenlang optredende vestigingsoverschot langs de randen van de Veluwe werd als een bedreiging gezien voor dit kwetsbare natuurgebied met haar hoge ecologische en landschappelijke waarde. De bewoning in de Gelderse Vallei zou geconcentreerd moeten worden in Ede, Apeldoorn en Harderwijk. Deze plaatsen kregen het etiket 'stedelijk centrum', maar behoorden niet tot de groeikernen. Alleen de groeikernen, alle gelegen in de stadsgewesten, kregen nog een verhoogde taakstelling. De uitbreidingscapaciteit van Ede, Apeldoorn en Harderwijk werd aan banden gelegd en Arnhem, Zwolle en Lelystad werden als de concentratiepunten voor groei hiërarchisch boven deze drie geplaatst. Vooral Arnhem kreeg een belangrijke rol in de opvang van de overloop vanuit de Randstad.⁸¹ Om de nieuwe bewoners op te kunnen huisvesten werd Duiven-Westervoort aangewezen als groeikern. Een vergelijking van de groeicijfers van de gemeente Ede met de gemeente Arnhem over de periode 1961-1971 laat zien dat de spontane migratiepatronen sterk gekanaliseerd zouden moeten worden om de migratiedruk meer richting Arnhem af te leiden. De bevolking van de gemeente Ede nam in deze periode toe met 16.595 personen, tegen 7.512 voor Arnhem.⁸² De bevolkingsgroei in de gemeente Ede viel zeker al vanaf 1960 hoger uit dan die in Gelderland en Nederland (grafiek 2.2). De gemeente Nijmegen had geen fysieke ruimte voor grote uitbreidingen, maar vooral de hoge werkloosheidscijfers destijds maakte het ook niet wenselijk om migratie naar deze stad te bevorderen. In de Tweede nota was de verstedelijking langs de noordvleugel nog als een aaneengesloten geheel gepresenteerd, in de Derde nota vormden de Utrechtse Heuvelrug met de Gelderse Vallei een groene wig in het geheel.⁸³ Het versterkte in de praktijk juist de aantrekkelijkheid van de woongebieden tussen Utrecht en Arnhem. Het behoud van de open ruimte werd in de volgende nota's belangrijker. In de jaren tachtig werd het motto: 'de compacte stad in een open landschap'.

Naast concentratie werd in de *Oriënteringsnota* gekozen voor de bescherming van de zwakkere functies. Deze heroverweging betekende een duidelijke opwaardering van het landelijke gebied. Het platteland, lang gezien als agrarisch gebied of als geschikt voor bosbouw of als recreatieve bestemming, werd steeds meer als een attractief en te beschermen cultuurlandschap

⁷⁷ *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Oriënteringsnota*, 20-21.

⁷⁸ *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Oriënteringsnota*, 20-21.

⁷⁹ Let wel: in Ede werd in de wijk Veldhuizen A, waar in verhouding veel flatgebouwen werden gebouwd, in de jaren zestig een bezetting van 38,5 per ha gerealiseerd. In Veldhuizen B, gebouwd vanaf 1974 lag de verhouding op 27,5 woning per hectare. In de oudere naoorlogse wijken was het 35 woningen per hectare.

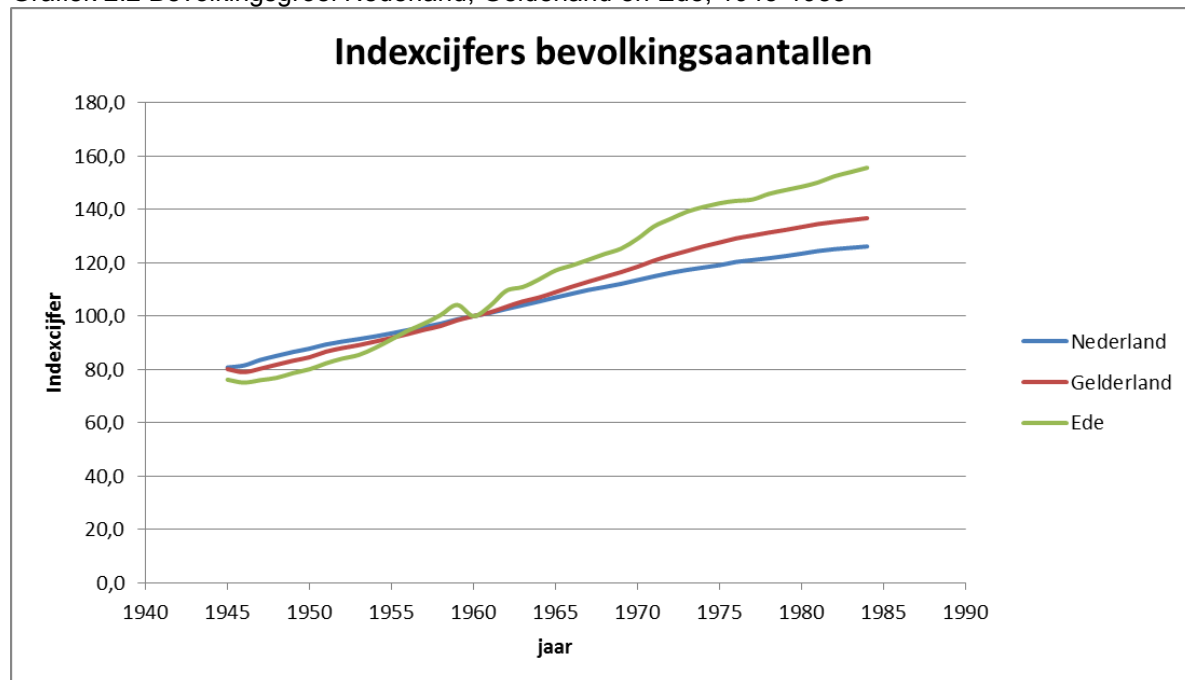
⁸⁰ *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Landelijke gebieden*, deel 3a ('s Gravenhage 1977) 38-39.

⁸¹ *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Verstedelijkingsnota* ('s Gravenhage 1976) 145, 191, 196, 231.

⁸² *Ibidem*, 90.

⁸³ *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Nota landelijke gebieden*, deel 3d: regeringsbeslissing met nota van toelichting ('s Gravenhage 1979) 83. En tevens de bijgevoegde Structuurschets voor de landelijke gebieden.

Grafiek 2.2 Bevolkingsgroei Nederland, Gelderland en Ede, 1945-1985

Bron: zie Bijlagen, tabel B.5

gezien. Het gebied werd gekenmerkt door stijgend multifunctioneel gebruik, terwijl tegelijkertijd de belevingswaarde van het landschap meer waardering kreeg.⁸⁴ Haaks hierop stonden de effecten van de sterke modernisering van de agrarische sector die geleid hadden tot een verdere ontwikkeling van de intensieve veehouderij en daarmee tot milieuproblemen, vooral in delen van Noord-Brabant, Limburg, Gelderland en Overijssel. Recreatie, bescherming van milieu en landschap, behoud van groene open ruimtes kwamen op gespannen voet te staan met de ontwikkeling van een agrarisch productielandschap.⁸⁵ Het meervoudige gebruik betekende een aanslag op de omgeving en het milieu. Expliciet werd in de *Oriënteringsnota* gesteld dat 'het meer aandacht (verdient) dat de Wet op de ruimtelijke ordening aan de gemeentelijke en provinciale overheden voldoende bevoegdheden toekent om waar daaraan behoefte bestaat regelingen te treffen met betrekking tot de ruimtelijke aspecten van de intensieve veehouderijbedrijven (richtlijnen in het streekplan, bestemmingen en gebruiksvoorschriften in het bestemmingsplan).'⁸⁶ Hieruit blijkt duidelijk dat het besef toenam dat zorg voor een goed leefmilieu onderdeel behoorde te zijn van het gemeentelijke bestemmingsbeleid.⁸⁷ Om ongewenste ontwikkelingen in de intensieve veehouderij tegen te gaan, zou de wetgeving aangepast moeten worden. Wel was het al mogelijk - op basis van de Wet Ruimtelijke Ordening - om in streek- en bestemmingsplannen de vestiging van het aantal mammoetbedrijven in de intensieve veehouderij in bepaalde gebieden te beperken.

In de deelnota *Landelijke gebieden* uit 1978 werden de belangrijkste ordeningsbegrippen scheiding en verweving.⁸⁸ Door het verweven van functies zou recht gedaan kunnen worden aan de ruimtelijke verscheidenheid in een gebied. Scheiding van functies hield het risico in dat in bepaalde gebieden de zwakkere functies verdrongen zouden worden door de sterkere, met een eentoniger landschap tot gevolg. Om dit te voorkomen zouden de zwakkere functies meer beschermd moeten worden. Het nationale grondgebied werd in zones ingedeeld. In zone A (hoofdfunctie landbouw) en D (hoofdfunctie natuur) werden de functies gescheiden. In B en C verweven. De Gelderse Vallei werd ingedeeld in zone C: gebieden met afwisselend landbouw, natuur en andere functies in kleinere ruimtelijke eenheden. Zone B betrof de grotere ruimtelijke eenheden. De Veluwe kreeg als hoofdfunctie natuur (zone D).

⁸⁴ *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Oriënteringsnota*, 19.

⁸⁵ Kamphuis, e.a., *Platteland*, 15.

⁸⁶ *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Oriënteringsnota*, 63.

⁸⁷ *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Nota landelijke gebieden*, deel 3d ('s Gravenhage 1978) 98.

⁸⁸ *Ibidem*.

Voor de groeiende behoefte aan recreatiemogelijkheden werd gekozen om dagrecreatie vooral te concentreren in de nabijheid van de stedelijke gebieden. Het landelijke gebied was niet langer voorbehouden aan de agrariër, maar werd tevens bestemd voor recreatieve mogelijkheden, bijvoorbeeld door de aanleg van wandelpaden, het kamperen bij de boer, et cetera.⁸⁹ De recreatieve druk op Midden-Gelderland en specifiek de Veluwe moest worden teruggebracht. De toegenomen versnippering van de verblijfsrecreatie op de Veluwe tastte, onder andere door onvoldoende aanwezigheid van milieuhygiënische voorzieningen, de natuur en het landschap aan. De aanleg van nog meer recreatiegebieden was ongewenst. Ook aan de militaire activiteiten in het gebied zouden beperkingen moeten worden opgelegd. In de *Vierde nota* werd de volgende stap gezet en werd een expliciete koppeling van de ruimtelijke ordening met het milieubeleid tot stand gebracht.

VINO en VINEX

De *Vierde nota ruimtelijke ordening* (VINO) is in 1988 aan de Tweede Kamer aangeboden. Deze nota is nog aangevuld: de *Vierde nota extra* (VINEX), waarin VINO was opgenomen. In VINEX waren de uitkomsten verwerkt van ondertussen afgeronde beleidsstukken als het *Nationaal Milieubeleidsplan*, het *Tweede Structuurschema Verkeer en Vervoer*, het *Natuurbeleidsplan*, de *Derde nota Waterhuishouding*, de *Structuurnota Landbouw* en de *Nota Volkshuisvesting*. In VINO en VINEX werd de gestage versterking van landelijke richtlijnen voor de ruimtelijke ordening doorgezet. De keuze om VINEX in de vorm van een Planologische Kernbeslissing (PKB) te gieten, was hier een gevolg van. Toch is ook een PKB indicatief van karakter, het is voor de lagere overheden niet bindend, met uitzondering van die terreinen waarvoor eventueel door de rijksoverheid een concrete beleidsbeslissing is genomen. Burgers kunnen door de verandering in de inspraakprocedures op provinciaal of lokaal niveau niet langer bezwaar aantekenen tegen beleidsvoornemens die in overeenstemming zijn met zo'n concrete beleidsbeslissing. VINEX werd in 1991 gepubliceerd en in 1993 formeel afgerond met de aanvaarding door de Eerste Kamer van de PKB.

In beide nota's werd een zwaar accent gelegd op milieu, op de noodzaak tot beperking van mobiliteit en op de internationale context. De aanpassing van VINO was vooral gericht op die milieuonderdelen die in het spanningsveld economie en ecologie extra bescherming nodig hadden. Daarnaast zou meer zorg geboden moeten worden aan maatschappelijk minder draagkrachtige groepen.⁹⁰ Afstemming van de ruimtelijke ordening met het milieubeleid en vice versa, was al in VINO expliciet benoemd.⁹¹

In de nota werd het belang van de Randstad als centrum van economische activiteit weer zwaarder aangezet. Met Schiphol en de zeehaven van Rotterdam als mainports zou de Randstad kunnen uitgroeien tot een wereldstad. De slogan 'Nederland Distributieland' gaf aan op welke wijze de regering wilde reageren op de toenemende internationalisering en de gevolgen die dit voor Nederland zou hebben. Ede en Veenendaal, gunstig gelegen op de transportas Rotterdam-Ruhrgebied, werden specifiek genoemd als aantrekkelijke vestigingsplaatsen voor de groothandel.⁹² Het footloose raken van het bedrijfsleven vereiste een aanpassing in de strategie van de rijksoverheid. Mobiliteit was van essentieel belang, maar trok tegelijkertijd een zware wissel op het milieu en het gebruik van ruimte. Voor een deel zou de mobiliteit beperkt kunnen worden door de aanleg 'Vinex-wijken' dicht bij de grote steden en voorzien van goede openbaar vervoervoorzieningen. Het motto werd 'bouwen voor de regio', met behoud van de open ruimte.⁹³ De opvangfunctie van de Vinex-wijken bleek onvoldoende. Ondanks de voornemens van de rijksoverheid bleef de bevolking bereid, in haar zoektocht naar een huis in een aangename woonomgeving, zich op steeds grotere afstand van de Randstad te vestigen. Met de introductie van het concept 'Stedenring Centraal Nederland' werd de feitelijke uitbreiding van het economische kerngebied tot grote delen van Gelderland en Brabant erkend. De opvangfunctie van het stadsgewest Arnhem voor het Centraal Veluws Natuurgebied werd opnieuw benadrukt, Duiven-Westervoort zou tot 1994 groeikern moeten blijven. De combinatie Arnhem-Nijmegen verkreeg de status van stedelijk knooppunt, waarmee een decennia durende discussie over het al dan niet naar elkaar toegroeien van beide steden werd beslecht.⁹⁴ De inzet op de versterking van de stedelijke

⁸⁹ *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Regeringsbeslissing*, deel 3d ('s Gravenhage 1978) 85-86.

⁹⁰ *Vierde nota over de ruimtelijke ordening extra*, deel 1 ('s Gravenhage 1990) 5.

⁹¹ *Vierde nota over de ruimtelijke ordening*, deel a, 142-146.

⁹² *Vierde nota over de ruimtelijke ordening*, deel a, 82.

⁹³ *Vierde nota over de ruimtelijke ordening extra*, deel 1. 13-15, 138.

⁹⁴ *Vierde nota over de ruimtelijke ordening extra*, deel 1, 31.

knooppunten had tot doel de Nederlandse internationale concurrentiepositie te bevorderen.⁹⁵ Ede's positie werd in de praktijk opnieuw versterkt doordat zij strategisch gelegen was op de as tussen de mainports Schiphol en de Rotterdamse haven en Duitsland/Oost-Europa die alleen maar in belang zou toenemen.

De stijgende spanning tussen economische ontwikkelingen en milieubelasting leidde in de nota tot een verdere aanscherping van het milieubeleid. De zonering uit de Derde nota werd omgezet in een koersenbeleid. De groene koers was gericht op natuurbehoud en natuurontwikkeling, waarbij ecologische kwaliteiten maatgevend waren en de scherpste milieunormen werden toegepast. In 1990 werd in het *Natuurbeleidsplan* de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) geïntroduceerd. De EHS moest de voortgaande versnippering van natuurgebieden, die een bedreiging betekende voor flora en fauna, tegengaan. Het aanleggen van verbindingen tussen bestaande en nieuwe natuurgebieden moest zorgen voor het voortbestaan van biodiversiteit.

De sterke groei op de zandgronden van de intensieve veehouderij met haar zware milieubelasting vereiste een actieve beheerspolitiek. Voor de Gelderse Vallei gold de gele koers, wat inhield dat de intensieve veehouderij geconcentreerd zou moeten worden in een gebied rondom Ederveen. De blauwe koers werd gekenmerkt door verweving van agrarische productie, natuurbeheer/landschapsbehoud, recreatie, waterbeheer en bosbouw. Door de bundeling van meerdere functies moest de leefbaarheid van het platteland behouden blijven. Deze gebieden liepen opnieuw het gevaar dat door het wegtrekken van de bevolking het voorzieningenniveau achteruit zou gaan, waardoor een vicieuze cirkel zou ontstaan. Het ontplooiën van meer en van verschillende economische activiteiten zou tegenwicht moeten bieden. De bruine koers hield ten slotte in dat in deze gebieden de grondgebonden landbouw toonaangevend was, waarbij bosbouw en recreatie extra mogelijkheden boden. Bundeling bleef een van de centrale beleidsdoelstellingen in het naoorlogse ruimtelijke ordeningsbeleid, maar bleek tevens een lastig te realiseren doelstelling.⁹⁶

De inzet om het recreëren dicht bij de woonomgeving te houden bleef, maar de '11 elementen van formaat' veranderden in de aanleg van regionale parken rond de grote steden. De Veluwe, nog steeds een geliefde bestemming voor vakanties en dagrecreatie, werd meer en meer erkend als een kwetsbaar gebied, waar natuurbescherming de boventoon zou moeten voeren. De grote rivieren werden de nieuwe uitdagingen voor recreatieve bestemmingen: Nederland Waterland. Het ideaal bleef behoud van de open ruimte, maar de uitdijende schimmelranden rondom dorpen en kleinere steden werden als een constante bedreiging gezien. Het vastleggen van de (toekomstige) bebouwingsgrenzen in alle provinciale en gemeentelijke bestemmingsplannen moest verder onheil voorkomen: het platteland ging op slot.

Vanwege de lokale negatieve milieuontwikkelingen werden elf gebieden in Nederland tot Ruimtelijke Ontwikkelingsgebied (ROM-gebied) verklaard.⁹⁷ In deze gebieden was op het beleidsterrein van ruimtelijke ordening en milieu een gerichte aanpak nodig, omdat de ontstane productiewijze in de landbouw en/of industrie te schadelijk was geworden voor het (leef-)milieu, of omdat de milieukwaliteiten in een nog schoon gebied aangetast dreigden te worden. De Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug werden door deze ontwikkelingen bedreigd. Tussen deze beide gebieden, met aan de noordkant de Randmeren, lag de Gelderse Vallei, een van de meest vervuilde regio's in Nederland. Het gebied werd verklaard tot Ruimtelijke Ontwikkelingsgebied en met een 'Plan van Aanpak' moest de kwaliteit van het milieu in dit gebied hersteld worden door herstructurering van de landbouw. Verdere uitbreiding van de intensieve veehouderij zou alleen weer mogelijk worden als een oplossing gevonden zou worden voor de ontstane mestproblematiek. Als er geen (technische) oplossingen gerealiseerd zouden worden, dan waren ingrijpende maatregelen in deze sector noodzakelijk. Schaalvergroting op zich werd als een aantasting gezien van het kleinschalige landschap, een landschapstype dat juist typerend was voor de (zand)gronden.⁹⁸

In november 1991 verscheen het '*Cascoplan Gelderse Vallei, Voorbeeldplan vierde nota ruimtelijke ordening*'. De casco-aanpak hield in dat in het plangebied op basis van de gebruikswaarde, de toekomstwaarde en de beleevingswaarde (begrippen uit de Derde nota) de ruimtelijke kwaliteiten van het gebied duurzaam op elkaar afgestemd werden. Daarvoor werden eerst verschillende casco's voor landschap, ecologie en milieu ontworpen die daarna in een geïntegreerd casco bijeengebracht

⁹⁵ H. Vuijsje, *Ruimtelijke verkenningen 1994, Balans van de Vierde nota ruimtelijke ordening (Extra)* (Den Haag 1994) 41-42.

⁹⁶ Zie voor een overzicht van het naoorlogse beleid op dit terrein: R. Zandee, ed., *Bundeling een gouden greep? De betekenis van bundeling van verstedelijking en infrastructuur in verleden, heden en toekomst* (Rotterdam 2006).

⁹⁷ *Vierde nota ruimtelijke ordening extra*, deel 1, 170-176.

⁹⁸ *Vierde nota ruimtelijke ordening*, deel a ('s Gravenhage 1988) 135, 146.

werden. Door het toekennen van specifieke doelbestemming werden de verschillen gebruiksfuncties gebonden aan een aantal voorwaarden die vanuit de optiek van het gehele gebied noodzakelijk waren, maar die ook mogelijkheden boden om toekomstgericht te werk te gaan. Een van de doelen was de sterke verwevenheid van verschillende functies in dit gebied uiteen te trekken.⁹⁹ Het voorstel hield een ingrijpende sanering in van de intensieve veehouderij door bedrijfsbeëindiging, door vervroegde uittreding, het opzetten van banenpools, om- en bijscholing, en een sloopfonds.

Onderwijs

Na de oorlog nam de behoefte aan scholing sterk toe. De inzet op industrialisatie, mechanisering, intensivering en schaalvergroting zorgde niet alleen voor grote verschuivingen op de arbeidsmarkt, maar ook voor een stijgende vraag naar beter opgeleide werknemers. Deze vraag gold voor alle economische sectoren, ook binnen het politieke bestuur. In eerste instantie lag de aandacht sterk op het verbeteren en verbreden van het onderwijsaanbod volgend op de lagere school. We zien in de jaren vijftig een sterke inzet op het uitbreiden van het ambachtelijk onderwijs, een ontwikkeling die verband hield met de verhoging van de leerplichtige leeftijd naar 14 jaar. Maar al snel leidde de toegenomen vraag naar algemeen middelbaar voortgezet en hoger onderwijs ook tot de uitbreiding van het aanbod. Het onderwijsveld was in Nederland sterk verzuild geraakt. In dit onderdeel komt aan de orde hoe de uitbreiding van het onderwijsaanbod gestalte kreeg in een samenleving die vanaf de jaren zestig in toenemende mate ontzuilde.

Ontwikkelingen van het onderwijs in de eerste helft van de twintigste eeuw

Vanaf 1930 tot in de jaren zestig trad in het proces van ontkerkelijking een vertraging op. Deze periode viel vrijwel samen met het hoogtepunt van de verzuiling en is ook zichtbaar in de groei van het confessionele onderwijs. De financiële gelijkstelling van het lager onderwijs in 1917 maakte het voor de confessionele bevolkingsgroep gemakkelijker om bijzondere lagere scholen op te richten. In 1920 ging 45 procent van de kinderen naar het bijzonder lager onderwijs, in 1940 was dit al 69 procent, in 1960 werd het hoogtepunt bereikt: 71 procent.¹⁰⁰ De financiële gelijkstelling gold niet voor het voortgezet onderwijs. De stijgende vraag naar voortgezet onderwijs betekende dat er meer scholen moesten worden gesticht waardoor de kosten voor het onderwijs stegen. De overheid was terughoudend op dit terrein en beperkte zich voor de Tweede Wereldoorlog vooral tot distributief beleid. Vanaf de jaren twintig werd op het onderwijs bezuinigd, terwijl de vraag bleef toenemen. In 1924 werd het zogenaamde 'stopwetje' afgekondigd, bedoeld om de financiële gelijkschakeling voor het bijzonder middelbaar voortgezet onderwijs uit te stellen. De wet werd even later voor onbepaalde tijd verlengd. Het betekende een rem op de verdere uitbreiding van dit type onderwijs. Het succes van het u.l.o. (dat onder de Lager Onderwijswet viel en om die reden niet onder het stopwetje viel), en het nijverheidsonderwijs liet zien dat er duidelijk behoefte was aan meer scholing. Het 'stopwetje' zou pas in 1956 worden afgeschaft.¹⁰¹ Het protestants-christelijke bevolkingsdeel werd door het 'stopwetje' harder getroffen dan het rooms-katholieke deel. In het rooms-katholiek onderwijs werkten veel religieuzen die voor hun werk geen salaris ontvingen.

Het nijverheidsonderwijs kon in tegenstelling tot het algemeen vormend onderwijs alleen op initiatief van de beroepsgroep worden gerealiseerd. Het idee was dat de inhoud van dit onderwijs het beste door de beroepsgroep bepaald kon worden om een goede afstemming tussen leertraject en werkplek te realiseren. Het Rijk had geen bemoeienis met het lesprogramma en beperkte zich tot subsidieverlening. Door de sterke gerichtheid op het ambacht was er in het lesprogramma weinig ruimte voor algemeen vormende vakken. Het werd niet zo noodzakelijk gevonden om voor dit type onderwijs confessioneel onderwijs mogelijk te maken. In deze scholen werd een vak geleerd, de opvoedende taak van het onderwijs was minder aan de orde. In de jaren dertig was de driejarige opleiding om kostentechnische redenen beperkt tot twee jaar, vooral ten koste van de algemeen vormende vakken. Door het verkorten van de opleiding nam het aantal aanmeldingen flink toe, maar

⁹⁹ *Cascoplan Gelderse Vallei. Voorbeeldplan vierde nota ruimtelijke ordening. Hoofdrapport* (Ede 1992).

¹⁰⁰ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 229.

¹⁰¹ P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987) 226-227, 267, 275, 277.

de opleiding boette aan kwaliteit in. Toch zou ook voor dit onderwijs in de loop van de jaren dertig meer stemmen opgaan om ook hier bijzonder onderwijs mogelijk te maken.

Vanaf eind negentiende eeuw was een breed aanbod aan landbouwonderwijs tot ontwikkeling gekomen. Van oudsher bestond een groot deel van dit onderwijs uit de landbouwwinterscholen. Vanuit deze middelbare scholen werden overal in het land cursussen gegeven aansluitend op het lagere schoolniveau, ook voor meisjes. Alleen het landbouwhuishoudonderwijs zou vanaf 1919 in de Wet op het Nijverheidsonderwijs worden opgenomen, al het andere agrarische onderwijs bleef buiten de wet en bleef onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Landbouw vallen. Pas met de invoering van de Mammoetwet in 1963 werd ook dit onderwijs onder de wet gebracht, maar het werd niet overgedragen aan de minister van Onderwijs. Evenals bij het ambachtsonderwijs was de betrokkenheid van de standsorganisaties bij dit type onderwijs groot, zeker bij de lagere landbouwscholen, die vanaf 1921 werden opgericht. De verzuilde agrarische standsorganisaties waren uitgegroeid tot belangrijke landelijke bolwerken en vanaf het begin af aan sterk betrokken bij het opzetten van het landbouwonderwijs.¹⁰² In tegenstelling tot de ambachtsscholen leidde dit wel tot de stichting van bijzondere scholen.

Naoorlogse uitbreiding van het onderwijs

Zo zien we dat voor de oorlog het aanbod aan onderwijs was toegenomen. Boekholt en De Booy stellen dat desondanks het aanbod niet aan de stijgende vraag voldeed. Niet alleen trad er een verschuiving op in de werkgelegenheid van de agrarische naar de industriële sector, maar in de crisistijd werd het belang van het volgen van algemene vakken als een middel gezien om zich breder te kunnen profileren op de arbeidsmarkt. Daarnaast bood onderwijs ook de mogelijkheid tot positieverbetering. De naoorlogse modernisering van de landbouw en de industrie deed de vraag naar onderwijs nog meer toenemen, zowel naar (om-)scholingsmogelijkheden voor de plattelandsbevolking als naar meer voortgezet onderwijs. In de jaren vijftig werden veel beroepskeuzebureaus opgericht als reactie op de noodzakelijke omschakeling van vele plattelandsjongeren van een toekomst als landarbeider naar een toekomst als industriearbeider. De verbreding van het aantal beroepsmogelijkheden maakte de schoolkeuze lastiger. Die keuze werd daarvoor vaak bepaald door het beroep van de vader of andere voorbeelden uit de dagelijkse omgeving. De verhoging van het opleidingsniveau die over de hele breedte plaatsvond versterkte de mobiliteit, zowel geografisch als sociaal.

In 1950 werd de leerplicht uitgebreid naar 14 jaar, waarmee de overheid het belang van scholing erkende. Niet alleen verbrede het opleidingsaanbod, binnen beroepsopleidingen keerde de driejarige opleiding terug en werden meer lesuren ingeroosterd voor algemeen vormende vakken. Vooral binnen het lager landbouwonderwijs vond een deel van de ouders en de leerlingen dit zonder van de tijd. De meer beroepsgerichte praktijkscholen die vervolgens opgericht werden, waren om die reden meer populair. Het landbouwhuishoudonderwijs, dat wel onder het ministerie van Onderwijs viel, maakte in dezelfde periode een andere ontwikkeling door. Om in te kunnen spelen op de maatschappelijke veranderingen werd het onderwijsaanbod verbreed. De leerlingen konden kiezen voor een opleiding voor de verzorgende beroepen, waardoor een werkkring buiten de landbouw mogelijk werd. Wel bleven de confessionele standsorganisaties ook nauw betrokken bij dit type onderwijs, indachtig hun opvatting dat de vrouw een belangrijke rol speelde in de gezinnen.¹⁰³ In tegenstelling tot de jongens werden meisjes veel eerder gestimuleerd een baan buiten het ouderlijke boerenbedrijf te zoeken. Dit was een logisch gevolg van het feit dat zij op het eigen bedrijf niet als volwaardige agrarische kracht werden ingezet.

Het belang dat aan onderwijs werd gehecht, kwam ook naar voren in de herwaardering van het schoolsysteem. In 1949 werden de ambachtsscholen omgezet in Lagere Technische Scholen. In 1957 volgde de opwaardering van de Middelbare Technische Scholen tot Hogere Technische Scholen, en de u.t.s. veranderde langzamerhand in een Middelbare Technische School. Ook de middelbare landbouwscholen werden opgewaardeerd tot Hogere Landbouwschool.¹⁰⁴ De vraag naar bijzonder beroepsonderwijs nam toe, omdat het aandeel van de algemene vakken in het lesprogramma groter werd. Voor de confessionelen kreeg dit schooltype hierdoor meer een

¹⁰² P. Kooij, 'Het landbouwonderwijs in de twintigste eeuw', in: M. Duyvendak, E.H. Karel, P. Kooij, eds., *Groen onderwijs. Terugblik en uitzicht naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de Vereniging voor Hoger Landbouw Onderwijs (1906-2006)*. Historia Agriculturae, 41 (Groningen/Wageningen 2008) 9-24, aldaar 19-20.

¹⁰³ Kooij, 'Het landbouwonderwijs', 19-20.

¹⁰⁴ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 277.

opvoedende taak, de reden waarom er eigen scholen gesticht zouden moeten worden. Met het opheffen van het 'stopwetje' in 1956 verdween de financiële belemmering om bijzondere scholen voor het voortgezet onderwijs op te richten.

Steeds meer leerlingen kozen voor het voortgezet onderwijs. Per 1000 inwoners volgden in de leeftijdscategorie 12-18-jarigen in 1950 191, en in 1978 471 personen dit onderwijs.¹⁰⁵ Met deze groei nam het verzet tegen het sterk standsbepalende karakter van het onderwijs toe. Met name in de lagere milieus werd nog (te) vaak voor een te laag schooltype gekozen. De Mammoetwet, die na een jarenlange voorbereiding in 1968 in werking trad, moest het standsgebonden karakter binnen het algemeen vormende onderwijs doorbreken. In de praktijk bleek het lastig om de standsverschillen te verminderen. Al vanaf de jaren vijftig kwam een grotere doorstroom richting hoger beroeps- en universitair onderwijs op gang. De uitbreiding van het beurzenstelsel maakte deelname voor een grotere groep jongeren mogelijk. Het gevolg was dat jongeren later, maar hoger opgeleid op de arbeidsmarkt kwamen.¹⁰⁶

De verzuiling bleef in stand

De verzuiling bleef in het onderwijs in stand. Voor het lager onderwijs constateert De Kwaasteniet dat er na het midden van de jaren zestig wel verschuivingen optraden. Het aantal katholieke scholen nam tussen 1965 en 1970 af, als gevolg van de geboortedaling onder katholieken. De afname van het aantal leerlingen in het protestants-christelijke onderwijs, die met een vertraging van tien jaar ook daar optrad, ging gepaard met een omgekeerde ontwikkeling, namelijk een groei van het aantal protestants-christelijke lagere scholen. Dit was het gevolg van de toenemende geografische mobiliteit en de differentiatie in protestants-christelijke geloofsrichtingen. Weliswaar zorgden de financiële bezuinigingen in het onderwijs, als gevolg van de economische recessie, tot sluitingen en fusies in het protestants-christelijke onderwijs, maar het reformatorische volksdeel eiste bij monde van de Vereniging voor Gereformeerd Onderwijs met succes het recht op eigen scholen op. Het leerlingenaantal nam op deze scholen tussen 1960 en 1985 toe van 7.500 tot 20.000.¹⁰⁷ Deze ontwikkeling past in de door Knippenberg geconstateerde groei in organisaties en verenigingen van orthodox protestants-christelijke signatuur.¹⁰⁸ Het gevolg van deze ontwikkelingen was dat, ondanks het feit dat het aantal leerlingen voor het kleuter- en lager onderwijs met 19 procent afnam tussen 1970 en 1982, het aantal scholen met 28 procent steeg. Bij het stichten van kleuter- en lagere scholen in nieuwbouwwijken werd veelal dezelfde verdeling gehanteerd als in de rest van de gemeente.¹⁰⁹ Hierdoor werd er bijvoorbeeld in snelgroeiende gemeentes niet gekeken of dit conform de vraag van de nieuwe bewoners was. In tegenstelling tot het lager onderwijs hebben ouders niet het recht om zelf een school voor voorgezet onderwijs te stichten. Zij zijn hiervoor afhankelijk van initiatieven van het bevoegd gezag. De verantwoordelijke bewindspersoon op het ministerie van Onderwijs besloot in overleg met de 'deelplanorganisaties' (landelijke organisaties per richting die zich bezighouden met de planning van het voortgezet onderwijs) welke aanvragen werden gehonoreerd. Deze zogenaamde Planprocedure was onderdeel van de Wet op het Voortgezet Onderwijs uit 1968. Bij de honorering van de aanvragen voor nieuwe scholen, speelde de verdeling van de leerlingen over de bestaande lagere scholen, later de basisscholen, in de gemeente een belangrijke rol. In de praktijk was het hierdoor lastig om nieuwe scholen met een andere richting gerealiseerd te krijgen.¹¹⁰

De confessionele partijen vormden een hecht bolwerk als het ging om de verdediging van de vrijheid van onderwijs. Zelfs voorstellen uit eigen kring voor meer pluriformiteit werden afgewezen, zoals die van de staatssecretaris van Onderwijs, Schelfhout (KVP), uit 1972 om naast het openbare en het bijzonder onderwijs een derde beheersvorm mogelijk te maken, waarin overheid en ouders het beheer zouden krijgen over samenwerkingscholen waar zowel pluriform godsdienstig als levensbeschouwelijke vorming een plek zou krijgen. Schelfhout werd in 1973 niet opnieuw gevraagd

¹⁰⁵ Boogman, e.a., *Geschiedenis*, 540.

¹⁰⁶ W. Tinnemans, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht 1994) 55-56.

¹⁰⁷ M. de Kwaasteniet, *Denomination and primary education in the Netherlands (1870-1984)*, Nederlandse Geografische Studies, 117 (Amsterdam 1990) 103, 173-191.

¹⁰⁸ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 163-164.

¹⁰⁹ S. Boef van der Meulen en J. A. van Kemenade 'Onderwijs en levensbeschouwing', in: J.A. Kemenade e.a., ed., *Onderwijs: bestel en beleid 2. Onderwijs en samenleving A* (Groningen 1986) 233-287, aldaar 251.

¹¹⁰ Boef van der Meulen en Van Kemenade, 'Onderwijs en levensbeschouwing', 251-252.

voor deze post.¹¹¹ Aantasting van het bestaande verzuilde onderwijsbestel was en bleef onbespreekbaar. Boekholt verwijst hiervoor naar de Kamerdiscussie in december 1976 over de herziening van het onderwijsartikel in de grondwet. Het voorstel van het kabinet-Den Uyl was om de financiële gelijkstelling te handhaven maar om de mogelijkheid in de wet op te nemen de besluitvorming over het stichten van nieuwe scholen te delegeren naar de provincie of de gemeente. Deze mogelijkheid zou met de nodige terughoudendheid gebruikt moeten worden, maar niet bij wet moeten worden uitgesloten. De confessionele fracties en de VVD stemden tegen, omdat dit zou betekenen dat de Kamer de controle op de besluitvorming over de stichting van nieuwe scholen zou kunnen verliezen.¹¹² In 1982 heeft het CDA bij de kabinetsformatie bedongen dat werd vastgelegd dat de lagere overheid op geen enkele wijze regelgeving op zou mogen leggen aan het bijzonder onderwijs.¹¹³ Bij de grondwetsherziening van 1983 is het onderwijsartikel ongewijzigd gebleven.

Als verklaring voor het blijvende grote aandeel van confessioneel onderwijs in het totale aanbod moet ook gewezen worden op de rol van de ouders. De uitgesproken voorkeur van ouders voor confessioneel onderwijs nam vanaf eind jaren zestig wel af, maar dit resulteerde niet in een keuze voor het openbare onderwijs. Een van de verklaringen is dat veel confessionele scholen een wat meer open, minder confessioneel karakter kregen. Daarnaast kozen ouders vaak voor een school in de nabije woonomgeving, of, los van geloofsovertuiging, voor scholen die kwalitatief goed in aanzien stonden.¹¹⁴ Secularisering en ontkerkelijking zorgden paradoxaal ook voor het voortbestaan van de vraag naar confessioneel onderwijs. De kerkgang en de zondagsschool verdwenen, maar door te kiezen voor een confessionele school zorgden de ouders er voor dat hun kinderen toch een stukje van de christelijke cultuur meekregen.

Ook Turkse en Marokkaanse ouders kozen wel voor een confessionele school. Scholen in de armere volksbuurten hadden te lijden onder het vertrek van vele autochtone bewoners uit de wijk en accepteerden deze leerlingen vaak uit overlevingsdrang.¹¹⁵ Dit leidde in de jaren tachtig tot het identiteitsdebat. Van Kemenade had al in 1968 het confessionele onderwijsveld uitgedaagd om zich te bezinnen op haar boodschap in een veranderende samenleving. In de jaren tachtig dwong de kritische buitenwacht de confessionele scholen tot een rechtvaardiging van het brede aannamebeleid. Temeer omdat bijzondere scholen in staat waren om andersdenkenden uit het bestuur te weren. Immers vele katholieke scholen kenden een stichtingsvorm, waarbij het bestuur door middel van coöptatie nieuwe bestuursleden verkreeg. Protestants-christelijke scholen waren vaak verenigingen, waar bestuursleden door de leden werden gekozen, maar waar de statuten veelal een clausule bevatten dat bestuursleden de principes van de school dienden te onderschrijven.¹¹⁶

Gastarbeiders/migranten

De komst van de gastarbeiders bleek, anders dan aanvankelijk gedacht, geen tijdelijke zaak te zijn. De Nederlandse overheid werd geconfronteerd met de noodzaak om beleid te ontwikkelen voor een bevolkingsgroep die ook zelf lang vasthield aan de gedachte terug te zullen keren naar het land van herkomst. De langzame overgang van beleid gericht op terugkeer naar beleid gericht op integratie, vroeg ook om een visie op hoe dit het beste vorm zouden kunnen krijgen. Welk belang moest gehecht worden aan het behoud van eigen taal en cultuur? Zolang de tijdelijkheidsgedachte overheerste, werd behoud van taal en cultuur essentieel geacht voor een succesvolle terugkeer. Maar was dit een taak van de overheid? Op het moment dat de tijdelijkheidsgedachte werd losgelaten werd de vraag actueel welke rol taal en cultuur het integratieproces zouden moeten krijgen. Hoe dan ook, de Nederlandse overheid kwam voor de opgave te staan beleid op dit terrein te ontwikkelen.

¹¹¹ De reden zou zijn dat hij de belangen van confessioneel onvoldoende verdedigde. Boef van der Meulen en Van Kemenade, 'Onderwijs en levensbeschouwing', aldaar 262.

¹¹² Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 336. Handelingen Tweede Kamer, 22 december 1976, 35-37, 81-83.

¹¹³ J.M.G. Leune, 'Besluitvorming en machtsverhoudingen in het Nederlandse onderwijsbestel', in: J.A. van Kemenade, ed., e.a., *Onderwijs: bestel en beleid 2. Onderwijs en samenleving B* (Groningen 1987) 238-427, aldaar 294.

¹¹⁴ Boef van der Meulen en Van Kemenade, 'Onderwijs en levensbeschouwing', 253-263.

¹¹⁵ Ibidem, 267.

¹¹⁶ De Kwaasteniet, *Denomination*, 189-190.

De komst van de gastarbeiders

Na de Tweede Wereldoorlog stimuleerde de Nederlandse overheid emigratie. Er werd gevreesd voor overbevolking als gevolg van de snelle bevolkingsgroei. De verwachting was dat de druk op de arbeidsmarkt verder zou toenemen door de noodzakelijke versnelde uitstoot van arbeidskrachten in de agrarische sector. Maar eind jaren vijftig leidde de zware inzet op industrialisatie al tot krapte op de arbeidsmarkt. In specifieke bedrijfstakken was het eind jaren veertig al moeilijk om aan personeel te komen. Met toestemming van de overheid startte Hoogovens in 1947 de werving van buitenlandse arbeiders, een jaar later ging ook Staatsmijnen in Italië opnieuw op zoek naar arbeiders.¹¹⁷ Eind jaren vijftig nam het tekort aan arbeiders in vooral de staal- en textielsector en de scheepsbouw toe. De rijksoverheid bleef in de jaren vijftig huiverig voor het aantrekken van arbeidsmigranten en het Rijksarbeidsbureau wees veel aanvragen af. Hierbij speelde de herinnering aan de massale werkloosheid in de jaren dertig een grote rol.¹¹⁸ De werkloosheid daalde echter jaren zestig naar een historisch laag niveau. De economische groei, toenemende welvaart, invoering van de vijfdaagse werkweek, de druk op de arbeidsmarkt in de grensstreken door de hogere lonen in Duitsland, alles droeg bij aan een groeiend tekort aan, vooral ongeschoold, personeel. Deels was dit een gevolg van de inzet op verbetering van het opleidingsniveau van de bevolking. De arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen bleef, ondanks de aanname van de motie Tendeloo in 1957, laag. Het gat in de arbeidsmarkt werd niet door hen opgevuld. Als oplossing werden werknemers vanuit het buitenland aangetrokken, in de jaren veertig en vijftig ging het vooral om het vervullen van functies in het productieproces die specifieke vakkennis vereiste. In de jaren zestig ontstond vooral vraag naar ongeschoolde arbeiders die bereid waren zwaar en vaak onaangenaam werk te verrichten.

In 1949 sloot de Nederlandse overheid een wervingscontract met Italië voor de mijnbouw, in 1962 werd dit uitgebreid tot alle bedrijfstakken. In 1961 volgde een akkoord met Spanje, in 1962 met Griekenland, in 1963 met Portugal, in 1964 met Turkije en in 1969 met Marokko.¹¹⁹ De naam 'gast'-arbeider gaf aan dat het de bedoeling was dat het verblijf van korte duur zou zijn. De contracten werden vaak voor één, hoogstens twee jaar afgesloten, met de mogelijkheid om te verlengen. De opzet was, met steun van de vakbonden, om de piekbelasting als gevolg van de hoogconjunctuur op de arbeidsmarkt op te vangen.¹²⁰ De eerste gastarbeiders bleven gemiddeld maar kort in Nederland. (tabel 2.1) De intentie was om zo veel mogelijk te sparen en na een paar jaar naar huis terug te keren

Tabel 2.1 Verblifsduur gastarbeiders in Nederland tussen 1960 en 1986

		Periode	in 1986 nog		jaar van	percentage
		1960-1980	in Nederland		aankomst	teruggekeerden
						in 1980
nationaliteit				nationaliteit		
Grieken	in	10.000	2.782	Turken	1970	30,5
	uit	6.000			1975	15,8
Italianen	in	36.000	5.731	Marokkan	1970	16,3
	uit	28.000			1975	6,2

Bron: F. Lindo en T. Pennings, *Zuideuropeanen in Nederland. Portugezen, Spanjaarden, Italianen, Grieken en Joegoslaven. Verkenning van hun positie en inventarisatie van onderzoek* (Rijswijk 1988), geciteerd in H. Obdeijn en M. Schrover, *Komen en gaan, Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 284.

Bron: J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland, 1550-1993* (Amsterdam 1994) 69.

¹¹⁷ M. Schrover, J. ten Broeke en R. Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken in Utrecht (1915-1983)* (Utrecht 2008) 47. Ook voor de Tweede Wereldoorlog waren ten behoeve van de mijnen kompels in het buitenland geworven, met name Polen en Italië. Zie R. Penninx en M. Schrover, 'Bastion of bindmiddel', in: J. Lucassen en A. de Ruijter, eds., *Nederland multicultureel en pluriform?* (Amsterdam 2002) 279-322, aldaar 300-301.

¹¹⁸ G. Mak, *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000) 71-72

¹¹⁹ H. Obdeijn en M. Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 269.

¹²⁰ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken*, 47.

om een daar beter bestaan op te kunnen bouwen. Om dezelfde reden hielden ook de regeringen van de herkomstlanden vast aan het tijdelijke karakter. Hierdoor vloeyde een zo hoog mogelijk percentage van het loon naar het land van herkomst, zeker wanneer vrouw en kinderen achterbleven.¹²¹ Onderzoek van Bovenkerk uit 1974 toonde echter aan dat migratie van gastarbeiders voor de herkomstlanden geen positief saldo betekende.¹²²

Vanaf 1960 mochten alleen nog ongehuwde werknemers worden aangenomen. Nederland was overbevolkt en er heerste nog steeds woningnood.¹²³ Maar vrijgezelle mannen zorgden weer voor andere problemen. Zo bleken de Italiaanse jongemannen in het uitgaansleven echte hartenbrekers te zijn, wat tot onrust leidde bij zowel de Nederlandse jongens als bij de ouders van de meisjes.¹²⁴ Dat de Italianen succesvol bleken, blijkt uit de cijfers: van de tweede generatie Italianen is 85 procent geboren uit een Italiaans-Nederlands huwelijk.¹²⁵ De Nederlandse overheid hanteerde als enige in Europa de eis van ongehuwd zijn, maar moest deze al snel uit concurrentieoverwegingen laten vallen. De werkgevers drongen in 1962 aan op een meer soepele omgang met de regels voor contractduur en gezinshereniging. Men wilde eenmaal goed ingewerkte arbeiders graag behouden, ook omdat het steeds opnieuw werven en inwerken een kostenpost vormde.¹²⁶ Veel van de Spanjaarden, die wat later geworven werden, waren veelal ook gehuwd. De Nederlandse regelgeving was in vergelijking met andere West-Europese landen ook strenger op het punt van toelating van echtgenotes en gezinshereniging. Deze strenge eisen werden op aandrang van de confessionele partijen afgezwakt, omdat voor deze partijen het gezinsleven een belangrijke kernwaarde in de samenleving was.¹²⁷

Huisvesting

Aanvankelijk waren er geen regels opgesteld over wie verantwoordelijk was voor de opvang en huisvesting van de arbeiders. Grote bedrijven als Hoogovens, Demka en Enka zorgden op eigen initiatief voor collectieve huisvesting. Veel gastarbeiders kozen voor particuliere pensions en kosthuizen omdat deze goedkoper waren. Zo kon men meer sparen en men was gewend aan weinig luxueuze woonomstandigheden. Het gevolg was dat misbruik van de situatie werd gemaakt. Met enige regelmaat verschenen er vanaf de tweede helft van de jaren zestig reportages over 'Arbeiderspakhuisen' waar de woonomstandigheden hemeltergend waren.¹²⁸ In 1967 stelde de rijksoverheid de verplichting in dat de rekruterende ondernemer voor voedsel en onderdak moest zorgen waarvoor een percentage van het loon ingehouden mocht worden. Veranderde een werknemer van werkgever dan verviel deze verplichting voor de nieuwe werkgever. Om die reden was het vooral voor kleine werkgevers gunstig om arbeiders te rekruteren uit de groep die eerst bij een ander bedrijf had gewerkt. In de praktijk bleek dat ook lang niet alle gastarbeiders op basis van een wervingscontract naar Nederland kwamen. En na sluiting van de Limburgse mijnen zochten velen op eigen houtje nieuw werk. Anderen beproefden hun geluk en kwamen op een toeristenvisum naar Nederland, aangestoken door verhalen van familie of dorpsgenoten. De helft van de Turkse arbeiders had, voordat ze naar Nederland kwam, in Duitsland gewerkt, waar de werving in Turkije eerder op

¹²¹ H. van Amersfoort, 'Nederland als immigratieland', in: L. van den Berg-Eldering ed., *Van gastarbeider tot immigrant. Marokkanen en Turken in Nederland, 1965-1985*. (Alphen aan den Rijn/Brussel 1986) 15-46, aldaar 20-21.

¹²² S. Theunis, *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht. Buitenlandse arbeiders in ons land* (Baarn 1979) 62-68.

¹²³ Tinnemans, *Een gouden armband*, 17, 31, 39. Het voortdurende tekort op de huizenmarkt leidde zelfs in 1959 tot een kabinetscrisis. De berekeningen uit de *Bouwnota '62* lieten zien dat er voor dat jaar nog een tekort van 280 tot 350.000 woningen was.

¹²⁴ Tinnemans, *Een gouden armband*, 33-38. J. Vogel, *Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenleven. Cultuur en migratie in Nederland* (Den Haag 2005) 84. Mak, *Sporen*, 143-149.

¹²⁵ Th. Roelandt, H.M.A.G. Smeets, J. Veenman, *Jaarboek Minderheden 1993* (Lelystad 1993) 44.

¹²⁶ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 287.

¹²⁷ Volgens de richtlijnen mocht een echtgenote en eventuele kinderen overkomen als de gastarbeider een (indien inwoner van een EEG-land) of twee jaar in Nederland had gewoond, nog een arbeidscontract voor minimaal een jaar had, en voor 'passende' huisvesting kon zorgen. T. Engelen, *Demografie van Nederland, 1800-nu. Van 2 naar 16 miljoen mensen* (Amsterdam 2009) 130.

¹²⁸ Vogel, *Nabije vreemden*, 87-91.

Tabel 2.2 Geldige arbeidsvergunningen van gastarbeiders in Nederland tussen 1969 en 1976

	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Grieken	1564	1814	1810	1926	1976	1955	1918	1876
Joegoslaven	3551	6425	9363	8683	8754	9098	9124	7318
Portugezen	2149	3079	3506	3923	4183	4528	4917	4967
Spanjaarden	13392	16946	20174	20310	20169	20071	18344	17517
Turken	17006	20615	25954	27771	30970	33559	38403	39178
Marokkanen	15577	19445	21426	22347	22961	22936	27298	27854
Tunesiërs	129	219	491	551	972	1011	993	1014
Totaal M. 2	53368	68543	83724	85511	89983	93158	100997	99724
Overigen	11561	14513	16125	17338	14944	15523	18230	19005
Totaal	64929	83056	99849	102849	104927	108681	119227	118729

Bron: H. Obdeijn en M. Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 287.

gang was gekomen.¹²⁹ Veel Marokkanen trokken via Frankrijk verder Europa in. De eerste jaren was het door de krapte op de arbeidsmarkt geen probleem om, als men werk gevonden had, ook een werkvergunning te krijgen. Het vinden van huisvesting werd lastiger. De toenemende welvaart in de jaren zestig deed het aanbod aan particuliere kosthuizen dalen. De gastarbeiders raakten, zeker nadat de gezinshereniging op gang kwam, steeds meer aangewezen op de woningmarkt.

Van vakarbeider naar ongeschoolde arbeider

Gaandeweg de jaren zestig verschoof de werving van arbeiders met een specifieke vakkennis naar ongeschoolde arbeiders en verschoof het rekruteringsgebied steeds verder naar het oosten en zuiden van het mediterrane gebied, richting het economisch zwakkere platteland van vooral Turkije en Marokko. De kansen op een succesvolle terugkeer namen hierdoor sterk af, al bleven zowel de Nederlandse overheid, de gastarbeiders zelf en de landen van herkomst lang vasthouden aan de idee van tijdelijkheid.¹³⁰ Naast de verschuiving in herkomst, nam ook het aantal gastarbeiders toe. (tabel 2.2). Hierdoor nam de druk op de arbeidsmarkt af en verdween de noodzaak bij de werkgevers om via secundaire arbeidsvoorwaarden de gastarbeiders aan het bedrijf te binden.¹³¹ Het overvloedige aanbod van ongeschoolde arbeidsmigranten, dat vanaf de tweede helft van de jaren zestig op gang was gekomen, bood vele bedrijven de mogelijkheid om dure kapitaalsinvesteringen, nodig om de arbeidsproductiviteit te verhogen, te ontlopen. Het zorgde er voor dat de vraag naar ongeschoolde arbeid in stand bleef.¹³² De eerste economische dip in 1967 leek van tijdelijke aard te zijn.¹³³ Toch werd na 1967 de toegang voor migranten naar Nederland moeilijker gemaakt, het gevolg was dat de keuze om naar het land van herkomst terug te gaan, werd uitgesteld.¹³⁴

In 1970 werd in de eerste regeringsnota Buitenlandse arbeiders besloten de toegang tot Nederland te beperken en remigratie te bevorderen. De oliecrisis van 1973 raakte vervolgens deze groep hard. Nederland moest, gedwongen door de wereldcrisis, omschakelen naar een meer hoogwaardige industrie met een hogere arbeidsproductiviteit. Ongeschoolde arbeid werd, waar mogelijk, door mechanisatie overbodig gemaakt, een ontwikkeling die in 1970 door het Centraal Planbureau al was voorspeld.¹³⁵ In 1974 werd door de regering een vertrekpremie ingesteld. Het bedrijfsleven maakte op grote schaal gebruik van de mogelijkheid overtollige werknemers af te laten vloeien via de WAO. Dit betekende voor een grote groep oudere migranten dat het contact met de

¹²⁹ Dit percentage kwam naar voren uit een onderzoek gehouden in 1985 naar de herkomst van de toen in Nederland wonende Turken. Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 285.

¹³⁰ Van Amersfoort, 'Van gastarbeider tot immigrant' 48. J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland, 1550-1993* (Amsterdam 1994) 69-72, 80-81.

¹³¹ Mak, *Sporen*, 73-81.

¹³² Tinnemans, *Een gouden armband*, 58-59.

¹³³ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken*, 36-38.

¹³⁴ Tinnemans, *Een gouden armband*, 90.

¹³⁵ Ibidem, 129-130.

arbeidsmarkt en de samenleving sterk terugliep waardoor integratie slecht tot stand kwam. Dit vond plaats juist op een moment dat de gezinshereniging op gang kwam waardoor de behoefte aan contact met de samenleving groter werd, omdat er meer een beroep werd gedaan op voorzieningen op het terrein van huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg, maatschappelijk werk, et cetera.¹³⁶

Van maatschappelijk werk naar eigen organisaties

Vanuit de 'tijdelijkheidsgedachte' werd door de overheid inburgering in de Nederlandse samenleving niet nodig geacht. Het leven in den vreemde viel echter niet mee. Onbekendheid met de Nederlandse arbeidsomstandigheden, taalproblemen, slechte huisvesting, et cetera leidden tot strubbelingen. In het begin waren het vooral katholieke organisaties die zich het lot van de gastarbeiders aantrokken. Met de komst van de Marokkanen en de Turken veranderde de geloofsachtergrond en trok de katholieke kerk zich meer terug. Haar werk werd overgenomen door neutrale instellingen.¹³⁷ Een belangrijke rol speelden de halverwege de jaren zestig opgerichte Stichtingen Bijstand Buitenlandse Werknemers (SBBW's), sinds 1965 verenigd in een landelijke koepelorganisatie.¹³⁸ Deze stichtingen werden in verschillende provincies in het leven geroepen door mensen die vanuit de maatschappelijk hulpverlening, vaak ook vanuit de kerken, of vanuit het personeelswerk bij de bedrijven, te maken kregen met de specifieke vragen en problemen van de mediterrane arbeidsmigranten. Er werd hulp geboden bij de bemiddeling bij arbeidsconflicten, bij administratieve en financiële vragen, taal- en huisvestingsproblemen en er werden recreatieve activiteiten georganiseerd. Het ministerie van CRM subsidieerde vanaf 1964 40 procent en vanaf 1971 70 procent van de personeels- en kantoorkosten.¹³⁹ Het beleid weerspiegelde het dilemma waarin de Nederlandse overheid verkeerde. Uitbreiding van het voorzieningenpakket was strijdig met het uitgangspunt van tijdelijkheid, maar vanuit de filosofie van de Nederlandse verzorgingsstaat konden de gastarbeiders ook niet aan hun lot worden overgelaten. De oplossing werd gevonden in een zogenaamd 'tweesporenbeleid'. Enerzijds streven naar betere kansen voor buitenlanders in de Nederlandse samenleving, maar wel zodanig ingevuld dat het de kans op terugkeer niet zou ondermijnen.¹⁴⁰

De SBBW's trokken voor de hulpverlening hier en daar buitenlanders aan als tolk en contactpersoon met de gastarbeiders. Begin jaren zeventig ontstonden, veelal met ondersteuning van de SBBW's, initiatieven onder de gastarbeiders om eigen verenigingen op te zetten. Een ontwikkeling die door de Nederlandse organisaties, politiek en maatschappelijk, toegejuicht werd. Zelforganisatie gekoppeld aan belangenvertegenwoordiging paste in de Nederlandse verzuilingstraditie. De diverse zelforganisaties richtten zich op het creëren van een ontmoetingsplek, de mogelijkheid om al dan niet binnen bestaande sportverenigingen - vaak een voetbalclub -, met een eigen team aan de competitie mee te doen, en in, het geval van de moslimgemeenschap, op het verkrijgen van een eigen gebedsruimte/moskee. Eerst trokken Turken en Marokkanen gezamenlijk op in hun poging om een gebedsruimte te verwerven, als snel verhinderden verschillen in geloofsopvatting verdere samenwerking en wenste elke geloofsgroep een eigen plek.¹⁴¹

Religie

De katholieke kerk was als eerste actief in het bieden van zielzorg; de eerste gastarbeiders waren meestal katholiek. De kerk vreesde ontkerkelijking en ontworteling van de katholieke medemens als hun geen goed thuis geboden werd. In de moslimgemeenschap werd in de eerste jaren niet zoveel aan de religieuze plichten gedaan. Het zware werk in ploegendiensten, soms had men zelfs twee banen om zo zoveel mogelijk geld opzij te kunnen leggen, en het gezamenlijk wonen in een pension of anderszins zorgden er voor dat er minder behoefte was aan het samenkomen in een moskee. Met de komst van vrouw en kinderen veranderde dit. Niet alleen misten de mannen meer het sociale contact nu zij weer in gezinsverband woonden, maar de moskee vervulde ook een belangrijke rol in de

¹³⁶ H. Entzinger, 'Overheidsbeleid voor immigranten', in: L. van den Berg-Eldering, ed., *Van gastarbeider tot immigrant. Marokkanen en Turken in Nederland 1965-1985* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1986) 47-61, aldaar 51-54.

¹³⁷ Tinnemans, *Een gouden armband*, 88-89.

¹³⁸ Dit was de Landelijke Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers.

¹³⁹ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 297-300.

¹⁴⁰ Entzinger, 'Overheidsbeleid voor immigranten', 56.

¹⁴¹ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken*, 152-162.

religieuze opvoeding van de kinderen, vooral nu zij leefden in een land waar een veel lossere moraal heerste. Religieus onderwijs werd beschouwd als een belangrijke voorwaarde voor een succesvolle terugkeer naar het land van herkomst.¹⁴²

De Turken waren bekend met de scheiding van kerk en staat, in de Marokkaanse samenleving vloeiden kerk en staat in elkaar over. Dit leidde in Nederland tot verzoeken van vooral de Marokkaanse gemeenschap om overheidssteun voor de bekostiging van religieuze feesten en het realiseren van gebedsruimten. Verzuild als Nederland was (geweest), officieel werd scheiding van kerk en staat beleden. Rath e.a. bieden een duidelijk overzicht hoe deze scheiding in Nederland pas in de loop van de twintigste eeuw tot stand is gekomen.¹⁴³ Zelfs tot na de Tweede Wereldoorlog verstrekten de rijksoverheid op grote schaal subsidies voor de bouw van kerken. Op gemeentelijk niveau bestonden er grote verschillen. Sommige gemeenten boden financiële hulp, andere zagen dit niet als een taak voor de overheid. Deze ongewenste ongelijkheid werd door de rijksoverheid met de Wet Premie Kerkenbouw in 1962 uit de wereld geholpen. Tussen 1962 en 1975 werd op basis van deze wet 112 miljoen gulden aan subsidie uitgekeerd aan vrijwel alleen christelijke kerkgenootschappen. Alleen voor de bouw van de moskee in Almelo is gebruik gemaakt van deze wettelijke mogelijkheid. Als gevolg van de secularisering van de samenleving kwam in de jaren tachtig van de vorige eeuw meer verzet tegen de regeling. Bij de grondwetsherziening van 1983 werden de 'zilveren koorden' tussen kerk en overheid definitief doorgesneden. Maar in deze periode steeg juist de behoefte aan meer gebedsruimtes bij de moslimbevolking.

In 1970 had de ARP-minister Roolvink in de Nota Buitenlandse werknemers al de mogelijkheid laten opnemen voor een inventarisatie naar de behoefte aan gebedsruimtes en de rol van de overheid. Dit leidde in 1976 tot de Globale regeling inzake Subsidiëring Gebedsruimtes met als doel met deze subsidiemogelijkheid de integratie van de gastarbeiders te bevorderen met 'behoud van eigen cultuur en religie'. De regeling werd nog tweemaal verlengd en voor de Molukse bevolkingsgroep werd in 1983 een eigen regeling in het leven geroepen. De Grondwetwijziging van 1983 zorgde er voor dat opnieuw nagedacht moest worden over de vraag of, en zo ja, wat de taak van de overheid zou moeten zijn. De secularisering en individualisering van de samenleving zorgden ook hier voor veranderingen. In 1982 werd de Werkgroep Waardenburg ingesteld. De werkgroep sprak zich uit voor voortzetting van de subsidiemogelijkheden. Binnen de landelijke politiek bleef het een heikel punt. VVD, D'66 en PvdA waren over het algemeen van mening dat subsidie van kerken en gebedsruimten niet langer tot de taak van de overheid gerekend zou moeten worden. Het individu maakte zich in hun visie juist meer en meer los van religieuze verbanden. Het CDA daarentegen was wel voorstander van het continueren van deze regeling. Uiteindelijk zou het derde kabinet Lubbers (CDA en PvdA) besluiten dat er voldoende gebedsruimtes gerealiseerd werden en dat er om die reden geen behoefte meer bestond aan een subsidieregeling. De concept-subsidieregeling die ondertussen op het ministerie van CRM was opgesteld, is om die reden niet meer tot uitvoering gekomen. Het ministerie van Maatschappelijk Werk en haar opvolgers hadden vanaf het begin in hun beleid wel gekozen voor (financiële) steun. Eerst vanuit het standpunt dat terugkeer alleen succesvol zou verlopen als de eigen cultuur en identiteit in Nederland in stand zou kunnen blijven en later vanuit de overtuiging dat voor een succesvolle integratie ook die eigen cultuur en identiteit van belang waren.

Politieke organisaties

In de loop van de jaren zeventig kreeg Nederland te maken met politiek organisaties vanuit het land van herkomst die invloed probeerden te verkrijgen op de migrantenorganisatie, bijvoorbeeld de in 1974 opgerichte *Holland Türkiye İşçiler Birliği* (Turkse Arbeiders Vereniging Nederland). Deze eerste politieke vereniging voor Turkse arbeiders onderhield nauwe banden met de illegale Turkse Communistische Partij. In reactie hierop werd een jaar later *Milliyetçi Türk İşçileri Cemiyeti* (Nationale Turkse Arbeidersvereniging) opgericht. Deze vereniging was sterk gericht op de islam en was nationalistisch georiënteerd.¹⁴⁴ Sinds 1975 was ook de organisatie *De Grijze Wolven* actief in

¹⁴² Tinnemans, *Een gouden armband*, 50-51, 68, 318-319.

¹⁴³ De passages over scheiding van kerk en staat en de betekenis hiervan voor de financiering van gebedsruimtes is vooral gebaseerd op G. J. Rath, e.a., *Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap* (Amsterdam 1996) 32-43. Zie ook M. Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and cultural freezing. Dutch migration history and the enforcement of essentialist ideas' *BMGN*, 125, 2-3 (2010) 329-354, zie o.a. de passage over mogelijke subsidiemogelijkheden: 349.

¹⁴⁴ Tinnemans, *Een gouden armband*, 150

Nederland, die zich tegen de integratie van de Turken in Nederland keerde.¹⁴⁵ De Nederlandse overheid was vanaf het begin beducht voor politieke inmenging. Dit was al begonnen met de komst van de Italianen, arbeiders met communistische opvattingen werden door de Nederlandse overheid geweigerd. Later kreeg de Nederlandse overheid te maken met de bemoeienis van het Franco-regime met de Spaanse arbeiders in Nederland. Hier trad de overheid veel terughoudender op.¹⁴⁶ Ook de kolonelscoup in Griekenland zorgde in ons land voor spanningen onder de Griekse arbeiders. De Marokkaanse vereniging *Amicales* (1973) onderhield nauwe contacten met koning Hassan II. De koning probeerde via deze vereniging greep te houden op de Marokkaanse migranten om zo te voorkomen dat democratische ideeën via hen Marokko zouden kunnen besmetten. Lang niet alle Nederlandse organisaties en verenigingen hadden meteen door dat de *Amicales* een verlengstuk vormde van de Marokkaanse koning. Langzaam groeide het inzicht en werd tegengas geboden, ook vanuit de migrantensamenleving zelf.¹⁴⁷ Feit is dat deze politieke bewegingen juist opkwamen in de periode dat de zelforganisaties opgebouwd werden. Het leidde tot veel wantrouwen en verdachtmakingen, zowel tussen de migrantenorganisaties en de Nederlandse samenleving, als binnen de migrantengroepen.¹⁴⁸

Onderwijs

Het gevoerde 'tweesporenbeleid' van de overheid werd onder meer verwoord in de Nota Buitenlandse werknemers uit 1974. In deze nota werd nog uitgegaan van de 'tijdelijkheidsgedachte'. Daaruit vloeide de formule 'integratie met behoud van eigen identiteit' voort. Op deze wijze zou de migrant zich gesteund voelen in zijn identiteit en vanuit deze erkenning deel kunnen nemen aan de Nederlandse samenleving, zonder dat hierdoor vervreemding van de eigen cultuur optrad. In de wervingsovereenkomsten met verschillende herkomst landen waren afspraken opgenomen over het aanbieden van onderwijs in eigen taal en cultuur. Vanaf begin jaren zeventig nam de vraag naar dit onderwijs door de gezinshereniging toe. De inhoud, leermiddelen en pedagogische aanpak werden afgestemd op het onderwijs in het land van herkomst en werd het onderwijs ook gegeven door leerkrachten afkomstig uit deze landen. Zij gingen hier als onderwijsassistent aan de slag. Dit onderwijs werd los van het Nederlandse schoolsysteem aangeboden.¹⁴⁹

Het onderwijs in eigen taal en cultuur (ect-onderwijs), ook wel terugkeeronderwijs genoemd, werd vanaf het midden van de jaren zeventig gesubsidieerd door het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Vanaf het midden van de jaren zeventig veranderde de inhoud onder invloed van het loslaten van de idee van de tijdelijkheid van het verblijf van deze bevolkingsgroep, maar ook omdat het functioneren naast het bestaande onderwijs niet voldeed. Het onderwijs werd onderdeel van het Nederlandse onderwijssysteem en meer gericht op de integratie. Het onderwijs in de Nederlandse taal werd door Nederlandse leerkrachten gegeven. Zij beschikten echter veelal niet over de deskundigheid om Nederlands aan anderstaligen te onderwijzen. Het onderricht in de eigen taal werd teruggebracht van 6 naar 2,5 uur, waarmee de vraag actueel werd in hoeverre dit voldoende was. Er was nog weinig kennis op dit terrein aanwezig en de Nederlandse overheid was nog duidelijk zoekende naar de juiste aanpak en invulling van het onderwijs aan deze groep leerlingen.¹⁵⁰ Dit is na 1980 sterk verbeterd. Zo werden voor de oudere leerlingen, die na hun komst naar Nederland in zouden moeten stromen in het voortgezet onderwijs, speciale Internationale Schakelklassen opgezet.

In de loop van de jaren tachtig kwam veel vaker de vraag naar voren welke rol het onderwijs zou moeten vervullen: gericht op integratie van de migrantenkinderen, of gericht blijven op het behoud

¹⁴⁵ Schrover, Ter Broeke en Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken*, 161.

¹⁴⁶ Zie voor deze materie S. K. Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling? Achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland, 1960-1980* op <http://www.iisg.nl/cgm/documents/cgm-workingpaper5.pdf> (20 juni 2010). Het Franco-regime heeft ook in Ede een via een aantal politieke agitators geprobeerd de Spaanse gastarbeiders bij de ENKA op te stoken om zo hun ontslag en daarmee terugkeer naar Spanje te bewerkstelligen. Dit in een poging om het thuisfront te overtuigen dat het werken in den vreemde onder slechtere omstandigheden plaatsvond dan in het vaderland. Tevens wenste de Spaanse overheid de politieke acties van Spaanse gastarbeiders tegen het regime op deze wijze de das om te doen. Zie voor de onrust bij de Edese ENKA afdeling R. Beuker, *Tachtig jaren werkgelegenheid en welvaart in Ede. Kunstzijdefabriek ENKA* (Ede 2008) 89-91.

¹⁴⁷ Tinnemans, *Een gouden armband*, 142-147.

¹⁴⁸ Ibidem, 150-151.

¹⁴⁹ L. van den Berg-Eldering, 'Onderwijs en etnische ongelijkheid', in: J.A. Kemenade, ed., e.a., *Onderwijs: bestel en beleid 2. Onderwijs en samenleving A* (Groningen 1986) 149-204, aldaar 182-183.

¹⁵⁰ Van den Berg-Eldering, 'Onderwijs', 182-183.

van de eigen cultuur? En als integratie het doel zou moeten zijn, welk standpunt zou dan ingenomen moeten worden als de beide culturen met hun waardensystemen met elkaar in botsing kwamen?¹⁵¹ Dat behoud van eigen cultuur op gespannen voet met integratie kon komen te staan, werd onvoldoende onderkend, ook al was Nederland een multiculturele samenleving geworden. Vanuit de gedachte dat de aanwezigheid van meerdere culturen een verrijking zou betekenen voor de eigen cultuur en dat kennis over en weer van elkaars tradities en gewoonten barrières zou slechten, ontstond in de jaren tachtig aandacht voor intercultureel onderwijs. Dit onderwijs was bedoeld voor alle kinderen. Het werd vanaf 1985 bij de invoering van de Wet op het Basisonderwijs een verplicht vak. Dit onderwijs was gericht op acculturatie en gebaseerd op een harmoniemodel dat uitging van gelijkheid en gelijkwaardigheid van culturen. In de praktijk 'heeft het tot een nogal folkloristische aanpak van het intercultureel onderwijs geleid (projecten over wonen, voedingsgewoonten, et cetera)'.¹⁵² In het bijzonder onderwijs bestond duidelijk reserve over de manier waarop dit vak zou moeten worden ingevuld. Vanuit het wettelijk recht op de vrijheid van onderwijs werd vanuit deze sector benadrukt dat het schoolbestuur te allen tijde de vrijheid behield dit vak op eigen wijze in te vullen.

Van tijdelijk naar blijvend

In 1979 trok de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in haar rapport *Etnische minderheden* de conclusie dat de meeste gastarbeiders zouden blijven. Deze visie leidde tot het opstellen van de *Ontwerp minderheden nota* van 1981 die in definitieve vorm in 1983 door de Tweede Kamer werd aangenomen. De conclusie van de WRR werd uitgangspunt voor het beleid. De inzet was de achterstandssituaties te verbeteren en integratie in de Nederlandse samenleving te bevorderen. Het recht op behoud van eigen cultuur werd daarbij erkend. Obdeijn en Schrover stellen dat het er op lijkt dat de Nederlandse overheid in het eerste decennium volgend op de minderhedennota, met die erkenning vooral het eigen geweten heeft willen sussen.¹⁵³ Daar kan tegen ingebracht worden dat de aandacht voor eigen identiteit, eigen taal- en cultuuronderwijs, gebedsruimten en subsidies voor allerlei organisaties en culturele manifestaties passen in de heersende opvattingen in de jaren zeventig en tachtig, namelijk het bevorderen van emancipatie en gelijkheid van alle Nederlanders, waarbij eigenheid als basis werd genomen. Zo werd bijvoorbeeld het Fries in 1970 als verplicht vak op de lagere school ingevoerd in het Friessprekende deel van de provincie. In deze periode ontstond ook opnieuw belangstelling voor en waardering van regionale eigenheid. Het afzwakken van het nationale verband als gevolg van globalisering versterkte eerst het besef van regionale eigenheid voordat rond de eeuwwisseling een herbezinning en herwaardering van de nationale identiteit en de nationale staat op gang kwam.

In de jaren tachtig veranderde het beleid en werd voor het minderhedenbeleid gekozen voor facetbeleid. Alle minderheden en andere achterstandsgroeperingen zouden zoveel mogelijk gebruik moeten maken van de algemene maatschappelijke welzijnsinstellingen. Alleen waar dit nog echt noodzakelijk was, mochten categorale instellingen (instellingen voor een specifieke doelgroep) blijven functioneren. Daarnaast werd besloten om het welzijnsbeleid over te dragen aan de lokale overheid. Dit betekende dat de categorale instellingen als de SBBW opgeheven zouden moeten worden en dat de rijkssubsidies overgedragen werden aan het lokale bestuur.¹⁵⁴ Tekenend voor het emancipatiedenken uit deze periode is dat met ingang van 1986 migranten, die langer dan vijf jaar in Nederland woonden, het kiesrecht kregen voor de gemeenteraadsverkiezingen.

Eind jaren tachtig werd de stemming grimmiger. De relatief hoge criminaliteitscijfers onder Marokkaanse jongeren kregen veel aandacht in de media. Het werkloosheidspercentage onder migrantenarbeiders bleef hoog.¹⁵⁵ De schuld voor het mislukken van het integratieproces werd meer bij de migranten zelf gelegd. Zij hadden zich onvoldoende ingezet om Nederlands te leren, hadden onvoldoende gezag over hun kinderen, maakten misbruik van het voorzieningssysteem; kortom er was weinig aandacht meer voor de redenen waarom zij naar Nederland waren gekomen en

¹⁵¹ Tinnemans, *Een gouden armband*, 207-209. L. van den Berg-Eldering, 'Onderwijs: beleid en praktijk', in: L. van den Berg-Eldering, ed., *Van gastarbeider tot immigrant. Marokkanen en Turken in Nederland 1965-1985* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1986) 173-196, aldaar 177-184.

¹⁵² L. van den Berg-Eldering, 'Onderwijs', 186-189.

¹⁵³ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 291.

¹⁵⁴ Tinnemans, *Een gouden armband*, 243.

¹⁵⁵ Ibidem, 372.

nog minder aandacht voor wat wel goed ging. De affaire rondom Salman Rushdie, de Golfoorlog en de Palestijnse kwestie gooiden verder olie op het vuur.

In 1989 trok de WRR in haar rapport Allochtonenbeleid de conclusie dat het gevoerde minderhedenbeleid in ieder geval op het terrein van onderwijs en arbeid mislukt was. De overheid erkende dat Nederland een immigratieland was geworden. Nederland kende voortaan autochtonen en allochtonen. Er ontstond een maatschappelijk debat over integratie, in 1991 ingezet door de VVD'er Bolkenstein. In de jaren tachtig had politiek Nederland het optreden van J. Glimmerveen en H. Janmaat nog tot een randverschijnsel in de politiek kunnen betitelen, maar het integratiedebat ging een grotere rol spelen in de politiek. Ondanks het feit dat achteraf gezien in veel rapporten en publicaties de situatie waarin de gastarbeiders waren terecht gekomen verrassend goed geanalyseerd bleek te zijn, en van een juiste historische en vergelijkende context was voorzien, blijkt dat het uitzetten van het juiste beleid op het moment zelf veel minder eenvoudig was. In het zesde hoofdstuk zal aan de orde komen hoe dit beleid op lokaal niveau in Ede vorm heeft gekregen.

Vrijtijdsbesteding en cultuur

Met de toename van welvaart en vrije tijd groeide ook aan het aanbod aan vrijetijdsbesteding. Langzaam evolueerde in de landelijke politiek het denken over de rol van de overheid van een beperkte rol, met de nadruk op alleen het (financieel) ondersteunen van een verantwoord en nuttig aanbod, naar de opvatting dat een ieder recht had op zelfontplooiing. De rijksoverheid, en daarbinnen het ministerie van Maatschappelijk Werk, richtte zich in de jaren vijftig op het ondersteunen van maatschappelijke instellingen. De lokale overheid was vooral actief in het faciliteren van sportvoorzieningen. Wanneer eind jaren zestig, begin jaren zeventig, de zelfontplooiing van elk individu centraal komt te staan, wordt de overheid al snel geconfronteerd met oplopende kosten in een tijd van teruglopende inkomsten. Ondanks de economische crisis breidde de markt aan vrijetijdsbesteding gestaag uit. Wat was nog de rol van de overheid in een wereld waarin vrijetijdsbesteding een lucratieve bron van inkomsten bleek te zijn?

Overheid, vrije tijd en cultuur

Na de bevrijding bestond een grote behoefte om uit te gaan. De bevrijding moest gevierd worden. In groten getale trok men naar de danszaal, de bioscoop, de schouwburg of naar buiten. Het leidde bij de politici tot zorgelijk fronsen. Na de oorlog heerste er bij de bestuurders de vrees dat de jeugd moeilijk weer in het gareel gebracht zou kunnen worden. De 'verwildering' van de jeugd, in de oorlog op gang gekomen, zou door de industrialisatie, de trek naar de stad, de massificatie, de toegenomen mobiliteit, de opkomst van de vermaaksindustrie en de Amerikanisering - om maar een paar hoofdpijnbegrippen uit de jaren vijftig te noemen -, moeilijk beteugeld kunnen worden. Waar in het ene onderzoek gesteld werd dat het gezin, het onderwijs en de jeugdorganisaties amper bescherming konden bieden tegenover deze als negatief ervaren ontwikkelingen, werd in ander onderzoek deze uitkomsten weersproken.¹⁵⁶ Maar in de politiek bleef tot ver in de jaren vijftig het beeld overeind dat de jeugd bijzondere zorg nodig had. Deze zou vooral door de maatschappelijke organisaties geboden moeten worden. De liberale en confessionele politici bleven ook na de oorlog moeite hebben met een kwalitatieve rol van de overheid op dit terrein, maar tegelijkertijd kwam er meer aandacht voor. Zo werd na de oorlog, zoals gezegd, op instigatie van de rijksoverheid veel onderzoek verricht naar maatschappelijke ontwikkelingen en volgde in 1952 de oprichting van het Ministerie van Maatschappelijk Werk. Ook de Koude Oorlog bracht een hernieuwde inzet om door middel van het cultuurbeleid 'de morele bewapening van de natie tegen het communisme' te versterken.¹⁵⁷ In de troonrede van 1954 werd gesteld dat 'naast de economische en sociale ontwikkeling het stimuleren

¹⁵⁶ De Liagre Böhl, 'Consensus', 250-252. F. Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 206-207.

¹⁵⁷ R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (4^e geactualiseerde druk Amsterdam 2010) 257. Zie ook R.A.M. Aerts, 'Cultuur zonder beschaving: over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog' in: P. den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur*, Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis, III (Amsterdam 2001) 287-318, aldaar 301-307.

van de culturele verheffing van ons volk van betekenis is voor zijn toekomst'.¹⁵⁸ In totaal namen de overheidsuitgaven voor cultuur en recreatie tussen 1946 en 1960 toe van 13,5 miljoen naar 150 miljoen gulden.¹⁵⁹ Voor de oorlog was dit terrein nog vrijwel geheel in handen van de particuliere sector.

Een verantwoord aanbod aan vrijetijdsbesteding werd door de regering en vooral het Ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschap en het in 1952 opgerichte Ministerie voor Maatschappelijk Werk als een belangrijk onderdeel gezien voor een gezonde samenleving. De toegenomen vrije tijd werd in de jaren vijftig nog vooral als een 'probleem' gezien.¹⁶⁰ Sportief bezig zijn was in dat geval beter dan rondhangen op de straat of in de kroeg. Het was vooral zaak om de jeugd te bereiken. Uitbreiding van de openluchtrecreatie of van het aanbod in de sociaal-culturele sector kon een positieve bijdrage leveren. Wat was de taak van de overheid? De PvdA was voorstander van een actieve rol op dit terrein vanuit de gedachte dat een verantwoord cultuuraanbod een belangrijke bijdrage kon leveren aan de verheffing van het volk. Door de confessionelen en de liberalen werd meer gedacht in lijn van de grondwetsherziening van Thorbecke, namelijk dat het niet aan de overheid was om een kwalitatief oordeel te vellen. De invulling van het culturele aanbod was een particuliere zaak. In de praktijk vonden de tegenstanders elkaar. De inzet om door middel van een verantwoord aanbod aan vrijetijdsbesteding binnen de eigen zuil de gevreesde negatieve effecten van de modernisering te voorkomen, prevaleerde. Ook speelde de gedachte een rol dat een verantwoord vrijetijdsaanbod zou bijdragen aan de verheffing van de arbeider en zo zou bijdragen aan een verbetering van de samenleving en goed burgerschap zou bevorderen.¹⁶¹ De landelijke overheid steunde vooral activiteiten op het terrein van het maatschappelijk werk. De subsidieverlening verliep meestal via de verzuilde maatschappelijke instellingen. De gemeenten richtten zich meer op het realiseren van de benodigde faciliteiten voor de verschillende sportverenigingen. Wel zou juist de decentrale overheid bij moeten springen in het geval door een tekortschieten van het particulier initiatief, het culturele aanbod lokaal onvoldoende zou zijn.¹⁶²

Baas over eigen vrije tijd

Vanaf de jaren zestig zorgden de maatschappelijke veranderingen er voor dat het cultuurbeleid werd aangepast. Beckers en Van de Poel karakteriseren de periode 1960-1980 met de begrippen 'ontpedagogisering' en 'verstatelijking'.¹⁶³ De bredere invoering van de vijfdaagse werkweek, de welvaartstijging en de regeling bij wet in 1966 van het recht op betaalde vakantiedagen, zorgden er voor dat de vraag naar vrijetijdsbestedingen steeg.¹⁶⁴ De nieuwe sociologische inzichten luiden dat de staat afstand moest doen van haar bevoogdende houding tegenover de burger. Het cultuurpessimisme uit de jaren vijftig was ongegrond gebleken. Onderzoek, bijvoorbeeld in het midden van de jaren vijftig door het in die periode opgerichte CBS, had aangetoond dat de burger wel degelijk in staat was zijn eigen keuzes te maken. Een van de onderliggende verklaringen was de verhoging van het onderwijspeil van de bevolking. Daarnaast drong de naoorlogse generatie op politieke en bestuurlijke vlak door tot de macht en hingen de zittende bestuurders de huik naar de wind.¹⁶⁵ De stijging van de arbeidsproductiviteit zou er voor zorgen dat de hoeveelheid vrije tijd tot in de jaren tachtig zou blijven stijgen. Daarna ontstond er spanning tussen de groei aan vrijetijdsbesteding en de vrije tijd. Door het toetreden van vrouwen tot de arbeidsmarkt steeg het te besteden inkomen, maar

¹⁵⁸ Geciteerd in R.A.M. Aerts, 'Cultuur zonder beschaving: over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog' in: P. den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofdsheid, heusheid, beschaving en cultuur*, Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis, III (Amsterdam 2001) 287-318, aldaar 295.

¹⁵⁹ T. Beckers en H. van der Poel, *Vrijetijd tussen vorming en vermaak. Een inleiding tot de studie van de vrije tijd* (Leiden/Antwerpen 1990) 164.

¹⁶⁰ Pots, *Cultuur*, 265.

¹⁶¹ H. Mommaas, *Vrije tijd in een tijdperk van overvloed*, inaugurele rede (Tilburg 2003) 12.

¹⁶² Pots, *Cultuur*, 262-263.

¹⁶³ Beckers en Van der Poel, *Vrijetijd*, 168.

¹⁶⁴ Beckers, *Planning voor vrijheid*, 246-286. R.A.M. Aerts, 'Cultuur zonder beschaving: over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog' in: P. den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofdsheid, heusheid, beschaving en cultuur*, Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis, III (Amsterdam 2001) 287-318, aldaar 296.

¹⁶⁵ H. Righart *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*, AAA (herdruk 1^e druk 1995 Amsterdam 2006), Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*.

nam de hoeveelheid vrijetijd voor vooral jonge gezinnen af. Daar tegenover stond een groeiende groep ouderen die voortijdig de arbeidsmarkt verliet en meer vrije tijd kreeg.¹⁶⁶

De grote verandering die plaats had vanaf het begin van de jaren zestig was het feit dat de overheid van zedenmeester veranderde in een financier van recreatieve voorzieningen. Het oogmerk was niet langer om door middel van een verantwoord aanbod het zedelijk en cultureel peil van de bevolking te verhogen. De inzet werd door het faciliteren van een recreatief en cultureel aanbod het voor iedereen mogelijk te maken om naar eigen keuze actief te zijn op het gebied van sport, cultuur en recreatie. In de loop van de jaren zestig werd dit aanbod beschouwd als onderdeel van de verzorgingsstaat.¹⁶⁷ Typerend voor deze veranderingen was de verschuiving van taken op ministerieel niveau. In 1963 werd cultuur ondergebracht bij het ministerie van Maatschappelijk Werk. In de naamsverandering - Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk – kwam naar voren dat naast cultuur ook het recreatieve gebeuren een belangrijke rol kreeg toebedeeld in het landelijke beleid. Wat onder cultuur moest worden verstaan, werd in de loop van de jaren steeds breder. Het begrip kreeg een sociale invulling en werd onderdeel van het brede welzijnsbeleid. Typerend voor deze ontwikkeling is de komst van begrippen als sociaal-cultureel welzijn.¹⁶⁸

Vrije tijd was niet alleen een prettige invulling van een vrije dag maar werd een sector die niet alleen beslag ging leggen op fysieke ruimte maar die uitgroeide tot een markt waar winst te behalen viel. De particuliere bestedingen op dit terrein werden ook voor de overheid zowel op lokaal, provinciaal als nationaal niveau van toenemend economisch belang. Een goed aanbod op dit terrein was niet alleen noodzakelijk om als samenleving aantrekkelijk voor de eigen bevolking te blijven, maar ook om nieuwe inwoners en bezoekers aan te trekken. Het aanbod aan bibliotheken, muziekscholen en culturele centra werd in de jaren zestig en zeventig fors uitgebreid. Mensen lieten de invulling van hun vrije tijd steeds minder afhangen van het aanbod vanuit de eigen zuil. De grote katalysator in dit proces was de tv, maar ook de toegenomen mobiliteit zowel geografisch als sociaal 'verruimde het blikveld'.¹⁶⁹ Daarbij zorgden de individualisering en de secularisering van de samenleving, in samenhang met de professionalisering van de sociaal-culturele instellingen, en de schaalvergroting er voor dat de vraag maar ook het aanbod langzaam maar zeker losraakte van de zuilen. Een mooi voorbeeld zijn de fusies van openbare en confessionele bibliotheken die halverwege de jaren zestig tot stand kwamen en een einde maakten aan de onderlinge concurrentie. Door samenvoeging van het boekenbezit, het personeel en de gebouwen kon op de kosten worden bespaard. Dit was niet onbelangrijk in een periode waarin steeds meer voorzieningen vanuit gemeenschapsgelden gesubsidieerd werden. Veelal was het ook het gemeentebestuur dat het fusieproces om deze reden stimuleerde.¹⁷⁰

De overheid of de markt

De economische crisis van de jaren zeventig raakte ook de vrijetijdssector. Er moest niet alleen bezuinigd worden, maar daarbij kwam ook de idee van maakbaarheid van de samenleving onder vuur te liggen. In de praktijk was gebleken dat verheffing en vorming van de bevolking veel lastiger te realiseren waren dan in de jaren vijftig nog werd aangenomen. Het scheppen van gelijke kansen en het faciliteren van een hoogstaand verantwoord aanbod bleek onvoldoende te zijn om het beoogde doel te bereiken. De geografische spreiding van de faciliteiten op zowel het terrein van sport en cultuur was wel gelukt, maar de sociale spreiding niet. De bezoekersaantallen aan wat als kwalitatief hoog aangeschreven producties beschouwd werden, liepen terug in vergelijking met de eerste tien, vijftien jaar na de oorlog. Het verzet in de jaren vijftig tegen een bevoogdende rol van de overheid vanuit het kunstenaarsmilieu en de museumwereld had geresulteerd in een verbreding van het aanbod, maar het bereikte een relatief klein deel van de bevolking. Onderzoek van het in 1973

¹⁶⁶ 25 Jaar sociale verandering SCP (Rijswijk 1998) Zie hoofdstuk 16: Vrije tijd, media en cultuur.

¹⁶⁷ H. Mommaas, *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen*. WRR, V109 (Den Haag 2000) 26.

¹⁶⁸ Denk hierbij aan begrippen als sociaal-cultureel werk, een term die al vanaf 1940 gebruikt werd, maar nu duidelijk ook verbonden werd met beleid in de sociale of welzijnssfeer. Zie R.A.M. Aerts, 'Cultuur zonder beschaving: over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog' in P. den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis, III (Amsterdam 2001) 287-318, aldaar 299.

¹⁶⁹ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 54, 428-429, 450-455.

¹⁷⁰ P. Schneiders, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland* (Den Haag 1990) 219-225.

opgerichte Sociaal Cultureel Planbureau toonde aan dat vooral de hoger opgeleiden en/of beter gesalarieerden profiteerden van het door de overheid gesubsidieerde cultuuraanbod. Het lukte de overheid niet om het gesubsidieerde aanbod aantrekkelijk te maken voor de meerderheid van de bevolking. De televisie, maar ook het groeiende commerciële aanbod in de vrijetijdssector, trok wel veel kijkers en publiek.¹⁷¹ Daarnaast trad wat wel de 'horizontalisering' van de cultuur wordt genoemd op.¹⁷² De arbeidersbevolking was door het stijgende onderwijsniveau en de democratisering gebruik gaan maken van voorzieningen die daarvoor veel meer voorbehouden waren aan de hogere klasse, maar er was ook een omgekeerde ontwikkeling op gang gekomen. Het onderscheid tussen hoog en laag in de ondernomen activiteiten in de vrijetijd was minder duidelijk geworden. Ook tussen generaties namen de verschillen af. Sportbeoefening was al lang niet meer beperkt tot jonge mannen tussen de 12 en de 25 jaar. Pretparken waren in alle lagen van de bevolking populair, je kon zowel liefhebber zijn van opera als popfestivals, even gemakkelijk midweekje weg of een vliegreis naar de Costa's boeken.¹⁷³

De discussie over wat de rol van de overheid zou moeten zijn, bleef actueel. En ook al werd in de jaren zestig, zeventig de burger minder bevoogdend toegesproken, het toenmalige welzijnsbeleid was evengoed gericht op emancipatie, zelfontplooiing en het bevordering van democratiseringsprocessen en had tot doel de burger mondiger te maken. Dus geheel vrijblijvend was het niet. Hoe belangrijk het welzijnsdenken was geworden, blijkt uit het gegeven dat het scheppen van 'voorwaarden tot maatschappelijke en culturele ontplooiing' bij de grondwetsherziening van 1983 tot de taak van de overheid ging behoren. Sindsdien heeft de Nederlander niet alleen recht op recreatie in de natuur, maar heeft hij ook culturele rechten, rechten die zo breed opgevat moesten worden dat zo goed als het gehele beleidsterrein van CRM hier onder viel.¹⁷⁴ Toch werden de plannen voor een algemeen vrijetijdsbeleid van tafel gehaald. De zuilen waren nog te sterk gekant tegen een te centrale rol van de overheid. In lijn met het subsidiariteitsbeginsel werd in de jaren tachtig een grotere rol aan de gemeenschap toegekend. Recreatie die juist in de voorgaande periode als onderdeel van het welzijnsbeleid werd beschouwd, werd bij de departementale herindeling van 1982 hieruit losgesneden en ondergebracht bij het ministerie van Landbouw en Visserij.

De bezuinigingen dwongen tot een heroverweging van het beleid. Nu de overheid niet in staat bleek haar doelstellingen qua cultuurdeelname te bereiken, werd gekozen voor meer marktwerking en een kleinere rol van de staat. Opnieuw werd het subsidiariteitsbeginsel in stelling gebracht. De confessionele partijen legden weer meer verantwoordelijkheid bij het gezin en verenigingen. Zij hadden hun eigen taak in de samenleving, ook op het terrein van de vrijetijdsbesteding. De liberalen wilden meer marktwerking. De overheid was te bureaucratisch om flexibel in te kunnen spelen op een veranderende vraag. Ook de sociaal-democraten gingen in de loop van de jaren tachtig, zij het aarzelend, om. Wat bleef was het gedeelde verzet tegen commercieel winstbejag. De angst bleef dat wanneer de markt regeerde, het aanbod te eenzijdig zou worden en dat alleen het lichte vermaak zou overblijven, omdat dit wel voldoende geld in het laatje bracht.

Ondanks de crisis bleek vrijetijdsbesteding een lucratieve markt te zijn. Naast het groeiende aanbod, bedoeld voor de lokale consumptie, breidde ook het commerciële aanbod, afgestemd op een bovenlokale markt, zich uit. Het scala aan voorzieningen nam in een vlot tempo toe. Dierentuinen, recreatieplassen en pretparken werden uitgebouwd tot dagvullende attracties. Naast campings kwamen vanaf eind jaren zestig de bungalowparken op, al snel voorzien van een tropisch zwemparadijs, restaurants, kinderopvang; kortom een totaalpakket. Vrijetijdsbesteding was geen simpele zaak meer, maar veranderde langzaam maar zeker tot wat vanaf de jaren negentig als de beleveniseconomie zou worden gekenschetst. De vraag was of de lokale overheid op dit terrein wel een taak had of dat dit beter aan de markt kon worden overgelaten.

¹⁷¹ Zie voor het naoorlogse overheidsbeleid inzake vrijetijdsbesteding ook Mommaas, *Vrije tijd in een tijdperk van overvloed*.

¹⁷² H. Mommaas, *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen*. WRR, V109 (Den Haag 2000) 27.

¹⁷³ T. Metz toont in *Pret! Leisure en landschap* (Rotterdam 2002) hoe snel de vrijetijdsbesteding is veranderd, en welke gevolgen dit heeft gehad voor zowel het individu, de markt, als het landschap.

¹⁷⁴ Beckers en Van der Poel, *Vrijetijd*, 168-187. R.A.M. Aerts, 'Cultuur zonder beschaving: over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog', in: P. den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur*, Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis, III (Amsterdam 2001) 287-318, aldaar 301. Mommaas, *Vrije tijd in een tijdperk van overvloed*, 12-13.

Afsluiting

In feite zien we bij alle vier beleidsterreinen het bekende beeld terug van wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog, gevolgd door economische en demografische groei in de jaren vijftig en zestig die leidde tot een stijging van de welvaart bij de bevolking en de overheid, waarbij de collectieve voorzieningen sterk in omvang en aantal toenamen. In de jaren zeventig en tachtig kreeg Nederland te maken met de gevolgen van een economische crisis al bleef de levensstandaard hoog. Als gevolg van de afnemende economische ruimte en de opkomst van nieuwe ideeën over de rol van de overheid in de samenleving, werd op velerlei gebied de naoorlogse samenleving aangepast, hervormd en de rol van de overheid verkleind. De vraag is of daarmee de vrijheid van de lokale overheid ook is afgenomen?

Terugkijkend kunnen we constateren dat in de ruimtelijke ordening de beleidskaders in deze vijftig jaar veel dwingender zijn opgelegd door de rijksoverheid, waarbij weliswaar meer gedelegeerd werd naar de lokale overheid, maar tegelijkertijd de handelingsvrijheid van de lokale overheid werd ingeperkt. Dit beleidsterrein laat zien dat veranderingen in mobiliteit, schaalvergroting, suburbanisatie, infrastructuur, en individualisering in een onderling sterk verweven relatie in grote mate de ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening hebben bepaald. Het beleid is daarbij meer volgend dan sturend geweest.

Op het terrein van het onderwijs zien we dat het aanbod aan onderwijs sterk is uitgebreid, dat veel meer leerlingen langer naar school gingen en hoger onderwijs volgden. Het onderwijsniveau nam hierdoor sterk toe en bevorderde de mobiliteit, individualisering, democratisering en secularisering van de samenleving. Tegelijkertijd zorgde de verzuiling ervoor dat na de oorlog het bijzonder confessioneel onderwijs nog sterk toenam. Ondanks de ontzuiling en de secularisering van de samenleving bleef de verzuiling van het onderwijs in stand. Het reformatorische onderwijs bouwde juist pas vanaf de jaren zeventig haar eigen onderwijspijler op. Het voorstel om bij de grondwetsherziening het mogelijk te maken om besluitvorming over het stichten van scholen naar lagere wetgevende organen te delegeren, werd door de confessionelen én de liberalen geblokkeerd.

Het derde thema dat aan de orde kwam, was de komst van de gastarbeiders. Gastarbeid bleek geen tijdelijk verschijnsel te zijn. Vooral de gastarbeiders uit economisch minder bedeelde regio's, zoals het platteland van Turkije en Marokko, hielden weliswaar lang vast aan de tijdelijkheidsgedachte, maar prefereerden uiteindelijk een verblijf in Nederland boven terugkeer naar het thuisland. Nederland werd een multiculturele samenleving. Het plaatste de overheid zo'n tien tot vijftien jaar na de komst van de eerste grote groepen gastarbeiders voor de vraag welk beleid voor deze groep ontwikkeld zou moeten worden. Langzaamaan verschoof de focus van tijdelijkheid en behoud van eigen taal en cultuur, naar een beleid gericht op integratie, met behoud van identiteit, maar zonder categorale voorzieningen. Het beleid werd gedelegeerd naar de lokale overheid, die aan het voorgestane facetbeleid in de lokale context invulling moest gaan geven.

En ten slotte cultuur en vrijetijd. Het rijksbeleid kenmerkte zich eerst door een duidelijk morele invalshoek, maar het beleid heeft zich in de loop van de tijd ontwikkeld waarbij het uitgangspunt werd dat iedereen het recht had om zijn eigen keuzes te maken over de wijze hoe hij zijn vrije tijd wilde invullen. De achterliggende idee was dat vrijetijdsbesteding de zelfontplooiing en emancipatie van het individu mogelijk moest maken en voor iedereen toegankelijk moest zijn. Op het moment dat door de economische crisis dit ideaal onder druk kwam te staan, worstelde de overheid met de vraag hoe nu verder? Opnieuw dook de vraag op van wat de taak van de overheid was, in hoeverre de markt een rol op dit terrein moest krijgen en of de staat in staat was om de idealen van sociale spreiding van het aanbod waar te maken.

In de volgende hoofdstukken zal aan de orde komen hoe lokaal door de Edese gemeenteraad en het college invulling werd gegeven aan deze vier beleidsterreinen. Daarvoor zal ik eerst de veranderingen in de samenstelling van de raad en het college bespreken. Niet alleen vervullen zij vanzelfsprekend een belangrijke rol in mijn onderzoek, omdat zij het zijn die de keuzes hebben gemaakt in het lokale politieke besluitvormingsproces, maar ook omdat de raad en het college zelf ook onderdeel uitgemaakt hebben van het moderniseringsproces. Geografische en sociale mobiliteit, secularisering, individualisering en democratisering zijn ook zichtbaar in deze twee politieke gremia. De besluiten die genomen werden door de Edese politici bepaalden voor een deel hoe de toekomstige samenleving er uit ging zien. Tegelijkertijd hebben deze besluiten ook consequenties gehad voor de toekomstige samenstelling van de raad en het college. De keuzes die gemaakt werden met betrekking tot de wijze waarop de samenleving ingericht werd, bepaalde mede wie Ede in de toekomst een aantrekkelijke woon- en werkgemeente gemeente zouden blijven of gaan vinden. De verwevenheid van de onderdelen die kenmerkend zijn voor het moderniseringsproces staat er garant voor dat de onderlinge beleidsterreinen niet als losse onderdelen beschouwd en bestuurd kunnen worden, maar

ook dat de gemaakte beleidskeuzes van invloed zullen zijn geweest op de toekomstige bevolkingssamenstelling en daarmee de toekomstige lokale politieke verhoudingen.

DE 211 RAADSLEDEN EN HUN BURGEMEESTERS

Inleiding

In dit onderzoek staan de beleidskeuzes centraal die het Edese college en de raad hebben gemaakt in de periode 1945-1995 waarmee zij mede invulling hebben gegeven aan de veranderingen die de Edese samenleving in deze vijftig jaar heeft doorgemaakt. Deze veranderingen worden in dit onderzoek als een onderling samenhangend complex beschouwd, waarbij veranderingen op het ene vlak niet los gezien kunnen worden van de ontwikkelingen op andere terreinen. Om die reden is gekozen voor modernisering als conceptueel analysemodel. College en raad hadden slechts een beperkte invloed op het moderniseringsproces. Lang niet alles viel onder gemeentelijk beleid en ook daarbinnen was het gemeentebestuur niet de allesbepalende speler. Voortvloeiend uit de keuze voor modernisering als analysemodel kan niet volstaan worden met onderzoek naar de beleidskeuzes, maar dienen ook de veranderingen op individueel niveau van de college- en raadsleden onderzocht te worden. Zij waren actor in het moderniseringsproces, maar tegelijkertijd ook zelf onderdeel van het proces.

De veranderingen in de samenstelling van de raad werkten door in de beleidskeuzes, maar genomen beslissingen hadden vervolgens ook consequenties voor de veranderingen in de Edese samenleving en daarmee voor de samenstelling van de raad en het college. Zo waren in 1919 de toenmalige raadsleden zich heel wel bewust van de mogelijke gevolgen van het besluit om toestemming te geven voor de vestiging van de ENKA in Ede. Een deel van de raad vreesde dat Ede door de komst een fabrieksdorp zou worden, een ontwikkeling die door hen als zeer ongewenst werd beschouwd. Toch is de toestemming gegeven en Beuker laat zien dat komst van de ENKA de Edese samenleving mede heeft veranderd.¹⁷⁵ Het betrof gewenste, ongewenste, voorziene en onvoorziene veranderingen. In de periode die in dit onderzoek beslaat, 1945-1995, was het beleid sterk gericht op groei van werkgelegenheid en het inwonertal van de gemeente. Deze keuze had belangrijke gevolgen voor de lokale samenleving, voor de politieke verhoudingen en daarmee voor de samenstelling van het gemeentebestuur. De lokale politieke arena is een terrein waarop actoren de mogelijkheid hebben om 'verschil te maken'.¹⁷⁶ College en raad hebben niet alleen keuzes gemaakt, maar bepaalden daardoor mede indirect hun toekomstige samenstelling.

Na een korte inleiding over het herstel na de oorlog van het burgerlijk bestuur in de gemeente, volgt de analyse van de samenstelling van de gemeenteraad in de periode 1945-1994. Deze analyse valt in twee delen uiteen. In beide delen worden de politieke partijen als vertrekpunt genomen. Eerst worden de verkiezingsuitslagen besproken, vervolgens de gevormde coalities. Daarna volgt een beschrijving van de veranderingen op het niveau van de individuele raads- en collegeleden. De analyse bevat de volgende elementen: duur raadslidmaatschap, leeftijd, gender, herkomst, vertegenwoordiging van de dorpen, beroep, opleiding en denominatie.

Op basis van het onderzoek naar de resultaten van de verkiezingsstrijd in Ede is de onderzoeksperiode in drieën opgesplitst: 1945-1962: CHU en ARP in zee met de PvdA; 1966-1978: onrust en verandering; en afsluitend 1978-1994: op weg naar een meer pluriform Ede? In 1945 bestond de gemeenteraad in Ede uit 25 personen en zes partijen. In 1994 was het aantal raadszetels als gevolg van de bevolkingsgroei, uitgebreid tot 39, verdeeld over acht partijen. De zes partijen die in 1945 de raad vormden, maakten er nog steeds deel van uit, al waren de CHU, ARP en KVP in 1982 gefuseerd tot het CDA. In Ede zijn het steeds afdelingen van de landelijke partijen geweest die de dienst hebben uitgemaakt, met één uitzondering: Gemeente Belangen. Deze partij veroverde in 1966 een raadszetel en zou in de raad vertegenwoordigd blijven. De verkiezingsuitslagen zouden zorgen voor verschuivingen in de machtsbalans tussen de 'oude' zes in relatie met de opkomst van nieuwe partijen. Dit had tot gevolg dat ook de coalitiesamenstelling aan verandering onderhevig was, zoals we in de aangebrachte periodisering terug zullen zien.

¹⁷⁵ R. Beuker, *De ENKA. Tachtig jaren werkgelegenheid en welvaart in Ede. Kunstzijdefabriek Enka*. (Ede 2008), R. Beuker, *Sporen van de Enka in de Edese samenleving. Niet bij brood alleen* (Ede 2010).

¹⁷⁶ A. Schuurman, 'Mensen maken het verschil. Sociale theorie, historische sociologie en sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 22 (1996) 168-205.

Herstel van het bestuur en de noodraad

Herstel van het bestuur¹⁷⁷

Ede werd voor het grootste deel van haar grondgebied bevrijd op 16 en 17 april 1945, maar het zou nog tot 9 mei duren voordat ook Gelders Veenendaal en De Klomp waren ontzet.¹⁷⁸ Aan het einde van de oorlog werden in de bevrijde gemeenten door het Militair Gezag vrijwel onmiddellijk de 'foute' burgemeesters en wethouders uit hun ambt gezet. In Ede werd op de avond van 17 april de NSB-burgemeester Van Dierendonck door de Binnenlandse Strijdkrachten gearresteerd. Bij het KB van 25 september 1944 was bepaald dat waar mogelijk de burgemeester en wethouders zouden terugkeren die op 10 mei 1940 in functie waren.¹⁷⁹ Conform deze regeling werd op 20 april 1945 door de militaire commissaris voor Gelderland, ir. A.F.H. Blauw, L. R. Middelberg als burgemeester van Ede in zijn functie hersteld. Middelberg was op 7 april 1941 op last van de Rijkscommissaris uit zijn ambt gezet. Op 13 augustus 1941 kwam de gemeenteraad voor het laatst bijeen. De bezetter had verordend dat op 1 september van dat jaar de gemeenteraden zouden worden ontbonden. Na de oorlog kwamen de wethouders G. van de Bospoort en J. van Steenberg (beiden landbouwer) en J.C.J. Mens (PTT-ambtenaar) in hun functie terug. De vierde wethouder, W. S. van Voorthuizen, was in maart 1941 overleden en opgevolgd door G. van Silfhout.¹⁸⁰ Van Silfhout viel daardoor niet onder de bepalingen van het KB en zijn post werd niet weer opgevuld.

Het herstel van de gemeenteraden heeft langer geduurd, omdat in veel gemeenten de burgerlijke stand in ongerede was geraakt. In Ede was op 19 februari 1942 het gemeentehuis in vlammen opgegaan. Geen actie van het verzet, maar het gevolg van een te hete kachelpijp.¹⁸¹ In afwachting van de gemeenteraadsverkiezingen werd in Ede uit de burgerij een 'commissie van advies' samengesteld om B en W terzijde te staan. Hiervoor werden aangewezen J. van den Bent, C. de Koning, M.A. de Nooy, Z. de Nooy, A. Roseboom, J. Sprey en M. Wiegeraadt. Op De Koning na, hadden allen een actieve rol in het verzet gespeeld.¹⁸² Op 15 mei 1945 werd de samenstelling van de 'commissie van advies' gewijzigd: De Nooy ging in militaire dienst en voor hem kwam M. Gaasbeek in de plaats. Verder werd de commissie uitgebreid met ds. W. de Bruijn uit Otterlo, J.D. Haalboom uit Lunteren en dr. J.H. van Omme en G. van de Kamp uit Bennekom.¹⁸³

In afwachting van de gemeenteraadsverkiezingen, op basis waarvan weer een democratisch verkozen raad zou kunnen worden geïnstalleerd, werden overal in Nederland noodgemeenteraden ingesteld. De richtlijnen voor het rekruteren van de leden van de noodgemeenteraden waren vastgelegd in het KB van 12 april 1945. Deze luiden als volgt. De burgemeester stelde een commissie van drie vertrouwensmannen samen. Deze commissie adviseerde vervolgens de burgemeester bij het opstellen van een lijst van aanbeveling voor een kiescollege. Op basis van deze lijst benoemde de Commissaris van de Koningin een kiescollege. Dit kiescollege moest drie keer zoveel leden tellen als de oude raad. Voor Ede diende het kiescollege daarom uit 75 leden te bestaan. Dit kiescollege zou vervolgens de raadsleden voor de noodgemeenteraad moeten kiezen. De op dat moment actuele vraag in de Nederlandse politiek was of ook hier de vooroorlogse verhoudingen leidraad voor de samenstelling van het kiescollege zouden moeten zijn. Aan het KB van 5 september 1944 lag nog de synthese-gedachte (herstel van de politieke verhoudingen van voor mei 1945) ten grondslag, maar dit uitgangspunt was in het KB van 12 april 1945 losgelaten. Uitgangspunt was geworden dat het kiescollege het vertrouwen van de bevolking moest hebben en de 'voornaamste geestelijke en maatschappelijke stromingen in de gemeente' evenredig vertegenwoordigd behoorden

¹⁷⁷ In tegenstelling tot de voorgaande hoofdstukken zullen in de beschrijving van de lokale ontwikkelingen de namen van actoren bij de eerste vermelding inclusief initialen worden weergegeven om lokaal onderzoek te vergemakkelijken. Waar verwarring dreigt, zullen waar nodig de initialen herhaald worden, bijvoorbeeld om het onderscheid tussen personen met dezelfde achternaam aan te geven.

¹⁷⁸ V. Lagerweij, G. Plekkringa, *Ede 1940-1945* (Barneveld, z.j.) 52.

¹⁷⁹ F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees, 1945-1946* (Amsterdam en Assen 1977) 131-133. KB dateert van 25 september 1945.

¹⁸⁰ Lagerweij en Plekkringa, *Ede 1940-1945*, 71, 148, 170.

¹⁸¹ Ibidem, 82.

¹⁸² Ibidem, 148.

¹⁸³ Ibidem.

te zijn. Er werd niet meer over politieke partijen gesproken. Hierdoor kwam er ruimte om recht te doen aan de veranderingen die de samenleving sinds 1941 had doorgemaakt.¹⁸⁴

De lijst die Middelberg met de commissie van vertrouwensmannen opstelde, bevatte in eerste instantie de namen van 84 personen, waaronder één vrouw. De lijst werd teruggebracht tot de noodzakelijke 75 en de enige vrouw verdween van de lijst. De middenstand was met 25 man vertegenwoordigd, verder stonden op de lijst achttien arbeiders, zestien landbouwers en een even groot aantal personen dat tot de 'intellectuelen' werd gerekend. Vergeleken met de volkstelling van 1947 was de middenstand oververtegenwoordigd op de lijst. In 1947 waren er ook meer mensen werkzaam in de agrarische sector dan in de industrie. Ook het aantal 'intellectuelen' was verhoudingsgewijs ruim vertegenwoordigd.¹⁸⁵ Vertaald naar de politieke verhoudingen bevatte de lijst de namen van 40 CHU/AR-leden, vijftien liberalen, tien sociaal-democraten, zes SGP'ers en drie katholieken. Bij één naam was geen politieke kleur vermeld. Van de 75 leden waren er zeven actief geweest in het verzet. Opvallend is het lage aantal SGP'ers. De partij had voor de oorlog drie van de 23 raadszetels bezet.

Het kiescollege wees vervolgens de 25 leden voor de noodraad aan. Van de uitverkorenen waren er zestien afkomstig uit hetzelfde kiescollege. Tegen geen van de leden werd bezwaar aangetekend. Op 20 november 1945 volgde de installatie van 24 leden, één lid had zich ondertussen teruggetrokken.¹⁸⁶ Hiervoor kon geen vervanger aangewezen worden, omdat in het KB niet voorzien was in reserveleden.¹⁸⁷

De noodraad: een nieuw begin, een nieuw geluid?

In deze nog ongewisse periode van herstel of van vernieuwing van het landelijke politieke bestel week de samenstelling van de noodraad van Ede op meerdere punten af van de in 1938 gekozen raad, maar er was op andere terreinen ook sprake van continuïteit. Qua politieke samenstelling was de grootste verandering de positie die aan de SDAP werd toegekend. De CHU bleef met zeven zetels de grootste partij, maar de SDAP kreeg zes raadszetels toegekend, drie meer dan voor de oorlog. Daarmee vond de doorbraak in zekere zin wel degelijk plaats in Ede, al gingen die drie zetels niet ten kostte van de confessionele partijen. De raad was met twee zetels uitgebreid, en ook de zetel die voor de oorlog door de 'Onafhankelijken' werd bezet, viel aan de SDAP toe. De SDAP had één zetel meer dan de ARP gekregen. De ARP maakte, in tegenstelling tot de landelijke politiek en veel andere gemeenten in Ede gewoon deel uit van het kiescollege en van de noodraad.¹⁸⁸ Door het sterk protestants-christelijke karakter van de gemeente was het voor de ARP ook niet logisch om geen bestuursverantwoordelijkheid te willen aanvaarden. De KVP kreeg weer een zetel. De liberalen verkregen als Vrijzinnige groepering in de noodraad drie zetels toebedeeld, gelijk aan het aantal zetels dat zij in 1938 bezetten.¹⁸⁹ Deze groep zou al snel uiteenvallen. Haar leden vonden deels onderdak bij de in februari 1946 opgerichte PvdA en deels, via de in hetzelfde jaar opgerichte Partij van de Vrijheid, in de in januari 1948 opgerichte VVD.

¹⁸⁴ Oorspronkelijk was de opzet van het kabinet Gerbrandy dat degenen die op 10 mei 1940 lid waren van een van de vertegenwoordigende instanties in hun functie zouden worden hersteld. Er was daarbij een regeling ontworpen om zorg te dragen voor de invulling van de opengevallen plaatsen. (KB van 5 september 1944 Stbl. E 86, Besluit Tijdelijke Voorziening Bestuur Provinciën en Gemeenten). In het KB 12 april 1944, F 45 werd gebroken met deze synthese-gedachte die als leidraad voor het herstel van het bestuur was genomen. Het KB van 12 april 1945, Stbl. F44 maakte het KB van 5 september E86 ongedaan. Er kwam voor de gemeenteraden een nieuwe regeling (KB 12 april 1945 Stbl. F45). Dit behelsde de instelling van tijdelijke gemeenteraden, verkozen door een kiescollege zoals hierboven in de tekst is omschreven. Minister Beel wenste ook in de discussies die na april 1945 nog werden gevoerd vasthouden aan een regeling die voor heel Nederland gelijk was, wat inhield dat hij niet alsnog de synthese-gedachte alsnog wilde invoeren. Dit zou namelijk leiden tot een verschil tussen die gebieden waar al noodraden waren aangesteld, en de gebieden waar dit nog moest plaatsvinden. Duynstee e.a., *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, 132-136.

¹⁸⁵ Zie Bijlagen tabel B.6 Overzicht beroepsbevolking gemeente Ede.

¹⁸⁶ De aantallen zijn afkomstig uit: Lagerwei en Plekkringa, *Ede 1940-1945*, 170

¹⁸⁷ Duynstee en Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, 135-136.

¹⁸⁸ I. Erdtsieck, 'De noodgemeenteraad van Kampen', *Kamper Almanak*, (2004) 138-162, aldaar 144. Duynstee en Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, 136-138.

¹⁸⁹ In 1939 behoorden twee raadsleden tot de Vrijzinnig Democraten, 1 lid behoorde tot de Vrijheidsbond. In Ede werd deze naam in 1939 nog gebruikt voor de Liberale Staatspartij. Gegevens ontleend aan onderzoek R. Beuker naar de geschiedenis van de ENKA in Ede.

Qua personele bezetting was er zeker sprake van vernieuwing. Er werd met de oude politieke garde gebroken. Slechts vijf raadsleden keerden na de oorlog terug. Het betrof de SDAP'ers A.W. de Groot en A. Roseboom, de vrijzinnig democraat J.C.J. Mens (het latere PvdA-raadslid), en de CHU'er C. de Koning. Ook de SGP'er W. van den Bosch was voor de oorlog vanaf 1923 bij de verkiezingen vier keer tot raadslid verkozen, en was van 1931 tot 1935 wethouder geweest. De gemiddelde leeftijd van 48,9 van de noodraad lag beduidend lager dan in de periode daarvoor en daarna. Voor de oorlog was de gemiddelde leeftijd ruim 55 jaar.¹⁹⁰ Vanaf 1949 zou deze weer toenemen om tussen de 51 en 54 jaar te blijven schommelen. Dit patroon werd pas in 1974 in neerwaartse richting doorbroken. Qua herkomst waren maar elf van de 24 geboren en getogen in de gemeente. Van deze elf behoorden tien tot de CHU, de ARP en de SGP. De SDAP kende maar één geboren Edenaar, bij de liberalen en de KVP ontbraken ze, al was A. Merlijn - het enige KVP-raadslid - geboren in het naburige Veenendaal. Een nipte meerderheid was daarmee afkomstig van buiten de gemeente. Ook voor de oorlog was de import verhoudingsgewijs sterk vertegenwoordigd in de raad.¹⁹¹ Bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen in 1946 verloor de import royaal haar meerderheidspositie.

De noodraad week niet alleen af van de oude raad qua persoonlijke samenstelling, maar ook qua zittingsduur van de individuele raadsleden. Van de 24 leden keerden er bij de verkiezingen van 1946 maar acht terug. Het kleine groepje zittenblijvers vinden we bij de CHU (4), de PvdA (3) en de SGP (1). Het partijkader had hier blijkbaar in de roos geschoten; deze acht zouden een lange carrière tegemoet gaan. De SGP'er A. van Schothorst bleef twaalf jaar in de raad, de CHU'ers G.J. Jansen en C. de Koning 21 jaar en C. Heij nog vier jaar langer. Het record werd gebroken door A. Roseboom. Hij zou tot 1970 raadslid voor de PvdA blijven, om aansluitend in 1970 met een eigen lijst zijn zetel opnieuw veilig te stellen. In 1973 zou Roseboom na 34 jaar raadswerk de actieve politiek verlaten.

Gemeenteraadsverkiezingen

In 1945 telde Ede 42.497 inwoners, in 1994 was dat aantal meer dan verdubbeld tot 98.220. In lijn hiermee steeg het aantal raadszetels van 25 naar 37, maar bleef verhoudingsgewijs achter bij de bevolkingsgroei. In 1853 vertegenwoordigde elke raadszetel 762 Edenaren. In 1998 is deze verhouding opgelopen tot zo'n 2600 inwoners per raadszetel.¹⁹² Algemeen kiesrecht bezorgde wel elke volwassene in Nederland stemrecht, maar de demografische groei werd niet rechtstreeks verdisconteerd in het aantal raadszetels, waardoor de getalsverhouding kiezer – volksvertegenwoordiger sterk veranderde. Door de uitbouw van de werkzaamheden van de raad en de groei in communicatiemiddelen zijn raadsleden en het raadswerk veel meer onderdeel van het publieke domein geworden. Anderzijds is door onder meer de toename in communicatiemiddelen het raadswerk evengoed voor veel mensen in het totale aanbod aan informatie minder prominent aanwezig. Werden in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw raadsvergaderingen uitgebreid verslagen in de lokale pers, nu moet de geïnteresseerde burger meer eigen initiatief nemen om op de hoogte te blijven. Dit neemt niet weg dat inmiddels een veelvoud aan informatie over de gemeentelijke politiek openbaar, al dan niet digitaal, toegankelijk is. Tot 1970 gold er opkomstplicht, vanaf dat jaar wordt het aan de burger overgelaten of hij ook gebruik wil maken van zijn stemrecht.

Een analyse van de verkiezingsuitslagen in Ede voor de periode 1945-1994 laat zien dat globaal gezien landelijke trends met enige vertraging in de lokale uitslagen zijn terug te vinden.¹⁹³ (tabel 3.1) Zo leidden ontwikkelingen als secularisering en individualisering in de samenleving ook in Ede tot zetelverlies voor de confessionele partijen, met uitzondering van de SGP en het latere RPF/GPV. Ook de PvdA moest vanaf 1966, nadat aanvankelijk jarenlang winst was geboekt, verlies accepteren, al wist ze haar zetel aantal nog redelijk stabiel te houden. Door de gestage uitbreiding van het aantal raadszetels verloor de partij procentueel gezien wel. De VVD veroverde daarentegen langzaam maar zeker meer stemmen en de partij groeide, conform de landelijke trend, uit tot een van de bepalende spelers in de Edese politiek. Het zetelverlies van CHU, ARP en PvdA ging vanaf de jaren zestig gepaard met de komst van nieuwe partijen in de raad. De SGP wist als enige van de zes

¹⁹⁰ Lagerweij en Plekkringa, *Ede 1940-1945*, 61.

¹⁹¹ Van Eck, *Boeren en fabrieksarbeiders*, 169-186.

¹⁹² *Trendsignaal, Politiek in beweging*, Afdeling Onderzoek, Ontwikkeling & Statistiek Gemeente Ede, (Ede 1998) 4.

¹⁹³ De gegevens over de verkiezingsuitslagen in de bestudeerde periode zijn afkomstig uit GAE, inv. nr. -2.07.51 Verkiezing leden van de gemeenteraad. Vaststelling uitslag. 1946-1982. Map 4196 t/m 4205. Voor de verkiezingen van 1990 en 1994: GAE, dynamisch depot. De map met de verkiezingsuitslagen voor 1986 was niet aanwezig, voor de ontbrekende gegevens is gebruik gemaakt van de *Edese Courant*, 22 maart 1986.

Tabel 3.1 Percentage stemmen uitgebracht in Ede op de verschillende politieke partijen bij de verschillende verkiezingen tussen 1946 en 1994

	1946		1949		1953		1958		1962		1966		1970		1974		1978		1982	1986			1990			1994												
	TK 1948		PS 1950	TK 1952		PS 1954	TK 1956	PS 1958		TK 1959	PS 1962		TK 1963	PS 1966		TK 1967	PS 1970		TK 1971	TK 1972		PS 1974	TK 1977		PS 1978	TK 1981	PS 1982	TK 1982			TK 1986	PS 1987	TK 1989		PS 1991	TK 1994		
CHU	27,02%	22,39%	28,08%	22,84%	21,11%	26,84%	24,80%	21,23%	23,26%	24,66%	19,98%	22,50%	24,69%	20,90%	17,90%	19,70%	17,90%	20,60%	33,60%	13,80%	29,70%	31,30%	27,80%	33,00%	38,70%	37,90%	32,60%	31,48%	0,30%	29,50%	28,00%	39,40%	34,70%	39,70%	27,90%	31,60%	23,90%	20,58%
PvdA	26,19%	20,17%	20,32%	17,69%	22,77%	22,63%	21,01%	26,69%	21,07%	20,59%	23,29%	22,38%	22,32%	20,88%	16,40%	14,30%	16,40%	15,47%	9,90%	15,50%	16,50%	15,40%	16,80%	19,60%	14,80%	19,10%	15,00%	10,96%	16,60%	12,10%	18,20%	18,20%	17,80%	18,10%	14,50%	10,90%	13,90%	10,98%
AR	18,93%	22,87%	20,01%	27,80%	20,59%	18,98%	24,15%	18,40%	20,71%	19,25%	17,94%	18,03%	16,40%	14,86%	16,00%	13,80%	16,00%	14,50%		14,00%																		
KVP	4,73%	5,72%	5,28%	5,79%	5,52%	6,51%	6,81%	7,44%	7,97%	7,70%	8,27%	8,88%	8,90%	8,87%	7,40%	7,00%	7,40%	6,60%	6,30%	6,20%																		
VVD	5,22%	6,06%	10,36%	10,20%	7,31%	9,39%	7,57%	7,53%	10,80%	13,33%	12,38%	9,89%	10,91%	11,69%	11,10%	9,10%	11,10%	12,81%	11,50%	11,90%	16,60%	18,70%	21,90%	20,00%	15,80%	18,40%	20,90%	25,32%	26,60%	23,30%	18,50%	20,00%	17,20%	16,20%	13,10%	16,20%	20,50%	15,13%
SGP	14,51%	19,16%	15,24%	15,08%	19,32%	14,80%	13,85%	16,54%	14,10%	13,62%	15,30%	13,05%	12,16%	14,47%	11,90%	11,30%	11,90%	14,34%	15,40%	14,60%	14,40%	15,80%	14,20%	13,00%	14,50%	13,40%	12,40%	14,25%	11,60%	14,40%	14,40%	10,80%	14,50%	11,20%	15,80%	16,20%	10,80%	14,98%
Boerenpartij																																						
G.P.V.					0,22%	0,25%	0,33%	0,25%	0,34%		0,36%	0,50%	0,51%	0,53%	0,80%	0,40%	0,80%	1,33%	1,20%	2,60%	3,10%	2,00%	3,00%	1,30%	0,90%	1,00%			0,70%									
Chr. Gr.																																						
CPN	2,47%		0,71%	0,77%	1,10%	0,60%	0,78%	0,73%	0,55%		0,26%	0,40%		0,60%		0,60%	0,62%		0,70%	1,10%		0,70%	0,30%					0,40%										
PSP											0,67%	1,37%		1,29%	1,30%	1,30%	1,30%	0,95%		0,80%	0,80%		0,70%	0,50%				0,90%			4,60%	2,40%	4,40%	2,80%	5,70%	3,70%		
Vrouwenlijst																																						
Van Essen																																						
D'66																3,10%	5,24%	2,70%	4,80%	3,20%	0,30%	0,60%	5,00%	3,60%	4,60%	8,90%	7,00%	3,50%	3,40%	2,50%	4,70%	5,90%	6,30%	7,40%	12,10%	12,20%	8,35%	
Lijst Roseboom																	8,30%																					
Binding Rechts																	1,59%	1,40%	0,50%																			
DS'70																		6,00%	4,90%		1,70%	0,70%						0,30%										
PPR																	1,10%		1,20%	4,40%	4,30%	4,40%	1,30%					1,60%										
Progressief Ede																								4,00%	1,70%		4,30%		5,80%					2,50%		2,40%	6,89%	
Socialistische Partij																								0,70%		0,50%	0,68%		1,10%	0,4	0,20%	0,30%	0,30%	0,80%	0,40%			
RPF/GPV																								1,40%	0,80%	1,20%	4,00%	5,96%	4,30%	5,80%	5,30%	3,50%	5,20%	4,60%	8,20%	8,10%	8,60%	11,54%
Lijst Meijer																0,37%	0,20%	3,40%							0,80%				1,40%									
Div. Lijsten																2,80%								0,70%		0,70%				1,20%	0,50%	0	0,30%	0	0,20%			
Gemeente Belangen																4,90%		5,40%				3,30%			3,70%				3,20%	6,70%				6,60%			11,55%	
Ongeldig																																						
Rechtse Volkspartij																													0,60%	1,60%		0,30%		0,50%		0,60%		
Centrum Partij																												0,30%									5,60%	
																																				2,10%		

GAE, Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14232, 14233, 14235, 14237, 14238, 14239, 14240, 14241, 142342, 3005, GAE, EC, 19 maart 1970, GAE, *Ede in cijfers*, 1989, en *Ede in cijfers 1992*, en <http://kranten.delpher.nl> *Leeuwarder courant*, 4 mei 1994.(28 mei 2014)

De percentages voor de gemeenteraadverkiezingen zijn te vinden in de kolom onder de jaartallen.

Tabel 3.2 Uitslagen gemeenteraadsverkiezingen 1946-1994

	1946	1949	1953	1958	1962	1966	1970	1974	1978	1982	1986	1990	1994
CHU	27,02	28,08	26,84	24,66	24,69	19,70	33,60	31,30**	38,70	29,50	28,00	27,90	20,58
ARP	18,93	20,01	18,98	19,25	16,40	13,80							
KVP	4,73	5,28	6,51	7,70	8,90	7,00	6,30						
SGP	14,51	15,24	14,80	13,62	12,16	11,30	15,40	15,80	14,50	14,40	14,40	15,80	14,98
PvdA	26,19	20,32	22,63	20,59	22,32	14,30	9,90	15,40	14,80	12,10	18,20	14,50	10,98
PvdV/VVD	5,22	10,36	9,39	13,30	10,91	9,10	11,50	18,70	15,80	23,30	18,50	13,10	15,13
CPN	2,47	0,71	0,60										
Vrouw enlijst	x												
Van Essen	x												
Boerenpartij				0,85	4,11	18,29	4,20	7,90	2,00				
GPV					0,51	0,40	1,15	2,00	0,90				
PSP						1,30							
Gemeente Belangen						4,90	5,42	3,30	2,48	3,20	6,70	6,60	11,55
L. Roseboom							8,31						
Binding Rechts							1,39						
L. Meijer							0,20						
D'66							2,63	0,30	3,60	3,40	2,50	7,40	8,35
PPR								4,30					
PE									4,00	5,80			
SP									0,70	1,10	0,40	0,80	
RPF*									0,80	5,80	5,30	8,20	11,54
RV										1,60			
PE/GL											4,60	5,70	6,89

Bron: Tabel 3.1. Vanaf 1970 zijn CHU en ARP met een gezamenlijke lijst uitgekomen. In 1974 komt de KVP nog met een gezamenlijke lijst uit, maar in de uitslag zijn de uitkomsten door CHU, ARP en KVP gezamenlijk genomen en gepresenteerd. GAE, Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14232, 14233, 14235, 14237, 14238, 14239, 14240, 14241, 142342, 3005, GAE, EC, 19 maart 1970, GAE, *Ede in cijfers*, 1989, en *Ede in cijfers* 1992, en <http://kranten.delpher.nl> Leeuwarder courant, 4 mei 1994. (28 mei 2014)

partijen die vanaf 1945 in de raad zaten, haar stemmenaandeel te behouden. (tabel 3.2) Overigens doorgaans zonder deel uit te maken van de coalitie.¹ Ede week zeker in dit opzicht af van de landelijke politieke verhoudingen. In deze gemeente groeide de SGP, ondanks hetseculariseringsproces en de komst van vele nieuwe inwoners in de gemeente uit tot een van de grootste partijen in de raad, terwijl daarnaast vanaf de jaren tachtig ook de RPF-GPV niet alleen in de raad kwam, maar vier verkiezingen later even groot was als de PvdA. In Ede kon, op twee verkiezingsjaren na, in deze vijftig jaar een meerderheidscoalitie gevormd worden door de confessionele partijen. Alleen gebeurde dit niet.

1946-1966: opbouw vaste kern vanuit de zes partijen

De ARP is weliswaar ouder dan de CHU, maar al voor de oorlog had de CHU meer zetels in de raad en behield deze positie tot de vorming van het CDA.² (tabel 3.3) Op dit punt week Ede duidelijk af van de landelijke trend. De partij behaalde in 1962 zelfs negen zetels, het hoogste aantal dat de partij ooit zou behalen. Gezien de gestage uitbreiding van het totale aantal raadszetels moet dit beeld gecorrigeerd worden en dan wordt zichtbaar dat al na de verkiezingen van 1949, relatief beschouwd, het verlies langzaam inzette. Ook de ARP wist weliswaar nog in 1953 en 1958 een extra zetel te veroveren, maar leverde procentueel in. Winst en verlies liepen bij de verschillende verkiezingen voor beide partijen niet gelijk op waardoor er enigszins compensatie optrad. De procentuele terugloop in het aantal confessionele stemmers raakte de SGP amper. De partij zakte van 15,2 procent in 1949 naar 12,2 procent in 1962. De groei zat in deze periode in de confessionele hoek bij de buitenstaander, de KVP. Het katholiek volksdeel van de gemeente was tot 1900 een hele kleine groep

¹ Met één uitzondering: van 1973 tot 1974 maakte de SGP voor één jaar deel uit van de coalitie. Dit komt nog verderop in de hoofdstuk aan de orde in de subparagraaf 1966: het begin van een nieuwe periode.

² Van zowel de ARP als de CHU zijn geen archieven bewaard gebleven van voor 1945. Wel is bekend dat in Bennekom in 1897 een kiesvereniging van de ARP is opgericht. De CHU werd landelijk in 1908 opgericht. Gegevens over de oprichtingsdatum in Ede ontbreken in het gemeentearchief.

Tabel 3.3 Verdeling gemeenteraadszetels over de partijen, 1945-1994

	Vrijzinnigen	CHU	ARP	CHU/ARP	KVP	CDA	SGP	PvdA	VVD	Boerenpartij	Gemeente Belangen	L. Roseb.	D66	PPR	PE	GL/PE	RPF/GPV	totaal
1945	3*	7	5		1		2	6										25**
1946		8	5		1		4	8	1									27
1949		8	5		1		4	6	3									27
1953		8	6		2		4	7	2									29
1958		8	6		2		4	7	4									31
1962		9	5		3		4	8	3	1								33
1966		7	5		2		4	5	3	6	1							33
1970				13	2		6	3	4	1	2	3	1					35
1974				10	1		6	6	7	3	1			1				35
1978						16	5	6	6	1	1		1		1			37
1982						12	5	5	9		1		1		2		2	37
1986						11	6	7	7		2		1			1	2	37
1990						11	6	5	5		2		3			2	3	37
1994						8	6	4	6		4		3			2	4	37

Bron: zie tabel 3.1.

van zo'n 100 personen.³ Door de komst aan het begin van de twintigste eeuw van de kazerne en vervolgens de ENKA, en onder andere daardoor gegenereerde komst van nieuwe inwoners, groeide het katholieke volksdeel langzaam maar gestaag om in 1962 in electorale zin een hoogtepunt te bereiken met drie zetels. In dat jaar behaalden CHU, ARP en KVP samen voor het laatst een meerderheid in de raad. De secularisering van de samenleving, deels versterkt door het voortdurende vestigingsoverschot, werd zichtbaar in de politiek.

De verkiezingen van 1946 laten zien dat het kiescollege een redelijk goede inschatting van de politieke verhoudingen had gemaakt. Er traden geen grote verschuivingen op vergeleken met de samenstelling van de noodraad. De PvdA wist deels te profiteren van het uiteenvallen van de VDB en veroverde twee extra zetels. Met Mens, die tot die tijd behoorde tot de Vrijzinnige groepering, was een gerespecteerd politicus tot de partij toegetreden. Zijn overstap droeg zeker bij aan een bredere acceptatie van de socialisten in de Edese gemeenschap. De SDAP was sinds 1919 vertegenwoordigd in de raad en had langzaam maar meer stemmen veroverd. Dit was vooral een gevolg van de toename van het aantal arbeiders van de ENKA. Toch vormde de partij voor de oorlog 'een machteloze minderheid'.⁴ Een socialistische visie op maatschappij en samenleving bleef veel weerstand oproepen in de lokale politiek. Zo oordeelde de voorzitter van de AR-kiesvereniging Bennekom bij haar vijftigjarig bestaan in 1948 als volgt: *'...de partij van de Arbeid werd geboren. Dat het een misgedrocht was blijkt uit de vruchten van de regeringspolitiek. Hoog van de toren blaast ze en we worden haast dictatoriaal geregeerd.'*⁵ Al vóór dat jaar was duidelijk geworden dat socialisme en bestuurlijke verantwoordelijkheid voor de protestantse partijen niet een vanzelfsprekende combinatie vormden. Het verzet in de landelijke politiek tegen regeringsdeelname van de SDAP van voor de Tweede Wereldoorlog speelde ook in Ede en dit was na de oorlog niet meteen verdwenen, zoals we nog zullen zien. Maar de PvdA bleef een van de grote raadspartijen. Vanaf 1949 tot 1966 schommelde het percentage PvdA-stemmers tussen de 20 en 22 procent. De partij scoorde daarmee onder het landelijke gemiddelde, maar bleef in Ede tot 1966 wel de op één na grootste. De liberalen wisten ondanks het uiteenvallen van de VDB in 1946 een zetel te veroveren voor de Partij van de Vrijheid, voorloper van de VVD. Vier jaar later wist de VVD 10 procent van de kiezers te trekken. De partij bleef jarenlang rond dit percentage schommelen, pas in 1974 zette de groei echt door. Gezien de

³ T. van 't Veld, *De kerk als moeder, kerken en geloofsgemeenschappen in Ede in de twintigste eeuw* Deel 1, *De oudste drie* (z.p. 2000) 167.

⁴ P. van Cruyningen, *Boeren aan de macht? Boerenemancipatie en machtsverhoudingen op het Gelderse platteland, 1880-1930* (Hilversum 2010) 219.

⁵ GAE, Archief Anti Revolutionaire Partij, Kiesvereniging Bennekom, 1945-1980, inv. nr. 61, Verslag 50-jarig bestaan Bennekomse ARP-kiesvereniging, gevierd op 26 februari 1948.

verkiezingsuitslag van 1946 had het kiescollege in 1945 de SGP tekort gedaan. De partij veroverde bij de verkiezingen in 1946 vier zetels, een verdubbeling.

De zes partijen, CHU, ARP, KVP, SGP, PvdA en VVD, ondervonden tot 1966 eigenlijk geen echte concurrentie van andere partijen. Ede had in 1946 wel een curiosum. In dat jaar prijkte er op het stembiljet een 'Vrouwenlijst'. Vier vrouwen deden een gooi naar een raadszetel: C.J. Dinger-Campioni, G.A. Groenendaal, A.C. Andreoli-Gulikers en J.G. Bloemhof-De Boer. Ondanks een aantal kleine advertenties in de lokale pers werd er door de redacties geen aandacht besteed aan dit voor Ede toch beslist unieke fenomeen.⁶ De vier buitenbeentjes wisten 95 stemmen te vergaren, zij herhaalden hun initiatief in 1949 niet. Alle vier waren van buiten Ede afkomstig, drie van hen woonden pas sinds de oorlog in Lunteren.⁷ Eén van de vier was geen echte buitenstaander. Zij was de schoonzuster van notaris R. Dinger in Lunteren. Haar zwager en haar man behoorden tot de notabelen in dit dorp. De liberaal Dinger, was aan het begin van de twintigste eeuw als kandidaat-notaris in Lunteren aan de slag gegaan en raakte evenals zijn voorgangers J. van den Ham en G.J. Wilbrink sterk betrokken bij de Lunterse gemeenschap. Zowel Wilbrink als Dinger waren voor de oorlog gemeenteraadslid geweest. Toch was deze connectie voor de dames onvoldoende om de kiesdrempel te halen. Vrouwen zouden in Ede nog een lange weg te gaan hebben voordat zij, naar rato, vertegenwoordigd zouden zijn.

Op de enige andere (lokale) lijst, de Lijst Meijer, die in 1946 op het stemformulier prijkte, werd amper een stem uitgebracht.⁸ Ook de volgende jaren kwamen afgezien van de raadspartijen weinig andere partijen op de kieslijsten voor. De CPN deed vergeefs een gooi naar een raadszetel in 1946, 1949 en 1953. In dit laatste jaar werd de lijst aangevoerd door de communiste Schouten-Escher uit Bennekom, aangevuld met twee niet partijgebonden kandidaten, met een programma gericht op vrede en welvaart en vermindering van de defensie-uitgaven.⁹ Waar de partij op landelijk niveau haar in de oorlog opgebouwde krediet om wist te zetten in zetelwinst en in 1946 10 procent van de stemmen veroverde, bleef de partij in Ede dat jaar op 2,5 procent steken, om vervolgens helemaal weg te zakken. In 1958 dong de in dat jaar opgerichte Boerenpartij ook naar de gunst van de Edese kiezer, maar behaalde maar 0,85 procent van de stemmen. De partij had in meerdere gemeenten een kieslijst ingediend, maar behaalde alleen in Valburg en Zelhem de kiesdrempel. In Ede lukte het niet, ondanks het feit dat de voorzitter van de partij, Koekoek, sinds 1947 in Bennekom woonde. In 1962 liep het solide bastion gevormd door de zes raadspartijen het eerste scheurtje op. In dat jaar kwam Koekoek wel voor de Boerenpartij in de raad van Ede. Het GPV dat sinds 1953 aan de raadsverkiezingen meedeed, zou pas na het aangaan van een samenwerkingsverband met de RPF in 1982 een zetel behalen.¹⁰

1966-1978: Ede in transitie

De piek in het aantal partijen dat aan de verkiezingen meedeed, werd bereikt in de tweede periode: 1966-1978. In Ede werkte de Boerenpartij als een katalysator. Zowel vanuit een nationaal perspectief, als ook voor Ede fungeerde de partij als een protestpartij. De partij veroorzaakte in 1966 een aardverschuiving in de lokale verhoudingen (tabel 3.4). De spectaculaire verkiezingswinst van 18,2 procent was goed voor zes van de 33 zetels en de Boerenpartij werd daarmee na de CHU de tweede partij. Landelijk had de Boerenpartij 4,5 procent van de stemmen gekregen, aanmerkelijk minder dan in Ede. Het was duidelijk onrustig geworden in de Edese politiek, Ede liet haar proteststem horen in een keuze voor rechts. De PSP die in dit jaar voor het eerst meedeed, wist de kiesdrempel niet te halen, de andere nieuwkomer, Gemeente Belangen wel. De uitslag van de Provinciale

⁶ GAE, In de *EC*, 13 juli 1946 is een van die kleine advertenties te vinden: 'Vrouwen stemt vooral op vrouwen, stelt in lijst 7 uw vertrouwen'.

⁷ De vier vrouwen woonden bij elkaar om de hoek in Lunteren. Mw. Andreoli en mw. Dinger hadden allebei in Indië gewoond, mw. Bloemhof, de ongetrouwde van de vier, was apothekersassistente. De Veluwe trok meer oud-Indiëgangers aan. Het viertal week ook verder qua samenstelling af van het algemene beeld. Waar de ene katholiek was, had de ander bij de rubriek godsdienst 'geen' laten aantekenen in de burgerlijke stand. Het bleek geen belemmering voor hun politieke ambities te zijn. Gemeentearchief EDE, GBA gegevens, mede met dank aan D. Kranen en J. van de Hurk.

⁸ Deze groepering had ook voor de oorlog mee gedaan aan de verkiezingen, en ook toen niet een zetel veroverd.

⁹ GAE, *EC*, 21 mei 1953.

¹⁰ De RPF was in 1975 opgericht uit onvrede over de koers van de ARP en de CHU. De partij deed in 1977 voor het eerst aan de landelijke verkiezingen mee.

Tabel 3.4 Stemmenwinst en verlies gerekend tussen uitslagen verkiezingen 1966-1974

	1962	verschil	1966	verschil	1970	verschil	1974
	30.337	4.622	34959		29121	7356	36477
CHU	7490	-630	6860	-1928	9765	1603	11368
PvdA	6766	-1761	5005	-2029	2976		5605
AR	4975	-142	4833				
KVP	2700	-256	2444	-708	1736	-149	1587
VVD	3311	-116	3195	165	3360	3431	6791
SGP	3693	253	3946	541	4487		5761
Boerenpartij	1245	5122	6367	-5145	1222	1274	2887
G.P.V.	156	-5	151	185	336	376	712
PSP			437				
D'66				766	766	-656	110
Lijst Roseboom					2421		
Binding Rechts				405	405		
D'70							370
Lijst Meijer					70		
PPR							1571
GB			1721	-144	1577	-388	1189

Bron: GAE, Gemeentebestuur 1948-1086, STA, 14237, 14238, 14239, 14240, 14241.

Statenverkiezingen van maart 1966 waren een teken aan de wand geweest. In Gelderland had de ARP een, de KVP twee, maar de PvdA vier zetels verloren. Volgens Krajenbrink waren de KVP- en de PvdA-stemmers het meest gevoelig voor de roep van de koekoek.¹¹ Tabel 3.4 laat zien dat in Ede vijf van de zes 'oude' partijen hadden ingeleverd, de PvdA werd het hardst geraakt. De partij verloor 8 procent van haar aanhang en duikelde naar 14,3 procent. Alleen de SGP wist stemmenwinst te boeken. Deels kan dit laatste verklaard worden door de verlaging van de stemgerechtigde leeftijd van de stemgerechtigde leeftijd van 25 naar 23 jaar in 1963. De SGP stond bekend om haar trouwe achterban die door deze maatregel een grotere kiezersgroep kon mobiliseren, het gevolg van de hoge vruchtbaarheidscijfers in deze bevolkingsgroep.¹² Het belang van de jonge kiezer werd ook door de andere partijen wel degelijk gezien, maar uit de archieven van de CHU en ARP is op te maken dat zij, en volgens hen ook de andere partijen, duidelijk moeite hadden om jongeren voor de partij(politiek) te interesseren. De jongeren in Ede waren blijkbaar al voor 1966 moeilijk aan een partij te binden.

Winst voor de Boerenpartij

Was de stem op de Boerenpartij in Ede ook een proteststem? De uitslag van de verkiezingen in Ede in 1966 bevestigt de lijn die Vossen schetst voor de jaren zestig.¹³ Er mocht dan een 'nieuw Babylon' in aanbouw zijn, maar het naoorlogse moderniseringsproces riep evengoed verzet op. Koekoek wist behendig in te spelen op deze sentimenten. In *De Vrije Boer* (DVB), het blad van de gelijknamige vereniging die is opgericht in 1947, beperkte Koekoek zich al snel niet meer tot verzet tegen de overheidsregulering in de landbouw, al was dit onderwerp voor de vereniging wel de hoofdreden van haar bestaan. Koekoek zocht in toenemende mate in de jaren vijftig ook nieuwe, niet agrarisch gebonden, lezers. God, koningshuis en vaderland stonden hoog in het vaandel. Daarnaast varieerde Koekoek in zijn wekelijkse artikelen in *DVB* op de mantra dat staatsdirigisme het individu de das om deed. Koekoek keerde zich tegen overheidsregulering en pleitte voor vrije marktwerking. In die zin stond de Boerenpartij dicht bij de SGP, maar in de Edese politiek bestond ook binnen de CHU, ARP en VVD huiver tegen een te sterke overheid.

Koekoek droeg zonder problemen tegengestelde opvattingen uit. Zo verzette hij zich tegen een te grote rol van de overheid in het maatschappelijk leven, maar hij combineerde deze visie even gemakkelijk met het verwijt aan dezelfde overheid dat zij faalde in het voorzien in steunmaatregelen wanneer haar onderdanen bescherming nodig hadden in economisch zware tijden. Nooit trekt in zijn

¹¹ E.J. Krajenbrink, *Het landbouwschap, 'Zelfgedragen verantwoordelijkheid in de land- en tuinbouw 1945-2001* (Nieuwerkerk a/d IJssel 2005) 174.

¹² *Ede in cijfers, 1986*, Sociografisch Bureau (Ede 1986) 84

¹³ Vossen, 'De andere jaren zestig', 245-266.

dissertatie uit 1969 onder meer de conclusie dat de Boerenpartij vooral stemmen trok onder dat deel van de boerenbevolking dat minder geneigd was invulling aan haar eigen toekomst te geven. Deze groep was traditioneel ingesteld en minder goed in staat om een realistische inschatting van de agrarische ontwikkelingen te maken. Onzekerheid over de toekomst van het eigen bedrijf, versterkt door het landbouwstructuurbeleid van de overheid, ging gepaard met de neiging om op de overheid terug te willen vallen voor steunmaatregelen.¹⁴ De professionalisering in de agrarische sector, de schaalvergroting, mechanisering en intensivering, opvoering van de arbeidsproductiviteit; het waren ontwikkelingen die bedreigend waren voor het voortbestaan van de kleine bedrijven.¹⁵ Dit speelde zeker op de Veluwe en daarmee ook in Ede. Hier was vanaf het einde van de negentiende eeuw het aantal kleine boeren, die vaak het landbouwbedrijf alleen konden runnen wanneer er inkomsten uit een nevenbetrekking waren, sterk toegenomen. Veel van deze kleine boeren waren traditioneel ingesteld, hadden weinig op met scholing en met verandering in de bedrijfsvoering. Dit beeld wordt ook opgeroepen door Hendrikus van Eck, die onder het pseudoniem *Boer Bart* in de Edese Courant wekelijks een column schreef. Hij hield vanaf de jaren vijftig met grote regelmaat een pleidooi voor mechanisering, het nut van een zakelijke bedrijfsvoering, de noodzaak van verhoging van efficiëntie, voor meer kennis en kunde en keerde zich tegen de traditioneel ingestelde kleine boeren die weinig ophadden met veranderingen.¹⁶ Van Eck behoorde tot de grote boeren uit de Kraats, het landbouwgebied ten westen van Bennekom. In de Kraats was in het midden van de negentiende eeuw een 'krachtige, zelfbewuste boerenstand' ontstaan, waarbinnen een beperkt aantal boerenfamilies de dienst uitmaakte.¹⁷ Veel van deze boerenfamilies waren politiek actief en zaten in de raad of waren wethouder voor de ARP.¹⁸ Het verschil met de kleine boerenbedrijfjes die aan het einde van de eeuw op de zandgronden opkwamen, was groot. Binnen de gemeentegrenzen van Ede waren dit de gebieden waar de SGP sterk was vertegenwoordigd.

Het harde overheidsoptreden tegen een drietal boeren in Hollandscheveld in maart 1963, die weigerden hun contributie voor het Landbouwschap te betalen, was door de Boerenpartij, maar vooral door haar voorman, landelijk publicitair goed uitgebuit. Lokaal wist Koekoek het beslag dat de overheid legde op een deel van zijn bezit, een weiland in Bennekom, als sanctie voor het niet betalen van de verplichte bijdrage aan het Landbouwschap, evenzeer publicitair goed onder de aandacht te brengen. Van Vossen toont aan dat de Boerenpartij landelijk breder wist te scoren dan alleen onder de 'vrije boeren'. Enerzijds speelde de Boerenpartij in stedelijke gebieden in op gevoelens van sympathie voor wat ervaren werd als een bedreigde boerenstand, anderzijds zocht Koekoek ook bewust toenadering tot conservatieve groepen buiten de agrarische gemeenschap.¹⁹

Ook voor Ede kan de groei van de Boerenpartij niet simpel op het verzet van de kleine boeren tegen de veranderingen in de sector teruggevoerd worden, ook al waren drie van de zes fractieleden van de Boerenpartij in 1966 agrariërs.²⁰ Koekoek heeft weten te profiteren van de onrust die in de Edese samenleving was ontstaan door de snelle veranderingen die eind jaren vijftig in gang waren gezet. De plannen voor grootschalige saneringen van het centrum van Ede en Bennekom en in mindere mate Lunteren, riepen veel verzet op. Koekoek hamerde er in de raadsdebatten op dat het college te gemakzuchtig geld uitgaf aan onnodige projecten. Het dorpse karakter werd door de

¹⁴ A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren* (Meppel z.j.) 213.

¹⁵ De studie van Karel laat zien dat de houding van veel kleine boeren, door hun andere visie op hun bedrijf, namelijk de opvatting dat het een bedrijf dat meer een manier van leven was dan als een efficiënt gerunde hoofdbron van inkomsten, minder goed aansloot op de landbouwpolitiek zoals deze vanuit de overheid en de grote boerenbonden uitgedragen werd. Karel, *De maakbare boer*, 319-330. Zie verder Krajenbrink, *Het Landbouwschap*, G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland* (Bussum 2000).

¹⁶ Verzameling columns van 'Boer Bart' in de Edese Courant, privéarchief mw. Willemse.

¹⁷ A. Nooij, 'Feodale heren en eingegeërfde boeren', in: B. Lever, R. Hoekstra, G. Vlaskamp, eds. *Dit is Bennekom. Verleden, heden en toekomst van een bijzonder dorp* (Bennekom 2006) 35-54, aldaar 52. Deze boeren speelden onder meer een leidende rol bij de Doleantie in Bennekom. Zie C.A. Heitink, *Van Woelingen en samenspraak* (Bennekom 1987) 13-25.

¹⁸ H.J. van Eck (geen familie van 'boer Bart') heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar de vooroorlogse relatie kerk-politiek in de gemeente Ede. H. J. van Eck, *Boeren en fabrieksarbeiders. Een sociografie van de gemeente Ede* (Amsterdam 1938) aldaar 154-183.

¹⁹ Vossen, 'De andere jaren zestig', 245-266.

²⁰ Hierbij moet opgemerkt worden dat Koekoek zichzelf nog als horende tot de boerenstand rekende, maar al vanaf begin jaren zestig door het Landbouwschap niet meer als zodanig werd aangeslagen. Wel bezat hij een aantal hectare weiland en enkele bospercelen. Hij kocht en verkocht vanaf de jaren zestig voornamelijk enkele pony's die hij na aankoop een tijd liet weiden om daarna weer te verkopen.

plannen duidelijk aangetast, in de nieuwe woonwijken zouden hoge galerijflats de skyline van Ede sterk veranderen en de gehele uitbreiding zou ten koste gaan van boerenland. Het plan voorzag in grootschalige doorbraken waarvoor honderden woningen zouden moeten verdwijnen. Ook het centrum van Bennekom zou tegen de vlakke moeten om ruimte te maken voor de auto en voor de bouw van meer representatieve panden en ook hier voor hoogbouw, al beperkte deze zich tot flats met drie woonlagen. De sloopplannen stuitten op veel weerstand en de bezwaarschriften stroomden binnen. De aantasting van het oude vertrouwde dorpsgezicht, dat de plannen inhield, riep veel verzet op.²¹ Bovendien dreigde met de sloop van in totaal meer dan 1000 woningen, ongeveer een twaalfde van alle woningen in de gemeente te verdwijnen. Ede kende in deze periode nog steeds een tekort aan woningen en in het buitengebied waren nog lang niet alle illegale noodwoningen geruimd.

Behalve het verzet tegen de afbraak en nieuwbouw van woningen, was er in de raad veel verzet tegen de aantasting van de eigendomsrechten, een onderwerp waar Koekoek ook veelvuldig tegen te hoop liep. Zijn opvatting was radicaal. In zijn ogen had de overheid geen enkel recht om een eigenaar beperkingen van welke aard ook op te leggen ten aanzien van het gebruik van rechtmatig eigendom. Een visie die hij ook in de praktijk bracht, waarbij hij lak had aan de wettelijke regelgeving.²² Koekoek wist in de politiek succesvol een beeld op te roepen van een eenvoudige boer die zich niet schaamde voor zijn afkomst en desnoods op klompen naar Den Haag toog om daar de gevestigde politieke elite te confronteren met haar kortzichtigheid, haar zelfgenoegzaamheid en haar tekortkomingen.²³ Deze lijn koos hij ook in de Kamer²⁴ - en raadsdebatten. De slimme keuze om de positie van de underdogpositie van de gewone man te combineren met een soort narrenrol legde hem landelijk en lokaal in 1966 geen windeieren.

De affaire Blansjaar: olie op het vuur

In Ede speelde vooraf aan het verkiezingsjaar naast de commotie rondom de Kernplannen ook nog wat de 'affaire Blansjaar' is gaan heten.²⁵ In juli 1965 was in de raad de vraag gesteld of het college in het verleden niet te coulant was omgesprongen met de voormalige exploitant van het kampeerterrein De Heidekamp in Otterlo, de heer Blansjaar. Blansjaar had De Heidekamp kort daarvoor zeer lucratief van de hand gedaan en was teruggekeerd naar het westen van het land. De geschiedenis van dit kampeerterrein - waar de KNVB vanaf 1960 jeugdkampen voor zo'n 500 jongens hield -, was er een van voortdurend niet nakomen van afspraken door de beheerder enerzijds, en het verlenen van ontheffingen van de kant van het college anderzijds. De raad wenste opheldering over de gang van zaken. Tegen de wil van het college besloot de raad in de desbetreffende raadsvergadering om het antwoord van het college niet af te wachten. Staande de vergadering werd een onderzoekscommissie ingesteld, een in Ede tot dan toe, en ook daarna, een zeer ongebruikelijke stap. Alle politieke partijen waren in deze commissie vertegenwoordigd. Het zou echter een jaar duren voordat de commissie haar eindrapport afrondde. Het onderzoek duurde deels zo lang omdat de betrokken wethouders weigerden voor de commissie te verschijnen. In het eindrapport, dat al voor openbaarmaking voor ophef zorgde, werden het college diverse verwijten gemaakt: laksheid, het op oneigenlijke gronden te soepel behandelen, zo niet bevoordelen van een inwoner en het in de wind slaan van ambtelijke adviezen.

Uit mijn onderzoek naar het beleidsterrein van de ruimtelijke ordening in Ede is gebleken dat bestemmingsplannen nogal eens door de raad werden aangepast om tegemoet te komen aan de wensen van individuele inwoners.²⁶ Ook hadden verschillende raadsleden, niet alleen Koekoek, zeker

²¹ Dit komt in het hoofdstuk over de Ruimtelijke Ordening meer uitgebreid aan de orde.

²² Zo begon Koekoek in 1970 een illegale camping op een bosperceel bij Bennekom dat hij in bezit had. Zie J. Bloembergen/Lukkes, 'Koekoek: held van de 'vrije boeren', *Locus, Tijdschrift voor studenten en docenten Cultuurwetenschappen*, 29 (2011) 8- 13, aldaar 11-13. GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14420.

²³ Dit beeld komt ook naar voren uit de gesprekken die ik gevoerd heb met verschillende inwoners van Bennekom en Ede die in de jaren zestig op Koekoek gestemd hebben en in de man waardeerden dat hij ronduit voor zijn mening uitkwam, ongeacht wie hij tegenover zich had. Het voorbeeld dat hij desnoods gewoon op klompen naar Den Haag afreisde is woordelijk opgetekend.

²⁴ P. Otten, 'De boer die lijdt het meest, door de Haagse landbouwgeest': analyse van de standpunten van de Boerenpartij over het Nederlandse landbouwbeleid (Ongepubliceerde masterscriptie Open Universiteit 2014).

²⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13523 Onderzoek door een raadscommissie ad hoc naar het door de gemeente

gevoerde beleid inzake het door de heer J. Blansjaar geëxploiteerde kampeerbedrijf te Otterlo.

21-07-1965 - 15-08-1967

²⁶ Zie het hoofdstuk over de ruimtelijke ordening.

tot begin van de jaren zestig, het college vaak aangesproken op, een in de ogen van de raad, te stringente aanpak van illegale bewoning van de na de oorlog veelvuldig gebouwde noodwoningen. Maar in het geval Blansjaar viel de raad juist over de soepele opstelling van het college. Waarom kwam het college er niet met mee weg met de verdediging dat men een poliopatiënt, die voor 70 procent arbeidsongeschikt was en minvermogend, de helpende hand had willen bieden bij zijn poging om zijn gezin zelf te kunnen onderhouden?²⁷ Wat ging hier mis? Er kunnen vier oorzaken worden aangewezen. Ten eerste ging het hier om een buitenstaander. Blansjaar was afkomstig uit Leiden. Hij had vanaf 1956 getracht om, zonder ervaring op dit gebied, op een terrein waarop geen agrarische bestemming, lag een pluimveebedrijfje op te zetten. Het college had hem, om dit bedrijf op te zetten, een aantal ontheffingen verleend. Zo mocht hij onder andere één van de schuren als noodwoning inrichten zolang het bedrijf niet lonend was. De pluimveehouderij mislukte en Blansjaar vatte in 1959 het plan op om op het terrein een aantal vakantiehuisjes te bouwen. Dit plan zou uiteindelijk slagen, mede dankzij de soepele houding van het college. Deze verleende opnieuw ontheffingen, bevorderde de verandering van de bestemming die op de grond lag, en rekende een relatief lage erfpacht. Deze welwillende houding van het college werd vanaf begin jaren zestig positief beïnvloed doordat bekend werd dat de KNVB op zoek was naar een geschikt kampeerterrein voor jeugdkampen.²⁸ De voetbalbond liet het oog op De Heidekamp vallen vanwege de centrale ligging op de Veluwe in de nabijheid van het dorp Otterlo en het daar gelegen voetbalterrein. De KNVB wilde wel financieel bijspringen om het kampeerterrein verder te ontwikkelen. Maar eind jaren vijftig, begin jaren zestig wilden wel meer ondernemers hun 'kamphuisjes'-terrein uitbreiden en dit stuitte nogal eens op een weigering, veelal omdat de provincie geen aantasting wilde van de Veluwe. Dat de plannen in het geval van Blansjaar wel rond kwamen, riep bij een aantal raadsleden vragen op. Bovendien had Blansjaar zich bij de inrichting van het kampeerterrein opnieuw herhaaldelijk niet aan afspraken gehouden.

Het feit dat de bij de zaak betrokken wethouders Wiegeraadt en Jansen (CHU), en Roseboom (PvdA) weigerden voor de commissie te getuigen, droeg er aan bij dat het conflict met de raad hoog opliep. De wethouders beriepen zich er op dat zij niet in staat waren bij een mondelinge presentatie uit het hoofd naar waarheid de vragen van de commissie te kunnen beantwoorden, omdat zij zich niet alle feiten en details van deze al jarenlang durende zaak feilloos uit hun herinnering konden ophalen. Uiteindelijk besloten ze hun verweer schriftelijk bij de commissie in te leveren. Maar door hun weigering riepen ze het beeld op dat zij geen verantwoording aan de commissie wensten af te leggen, en ook niet hoefden af te leggen. Maar de raad was in vergelijking met de jaren vijftig ondertussen veel mondiger geworden, de democratisering liet zich hier voelen. De weigering van de wethouders schoot de commissie dan ook volkomen in het verkeerde keelgat. Het recht om te weigeren voor de commissie verantwoording af te leggen, werd door de commissie niet erkend en werd door de leden hoog opgenomen. Hier werd de controlerende taak van de raad met voeten getreden.

Dat het de onderlinge verhoudingen geen goed deed, is duidelijk op te maken uit de toonzetting van het rapport. De commissie was op bepaalde onderdelen selectief geweest in haar keuze van de feiten en en had de zaken deels gekleurd weergegeven.²⁹ Dit viel verkeerd bij burgemeester Platteel, die overigens pas na het vertrek van Blansjaar uit de gemeente burgemeester was geworden. Het debat in de raad verliep in een stekelige sfeer. Dit werd versterkt doordat de commissie wel bepaalde aantijgingen deed, maar deze niet concreet kon maken, omdat zij veel van haar zegslieden geheimhouding had toegezegd. Door wel in het debat naar deze verkregen informatie te verwijzen zonder man of paard te noemen, onthield zij het college de mogelijkheid zich te verdedigen. Zo werd het ook voor de raadsleden die niet in de commissie zaten, moeilijk een oordeel te geven. Het maakte een deel van de beschuldigingen aan het adres van het college schimmig.

De derde oorzaak lag in het feit dat Blansjaar in concubinaat leefde. Dit was koren op de molen van vooral de ARP en SGP raadsleden. Ook de voorzitter van de commissie, de VVD'er G.W. Bos vond dit moreel verwerpelijk, zeker omdat het hier de beheerder van een jeugdkamp betrof. De

²⁷ Het bedrijf werd in 1965 verkocht voor een bedrag van f. 250.000,-- Een prijs die aangeeft dat uiteindelijk een goed renderend bedrijf was ontstaan. GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13523 Onderzoek door een raadscommissie ad hoc naar het door de gemeente gevoerde beleid inzake het door de heer J. Blansjaar geëxploiteerde kampeerbedrijf te Otterlo.

21-07-1965 - 15-08-1967, zie rapport raadscommissie p. 17.

²⁸ Wethouder Roseboom was voetballiefhebber en had goede contacten met de KNVB.

²⁹ Zo werd het college zwaar aangerekend dat zij ambtelijke adviezen in deze zaak niet heeft gevolgd. Burgemeester Platteel reageerde hierop met de opmerking dat het aan het college was of een advies gevolgd werd of niet. De toon van het rapport was te suggestief, maar Platteel's formele reactie was ook contraproductief.

CHU en de meerderheid van de PvdA-fractie wensten dit als een privézaak van Blansjaar te beschouwen. Ten slotte speelde een rol dat de raad minder volgzaam werd en de fractiediscipline scheurtjes begon te vertonen. Elke partij was in deze commissie vertegenwoordigd, maar het unanieme negatieve oordeel van de commissie over de opstelling van het college werd niet door de voltallige PvdA-fractie overgenomen en maakte het begin van de polarisatie binnen de PvdA zichtbaar. Het jarenlange gezag van Roseboom werd door de nieuwkomers in de fractie niet zonder meer geaccepteerd.

De bespreking in de raad van het eindrapport, door het college voorzien van een uitgebreide schriftelijke reactie, was fel en emotioneel. Platteel voerde als voorzitter van het college het woord en koos er voor het gevoerde beleid als collegebeleid te presenteren. Op deze wijze werd de ARP door Platteel medeverantwoordelijk gemaakt voor het gevoerde beleid. De toentertijd verantwoordelijke ARP-wethouder J. Fokkema was ondertussen opgevolgd door zijn partijgenoot W. Welgraven. De ARP-fractie ging in het debat in de oppositie. De partij ging zelfs zover door te stellen dat haar toenmalige wethouder Fokkema, toen de commissie hem hierna gevraagd had, had verklaard niet op de hoogte te zijn geweest van het concubinaat. Fokkema was ondertussen overleden. Hierdoor kwam de bewering van de overige drie betrokken wethouders, dat alle collegeleden bij de besluitvorming betrokken waren geweest en geen van hen verzet had aangetekend, minder geloofwaardig over. Platteel kon echter op basis van de stukken aantonen dat het desbetreffende politierapport bij de vergaderstukken voor het college had gezeten. Fokkema had over alle informatie beschikt, maar had blijkbaar niet alle stukken doorgenomen, zoals de burgervader fijntjes opmerkte. Het betrof een politierapport, vereist voor het verlenen van de vergunning voor het exploiteren van een kampeerbedrijf. Hierin was te lezen dat Blansjaar al zestien jaar in concubinaat leefde, een relatie waaruit vier kinderen waren voortgekomen, maar dat op dit gezin niets aan te merken viel.³⁰

Platteels verdediging op basis van het handboek van de jurist Oud, dat wethouders alleen verantwoording af te hoeften leggen aan de voltallige raad of aan de bijzondere vaste commissies en niet aan ad hoc commissies, stuitte op felle repliek van de VVD'er Bos. Bos had zich goed voorbereid, had zelfs contact gezocht met Oud en vocht de zienswijze van Platteel aan. Na lang discussiëren ging Platteel akkoord met het voorstel van Heij (CHU) om dit punt bij een aantal juristen en de wetenschappelijke bureaus van de diverse politieke partijen uit te laten zoeken. Uiteindelijk zou een onderzoek door een jurist uitwijzen dat Bos het bij het rechte eind had gehad.

Een andere opstelling van het college had veel frictie kunnen voorkomen. Door de weigering van de wethouders om door de commissie gehoord te worden, ontstond het gevoel dat het college een en ander onder de pet wilde houden. Het strak vasthouden aan de visie dat de wethouders met hun weigering zich aan de letter van de (gemeente-)wet hadden gehouden, deed de zaak geen goed. De raad had op haar beurt de reactie van het college, op het verzoek om meer informatie, ook eerst kunnen afwachten in plaats van stante pede te beslissen een onderzoekscommissie in te stellen.³¹ Platteel zette met zijn formele aanpak in op een zakelijke bespreking van het onderwerp, wat gezien de persoonlijke details zeker kies te noemen is. Maar zijn wat regenteske opstelling waar het de ontkenning van de wettelijke verplichting van het college om ook aan een ad hoc gevormde raadscommissie verantwoording af te leggen, werkte contraproductief. Het conflict verstoorde de relatie binnen de coalitie, waarbij in de raad de CHU en de meerderheid van de PvdA het college steunden, maar waar de ARP met de VVD en de SGP en twee raadsleden van de PvdA voor de motie stemden waarin de goedkeuring aan het beleid onthouden werd. De affaire Blansjaar gaf voeding aan het gevoel dat de politiek verantwoordelijken zaken binnenskamers regelden en desgevraagd maar moeizaam opening van zaken gaven. Dit gevoel leefde niet alleen bij de raadsleden maar ook bij de burgers. Bij de raadsverkiezingen in dat jaar bleek dat de Boerenpartij ook in Ede proteststemmen aan zich wist te binden.

De politiek komt nog niet tot rust

In de praktijk zou de Boerenpartij in de Edese politiek na de verkiezingswinst van 1966 weinig klaar spelen. Een consequente stem 'tegen' veranderde niet de politieke koers van het college en de raad. En zoals nog aan de orde zal komen, liet de partij de kans liggen om een wethouder te leveren. De partij ontliet bestuursverantwoordelijkheid en ontwikkelde geen alternatieve beleidsvoorstellen. Dit, in combinatie met steeds meer schandalen in en om de partij, leidde er toe dat de winst in 1970 als

³⁰ Blansjaar was nog gehuwd en uit dat huwelijk waren twee kinderen voortgekomen. Hij had zijn vrouw vlak na de oorlog verlaten, maar zij had altijd een scheiding geweigerd.

³¹ Op die vergadering waren van de 33 raadsleden maar 23 aanwezig. Een extra lastig element waardoor de zaak sneller op scherp kwam te staan.

Tabel 3.5 Verschuivingen in opkomst verkiezingen gemeente Ede tussen 1966 en 1994

	1966	1967	1970	1971	1972	1974	1977	1978	1981	1982	1986	1987	1989	1990	1991	1994
opkomst in %																
Tweede Kamer		95,0		79,1	83,5		88,0		87,0	81,0	85,8		80,3			78,8
(Ede)		95,6		82,2	87,0		91,5		89,8	84,6	88,7		84,5			
Provinciale Staten	95,0		68,1			67,8		74,4		68,4		66,3			52,3	
(Ede)			73,5			80,1		82,9		74,8		71,7			60,9	
Gemeenteraad	93,0		67,2			69,1		73,7		68,3	73,2			62,3		65,3
(Ede)						72,1		75,5		72,5	76,1			67,6		

Bron: cijfers uit eigen onderzoek (zie tabel 3.4, gecombineerd met cijfers uit: C.W.A.M. Aarts, Opkomst bij verkiezingen. Onderzoeksrapportage in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Directie Constitutionele Zaken en Wetgeving (http://doc.utwente.nl/61192/1/opkomst_verkiezing_8-99-2.pdf) 17 april 2013.

sneeuw voor de zon was verdwenen. De partij was terug op het niveau van 1962 en de positie van de lijsttrekker lag onder vuur. Koekoek was regelmatig afwezig bij raadsvergaderingen, onder andere door zijn verplichtingen als lid van de Tweede Kamer. De voorman van de Boerenpartij, die zich in DVB fel afzette tegen personen die functies stapelden en onbeschaamd de bijbehorende presentiegelden opstreken, bekleedde zelf verschillende vertegenwoordigende functies. Het was in 1968 een van de redenen geweest waarom de Groep-Harmsen in de Tweede Kamer zich van de Boerenpartij afsplitste.

Na de raadsverkiezingen in Ede in 1970 en voordat de raadsleden beëdigd werden, liet Koekoek aan de voorzitter van het stembureau weten zijn zetel niet te zullen aanvaarden, omdat het raadslidmaatschap niet te combineren viel met het Kamerlidmaatschap. Kort daarvoor had hij al aangekondigd te zullen bedanken voor zijn lidmaatschap van de Provinciale Staten van Gelderland. Deze wijze van handelen viel slecht bij de andere raadspartijen. De Boerenpartij werd van kiezersbedrog beschuldigd, nu haar lijsttrekker zich na de verkiezingen zich terugtrok. Nummer twee op de lijst, Jan de Koning, kwam in de raad en hij zou tot 1982 de zetel voor de Boerenpartij weten te behouden. Koekoek zou niet meer in de Edese raad terugkeren.³² De Boerenpartij heeft weliswaar niet veel klaar kunnen spelen in de Edese politiek, haar intrede in de raad en die van het kleinere Gemeente Belangen was wel het begin van meer pluriformiteit. Bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen zouden opnieuw nieuwe partijen een zetel veroveren.

In maart 1970 werd de opkomstplicht afgeschaft.³³ Bij de Provinciale Statenverkiezingen en de gemeenteraadsverkiezingen die in dat jaar werden gehouden, werd duidelijk welke uitwerking dit had. Een van de argumenten van de adviescommissie 'Opkomstplicht' om de wet aan te passen, was geweest dat de opkomstplicht tot ongewenste resultaten kon leiden. Uit ongenoegen om verplicht te moeten gaan stemmen, zouden sommige kiezers geneigd kunnen zijn om op een protestpartij te stemmen.³⁴ Deze visie lijkt bevestigd te worden door de uitslag van raadsverkiezingen in Ede: opkomstplicht afgeschaft, Boerenpartij gedecimeerd. Maar het verlies van vijf zetels van de Boerenpartij in 1970 heeft zeker ook te maken met de opstelling van de partij in de Edese politiek in de vier jaren daaraan voorafgaand. De partij was, zoals gezegd, weinig coöperatief. Het opkomstpercentage lag in Ede tot 1970 in lijn met de landelijke cijfers op zo'n 94 procent. De opkomst duikelde bij de volgende verkiezingen naar beneden, om rond de 70 procent te blijven hangen. In 1986 was er, in vergelijking met het landelijke percentage, nog een uitschieter naar 76 procent.³⁵ Ede bleef, vergeleken met het landelijke gemiddelde, steeds een paar procent hoger scoren. (tabel 3.5).

De SGP profiteerde als enige van de traditionele zes van het afschaffen van de opkomstplicht. Het verlies van de Boerenpartij heeft de SGP ook geen windeieren gelegd. De partij behaalde in 1970

³² GAE, EC, 1 juli 1970.

³³ Het wetvoorstel om de opkomstplicht af te schaffen werd op 19 februari 1970 door de Tweede Kamer, en op 3 maart 1970 door de Eerste Kamer aangenomen. <http://www.parlement.com/id/vhnnmt7mrw00/opkomstplicht> (16 april 2013)

³⁴ R. de Jong, H. van der Kolk, G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011) 110-111.

³⁵ Zie voor landelijke cijfers De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen*, 110-111, 116-117.

een winst van 13,7 procent. Naast de oude vertrouwde 'eigen' achterban, wist de SGP ook onder de nieuwe inwoners stemmen te trekken. Zoals we nog zullen zien bleek Ede door haar voorzieningenniveau ook een aantrekkelijke woon- en werkplek te zijn voor het meer orthodox-protestantse bevolkingsdeel in Nederland. Ondanks, of juist ook dankzij de secularisering, wist de SGP haar relatieve aandeel in de lokale politiek van Ede te verhogen, waarbij de gestegen mobiliteit geen belemmering vormde. Landelijk bleef de SGP rond de 2 procent van de stemmen schommelen.

De Edese CHU en ARP poogden de neergaande lijn te doorbreken door in 1970 een lijstverbintenis aan te gaan. Binnen de ARP werd daar al langer op aangedrongen, maar de CHU hield de boot af. De grotere broer zag wellicht minder noodzaak en ze waren al jarenlang trouwe coalitiepartners. Bij tijd en wijle bestond er wel frictie, waarbij de ARP feller uit de hoek kwam dan de meer gematigde en wat meer tolerante CHU. Samen werd in 1970 een zetel winst geboekt, maar omgerekend in absolute stemmen, werd er flink verlies geleden. Ook de KVP kreeg in dit verkiezingsjaar klappen te verwerken. Het verlies aan partijloyaliteit, dat in 1966 zichtbaar was geworden met de winst voor de Boerenpartij, was, ondanks de decimering van de Boerenpartij, in 1970 niet verdwenen. In dat jaar verschenen weer nieuwe partijen op het kiesbiljet. Zo probeerden, evenals elders in Nederland, ex-Boerenpartijleden met eigen lijsten bij de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen stemmen te trekken.³⁶ In Ede dong zowel Binding Rechts (de lijst van het ex-Boerenpartijlid Harmsen)³⁷ als de lokale Lijst Meijer (van het ex-Boerenpartij raadslid G. Meijer) tevergeefs naar de stem van de kiezers. Ook het GPV probeerde weer de kiesdrempel te halen. De keuze voor rechts werd echter in 1970 minder duidelijk gemaakt. De Boerenpartij verloor vijf zetels, de SGP won er twee, en de VVD één. Gemeente Belangen, de lokale partij, kwam met een extra zetel in de raad.

Het rommelde duidelijk nog in de politiek, ook binnen de partijen. In de CHU en de ARP waren al eerder intern geluiden te horen geweest om een leeftijdsgrens van 65 jaar aan te houden voor het raadswerk en wethouderschap. Het stellen van een leeftijdsgrens was in de loop van de jaren zestig landelijk en lokaal binnen meerdere partijen een punt van discussie geworden. In Ede werd het al in de jaren vijftig als punt van kritiek ingebracht op de kandidaatstelling van Fokkema voor het wethouderschap voor de ARP. Maar het verzet tegen Fokkema had meer te maken gehad met het feit dat de ARP dit Tweede Kamerlid, dat nog maar kort in Ede woonde, wel heel prominent naar voren schoof.³⁸ Bij de wethouderverkiezingen in 1966 was het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd voor meer partijen een punt van discussie. Zo was in de raad kritiek op het opnieuw kandidaatstellen door de CHU van Wiegeraad, die op dat moment de 65 jaar was gepasseerd.³⁹ Het zou Wiegeraad's zesde termijn worden. Merlijn (72 jaar), fractievoorzitter van de KVP en raadslid sinds 1946, was in dat jaar door zijn eigen partijbestuur, tegen zijn wil, niet langer tot lijsttrekker gekozen. Dit was conform de landelijke partijlijn, in 1963 was al besloten dat bij verkiezingen voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraden personen die in het verkiezingsjaar 66 jaar waren, zich niet kandidaat mochten stellen.⁴⁰ Het feit dat hij terzijde werd geschoven, griefde Merlijn diep. Het had hem nog even doen overwegen om met een eigen lijst de verkiezingen in te gaan.⁴¹ Binnen de Edese CHU en ARP was de vergrijzing van de partijtop en het risico dat hierdoor jongere kiezers moeilijk aangetrokken zouden worden, al sinds 1963 onderwerp van gesprek.⁴² Ondanks het verzet tegen de ouderen, bleek verjonging binnen veel partijen lastig te zijn, juist omdat de lokale zwaargewichten niet gemakkelijk afstand van de macht deden.

Het probleem zou ook in de PvdA worden. Zoals even verderop aan de orde zal komen, traden in de PvdA-fractie meer wisselingen op dan bij de andere partijen. Daarnaast werd de fractie, op één na gevuld vanuit de import. Het gevolg was dat eerder dan bij de overige raadspartijen discussie op gang kwam over een aantal onderwerpen. In de Edese PvdA nam de weerstand tegen

³⁶ Koekoek probeerde elders in het land door middel van een kort geding te voorkomen dat ex-Boerenpartij'ers met eigen 'Boerenpartij'-lijsten meededen aan de verkiezingen. *De Telegraaf*, 12 februari 1970. www.kranten.kb.nl (18 april 2013)

³⁷ Harmsen, boer uit Hoenderloo, was een van de medeoprichters van de Boerenpartij. Hij kwam samen met H. Koekoek en P. Voogd in 1963 in de Tweede Kamer. In 1968 scheidde Harmsen samen met drie anderen zich van de Boerenpartij af. De vier behielden hun Kamerzetel en gingen verder onder de naam Groep-Harmsen. Als Binding Rechts probeerde Harmsen bij de volgende verkiezingen stemmen te behalen.

³⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14831, gemeenteraadsnotulen 25 april 1956.

³⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14841, gemeenteraadsnotulen 6 september 1966.

⁴⁰ GAE, EC, 8 juni 1966.

⁴¹ GAE, EC, 5 september 1966.

⁴² GAE, Archief Anti Revolutionaire Partij, Kiesvereniging Bennekom, 1945-1980, inv. nr. 61, Archief Christelijk Historische Unie, Kiesvereniging Ede, 1960-1980.

de voortdurende groei van Ede toe en ontstond verzet tegen de aantasting van het milieu. Het buitengebied werd tot die tijd vooral deels gezien als natuurgebied en deels als landbouwgebied. Maar zoals Janssen voor Zuidoost-Brabant laat zien, legde de burger ook in Ede langzaam maar zeker een claim op dat buitengebied. Het 'platte landschap' kwam onder druk.⁴³ Binnen de partij was jarenlang Roseboom de onbetwiste leider geweest.⁴⁴ Roseboom had in 1953 het wethouderschap veroverd en groeide uit tot één van de bepalende politici in Ede. Hij was de drijvende kracht achter de in 1950, door de gemeentebesturen van Ede, Barneveld en Wageningen, opgerichte Stichting Arbeidszorg, de voorloper van het huidige Permar, een werkvoorzieningsproject voor lichamelijk of geestelijk gehandicapten. Hij was jarenlang verantwoordelijk voor het bureau Huisvesting van de gemeente. Naast zijn sociale betrokkenheid was Roseboom een groot sportliefhebber. En hij was bovenal een groot voorstander van de groei van Ede. Groei betekende werk en inkomen, groei betekende woningbouw, woningen die hard nodig waren om de jarenlange woningnood op te heffen. Roseboom behoorde tot de politici voor wie de jaren dertig met hun werkloosheid en armoede voorgoed tot het verleden moesten gaan behoren. Groei betekende vooruitgang, in die zin past Roseboom goed in het klassieke moderniseringsverhaal, zoals dat in de jaren vijftig en begin zestig opgeld deed.

Eind jaren zestig wenste een deel van de PvdA verandering over de koers van de partij en ontstond strijd om het lijsttrekkerschap. Pijnlijk, omdat Roseboom tot die tijd altijd de kieslijst had aangevoerd. Nieuw Links – een vernieuwingsbeweging binnen de PvdA – bleek lokaal sympathisanten te hebben. De animositeit tussen Roseboom en een deel van het lokale partij kader liep hoog op en bij het vaststellen van de kandidatenlijst verloor Roseboom met een paar stemmen verschil.⁴⁵ Binnen de fractie voltrok de scheiding der geesten zich niet echt langs generatielijnen. Het resultaat was dat Roseboom uit de partij stapte en de helft van de kiezers meenam. Samen behaalden de PvdA en Lijst Roseboom zes zetels, en in absolute aantallen meer stemmen dan in 1966, maar de PvdA verloor haar wethouderszetel aan de Lijst Roseboom. In 1973 verliet Roseboom om gezondheidsredenen de politiek. Zijn partij was bij de volgende raadsverkiezingen in 1974 verdwenen. De kiezers keerden terug naar de PvdA, maar meer dan stabilisering van het stemmenaantal zat er niet in, ook niet nadat de PvdA bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1977 tien zetels winst wist te scoren.⁴⁶ Los van deze affaires vond ook los van de bestaande raadspartijen vernieuwing plaats. Vanaf 1970 stond ook D'66 op het stembiljet en de partij sleepte dat jaar meteen een raadszetel binnen.⁴⁷ De raad werd langzaam maar meer pluriform.

Bij de volgende verkiezingen, in 1974, was de rust nog niet teruggekeerd in de lokale politiek. Er viel weer meer te kiezen. DS'70 en PPR dongen mee naar de gunst van de kiezers, alleen de PPR was succesvol. De landelijke doorbraak van de VVD zien we in Ede ook in dit jaar optreden. Ede veranderde steeds meer in een verstedelijkte plattelandsgemeente en juist in dit type gemeenten scoorde de VVD landelijk goed. Maar waar de liberalen elders stemmen haalden bij de Boerenpartij⁴⁸, klom die partij juist in Ede in dit jaar weer uit het dal en behaalde drie zetels in de raad. De winst van beide partijen ging ten koste van D'66, die haar raadszetel verloor. Ede was nog op zoek naar een nieuw evenwicht. De veranderingen in de (landelijke) politiek en samenleving, het begin van de economische crisis, de veranderingen in de lokale bevolkingssamenstelling (gevolg van een toenemende mobiliteit en hoge vruchtbaarheidscijfers) secularisering, individualisering en democratisering waren duidelijk zichtbaar in de lokale politieke arena.

⁴³ Janssen, *Vooruit denken en verwijlen*, 11.

⁴⁴ Roseboom is in Ede geboren. Hij heeft zijn jeugd in Wageningen en Veenendaal doorgebracht maar is vervolgens weer teruggekeerd naar de gemeente Ede en woonde in Ede en Bennekom. Roseboom begon zijn werkzaam leven bij de ENKA en was daar actief als vakbondslid.

⁴⁵ Roseboom, geboren 11 februari 1907 zou in 1972 65 jaar worden, en mocht zich volgens de nieuwe richtlijnen van de PvdA niet meer kandidaat stellen, omdat hij in de nieuwe zittingsperiode de pensioengerechtigde leeftijd zou bereiken. Los van deze formele reden was binnen de Edese PvdA een felle strijd om het lijsttrekkerschap ontstaan. Informatie van A. Homoet gebaseerd op zijn onderzoek naar de Edese PvdA. (21 december 2014).

⁴⁶ De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen*, 112-113.

⁴⁷ Deelname aan de verkiezingen was eerst niet zeker. In maart was er nog forse ophef binnen de partij over de samenstelling van de kandidatenlijst. Naar de mening van een deel van het bestuur was het aandeel middenstanders te fors. Nadat degene die deze mening toegedaan waren, waren afgetreden werd alsnog besloten om aan de verkiezingen deel te nemen. GAE, *EC*, 18 maart 1970.

⁴⁸ De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen*, 112-113.

1978-1994: nieuwe verhoudingen

Achteraf gezien begonnen de nieuwe verhoudingen zich vanaf 1978 af te tekenen. In Ede sloten CHU, ARP en KVP in dat jaar een samenwerkingsverband. Het leek er even op dat de combinatie meteen een spectaculaire electorale omslag kon realiseren. Er werd een verkiezingswinst van krap 8 procent gescoord. De christendemocraten schoten van elf naar zestien zetels. Het bleek eenmalig, na 1978 moest de partij verkiezing na verkiezing verlies incasseren. De opleving, die het CDA bij de landelijke verkiezingen onder Lubbers doormaakte, vertaalde zich niet in gelijke cijfers voor het Edese CDA. Langzaamaan werd duidelijk welke nieuwe partijen de 'oude' zes zouden gaan aanvullen. Gemeente Belangen had al een positie veroverd, maar vanaf 1978 wist ook D'66 een permanente plaats in de raad te veilig te stellen. In dat jaar lukte het ook de PPR, CPN, EVP en SP door het aangaan van een verbintenis onder de naam Progressief Ede (PE). Deze combinatie werd in 1986 nogmaals versterkt door samen te gaan met Groen Links: Progressief Ede/Groen Links (PE/GL). De fractievoorzitter van deze partij mengde zich krachtig in het debat. Maar de standpunten weken over het algemeen te sterk af van die van de meerderheid in de raad, waardoor de partij niet vaak het verschil kon maken. Toch won het tegengeluid vanuit de kleinere partijen aan kracht, al was de aanhang van de Boerenpartij na de verkiezingen van 1982 verdwenen. De poging van Koekoek om, met de door hem opgerichte Rechtse Volkspartij in dat jaar, stemmen te trekken had geen succes.

Het bundelen van krachten leverde ook het GPV winst op. Het GPV was ontstaan als gevolg van de 'Vrijmaking' van 1944, een theologisch conflict binnen de Gereformeerde Kerken dat leidde tot

Tabel 3.6 Bevolking gemeente Ede naar kerkelijke gezindte, 1947-1992

1 jan.	Rooms kath.	Ned. Herv.	Ger. Kerk	Chr. Ger.	Ger. Gem.	Over Ger. **	Islam.		Over. Gez.	Geen	Totaal

1947*	2722	26949	4895	799	2488	188		1491		3086	42618
1960*	5927	30272	6780	743	2404	1047		2679		6504	56356
1965	8058	36510	8465	760	2830	732		2180		5764	65299
1966	8076	36889	8634	775	2899	802		2334		5939	66348
1967	8099	37286	8756	793	3002	860		2450		6119	67365
1968	8317	37192	9017	794	3022	1001		2533		6596	68472
1969	8668	36997	9079	776	3093	1079		2634		7103	69429
1970	9208	37526	9268	794	3184	1171		2803		7737	71691
1971	9753	37886	9577	824	3238	1216		3008		8334	73836
1972	10132	38087	9768	872	3320	373		4348		9193	76093
1973	10404	38216	9923	877	3294	401		4653		9804	77572
1974	10741	38085	10001	897	3347	403		4766		10386	78626
1975	10686	37758	10135	907	3376	415		4986		11140	79403
1976	10722	37504	10131	910	3440	442		5167		11606	79922
1977	10563	37410	10125	921	3475	1693		4106		11880	80173
1978	10763	37087	10261	940	3494	1778	669		3647	12720	81359
1979	10774	36880	10286	962	3543	1852		4569		13259	82125
1980	10792	36750	10360	1009	3575	1857	997		3789	13728	82857
1981	10861	36799	10337	1035	3611	1893	1193		3841	14197	83767
1982	11132	36680	10375	1061	3640	1938	1427		3939	14856	85048
1983	11231	36562	10361	1130	3723	1943	1572		3973	15428	85923
1984	11242	36515	10450	1135	3813	1989	1697		4049	15958	86848
1985	11338	36412	10576	1137	3829	2089	1735		4119	16642	87877
1986	11314	36325	10691	1157	3889	2116	1780		4231	17393	88896
1987	11392	36238	10878	1183	3946	2156	1926		4414	18066	90199
1988	11451	36080	10965	1187	4049	2221	2055		4462	18796	91266
1989	11485	35850	11130	1235	4142	2321	2182		4522	19447	92314
1990	11522	35681	11185			7818	2366		4650	20178	93400
1991	11538	33965	11248			7937	2504		4722	22843	94754
1992***	11690	33969	11321			7964	2601		4886	23611	96042

Bron: *Volkstelling 1947 en 1960 (CBS), *Ede in cijfers*, 1980, 55, *Ede in Cijfers*, 1990, 22, *Ede in Cijfers*, 1991, 32, *Ede in Cijfers*, 1992, 118

** Christelijk Gereformeerd, Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt, Oud Gereformeerde Gemeente en Oud Gereformeerde Kerk Voor 1972 t/m 1976 zijn Oud Gereformeerde Gemeente en Oud Gereformeerde Kerk bij Overige Gezindte opgenomen.

*** Christelijk Gereformeerd en Gereformeerde Gemeenten zijn ondergebracht bij Overig Gereformeerd.

Zie voor geboortecijfers voor de gemeente Ede per kerkelijke gezindte van de moeder Bijlagen tabel B.8

de oprichting van de Gereformeerde Kerken 'onderhoudende artikel 31 van de kerkorde'.⁴⁹ De partij hanteerde strenge toelatingseisen. Zo mochten alleen lidmaten van deze kerk lid worden van de partij. Vanaf 1953 nam de partij in Ede deel aan de verkiezingen, in dat jaar onder de slogan: 'Doorbraak leidt tot afbraak'.⁵⁰ Weliswaar werden er bij elke gemeenteraadsverkiezing in Ede weer een paar stemmen extra gewonnen, maar de kiesdrempel wist de partij niet te behalen. Waar elders in Nederland wel lijstcombinaties met de SGP ontstonden, is dit in Ede niet aan de orde geweest. Het verschil tussen het aantal kiezers van beide partijen was daarvoor ook te groot. Pas nadat in 1982 lokaal een lijstverbinding met de RPF tot stand kwam, verkreeg de combinatie een zetel.⁵¹ De RPF deed in dat jaar voor het eerst mee aan de raadsverkiezingen in Ede. De groei van het GPV en later ook de RPF, is deels terug te voeren op dezelfde gronden als die van de SGP: het hoge geboortecijfer onder het orthodoxe bevolkingsdeel, maar de RPF is vooral voortgekomen uit de nieuwe inwoners.⁵² Vrijwel alle raadsleden van de RPF/GPV-fractie behoorden tot de import. In 1994 had de partij even veel zetels als de PvdA. (zie ook tabel 3.6)

Hoe snel veranderde die bevolkingssamenstelling qua herkomst? Op 1 januari 1981 telde Ede 83.738 inwoners. Daarvan had 44 procent altijd binnen de gemeentegrenzen gewoond. Maar als de jeugd tot 20 jaar buiten beschouwing wordt gelaten, dan was nog slechts 30 procent geboren en getogen in Ede.⁵³ Gecombineerd met de gegevens over herkomst van de raadsleden die verderop in dit hoofdstuk aan de orde komen, kan de voorzichtige conclusie getrokken worden dat de stelling van de heer Scholtens, hoofd van het toenmalige Sociografische Bureau in Ede, dat de gemeente door haar confessionele karakter en aanbod aan scholen, werkgevers en actief kerkelijk leven juist ook orthodox protestants christelijken heeft getrokken, door de cijfers bevestigd wordt.⁵⁴ Alleen kwam deze winst niet ten goede aan de confessionele middenpartijen. Het CDA zakte gestaag verder weg tot in 1994 nog maar acht zetels werden veroverd. Ter vergelijking: aan het begin van de onderzoeksperiode was alleen al de CHU goed voor 27 procent van de stemmen en samen met ARP en KVP voor 51 procent, al was de KVP in die tijd zeker nog geen natuurlijke bondgenoot. Alles overziende kan geconstateerd worden dat de raad in deze vijftig jaar meer pluriform was geworden. De machtsbasis van CDA en PvdA was smal geworden. Toch wisten deze partijen lid van de coalitie te blijven.

Coalitievorming

De kern van het college werd in Ede in de periode 1945-1995 gevormd door de CHU, de ARP (later het CDA) en de PvdA en/of de VVD. (tabel 3.7) Het initiatief voor de coalitievorming lag, evenals elders in Nederland, bij de partij die als grootste uit de verkiezingen was gekomen. In Ede was dit de CHU, totdat in 1978 deze partij opging in het CDA. Vervolgens was het CDA de grootste partij aan wie het initiatief tot coalitievorming toeviel. Aan het begin van de eerste periode vormde de CHU samen met de ARP en de SGP in de raad een soort los samenwerkingsverband. In Ede was, gezien de uitkomst van de verkiezingen tot 1966, een meerderheidscollege mogelijk door de combinatie CHU, ARP en SGP. Toch is in de praktijk niet voor deze optie gekozen. De SGP stelde zich zeer principieel

⁴⁹ Het conflict spitste zich toe op de afzetting van ds. Schilder en zijn medestanders in 1944 door de synode. Een deel van de gereformeerden beriepen zich op artikel 31 van de Dordtse Synode, dat inhield dat synodale besluiten niet in strijd mochten zijn met Gods Woord. Een deel van de vrijgemaakten was van mening dat de ARP niet langer de ware kerkelijke weg volgde. Het leidde na enige jaren tot de oprichting van het GPV in 1948. Niet alle vrijgemaakten gingen mee, een deel bleef trouw aan de ARP. In veel kiesvereniging van het GPV gold de regel dat men alleen lid van het GPV kon worden wanneer men behoorde tot de vrijgemaakte kerk, dit was een van de redenen dat de partij klein is gebleven. Vanaf de Kamerverkiezingen van 1963 was de campagne voor het eerst ook gericht op niet-vrijgemaakten. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 312-314. E. Klei, 'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek'. *Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond, 1948-2003* (Amsterdam 2011) 36-57, 113.

⁵⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14232. 'Verkiezing leden van de gemeenteraad; Vaststelling uitslag; Verklaringen betreffende lijstverbindingen.' 24-04-1953 - 29-05-1953.

⁵¹ Op 26 september 1981 was op de landelijke Algemene Vergadering van het GPV besloten dat onder strikte voorwaarden gekozen mocht worden voor het lijstineenschuiving. Klei, 'Klein maar krachtig', 240.

⁵² H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992) 101-103.

⁵³ *Ede in cijfers, 1981*, Sociografisch Bureau (Ede 1981) 27.

⁵⁴ Interview met Scholtens gehouden 12 april 2010. Scholtens is in 1968 in dienst getreden van de Gemeente Ede als hoofd van het toen nieuw op te richten Sociografisch Bureau. Hij heeft deze functie 30 jaar bekleed.

Tabel 3.7 Overzicht coalities en wethouders

	CHU		ARP	Vrijz/PvdA	Partij van de vrijheid/VVD	Lijst Roseboom	RPF/GPV	G.B.
	1978:CDA							
1945	C. de Koning		Z. de Nooy	J.C.J. Mens				
1946	M. Wiegeraadt		O.C. Van Hemessen	x*	(H.P. Hoolboom)			
1949	x		x	H.G. de Leeuw	x			
1953	x	G.J. Jansen	x**	A. Roseboom				
1958	x	x	J. Fokkema***	x				
1962	x	x	W. Welgraven	x				
1966	x		x	x	H.P. Hoolboom****			
1970	A. Alberts		R.Bos		G.W.Bos	A. Roseboom*****		
1974	x		x	J. Redeker	x			
1978	x	G. Beukhof	P. Aalbers	D.H. Keuning	x			
1982	x		x	x*****	x	J. Broekhuis		
1986	x		x	J.J. Modder	J. Broekhuis		D.J. Stellingwerf	
1990	G. van Soest		J.G. Hoijtink	x*****	E. Peerbolte			
1994	x		mevr. M. Toren-Slager	R. Spiegelenberg	x			P.v.d. Klok

Bron: Moederbestand auteur, gedeponneerd bij Gemeentearchief Ede.

* Mens vertrok al na 1 maand en werd opgevolgd door H.G. de Leeuw (PvdA)

** Van Hemessen legde in juni 1956 zijn functie neer en wordt opgevolgd door Fokkema

*** Fokkema legde op 31 januari 1962 zijn functie neer (wegens vertrek uit de gemeente Ede) en wordt opgevolgd door W. Welgraven

**** Na conflict over portefeuille verdeling verliet J. van den Dikkenberg (Boerenpartij) na enkele dagen het college en werd opgevolgd door de VVD'er H.P. Hoolboom

***** Roseboom verliet in 1973 vanwege gezondheidsproblemen de politiek en werd opgevolgd door de SGP'er B.J. Soetendaal

***** D.H. Keuning vertrok op 7 november 1985 (vertrok uit de gemeente) en werd opgevolgd door partijgenoot J.J. Modder

***** Modder verliet ook voor de verkiezingen de gemeente en werd opgevolgd door partijgenoot R. Spiegelenberg.

op. Het compromisloos vast willen houden aan de eis de Bijbelse voorschriften als basis voor de politieke besluitvorming te nemen, ging de CHU en de ARP te ver. In de coalitievorming zien we de breuk tussen de eerste en tweede periode terug. Maar de derde cesuur viel in de coalitievorming pas in 1986. Vanaf dat jaar zag het CDA zich, door de verkiezingsuitslagen, opnieuw gedwongen om rekening te houden met de veranderingen binnen de Edese samenleving. In de eerste periode was het eerst nog zoeken naar de gewenste verhoudingen. Samenwerking met de PvdA lag gezien de verkiezingsuitslagen wel voor de hand, maar acceptatie van de PvdA als coalitiepartner nog niet echt. In 1966 werden de verhoudingen door de forse winst van de Boerenpartij flink verstoord en dwong deze partij door de verkiezingsuitslag deelname aan de coalitie af. Maar het werd uiteindelijk niet de Boerenpartij maar de VVD die een wethouderspost veroverde. In de derde en laatste periode werd het, vooral door opnieuw tegenvallende verkiezingsuitslagen voor het CDA maar ook voor de PvdA, noodzakelijk verbreding van de coalitie te realiseren. De vraag werd actueel of het CDA versterking zou gaan zoeken bij de andere mannenbroeders, waardoor duidelijker werd gekozen voor het behoud van het christelijke karakter van Ede of dat de partij aansluiting zou zoeken bij de nieuwere niet-confessionele raadspartijen, een keuze waardoor de christelijke normen en waarden meer één van de richtingen in een meer pluriform debat zouden zijn.

1945-1966: wat moeizame acceptatie van de socialisten als coalitiegenoot

Van 1945 tot aan de verkiezingen van 1946 werd Ede bestuurd door CHU, PvdA en ARP, de drie grootste partijen in de noodraad. Voor de PvdA was Mens wethouder geworden. Mens, die al voor de oorlog voor de Vrijzinnig Democratische Bond in het college had gezeten was in Ede een zeer gerespecteerde figuur. Na de oorlog was hij overgestapt naar de PvdA. Toch moest de PvdA constateren dat van de 27 stemmen twee uitgebracht werden op de SGP en zeven stembriefjes blanco bleven. Dit betekende dat ook binnen de ARP en/of de CHU niet unaniem op de PvdA-kandidaat was gestemd. In de landelijke politiek had de CHU de nadruk gelegd op de christelijke beginselen van de partij als onderscheidend punt ten aanzien van de socialisten.⁵⁵ In de *Edese Courant* was te lezen dat samenwerking met de PvdA niet principieel werd afgewezen, maar dat het nut ervan ook niet zo werd gezien. Toch had de CHU besloten de socialisten een wethouderszetel te gunnen, hoewel de verkiezingsuitslag 'een overwinning voor de Protestants Christelijke fractie op zich zelf was'.⁵⁶

⁵⁵ M. ten Hooven en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam 2008) 221.

⁵⁶ GAE, *EC* september 1946.

Hoe precair de steun voor de partij was, werd duidelijk toen binnen een maand Mens onverwachts werd benoemd tot burgemeester van Neede. Deze benoeming viel vijf dagen voor het vertrek van burgemeester Middelberg die de pensioengerechtigde leeftijd had bereikt. Het vertrek van Mens betekende het vertrek van de enige wethouder met bestuurservaring. O.C. van Hemessen (ARP) en Wiegeraadt (CHU) waren nieuwkomers in het gemeentebestuur. Zo zat Mens zijn laatste raadsvergadering voor als locoburgemeester, een vergadering waarin gestemd moest worden over zijn opvolging. Bij de stemming bleek dat het toevertrouwen van bestuursverantwoordelijkheid aan een socialist voor de confessionele partijen zeker niet vanzelfsprekend was. De PvdA droeg de ENKA-arbeider en vakbondsman Roseboom voor. Roseboom was socialist in hart en nieren en al vanaf 1934 raadslid. Regelmatig had hij in het verleden met zijn uitspraken zijn mederaadsleden tegen de haren in gestreken.⁵⁷ Rooie Arie, zoals hij werd genoemd, bleek voor de protestants-christelijken te rood en de voordracht van de PvdA werd gesaboteerd. De PvdA hield echter vast aan haar keuze vanuit de opvatting dat elke partij het recht had bij een kandidaatstelling haar eigen keuze te volgen en dat deze voordracht door de overige partijen gerespecteerd diende te worden.

Na twee stemronden werd duidelijk dat de andere partijen zich hier niets van aantrokken. De SGP stemde op haar eigen kandidaat, wat haar goed recht was. Maar van de overige negentien stemmen werden dertien uitgebracht op H.G. de Leeuw, een partijgenoot van Roseboom. Roseboom kreeg alleen de stemmen van zijn eigen fractie. In de derde ronde die tussen de twee kandidaten met de meeste stemmen ging, kreeg De Leeuw zestien stemmen, Roseboom drie. Dit betekende dat de PvdA door de andere partijen uit elkaar werd gespeeld. De nieuw verkozen wethouder vroeg hierop om bedenktijd. Bij de volgende raadsvergadering op 17 oktober deelde De Leeuw mee de wethouderszetel om deze reden niet te aanvaarden.

De reactie van de protestants-christelijke partijen was dat ze de kandidatuur van Roseboom zouden blijven boycotten en in dat geval op H.P. Hoolboom (Partij van de Vrijheid) zouden stemmen. De Leeuw pareerde met de opmerking dat als de protestants-christelijke groepen de PvdA een wethouderszetel gunden, zij de partij dan ook vrij moesten laten in de keuze van haar kandidaat. Bij de stemming voor een nieuwe wethouder lagen na de eerste stemronde de kaarten op tafel: Hoolboom verkreeg vijftien van de 26 uitgebrachte stemmen en zo veroverde zijn partij met één zetel in de raad een wethouderspost. Op Roseboom waren negen stemmen uitgebracht, één meer dan het aantal fractieleden van de partij. Twee raadsleden hadden blanco gestemd. In november van dat jaar kreeg Ede haar nieuwe burgemeester, de ARP'er Boot.

Na de raadsverkiezingen in 1949 bleek de lijsttrekker van de PvdA, Roseboom, voor de protestants-christelijke partijen nog steeds niet acceptabel te zijn als wethouder. Burgemeester Boot probeerde te anticiperen op de onderlinge spanningen, door aan te geven dat het mogelijk zou zijn om een vierde (extra) wethouder te benoemen die dan de portefeuille volkshuisvesting onder zijn beheer zou krijgen. Binnen de gemeente was sprake van een groot tekort aan woningen. Voldoende reden, dacht Boot, voor uitbreiding van het college. Een vierde wethouder; hiermee kon een wethouderszetel gezien de verkiezingsuitslag eigenlijk niet aan de neus van de PvdA voorbij gaan. Toch bleken de protestants-christelijke partijen een vooroverleg met de PvdA over een mogelijke wethouderverdeling uit de weg te gaan. In de raadsvergadering werd duidelijk dat opnieuw onvoldoende steun voor de kandidatuur van Roseboom was, al reageerde de CHU ditmaal minder afwijzend dan de ARP. De PvdA restte niets anders dan eieren voor haar geld te kiezen. Bij de tweede stemronde trok Roseboom zich terug met het verzoek aan de raad op De Leeuw te stemmen. Nadat Boot De Leeuw als wethouder in het college had verwelkomd, gaf hij op persoonlijke titel aan dat hij er vanuit ging dat in het college waardering zou zijn voor de bereidheid van Roseboom om zijn kandidatuur in te trekken. Boot liet merken dat hij van mening was dat de CHU, maar zeker de ARP, dit offer van de PvdA op waarde zouden moeten schatten en dat de bestaande animositeit jegens Roseboom geen rol meer zou spelen. Hoe diep Roseboom door de houding van de protestants-christelijke partijen gegrieft was, was nog lang in de raadsdebatten te volgen.⁵⁸

In 1953 bleek de deelname aan de coalitie van de kleine VVD voor de protestants-christelijke partijen geen vanzelfsprekende zaak meer te zijn. Nu de VVD van drie zetels teruggevallen was naar

⁵⁷ *Ede Plus*, 6, 1973. Uitgave van de gemeente Ede, Bureau Voorlichting. 3-4.

⁵⁸ Roseboom zou vaak nog even verbitterd refereren aan het verloop van de verkiezingen in 1946. Bijvoorbeeld: GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14825, gemeenteraadsnotulen, Algemene Beschouwingen van 23 februari 1950. Bij de wethouders-verkiezingen waarbij er debat over de kandidaatstelling van een partij ontstond, zou Roseboom ook steeds de partijkeuze niet ter discussie stellen. Naar zijn mening hoorde dit overgelaten te worden aan de partij die een kandidaat naar voren bracht. Zie bijvoorbeeld GEA, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14832, gemeenteraadsnotulen 20 februari 1957, de discussie achteraf over de verkiezing van Fokkema.

twee zetels, eiste de CHU ondanks een licht stemmenverlies de zetel van de VVD op. De CHU was van mening dat de veel kleinere ARP te veel gewicht in de schaal legde, omdat de burgemeester van AR-huize was. Daarnaast deed de verdeling twee wethouders CHU-ARP en twee voor de PvdA en VVD volgens de CHU geen recht aan het overwegend protestants-christelijke karakter van de gemeente. Hiermee claimde de partij indirect ook de SGP-stemmers te vertegenwoordigen. De SGP wilde bij de stemming over de verdeling van de wethoudersposten de opzet van de CHU wel steunen.

Uit de reactie van de PvdA maar ook de VVD op de claim van de CHU werd duidelijk dat de doorbraakgedachte nog niet door iedereen ten grave was gedragen. De PvdA weigerde met het voorstel van coalitiegenoot-CHU in te stemmen en pleitte voor het voorzetten van de bestaande coalitie, met voor elk van de deelnemende partijen een wethouder. Christelijke politiek was volgens de PvdA geen exclusief kenmerk van de confessionele partijen.⁵⁹ De fractievoorzitter van de VVD viel de PvdA bij, door te stellen dat de VVD-wethouder Hoolboom een protestants-christen was en dat de PvdA een Protestants-Christelijke Werkgemeenschap had.⁶⁰ De PvdA en de VVD zouden de komende jaren wel vaker steigeren wanneer de confessionele partijen het alleenrecht claimden op de wethoudersposten. Dat de discussie soms op het scherp van de snede gevoerd werd, bleek in 1958 toen de fractievoorzitter van de SGP, G. Veen, bij de wethouderverkiezingen weigerde zijn stem op Roseboom uit te brengen. Niet omdat hij Roseboom niet waardeerde als mogelijke wethouder en als raadslid, maar omdat Roseboom in plaats van de eed, de belofte wenste af te leggen. Een stem op Roseboom uitbrengen zou 'niet verantwoord (zijn), want iemand die God niet erkent maar miskent, die kan niet wethouder van onze gemeente zijn'.⁶¹

Voor een goed begrip van de politieke verhoudingen in de jaren vijftig is het belangrijk om te beseffen dat vanaf de jaren zestig populaire indeling van de politieke partijen in links en rechts in de jaren vijftig nog een heel andere betekenis had. Links en rechts waren in die periode nog gekoppeld aan de antithese tussen seculier en confessioneel.⁶² De SGP steunde in 1953 de uitbreiding van het college met een vierde confessionele wethouder met het argument dat alleen zo een rechts college gewaarborgd kon worden. Hierbij werd bedoeld op de ARP- en CHU-wethouders.⁶³ In dit debat stelde H. Hali (VVD) de links-rechts tegenstelling expliciet in deze termen aan de orde. In zijn ogen hadden de confessionele partijen niet langer het 'monopolie als organisatie van rechtse mensen'. Ook op sociaal-economisch terrein viel de scheiding tussen links en rechts niet samen met de scheiding tussen de protestants-christelijke en de overige partijen. Op dat terrein liep de waterscheiding tussen de PvdA, als voorstander van 'een geleide economie', en de VVD, voorstander van een 'in grote trekken vrije economie', een scheidslijn in de ogen van Hali dwars door de andere partijen heen liep.⁶⁴

In het debat over de coalitievorming in 1958 zien we dat de kwalificatie 'rechtse politiek' van betekenis veranderde. In dat jaar werd de VVD door Roseboom weggezet als een 'kapitalistische partij' en plaatste hij de VVD aan de rechterzijde van de CHU. Voor vele kiezers zou vooral de SGP tot de rechterkant van het politieke spectrum blijven behoren, waarbij het oude criterium voor links-rechts leidend bleef. Ondanks het feit dat de CHU en ARP bij veel geloof gerelateerde onderwerpen konden rekenen op de stem van de SGP, zorgde de zeer principiële houding van deze partij ervoor dat zij niet uitgenodigd werd deel te nemen aan de coalitie. Evengoed kan gesteld worden dat de SGP, door geen compromissen op voor haar principiële punten te willen sluiten, zichzelf bij voortdurend buiten de coalitieonderhandelingen plaatste.

⁵⁹ Bleich geeft in haar studie over de PvdA ook meerdere voorbeelden waaruit blijkt dat ook de landelijke PvdA nog lang niet seculier was na de oorlog. Zie haar hoofdstuk '1959-1966. In de overgang', in: A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid. 1946-1986* (Amsterdam 1986) 87-108.

⁶⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14828, gemeenteraadsnotulen, 1 september 1953.

⁶¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14833, gemeenteraadsnotulen 2 september 1958.

⁶² H. van Goor en A.P.M. Lucardie, *De geschiedenis schrijdt voort. Over de duurzame betekenis van de links-rechtstegenstelling in de politiek*, 9.

<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/publicatieLucardie/Degeschiedenissschrij/geschiedenissschrijdtvoort.pdf> (22 april 2013)

⁶³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14828, raadsnotulen 27 augustus 1953 verkiezing van de wethouders. Vanaf 1945 tot zeker aan 1953 werd de term 'rechts' gebruikt om de protestants-christelijke partijen in de raad aan te duiden. Zie onder meer ook de raadsnotulen van 15 januari 1945, 6 september 1949, 2 december 1952, maar de SGP hanteerde ook nog op 2 september 1958 de term 'rechts' voor de confessionele partijen. Zie ook: Chr. Hovius e.a., *Van Goedertierendheid en trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij* ('s Gravenhage 1993) 103.

⁶⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14828, raadsnotulen 27 augustus 1953, verkiezing van de wethouders.

Was het protestants-christelijke blok in de Edese politiek niet een vanzelfsprekende eenheid, samenwerking met de katholieken was in de jaren vijftig evenmin aan de orde. De kleine KVP was na de oorlog nog duidelijk een buitenstaander en werd door de andere confessionele partijen niet als een bondgenoot gezien. De SGP ging hierin het verst. Haar fractievoorzitter, Veen, kon in deze zeer principieel zijn. Zo memoreerde Merlijn, bij zijn afscheid uit de raad in 1966, dat Veen hem in de jaren vijftig nog heeft geweigerd hem een hand te geven. Toen de andere raadsleden hier opmerkingen over begonnen te maken, werd hem alsnog de hand toegereikt. De relatie tussen hem en Veen zou later op het persoonlijke vlak duidelijk verbeteren.⁶⁵ Ook de samenwerking tussen enerzijds CHU en ARP en anderzijds de KVP kwam moeizaam tot stand. De katholieken zagen in 1953 nog liever dat de VVD een wethouderspost kreeg dan dat de CHU\ARP samen een extra wethouder binnensleepten. Wat beide partijen met steun van de SGP overigens wel lukte in dat jaar.

De KVP stond in de jaren vijftig dicht bij de PvdA, hoewel Roseboom de boot afhiel toen Merlijn verzocht om overleg op fractieniveau op te starten. Een rooms-rode samenwerking zat er op lokaal niveau niet in.⁶⁶ De PvdA zou, door op de toenadering van de KVP in te gaan, het ongenoegen van de protestants-christelijke partijen over zich af hebben geroepen en daartoe was Roseboom niet bereid. Daarnaast was binnen de PvdA-raadsfractie, zeker in de jaren vijftig, het protestants-christelijke element nog duidelijk vertegenwoordigd. De acceptatie van het katholieke volksdeel had ook hier zijn tijd nodig.

De open houding van Merlijn naar alle partijen toe, heeft zeker geholpen bij het slechten van de barrières. Hieraan heeft de eveneens open opstelling van D. de Zeeuw, die in 1953 voor de KVP in de raad kwam, aan bijgedragen. De Zeeuw was na zijn studie gepromoveerd in Wageningen, had een aantal jaren op verschillende universiteiten in de VS doorgebracht en was na terugkomst directeur van het Instituut voor Toepassing van Atoomenergie in de Landbouw (ITAL) in Wageningen geworden.⁶⁷ De Zeeuw bracht duidelijk meer deskundigheid in de raad. Zonder zijn fractievoorzitter Merlijn voor de voeten te lopen, voerde De Zeeuw in de belangrijke debatten naast Merlijn het woord. Zijn kennis en bredere blik zorgden ervoor dat de KVP-tweemansfractie in de raadsdebatten op inhoudelijke gronden duidelijk een stem in het kapittel had. De Zeeuw was met zijn inbreng het prototype van de professionalisering die een belangrijk onderdeel was in het naoorlogse moderniseringsproces. Merlijn was al geen scherpshijter, maar De Zeeuw heeft ook binnen de landelijke KVP altijd sterk gepleit voor een open partij.⁶⁸ Mede door deze open houding werd in Ede rond 1960 door de CHU/ARP meer toenadering gezocht tot de KVP.

In 1958 was de relatie tussen de VVD en het coalitiepartijen zodanig bekoeld dat de VVD nog liever de SGP steunde dan voor een tweede CHU-wethouder stemde. Ook de relatie tussen VVD en PvdA was van dien aard dat hier geen compromis gevonden kon worden. Aan de frictie over een weer lag het vaak wat felle optreden van fractieleider Hali mede ten grondslag. Hali hekelde regelmatig de late aanlevering van de raadsstukken, voerde fel oppositie tegen de onderwijspolitiek van de AR-wethouder Fokkema en bepleitte de bevordering van de deskundigheid van het ambtenarenapparaat.⁶⁹ Dit waren punten waarvoor binnen de raad wel medestanders waren te

⁶⁵ GAE, EC, 2 september 1966.

⁶⁶ GAE, EC, 2 september 1966.

⁶⁷ H.M.T.D. ten Napel, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA, 1952-1980* (Leiden 1992) 167-168. De Zeeuw vertrok op 14 september 1967 uit de Edese gemeenteraad. In 1970 werd hij voor de KVP lid van de Eerste Kamer. Hij was lid van de zogenaamde 'Amersfoortse Groep' en werd in november 1971 tot partijvoorzitter gekozen. De Zeeuw, van huis uit Nederlands Hervormd, was op zijn achtentwintigste katholiek geworden. Hij stond een 'open' partij voor, een partij die zich niet beperkte tot het evangelie, maar een gelijkwaardige positie wilde geven aan andere inspiratiebronnen die naar dezelfde doelen streefden. De Zeeuw was voorstander van samenwerking met de ARP en CHU, maar wilde die niet tot deze twee partijen beperken, maar open houden voor iedereen die vanuit vergelijkbare achtergronden handelde. Deze open houding is in de debatten in de Edese raad al duidelijk herkenbaar. De Zeeuw voerde het debat vaak met argumenten die gericht waren op de gemeenschappelijke deler en was wars van godsdienstige scherpshijperij, al sprong hij wel in de bres voor bepaalde morele waarden in de politiek.

⁶⁸ G. Voerman, ed., *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appèl 1980-2010* (Amsterdam 2011) 41.

⁶⁹ Zo bepleitte hij in 1952 en 1953 bij de Algemene Beschouwingen de aanstelling van een ambtenaar voor personeelszaken (GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14827, gemeenteraadsnotulen 24 januari 1952 en STA 14828 gemeenteraadsnotulen 22 december 1953). Iets wat het college onnodige vond, omdat zij zichzelf wel in staat achtte deze taak uit te voeren. Het standpunt van Hali werd ook door Hoolboom uitgedragen. (GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14829 gemeenteraadsnotulen, Algemene Beschouwingen, 16 december 1954).

vinden, maar die door Hali vaak met wat weinig tactvol naar voren werden gebracht. De VVD, die voor een coalitieformatie niet nodig was, kreeg opnieuw geen wethouder. CHU en ARP hadden weinig behoefte om het niet-confessionele element in het college te versterken.

Ook tussen de CHU en de ARP boterde het niet altijd even goed. Zo had de ARP bij de verkiezingen in 1958 het eigen raadslid Welgraven op een onverkiesbare achtste plaats gezet. Welgraven was echter een geliefd politicus en wist op eigen kracht zijn zetel met 1742 voorkeursstemmen (bijna een derde van het totaal op de partij uitgebrachte stemmen) veilig te stellen.⁷⁰ Vooral in zijn woonplaats Lunteren werd op de man, en niet op een partij gestemd. Dit kostte de CHU stemmen en daardoor vrijwel zeker een raadszetel, terwijl de teruggang van de ARP door het hoge aantal voorkeursstemmen, ook afkomstig vanuit de CHU-achterban, enigszins werd gemaskeerd.⁷¹ De ARP had zwaar ingezet op de verkiezing van ds. Fokkema. Dit uit Delft afkomstige Tweede Kamerlid, was al in 1953 in de verkiezingsstrijd als joker ingezet.⁷² De hervormde predikant Fokkema behoorde tot de Gereformeerde Bond. Met Fokkema koos de AR duidelijk voor een meer orthodoxe lijn en zette in op het veroveren van kiezers die behoorden tot de Nederlands Hervormde Kerk, traditioneel de achterban van de CHU. Fokkema kon bij de installatie van de raad nog niet tot de raad toetreden, omdat hij nog niet lang genoeg in Ede woonde. In december van dat jaar werd plaats voor hem gemaakt door het vrijwillig terugtreden van een van de AR-raadsleden. Fokkema heeft een duidelijk stempel op de Edese politiek gedrukt. Na zijn vertrek uit Ede in 1962 volgde de populaire Welgraven, die vier jaar daarvoor nog door de ARP laag op de kieslijst was gezet, Fokkema als wethouder op.

In 1962 kwam weer een college bestaande uit de CHU, ARP en PvdA tot stand. Koekoek kwam in dit jaar voor de Boerenpartij in de raad. Hoe Wiegeraadt de opstelling van de Boerenpartij bij verkiezingsstrijd classificeerde, tekent hoe de partijen op dat moment over de Boerenpartij dachten: hij wilde 'later Koekoek nog wel eens van repliek dienen. (Hij had) 'Weinig op met boerenleiders die weldijen op ontevredenheid.'⁷³ Maar in 1966 barstte de bom. De Boerenpartij werd de tweede partij in Ede. De CHU voelde zich genoodzaakt om de Boerenpartij uit te nodigen om deel te nemen aan het vooroverleg voorafgaand aan de installatie van de nieuwe raad.

1966: het begin van een nieuwe periode

Waren de verhoudingen in 1962 ondertussen zo gewoon geworden dat in het vooroverleg over een mogelijke coalitie al tot een verdeling van de wethoudersposten kon worden overgegaan, in 1966 waren de verhoudingen volledig anders komen te liggen. Door haar monsterzege had de Boerenpartij deelname aan het college eigenlijk afgedwongen, maar geen van de andere partijen was hier erg gelukkig mee. Daarnaast was de strijd tussen de PvdA en de Boerenpartij en vooral tussen de lijsttrekkers Roseboom en Koekoek tijdens de verkiezingen zo hoog opgelopen, dat volgens Koekoek van samenwerking geen sprake meer kon zijn.⁷⁴

Na de installatie van de nieuwe raad op 6 september ontspon zich een heftig debat over de kandidaat van de Boerenpartij voor het wethouderschap.⁷⁵ Alle partijen behalve de Boerenpartij waren het er over eens dat de lijstaanvoerder, Koekoek, zijn verantwoordelijkheid hoorde te nemen en zich kandidaat moest stellen voor een wethouderszetel. Koekoek weigerde dit met als argument dat voor hem het Tweede Kamerlidmaatschap in combinatie met het partijvoorzitterschap niet te combineren was met het wethouderschap. De Boerenpartij was echter intern verdeeld over wie dan wel wethouder moest worden. De meerderheid steunde Koekoeks keuze voor T. Boers. Boers had op plaats drie van de kandidatenlijst gestaan. Een minderheid in de partij gaf de voorkeur aan J. van den Dikkenberg, de

⁷⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14232 "Verkiezing leden van de gemeenteraad; Vaststelling uitslag; Correspondentie over verkiezingen i.v.m. grenswijzigingen Ede-Veenendaal; Correspondentie over uitvoering kapitaalswerken te Veenendaal i.v.m. de grenswijziging." 21-10-1957 - 30-08-1958.

⁷¹ GAE, EC, 31 mei 1958, verkiezingsuitslag.

⁷² GAE, EC, 23 mei 1953.

⁷³ GAE, EC, 25 mei 1962.

⁷⁴ Zo had Roseboom Koekoek in een verkiezingsposter van de PvdA uitgemaakt voor onbenul (GAE, EC, 5 mei 1966). Daartegenover had Koekoek Roseboom beschuldigd dat deze laf was weg gebleven voor een debat, zonder te zeggen dat Roseboom afgezegd had omdat de ontmoeting zou plaatsvinden op de verjaardag van zijn overleden zoon. De familie Roseboom was sinds het overlijden van hun zoon gewoon op deze dag de jongen te herdenken.

⁷⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14841, gemeenteraadsnotulen 6 september 1966.

tweede man op de lijst, die meer voorkeursstemmen had vergaard dan Boers.⁷⁶ Boers was weliswaar in maart ook in de Staten van Gelderland verkozen, maar hij had weinig bestuurservaring. Bij de stemming kreeg hij negen stemmen, Koekoek tien. Na schorsing schoof de Boerenpartij alsnog Van den Dikkenberg als kandidaat naar voren en na twee stemrondes werd deze tot vierde wethouder gekozen.

Binnen twee dagen moest de kersverse raad in spoedberaad bijeenkomen.⁷⁷ De Boerenpartij had achteraf bezwaar aangetekend tegen de portefeuillevverdeling, zoals die in het wethoudersoverleg was afgesproken. Van den Dikkenberg was volgens Koekoek met de post Sociale Zaken met een kat in de zak naar huis gestuurd en de partij eiste een zwaardere portefeuille op. De motie van wantrouwen die hierop door de CHU werd ingediend tegen Van den Dikkenberg, werd door alle partijen, behalve de Boerenpartij, gesteund. De raad kwam op de achtentwintigste van dezelfde maand weer bijeen om over het ontslag van de Boerenpartij-wethouder te stemmen. Koekoek dreigde in het geval de raad Van Dikkenberg als wethouder zou ontslaan, diens wachtgeld in de partijkas van de Boerenpartij zou worden gestort. In de daarop volgende discussie over een nieuwe kandidaat gooide Koekoek het aanbod in de strijd dat hij bereid was om van het wachtgeld af te zien als de raad de door de Boerenpartij nieuw naar voren geschoven kandidaat, Meyer, zou accepteren. Tegenwerpingen uit de raad dat wachtgeld persoonsgebonden was en niet aan partijen toeviel, werden door Koekoek genegeerd. Koekoek had wel vaker de neiging om in debatten (wettelijke) regels, waarvan hij het bestaan onzin vond, als ongeldig te bestempelen.

Deze onverkwikkelijke affaire redde de meerderheid van de raad uiteindelijk uit een netelige situatie. Bij de volgende stemmingen werd Meyer alleen nog gesteund door zijn eigen partij. De andere partijen gaven hun stem aan de SGP'er Soetendaal of de VVD'er Hoolboom. Het leek er nog even op dat de SGP na al die jaren een wethouder zou gaan leveren. Uit de stemverhoudingen is af te leiden dat een aantal CHU/ARP'ers hun stem uitbrachten op de SGP-kandidaat. Blijkbaar vreesde een deel van deze partijen dat de maatschappelijke onvrede vooral in deze hoek gezocht moest worden. Maar het was de VVD die de vacante wethouderszetel in de wacht sleepte. In tegenstelling tot de landelijke politiek trad de VVD in Ede wel toe tot de coalitie.⁷⁸

Het college zou in deze raadsperiode nog vaker met wisselingen te maken krijgen. Begin 1968 overleed de ARP'er Welgraven. De ARP stelde R. Bos kandidaat. Binnen de raad tekenden de VVD en Gemeente Belangen verzet aan tegen Bos. De gewoonte was dat bij wisselingen van wethouder, alleen de persoon wisselde en niet de portefeuille. Bos was een fel voorstander van bijzonder onderwijs en de VVD en Gemeente Belangen zouden graag deze post in handen van een andere partij zien. Het zou niet lukken, Bos werd de nieuwe wethouder met onder meer onderwijs in zijn portefeuille. In dezelfde raadsvergadering van 10 januari moest ook, wegens het ontslag dat wethouder Wiegeraadt had ingediend, voor de CHU een nieuwe wethouder worden gekozen. H. Alberts volgde Wiegeraadt op en nam diens portefeuille met onder andere Ruimtelijke ordening en Openbare Werken over. Het zou voor hem het begin van een lange carrière worden, hij zou vijf volledige termijnen volmaken en werd daardoor niet alleen een constante factor in het college, maar ook een van de leidende figuren. De toezegging van Platteel dat na de verkiezingen intern in het college de toewijzing van de portefeuilles nogmaals zou worden bezien, bleek een dode mus. Er werd niet aan de verdeling getornd. In 1983 zou de toenmalige burgemeester Van Dijke pleiten voor het rouleren van de portefeuilles. Geen enkele post zou langer dan twee periodes in een en dezelfde hand mogen blijven. Langzaamaan werden de bastions geslecht.⁷⁹ In de raadsperiode 1966-1970 werd nog een nieuwe wethouder benoemd. Vlak voor de verkiezingen van 1970 overleed plotseling Hoolboom, 56 jaar oud. De VVD verloor niet alleen haar wethouder maar ook een markante politicus. G.W. Bos, tot dan een kritisch volger van het college, volgde hem op.

In Ede was tot 1966 alleen een beroep op de VVD gedaan in het geval de drie grootste partijen (CHU, ARP en PvdA) niet tot overeenstemming konden komen. Maar in de tweede periode en ook daarna waren de liberalen nodig om de coalitie aan een meerderheid te helpen. Bij de verkiezingen in 1970 veroverde de Boerenpartij nog maar 4,2 procent van de stemmen. Koekoek was

⁷⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14238 "Verkiezing leden van de gemeenteraad; Vaststelling uitslag." 28-04-1966 - 31-08-1966.

⁷⁷ GEA, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14841, gemeenteraadsnotulen 8 september 1966.

⁷⁸ Zie voor de landelijke cijfers: P. Lucardie, *De positie van de VVD in het Nederlandse partijstelsel: invloedrijk of excentrisch*, 18-19.

http://pub.dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/DNPPoverigepubl/2008/2008positieVVDNederl/Lucardie_VVD.pdf (17 juni 2013).

⁷⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 2942 (raadsleden niet meer in functie, in onderdeel GW Bos) krantenknipsel uit *Barnevelder Courant*, dd 9 september 1983.

weer lijsttrekker geweest, maar ditmaal weigerde hij zelfs om in de raad plaats te nemen. Zijn plek werd ingenomen door J. de Koning uit Lunteren. De Koning zou tot en met de verkiezingen van 1978 zijn zetel weten te behouden. De PvdA halveerde bij deze verkiezingen door het eerder in dit hoofdstuk besproken conflict met Roseboom over het lijsttrekkerschap. Voor het eerst sinds 1949 kwam de partij in de oppositie, haar voormalige fractievoorzitter werd voor de Lijst Roseboom en met ruim 8 procent van de stemmen opnieuw tot wethouder verkozen in een coalitie met de CHU, ARP en de VVD. Op 13 september 1973 verliet Roseboom na 34 jaar de gemeenteraad. Het opende voor de SGP de deuren, Soetendaal werd wethouder voor de nog resterende periode tot de verkiezingen.

In 1974 werd, op uitnodiging van de grootste partij, de CHU, niet alleen vooroverleg gevoerd, maar werd ook een beleidsprogramma opgesteld, het begin van programcolleges in Ede. Afspiegelingscolleges heeft Ede niet gehad, omdat in dat geval de SGP in de coalitie opgenomen had moeten worden. De SGP, bitter door de afwijzing, moest in 1974 haar plek in het college weer afstaan aan de PvdA en ook de VVD zag haar verkiezingswinst opnieuw beloond met een wethouderspost. Voor de CHU en ARP was de principiële opstelling van de SGP wel lastig. Beide partijen visten voor een deel toch ook in de zelfde vijver als de SGP. In de gemeente Ede vinden we binnen de NHK, evenals elders op de *Bible belt* meer Bonders dan in overig Nederland. De NHK en CHU waren vanouds verbonden, maar de Bonders stemden vaak SGP. De leidinggevende figuren in de CHU, Heij, Wiegeraadt, en vanaf de jaren zestig Alberts, behoorden, qua geloofsopvatting niet tot de meer strenge vleugel van de partij. De ARP had meer banden met de Gereformeerde Kerken (GK), maar ook hier lag lokaal de scheiding met de SGP niet overal even duidelijk. Binnen de ARP vinden we onder de bepalende figuren zowel meer orthodoxe raadsleden/wethouders, als ds. Fokkema en later R. Bos, zeker vanaf 1978 ook meer gematigde personen, zoals wethouder P. Aalbers en later fractievoorzitter R. Wielinga. De ARP was vooral in de eerste twee periodes op het terrein van onderwijs, maatschappelijke zorg en cultuur strakker in de leer dan de CHU. De ARP leverde niet voor niets de wethouder voor onderwijszaken. Pas in 1982 zou deze post door de VVD'er J. Broekhuis worden overgenomen.

1978-1994: op zoek naar een bredere basis voor het gemeentebeleid

In 1978 werd gekozen voor de aanstelling van een extra wethouder. Het CDA wist haar verkiezingswinst in klinkende munt uitgekeerd te krijgen en bezette drie wethoudersposten. Samen met PvdA en VVD werd een convenant opgesteld op basis waarvan men de komende vier jaar het beleid vorm zou geven. Dit convenant werd mede ondertekend door Gemeente Belangen en D'66. Toen in 1982 het CDA ondanks een terugval in stemmen van 38,7 procent naar 29,5 procent opnieuw een derde wethouderszetel claimde, kwamen VVD, PvdA en nieuwkomer RPF/GPV in verzet. Het gegeven dat de raad qua zetelverdeling nog steeds in meerderheid confessioneel van kleur was, gaf in hun ogen het CDA nog niet het recht om bij de verdeling van de posten als confessionele partij deze meerderheid te willen vertegenwoordigen en in de praktijk de SGP en RPF/GPV buiten het college te houden. Nog steeds claimde het confessionele midden alle confessionele stemmers te vertegenwoordigen, een opstelling waar de SGP ook geen vrede mee had. De partij groeide gestaag en zag dat het CDA haar winst niet kon behouden. De kunst was nu om het confessionele politieke midden te dwingen kleur te bekennen. Kiezen voor versterking van het confessionele element door in een coalitie ook de SGP op te nemen, of blijven kiezen voor een coalitie met niet-confessionele partijen, waardoor het christelijke element minder belangrijk in de politiek dreigde te worden. Tijdens het raadsdebat zou het CDA ervaren dat er onvoldoende steun was voor een derde CDA-wethouder. Het resultaat van de stemming was dat de VVD een tweede wethouderszetel kreeg, waaronder de felbegeerde post onderwijszaken. En zo ging het oude kernteam CDA, PvdA en VVD weer verder.

In 1986 moest het CDA opnieuw een zetel verlies incasseren. De optie om de SGP in het college op te nemen, werd door het CDA nu duidelijk wel in overweging genomen. Maar '*onder zware druk van PvdA en VVD*' zag de partij er toch vanaf.⁸⁰ De combinatie CDA, SGP, RPF/GPV was ook nog even overwogen. Het voorbehoud, dat de SGP voor deze samenwerking maakte, was voor het CDA acceptabel, maar Alberts stelde dat een coalitie met zo'n minimale meerderheid (negentien tegen achttien zetels) het risico inhield dat '*Ede onbestuurbaar zou worden*'.⁸¹ Uiteindelijk werd een coalitie gesloten tussen CDA, PvdA, VVD en RPF/GPV. RPF/GPV profiteerde zo van de twee zetels

⁸⁰ GAE, EC, 25 april 1986.

⁸¹ GAE, EC, 25 april 1986.

verlies van de VVD. Vooraf aan de wethouderverkiezingen liet de SGP-fractievoorzitter, Haalboom, weten dat de combinatie RPF/GPV niet op voorhand hoefde te rekenen op stemmen van de SGP. Ook al verwachtte niemand dat de SGP het zou laten gebeuren dat in plaats van een RPF/GPV wethouder, een van de niet-confessionele partijen deze post in de wacht zou slepen, toch bracht de partij haar stem uit op haar eigen kandidaat.⁸² Waar elders SGP'ers voorstander konden zijn van samenwerking op lokaal niveau met de RPF/GPV, om zo meer invloed te krijgen, overheerste in de Edese SGP de groep die de onderlinge verschillen benadrukte.⁸³ Pas bij de derde ronde trok de SGP haar eigen kandidaat, Haalboom, terug en liet weten de RPF/GPV-kandidaat, D.J. Stellingwerf, te willen steunen. Daarbij benadrukte de SGP met klem dat Stellingwerf niet namens de SGP in het college zat. Stellingwerf kreeg milieubeheer, verkeer en vervoer en volksgezondheid toebedeeld. Dit was geen zware post, de partij bezette immers maar twee zetels in de raad.⁸⁴ De discussie in de media over de verkiezingsuitslag en de wethouderverkiezing in de raad lieten zien dat de positie van het CDA verder verzwakte en dat de keuze voor of tegen een meer confessionele koers belangrijker werd. Als het CDA bleef kiezen voor een coalitie met alleen de PvdA en de VVD dan werd het risico steeds groter dat haar eigen machtsbasis verder verzwakte ten gunste van de meer orthodoxe partijen. Niet alleen werd de secularisatie zichtbaarder in de politieke arena, maar de protestants orthodoxe kiezers wisten relatief hun positie te versterken. De keuze van het CDA voor de RPF/GPV was koren op de molen van de linkse oppositiepartijen. Het raadslid J.H. Eleveld (PE) sneerde met een variatie op de gemeentelijke slogan 'Ede is meer': *'Wat nu uit de bus komt, bewijst dat Ede inderdaad meer is. Meer Staphorst.'*⁸⁵

Dat de groei van Ede niet in het voordeel van het CDA hoefde uit te pakken, toonde de verkiezingsuitslag van de nieuwste wijk van het dorp Ede: Maandereng. Daar versloeg de PvdA het CDA. Ook toonde de verkiezingsuitslag hoe groot de lokale verschillen nog steeds waren. De PvdA bleef als vanouds sterk in de wijken Ede-Zuid en Veldhuizen (beide dorp Ede), waar verhoudingsgewijs meer arbeiders woonden; de SGP in de buitendorpen, vooral ten noorden van Ede, met Wekerom als uitschieter. De SGP behaalde hier 52 procent van de stemmen. D'66 vond haar kiezers meer in de wijk Veldhuizen en in Bennekom. Dit dorp woonden op dat moment acht van de negen kandidaten die D'66 op het stembiljet had gezet.⁸⁶

Bij de coalitiebesprekingen van 1990 liet het CDA weten de SGP niet buiten te willen sluiten. Een signaal dat bij het CDA het besef duidelijk doorgedrongen was dat voor het behoud van haar positie samenwerking met de SGP niet langer op voorhand afgewezen kon worden. Toch kwam er weer een coalitie op basis van de oude ploeg CDA, PvdA en VVD, gedrieën goed voor 21 van de 37 zetels. PvdA en VVD hadden weinig behoefte om welk voorbehoud dan ook van de SGP te accepteren. De samenwerking met de RPF/GPV had onvoldoende meerwaarde gehad om herhaald te worden. Bij het afscheid van Stellingwerf als wethouder in mei 1990 had burgemeester Blanken de houding van Stellingwerf als 'ambivalent' getypeerd. Soms nam deze wethouder duidelijk het voortouw, maar op andere momenten nam hij ook afstand van het collegebeleid. In zijn reactie gaf Stellingwerf aan dat hij wel moeite had gehad met zijn rol als wethouder, wat ook wel eens tot 'uitbarstingen' had geleid. De coalitie was in zijn ogen wel uniek. Hij had het nagetrokken bij de VGN en alleen Ede kende een zo'n breed samengesteld college.⁸⁷ Om de politieke verhoudingen in de verdeling van de wethoudersposten terug te kunnen laten komen, werd het aantal wethouders weer teruggebracht tot vier. Twee voor het CDA, en voor de PvdA en de VVD elk een. Maar het overwicht van de 'oude' zes was verdwenen. De SGP bleef daarentegen op sterkte.

In 1994 viel het CDA terug tot acht zetels. Ook de PvdA verloor een zetel, maar kwam samen met de VVD op tien zetels, twee meer dan het CDA. Gedrieën hadden de coalitiepartijen geen meerderheid in de raad, maar er was voor het eerst ook geen confessionele meerderheid meer. De winst was gegaan naar Gemeente Belangen, de RPF/GPV en de VVD. De combinatie CDA, SGP en RPF kwam een zetel tekort. Bij de raadsfracties van CDA, VVD, PvdA en Gemeente Belangen bleek steun te zijn voor een gezamenlijk convenant. Gemeente Belangen wist haar verkiezingswinst met een raadszetel gehonoreerd te krijgen. De partij had zich laten kennen als een kritische maar ook tot compromissen bereid zijnde raadspartij. Om deze combinatie mogelijk te maken, kwam er weer een vijfde wethouder. En voor het eerst kreeg Ede een vrouwelijke wethouder: mevrouw M. Toren-Slager voor het CDA.

⁸² GAE, EC, 26 maart 1986.

⁸³ *Van goedertierendheid en trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij.* ('s Gravenhage 1993) 315.

⁸⁴ GAE, EC, 30 april 1986.

⁸⁵ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 71347 gemeenteraadsnotulen 29 april 1986.

⁸⁶ GAE, EC, 22 maart 1986.

⁸⁷ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 107759 gemeenteraadsnotulen 1 mei 1990.

Ondanks alle retoriek in deze vijftig jaar was het enige echte argument voor een wethouder meer of een beetje minder gewoon dat op deze wijze recht gedaan kon worden aan de machtsverhoudingen tussen de partijen. Argumenten als zou Ede een extra wethouder nodig hebben, omdat de groei van de gemeente dit noodzakelijk maakte, of dat uit zuinigheidsoverwegingen het verstandig was om het aantal wethouders met één terug te brengen, kunnen naar de prullenbak worden verwezen. Het aantal wethoudersposten was onderdeel van het onderhandelingspel en diende als wisselgeld om tot overeenstemming te komen.

In afwijking met veel andere gemeenten verschenen in Ede, op Gemeente Belangen na, geen lokale partijen in de raad en ook extreem rechts bleef opvallend afwezig.⁸⁸ Ook al hebben de Centrum Democraten zich in het conflict over de bouw van een moskee wel degelijk in Ede laten horen⁸⁹, ze hebben niet aan de raadsverkiezingen meegedaan. Blijkbaar konden de kiezers hun ongenoegen voldoende kwijt bij de zittende partijen. Extreem rechts wist geen voet aan de grond te krijgen.

Wat we zien is dat de grote partijen CHU, ARP (later het CDA) en PvdA hun dominantie in de onderzochte vijftig jaar zijn kwijtgeraakt. Als eerste wist de VVD hiervan te profiteren, maar de toename van het aantal zwevende kiezers maakte het ook voor de kleine partijen mogelijk om zetels te veroveren en zo hun stem te laten horen. De SGP wist haar geringe stemmenverlies eerst beperkt te houden en vervolgens weer in winst om te keren. Maar de partij werd in deze vijftig jaar maar voor één invaljaar toegelaten tot het college. Ook de nieuwe partijen kregen moeilijk een voet tussen de collegedeuren. De stemmen die de grote partijen verloren, of niet blijvend aan zich wisten te binden, verdeelden zich over te veel partijen, waardoor de combinatie CDA/VVD/PvdA toch de macht wist te behouden. Ondanks dat er een meerderheid voor was, is in Ede bewust er voor gekozen om geen puur confessioneel college te formeren, maar op basis van de verkiezingsuitslagen was ook geen links alternatief of paarse combinatie mogelijk.

De raads- en collegeleden

Voor mijn onderzoek naar de raadsleden is gebruik gemaakt van, wat binnen het gemeentearchief, de kaartenbak werd genoemd. Het was letterlijk een bak met daarin per raadslid een soort persoonskaart waarop de volgende gegevens vermeld stonden: geboortjaar, geboorteplaats, verkiezingsjaar, beroep, geslacht en geloofsrichting. Het probleem was dat deze kaartenbak verre van volledig was. Zeker vanaf de jaren zeventig waren de gegevens minder accuraat bijgehouden en van nieuwe raadsleden was geen nieuwe kaart meer aangemaakt. Ook waren de veranderingen, die op de kaarten waren bijgehouden, niet van een datum voorzien. De gevonden gegevens zijn om die reden aangevuld en gecontroleerd met gegevens vanuit de GBA, de kieslijsten, en de raadsverslagen. Zo kon uiteindelijk het bestand opgebouwd worden dat als basis voor de volgende paragrafen heeft gediend.⁹⁰

Zittingsduur

Van 1945 tot en met 1995 hebben 211 personen zitting gehad in de gemeenteraad. De analyse is steeds gemaakt op basis van de samenstelling van de raad na de installatie van de raadsleden na verkiezing. Ruim de helft (108) van de raadsleden is minimaal één keer herkozen in de onderzochte vijftig jaar. Zevenenzestig zijn na één zittingsperiode niet meer teruggekeerd. Kijken we wie de diehards zijn, dan is Roseboom acht keer verkozen.⁹¹ Vijf raadsleden zijn zeven keer verkozen en vijf raadsleden zes keer. Opvallend hierbij is dat voor deze groep van totaal elf raadsleden twee duidelijke clusters zijn aan te wijzen: zeven zijn in 1945 of 1946 in de raad gekomen en drie in 1962. Deze tien startten allemaal in de eerste periode (1945-1966), en bevestigden hiermee het beeld van continuïteit. Het elfde raadslid uit deze groep, G. Beukhof startte zijn raadswerk voor de CHU in de transitieperiode in 1970, hij zou nog vijf keer worden verkozen. Over de gehele periode van vijftig jaar nam gestaag de duur van het raadslidmaatschap af. Het zijn vooral de grote partijen die lang zittende raadsleden

⁸⁸ J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, *Kroniek 1994, Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994*, <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/jb-dnpp/jb94/kroniek.pdf> (17 juni 2013).

⁸⁹ Dit komt aan de orde in het zesde hoofdstuk.

⁹⁰ Veel dank voor het uitzoeken van ontbrekende gegevens in de GBA ben ik verschuldigd aan E. Somers, toenmalig archiefmedewerker en voor de laatste ontbrekende gegevens aan H. Berende, pl.v. archivaris. Het bestand is gedeponneerd in het gemeentearchief.

⁹¹ Zeven keer voor de PvdA en de achtste keer in 1970 voor de Lijst Roseboom.

leverden. De CHU spande de kroon; van de boven genoemde elf leden behoorden zeven tot deze partij. Deze 'raad van elf' bestond op P. Brons na, volledig uit wethouders. Alleen de wethouders Beukhof en Soetendaal hebben weliswaar lang in de raad gezeten, maar hun wethouderspost relatief kort bekleed, respectievelijk vier jaar en één jaar.

Wanneer we herverkiezingen aan fractiesamenstelling koppelen dan zien we het volgende patroon. Binnen de kleine partijen traden grote wisselingen in de fractie eerder op, omdat nieuwkomers al snel procentueel een forse vernieuwing van de fractie betekenden. Voor de grotere fracties lag dat anders. Kijken we naar de CHU, ARP (en vanaf 1978 het CDA), PvdA en VVD dan ontstaat het volgende beeld. De CHU kende veruit de minste wisselingen, een stabiele fractie was ook kenmerkend voor het latere CDA. De PvdA trad in vijf periodes aan met minimaal 50 procent nieuwe fractieleden, ARP, SGP en VVD volgen met vier periodes, waarbij de SGP duidelijk zorg droeg voor continuïteit door de grens van 50 procent nieuwelingen niet te overschrijden. Verder waakte de partij ervoor om steeds, naast een nieuw en jonger raadslid, altijd een ervaren kracht in de fractie te houden. Een CHU raadslid zat gemiddeld 13,4 jaar, een SGP'er 11,4, meteen gevolgd door de VVD en de KVP. De PvdA haalde een gemiddelde van 8,4 jaar en kende daarmee de snelste wisselingen.

Wanneer we deze verschuivingen binnen de partijen relateren aan verkiezingsjaren dan valt op dat bij de eerste naoorlogse verkiezingen de raad voor meer dan de helft is vernieuwd. De gekozen raad bleek niet uit eendagsvliegen te bestaan, tien werden twee keer herkozen, acht leden bleven ook na 1958 deel uitmaken van de raad, waardoor de gemiddelde zittingsduur in deze periode hoger lag. In 1966-1978 vonden relatief de grootste wisselingen plaats. De Edese politiek was op zoek naar een nieuw evenwicht. In deze periode waren er verhoudingsgewijs meer raadsleden die maar één raadsperiode volmaakten. Van de twaalf nieuwe raadsleden uit 1966 waren vier jaar later nog maar vijf over. De raad uit 1970 en 1974 bestond vrijwel voor de helft uit nieuwe leden. Het bood kansen binnen partijen en in coalities om nieuwe wegen in te slaan, zeker omdat dit proces gepaard ging met de toetreding tot de raad van nieuwe partijen en daarmee andere politieke programma's en wensen. Voor de nieuwe lichter van 1970 gold dat hier een vaste kern raadsleden uit voortkwam, elf van de twaalf raadsleden behielden hun zetel in 1974. De nieuwelingen waren geen jongelingen. Dit gold wel voor de zestien nieuwelingen uit 1974, maar daarvan wisten maar zeven hun herverkiezing veilig te stellen. De gemiddelde leeftijd was in 1970 licht gestegen maar dook in 1974 naar een record: 45,5 jaar. In 1978 herstelde het patroon; de gemiddelde leeftijd lag met 48 jaar weer meer in lijn met daarvoor. Vanaf 1982 werd beduidend minder gewisseld en bleven ook de nieuw gekozen raadsleden langer zitten. Er waren wel nieuwe partijen in de raad gekomen, maar zowel op het partijniveau als op individueel niveau was er meer continuïteit. Hierdoor ontstond meer stabiliteit: er was een andere periode aangebroken.

Leeftijd

Lagerweij en Plekkringa constateerden al dat de gemiddelde leeftijd (48,9 jaar) van de noodraad in 1945 duidelijk lager lag dan in de vooroorlogse periode. De in 1946 verkozen raad zou gemiddeld nog een maand jonger zijn. Wanneer we de verzamelde gegevens analyseren, dan blijkt dat in de eerste periode de raad van 1945 en 1946 een uitzondering op de regel was. Vanaf 1949 tot 1962 steeg de leeftijd langzaam weer naar de oude waarden (54 jaar), gevolg van de stabiliteit binnen de fracties. Ook hier ligt de cesuur in 1966, vanaf dat jaar ging de gemiddelde leeftijd weer naar beneden, naar 50,6 jaar, en zelfs naar 45,5 in 1974. (tabel 3.8) Het verschil met de Tweede Kamer, waar de leeftijd in vergelijking steeds lager lag, werd bijna ingelopen, maar zou vervolgens weer licht toenemen. (tabel 3.9). Voor de verklaring voor de daling van de leeftijd kan gewezen worden op de korter wordende duur van het raadslidmaatschap, in combinatie met de komst van de nieuwe partijen vanaf 1966, die beduidend jongere raadsleden leverden dan de gevestigde partijen. Hierboven is al gerefereerd aan het gegeven dat binnen vooral de protestantse partijen het besef ontstaan was dat vergrijzing nadelen had, maar het proces van verjonging kwam moeizaam op gang. Men wist maar moeilijk jongeren voor het partijwerk te interesseren. Als het kader eenmaal verouderd is, zal het ook lastiger zijn om jongeren aan te trekken. Bij de nieuwe partijen lag het anders. Zo waren alle fractieleden van de Boerenpartij en RPF/GPV bij hun aantreden jonger dan 40 jaar, Koekoek uitgezonderd. Hoe meer fractieleden van buiten, hoe lager de leeftijd, al is de Boerenpartij hier de uitzondering. Van de gevestigde partijen lag de leeftijd van de VVD'ers in de jaren vijftig flink onder het gemiddelde, de PvdA maakte een sterke verjonging door vanaf 1974; het lijkt een late generatiewisseling. Het onderbouwt de visie van Wielinga dat de veranderingen ingezet in de jaren zestig, pas in de jaren zeventig echt hun beslag regen. Vanaf 1982 ontstond weer de tendens binnen de partijen om

Tabel 3.8 Gemiddelde leeftijd raadsleden per partij. 1945-1994

	totaal	Vrijzinnigen	CHU	ARP	KVP	CDA	SGP	PvdA	VVD	BP	GB	L. Roseb.	D'66	PPR	PE	GL/PE	RPF/GPV
1945	48,9	47,6	49,5	43,8	51,0*			51,0*									
1946	48,8		51,1	53,2	51,0		56,6*	49,0	32,0								
1949	51,9		45,3	57,2	55,0		55,3	58,6*	49,5								
1953	52,8		50,5	61,5*	44,0		54,6	52,4	43,5								
1958	54,0		55,5	57,1	49,0		57,2*	55,1	44,2								
1962	53,1		56,1	56,2	45,6		60,5*	49,5	47,6	50,0							
1966	50,6		54,2	54,0	48,5		55,5*	51,4	51,6	40,0	49,0						
1970	51,2		49,1	48,0	50,5		58,5*	55,2	51,0	33,0	55,5	54,0	34,0				
1974	45,5		50,6 *	45	46,0		47,5	39,1	48,8	39,6	49,0			41,0			
1978	48,0					47,2	59,4*	40,5	49,1	41,0	53,0		42,0		41,0		
1982	46,4					51,1	52,4	44,2	43,0		57,0*		40,0		37,0		32,0
1986	47,4					52,9	47,6	44,8	46,0		58,5*		28,0			33,0	36,0
1990	49,3					51,6	51,6	50,4	49,0		62,5*		42,6			40,5	39,3
1994						51,8	57,6*	44,5	55,3		?		49,0			44,5	46

Bron: Moederbestand auteur. gedeponeerd bij Gemeentearchief Ede.

Hoogste gemiddelde leeftijd per verkiezingsjaar **vet**.

Laagste gemiddelde leeftijd per verkiezingsjaar *cursief*.

Door ontbreken gegevens in Gemeentearchief Ede één raadslid voor Gemeente Belangen is 1994 niet compleet.

Tabel 3.9 Gemiddelde leeftijd leden Tweede Kamer 1960-1995

jaar	gemiddelde leeftijd	oudste lid	leeftijd	aantal 60 jaar en ouder
1960	51,9	P. Zandt (SGP)	80 jaar	37 (7 ouder dan 70 jaar)
1964	50,3	A.M. Lucas (KVP)	71 jaar	24 (3 ouder dan 70 jaar)
1968	47,5	C.N. van Dis (SGP)	74 jaar	14 (1 ouder dan 70 jaar)
1972	46,4	G. Koudijs (VVD)	66 jaar	10
1973	45,5	P. Jongeling (GPV)	64 jaar	7
1978	45,8	H. Koekoek (Boerenpartij)	66 jaar	9
1983	45,7	J.M. den Uyl (PvdA)	64 jaar	13
1987	46,9	J.M. den Uyl (PvdA)	67 jaar	9
1990	47,4	C.N. van Dis jr. (SGP)	67 jaar	8
1995	47,3	H.A. Leerkens (Unie 55+)	72 jaar	12 (1 ouder dan 70 jaar)

Bron: http://www.parlement.com/id/vh8lnhrre0zu/oudste_tweede_kamerlid (23 april 2013)

minder te wisselen en nam (als logisch gevolg) ook de gemiddelde leeftijd weer toe, tot zo rond de vijftig jaar.

De SGP scoorde qua anciënniteit het hoogste. Met uitzondering van vier raadsperiodes lag het gemiddelde ruim boven de 55 jaar. Als verklaring moet niet alleen gewezen worden op de lange zittingsduur van de raadsleden. Binnen de SGP speelde zeker lokaal ook, wat Zwemer 'het generatieconflict' noemt. Met de grote nadruk op het bevindelijke aspect binnen deze partij, werden jongeren lang beschouwd als nog niet geroepen voor het raadswerk (of functies binnen de eigen kerkgemeenschap). Van deze lijn werd langzaamaan vanaf de jaren zeventig afgeweken. In diezelfde periode gingen in de partij ook stemmen op dat deskundigheid zeker zo belangrijk hoorde zijn.⁹² De beginselen van de partij bleven bij de SGP centraal staan, dat kwam duidelijk naar voren tijdens de verkiezingscampagne in Ede. De verkiezingsboodschappen in de *Edese Courant* van de SGP onderscheidden zich zeker in de eerste periode op dit punt van de andere partijen. Er werd alleen gesproken over de beginselen waar de partij voor stond, een politiek programma ontbrak volledig. De daling van de gemiddelde leeftijd van de Edese fracties trad het eerst op in de raad. Pas acht jaar later (1974) daalde de leeftijd van de wethouders, maar die daling zette vervolgens in het college veel sneller door. (tabel 3.10) Als verklaring moet onder meer verwezen worden naar de snelle opvolging van de PvdA-wethouders tussen 1978 en 1994. Voor D.H. Keuning en J.J. Modder was het wethouderschap een opmaat naar een volgende stap in hun carrière.⁹³ Dit kan als een teken van professionalisering worden beschouwd. Het politieke werk werd onderdeel van een 'gewone' maatschappelijke carrière en niet iets wat iemand erbij deed of waar hij zijn levenswerk van maakte.

⁹² J. Zwemer, *Het gevaar van het hellend vlak. De gereformeerde gemeenten en de SGP in historisch perspectief* (Kampen 1994) 94-108.

⁹³ D. H. Keuning werd in 1985 benoemd tot burgemeester van de gemeente Borger, J.J. Modder volgde Keuning als wethouder op in november 1985 en vertrok mei 1992 naar de Heidemij.

Tabel 3.10 Verhouding gemiddelde leeftijd raadsleden versus wethouders, 1945-1994

Zittingsjaar	raadsleden	geboren voor 1918	tussen 1918 en 1945	na 1945	wethouders	geboren voor 1918	tussen 1918 en 1945	na 1945
1945	24	24			5	5		
1946	27	25*	1		3	3		
1949	27	26	1		4	4		
1953	29	28	1		4	4		
1958	29	27*	1		4	4		
1962	33	24	9		4	4		
1966	33	20	13	0	4	3	1**	
1970	35	17	18	0	4	2	2	
1974	35	10	25	0	4	2	2	
1978	35	5	28	2	5		5	
1982	37	1	28	8	5		5	
1986	37	0	26	11	5		3	2***
1990	37	0	22	15	5		3	2
1994	37	0	22	15	5		3	2

*leeftijd 1 raadslid onbekend

** wethouder Dikkenberg (BP) werd na enkele dagen vervangen door Hoolboom (VVD), geboren in 1913.

*** beide wethouders Modder en Stellingwerf zijn niet geboren in Ede.

Bron: moederbestand auteur, gedeponneerd bij Gemeentearchief Ede.

*leeftijd 1 raadslid onbekend, ** wethouder J. van den Dikkenberg (Boerenpartij) geboren in 1929 vervangen door Hoolboom (VVD) geboren in 1913. *** beide wethouders Modder en Stellingwerf zijn niet geboren in Ede.

Vrouwen

In 1946 was één op de 27 raadsleden een vrouw. In 1994 waren dat negen op de 37, verspreid over zeven van de acht partijen. (tabel 3.11) Conform het toenmalige standpunt van hun landelijke partijorganisatie hadden de Edese afdelingen van de PvdA en VVD respectievelijk in 1946 en 1949 vrouwen op hun kieslijsten opgenomen. Alleen de PvdA zette meteen haar kandidaat op een verkiesbare plaats. Mevrouw J. van der Linden-van Ghesel Grothe was tot 1953 de enige vrouw in de raad. In dat jaar kreeg ze versterking van haar partijgenote, mevrouw A.S.J.H. Baarbé. In de ARP was het, volgens het landelijke beleid van die partij, van 1921 tot 1953 onmogelijk om als vrouw op een kandidatenlijst te komen. Na de afschaffing van dit verbod, duurde het nog lang voordat in Ede actief beleid geformuleerd werd om een vrouw in de raad te krijgen. De CHU kende landelijk een minder vrouwonvriendelijk beleid. Uit deze partij was in 1922, het jaar dat vrouwen voor het eerst hun stem uit mochten brengen, het eerste vrouwelijke Tweede Kamerlid, Katz afkomstig. Wel was de CHU-leiding van mening dat zo'n functie alleen ingenomen kon worden door een ongehuwde vrouw.⁹⁴ De idee dat een getrouwde vrouw thuis hoorde te zijn, bleek een taai leven te leiden, zeker in Ede, zoals in het hoofdstuk over onderwijs nog aan de orde zal komen. In Ede doorbrak in 1962 het GPV binnen het confessionele kamp als eerste de lokaal heersende mores toen zij een vrouw op de kieslijst zette, zij het op een onverkiesbare plaats. Het jaar 1966 betekende in Ede de doorbraak. In dit verkiezingsjaar verschenen op vrijwel alle kieslijsten vrouwen, in totaal dertien, negen meer dan in 1962. Maar alleen bij de PvdA op een verkiesbare plaats. Daarmee ligt ook voor dit onderdeel een cesuur bij 1966. Het mannenbolwerk van de SGP was de uitzondering. Deze partij hield onverkort vast aan het standpunt dat een vrouw niet in de raad thuishoorde.

De kreet 'er moet een vrouw in' had in de (landelijk) politiek tot in de jaren zestig een wat andere betekenis dan we er nu aan zouden verbinden. Het hield toen in dat de partijbesturen streefden naar een regionale spreiding van de kandidaten, met een brede vertegenwoordiging van de

⁹⁴ H. van de Velde, *Vrouwen van de partij, De integratie van vrouwen in Politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994) 47.

Tabel 3.11 Vrouwen op de kieslijst / vrouwen in de gemeenteraad, 1946-1994

	1946	1949	1953	1958	1962	1966	1970	1974	1978	1982	1986****	1990	1994
CHU						1	2 / 1	2 / 1					
ARP						1			1 / 1	5 / 1	/ 2	4 / 3	9 / 3
KVP						1	1	1					
SGP													
PvdA	3 /	3 / 1	3 / 2	4 / 2	2 / 2	6 / 2	3 / 1	2 / 1	5 / 2	4 / 1	/ 2	7 / 1	1 / 1
PvdV/VVD		1	1	1	1	1	2	4 / 1	2	3	/ 1	4 / 1	4 / 1
CPN													
Vrouwenlijst	4 / 0												
Van Essen													
Boerenpartij								2	1				
GPV					1	1	1*	2*					
PSP						1							
Gemeente Belangen						1	1	2	2	2		4	7 / 1
L. Roseboom							1 / 1						
Binding Rechts							3						
L. Meijer													
Ds'70								1*					
D'66									3	3		4* /	5* / 1
PPR**								4					
PE									5* /	9* / 1		11 /	11 / 1
SP									8	10		3	
RPF***									1	3		3	5 / 1
RV													
totaal aantal vrouwen	3 / 1	3 / 1	4 / 2	5 / 2	4 / 2	13 / 2	14 / 3	20 / 3	28 / 3	39 / 3	0 / 5	40 / 7	42 / 9

Bron: GAE, Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14232, 14233, 14235, 14237, 14238, 14239, 14240, 14241, 142342,

*lijsttrekker

** PPR is opgegaan in PE

*** RPF en GPV vanaf 1982 samengegaan

**** van het jaar 1986 zijn geen kieslijsten bewaard gebleven.

verschillende maatschappelijke groeperingen waaruit de partij stemmen wilde trekken. Vanuit die tweede overweging was het aantrekkelijk om een vrouw op de lijst te hebben. Vanaf de tweede emancipatiegolf won de opvatting terrein dat man en vrouw gelijk waren. Geredeneerd vanuit deze opvatting zou het niet meer uitmaken of een man of een vrouw in de politiek actief was. Voor de vrouwenbewegingen binnen de partijen was dit te kort door de bocht. Gelijkheid diende te leiden tot een gelijke vertegenwoordiging van beide seksen in de maatschappij en vooral in de politiek. De achterstand die vrouwen in de samenleving hadden, moest juist in de politieke arena bestreden worden en juist door vrouwelijke politici.⁹⁵ De praktijk bleek weerbarstig. Vrouwen kregen een plek op de kandidatenlijsten, maar mochten onderaan aanschuiven.

Landelijk duurde het tot in de jaren tachtig voordat ook de actieve deelname van vrouwen echt in gang werd gezet. (tabel 3.12) In de Tweede Kamer waren het de kleine linkse partijen en D'66 die procentueel de meeste vrouwen op hun kieslijsten plaatsten en in de fracties opnamen.⁹⁶ Ook in Ede vinden we verhoudingsgewijs vooral bij de linkse progressieve partijen meer vrouwen op de lijst. Door het geringe aantal zetels dat deze partijen behaalden, was het effect beperkt. Veel vrouwen op de lijst, maar verhoudingsgewijs weinig op verkiesbare plaatsen. De kleine partijen GPV, DS'70 en D'66 hadden in Ede als eersten een vrouwelijke lijsttrekker. Voor de andere partijen gold: een vrouw op de lijst hield niet automatisch een vrouw in de raad in. Vanaf 1970 tot en met 1986 zaten er maar in drie raadsfracties vrouwen. De tweede emancipatiegolf leidde in Ede pas in de jaren negentig tot verandering. In 1994 stonden 41 vrouwen op de kandidaatslijsten, negen vrouwen veroverden een zetel en vertegenwoordigden zo zeven van de acht Edese partijen. Het CDA scoorde op dit punt het beste, drie van de acht zetels werden bezet door een vrouw. In de onderzochte periode van 50 jaar emancipeerde de Edese politiek later dan op landelijk niveau. Daarmee loopt het ook uit de pas met de periodisering die bij de andere onderzochte sectoren naar voren komt. Waar voor de overige onderdelen een cesuur zichtbaar is tussen 1974-1978, ligt deze voor dit onderwerp duidelijk later. Een duidelijke aanwijzing dat modernisering een complex proces is, waarin verschillende veranderingsprocessen hun eigen tijdpad doorliepen.

⁹⁵ Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 315, 374-377⁹⁶ Ibidem, 305.

Tabel 3.12 Vergelijking aantal vrouwelijke leden Tweede Kamer versus gemeenteraadsleden, 1946-1994

Verkiezingen TK	aantal zetels	aantal vrl TK-leden		Verkiezingen GR Ede	aantal zetels	aantal vrl raadsleden		Ind. % GR
			%				%	
1946	100	4	4,0	1946	27	1	3,7	1,7
1948	100	5	5,0	1949	27	1	3,7	2,1
1952	100	7	7,0	1953	29	2	6,9	2,9
1959	150	13	8,7	1958	31	2	6,5	3,7
1959	150	13	8,7	1962	33	2	6,1	4,3
1963	150	14	9,3					
1967	150	12	8,0	1966	33	2	6,1	4,8
1971	150	13	8,7	1970	35	3	8,6	7,2
1972	150	15	10,0	1974	35	3	8,6	9,9
1977	150	18	12,0	1978	37	3	8,1	12,5
1981	150	27	18,0					
1982	150	29	19,3	1982	37	3	8,1	15,6
1986	150	30	20,0	1986	37	5	13,5	19,1
1989	150	38	25,3	1990	37	7	18,9	
1994	150	49	32,7	1994	37	9	24,3	

bron: www.parlement.com/9291000/modules/gm5ihvnm (14 augustus 2012)

M. Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988* (Amsterdam 1989) 243.

Herkomst

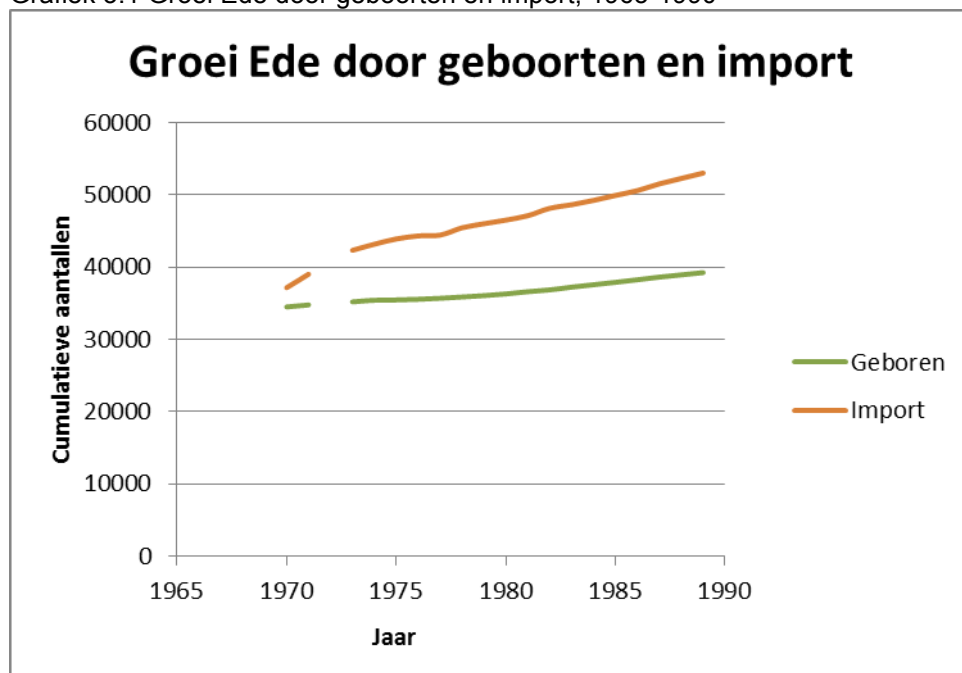
De gemeente trok in het jaar 1950 al ruim 1600 nieuwe inwoners aan. Dit ondanks het naoorlogse woningtekort waarmee ook Ede te kampen had. Meteen na de oorlog trokken ook veel mensen weg uit de gemeente, in 1948 was er nog sprake van een vertrekoverschot. Een hoog geboortecijfer, de oorlogsschade, het blijven hangen in de gemeente van een deel van de evacués uit de oorlogsjaren, en de komst van nieuwe inwoners zorgden ervoor dat de woningbouw en huisvesting tot in de jaren zestig één van de hoogste prioriteiten voor de raad was. Tegelijkertijd nam de bevolking al tijdens de wederopbouw fors toe als gevolg van een geboorteoverschot van tussen de 800 en 1000 personen per jaar. Vanaf eind jaren veertig ontstond een vestigingsoverschot en de bevolking veranderende langzaam maar gestaag van samenstelling. In 1970 was meer dan de helft van de bevolking niet in de gemeente geboren. Het echte omslagpunt moet ongeveer één à twee jaar daarvoor hebben gelegen.⁹⁷ (grafiek 3.1)

De landelijk verbeterde infrastructuur en groei van communicatiemiddelen, in combinatie met voldoende ruimte in Ede, maakten van de gemeente ook voor ondernemingen een gewilde vestigingsplaats. De gestegen mobiliteit van de Nederlandse bevolking en de verbetering van dezelfde infrastructuur, in combinatie met de suburbanisatie die vanaf eind jaren vijftig, begin jaren zestig op gang kwam, trok nieuwe inwoners aan, en maakte de gemeente aantrekkelijker als forensenplaats. In de samenstelling van de gemeenteraad zien we de effecten van modernisering terug. Kijken we naar de herkomst van de gemeenteraadsleden, dan zijn de geboren Edenaren, in de periode 1946-1962, met uitzondering van de verkiezingen in 1953, in de meerderheid. (tabel 3.13) Het keerpunt lag in 1966. Was de meerderheid in 1966 nog nipt, vanaf dat jaar zou het bij elke verkiezing groter worden. Tussen de partijen waren echter duidelijke verschillen te vinden. De bestuurskern CHU/ARP bestond vooral uit geboren Edenaren. Dit gold voor de CHU vrijwel de gehele periode. De ARP kende wat eerder meer instroom van buiten. Dat de KVP daarentegen uit buitenstaanders bestond, is niet zo verwonderlijk.⁹⁸ Met de kanttekening dat de man van het eerste uur, Merlijn, Veenendaaler van geboorte was.

⁹⁷ *Ede in cijfers, 1986*, Sociografisch Bureau van de gemeente Ede (Ede 1986) 58.

⁹⁸ Zie de paragraaf in dit hoofdstuk: 1946-1966: opbouw vaste kern vanuit de zes partijen.

Grafiek 3.1 Groei Ede door geboorten en import, 1965-1990

Bron: *Ede in Cijfers*, 1989. 57.

Zie voor totaal overzicht bevolkingscijfers geboorte, sterfte, vestiging en vertrek voor de gemeente Ede Bijlagen tabel B.3

De SGP was tot het einde van de tweede periode (1978) vrij evenwichtig van samenstelling, daarna was de meerderheid van de fractieleiden geboren in Ede. Een ontwikkeling die tegengesteld is aan de algemene tendens. Gerekend voor elke raadsperiode na 1978 kwamen de SGP'ers die van buiten Ede afkomstig waren, op hoogstens één na, uit de buurgemeenten. De RPF/GPV-fractie - pas vanaf 1982 in de raad vertegenwoordigd -, bestond juist vrijwel geheel uit import. Dit onderbouwt de stelling dat het protestants-christelijk getinte Ede ook in de naoorlogse periode gelijkgezinden heeft getrokken. Deze ontwikkeling strookt met de onderzoeksresultaten van Knippenberg. Hij constateert dat de gereformeerden tot 1960 naar het Westen trokken, maar daarna in omgekeerde richting, een ontwikkeling die landelijk in de jaren tachtig ten einde leek te komen.⁹⁹ De SGP leek zich meer te concentreren op de autochtone bevolking en het religieus wat lichtere RPF/GPV trok stemmen vanuit

Tabel 3.13 Getalsverhouding raadsleden-wethouders geboren in Ede versus import, 1945-1994

	raadsleden			wethouders	
	geboren in Ede	import	onbekend	geboren in Ede	import
1945	10	12	2	2	1
1946	16	9	2	1	2
1949	15	10	2	2	2
1953	11	16	2	3	1
1958	14	14	3	3	1
1962	18	15		4	
1966	16	17		4	
1970	13	22		2	2
1974	12	23		1	3
1978	14	23		3	2
1982	11	26		3	2
1986	10	27		3	2
1990	7	29	1	1	3
1994	7	30		1	4

Bron: moederbestand auteur, gedeponeerd bij Gemeentearchief Ede

Vet: de meerderheid.

⁹⁹ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland* (Maastricht 1992) 105.

de import. Ede was door haar protestants-christelijke etiket, een breed aanbod aan kerkelijk leven, christelijk onderwijs en christelijke werkgevers, voor deze bevolkingsgroep een aantrekkelijke vestigingsplaats. Een ontwikkeling waarvan de CHU en de ARP, mede vormgevers van dit naoorlogse Ede, bij de verkiezingen niet hebben weten te profiteren. In de PvdA en de VVD is de import het sterkste terug te vinden. Roseboom was tot de verkiezingen van 1974 de enige geboren Edenaar van de PvdA-raadsleden. De PvdA zou ook daarna maar één geboren Edenaar in de fractie hebben. In de VVD was de verdeling tot 1966 meer in evenwicht. Vanaf de tweede periode zat in elke raadsperiode in de fractie nog maar één geboren Edenaar.

Vertegenwoordiging van de dorpen

Uit de adresgegevens van de raadsleden zijn een aantal opvallende zaken te halen.¹⁰⁰ De SGP heeft als enige partij over de gehele vijftig jaar gezorgd dat vooral ook de buitendorpen goed vertegenwoordigd waren in de raad. De SGP-achterban moet ook vooral in het buitengebied en de kleinere dorpen als Ederveen, Wekerom, Harskamp, maar ook Lunteren gezocht worden. In de CHU- en ARP-fracties waren in de eerste periode in vrijwel alle dorpen nog goed vertegenwoordigd. Zeker vanaf 1970 waren deze fractieleden vooral in Ede woonachtig. Wel waren wethouder Alberts, vanaf de jaren zestig jarenlang boegbeeld van de CHU, en ook de latere AR-wethouder, Aalbers, inwoners van Bennekom. De KVP-raadsleden waren, begrijpelijk gezien het gegeven dat deze partij juist een gevolg was van de komst van de militairen en werknemers voor de ENKA, dikwijls woonachtig in Ede, en ook, in mindere mate, in Bennekom. Beide dorpen kenmerkten zich al vanaf het einde van de negentiende eeuw door meer pluriforme bevolkingssamenstelling waardoor de orthodoxe geloofsgroepen minder bepalend waren in de dorpsamenleving. In wat mindere mate gaat dit ook op voor Lunteren en zeker voor Otterlo. Otterlo was en is een van de kleinere dorpen. De meeste werkgelegenheid concentreerde zich in Ede. Gecombineerd met de keuze van het gemeentebestuur om zowel de aanleg van bedrijventerreinen als de woningbouw te concentreren op het hoofddorp, was het logische gevolg dat de import zich hoofdzakelijk ook hier vestigde. Bennekom was voor een aantal een aantrekkelijk alternatief en trok ook veel renteniers. Daarnaast was het en bleef het populair bij werknemers van de Landbouwhogeschool¹⁰¹ in Wageningen. Tevens bleef Bennekom, evenals Lunteren, geliefd bij mensen die meer landelijke wilden wonen. Bennekom was in vergelijking met de andere buitendorpen goed vertegenwoordigd in de raad en zeker in het college.¹⁰²

Vanaf het begin van de tweede periode (1966-1978) waren de meeste raadsleden woonachtig in Ede, gevolgd door Bennekom en in mindere mate Lunteren. De CHU was landelijk vanouds sterk vertegenwoordigd in plattelandsgemeentes.¹⁰³ Ede veranderde met de toename van het aantal inwoners en de veranderingen in bedrijvigheid geleidelijk van karakter. De vraag is of de CHU, door haar gerichtheid op het bevorderen van de groei van Ede, de wensen van haar 'natuurlijke' achterban voldoende onderkend heeft. Dit gaat ook op voor de ARP, die toch vanouds beter dan de CHU vertegenwoordigd was in stedelijke gebieden. In Ede was de ARP juist ook sterk gerelateerd aan de agrarische sector, zeker wat het deel betrof dat in deze sector tot de Gereformeerde Kerken behoorde. De latere CDA-fractieleden waren voor de helft woonachtig in het dorp Ede en de andere helft in Bennekom en Lunteren. De PvdA-, en VVD-raadsleden, eerst nog met een enkeling in Otterlo en Gelders Veenendaal vertegenwoordigd, moeten we vanaf de jaren zeventig ook vooral in Ede en Bennekom zoeken. De VVD was goed vertegenwoordigd in Bennekom, de PvdA was, naast Ede, wat meer gespreid over Bennekom en Lunteren. Beide partijen hadden ook later nog ook een raadslid in Ederveen wonen. De raadsleden van de Boerenpartij woonden veel meer verspreid, wat niet vreemd was omdat er drie agrariërs bij waren. De fractieleden van de RPF/GPV waren allen van buiten Ede afkomstig en woonden in het dorp Ede, evenals meeste fractieleden van D'66, Gemeente Belangen en GL/PE-raadsleden, op een spaarzame uitzondering na.

Concluderend kan gesteld worden dat Edese politici vanaf de jaren zeventig steeds meer woonachtig waren in Ede, gevolgd door Bennekom en Lunteren. Alleen de SGP bleef kandidaten uit de dorpen ten noorden van Ede op verkiesbare plaatsen zetten. De partij trok vooral stemmen vanuit het buitengebied en de kleinere gemeenschappen ten noorden van Ede. Deze geografische verdeling,

¹⁰⁰ Gegevens gegenereerd uit opgestelde bestand van de persoonsgegevens van de raadsleden. 1045-1994.

¹⁰¹ Vanaf 1968 ressorteerde de Landbouwhogeschool onder hetzelfde wettelijk regime als de andere universiteiten.

¹⁰² Zie voor cijfers aantallen inwoners per dorp in de gemeente, woningvoorraad, werkgelegenheid, de jaarlijkse rapportage vanaf 1966 in *Ede in cijfers*. GAE, Archief Sociografisch Bureau.

¹⁰³ Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis*, 174-175.

en de optredende verschuivingen in de woonplaatsen van de politici die in de tweede periode is begonnen, is verbonden met de veranderingen die optraden in de beroepsachtergrond van de raadsleden.

Beroep

In de onderzochte periode is modernisering te traceren in de verschuivingen in de beroepen die de raadsleden uitoefenden of hadden uitgeoefend.¹⁰⁴ Voor de indeling van de beroepen is de CBS-beroepsclassificatie gebruikt.¹⁰⁵ (tabel 3.14) Ede was van oudsher een agrarische plattelandsgemeente, maar tot 1880 domineerden in de raad vooral de liberale notabelen. De studie van Van Cruyningen laat zien dat de in de periode 1880-1930 veranderingen optraden in de beroepsachtergrond van de raadsleden. Aan het einde van de negentiende eeuw kregen de notabelen concurrentie te duchten van de boeren. Deze beroepsgroep veroverde twee derde van de zetels, een overwicht dat zij echter niet wisten te behouden. Rond 1900 veranderde de Edese dorpsamenleving onder meer door de komst van de kazerne en, rond 1920, van de ENKA. In het begin van de twintigste eeuw verschenen de middenstanders in de raad, daarna zo rond 1930 onderwijzers en arbeiders. De boeren wisten een derde van de raadszetels te behouden.¹⁰⁶ Hoe zat dit in de naoorlogse periode?

In 1945 waren de agrariërs nog de grootste beroepsgroep in de gemeente, maar in de noodraad waren de middenstand en de industrie beter vertegenwoordigd. Bij de verkiezingen van 1946 werd dit weer teruggedraaid. Degenen die in de agrarische sector werkzaam waren, waren in de meerderheid. We vinden ze vooral bij de SGP en de ARP, maar ook bij de CHU. De middenstand viel bij de eerste raadsverkiezingen sterk terug en zou slecht vertegenwoordigd blijven; industrie en onderwijs kwamen er beter vanaf. Dit bevestigt de stelling van De Swaan dat de middenstanders in de naoorlogse politiek geen echte rol van betekenis hebben gespeeld en daarmee als beroepsgroep politieke invloed zijn verloren.¹⁰⁷ De agrarische sector wist tot 1966 haar zetelaantal uit te breiden tot twaalf zetels. In de periode 1966-1974 was deze sector het beste vertegenwoordigd, maar de achtergrond van deze raadsleden werd in de loop van de tijd meer divers. Tot in de jaren vijftig waren het vooral landbouwers en hun standsvertegenwoordigers die, qua belangenbehartiging, de agrarische sector vertegenwoordigden. In de tweede periode werden raadsleden verkozen die weliswaar formeel gerekend moeten worden tot de agrarische sector, maar geen enkele binding hadden met de boeren op de Veluwe of het boerenbedrijf in het algemeen. Zij waren bijvoorbeeld werkzaam bij de Universiteit van Wageningen of een van de agrarische onderzoeksinstituten. In 1978 halveerde de vertegenwoordiging van de sector in de raad en bleven vooral boeren over. We vinden ze bij de partijen die van oudsher een sterke band met de sector hadden: het CDA (een raadslid), de SGP (drie raadsleden) en de Boerenpartij Onafhankelijk (een raadslid). Alleen in de SGP bleven de agrariërs van begin tot het einde van de onderzochte periode sterk vertegenwoordigd, maar het landbouwbedrijf was voor deze raadsleden aan het einde van de derde periode niet meer de hoofdbetrekking.

Vanaf 1966-1974 waren de raadsleden qua beroepsachtergrond afkomstig uit meer verschillende sectoren. De industrie, in de eerste periode nog goed vertegenwoordigd, viel na 1958 duidelijk terug. In de derde periode (vanaf 1978) waren veel raadsleden werkzaam in het onderwijs en openbaar bestuur. Een ontwikkeling die niet typisch is voor de gemeente Ede. Typisch was wel de aanwezigheid van Defensiemedewerkers. De aanwezigheid van de kazernes had

¹⁰⁴ Evenals voor de analyse van de religieuze achtergrond van de raadsleden is gebruik gemaakt van een 'kaartenbak' met persoonskaarten van de raadsleden die door de gemeente zelf is bijgehouden. Deze kaartenbak was echter verre van volledig. Niet alleen waren niet alle raadsleden opgenomen, maar de gegevens bevatten veel hiaten en veel van de genoteerde feiten waren niet gedateerd. Het bestand dat alle raadsleden voor de periode 1945-1995 dat voor dit onderzoek is aangelegd, is aangevuld met gegevens uit de GBA, de kranten en de raadsverslagen.

¹⁰⁵ Hierbij moet worden opgemerkt dat door het ontbreken van meer specifieke informatie de toedeling tot bepaalde beroepsgroepen met de nodige slagen om de arm gemaakt is. Zo ontbraken gegevens over de werkgever. Beroepen als personeelschef, boekhouder, verkoper zijn dat lastig in te delen. Dit onderdeel moet om deze reden ook met de nodige omzichtigheid worden bekeken. Van belang zijn de grotere lijnen die uit de gegevens getrokken kunnen worden.

¹⁰⁶ Van Cruyningen, *Boeren aan de macht?*, 211-212.

¹⁰⁷ De Swaan, *Zorg en de staat*, 222-223.

Tabel 3.14. Beroepsindeling raadsleden, 1945-1994

beroepsindeling	1945	1946	1949	1953	1958	1962	1966	1970	1974	1978	1982	1986	1990	1994
landbouw	7	9	6	7	7	10	12	11	10	5	4	2*	2*	3*
Industrie/nutsbedrijven	5	4	6	7	8	4	3	4	3	3	3	2	3	1
Bouwnijverheid	1	2	1	3	2	3	3	3	1	1	1	1	1	1
Transport/opslag/communicatie	1	2	2	1	1	1	1	2	2	2	2	2	1	0
Banken/verzekeringswezen	0	0	0	0	0	1	1	2	1	1	2	2	1	0
Detailhandel/horeca	4	1	1	1	2	1	1	0	1	2	2	1	1	0
Groothandel/reparatiebedrijven	0	1	1	1	2	2	3	2	2	2	2	1	0	0
Overige zakelijke dienstverlening	1	1	2	2	2	3	1	0	1	1	2	2	1	6
Openbaar bestuur	0	0	1	1	1	0	0	0	1	4	5	5	5	6
Defensie	0	0	1	2	1	1	0	2	1	2	2	5	5	1
Onderwijs	2	4	3	2	1	0	2	1	4	5	4	6	7	9
Gezondheid/Maatsch. Dienstverl.	1	0	0	0	2	1	1	2	2	2	3	3	2	0
Overige dienstverlening	0	1	2	1	1	5	4	3	3	2	0	0	0	0
Zonder	1	1	1	1	1	1	1	2	2	3	3	5	7	5
onbekend	1	1	0	0	0	0	0	1	1	2	2	0	1	5
	24	27	27	29	31	33	33	35	35	37	37	35	35	37

Bron: moederbestand auteur, gedeponneerd bij Gemeentearchief Ede.

*landbouwer met nevenberoep

voor wat betreft de naoorlogse situatie vanaf 1949 tot gevolg dat de militairen vrijwel onafgebroken vertegenwoordigd zijn geweest in de raad, met name in de derde periode. Daardoor beperkte de betrokkenheid van Defensie zich in de Edese gemeenschap niet tot speciale festiviteiten of specifieke onderwerpen. Ook het aantal raadsleden zonder beroep nam in deze periode toe. Het betrof overwegend een groep die wel aan het arbeidsproces had deelgenomen, maar geen betaalde arbeid meer verrichtte, deels door vervroegd uitreden of pensioen. Maar in deze groep vinden we ook de langzaam maar gestaag toenemende groep vrouwelijke raadsleden. Het raadswerk bleek voor hen een manier om, naast gezin en huishouden, weer maatschappelijk actief te worden.

Opleiding

Algemene gegevens over de genoten opleiding van de raadsleden ontbreken. Wel kan uit het samengestelde overzicht afgeleid worden wie een hbo of wo-opleiding had afgerond. (tabel 3.15) Hieruit komen duidelijke patronen naar voren. Gerekend over de gehele onderzochte vijftig jaar hadden 22 leden een wo- of een hbo-opleiding gevolgd, of ronden tijdens hun raadslidmaatschap deze opleiding af. Dit laatste kwam alleen voor in de laatste periode. Slechts één raadslid uit deze groep was in Ede geboren. In de noodraad moesten conform het KB de 'intellectuelen' vertegenwoordigd zijn, het leverde drie gepromoveerden raadsleden op. Dit aantal is in de hele eerste periode 1946-1965 niet geëvenaard, er was één gepromoveerd raadslid, één dominee en één ingenieur (hbo). Dr. De Zeeuw en ds. Fokkema wisten door hun persoonlijkheid, maar duidelijk ook door hun kennis en ervaring, verschil te maken.

Pas in 1974 trad verandering op toen vijf universitair opgeleiden in de raad verkozen werden. Dit aantal bleef daarna vrij constant. We vinden hen vooral binnen de grote partijen, maar in 1974 ook in de PPR en vanaf 1990 één in D'66. Ondanks dat er meer universitair geschoolden in de raad kwamen, bevonden zich na 1982 onder hen geen gepromoveerden meer. Vergeleken met de Tweede Kamer bleef het opleidingsniveau van de Edese raad sterk achter. (tabel 3.15) In 1994 had meer dan de helft van de Kamerleden een academische opleiding genoten. Professionalisering, een van de kenmerken van modernisering, kwam in Ede laat en beperkt op gang.

Tabel 3.15 Gemeenteraadsleden versus leden Tweede Kamer met hbo of wo opleiding, 1945-1994

	1945	1946	1949	1953	1958	1962	1966	1970	1974	1978	1982	1986	1990	1994
CHU							ir.	drs.	drs.	drs.	drs.			
ARP					ds.						CDA: drs.	CDA: drs.	CDA: drs., drs.	drs.
KVP				dr.ir.	dr.ir.	dr.ir.	dr.ir.	dr.	dr.	dr.	dr.			
SGP	dr.								ir.			ing.	ing.	ing.
PvdA	dr.	dr.ir.							dr.ir.	dr.ir.	dr.ir.		drs.	
PvdV/VVD				ing.				ing.	drs., ing.	drs., ing.	drs., mr., mr.	mr., mr.	mr., mr.	mr., mr.
BP														
GB														
L. Roseboom														
D'66													drs., drs.	drs.
PPR									dr.					
PE														
RPF*														
PE/GL														
totaal	2	1	0	1	3	1	2	3	7	5	7	4	8	5
aantal raadszetels	25	27	27	29	31	33	33	35	35	37	37	37	37	37
percentage	8%	3,70%		3,44%	9,09%	3,03%	6,06%	8,57%	20%	13,50%	18,90%	10,80%	21,60%	13,50%
					1956		1966			1977		1986		1994
Tweede Kamer	9,30%				15,30%		14,60%			22%		21,30%		61,30%

Bron: moederbestand auteur, gedeponneerd bij Gemeentearchief Ede

Gegevens Tweede Kamerleden berekend op basis van gegevens uit www.parlement.com (16 augustus 2012)

Denominatie

Godsdienst is een complexe materie die in de gemeente Ede in de politiek in deze vijftig jaar een belangrijke rol heeft gespeeld. Het onderzoek naar de denominatie van de raadsleden was lastig, omdat de gemeente over de gehele periode deze gegevens niet consequent heeft genoteerd. Aanvankelijk werd van de raadsleden het al dan niet behoren tot een kerkgenootschap vastgelegd. Vanaf de jaren zeventig zijn deze gegevens in de registratie soms doorgestreept. Het is onduidelijk of de doorhalingen het gevolg waren van het toenemende belang dat aan privacy werd gehecht, of dat de betrokkene daadwerkelijk niet langer lid was van het desbetreffende kerkgenootschap. De veranderingen die zijn aangebracht, zijn ook niet van een datum voorzien. Vanaf het eind van de jaren tachtig werden helemaal geen gegevens meer over een eventueel kerklidmaatschap genoteerd. Ook in de GBA werd deze informatie niet meer genoteerd. Van de 211 raadsleden uit de periode 1945-1995 konden van 170 personen nadere gegevens achterhaald worden. Het juist interpreteren van de gegevens was lastig, wegens de hierboven genoemde problemen. Uit de analyse van dit bestand konden de volgende gegevens afgeleid worden.

Ruim de helft van de 170 raadsleden groep behoorde of heeft behoord tot de Nederlands Hervormde Kerk, veruit de grootste groep. Voor een gemeente als Ede moet hierbij worden aangetekend dat een aantal van deze raadsleden zullen hebben behoord tot de Gereformeerde Bond binnen de NHK. Een stroming die veelal orthodoxer in de leer is dan de Gereformeerde Kerk. Onder andere ds. Fokkema behoorde tot deze richting. Veruit de meeste raadsleden die hebben opgegeven tot de NHK te behoren, vinden we in de CHU. Zo'n vier-vijfde van de CHU behoorde zeker tot deze kerk, van de overige CHU-raadsleden ontbreken gegevens. Eén CHU-lid is tijdens het raadslidmaatschap overgegaan naar de Gereformeerde Kerk. Na de CHU vinden we de meeste lidmaten van de NHK binnen de PvdA. In deze partij waren ook andere kerkgenootschappen vertegenwoordigd, zij het in veel mindere mate. De secularisatie is vooral binnen de PvdA goed zichtbaar, bij veertien leden van de 44 leden is later de opmerking 'geen' genoteerd onder het kopje 'godsdienst'.

De Gereformeerde Kerk (GK) was na de NHK het beste vertegenwoordigd in de raad: zo'n 30 raadsleden in de onderzochte vijftig jaar hebben deze kerk als hun kerk opgegeven. In de ARP behoorde de meerderheid (zestien) tot dit kerkgenootschap. Negen ARP'ers waren lidmaat van de NHK, waartoe ook de Bonders gerekend moeten worden. Ook het latere CDA was, niet verwonderlijk, vrijwel geheel protestants-christelijk, waarbij de NHK en de GK elkaar in evenwicht hielden.¹⁰⁸ Behalve in de ARP vinden we de GK terug in de SGP, de PvdA, PPR, PE, het latere CDA, de RPF/GPV, en niet in de laatste plaats in de VVD (vier). Vooral de PvdA, de VVD, D'66 en Gemeente Belangen

¹⁰⁸ Hierbij moet worden opgemerkt dat van twee raadsleden informatie over een eventueel kerklidmaatschap ontbreekt. Twee raadsleden behoorden tot de Rooms-katholieke Kerk, een raadslid tot de Gereformeerde Kerk onderhoudende artikel 31.

kenden een brede spreiding: van rooms-katholiek, evangelisch tot gereformeerd. Dit geeft aan dat de scheiding confessioneel - niet-confessioneel niet zo eenvoudig is te trekken in Ede.

Hoe snel het katholieke deel van de bevolking in Ede gegroeid is, maar ook geseculariseerd is, kunnen we ook uit de onderzoeksgegevens afleiden. In totaal hadden achttien raadsleden de rooms-katholieke kerk als hun kerkgenootschap opgegeven. De grootste groep vinden we bij de KVP, later treffen we er nog drie aan bij het CDA. In de jaren zestig vinden we een enkele rooms-katholiek ook in niet-confessionele fracties terug.

Het meest eenduidig is de relatie tussen de Gereformeerde Gemeente en de SGP: van de tien lidmaten van dit kerkgenootschap in de raad behoorden zeven tot de SGP. De overige SGP-raadsleden behoorden tot (zeer waarschijnlijk de orthodoxe vleugel van) de NHK (tien), en tot een aantal orthodoxe gereformeerde geloofsgenootschappen.¹⁰⁹ Van zes SGP-raadsleden is niet bekend tot welk kerkgenootschap zij behoorden. Ook de raadsleden van de RPF/GPV behoorden tot de meer orthodoxe kerkgenootschappen.

Wanneer we religie verbinden met herkomst dan is de groep die geen godsdienst had opgegeven en de groep die behoorde tot de rooms-katholieke kerk in zijn geheel afkomstig van buiten Ede.¹¹⁰ Hier zien we een bekend effect van modernisering. Mobiliteit in combinatie met secularisering verstoort traditionele patronen. In de raad hadden de Nederlands Hervormden veruit de meeste vertegenwoordigers en deze groep was voor de helft geboren in Ede (en vrijwel geheel te vinden binnen de CHU) en voor de helft afkomstig van elders. De raadsleden die tot de Gereformeerde Kerk behoorden waren voor een derde afkomstig uit Ede en deze groep vinden we vooral terug in de ARP. Van degenen die tot de Gereformeerde Gemeente behoorden, behoorden zes van de elf raadsleden tot de import. Deze geloofsovertuiging troffen we vooral aan binnen de SGP-fractie. Mobiliteit kan dus ook zorgen voor versterking van oude patronen.

Wethouders

Voor de analyse van de wethouders is als basis genomen het college zoals dat in 1945 werd gevormd en de colleges zoals die uit de coalitiebesprekingen na de verkiezingen tot stand zijn gekomen. Van 1945 tot 1995 gaat het om negen colleges met in totaal 28 wethouders, waaronder één vrouw, mevrouw Toren-Slager. Zij trad tot het college toe in 1994. Een aantal keren is tijdens een raadsperiode een wethouder na vertrek of na overlijden vervangen. Deze wethouders zijn niet in de analyse meegenomen omdat de vergelijking van de verschillende coalities dan niet op dezelfde basis gemaakt zou zijn. Deze aanpak is conform de aanpak van de analyse van de raadsleden. Hierop is één uitzondering gemaakt en wel voor het college dat in 1966 aantrad. Eén van de verkozen wethouders was Van den Dikkenberg van de Boerenpartij. Binnen twee dagen tekende de Boerenpartij alsnog bezwaar aan tegen de portefeuilleverdeling. De raad reageerde met een motie van wantrouwen, in de volgende raadszitting werd de wethouder ontslagen en opgevolgd door Hoolboom van de VVD. Om reden dat Hoolboom al na drie weken tot de coalitie toe trad, wordt Hoolboom en niet Van den Dikkenberg in de analyse van de wethouders meegenomen.

Van de 28 wethouders was de helft Edenaar van geboorte. In welke fracties vinden we hen terug? De CHU had verhoudingsgewijs niet alleen veruit de langst zittende wethouders, maar zij waren ook allen geboren en getogen Edenaren. Bij de ARP lag dit anders. Niet alleen werd daar meer gewisseld: de ene wethouderspost van de partij is in deze vijftig jaar door acht verschillende mensen bezet. Drie daarvan waren geboren in Ede. Een daarvan was Aalbers die met zijn drie termijnen (1978-1986) wel de langstzittende wethouder voor de ARP was, juist in de derde periode.

Zoals we gezien hebben, kende de PvdA zeer lange tijd maar één Edenaar onder haar raadsleden.¹¹¹ Roseboom heeft in zijn lange carrière vier volledige termijnen voor de partij het wethouderschap bekleed. Voor de VVD lijkt het of de verhouding fiftyfifty is, maar wethouder G.W. Bos was weliswaar niet in Ede geboren, maar woonde vanaf zijn eerste levensjaar in de gemeente en is om die reden toch als Edenaar geteld. Van de vier wethouders die de VVD heeft geleverd, heeft hij met vier termijnen zijn partij het langste gediend. Conform de algemene tendens in deze partijen waren de wethouders voor de RPF/GPV en Gemeente Belangen van buiten afkomstig. De Lijst Roseboom weerspiegelde de situatie in de PvdA, de wethouder was in tegenstelling tot de fractie

¹⁰⁹ De SGP leden zijn voor het overige lid van de Gereformeerde Kerk, de Gereformeerde Gemeente, de Christelijk Gereformeerden, de Oud Gereformeerde Gemeente, de Gereformeerde Gemeente in Nederland.

¹¹⁰ Zoals eerder gesteld, fractievoorzitter Merlijn was geboren in het naburige Veenendaal.

¹¹¹ Zoals eerder gesteld zou de partij in de onderzochte vijftig jaar ook na het vertrek niet meer dan één fractielid kennen dat geboren en getogen was in de gemeente: W. Schotsman, twee raadsperiodes raadslid (1974- 1982).

Edenaar. Qua zittingsduur zijn het Wiegeraadt, Alberts (beide CHU), Roseboom en G.W. Bos die lang hun invloed in het Edese gemeentebestuur hebben kunnen uitoefenen. Op de tweede plaats komen Van Hemessen en Aalbers (beide ARP) en Jansen (CHU). Zes van deze zeven waren afkomstig uit Ede. Van Hemessen is op 47-jarige leeftijd naar Ede verhuisd.

In de raad werd in 1966 het omslagpunt bereikt waarop de meerderheid van de raadsleden van buiten de gemeente afkomstig was. Voor het college lag de zaak anders. De eerste periode laat eerst een wat wisselend beeld zien. Dit beeld is mede duidelijk bepaald door de weigering van de overige fracties om in 1946 en 1949 de kandidaat van de PvdA, Roseboom, te accepteren als wethouder, waardoor weliswaar in 1946 de in Ede geboren VVD'er Hoolboom, maar in 1949 de buiten Ede geboren De Leeuw (PvdA) lid van het college werd. Maar vanaf 1953 waren de geboren Edenaren in de meerderheid en dit zou zo blijven tot aan de verkiezingen van 1974. Het college dat toen aantrad, vormde even een onderbreking. In dat college hielden beide groepen elkaar in evenwicht. Maar na de volgende verkiezingen (1978, begin van de derde periode) was het 'Edese' deel weer in de meerderheid. Het zou tot 1990 duren voordat het college in meerderheid bestond uit import. Het verschil met de verschuivingen in de raad op dit terrein geeft aan dat binnen de coalitiepartijen de touwtjes in handen bleven van de lokale bestuurselite. En ook al waren alle zeven burgemeesters afkomstig van buiten, door hen sloeg de balans niet om. Dit betekent dat de keuzes die op verschillende beleidsterreinen zijn gemaakt in deze vijftig jaar voor het merendeel zijn genomen door een college waarin de geboren Edenaren de meerderheid uitmaakten.

Qua woonplaats weerspiegelde de groep het algemene patroon, ook hier domineerde het dorp Ede, met Bennekom en Lunteren als meest voorkomend alternatief. Gerekend naar het totale aantal wethouders heeft Bennekom relatief veel wethouders geleverd, een vierde van het totaal woonde in dit buitendorp. Dit aantal was wel in verhouding met het aantal inwoners van Bennekom. Op kerkelijk terrein waren het twee kerkgenootschappen die de boventoon voerden. Vrijwel alle wethouders behoorden of hadden behoord tot de Nederlands Hervormde Kerk of de Gereformeerde Kerk. Geen van de wethouders was rooms-katholiek.

In totaal hadden vier wethouders een universitaire opleiding genoten, hiermee lag dit aantal procentueel boven het aantal wo/hbo'ers in de raad: 14,1 procent tegenover 10,4 procent. De verwachting dat in de onderzochte periode het aantal beroepsbestuurders zou toenemen, en daarmee ook het aantal hoger opgeleiden, bleek in lichte mate wat meer op te gaan voor het college. Maar de professionalisering zette, vergeleken met de Tweede Kamer, ook onder de wethouders veel later in. Drie van deze vier academisch opgeleiden vinden we in de derde periode. Pas in 1990 werd het enige in Ede geboren raadslid dat een academische opleiding had genoten, wethouder.

De beroepsachtergrond laat een zelfde ontwikkeling zien als in de raad. De ARP zou tot 1978 een wethouder vanuit de agrarische sector in het college verkiezen, een korte periode uitgezonderd. Na het aftreden van haar wethouder Van Hemessen in 1956 wegens gezondheidsredenen, droeg de ARP ds. Fokkema voor die op dat moment nog maar krap anderhalf jaar raadslid was. In 1958 werd hij opnieuw door de partij voorgedragen en gekozen. Na het vertrek van Fokkema, in 1962 naar Delft, kreeg de agrarische sector met de ARP'er Welgraven weer een stem in het college. R. Bos zou de laatste in lijn zijn. Maar waar de ARP tot 1978 ervoor zorgde steeds een wethouder met connecties in de agrarische sector te hebben, bezette de CHU de voor de sector zo belangrijke post Ruimtelijke Ordening. In de derde periode nam niet alleen het aantal wethouders toe, doordat er sneller gewisseld werd, maar steeg ook het aantal dat afkomstig was uit het openbaar bestuur of het onderwijs (zeven van de vijftien). Alleen VVD was hierop een uitzondering, de wethouders waren hier vooral afkomstig uit de zakelijke dienstverlening of de handel. Voor het overige zijn er geen opmerkelijke verschillen tussen de partijen geconstateerd.

Burgemeesters

Ede heeft in deze vijftig jaar zeven burgemeesters gehad. Allen waren van gereformeerde huize en lid van de ARP, met uitzondering van burgemeester Blanken, de laatste in de rij, die lid was van het CDA, maar wel oorspronkelijk van ARP-huize was.¹¹² De reden dat Ede een AR burgemeester kreeg in 1938 zou volgens Schelto, baron van Heemstra, de Commissaris van de Koningin in Gelderland geweest kunnen zijn dat bij de Provinciale verkiezingen en de parlamentsverkiezingen van 1931 tot 1937 meer inwoners uit de gemeente op de ARP dan op de CHU hadden gestemd.¹¹³ En hij zou het

¹¹² <http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A011205159%3Ampg21%3Ap004%3Aa0432> (6 augustus 2013).

¹¹³ <https://www.ede.nl/gemeente/gemeentearchief/kennisbank/1-openbaar-bestuur/middelberg-leopold-roland/> (6 augustus 2013).

kunnen weten, omdat de Commissaris van de Koningin bij burgemeestersbenoemingen uit de sollicitanten een lijstje van aanbeveling samenstelde voor de minister.¹¹⁴ Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1938 was de CHU echter in Ede de grootste partij.¹¹⁵ Ook na de oorlog hoefde de CHU alleen bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1950 en bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1971 de ARP voor te laten gaan. Bij de raadsverkiezingen bleef de partij de ARP steeds ruim voor. Vanaf 1972 werkten CHU en ARP met een gezamenlijke kandidatenlijst maar de CHU bleef de grootste. Toch kreeg Ede keer op keer een gereformeerde burgemeester van ARP-huize. Een afdoende verklaring is niet gevonden. Wellicht heeft bij deze keuze meegespeeld dat weliswaar de AR kleiner was dan de CHU, maar dat men rekening heeft willen houden met het aantal SGP-stemmers. In geloofszaken was de ARP strakker in de leer dan de CHU. Het is dan ook niet verwonderlijk dat onderwijs tot 1982 in handen was van een AR-wethouder. Bij de installaties van Boot (1946) en Oldenhof (1952) kon de CHU haar teleurstelling over opnieuw een keuze voor een AR-burgemeester niet onderdrukken.¹¹⁶

Alleen voor Platteel was Ede de eerste burgemeesterspost. Voor Middelburg was Ede zijn tweede benoeming, voor Boot, Oldenhof, Slot, Van Dijke en Blanken was het de derde. Platteel begon zijn carrière in Nederlands-Indië. Na de soevereiniteitsoverdracht was hij in 1950 teruggekeerd naar Nederland en in dienst getreden van de gemeente Rotterdam als adjunct-directeur Sociale Zaken. Na zijn benoeming in 1954 tot directeur Sociale Zaken van de gemeente Den Haag, werd hij in 1958 aangesteld als gouverneur van Nieuw-Guinea.¹¹⁷ Na de overdracht van dit gebied aan Indonesië in 1962 volgde Platteel Oldenhof op in Ede. Alleen voor Platteel en Boot was Ede geen eindstation, beiden werden hierna burgemeester in Hilversum, wat voor beiden een promotie betekende. Oldenhof en Blanken waren eerder burgemeester van Lopik geweest. Door het overlijden van Van Dijke tijdens zijn ambtsperiode in Ede kwam voortijdig een einde aan zijn carrière. Voor de anderen begon na Ede hun pensioen. Boot, Oldenhof en Slot verkozen in deze levensfase Bennekom als hun woonplaats, een teken dat zij in Ede een goede tijd hadden gehad.

Op Boot (44) en Blanken (48) na, waren de burgervaders bij aankomst in Ede midden vijftigers, waarmee hun leeftijd wonderwel overeenkwamen met het gemiddelde van de raadsleden op dat moment. Geen van hen kwam uit de omgeving, maar wel, op Platteel na, uit protestants-christelijke gemeenten, wat gezien hun loopbaan niet verwonderlijk was. De overstap naar Ede was qua groei aspiraties van deze gemeente voor allen een uitdaging, en betekende een stap vooruit in hun carrière.

Middelberg was in 1938 de eerste niet-adellijke burgemeester voor Ede. Hij was afkomstig uit een ingenieursfamilie en had zijn jeugd in Zuid-Afrika doorgebracht. Later was hij werkzaam als civiel ingenieur bij de Hollandse Spoorwegen in Suriname en vervolgens bij de Staats-Spoorwegen in Nederlands-Indië, waar hij de positie van bureauchef in Batavia en Bandoeng bereikte.¹¹⁸ Middelberg was gehuwd met Catharine Jeanette Idenburg, dochter van de gouverneur van Nederlands-Indië, Alexander Willem Frederik Idenburg.¹¹⁹ Als we kijken naar de sociale positie van zijn opvolgers dan zien we dat sociale mobiliteit, kenmerk van modernisering, ook in deze groep zichtbaar is. Boots vader was winkelier en landbouwer. Boot wist zich via de h.b.s. en een studie economie aan de Economische Hogeschool School te Rotterdam op te werken, en werd op zevenentwintigjarige leeftijd in 1937 burgemeester van Wisch. Hij was op dat moment de jongste burgemeester van Nederland. Boot was via zijn vrouw, familie van Colijn. Ook zijn opvolgers waren van 'gewone' afkomst en sloten meer 'gewone' huwelijken. Ook zij hebben hun positie veroverd door opleiding of werkervaring. Alleen Slot kwam uit een burgemeestersfamilie. Zijn vader en grootvader waren burgemeester van de kleine gemeente Broek op Langedijk. Evenals Boot begonnen Oldenhof, Slot, Van Dijke en Blanken hun carrière als ambtenaar op de gemeentesecretarie.¹²⁰

¹¹⁴ J.P. Zwemer, 'De Zeeuwse bestuurscultuur', in: J.P. Zwemer, ed., *Zeeland 1950-1965* (Vlissingen 2005) 57.

¹¹⁵ Van Eck, *Boeren en fabrieksarbeiders*, 171, 178.

¹¹⁶ GAE, Oud archief Ede, 1647-1948, inv. nr. 513, gemeenteraadsnotulen 9 november 1942 en Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14827, gemeenteraadsnotulen 2 februari 1952.

¹¹⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 20445, Personeelsaangelegenheden, P.J. Platteel.

¹¹⁸ P. Griffioen, 'Leopold Roland Middelberg', Kennisbank Ede.

<https://www.ede.nl/gemeente/gemeentearchief/kennisbank/1-openbaar-bestuur/middelberg-leopold-roland/>. (6 augustus 2013)

¹¹⁹ http://nl.wikipedia.org/wiki/Leopold_Roland_Middelberg (6 augustus 2013)

¹²⁰ Voor de loopbaangegevens van de burgemeesters is ook gebruik gemaakt van de informatie op wikipedia, met de naam van de burgemeester als zoekterm. www.wikipedia.org. (6 augustus 2013) Zie voor verdere informatie over Blanken: <http://www.digibron.nl/search/detail/012e9dd8dd8067a675dd28cd/w-blanken-van-lopik-naar-goes> (6 augustus 2013)

Ede lijkt vergelijkbaar te zijn met het beeld dat Zwemer in navolging van Derksen aantrof in Zeeland na de oorlog. Een variant leek lang voor Ede op te gaan. Waar Zwemer Derksen citeert: 'Het ging steeds om ambtenaren die na een lange carrière in de gemeenteadministratie het burgemeestersambt als bekroning van hun carrière zagen' voor de situatie rond 1950, zien we in Ede voorbeelden van voortgaande professionalisering.¹²¹ Vier van de zeven burgervaders waren hun carrière wel begonnen op de gemeentesecretarie, maar hadden daarvoor een HBO- of academische opleiding gevolgd. Verder gold dat de benoeming in Ede niet hun eerste burgemeesterspost aan het einde van hun carrière was, maar dat voor zij, voordat ze naar Ede kwamen, elders als burgemeester al hadden gefunctioneerd. De burgemeesters waren duidelijk hoger geschoold dan het gemiddelde raadslid in Ede. Middelburg had een ingenieurs opleiding genoten, Boot zijn kandidaats economie gehaald, Platteel was in Utrecht in 1936 gepromoveerd bij Gerretson op *De grondslagen der constitutie van Nederlandsch-Indië*¹²² en Blanken was meester in de rechten.

Alle burgemeesters, op Blanken na die geboren was in 1940, hadden de nodige oorlogservaring opgedaan. Middelburg en Oldenhof waren beiden door de bezetter uit hun ambt gezet en zijn gijzelaar geweest. Oldenhof had vanaf het begin van de oorlog als burgemeester van Kampen zich weinig meegaand opgesteld tegenover de bezetter en na zijn weigering de straatnamen van nog levende Oranjes te vervangen, werd hij gevangen gezet. Hij werd uit Kampen verbannen en is later nog enige maanden als gijzelaar in St. Michelsgestel vast gehouden.¹²³ Boot, 'burgemeester in bezettingstijd' was langer in staat geweest zijn bevolking bij te staan. Toen hij echter eind 1944 weigerde 500 van zijn ingezetenen aan te wijzen om als arbeider voor de bezetter te werken moest hij onderduiken om executie te voorkomen.¹²⁴ Platteel werd na de capitulatie van het Nederlandse leger als krijgsgevangene geïnterneerd en bracht de rest van de oorlog in een Jappenkamp door. Slot was actief in het verzet in Nederland. Hij werd eind 1944 opgepakt en afgevoerd naar het concentratiekamp Sachsenhausen. Slot overleefde het kamp ternauwernood en zijn herstel heeft een drietal jaar geduurd. Van Dijke was eveneens actief in het verzet. Hij was betrokken bij drie overvallen op bevolkingsregisters en distributiekantoren, opgezet door de Landelijke Knokploegen. Twee medeovervallers werden gearresteerd en gefusilleerd. Van Dijke wist echter net op tijd weg te komen naar Brabant waar hij als onderofficier bij het regiment Brabantse Stoottroepen meevocht in de strijd om de bevrijding van Nederland.¹²⁵

Afsluiting

De noodraad van 1945 was een afspiegeling van de Edese bevolking, maar na de verkiezingen van 1946 bepaalden de politieke partijverhoudingen weer de samenstelling van de raad. Nieuw element na de oorlog was de sterke positie van de PvdA. De doorbraak was niet helemaal aan Ede voorbij gegaan. De traditioneel grootste partij in Ede, de CHU, maakte in overleg met de ARP, maar niet van ganser harte, een duidelijke keuze in de Edese politiek. Er werd gekozen voor een meerderheidscoalitie met de PvdA en niet met de SGP en niet met de veel kleinere VVD. Een coalitie op basis van een confessionele meerderheid is met uitzondering van 1974, steeds qua stembusuitslag mogelijk geweest, maar is door de strikt principiële houding van de SGP niet gerealiseerd.¹²⁶

De blijvend sterke positie van de SGP hield echter wel de druk op de ketel bij de CHU en ARP. Deze beide partijen hadden geen afdoende weerwoord op de ontkerkelijking en secularisering van de samenleving. In samenhang met de toegenomen mobiliteit, individualisering, democratisering en verstedelijking van een plattelandsgemeenschap als Ede resulteerde dit in een trage, maar gestage terugval van beide partijen, en vervolgens ook van het CDA. De eerste coalitiepartner, de PvdA, kon het gestage stemmenverlies vanaf 1966, met een klein herstel in 1970, niet compenseren. Uitbreiding van de coalitie was noodzakelijk. Vanaf 1966 tekende zich voor meerdere onderzochte

¹²¹ Zwemer, 'De Zeeuwse bestuurscultuur', 49-71, aldaar 57.

¹²² <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/platteel> (6 augustus 2013)

¹²³ G. Spanhaak en J.B. Keuter, *De ambtseed getrouw....Brieven aan de vijand van de Kamper burgemeester* (Kampen 1983).

¹²⁴ J.J.G. Boot, *Burgemeester in bezettingstijd* (3^e druk; Apeldoorn 1968) 250.

¹²⁵ De informatie voor Middelburg, Platteel en Slot is gevonden op wikipedia.org, met als trefwoord hun naam. De gegevens over oorlogsverleden Van Dijke zijn ontleend aan de internetsite van de Familie Stichting Van Dijke: http://www.genvandijke.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=146:burgemeester-mattheus-karel-van-dijke-gd-01&catid=47&Itemid=100010 (6 augustus 2013).

¹²⁶ Alleen in 1973 vervulde de SGP de vacature in het college die ontstond door het vertrek van Roseboom (Lijst Roseboom). Na de verkiezingen van 1974 keerde de SGP niet in het college terug.

onderdelen een tweede periode af. Zo heeft de VVD vanaf dat jaar weer steeds deel uitgemaakt van het college. De VVD profiteerde duidelijk van de verstedelijking van een plattelandsgemeenschap als Ede. Dezelfde verstedelijking lijkt voor de CHU, van oudsher sterk vertegenwoordigd op het platteland, en ook de ARP minder goed uitpakend te hebben. De vraag is of de beide partijen dit risico hebben voorzien bij de beleidskeuzes die zij hebben gemaakt in het verstedelijkingsproces in Ede.

De maatschappelijke veranderingen zorgden vanaf het midden van de jaren zestig voor een onrustige periode in de Edese politiek. In 1966 rukte de Boerenpartij op tot tweede partij in de raad, maar wist haar verkiezingswinst niet te bestendigen. De verkiezingswinst van de Boerenpartij viel samen met het hoogtepunt van de agrarische vertegenwoordiging in de raad en paradoxaal met het ontstaan van een raadsmeerderheid gevormd door de import. De import was verhoudingsgewijs sterker vertegenwoordigd in de nieuwe partijen. Het feit dat binnen de nieuwe partijen logischerwijs nog geen gevestigd partijapparaat aanwezig was, zal hierbij een rol hebben gespeeld.

De inmiddels oude vertrouwde coalitie CHU/ARP (later CDA), PvdA en vanaf 1966 weer aangevuld met de VVD, bleef verlies lijden, ondanks het feit dat de laatstgenoemde partij op sterkte bleef. Toch zou het nog tot ver in de derde periode duren voordat besloten werd de coalitie te verbreden. Pas in 1986 moest het CDA, weliswaar nog steeds de grootste partij en daardoor nog steeds initiatiefneemster bij de onderhandelingen, een keuze maken. Zocht men de noodzakelijke versterking van de coalitie bij de andere twee protestants-christelijke partijen of juist niet. De keuze voor de RPF/GPV als vijfde coalitiepartner was eenmalig. Acht jaar later was de confessionele meerderheid in de raad verdwenen en werd de vraag prangend voor de CDA welke coalitie gevormd zou moeten worden: versterking van het confessionele element of niet? Er moest opnieuw een extra coalitiepartner gezocht. Het CDA had ondertussen de deur richting het SGP duidelijk opengezet, maar VVD en PvdA hadden weinig behoefte om de voorbehouden op strikt religieuze gronden te accepteren. Het CDA koos voor het oude stramien met uitbreiding van het confessioneel neutrale Gemeente Belangen. Het secularisatieproces leidde in Ede er niet toe dat de keuze voor seculier of christelijk minder relevant werd. Juist doordat het proces gepaard ging met versterking van het meer orthodox protestants-christelijke element werd de keuze voor een coalitie met alleen seculiere of voor een combinatie, waarin ook een tweede confessionele partij werd opgenomen, voor het CDA van steeds groter belang. De ontwikkelingen in Ede tonen aan dat modernisering paradoxale kenmerken heeft: waar binnen de ene groepering het seculariseringsproces voortschreed, wist de andere het geloof te behouden en de eigen politieke positie juist te versterken omdat men de eigen achterban wist vast te houden, maar ook stemmen vanuit de import wist te trekken. Een proces waarbij zelfs nieuwe confessionele partijen ontstonden.

In de onderzochte vijftig jaar zijn drie periodes te onderscheiden: 1945-1966, 1966-1978 en 1978-1994. De eerste periode werd gekenmerkt door het ontstaan van een hechte coalitie tussen CHU, ARP en PvdA. Al kostte het de CHU en ARP tot 1953 moeite de kandidaatstelling van de PvdA in de persoon van fractievoorzitter Roseboom, te accepteren. In deze periode waren de geboren Edenaren al snel weer in de meerderheid. De gemiddelde zittingsduur van de raadsleden, zeker van die afkomstig uit de voor Ede traditionele partijen als de CHU, ARP en de SGP, was lang, en in verband hiermee nam ook de gemiddelde leeftijd toe. In deze partijen vinden we de raadsleden afkomstig uit de agrarische sector. De PvdA, de VVD en de KVP laten een ander beeld zien. De raadsleden van de VVD waren duidelijk jonger, de PvdA leverde als enige vrouwelijke raadsleden en de KVP was binnen het protestantse Ede een vreemde eend in de bijt. PvdA, KVP en VVD en KVP raadsleden waren, op een enkele uitzondering na, afkomstig van buiten. Wel zien we dat de geboren Edenaren binnen deze partijen een sterke, zo niet de sterkste positie innamen.

De tweede periode wordt gekenmerkt door een verstoring van de in de vorige periode ontstane verhoudingen. De grote verkiezingswinst van de Boerenpartij werd door deze partij weliswaar te grabbel gegoid, maar verbrak wel de ontstane coalitie. De VVD keerde in het college terug en zou die positie blijvend behouden. Hiermee ontstond binnen de coalitie meer spanning tussen seculier en christelijk, ook omdat binnen de PvdA en de VVD minder dan in de eerste periode raadsleden in religieuze zaken vanuit hun geloofsovertuiging de kant van de confessionele partijen kozen. Secularisatie zorgde ervoor dat de verschillen op dit terrein meer langs partijlijnen gingen lopen. CHU, ARP en KVP bleven bij de verkiezingen zetels inleveren en de CHU en de AR moesten alle zeilen bijzetten om de oude dominantie binnen het college te behouden. Maar ook de PvdA moest in deze tweede periode terrein prijsgeven. De polarisatie raakte de partij ook intern. De komst van nieuwe fractieleden en de snelle wisselingen binnen de fractie zorgde voor spanningen en het zou enige tijd duren voordat de rust weerkeerde.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen veroverden nieuwe partijen, waarvan de fractieleden vrijwel allen behoorden tot de import, langzaam raadszetels. Vanaf 1966 maakte de import de

meerderheid van de raad uit. De CHU en in mindere mate de ARP vormden hier duidelijk een uitzondering op. Binnen de SGP bleef het autochtone element sterk, maar ook deze partij trok kiezers van elders en vond fractieleden onder de nieuwe inwoners. In 1974 zaten, naast de oorspronkelijke zes, drie nieuwe partijen in de raad. De gemiddelde zittingsduur van de raadsleden daalde en, mede in combinatie daarmee, de gemiddelde leeftijd. Blijkbaar is er een verschil in motivatie tussen beide groeperingen op dit terrein aan te wijzen. Een opvallende uitzondering was de Boerenpartij die in 1966 gemiddeld de jongste fractieleden leverde, terwijl alleen Koekoek, het oudste raadslid van de partij, van buiten Ede afkomstig was. De zittingsduur van deze raadsleden was ook kort, in 1974 waren ze op een na allen weer uit de raad verdwenen.

Weliswaar is het jaar 1966 ook in de lokale politiek van Ede een duidelijke cesuur, maar eerder laat de casus Ede het gelijk van Van Vossen zien dan dat van Righart en Kennedy. Van een generatiewisseling zoals Righart die in zijn 'eindeloze jaren zestig' constateerde is in Ede geen sprake. In 1966 behoort geen enkel raadslid tot de naoorlogse generatie, maar twee van de 33 stammen uit de jaren dertig, de anderen waren ouder. Zeventien raadsleden zijn voor 1914 geboren. De verkiezingsuitslag van 1966 laat eerder onvrede zien dan een afrekening met een conservatieve bestuurselite. Bovendien wisten de partijiconen binnen enkele weken de crisis te bezweren en werd een nieuwe coalitie gevormd waarin de proteststem niet meer vertegenwoordigd was. Wielenga stelt dat in Nederland de onrust en de wens tot verandering pas in de jaren zeventig vorm kregen. Ook voor Ede gold dat de veranderingen in de samenleving pas in de loop van de jaren zeventig hun weerslag in de raadssamenstelling kregen, al laat de winst van de Boerenpartij van 1966 zien dat de onrust duidelijk eerder begonnen is.

De daling van de zittingsduur laat zien dat het raadswerk van een levenswerk meer een bijbaan werd en onderdeel van een (bestuurlijke) carrière werd. Deze ontwikkelingen zien we vooral bij partijen waarin de import sterk vertegenwoordigd was en zijn tevens een uiting van professionalisering. Het tekent daarnaast een verschil tussen geboren Edenaren en import. Maar oude patronen bleken taai. In het college bleven CHU en ARP een blok vormen en hun wethouders waren in meerderheid geboren en getogen Edenaren. Vrouwen bleven lang een zeldzame verschijning in de raad. Vanaf 1966 verschenen ze wel bij alle raadspartijen op het stembiljet, met uitzondering van de SGP. Pas in 1970 werd de CHU-fractie en in 1974 ook die van VVD versterkt met een vrouw. Opvallend, maar logisch gevolg van de forse groei van Ede als gevolg van de import, is de verschuiving die optrad in de beroepsachtergrond van de raadsleden. Dit werd ook versterkt door de verschuivingen binnen de beroepsbevolking als geheel. De agrarische sector nam qua aantal werknemers af, en vooral de dienstensector zou flink toenemen. Ook zouden de scholingsmogelijkheden binnen de gemeente sterk toenemen. De agrarische sector was in 1966 het sterkst vertegenwoordigd, maar de landbouwers verdwenen langzaam maar meer en meer uit de raad. De samenstelling van de groep veranderde eveneens. Juist onder de academisch geschoolde raadsleden vinden we een aantal die tot de agrarische sector gerekend moeten worden, maar die geen landbouwer waren en ook niet rechtstreeks bij de sector betrokken. Een ontwikkeling die door de nabijheid van de Wageningse Landbouwuniversiteit verklaard kan worden.

Terugziend kan 1978 als de volgende cesuur worden beschouwd. Er brak in de lokale politiek een nieuwe periode aan die werd gekenmerkt door enerzijds een stabilisatie in de processen die daarvoor sterk in beweging waren gekomen, anderzijds doordat enkele ontwikkelingen, die al lang gaande waren, een definitief stadium bereikten. Lokaal onderzoek laat zien dat veranderingsprocessen ook heel traag kunnen gaan. Vanaf 1978 werd duidelijk dat de Edese raad blijvend een meer pluriforme samenstelling had gekregen, waarbij de nieuwe partijen geen eendagsvliegers bleken te zijn, maar zichtbare tekens van veranderingen in de samenleving, die we kunnen terugvoeren op wat in dit onderzoek onder het moderniseringsproces wordt verstaan. Ede was in politiek opzicht veranderd, al ging het langzaam. De Boerenpartij verdween definitief in 1982, maar de raad werd door de blijvende aanwezigheid van Gemeentebelangen, D'66, GL/PE en de nieuwkomer RPF/GPV duidelijk meer pluriform. Navenant verloor het CDA en in mindere mate de PvdA aan macht, maar het CDA bleef wel de grootste partij. De import drukte haar stempel op de verkiezingsuitslag. De VVD wist duidelijk van de verstedelijking van Ede te profiteren, en ook D'66 en GL/PE veroverden stemmen. Maar waar secularisering het nieuw gevormde CDA na 1978 hard raakte, bleef de SGP op peil. Voor het CDA werd de vraag relevant of langer uitsluiten van de SGP nog wel lucratief was. In 1986 besloot de partij voor het eerst de SGP niet op voorhand bij de onderhandelingen buiten te sluiten. In 1994 was de confessionele raadsmeerderheid bijna verdwenen. Het CDA besloot opnieuw te kiezen voor oude, al lang beproefde combinatie CDA/PvdA/VVD.

In tegenstelling tot de andere partijen bleef de SGP haar fractieleden uit de gehele gemeente rekruteren. De overige partijen concentreerden zich meer en meer op Ede, in mindere mate Bennekom en Lunteren. Waar landelijk de macht meer richting Randstad verschoof, gebeurde dit

lokaal richting het hoofddorp. De fractieleden van het RPF/GPV, die in 1982 in de raad kwamen, waren zelfs allen van elders afkomstig en hadden allen Ede als domicilie gekozen. In 1994 was deze partij even groot als de PvdA geworden. Zo bleef ondanks de secularisering de confessionele meerderheid in stand, maar daarbinnen won het orthodoxe element aan kracht. In Ede verdween de vooroorlogse generatie maar heel langzaam uit de raad. In 1978 waren nog maar drie van de 37 raadsleden van na de oorlog. In 1994 waren het er zestien, nog niet eens de helft. Ook de emancipatie brak pas in deze periode echt door, en dit leverde in 1994 de eerste vrouwelijke wethouder op. Tevens zien we de professionalisering in de zin van een hbo/academisch opleidingsniveau van de raadsleden in deze periode toenemen. Ede leek op een aantal fronten achter te lopen op de landelijke politiek.

De belangrijkste kenmerken van modernisering zien we op het lokale niveau van Ede in de lange termijn ontwikkelingen terug, maar de verschillende onderdelen blijken zich niet synchroon ontwikkeld te hebben. Het urbanisatieproces, en daarbinnen de suburbanisatie vanuit de Randstad, leidde tot de verstedelijking van Ede. Door de infrastructurele ontwikkelingen en de schaalvergroting raakte Ede steeds beter en hechter verbonden met de rest van Nederland. De import overvleugelde de gevestigde orde in de politieke arena. Geografische, maar ook sociale mobiliteit leidde tot sterke verschuivingen in de beroepssamenstelling, ook binnen de raad. De industrie en vervolgens de agrarische sector leverden in. De aanwezigheid van de kazernes zorgden wel voor een blijvende vertegenwoordiging van de daarmee verbonden specifieke beroepsgroep, die meer in lijn beschouwd moet worden met de sterke opkomst binnen de raad van de beroepsgroepen openbaar bestuur en onderwijs. De daling in leeftijd en zittingsduur zette door, raadswerk werd meer en meer onderdeel van een carrière. Hiermee komen we bij het kenmerk sociale mobiliteit en de daarmee verbonden professionalisering in de samenleving. Qua opleiding binnen raad en college kan alleen iets gezegd worden over het aantal hbo/academisch geschoolden. De Edese burgemeesters vormen een goed voorbeeld van de optredende sociale mobiliteit in de samenleving. De professionalisering kwam laat op gang, zeker binnen de raad. Pas aan het einde van de tweede periode trad deze op en bleef duidelijk achter bij die in de landelijke politiek. De sterke relatie import – academische opleiding is een van de voorbeelden van de onderlinge verbondenheid van moderniseringsprocessen. Zoals Van der Loo en Van Rijen stellen kenmerkt modernisering zich ook door het optreden van paradoxen. De secularisering en individualisering zorgden enerzijds de terugval van de confessionele middenpartijen en de opkomst van nieuwe, niet godsdienstig georiënteerde partijen. Tegelijkertijd ging het in Ede ook gepaard met behoud en versterking van het protestants-orthodoxe bevolkingsdeel, dat juist ook wist te profiteren van de toenemende mobiliteit. De emancipatie werd hierdoor vertraagd, maar vrouwen veroverden uiteindelijk wel een positie in de raad.

De hypothese dat de spanning zou ontstaan in de verhouding stad-platteland en de verhouding seculier-christelijk zien we uitgedrukt in de ontwikkelingen binnen de raad. Door de groei van Ede verloor de landbouwsector haar positie in de raad. De vraag is hoe de import, die getalsmatig de macht in de raad overnam, stond tegenover het verstedelijkingsproces. Een proces dat door het college waarin zij pas vanaf 1990 ook de meerderheid zouden uitmaken, geambieerd werd. Dit vormt een van de hoofdvragen in de volgende hoofdstukken. Dat modernisering niet automatisch leidt tot secularisering is historiografisch gezien een open deur intrappen. De vraag die op lokaal niveau beantwoord kan worden, is hoe de verhouding seculier – christelijk een rol speelde in de ontwikkeling van Ede richting een gemeente met 100.000 inwoners, gekoppeld aan de vraag of Ede zou moeten uitgroeien tot Ede-stad, of een groene gemeente zou moeten blijven op de westrand van de Veluwe. De groeimogelijkheden van een gemeente zijn onder meer sterk gekoppeld aan haar omvang en het grondgebruik. In het volgende hoofdstuk zal om die reden ingegaan worden op de mogelijkheden en de keuzes die het gemeentebestuur had op het terrein van de ruimtelijke ordening.

Landelijke groei: Ede tussen cityvorming, landbouw en natuur

In zijn bijdrage aan de *Geschiedenis van Dordrecht* stelt Smook dat in een stadsgeschiedenis een hoofdstuk over de geschiedenis van de ruimtelijke ordening niet mag ontbreken. De ruimtelijke structuur van een stad verradt haar ontwikkelingsgeschiedenis. Die ontwikkelingen vormen het stramien waarop wordt voortgeborduurd en bepalen voor een deel ook de richting van toekomstig beleid.¹²⁷ Dit geldt even goed voor een onderzoek waarin niet een stad, maar een gemeente centraal staat. Ook in mijn onderzoek naar de besluitvorming over de wijze waarop invulling werd gegeven aan het gemeentelijk beleid speelde de ruimtelijke component een belangrijke rol. De geografische ruimte was voor veel onderdelen van gemeentelijk beleid een sterk medebepalende factor binnen het keuzeproces. De situatie in Ede was vrij bijzonder omdat Ede van oudsher een van de grootste gemeenten van Nederland was.¹²⁸ Ede heeft nooit te maken gehad met gemeentelijke herindelingen, simpelweg omdat deze gemeente groot genoeg was. Er was altijd volop ruimte.

Voor de ontwikkeling van Ede speelde daarnaast de ligging van de gemeente een belangrijke rol. Ede ligt deels op de Veluwe, een natuurgebied dat in de twintigste eeuw een van de belangrijkste binnenlandse recreatiegebieden is geworden. Verder was het strategisch gelegen in het midden van het land, verbonden met de rest van Nederland door een spoorverbinding en de Rijksweg 24. Deze oost-westverbinding werd in 1956 sterk verbeterd door het doortrekken van de A12. Een rechtstreekse verbinding met Duitsland werd gerealiseerd toen de A12 boven langs Arnhem in 1965 aangesloten werd op het Duitse Autobahn netwerk. Al in de jaren vijftig werd gesproken over een verbetering van de Noord-Zuid verbinding, de A30. Het zou echter tot 2004 duren voordat deze helemaal aangelegd was inclusief de aansluiting op de A12. De ontwikkeling van de naoorlogse nationale en ook provinciale ruimtelijke ordening, zoals die in de twintigste eeuw vorm kreeg, bepaalde langzaamaan voor een niet onbelangrijk deel de randvoorwaarden waarbinnen de groeiambitie van het gemeentebestuur gestalte zou moeten krijgen. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is: welke ruimte bleef er voor het gemeentebestuur om een eigen invulling aan die ambitie te geven en hoe werd deze ruimte vervolgens gebruikt?

Het ruimtelijk beleid tot 1945

De Woningwet uit 1901 hield voor de gemeenten een aantal mogelijkheden in en legde een aantal verplichtingen op. Gemeenten met meer dan 10.000 inwoners en gemeenten waarvan de bevolking binnen vijf jaar met 20 procent was toegenomen, werden verplicht een uitbreidingsplan op te stellen. Een uitbreidingsplan bestond uitsluitend uit een stratenplan: wegen, pleinen en grachten. Het opleggen van een bestemming aan de aangrenzende grond was expliciet niet in de wet opgenomen. Dit liet de wetgever over aan het particuliere initiatief. Particulieren mochten naar eigen goeddunken het tussenliggende gebied invullen. Hierdoor onttrok zich de aanleg van hele woonwijken, inclusief het stratenplan binnen deze wijken, aan de invloed van de overheid. Een actieve rol voor de overheid stuitte nog op te veel weerstand. De overheid hoorde het particulier initiatief niet allerlei beperkingen op te leggen en zeker niet het eigendomsrecht aan te tasten.¹²⁹ De woningnood na de Eerste Wereldoorlog leidde in 1921 tot een wijziging van de Woningwet. De gemeente kreeg nu bij wet de bevoegdheid om aan alle grond, die onder een uitbreidingsplan viel, een bestemming in hoofdzaak toe te wijzen. In feite werd hier een al bestaande mogelijkheid, die vooral in de grootstedelijke gemeenten

¹²⁷ R. Smook, 'De ruimtelijke ontwikkeling van de stad', in: P. Kooij en V. Sleebe, *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 378-414, aldaar 378.

¹²⁸ In 1945 was Ede na de Noordoostpolder en Apeldoorn qua oppervlakte de grootste gemeente van het land. Er hebben geen herindelingen plaats gevonden. Wel verloor de gemeente na 1945 een deel van het in bezettingstijd sterk uitgebreide vliegveld Deelen. En in 1960 werd bij een gemeentelijke grenscorrectie Gelders Veenendaal aan het naburige Veenendaal toegewezen. Qua grondgebied was het verlies beperkt, maar qua inwoners verloor Ede 4.323 mensen, zo'n 7 procent van het totaal.

¹²⁹ H. van der Cammen en L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. De ontwikkeling van de ruimtelijke ordening in Nederland* (2^e druk; Baarn 1993) 44-46.

werd toegepast, bij wet gecodificeerd.¹³⁰ Veel gemeenten maakten in de praktijk geen haast de nieuw opgelegde verplichting na te leven, maar regelden in eigen beheer de lokale ruimtelijke ordening.¹³¹ In 1932 hadden zelfs grotere steden als Amsterdam, Utrecht, Maastricht en Leeuwarden nog geen uitbreidingsplannen opgesteld.¹³² In Ede werden tussen 1924 en 1926 voor de dorpen Ede, Bennekom, Lunteren en Gelders-Veenendaal uitbreidingsplannen in de vorm van stratenplannen vastgesteld.¹³³ In 1935 waren deze uitgewerkt tot 'echte' uitbreidingsplannen. De bevolking van Ede was tussen 1900 en 1930 verdubbeld waardoor de gemeente onder de wettelijke verplichting viel bestemmingsplannen op te stellen. (zie voor bevolkingsaantallen Bijlagen, tabel B.2.) In de wet was tevens opgenomen dat de plannen elke tien jaar herzien zouden moeten worden. Dat betekende voor Ede dat in 1945 voor elk dorp in de gemeente een herziening nodig was. Dit was een pittige klus, zo vlak na de oorlog. Maar het belang om grip te krijgen op de ontwikkelingen binnen de woonkernen werd groter. Niet alleen lokaal, maar ook op bovenlokaal niveau. De snelle uitbreiding van de grote steden aan het begin van de twintigste eeuw maakte een betere afstemming tussen gemeenten noodzakelijk. De grotere gemeenten dreigden door hun groei de kleinere buurgemeenten op te slokken of te benadelen. Los daarvan was intergemeentelijke afstemming noodzakelijk wanneer aan te leggen wegen of andere infrastructurele werken de gemeentegrenzen overschreden. Om die reden was in de gewijzigde Woningwet van 1921 een coördinerende rol toegekend aan Gedeputeerde Staten.

De diverse uitbreidingsplannen leiden niet alleen tot frictie tussen gemeenten, maar betekenden ook vaak een aantasting van de omringende natuur. De grootschalige ontginningen, die vanaf het midden van de negentiende eeuw in gang waren gezet, gingen in de twintigste eeuw door. Jaarlijks werd zo'n 6500 hectare woeste grond omgezet in cultuurgrond. Deels in bos, maar vooral in landbouwgrond. Voor Ede lag de piek van de ontginningen in de negentiende eeuw. Met haar uitgestrekte grondgebied beschikte de gemeente van oudsher over omvangrijke woeste gronden. Ook hier was het ontginningsproces in de negentiende eeuw sterk op gang gekomen, onder meer mogelijk gemaakt door de verkoop van de uitgestrekte domeingronden. De behoefte aan hout nam toe, onder meer door de ontwikkelingen in de mijnbouw. Van de 20.000 hectare woeste grond die Ede in 1826 nog bezat, was in 1921 nog 12.000 en in 1932 nog 11.000 hectare over. Het overgrote merendeel was omgezet in bos, en slechts een kwart was omgezet in bouw- en weiland. De arme zandgronden leenden zich minder goed voor agrarisch gebruik.¹³⁴ Toch leidde deze ontwikkeling tussen 1900 en 1950 tot een verdubbeling van het aantal zelfstandige landbouwers van 1044 naar 2092. Deels was dit ook het gevolg van het opsplitsen van bedrijven. De ontwikkelingen in de landbouw maakten het mogelijk om een bestaan op te bouwen op minder grond.¹³⁵ Maar in tegenstelling tot bijvoorbeeld Zuidoost-Brabant,¹³⁶ zorgde de vroege waardering van de natuurwaarden van de Veluwe ervoor dat na 1945 grootschalige ontginningen niet meer aan de orde waren.

De eerste initiatieven tot bescherming van de natuur vinden we sinds het einde van de negentiende eeuw. De oprichting van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten is de bekendste. Het opstellen van streekplannen in de jaren twintig ontstond mede vanuit de idee om ongebreidelde uitbreiding van stadsuitleg en industriële ontwikkelingen, die ten koste van natuurgebieden zouden gaan, te voorkomen.¹³⁷ Het eerste streekplan werd in 1930 opgesteld voor Zuidoost-Brabant door De Casseres, in opdracht van Provinciale Staten van Brabant. In 1931 werd in, de opnieuw gewijzigde, Woningwet deze mogelijkheid in de wet opgenomen. Het initiatief voor een streekplan werd aan de betrokken gemeenten overgelaten, wat meteen de zwakte van de regeling toonde. De gemeenten beschouwden een erkenning van het belang van regionale ontwikkelingen die de afzonderlijke gemeenten te boven ging, in de praktijk al snel als een aantasting van de gemeentelijke autonomie.¹³⁸ Als nieuw onderdeel werd in 1931 ook het opstellen van een Plan in hoofdzaak opgenomen in de Woningwet. De lokale overheid kreeg hiermee de bevoegdheid aan alle

¹³⁰ Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening, Van grachtengordel tot Vinex-wijk* 91. J. Struiksmā, *Het systeem van het ruimtelijke ordeningsrecht* (3^e druk; Amsterdam 2007) 14.

¹³¹ Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening, Van grachtengordel tot Vinex-wijk*, 30.

¹³² Struiksmā, *Het systeem*, 14. Struiksmā verwijst hierbij naar de studie van Litaert Peerbolte uit 1932

¹³³ Gelders Archief, archief Gedeputeerde Staten, inv. nr. 12625 t/m 12649.

¹³⁴ Van Eck, *Boeren en fabrieksarbeiders*, 42.

¹³⁵ J. Kwantes, *De landbouw in de gemeente Ede* (Haarlem 1956) 13-14.

¹³⁶ In Zuidoost-Brabant werd ook na 1945 nog veel woeste grond omgezet in cultuurgrond. Janssen noemt als voorbeeld de Kempen waar tussen 1947 en 1955 1250 hectare grond werd ontgonnen. Janssen, *Vooruit denken en verwijlen*, 145.

¹³⁷ Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening. De ontwikkeling*, 60-66.

¹³⁸ Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening, Van grachtengordel tot Vinex-wijk*, 117-119.

grond binnen de gemeentegrenzen een bestemming op leggen. Ook mocht vanaf dat moment de bebouwde kom in de planvorming betrokken worden, waardoor komvoorschriften konden worden opgesteld. Hiermee konden beperkingen ten aanzien van de vrije vestiging worden opgelegd. Om in te kunnen spelen op gewenste tussentijdse veranderingen in het grondgebruik, werd eveneens bij wet geregeld dat een bestaand uitbreidingsplan op onderdelen kon worden herzien, zonder dat het gehele plan herzien moest worden. Langzaam verschoof door deze wetswijzigingen het perspectief van de bebouwde kom naar het totale grondgebied en werd aan de lokale overheid het recht toegekend (en opgelegd) om ordenend op te treden bij de invulling van het grondgebruik. De ruimtelijke ordening veroverde langzaam een eigen positie naast de oudere richting stedenbouw. In Ede werd pas na de Tweede Wereldoorlog het initiatief genomen om zo'n Plan in hoofdzaak op te stellen.

In Ede waren de confessionele partijen en de VVD geen voorstander van regulerend optreden van de overheid. Dit beschouwden deze partijen als een aantasting van de eigendomsverhoudingen. Een bijkomende factor was het feit dat als de raad goedkeuring verleende aan een besluit om een (partieel) uitbreidingsplan in voorbereiding te nemen, dit inhield dat lopende de procedure de bestaande situatie werd bevroren. Eigenaren, bewoners en ondernemers werden hierdoor gedwongen om hun plannen voor de duur van het traject op te schorten. Om dit effect zo veel mogelijk te beperken, was bij wet bepaald dat een uitbreidingsplan een jaar nadat het in voorbereiding was genomen, ter visie moest liggen. Zo zou de periode van onzekerheid beperkt blijven.¹³⁹ Maar een gemeentebestuur had de mogelijkheid de ontwerpfase op te rekken door de raad het plan elk jaar opnieuw in voorbereiding te laten nemen. In de praktijk werd in Ede van deze mogelijkheid ruimhartig gebruik gemaakt.

In de naoorlogse jaren tot 1995 heeft het Edes gemeentebestuur zich met veel aspecten van de ruimtelijke ordening beziggehouden en zijn een groot aantal grotere en kleinere nota's verschenen. In dit hoofdstuk concentreer ik me op enkele daarvan die door hun aard het meest omvattend zijn en die het meeste inzicht geven met de vraagstukken waarmee het gemeentebestuur op dit terrein heeft geworsteld.

Een bestemmingsplan voor het hele grondgebied

In Ede werden in juli 1946 de eerste stappen gezet om voor het hele grondgebied een bestemmingsplan op te stellen. De eerste initiatieven werden al door de directeur Gemeente Werken (DGW), ir. A. Weener, genomen, maar officieel moest het college nog toestemming aan de raad vragen om dit proces in gang te zetten. Voor Ede zou het opstellen van zo'n plan een omvangrijk project worden. Voor het eerst moest voor elk perceel in de gemeente een bestemming bepaald worden.¹⁴⁰ Het opstellen van zo'n plan hield tevens in dat de bestaande uitbreidingsplannen voor de dorpen Ede, Bennekom, Lunteren en Gelders-Veenendaal herzien zouden moeten worden. Voor Otterlo was zelfs nog geen uitbreidingsplan opgesteld. Door het ontbreken van een bestemmingsplan voor het buitengebied waren in 1935 in de uitbreidingsplannen voor de verschillende dorpen de grenzen voor de bebouwde kom ruim genomen. Alleen op deze wijze had het gemeentebestuur de bouwdrift enigszins aan regelgeving kunnen onderwerpen. De meeste nieuwbouw vond nu eenmaal in en rond de dorpskernen plaats. Nu aan het gehele grondgebied een bestemmingsplan kon worden opgelegd, was het zaak om deze komgrenzen terug te leggen om zo het ongewenst uitdijen van de dorpen tegen te gaan.

Gezien de omvang van het grondgebied van de gemeente Ede en het aantal dorpskernen was het een heidense klus om een jaar na dagtekening van de instemming van de raad, een plan op tafel te leggen.¹⁴¹ In afwachting van de formele goedkeuring door de raad van het voorbereidingsproces had Weener het proces alvast in gang gezet en het overleg met de provincie opgestart. De plannen leken in januari 1947 in een zodanig stadium te zijn, dat een en ander op korte termijn aan het college kon worden voorgelegd.¹⁴² Het zou uiteindelijk een proces van jaren worden.

Het overleg met de provincie was een indirect gevolg van het Basisbesluit van 1941. De crisis van de jaren dertig had de concurrentie tussen de gemeenten versterkt. Bovenlokale afstemming in de vorm van streekplannen was hierdoor urgenter geworden, maar niet van de grond gekomen. De, in

¹³⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, brief burgemeester Boot aan Weener dd 23 augustus 1948.

¹⁴⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048.

¹⁴¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, brief burgemeester Boot aan Weener dd 23 augustus 1948.

¹⁴² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, verzoeken Weener aan college dd 18 januari 1947.

1938 landelijk ingestelde, Commissie Frederiks zag de oplossing in het versterken van de rol van de provinciale overheid. Dit had in 1941 geleid tot het Basisbesluit. Het besluit hield onder meer in dat het Nationale Plan, het streekplan en het uitbreidingsplan in een hiërarchische verhouding tot elkaar zouden komen te staan. Het uitbreidingsplan, laagste in rang, bevatte in principe nog steeds als enige bindende normen voor de burger.¹⁴³ Het opstellen van een streekplan werd een taak van de provinciale overheid. De gemeentebesturen werden betrokken bij het opstellen van een streekplan, maar het streekplan had geen dwingend karakter. Wel werd de verplichting ingevoerd dat, vanaf het moment dat een streekplan in voorbereiding werd verklaard, de betrokken gemeentes hun voornemens, met betrekking tot de ruimtelijke ordening, ter advies voor moesten leggen aan de Provinciale Planologische Dienst (PPD). Op het moment dat een streekplan was vastgesteld, vervielen alle gemeentelijke bepalingen, zoals bestaande uitbreidingsplannen, regels omtrent rooilijnen, bouwverboden, en bebouwingsvoorschriften, die met het streekplan in strijd waren.¹⁴⁴ De gemeente diende zo snel als mogelijk de regelgeving aan te passen. In de praktijk bood deze bepaling het provinciebestuur de mogelijkheid grip te krijgen op de ontwikkelingen op gemeentelijk niveau. De provincie kon geen regels opleggen, maar gemeentelijke plannen kregen alleen rechtsgeldigheid na goedkeuring door Provinciale Staten (PS). Zo kon PS, indirect via de adviezen van de planologische dienst, sturend optreden. De achterliggende doelstelling was dat de gemeentelijke uitbreidingsplannen op deze wijze beter op elkaar afgestemd zouden worden. Landelijke afstemming, zoals beoogd in het Nationaal Plan, was een stap te ver gebleken, maar invoering van een planmatige aanpak op provinciaal niveau was wel tot stand gekomen.

Professionele ondersteuning

Een half jaar na zijn eerste verzoek uit 1946 aan het college, om de raad om instemming te vragen voor het in voorbereiding verklaren van de verschillende plannen, moest Weener dit verzoek herhalen, omdat het college nog geen actie had ondernomen.¹⁴⁵ Als verklaring voor de trage reactie van het college kan gewezen worden op de bestuurlijke veranderingen die tussen september 1946 en maart 1947 in de gemeente plaatsvonden. Op 3 september 1946 werd de noodraad vervangen door de nieuw verkozen gemeenteraad. De CHU'er Wiegeraadt, de ARP'er Van Hemessen en de PvdA'er Mens vormden samen met burgemeester Middelberg het college. Drie weken later vertrok Middelberg wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd en was Mens onverwachts benoemd tot burgemeester van Neede. De beoogde opvolging van Mens door zijn partijgenoot Roseboom leidde tot een breuk in de coalitie.¹⁴⁶ Mens werd opgevolgd door de liberaal Hoolboom. Begin november volgde de installatie van burgemeester Boot. Drie maanden later ging de gemeentesecretaris, R. Berger met pensioen, en werd opgevolgd door F. H. Sievers.

Los van deze personele wisselingen in de top van het gemeentebestuur, was binnen de Dienst Gemeentewerken onvoldoende mankracht en kennis aanwezig om een Plan in hoofdzaak en de uitbreidingsplannen voor de dorpen te ontwerpen. In Ede werd al voor de oorlog gebruik van een externe stedenbouwkundige adviseur, ir. G.L. Van Straaten. In juni 1947 werd deze opgevolgd door ir. H. Lammers.¹⁴⁷ Lammers runde aanvankelijk in zijn eentje in Arnhem een adviesbureau en werkte in opdracht voor meerdere gemeentes. Dit betekende dat hij zich niet full time aan de planvorming in Ede kon wijden. In Ede werkte hij samen met Weener. Weener was in 1920 als directeur Gemeente Werken in dienst van de gemeente gekomen en had in deze functie meegewerkt aan het ontwerp van de eerste grote uitbreidingen van Ede als gevolg van de komst van de ENKA. Weener was voorstander van de uitbreiding die het college na de oorlog voor ogen had, maar wel met behoud van de dorpse uitstraling. Zijn voorkeur ging uit naar een opzet in de lijn van de tuindorpen 'Kolkakker' en 'Vooruit' die in aan het begin van de jaren twintig waren gerealiseerd.¹⁴⁸ Weener's opvattingen botsten met die van de jongere Lammers, die juist voorzichtige pogingen wilde ondernemen om de geplande

¹⁴³ M. Lurks, *De spanning tussen centralisatie en decentralisatie in de ruimtelijke ordening*. (Deventer 2001) 24.

¹⁴⁴ Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening, Van grachtengordel tot Vinex-wijk*, 153.

¹⁴⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, verzoeken Weener aan college dd 15 juli 1946 en dd 18 januari 1947

¹⁴⁶ Zie hiervoor het hoofdstuk 'De 211 van Ede en hun burgervaders', de subparagraaf '1945-1966: de wat moeizame acceptatie van de socialisten als coalitiegenoot'.

¹⁴⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, verzoek Weener aan college dd 15 juli 1946, reactie Weener aan College dd 24 augustus 1948.

¹⁴⁸ V. Sleebe, *Een stapje vooruit? Sociale woningbouw door de ENKA in Ede in de jaren twintig en dertig* (Nijmegen 1983).

nieuwbouw in Ede wat meer, zij het bescheiden, stedelijke uitstraling te geven.¹⁴⁹ Zo volgde Lammers niet de voorkeur van Weener voor blokken van twee, maar koos hij voor blokken van minimaal zes woningen. De keuze voor meer aaneengesloten gevels, brak met het bestaande dorpsbeeld dat vooral uit losstaande huizen bestond. Zo'n aanpak was in de jaren twintig, bij het ontwerp voor de woningen voor het ENKA-personeel, ook al op tegenstand in de raad gestuit.¹⁵⁰ Weener en Lammers probeerden elkaar van hun gelijk te overtuigen. Tegen Weeners bezwaren bracht Lammers naar voren dat het bouwen in blokken van minimaal zes woningen veel goedkoper was. Er was minder bouwgrond nodig, én de aanleg van de benodigde infrastructuur was goedkoper.¹⁵¹

Weener liep tegen de pensioengerechtigde leeftijd en vooruitlopend op zijn vertrek, in 1950, werd in 1948 de jonge ingenieur W.J. Dercksen als beoogd opvolger aangenomen. De vraag van het CHU-raadslid Jansen of er wel een 'geschoolde ingenieur' aangetrokken moest worden, was typerend voor hoe een deel van de raad stond tegenover professionalisering van het ambtenarenapparaat. 'Een man van studie kan in de praktijk wel tegenvallen' volgens Jansen. Hij vond het onverstandig als B en W op voorhand de nieuw aan te trekken ingenieur de positie van Directeur Gemeente Werken in het vooruitzicht zouden stellen.¹⁵² Wat in de discussie op de achtergrond meespeelde, was enig wantrouwen bij vooral de confessionele raadsleden dat de nieuwe professionals te weinig oog zouden hebben voor de lokale situatie.¹⁵³ Dit punt van kritiek zou ook nog jaren tegen Lammers ingebracht worden. Ook Van Vegchel laat in zijn studie naar Emmen zien dat, als reactie op de groeiende invloed van ambtenaren op het beleid, de raad meer betrokken wilde worden bij de benoemingen.¹⁵⁴ De discussie in Ede in 1948 moet voor Weener een soort déjà vu zijn geweest. Zijn benoeming in 1920 tot Directeur Gemeente Werken had veel voeten in aarde gehad. Een deel van de raad wenste de eigen gemeenteopzichter te benoemen tot gemeente-architect. B en W hadden duidelijk hun voorkeur voor Weener uitgesproken, omdat hij met zijn ingenieursopleiding meer deskundigheid in huis had. Uiteindelijk zouden de stemmen staken, waarop burgemeester Creutz de ultieme kaart uitspeelde. Hij gaf aan het burgemeesterschap van Ede aan de wilgen te zullen hangen, indien de raad niet akkoord zou gaan met de benoeming van Weener. De tegenstanders haalden bakzeil en gingen met de pet in de hand bij de burgemeester langs. Creutz bleef en Weener werd benoemd tot DGW.¹⁵⁵

Met Lammers had het gemeentebestuur een architect in huis gehaald, die wel op de hoogte was van de planologische ontwikkelingen in Nederland, maar niet een echte stedenbouwkundige was. Vlak na de oorlog bestond nog geen opleiding tot stedenbouwkundige. Het vak werd in de praktijk geleerd.¹⁵⁶ In het Plan in hoofdzaak en het uitbreidingsplan Ede-West is de hand van Lammers goed herkenbaar.¹⁵⁷ Het buitengebied vervulde volgens hem twee functies: natuur en landbouw. Lammers' opzet was om deze functies gescheiden te houden. De natuur op de Veluwe mocht niet aangetast worden, onder andere omdat de nationale betekenis van de Veluwe als recreatieve bestemming belangrijker werd. De capaciteit van de recreatieve verblijfsvoorzieningen in dit gebied moest om die reden afgestemd worden op de groeiende behoefte. De uitbouw van de voorzieningen moest geconcentreerd worden langs de randen van het natuurgebied, omdat alleen zo 'de stilte en eenzaamheid, het ongerept zijn', behouden zouden kunnen blijven.¹⁵⁸ De noodzakelijke groei door de stijgende vraag zou opgevangen moeten worden door uitbreiding van de bestaande recreatieterreinen en niet door het toestaan van nieuwe locaties. Lammers liet zich kennen als een vroeg voorstander van bundeling. De schaarse landbouwactiviteiten in dit gebied werd door de opgelegde beperkende bepalingen, de mogelijkheid ontzegd zich verder te ontwikkelen. Ook de in de gemeente aanwezige landgoederen, die juist op de Veluwe gelegen waren, kregen als hoofdfunctie natuur- en bosbeheer.

¹⁴⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3907, brief DGW Weener aan college dd 6 oktober 1948.

¹⁵⁰ Beuker, *De ENKA*, 39-40.

¹⁵¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3907, meerdere stukken waarin Weener en Lammers hun standpunten toelichten.

¹⁵² GAE, Oud archief Ede, 1647-1948, inv. nr. 515, gemeenteraadsnotulen, 1 juli 1948.

¹⁵³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 28861, gemeenteraadsnotulen, 24 februari 1949, discussie naar aanleiding van het opnieuw in voorbereiding verklaren van het Plan in hoofdzaak.

¹⁵⁴ G. van Vegchel, *De metamorfose van Emmen*, 229.

¹⁵⁵ <https://www.ede.nl/gemeente/gemeentearchief/kennisbank/1-openbaar-bestuur/creutz-burgemeester-dr-coph-baron/> (8 augustus 2013).

¹⁵⁶ Brief N. van de Lely aan auteur dd 15 maart 2009. (N. van de Lely was werkzaam bij de PPD vanaf de jaren vijftig en verantwoordelijk voor de Veluwe).

¹⁵⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4049, Toelichting op het uitbreidingsplan in hoofdzaak en de uitbreidingsplannen in onderdelen van de gemeente Ede, met uitzondering van het dorp Ede.

¹⁵⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4049, Lammers in de Toelichting op het uitbreidingsplan in hoofdzaak en de uitbreidingsplannen in onderdelen van de gemeente Ede, met uitzondering van het dorp Ede.

In tegenstelling tot het deel over de Veluwe, zijn in de *Toelichting* op het plan de passages over het agrarische deel van het grondgebied vrij summier. In een van de ontwerpteksten had Lammers de mogelijkheid geopperd voor een ruilverkaveling voor het gebied rond Ederveen. In dit gebied waren de landbouwgrond en het eigendom door verdeling zeer versnipperd geraakt.¹⁵⁹ Op zijn suggestie is vanuit het gemeentebestuur geen reactie gekomen, waarna het voorstel van tafel ging. Vanuit de idee van scheiding van functies wenste Lammers in het landbouwgebied in principe niet-agrarische bestemmingen te weren, lintbebouwing was hem dan ook een doorn in het oog. Hiermee volgde hij de visie die onder zijn vakgenoten al voor de oorlog gedeeld werd.¹⁶⁰ Onder andere De Casseres had in de jaren dertig al gewezen op de nadelige financiële effecten. Lintbebouwing maakte de aanleg van water- en gasleiding, elektriciteitsvoorzieningen en eventueel riolering onnodig duur.¹⁶¹ We zien hier dezelfde opvattingen terug die door Lammers ook gevolgd werd in de nieuwe uitbreidingsplannen.

Evenals elders in Nederland kwam in de gemeente Ede lintbebouwing veel voor. Dit verschijnsel was een van de redenen geweest waarom bij wet de verplichting, om een 'plan in hoofdzaak' op te stellen, was opgenomen. Lintbebouwing was, naast dat het niet-economisch was qua aanleg van nutsvoorzieningen, voor de toekomst een hinderlijk obstakel bij het ontwerpen van nieuwe inrichtingsplannen. Wonen diende geconcentreerd te worden in de dorpen en aan het 'wilde bouwen' moest een halt worden toegevoerd. In Lammers' ontwerp zijn deze opvattingen goed terug te vinden. In zijn visie moest de nieuwbouw de organische opbouw van de dorpen en het centrum versterken. Om die reden werd ook niet gekozen voor de aanleg van een tweede centrum in nieuwbouwwijken, omdat het oude centrum hierdoor onnodig verzwakt zou worden. Een sterk centrum werd als noodzakelijk gezien voor de vorming van een hechte gemeenschap. Ook meed Lammers bij het zoeken van geschikte locaties voor nieuwbouwwijken bestaande barrières, zoals de rijksweg (A24) ten noorden van het dorp Ede en het spoor. Uitbreiding van Ede was om die reden lastig. Het dorp was aan alle kanten ingesloten. Aan de noordzijde lag de rijksweg naar Arnhem, aan de oostkant, die grensde aan de Veluwe, lagen de kazerneterreinen. Ten zuiden lag het spoor Utrecht-Arnhem en ten westen doorsneed het 'kippenlijntje' Ede-Barneveld (Amersfoort) de bebouwde kom. (zie kaart 4.1)

Lammers opvattingen over scheiding van functies en bescherming van de natuurwaarden op de Veluwe lagen vrijwel op een lijn met de opvattingen die door de PPD¹⁶² in de voorbereidingsfase in haar adviezen aan de gemeente werd uitgedragen.¹⁶³ Natuurbescherming was voor de provincie Gelderland al vóór de oorlog een punt van aandacht. In het overigens nooit gerealiseerde Streekplan voor de Veluwe, uit 1937/1938, waren door GS maatregelen voorgesteld om natuur- en landschapsschoon te sparen. Het feit dat onder de Gelderse politici nogal wat natuurbeschermers zaten, heeft de ontluikende natuurbescherming in deze provincie geen windeieren gelegd. Zo was de Gelderse commissaris van de Koningin, baron Schelto van Heemstra, jarenlang voorzitter van het Geldersch Landschap en bestuurslid van de Vereniging van Natuurmonumenten.¹⁶⁴ Gelderland was in 1919 de eerste provincie waar een provinciale natuurbeschermingsorganisatie werd opgericht.¹⁶⁵ In 1937 had GS het initiatief genomen om een 'Geldersche verordening tot natuurbescherming' op te stellen. Vervolgens was aan de gemeentes gevraagd elk een lijst aan te leveren van natuurgebieden die in aanmerking zouden moeten komen om onder deze verordening te vallen. In deze gebieden zou, behoudens ontheffing, alleen nog agrarische bebouwing mogelijk zijn.

In maart 1940 hadden B en W van Ede aan de raad voorgesteld zo'n 1600 hectare bij de provincie voor te dragen als natuurgebied, dit ook met het oog op het 'vreemdelingenverkeer' en in verband met het feit dat de Veluwe één der meest gunstig gelegen natuurreservaten van ons land

¹⁵⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, ontwerp Toelichting op het Plan in hoofdzaak van de Gemeente Ede.

¹⁶⁰ Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening, Van grachtengordel tot Vinex-wijk*, 119.

¹⁶¹ J. Janssen, *Vooruit denken en verwijlen. De (re-)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000* (Tilburg 2006) 79.

¹⁶² De provincie Gelderland heeft in 1938 een planologische dienst opgericht, onder leiding van Jhr. M.J.I. de Jonge van Ellemet, als onderdeel van de Provinciale Waterstaat. Vanaf december 1942 werd dit de Plandienst genoemd, die vervolgens op 1 april 1954 een zelfstandige dienst werd: de Provinciale Planologische Dienst, onder leiding van ir. R. A. Tjalkens.

¹⁶³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, bevat onder meer de correspondentie met de PPD.

¹⁶⁴ H.J. Windt en E. Pelzers, 'De Hoge Veluwe gered. Natuurbescherming krijgt vorm', in: D. Verhoeven, ed., *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) 202-207.

¹⁶⁵ P. Kooij, 'The evolution of the countryside over time', in P. Kooij, *Town and countryside in a Dutch perspective*, *Historia Agriculturae*, 42 (Groningen, Wageningen 2010) 209-220, aldaar 214.

is'.¹⁶⁶ Een deel van deze natuurgebieden was eind negentiende, maar vooral eerste helft twintigste eeuw in handen gekomen van een beperkt aantal particuliere eigenaren. De betrokken landgoedeigenaren, van wie gebied door de gemeente werd voorgedragen, kwamen tegen dit voorstel heftig in verzet, met uitzondering van graaf Bentinck. De Bentinck's behoorden tot de oude adellijke families die grote landgoederen in Gelderland bezaten en waren door een huwelijk in 1888 in het bezit van het landgoed Kernhem gekomen.¹⁶⁷ De anderen eigenaren hadden hun bezit pas in de twintigste eeuw opgebouwd. De onthouding van de bestemming landgoed ontnam hen onder meer de mogelijkheid op hun grond villa's te bouwen. Dit betekende dat een streep gehaald werd door een lucratieve mogelijkheid om de opbrengsten uit het bezit te vergroten. In de raad keerden zowel de confessionele als de liberale fracties, zich tegen het voorstel van het college. Het plan tastte de eigendomsverhoudingen aan, droeg te veel rechten over aan de provincie en zou een teken van ondankbaarheid zijn ten opzichte van de grondeigenaren, die immers al vrij wandelen toestonden op hun bezit. Kortom, handen af van privébezit. Alleen de PvdA, bij monde van Roseboom, was voor. Uiteindelijk stemde de raad in met een lijst met daarop De Hoge Veluwe, het Buurtbosch, de Staats- en Gemeentegronden, de Sijsselt en het Edesche Bos.¹⁶⁸

Het gemeentebestuur was al voor de Tweede Wereldoorlog overtuigd van het belang van de Veluwe voor de lokale recreatieve bedrijvigheid. Deze bedrijfstak werd tot zeker het einde van de jaren vijftig gezien als een van de belangrijke pijlers van de lokale economie. Al voor de oorlog was de gemeente overgegaan tot aankoop van natuurgebieden. Dit beleid werd na de oorlog voortgezet met onder meer de aankoop in 1946 van het Ginkelse Bos (240 hectare), in 1947 van het landgoed De Ginkel (283 hectare) en in 1950 het landgoed De Hindekamp (489 hectare).¹⁶⁹ Hiermee verwierf de gemeente een uitgestrekt natuurgebied, gelegen tegen de noordrand van het dorp Ede. De keuze om de uitbreiding van het dorp Ede volledig ten koste van cultuurgrond te realiseren, moet mede in lijn met dit beleid gezien worden. Het belang dat Lammers hechtte aan behoud van de natuur, kwam onder meer naar voren in de volgende uitspraak: 'het schrikwekkende voorbeeld van de kazerne, welke thans de horizon onderbreekt, levert een voldoende motief voor dit standpunt'.¹⁷⁰ Het gemeentebestuur deelde zijn bezwaren tegen de aanwezigheid van de kazernes niet, maar zag wel het belang van het behoud van de natuur op de Veluwe. De Veluwe was al vanaf het einde van de negentiende eeuw ontdekt door renteniers. Ook bleek het een geschikte omgeving voor de oprichting van herstellingsoorden en het gebied speelde een belangrijke rol in het opkomende toerisme. Het economische belang van het gebied voor Ede droeg er aan bij dat in het beleid de functionele scheiding van natuur en landbouw gerespecteerd en bevorderd werd. Iets wat in zo'n uitgestrekte gemeente als Ede ook mogelijk was. Ede had er niet alleen belang bij, maar ook letterlijk de ruimte om zulke keuzes te kunnen maken. In vergelijking met Zuidoost-Brabant lijkt het dat de vroege ontdekking van de natuur- en recreatieve functie van de Veluwe, in samenspel met de betrokkenheid van een aantal provinciale bestuurders bij natuurbescherming, al voor de Tweede Wereldoorlog geleid hebben tot een beleid dat overwegend gericht was op het behoud van de natuurgebieden.¹⁷¹

Het 'Plan in hoofdzaak': drie heikele punten

Het 'Plan in hoofdzaak' leek in 1947 vlot gerealiseerd te kunnen worden. Maar uiteindelijk werd het plan pas in 1952 ter visie gelegd, vervolgens twee keer bijgesteld en na fel verzet van enkele gedupeerden pas op 16 april 1953 door de raad goedgekeurd. We hebben al geconstateerd dat naast de wisselingen in het gemeentebestuur, het tekort aan deskundigen debet was aan de lange ontwikkelingsgang. Een derde oorzaak van de lange voorbereidingsfase was het tekort aan geschoold personeel. Het buitengebied moest nog letterlijk in kaart worden gebracht. Dit was een enorme klus

¹⁶⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3908, kopie gemeenteraadsnotulen 13 maart 1940.

¹⁶⁷ *Natuurgebieden in de gemeente Ede*, uitgave gemeente Ede (z.p. z.j.).

¹⁶⁸ De Hoge Veluwe was in 1935 nationaal park geworden. Het Lunterse buurtbos was door de eigenaar, notaris Van den Ham, vermaakt aan alle inwoners van Lunteren en na zijn dood in 1912 in bezit van alle de dorpingen gekomen. De Sysselt en het Edese bos waren in bezit van graaf Bentinck. Zie voor de geschiedenis van deze gebieden: *Van woeste gronden. De ontwikkeling van bos, heide en zand in de gemeente Ede* (z.p. 2005).

¹⁶⁹ GAE, EC, 15 mei 1947, Oud archief Ede, 1647-1948, inv. nr. 515, gemeenteraadsnotulen 1 jul 1948, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4212, Aankoop landgoed Hindekamp. Voorts F. van Oort en J.J. Speelziek, 'De Hindekamp, oase tussen bos en hei' in: *Van woeste gronden. De ontwikkeling van bos, heide en zand in de gemeente Ede* (z.p. 2005) 81-94, aldaar 85-90.

¹⁷⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, Toelichting op het 'Plan in hoofdzaak'.

¹⁷¹ Janssen, *Vooruit denken en verwijlen*.

door de omvang van de gemeente. In 1948 werd besloten om, onder andere om deze reden, vijf technisch geschoolde ambtenaren aan te trekken. Deze bleken schaars te zijn.¹⁷² Uit de raadsnotulen is nog een vierde verklaring voor de lange voorbereidingstijd te halen. Een deel van de raad had weinig vertrouwen in wat de 'planbureaux' werden genoemd.¹⁷³ De fractievoorzitters van de CHU, Heij, (gesteund door zijn partijgenoot Jansen) en van de ARP, J. Versteeg, vonden niet alleen dat het te lang duurde, maar hadden ook zo hun bedenkingen over de richting waarin de ontwerpen leken te gaan. Deze fracties wilden, door instelling van een bijzondere raadscommissie, bij de planvorming betrokken worden. Planning, en dan ook nog door externe deskundigen, werd met de nodige achterdocht bekeken. Beide fracties kregen steun van de VVD-wethouder Hoolboom. De voorstellen van Lammers en Jhr. M.J.I. de Jonge van Ellemeet (hoofd van de provinciale Plandienst) werden door hen met de nodige argwaan bekeken. Zo zouden deze deskundigen van buiten te weinig oog hebben voor de lokale situatie en de belangen van afzonderlijke particulieren. Het strikt negatieve oordeel van beide deskundigen over lintbebouwing ging bijvoorbeeld de CHU'er Jansen te ver. Hier en daar zou er best nog een huis tussen kunnen.

Burgemeester Boot en het raadslid Roseboom sprongen voor de ambtenaren in de bres. Boot noemde De Jonge van Ellemeet een kundig man en herinnerde de raad er even aan dat men in de toekomst nog vaker met deze adviseur te maken zou krijgen. De raad moest er voor waken '*geen tegenstellingen te kweken*'.¹⁷⁴ Daarbij was het niet de taak van de raad om plannen te ontwerpen. Op het moment dat het ontwerp klaar was, zou het college het plan aan de raad voorleggen en dan was de raad aan zet en niet eerder. Het raadslid Roseboom vroeg ook om meer vertrouwen in de deskundigheid van de ambtenaren. Hij wees erop dat voorkomen moest worden dat particulieren de druk zouden opvoeren. Het instellen van een raadscommissie, die vervolgens bij de planvorming betrokken zou worden, zou dit zeker stimuleren. Naar zijn mening was in het verleden te vaak rekening gehouden met het individuele en te weinig met het algemeen belang. Nu de gemeente groter werd, was een meer professionele aanpak nodig, want ook op dit gebied moest men 'zorgen bij te blijven'.¹⁷⁵ De contouren van het plan waren ondertussen toch naar buiten gesijpeld en er ontstond beroering. De raad maakte zich duidelijk zorgen over de impact die het plan zou hebben. Het verzet vanuit de samenleving zou zich op een drietal onderdelen toespitsen. Het standpunt dat college en raad uiteindelijk innamen, heeft ertoe geleid dat de definitieve versie in juni 1954 door GS juist op die onderdelen is afgewezen. Uiteindelijk werd in 1958, tien jaar na aanvang van het proces, de procedure afgerond.

Wat waren nu de onderdelen waarover zoveel commotie ontstond? De strenge regels die lintbebouwing moesten tegengaan, riepen vooral verzet op in de raad, maar niet zo zeer onder de bevolking. De nieuwe regelgeving ontnam de raad de mogelijkheid om soepel om te gaan met een verzoek van een particulier, om in het buitengebied op eigen grond een huis te bouwen. Dit was in de gemeente sinds jaar en dag vrij gebruikelijk geweest, waarvan de gevolgen heden ten dage nog gevoeld worden als er bepalingen voor het buitengebied opgesteld moeten worden. Uiteindelijk zou het college tot aan de Kroon, tegen het advies van Lammers en GS in, haar besluit verdedigen om in ieder geval tussen de kleine kernen Ederveen en De Klomp burgerbewoning toe te staan. De Kroon bevestigde in haar uitspraak het standpunt van GS, dat haar goedkeuring aan dit onderdeel had onthouden.¹⁷⁶ De commotie buiten de raad ontstond evenwel over de volgende drie onderdelen: ten eerste bestond bezwaar tegen het onttrekken van 100 hectare cultuurgrond aan de agrarische sector ten behoeve van de realisatie van nieuwbouw voor het dorp Ede. Ten tweede was men ontstemd over het opnemen van een minimumeis met betrekking tot de perceelsomvang voor nieuw te stichten agrarische bedrijven. Deze beide besluiten raakten de landbouwsector. Ten derde stuitte het voornemen de bestemming 'landgoed' niet toe te kennen aan een aantal landgoederen op de Veluwe op fel verzet van een aantal eigenaren. Zij werden door deze bepaling benadeeld, omdat de nieuwbouw op deze terreinen aan banden werd gelegd. De spanning werd in alle drie gevallen veroorzaakt door de vraag in hoeverre het gemeentebestuur bereid was om de ambities en belangen van de gemeente boven dat van individuele burgers te stellen. In hoeverre was zij bereid om de

¹⁷² GAE, Oud archief Ede, 1647-1948, inv. nr. 515, gemeenteraadsnotulen 1 juli 1948, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, brief DGW aan college dd 24 augustus 1948.

¹⁷³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, kopie gemeenteraadsnotulen 24 februari 1949, agendapunt 13.

¹⁷⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, kopie gemeenteraadsnotulen 24 februari 1949, agendapunt 13.

¹⁷⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, kopie gemeenteraadsnotulen 24 februari 1949, agendapunt 13, uitspraak van Roseboom in het debat.

¹⁷⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, afschrift KB 22 november 1955.

voorgestelde inrichting van het grondgebied dwingend op te leggen aan de eigenaren/gebruikers. Laten we de drie onderdelen waarover commotie ontstond eens onder de loep nemen.

100 hectare cultuurgrond voor woningbouw

Met de nieuwbouwplannen voor Ede-West en de bepaling voor een minimumeis voor nieuwe agrarische bedrijven, werden de agrarische belangen rechtstreeks geraakt. Het college nam op deze twee onderdelen tegengestelde standpunten in. Zonder echt veel discussie werd gekozen voor de uitbreiding van Ede ten koste van landbouwgrond. Het gemeentebestuur zou echter tot aan de Kroon vechten voor de belangen van de kleine boeren. Het bestemmen van 100 hectare cultuurgrond voor nieuwbouw lag vlak na de Tweede Wereldoorlog om verschillende redenen gevoelig. Zo was de herinnering aan de voedselschaarste tijdens de oorlog nog sterk aanwezig. De rijksoverheid zette na de oorlog in op het veiligstellen van de voedselvoorziening en op het verhogen van export van landbouwproducten om deviezen binnen te halen. Om de productie op te voeren, was het naoorlogse landelijke landbouwbeleid gericht op mechanisatie, specialisatie en schaalvergroting. Alleen bedrijven van voldoende omvang leken in de toekomst nog bestaansmogelijkheden te bieden.

Het kleine boerenvraagstuk werd al in de jaren dertig als probleem signaleerd. Gelderland was voor de oorlog de provincie met procentueel het hoogste aantal kleine bedrijven. (Zie Bijlagen tabel B.1) In Ede was het aantal kleine boerenbedrijven vanaf het einde van de negentiende eeuw sterk toegenomen, eerst door de verdeling van de buurtgronden, waardoor veel landarbeiders konden opklimmen tot zelfstandig boer. Vervolgens vond een voortdurende splitsing van de bedrijven plaats, als gevolg van vererving. De introductie van kunstmest en intensivering van de bedrijfsvoering had het mogelijk gemaakt dat kleine bedrijven konden overleven, maar Van Eck toonde al voor de oorlog aan dat het overleven van veel van deze bedrijfjes moeilijk werd. In 1930 was de helft van alle bedrijven kleiner dan 4 hectare, waarvan ruwweg driekwart kleiner dan 2 hectare. Om het bedrijf rendabel te houden, werden kinderen na de lagere school thuis gehouden om mee te werken in het bedrijf. Het gevolg was dat amper een vervolgopleiding werd bezocht. Langer naar schoolgaan werd niet als noodzakelijk gezien voor het overnemen van het bedrijf, terwijl juist de overheid al vanaf het einde van de negentiende eeuw inzette op voorlichting en scholing om zo de bedrijfsvoering te verbeteren.¹⁷⁷

De ontwikkeling in de loop van de twintigste eeuw van de steeds minder grondgebonden intensieve veehouderij maakte het, met goede en slechte jaren, voor veel kleine boeren toch mogelijk om lang het gekoesterde ideaal van een eigen bedrijf, in stand te houden. Het maakte het zelfs mogelijk om het bedrijf op te splitsen en nieuwe bedrijfjes te starten. In de gemeente bestonden op dit gebied grote verschillen tussen de verschillende agrarische gebieden. Rond Otterlo, ten westen van het dorp Ede, en in de Kraats bij Bennekom, domineerden de grote boeren. In de lager gelegen veengebieden ten noordwesten van Ede en op de schralere zandgronden kwamen veel meer kleine boerenbedrijven voor. Vanuit dit oogpunt was de 100 hectare voor nieuwbouwwijken voor Ede veel grond. De bevolkingsgroei in de gemeente lag ruim boven het landelijk en provinciaal gemiddelde. De wens om uit te breiden woog voor de meerderheid van de raad, weliswaar na veel gesputter, toch zwaarder dan het agrarisch belang. Echte weerstand werd niet geboden. Er moesten woningen gebouwd worden om aan de voortdurende vraag te voldoen. In de gemeente was niet alleen sprake van een hoog geboorteoverschot, maar tegelijkertijd trok de aanleg van nieuwe woonwijken en de groeiende bedrijvigheid nieuwe inwoners aan.

Bij extrapolatie van de bevolkingsgroei van 23 procent van de twee laatste decennia, zou de gemeente in 1961 57.697 inwoners tellen, 15.000 meer dan in 1947. (tabel 4.1) Een schatting die behoorlijk accuraat bleek te zijn. Dit aantal werd met een overschrijding van 200 inwoners in 1961 gehaald. (Bijlagen, tabel B.2) De verhouding geboorteoverschot : vestigingsoverschot werd stabiel verondersteld in een verhouding 3 : 1. (Bijlagen, tabel B.3 Inwoners Ede geboorte, sterfte, vestiging en vertrek) De nieuwe inwoners van elders zouden zich, in tegenstelling tot de in de gemeente geboren, niet evenredig over de gemeente verspreiden, maar vooral in het dorp Ede een woning zoeken. (Bijlagen tabel B.4) Op basis van een groeipercantage van 23 procent waren in dat geval voor het dorp Ede tot 1962 1314 nieuwe woningen nodig. In de plannen voor de uitbreiding van Ede-West was ruimte voorzien voor 2238 woningen. Voor de gehele gemeente waren op basis van het voorspelde groeiscenario op 1 januari 1962 in totaal 9999 woningen nodig, waarvan 2584 nog gebouwd moesten worden. Echter, in het complete pakket aan uitbreidingsplannen uit 1952 was

¹⁷⁷ Van Eck, *Boeren en fabrieksarbeiders*, 49-57. Ook Kwantes constateerde in 1956 dat er onder de kleine boeren weinig animo was om hun kinderen door te laten leren. Kwantes, *De landbouw*, 13.

Tabel 4.1 Bevolkingsgroei Nederland, Gelderland, Ede tussen 1931 en 1951

Bevolkingsgroei	1931-1941	1941-1951
Nederland	12,40%	14,30%
Provincie Gelderland	13,10%	17%
Gemeente Ede	21,90%	22,70%

Bron: J. Kwantes, *De landbouw in de gemeente Ede* (Haarlem 1956) 13

voorzien in voldoende ruimte om tot 1962 het dubbele aantal te kunnen realiseren. Ede zou 20.000 inwoners extra kunnen huisvesten.¹⁷⁸

Deze gemeente was op de toekomst voorbereid. Er werd niet alleen gebouwd om de nijpende woningnood op te heffen, maar college en raad wensten de komst van nieuwe bedrijven en mensen te stimuleren door voldoende nieuwbouw te realiseren, ook al zou de komst van nieuwe inwoners de heersende woningnood in de eerste jaren versterken. Het voortdurend positief reageren op de wisselwerking tussen aanbod en vraag, zou een constante blijven in het gemeentebestuur. Tot aan 1961 werd geen restrictief vestigingsbeleid gevoerd. Alleen al tussen 1955 en 1960 werden 3082 woningen in de gemeente gerealiseerd, waarvan 1940 in het dorp Ede. Ter vergelijking: in Arnhem werden in dezelfde periode bijna 4400 woningen gebouwd. Terwijl Arnhem te maken had met een veel omvangrijkere oorlogsschade en met verkrotting van de oude arbeidersbuurten.¹⁷⁹ Voor een gemeente als Ede lag in die zin de zaak minder gecompliceerd. Er hoefde alleen gebouwd te worden. En animo voor die nieuwe huizen was er volop.

Waarom werd gekozen om de bulk van de nieuwbouw aan de westkant van het dorp Ede te realiseren? De oostkant lag aan de rand van de Veluwe en was daarom de aantrekkelijkste kant van Ede. Uitbreiding in deze richting werd vrijwel geheel geblokkeerd door de kazerneterreinen. De ruimte die er was, was beperkt en werd deels gereserveerd voor villabouw. Aan de noordkant vormde de Rijksweg 24 een lastige barrière. De landbouwgebieden aan de noordkant bestonden vooral uit kleinere enclaves aan de rand van, en in het bosgebied. De cultuurgrond ten noorden van de rijksweg was van veel mindere kwaliteit dan aan de westkant van het dorp. Om die reden hadden zeker de raadsleden met een agrarische achtergrond of affiniteit met het boerenbedrijf, een sterke voorkeur voor uitbreiding aan de noordkant. Toch zou worden gekozen voor uitbreiding aan de westkant. Waarom werd deze keuze gemaakt? De opstelling van de provinciale Plandienst heeft hier een belangrijke rol gespeeld. De dienst beschouwde uitbreiding naar het noorden toe (naar het oosten toe was in het geheel geen optie) als een aantasting van de Veluwe. Op dit punt zou de provincie bij voortdurend een ander standpunt in nemen dan het gemeentebestuur. Aan zuidkant van het dorp lag de spoorlijn Utrecht-Arnhem. Voor de oorlog was ten zuiden van deze lijn de ENKA gerealiseerd en woonwijken ten behoeve van het fabriekspersoneel (Ede-Zuid). Verder uitdijen over het spoor heen zou de barrièrewerking van het spoor versterken. De westkant leek een logische keuze. Ook voor de uitbreidingen van Lunteren en Bennekom zou gaandeweg gekozen worden om de bossen te sparen en nieuwbouw ten kostte van landbouwgrond te laten gaan.

De keuze voor grootschalige voorbereiding van vooral Ede ten koste van agrarisch gebied lag in de raad zeker wel gevoelig, maar heeft niet echt tot heftige debatten geleid. Vooral de confessionele fracties waren wel beducht voor de bezwaren die vanuit de agrarische sector tegen het plan werden ingebracht. Maar de groei van de gemeente ging overduidelijk boven het agrarische belang, al werden er enige concessies gedaan. Zo besloot de raad in 1953, als reactie op het verzet vanuit de agrarische hoek, uitbreiding ten noorden van de rijksweg in de toekomst niet uit te sluiten. In het oude uitbreidingsplan van 1935 was juist dit gebied bestemd geweest voor toekomstige woningbouw.

Dit besluit van de raad werd vervolgens door de afdeling Algemene Zaken en Kabinet als ongewenst bestempeld. Het zou niet alleen ten koste van agrarische grond gaan, maar ook ten koste van natuurgebied. Zo'n besluit zou zeker stuiten op verzet van GS.¹⁸⁰ Het beleid van GS om de Veluwe als natuurgebied te beschermen, zou decennia lang uitbreiding aan de noordkant van Ede in de ijskast zetten. In dezelfde raadsvergadering werd besloten de agrarische sector op een ander terrein tegemoet te komen, als compensatie voor het verlies van de 100 hectare. De raad nam in de

¹⁷⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4049 cijfers zijn opgenomen als bijlage bij de 'Toelichting op het uitbreidingsplan in hoofdzaak en de uitbreidingsplannen in onderdelen van de gemeente Ede, met uitzondering van het dorp Ede'.

¹⁷⁹ GAE, *Ede in cijfers 1989*, p. 133. M.H. van Meurs, 'Honderd jaar gemeentebestuur' in: *Arnhem in de twintigste eeuw* (Utrecht 2004) 52-89, aldaar 73.

¹⁸⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4053 brief van chef 3^e afdeling aan gemeentesecretaris dd 21 september 1953.

plannen alsnog op, dat agrarische bebouwing was toegestaan in een kleine agrarische enclave ten noorden van Ede, de Driesprong. Ook werd een fasering ingebouwd in de realisatie van de uitbreiding van Ede-West. Een deel van het gebied dat pas in een later stadium bebouwd zou worden, kreeg vooralsnog de bestemming 'cultuurgrond met bebouwing'.¹⁸¹ Maar de groei van Ede ging boven het agrarisch belang.

Minimaal 1 hectare perceelsomvang voor een nieuw agrarisch bedrijf

Het college en de raad verzetten zich dus niet tegen het dwingende advies van de provinciale Plandienst om niet ten noorden van Ede nieuwbouw mogelijk te maken. Beiden stelden zich anders op wat betreft het advies van de Plandienst om een minimum perceelgrootte van 1 hectare voor nieuw op te richten agrarische bedrijven in het 'Plan' op te nemen.¹⁸² Dit advies van de Plandienst paste in het landelijke landbouwbeleid van schaalvergroting en streven naar een efficiëntere bedrijfsvoering en productieverhoging. Opname van een minimeis zou veel kleinere boeren de mogelijkheid ontnemen om het bedrijf tussen de kinderen te verdelen. Het college legde dit advies van de Plandienst meteen voor aan de agrarische standsorganisaties. Alle lokale afdelingen binnen de gemeente van de Gelderse Maatschappij van Landbouw (GMvL) en de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB), keerden zich unaniem tegen het advies van de Plandienst.¹⁸³ In het geval dat opname van een minimeis afgedwongen zou worden, dan zou deze op 0,5 hectare gesteld moeten worden. De GMvL had een goede ingang in het college, de VVD-wethouder H.P. Hoolboom was voorzitter was van de GMvL, afdeling De Klomp. Hoolboom heeft zich in het overleg met het college over dit onderwerp als voorzitter laten vervangen.

Het college wilde, ondanks de bezwaren van de Vaste commissie van de Plandienst, afzien van het opnemen van een minimeis. Wethouder Wiegeraadt (CHU) was portefeuillehouder, maar het was wethouder Van Hemessen (ARP) die een uitspraak van de minister van Landbouw in het raadsdebat in stelling bracht. Op het terrein van de ruimtelijke ordening gebeurde het vaker dat de andere wethouders Wiegeraadt bijspraken. Wiegeraadt was in de discussies niet een felle debater, maar vaker op zoek naar consensus. Voor de ARP waren de stemmen in het buitengebied een interventie wel waard. Van Hemessen bracht ter verdediging van het standpunt van het college naar voren dat het niet aan de gemeente was om agrarisch beleid te voeren. Dit viel onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Landbouw.¹⁸⁴ Hij volgde hierbij vrijwel letterlijk het advies van de afdeling Algemene Zaken en Kabinet aan het college. Het college kwam het goed uit dat verschillende ministeries, inclusief Landbouw, er weinig voor voelden om hun beleid hiërarchisch gezien ondergeschikt te maken aan de Rijksdienst voor het Nationale Plan.¹⁸⁵ Uiteindelijk zou het college het standpunt van de betrokken landbouworganisaties overnemen. Dit hield in een minimeis van 50 are. De Afdeling Algemene Zaken en Kabinet had hier nog aan toegevoegd dat B en W op dit punt de mogelijkheid zouden moeten hebben ontheffing te verlenen.¹⁸⁶ Hiermee werd de eis feitelijk een wassen neus. Bij de herziening van het Plan in hoofdzaak in 1955 stelde GS de eis, een eis die door Lammers steeds was onderschreven, om alsnog een minimeis van 1 hectare op te nemen. Ondanks het feit dat ondertussen zowel het ministerie als ook de boerenorganisaties hun bezwaren tegen deze eis had laten vervallen¹⁸⁷, ging het college met moeite akkoord en stond zichzelf

¹⁸¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3908 raadsbesluit dd 16 april 1953.

¹⁸² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048 brief PPD, Vaste Commissie aan college, dd 1 oktober 1951. De commissie sprak de voorkeur uit voor een minimum bedrijfsgrootte van 3 à 4 hectare.

¹⁸³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048 uitnodiging college aan betrokken landbouworganisaties dd 13 augustus 1951, gezamenlijke brief lokale afdelingen GLvM en CBTB aan college dd 27 augustus 1951.

¹⁸⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4053, afschrift vaste commissie vergadering 1 oktober 1951. Van Hemessen verwees naar Memorie van Toelichting, Minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening betreffende de Rijksbegroting 1952, zitting 1952/53, 2800, p. 8.

¹⁸⁵ Struikma, *Het systeem*, 20.

¹⁸⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4048, verslag afdeling Algemene Zaken en Kabinet waarin verwezen wordt naar een schrijven van de minister van Landbouw waarin is opgenomen de uitspraak: 'Het in gemeentelijke uitbreidingsplannen opnemen van voorschriften betreffende de minimum bedrijfsgrootte is voorhands niet gewenst'.

¹⁸⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4053, Vergadervoorstel van college aan commissoriale raadsvergadering dd 5 juli 1955 en brief 3^e afdeling aan gemeentesecretaris dd 5 juli 1955. STA 4053, brief van de 3^e afdeling aan de gemeentesecretaris waarop als nota bene onderop is geschreven: 'De georganiseerde boeren schijnen tegen de erfgrootte van 1 ha. geen bezwaren te hebben! De stichting van de Landbouw heeft er althans

de ruimte toe, om waar nodig, van de eis te kunnen afwijken. Hoe ruim dit geïnterpreteerd kon worden, kwam naar voren in de gemeentelijke commissie vergadering van 14 juli 1955 toen het punt weer aan de orde kwam. Hoolboom vond het niet nodig er langer over te praten, want ze wisten wel 'hoe er in voorkomende gevallen gehandeld kan worden'.¹⁸⁸ Bedoeld werd dat in de praktijk wel voor een oplossing gezorgd kon worden, middels ontheffing of het niet strikt controleren op het naleven van regels, of anderszins.

Eenzelfde pro-agrarische houding nam het college in ten aanzien van de door GS opgelegde beperkende interpretatie van welke exploitatiemogelijkheden in de verschillende natuur- en heidegebieden zouden worden toegestaan. Hier bood het ontbreken van sanctiemogelijkheden B en W bewegingsvrijheid.¹⁸⁹ Zo werden wel beperkingen opgenomen, in de wetenschap dat op het niet naleving van de voorschriften geen sancties stonden. Het gebruikte argument was weer dat de gemeentelijke overheid zich niet diende te mengen in de agrarische bedrijfsstructuur omdat dit soort zaken onder het ministerie van Landbouw viel. Met het gevoerde beleid werd wilde men de kool en de geit sparen. Behoud van natuurgebied en opoffering van agrarisch gebied voor uitbreiding van de woonkern(en), gecombineerd met minimale inmenging in de agrarische bedrijfsontwikkelingen. De paradox is dat het gemeentebestuur met deze beleidskeuze evengoed invloed heeft gehad op de ontwikkelingen in de agrarische bedrijfsstructuur. Door zo weinig mogelijke beperkende maatregelen op agrarisch gebied te nemen, heeft zij de verdere ontwikkeling van de niet-grondgebonden intensieve veehouderij in de Gelderse Vallei in ieder geval niet belemmerd.

Bestemming 'landgoed'

Het laatste grote conflictpunt in het Plan in hoofdzaak betrof het opleggen van bestemmingen aan het percelen van de grootgrondbezitters op de Veluwe. Een drietal landgoedeigenaren kwam van meet af aan in verzet tegen het onthouden van de bestemming 'landgoed' en tegen de opgenomen beperkingen, met betrekking tot de exploitatie van hun grondgebied, in het 'Plan in hoofdzaak'. Deze ontnamen hen onder meer de mogelijkheid om op hun terrein landhuizen te realiseren, een lucratieve exploitatiewijze. Ook hier stond het particulier belang lijnrecht tegenover algemeen belang. Het college had zich vanaf het begin verzet tegen het dwingende advies van de Plandienst om in de plannen verordeningen op te nemen, die ingrepen in de agrarische bedrijfsstructuur. De door Lammers voorgestelde beleidslijn met betrekking tot de exploitatiebeperkingen voor de landgoederen stuitte in eerste instantie niet op echte bezwaren in de raad.

De eigenaren van de landgoederen de Valouwe, Peppelenburg en Westrode, roerden zich vanaf het begin en maakten daarbij handig gebruik van de lokale media. Met grote artikelen werd de onrechtmatigheid en onbillijkheid van de plannen onder de aandacht gebracht.¹⁹⁰ Het leidde ertoe dat het college, stap voor stap, overstag ging. Het college bleek gevoelig voor de druk die deze landgoedeigenaren wisten uit te oefenen. Niet alleen werd door hen effectief de kaart gespeeld van aantasting van eigendomsverhoudingen door de staat, maar daarnaast presenteerden zij het eigen belang als een algemeen belang. Zo zou de wijze van exploitatie van de landgoederen bijdragen aan de verhoging van de werkgelegenheid en zorgen voor een kwalitatieve verbetering van het gebied. Daar konden de nodige vraagtekens bij worden geplaatst. In de besluitvorming in de gemeenteraad in 1940, over de voordracht van een aantal natuurgebieden voor het provinciale natuurbeschermingsplan, waren de landgoederen de Peppelenburg en Westrode niet opgenomen. En dat was volgens de directeur Gemeente Werken, Dercksen, terecht 'want deze bestaan uit 'ééntonige "grove dennenakkers" (die) uit het oogpunt van natuurschoon van weinig belang moet worden geacht'.¹⁹¹ De druk op college en raad werd echter vooral door de eigenaar van het landgoed de Valouwe met succes opgevoerd.¹⁹² Zo benadrukte hij het feit dat de landgoederen opengesteld

van afgezien bezwaren in te dienen'. Hier is wellicht een inschattingsfout gemaakt door deze gemeentelijke dienst. Weliswaar staakten de boerenbonden hun verzet, maar juist de kleinere boeren waren vaak niet georganiseerd. Zij vormden de groep waarop *De Vrije Boeren* o.l.v. Koekoek zich zou richten. Uit de reactie van het college is op te maken dat zij deze groep niet uit het oog verloren.

¹⁸⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4053, notulen commissoriale vergadering 14 juli 1955.

¹⁸⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4053, Vergadervoorstel van college aan commissoriale raadsvergadering dd 5 juli 1955.

¹⁹⁰ Zie voor de gang van zaken GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3908, 4053.

¹⁹¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3908, reactie Directeur Gemeentewerken Dercksen aan Lammers, 12 februari 1953.

¹⁹² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3909 brief J.W. Schlimmer aan college en raad dd 8 september 1954.

waren voor vrij wandelen. Schlimmer ging er even gemakshalve aan voorbij dat juist dit terrein omrasterd was en niet voor het publiek toegankelijk. De juridische toonzetting van de brieven en bezwaarschriften week duidelijk af van de doorsnee ingebrachte bezwaren en dit lijkt niet zonder effect te zijn gebleven. Deze tegenstanders waren door hun sociale status in staat meer gewicht in de schaal te leggen dan de agrarische sector in hun verzet tegen de nieuwbouw in Ede-West. Lammers bereikte een moeizaam compromis met de Plandienst om alsnog voor beperkte delen van de bezittingen de bestemming 'landgoed' toe te mogen kennen. Hierdoor was het toegestaan om op een perceel van ten minste 25 hectare een landhuis met bijgebouwen te bouwen. Deze aanpassing werd door de betrokken landeigenaren als onvoldoende beoordeeld. Op de vooravond van de dag waarop het Plan in de raad besproken zou worden, paste het college het voorstel alsnog aan. De bestemming 'landgoed' zou zonder beperkingen worden toegekend. De raad ging de andere dag akkoord. In het Plan in hoofdzaak waren ook beperkingen qua grondgebruik opgelegd aan Defensie, maar hier volgde het college de lijn dat deze organisatie zelf mans genoeg was om tegen haar onwelgevallige besluiten in beroep te gaan.

De late aanpassing ten voordele van de landgoedeigenaren, bijna letterlijk te elfder ure, werd een van de punten waarop GS haar goedkeuring aan het Plan in 1954 onthield. De raad besloot bij de Kroon beroep aan te tekenen. De Kroon stelde in december 1955 GS in het gelijk en verwees de zaak terug naar de gemeenteraad. Deze had ondertussen, hangende de uitspraak van de Kroon, het Plan dat op bepaalde onderdelen herzien was, opnieuw bij GS ingediend. Het Plan was echter op het onderdeel 'bestemming landgoed' niet aangepast. Het herziene Plan werd, met uitzondering van onder meer juist dit het onderdeel, door GS goedgekeurd. Ondertussen was door de uitspraak van de Kroon duidelijk dat opnieuw in beroep gaan weinig kansen bood. En de raad besloot, zonder dat een hoofdelijke stemming nodig was, dit ook niet te doen.¹⁹³ De eigenaar van het landgoed Planken Wambuis zou uiteindelijk zijn zaak voor de Kroon winnen, niet op de door hem aangevoerde argumenten, maar op het formele punt dat de gemeente Ede ten onrechte verbodsbepalingen had opgenomen in bebouwingsvoorschriften.¹⁹⁴

Het gemeentebestuur tussen publiek en privaat, professionalisering, en planning

De case van het Plan in hoofdzaak laat zien hoe de gemeente laveerde tussen het publieke belang en het private belang, hoe de rol van 'professionals' binnen het gemeentelijk beleid een belangrijke plek kreeg en hoe nationale regelgeving dwingender werd en meer gevolgen had voor beleid op lokaal niveau. De noodzaak om een bestemmingsplan op te stellen voor het hele grondgebied heeft niet ter discussie gestaan. Zonder zo'n plan was de realisatie van de omvangrijke nieuwbouwplannen voor Ede-West niet te verwezenlijken. Het college had echter wel moeite met de bestuurlijke verantwoordelijkheid die planning in de ruimtelijke ordening op bepaalde punten met zich meebracht. De toenemende regelgeving beperkte de mogelijkheid om op onderdelen van de voorgestelde lijn af te wijken en om in individuele gevallen compromissen mogelijk te maken. Regelgeving formaliseerde de relatie overheid – burger, een van de aspecten van modernisering. Het college heeft op meerdere momenten geprobeerd de speelruimte, die zij in het verleden had, te behouden. Bijvoorbeeld door een onderdeel, dat veel weerstand opriep, buiten het plan te laten of om geen regels op te stellen. Ook werd creatief gebruik gemaakt van de wetenschap dat handhaving van bepaalde regelgeving niet afgedwongen kon worden of dat op niet naleving van de regelgeving geen sanctie stond. Er bestond huiver voor en weerstand tegen een uitbouw van de macht van de overheid. Anderzijds werd de macht van de overheid evengoed gebruikt wanneer dit de realisatie van wel gewenst beleid mogelijk maakte. Dit zou bijvoorbeeld een rol spelen in de onteigeningsaanpak voor de aanleg van Veldhuizen B, die verderop in dit hoofdstuk nog aan de orde komt.

In de overeengekomen compromissen zien we dat verandering gepaard ging met het tegelijkertijd op andere terreinen vasthouden aan lokale eigenheid. De raad zag lintbebouwing als

¹⁹³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA gemeenteraadsnotulen dd 15 augustus 1956.

¹⁹⁴ de heer Van de Lelie gaf aan dat bij het opstellen van de voorschriften bij de bestemmingsplannen de gemeente Ede slordig omging met het toepassen van de regels. Vaak werd een eigen invulling gebruikt, die formeel niet was toegestaan. Het gevolg was vaak dat een bestemmingsplan op dit onderdeel afgewezen werd of door de Kroon verworpen werd. Interview auteur met N. Van de Lelie, van 1947 werkzaam bij Provinciele Planologische Dienst provincie Gelderland als hoofd ruimtelijke ordening van de Veluwe, waaronder ook de gemeente Ede viel. Interview 11 maart 2009.

horend bij een plattelandsgemeente als Ede. De nieuwbouwplannen van vooral het dorp Ede werden gecombineerd met beleid dat gericht was op het beschermen van de positie van de kleine boeren. In deze periode waren klassenverschillen nog duidelijk merkbaar. Een grootgrondbezitter legde toch net wat meer gewicht in de schaal dan een boer die zijn grond moest inleveren voor nieuwbouw. Daar moet wel bij opgemerkt worden dat de toezeggingen aan de landgoedeigenaren het belang van de gemeente ook niet rechtstreeks schaadden. Dit alles resulteerde in een succesvolle politiek om de ontwikkelingen in de landbouw, waar mogelijk ongemoeid, te laten, maar om tevens de groei van Ede via het Plan in hoofdzaak veilig te stellen en deze groei via concrete uitbreidingsplannen vervolgens wijk voor wijk te realiseren.

Betekent groei ook dat Ede een stad moet worden?

Een tweede case die licht werpt op het functioneren van het gemeentebestuur in het ruimtelijk beleid zijn de plannen rond de inrichting van het centrum van de plaats Ede. Stonden in de vorige case vooral agrarische belangen en natuurbelangen centraal, hier gaat het om stedelijkheid versus ruraliteit. Ook hier zullen we zien dat de professionalisering van het beleid en bovenlokale overheden een rol speelden, evenals andere onderdelen van het moderniseringsproces.

Het uitbreidingsplan Ede-West werd in 1950 opgenomen in de voorbereiding van het Uitbreidingsplan in onderdelen voor het dorp Ede.¹⁹⁵ De nijpende woningnood met een hoog percentage aan gedwongen inwoning – in 1950 trof de woningnood zo'n 900 gezinnen – was tot in de jaren zestig een van de onderwerpen die het vaakst in de raad aan de orde kwam. In 1947 was dit tijdens de Algemene Beschouwingen zelfs het enige onderwerp.¹⁹⁶ Voor de oorlog had het gemeentebestuur de woningbouw overgelaten aan de woningbouwverenigingen. Zowel de woningbouwverenigingen, als het gemeentebestuur, stonden op het standpunt dat woningbouw zoveel mogelijk in particuliere handen diende te blijven. Het gemeentebestuur maakte voor de oorlog dan ook weinig gebruik van de wettelijke mogelijkheden om in eigen beheer woningwetwoningen te bouwen. Na 1945 switchte het gemeentebestuur. De woningnood was zo hoog dat besloten werd om wel van deze mogelijkheid gebruik te maken. Een deel van de zo gerealiseerde nieuwbouw werd na oplevering overgedragen aan een van de woningbouwverenigingen, maar in vele gevallen bleef de gemeente eigenaar. De toewijzing van de woningen werd een zaak van het gemeentelijk Bureau Huisvesting. De wethouder van Volkshuisvesting werd tevens directeur van het Bureau Huisvesting. Voor het beheer en onderhoud van alle woningwetwoningen besloot de raad in 1948 dat dit ondergebracht zou worden bij de Centrale Woningstichting (CWS), die voor dit doel werd opgericht. De verschillende woningcorporaties zouden zich in 1950 bij deze stichting aansluiten, maar voelden zich wel enigszins overdonderd door dit gemeentelijk initiatief. Pas in de tweede helft van de jaren vijftig trok de gemeente zich langzaam terug uit de woningbouw.¹⁹⁷ Hiermee werd de oude beleidslijn hersteld: wat kon, diende overgelaten te worden aan het particuliere initiatief. Een keuze die in lijn lag van het protestants-christelijke denken, en die ook overeen kwam met de opvattingen binnen de VVD over de rol van de overheid in het maatschappelijk leven.

Het was aan Dercksen en Lammers om in 1950 met een ontwerp voor het toekomstige Ede te komen. In het uitbreidingsplan voor het dorp Ede zijn de eerste aanzetten van een modernistisch geïnspireerde stedenbouwkundige ontwikkeling te herkennen. Er werd gekozen voor het versterken van het oude centrum. Aan het begin van de twintigste eeuw was ten zuiden van het spoor Utrecht-Arnhem een tweede centrum ontstaan, gevolg van de aanleg van het station, de kazernes en de ENKA. Verdere aantasting van de oude dorpskern als centrum van het dorp moest voorkomen worden. Om het centrum voor de toekomst bereikbaar te houden, gaf Lammers een voorzichtige aanzet voor een ontwerp van een rondweg, een vroege onderkenning van de toename van de automobiliteit. Met dit ontwerp, waarin ook een brede dubbele rijbaan was opgenomen, werd het radiale wegenpatroon doorbroken. Bij het centrum werd ruimte gemaakt voor industrie, nodig om voldoende werkgelegenheid te creëren voor de eigen bevolking die door natuurlijke aanwas sterk in omvang toenam. Wonen en werken werden bewust dicht bij elkaar gepland, een opvatting die ook

¹⁹⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4974. Herziening uitbreidingsplan in onderdelen voor dorp Ede met daarbij behorende bouwvoorschriften.

¹⁹⁶ GAE, Oud archief Ede, 1647-1948, inv. nr. 514, gemeenteraadsnotulen dd 16 oktober 1947, 175 ev.

¹⁹⁷ G. Huiskes, ed., *Dorp op de Veluwe, dorp met stadse fratsen. Honderd jaar volkshuisvesting in Ede*. (Ede 2000) 87-89.

Kaart 4.1 Ligging van een aantal voor dit onderzoek relevante wijken en objecten, 1945-1995

Voor het ontwerp van de kaart is gebruik gemaakt van twee topografische kaarten: No 32 H Ede en No 39 F Wageningen, verkend in 1954 en herzien in 1957. Gemeentearchief Ede, studiezaal.

elders in het land in de jaren vijftig nog gehuldigd werd.¹⁹⁹ De vestiging van de ENKA ten zuiden van de spoorlijn Utrecht-Arnhem had er voor gezorgd dat de industrie in Ede-Zuid was geconcentreerd. De woonfunctie van dit gebied werd nu versterkt.²⁰⁰ Lammers introduceerde een aantal meer stedelijke vormkenmerken, zoals woonhuizen in blokken van vier en de introductie van de 'flatwoning'. Hij polste tevergeefs de AKU-directie²⁰¹ of zij het aandurfde om haar woningbezit uit te breiden met een flatgebouw, drie lagen hoog, op een markant punt in Ede-Zuid. Maar voor 'een gebouw van enige stedenbouwkundige importantie' was de AKU-directie nog niet te porren.²⁰²

Er kwam in 1950 ook een planschets van Dercksen van de tekentafel voor de invulling van een groot braakliggend terrein pal achter de hoofdstraat van het dorp. Dit terrein was eind jaren veertig door Gemeentewerken aangekocht. Het ontwerp laat een plein zien, met aan één zijde een gesloten woonblok van drie woonlagen. Een 'nette' oplossing om het zicht op de rommelig aandoende achterkant van de winkels aan het oog te onttrekken. Aan de andere zijden van het plein was ruimte voor gebouwen met een 'bijzondere bestemming', bijvoorbeeld nieuwbouw voor de h.b.s. of voor een nieuw gemeentehuis. Het plan getuigde van een duidelijke aanzet om het dorpse karakter van Ede te doorbreken. De middenstand dacht daar anders over. De aan de open ruimte (de Achterdoelen genaamd) grenzende winkeliers waren niet van het plan gecharmeerd, omdat zij zich door de nieuwbouwplannen ingesloten voelden. De Contactcommissie Handel en Industrie van de Christelijke Middenstandsvereniging tekende bezwaar aan. Eventuele uitbreiding van hun nering zou onmogelijk worden als aan de achterkant van hun winkels nieuwbouw zou verrijzen. Verder werd als argument opgevoerd dat een open gebied midden in het centrum, uitermate geschikt was voor volksspelen, sportdemonstraties, een eventuele winkelbeurs, et cetera. De bouw van een h.b.s./gymnasium op deze plek werd met klem afgeraden. Ondanks dit verzet zou het ontwerp wel worden opgenomen in

¹⁹⁸ Met dank aan R. van der Schans voor het ontwerp.

¹⁹⁹ Zie onder meer de studies van Van Vegchel, *De Metamorfose*, Zwemer, Zeeland en Janssen, *Vooruit denken en verwijlen*.

²⁰⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4974, kopie gemeenteraadsnotulen 26 oktober 1950.

²⁰¹ In 1929 was de ENKA gefuseerd met Verenigde Glanzstoff Fabriken (VGF), en was de naam gewijzigd in Algemene Kunstzijde Unie (AKU).

²⁰² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4974, brief Lammers aan het college dd 13 april 1949.

het uitbreidingsplan voor Ede uit 1950 en de raad keurde het plan goed. Weener gaf vlak voor zijn vertrek, eind 1950, aan de raad mee, dat het college er goed aan had gedaan het plan te laten herzien door een 'jonge kracht' die gerekend 'naar de hedendaagse normen een uitmuntend plan (had) samengesteld'.²⁰³ Zo zien we dat begin jaren vijftig voorzichtige stappen gezet werden om de dorpsaanblik van de plaats Ede aan te pakken en wat meer stedelijke elementen toe te voegen. Maar het zijn voorzichtige stappen. In 1951 werd aan de Achterdoelen de nieuwbouw voor de h.b.s. gerealiseerd, in een naoorlogse Delftse-school-trant, twee en drie bouwlagen hoog.²⁰⁴ Maar de in hetzelfde gebied geplande lage flat en het plein kwamen er niet.

Opnieuw professionalisering en boven-lokale regels

De bevolkingsgroei, de groei van de bedrijvigheid, en de toename van taken die aan de lokale overheid werden opgelegd, stelden hogere eisen aan het gemeentebestuur. Het ontwikkelen van een toekomstvisie en daaraan verbonden beleid werd van groter belang. De afzonderlijke ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening raakten door het moderniseringsproces steeds meer onderling verweven. GS wezen zeker vanaf 1951 het gemeentebestuur herhaaldelijk op de schadelijke werking van het ontbreken van adequate plannen voor de nog veelvuldig aanwezige braakliggende binnenterreinen in de dorpen.²⁰⁵ Door het verouderd zijn of het totaal ontbreken van uitbreidingsplannen had het gemeentebestuur niet de regie over de toekomstige invulling.²⁰⁶ Hier botste de visie van de provinciale overheid over de noodzaak van planning en sturing met de opstelling van een lokale overheid, die nog worstelde met het gestalte geven aan haar groeiende rol in het publieke domein.

Toch was ondertussen het belang van professionalisering al wel bij het college doorgedrongen. We zagen dit bij de opvolging van Weener door Dercksen en door het aantrekken van Lammers als freelance kracht bij het opstellen van vooral het Plan in hoofdzaak. Het bleef hier niet bij. Vanaf 1953 gaf het college de Hilversumse sociograaf J. Kwantes opdracht om de toekomstige behoefte aan woningen, winkelveorzieningen, industrieterreinen, recreatiegebieden, et cetera, in kaart te brengen. Ede maakte kennis met de surveytraditie. De eerste rapporten kwamen in 1956 gereed, gewijd aan onder meer de industrie, de landbouw, de woningbehoefte en het vreemdelingenverkeer. De rapporten legden de basis voor het te ontwikkelen beleid. Kwantes stimuleerde op zijn beurt weer de inzet van onderzoek voorafgaand aan planvorming. Zo werd op zijn voorstel, in 1959, het Nederlands Verkeersinstituut gevraagd om onderzoek te doen naar de te verwachten verkeersbewegingen als voorbereiding op het opstellen van een nieuw uitbreidingsplan voor de plaats Ede.²⁰⁷ De titel van zijn rapport, (als bijdrage aan Kernplan 1964), *De mogelijkheid van een kwantitatieve benadering van de invloed van enkele factoren op de benodigde oppervlakte aan bepaalde bestemmingen in stads- of dorpskernen* is een goede illustratie en bevestiging van de eerste hypothesen in het werk van Schuyt en Taverne. Zij betogen dat na de oorlog professionals een toenemende rol in het beleid kregen als uiting van de opkomst van een mathematisch wereldbeeld.²⁰⁸ Het rapport bood een kwantitatieve basis voor het opstellen van richtlijnen voor het herontwerp van de kern van Ede. Een aanpak die volgens Kwantes in Nederland nog in de kinderschoenen stond en waarvoor hij voortbouwde op het werk van M. Watkins.²⁰⁹

Het waren niet alleen GS en mensen als Kwantes, die aandrongen op een professionele aanpak van het beleid. Ook Lammers, met bijval van Dercksen, wees onder andere in 1954 op het belang voor een lokale overheid om niet af te wachten, maar om zelf proactief in kaart te brengen welk beleid in de toekomst nodig zou zijn. Op deze wijze hield je als overheid zelf de regie. Zo gaf hij in januari van 1954 het gemeentebestuur in overweging om een plan op te stellen, waarin de toekomstige mogelijkheden voor dag- en verblijfsrecreatie in de gemeente in kaart zou worden

²⁰³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4974, schriftelijke verslag dd 7 november 1950 van de beantwoording van Weener van vragen van de raadsleden gesteld in de raadsvergadering dd 26 oktober 1950.

²⁰⁴ <https://www.ede.nl/fileadmin/monumentenregister/333.html> (11 februari 2014).

²⁰⁵ Het zou tot eind jaren vijftig duren voordat voor de kleinere kernen Harskamp, Ederveen, Gelders Veenendaal, Otterlo, Wekerom en De Klomp het eerste uitbreidingsplan was opgesteld.

²⁰⁶ Onder andere GAE Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4974, Goedkeuringsbesluit GS tav Uitbreidingsplan in onderdelen voor het dorp Ede, dd 21 november 1951.

²⁰⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10626, brief Kwantes aan DGW Dercksen dd 20 juni 1959.

²⁰⁸ Zie hoofdstuk 1.

²⁰⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10626 begeleidende brief dd 3 mei 1962 Kwantes bij aanbieding laatste deel van zijn rapport tbv het Kernplan 1964 waarin hij refereerde aan het artikel van M. Watkins, 'Buildings in the town centre', *The town planning review*, vol XXV, 1954-1955, 85 ev.

gebracht. Uit de correspondentie tussen Dercksen en Lammers blijkt dat het nog tot 1961 zou duren voordat Dercksen een inventarisatie kon maken van gebieden die in de toekomst geschikt zouden zijn als kampeerterreinen.²¹⁰ In wezen liep de gemeente toen al wat achter de feiten aan. In de tussenliggende periode waren al veel aanvragen voor het opzetten of uitbreiden van 'kamphuisjesterreinen' binnen gekomen.²¹¹ Recreëren op de Veluwe was, door de verbeterde infrastructuur, de stijging van de welvaart en de langzame toename van de vrije tijd, ook voor de wat minder welgestelden bereikbaar geworden. Het bleef niet beperkt tot een dagje uit, ook meerdaagse vakanties werden gebruikelijk.²¹² Voor de oorlog waren vooral pensions populair, na 1945 was het kamperen in opkomst gekomen. Door het ontbreken van beleid was het risico groot dat er op de particuliere initiatieven en bouwaanvragen ad hoc gereageerd werd.²¹³ Hierdoor ontbrak de nodige samenhang in de reacties van de zijde van het gemeentebestuur waardoor een beeld van willekeur werd opgeroepen. De affaire Blansjaar, die ik in hoofdstuk drie heb besproken, is daarvan een voorbeeld. Een tweede nadeel van het ontbreken van een beleidslijn op dit terrein was dat ondernemers ontwikkelingen in gang zetten die later, door de omvang of de richting waarin ze evolueerden, het gemeentebestuur voor lastige dilemma's plaatsten. In het hoofdstuk over vrijetijdsbesteding zal dit nog aan de orde komen.

Zoals hierboven al even is opgemerkt, drong ook de provincie, bij monde van de PPD aan om meer op de langere termijn te gaan sturen. Meermaals vroeg de PPD het college om een einde te maken aan het veelvuldig gebruiken van de mogelijkheid door via een partiële wijziging in een bestaand bestemmingsplan, kleine wijzigingen mogelijk te maken. Zo'n gedeeltelijke aanpassing was veelal het gevolg van een verzoek van een ondernemer of burger.²¹⁴ Door deze handelswijze verloren de uitbreidingsplannen echter hun interne consistentie en werd het lastiger om voor de langere termijn beleid uit te stippelen. Het toestaan van lintbebouwing bemoeilijkte de inrichting van het buitengebied, maar de vele partiële wijzigingen zorgden eveneens voor lastige situaties in de toekomst. De herziening van de bestemmingsplannen voor Ede, Bennekom en Lunteren moest er voor zorgen dat er weer consistente uitbreidingsplannen voor de dorpskernen kwamen. De gemeente bleef echter ook daarna nog veelvuldig via partiële wijzigingen inbreken in bestaande plannen. Ook voldeed de gemeente niet aan de wettelijke eis om elke tien jaar tijd een bestemmingsplan te herzien. Zo wees GS het college in 1959, middels een pittige brief, er op dat voor kern van de dorpen Ede, Bennekom en Lunteren nog steeds de 'zeer verouderde uitbreidingsplannen gelden, welke dateren van 1935.(...) Overigens is het duidelijk, dat plannen van bijna 25 jaar geleden niet kunnen voldoen aan de moderne stedenbouwkundige eisen'.²¹⁵ GS herinnerde B en W er aan dat wat betreft de situatie in Bennekom zij het college al in juni 1953 op dit punt had gewezen. GS bleef het college achter de voden zitten, omdat het niet voldoende opschoot. Uiteindelijk zou zij begin 1961 het gemeentebestuur de verplichting opleggen dat de herzieningsplannen voor Lunteren en Bennekom voor 1 januari 1962 door de raad werden vastgesteld.²¹⁶ Maar in de raad bleef huiver bestaan voor het opstellen van plannen. Zelfs De Zeeuw (KVP) die op andere terreinen vaak een voorstander was van een meer

²¹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4053, brief Dercksen aan college, dd 27 oktober 1961, brief Lammers aan college, dd 20 november 1961.

²¹¹ Kamphuisjes waren doeken zomerhuisjes, vaak met een houten vloer, die voor het seizoen werden opgebouwd en in tegenstelling tot zomerhuisjes niet permanent van aard waren. Het verschil voor de gemeente was dat op kamphuisjesterreinen ook toestemming voor de aanleg van een voorzieningengebouw moest worden gegeven (wasgelegenheid/toiletgebouwen). Op een terrein met zomerhuisjes was dit niet nodig, maar bebouwing met zomerhuisjes was permanent en tilde de voorziening als zodanig naar een ander niveau.

²¹² E. Pelzers, 'Overvliegende dolfijnen. De opkomst van massarecreatie', in: D. Verhoeven, ed., *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) 374-379. Zo trok in 1954 10% van de Nederlandse vakantiegangers voor een meerdaagse vakantie op de Veluwe. (375). Voor de oorlog, maar ook nog in de jaren vijftig werd vooral gekozen voor een verblijf in een pension. Lunteren en Bennekom waren populaire bestemmingen. Zie o.a. J. Bloembergen-Lukkes, 'Bennekom in de twintigste eeuw' in: B. Lever, T. Hoekstra en G. Vlaskamp, eds., *Dit is Bennekom. Verleden, heden en toekomst van een bijzonder dorp* (z.p. 2006) 133-155, aldaar 135.

²¹³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4053 brief van Lammers aan college, dd 18 januari 1954, schriftelijk advies Dercksen aan college, dd 10 februari 1954.

²¹⁴ Zie onder andere GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1836, brief dd 18 december 1957 aan B en W. In 16 maanden tijd waren er alleen al voor het dorp Ede 10 partiële wijzigingen aanhangig gemaakt. Commissie vroeg met klem opnieuw om een wegenstructuurplan te ontwerpen.

²¹⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4765/ Brief GS aan college 1 juli 1959.

²¹⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4765, brief GS aan college, januari 1961. Op grond van art 36, lid 5 van de Woningwet had GS de bevoegdheid om deze verplichting op te leggen. In deze map zijn meer voorbeelden te vinden waarin GS het college aanspoorde tempo te maken.

actieve koers van de overheid, zag weinig heil in de plannenmakerij. Daarentegen pleitte de VVD al eind jaren vijftig voor het ontwikkelen van meerjarenplannen, omdat hiervoor een langetermijnvisie op de toekomst van Ede nodig zou zijn, iets waar de partij behoefte aan had.

Plannen tot City-vorming

In 1955 werd voor de kern van Ede en in 1959 voor de dorpskernen van Bennekom en Lunteren een uitbreidingsplan in voorbereiding genomen. Vooral de plannen voor Ede en Bennekom betekenden een volledige breuk met het verleden. Het uitbreidingsplan voor Ede kreeg de naam 'Kernplan 1964'. Bij het opstellen van het plan werd uitgegaan van een verdere sterke groei van Ede. In 1959 berekende Kwantes dat het dorp Ede in 2000 60.000 inwoners zou hebben. Twee jaar later stelde hij dit bij tot 75.000, met een mogelijke groei tot 100.000 inwoners. Dit aantal van 75.000 werd door de PPD op dat moment als te laag geschat. De PPD voorzag zelfs een groei tot 80.000 inwoners. Deze hogere aanname was gezien de cijfers uit de eerste *Nota Ruimtelijke Ordening* wel begrijpelijk. Ede profiteerde volop van de gunstige ligging, de goede infrastructuur en de, in vergelijking met de Randstad, lagere grondprijzen (en lonen).

De groeimogelijkheden voor Ede werden in 1950, in 1958 en nogmaals in 1961/1962 sterk vergroot doordat Rijkswaterstaat, in overleg met de gemeente, het toekomstige tracé voor de Rijksweg 30 (de huidige A30) uiteindelijk met meer dan een kilometer in westelijke richting verlegde.²¹⁷ Deze tracéwijziging maakte niet alleen de keuze voor nieuwe woonwijken aan de westkant gemakkelijker, maar bood ook de kans om een aaneengesloten groot industrieterrein te realiseren. Hiermee nam Lammers afscheid van de tot dan toe gevolgde lijn, om werk en wonen zo dicht mogelijk bij elkaar te plannen. Vanaf eind jaren vijftig werd ook in Ede steeds sterker ingezet op een scheiding van wonen

Tabel 4.2 Herkomst nieuwe inwoners gemeente Ede, 1950-1985

Plaats van herkomst	1950-1954	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984
herkomst							
Provincie							
Groningen	226	337	362	422	404	335	207
Friesland	245	420	432	366	395	291	233
Drente	197	280	337	296	325	364	212
Overijssel	541	820	915	756	978	805	652
Gelderland	3952	5136	5699	6301	7724	6417	4962
Utrecht	2401	2688	2481	2186	3076	2749	1977
Noord-Holland	1649	2136	2201	1658	2649	1579	1091
Zuid-Holland	2171	2736	3113	2088	3110	2072	1492
Zeeland	161	178	194	206	157	231	151
Noord-Brabant	563	872	914	807	1054	799	677
Limburg	273	435	396	751	777	712	476
Z.I.J.P.		2	1	17	56	66	114
C.P.R.	49	3	3			1	
onbekend						12	40
Totaal	12428	16043	17048	14774	20705	16433	12284

Bron: 'Ede in Cijfers', 1980: 79-80, 1981: 82, 1984: 92-93..

²¹⁷ De eerste keer in 1950 (GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4974, schriftelijke verslag dd 7 november 1950 van de beantwoording van Weener van vragen van de raadsleden gesteld in de raadsvergadering dd 26 oktober 1950. De tweede keer in 1958, STA 15401, verslag commissoriale vergadering dd 20 mei 1959 met aantekeningen van Lammers. Met de derde wijziging verschoof het tracé ruim een kilometer naar het westen. STA 626, brief Lammers aan college dd 8 maart 1961.

en werken. De A30 zou uiteindelijk pas in 2004 in zijn totaliteit gereed komen. Voor de jaren vijftig/zestig is het doortrekken van de A12 van groot belang geweest. De A12 was in het Rijkswegenplan van voor de oorlog opgenomen als tracé tussen Utrecht en De Klomp Ede. Voor de oorlog was men niet verder gekomen dan het verkeersplein Oudenrijn bij Utrecht. In de oorlog had de bezetter besloten om deze autosnelweg door te trekken ten zuiden van het dorp Ede, om noordelijk langs Arnhem, om via langs Emmerich aan te sluiten op de 'Hollandlinie' richting Oberhausen. Het zandlichaam werd tot aan Arnhem aangelegd, de snelweg gerealiseerd tot Bunnik, maar in 1942 werd van verdere realisatie afgezien. Na de oorlog werd het plan weer opgepakt en in 1956 was Ede over deze snelweg bereikbaar. In 1965 was de aansluiting met het Duitse Autobahn-netwerk klaar. Ede lag op deze manier strategisch aan de doorgaande route Rotterdamse haven/Randstad en Duitsland. De gemeente zou door de jaren heen weliswaar de meeste nieuwe inwoners vanuit de eigen provincie aantrekken, maar de Randstad was daarna de grootste leverancier. (tabel 4.2)

Eind jaren vijftig behoorde de gemeente tot de drie Gelderse gemeenten die een vestigingsoverschot kenden: Ede 2745, Arnhem 1570 en Wageningen 695.²¹⁸ In het Streekplan Rijn en IJssel, uit 1961, stelde GS dat de bepleitte integratie tussen het 'Westen en overig Nederland' in feite voor wat betreft de Veluwezoom en de Gelderse Vallei al volop gaande was. De verwachting was dat de explosieve groei richting de Zuidelijke Veluwezoom wel zou afnemen, maar toch hoog zou blijven. Deze groei zou opgevangen moeten worden in de dorpskernen. In het streekplan werden om die reden de woonkernen opnieuw tot ver voorbij de bestaande bebouwing opgerekt. Zo werd voor Bennekom de bebouwingsgrens verlegd tot aan de A12 en over de nieuwe geplande verbindingsweg (de latere Mansholtlaan) met Wageningen heen.²¹⁹ Dit oprekken van de bebouwingsgrens van Bennekom in westelijke richting is in de gemeentelijke plannen niet overgenomen. In 1962 werd het Kernplan 1962 voor Bennekom ingediend bij de raad. Het plan voorzag in een volledige sanering en reconstructie van de dorpskern. In de adviesfase had het ontwerp veel waardering geoogst bij de PPD. Dit plan, evenals het in 1964 bij de raad ingediende Kernplan voor Ede, was gericht op het bevorderen van goede toegankelijkheid van en een vlotte doorstroom van het toenemende autoverkeer in de dorpskern. Het plan voorzag in de bouw van flats langs de uitgaande wegen en brak vrij rigoureuze met het dorps karakter.²²⁰ Letterlijk en figuurlijk, want de hele binnenste kern van het dorp zou gesloopt worden, maar 'de verbetering van de situatie lijkt de prijs ruimschoots waard'.²²¹ De PPD sprak de hoop uit dat het plan voor Ede langs dezelfde lijnen zou worden opgezet.²²² Bennekom zou moeten uitgroeien tot een dorp van 15.000 inwoners, voor Lunteren werd een meer bescheiden groei geambieerd. Hier moest meer de dorps sfeer behouden blijven. Om het centrum te versterken werd daar een 'brinkachtig plein bij de kerk' aan het plan toegevoegd.²²³

Het door Lammers bij aanvang van zijn relatie met de gemeente Ede voorzichtig ingezette modernistische beleid, kwam in het Kernplan Ede 1964 tot volle ontplooiing. Het Kernplan Ede moest het dorp Ede transformeren tot een centrum met stedelijke trekken. Opvallend is veelvuldige gebruik van de term 'city' in deze periode door zowel Lammers, het college als de raad. Het gemeentebestuur van Ede gaf duidelijk blijk stedelijke aspiraties te koesteren. De rondweg in Ede werd door Lammers een 'ruit' genoemd. Ede wist haar voorbeelden te vinden.²²⁴ Het steeds gehanteerde uitgangspunt, één centrum, ondanks de bouw van nieuwbouwwijken, leidde tot plannen voor een grootschalige aanpak en sanering van het centrum. De plannen voor city-vorming zoals deze in de grote steden vorm kregen, werden Ede ten voorbeeld gesteld. Het dorp werd voorgesteld als een stad in wording, met openbare gebouwen, een vergrote markt, een aantrekkelijk autovrij winkelgebied. De noodzakelijk geachte stedelijke uitstraling zou onder meer gerealiseerd moeten worden door hoogbouw waarvoor complete woonblokken gesloopt zouden moeten worden. Ondanks het feit dat de gemeente Ede, vooral het dorp Bennekom, aan het einde van de oorlog in de frontlinie had gelegen, was de oorlogsschade in het dorp Ede beperkt gebleven en was de schade weer hersteld. Anders dan in Rotterdam, Eindhoven of Arnhem was er voor Ede geen sprake van een verwoest centrum dat nieuwe kansen bood. Maar ook zonder dat gold voor de plannenmakers en een deel van de politici in Ede hetzelfde als wat een raadslid in Eindhoven in 1946 opmerkte: 'Door vreemdelingen wordt vaak

²¹⁸ Nota inzake de ruimtelijke ordening, 57.

²¹⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10446 Streekplan Rijn en IJssel 1961.

²²⁰ J.R. Bloembergen-Lukkes, 'Een dorp van deze tijd, is op de toekomst voorbereid...' *De Kostersteen*, 105 (2008) 18-23.

²²¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4765, brief Lammers aan college dd 16 juni 1961.

²²² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4765, reactie PPD aan college dd 31 oktober 1961.

²²³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4765, brief Lammers aan college dd 20 september 1961.

²²⁴ P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000) 532-533.

gezegd dat het hier maar een gat is. Nu bestaat er evenwel een kans om van Eindhoven iets te maken, nu of nooit'.²²⁵ Ede wilde af van haar imago van achtergebleven gebied op de Veluwe.

Lammers betrok Kwantes bij de planvorming. Op voorstel van Kwantes werd in het plan een regeling opgenomen om productiebedrijven als de houthandel Tulp uit het centrum te laten vertrekken. Zo kwam er ruimte voor een nieuwe, meer stedelijke invulling. Voor Lammers, Kwantes en de PPD hield de groei van het dorp Ede de noodzaak in om zowel het winkelaanbod, als de culturele voorzieningen hiermee in overeenstemming te brengen. De PPD onderschreef Kwantes' mening dat, met de toename van materiële welvaart en van vrije tijd, winkelen een steeds belangrijkere vrije tijdsbesteding zou worden. De Dienst repte zelfs over een 'Lijnbaan' voor Ede en bood haar hulp aan bij het opstellen van het definitieve plan, om op deze wijze een snelle afhandeling van de eventuele bezwaarschriften te bevorderen.²²⁶ Volgens Kwantes 'lijkt in onze tijd de winkelstraat het symbool te worden van een streven naar verhoging der materiële welvaart. Voor de toekomst lijkt er kans te zijn op ontwikkeling van een nieuwe waarde, namelijk die welke kan voortkomen uit een besteding der toenemende vrije tijd. Hierin ligt een mogelijkheid besloten om stedenbouwkundige elementen, welke functies vervullen op het gebied van cultuur en ontspanning tot symbolen te doen *worden van een nieuwe tijd*'.²²⁷ Zijn voorstel was om het winkelgebied aan de zuidkant markant af te sluiten met een schouwburg, aan de noordkant vervulde de oude Nederlands Hervormde Kerk deze functie. Uit dit voorstel en uit de vele tekstverbeteringen in het conceptrapport over de religieuze samenstelling van de gemeente, is op te maken dat Kwantes op het terrein van de protestants-christelijke geloofsopvatting niet goed thuis was en zijn voorstel getuigde van weinig inzicht in de lokale verhoudingen.²²⁸ Een schouwburg, maar ook andere vormen van vermaak waren, zeker voor een partij als de SGP, niet onomstreden en zeker geen taak voor de gemeente.

Wel was zijn constatering raak dat de bestaande culturele voorzieningen door hun band met of het garnizoen of de ENKA, allemaal buiten de dorpskern gelegen waren. Gelegen aan de rand van het dorp wekten deze activiteiten minder weerstand op bij het meer strengere protestants-christelijke bevolkingsdeel. Deze voorzieningen stamden uit het Interbellum en waren het resultaat van particulier initiatief. Voor de oorlog rekende het gemeentebestuur het zeker nog niet tot haar taak om op dit terrein actief te worden. De huiver om als gemeentebestuur een rol te spelen bij de invulling van het nieuwe centrum, kwam ook naar voren uit de keuze, om enige jaren later bij de revisie van het Kernplan 1964, de ontwikkeling van een deel van het te vernieuwen centrum in handen te leggen van een projectontwikkelaar. Het voorstel van het VVD-raadslid Hoolboom uit 1960 om institutionele beleggers bij de planvorming te betrekken, om zo meer vaart in het proces te krijgen, werd bij de uitwerking van het gereviseerde Kernplan in de praktijk gebracht.²²⁹ EMPEO, dochteronderneming van het Utrechtse bouwbedrijf Bredero, kreeg de opdracht een ontwerp op te stellen voor een nieuw winkelcentrum. Het winkelcentrum kwam in de plaats van de oude Markt. Een schouwburg als markante afsluiting van het winkelgebied bleek een brug te ver, maar het bevorderen van de winkelfunctie van Ede werd door de protestants-christelijke partijen, inclusief de SGP, altijd sterk gepromoveerd. Dat winkelen een nieuwe vorm van vrijetijdsbesteding aan het worden was, zoals Kwantes al onderkende, heeft in de raad nooit tot een discussie geleid, terwijl dit zeker in die tijd wel gebeurde bij andere vormen van vrijetijdsbesteding. Zo keerden de SGP-raadsleden en zij niet als enigen, zich principieel tegen toneel en opera, zoals nog aan de orde zal komen. Ook sportbeoefening werd met een kritische blik bekeken, maar winkelen om het winkelen, werd blijkaar als een economische activiteit beschouwd.

In het Kernplan 1964 was een tangentiële rondweg om het dorpscentrum geprojecteerd, die de verbinding moest verzorgen tussen het lokale en het regionale/nationale wegennet. Daarbinnen was een tweede ring getekend, op 3 á 5 minuten lopen van het centrum, inclusief veel parkeergelegenheid. Zo zou het centrum goed bereikbaar worden voor de auto, iets was noodzakelijk werd geacht omdat een forse toename van het autoverkeer werd voorzien. De aanleg van de rondweg hield grote doorbraken in, dwars door woonwijken. In totaal zouden zo'n 800 tot 1000 woningen geamoveerd moeten worden, voor deze gemeente een ongekend groot aantal. In de gehele gemeente stonden in 1960 12.830 woningen en was nog steeds sprake van woningnood. Het is

²²⁵ Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening, Van grachtengordel tot Vinex-wijk*, 185.

²²⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10626, brief Vaste Commissie PPD aan college dd 17 januari 1964.

²²⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10626 begeleidende brief dd 3 mei 1962 Kwantes bij aanbidding laatste deel van zijn rapport tbv het Kernplan 1964.

²²⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10626, brief Kwantes aan college, dd 2 september 1960.

²²⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14835, gemeenteraadsnotulen 4 januari 1960, agendapunt 11.

verbazingwekkend dat deze grootse plannen op weinig verzet in de raad stuitten. In 'dit fantasierijke plan' was ook de optie opgenomen om het spoor Ede-Barneveld naar het westen te verleggen.²³⁰ De Nederlandse Spoorwegen (NS) wilden deze optie wel in overweging nemen, maar de besprekingen zouden jaren duren. Het werd een van vele obstakels en verhinderde een vlotte planvorming. Zo was er ook nog de wens om het oostelijke tracé van de rondweg achter de AKU en de kazernes langs te realiseren. Beide terreinen markeerden de rand van de bebouwing en een tracé ten oosten hiervan zou het aantal sloopplannen beperken. Defensie sprak echter haar veto uit over aanleg van wegen over de Sysselt. De kazernes lagen tegen dit natuurgebied aan en men wenste de rechtstreekse toegang tot en het gebruik van deze terreinen niet beperkt te zien.

Het veto van Defensie was een van de belemmeringen voor een evenwichtige concentrische groei van Ede. Het dorp lag langzamerhand ingeklemd tussen de kazernes, de oude rijksweg en het spoor. Vooral de beide spoorlijnen werden door het toenemende verkeer een steeds grotere hindernis voor een vlotte verbinding tussen het centrum en de woonwijken. Het spoor verleggen, met viaducten overbruggen of ondertunnelen, zou de ideale oplossing zijn. Maar na jarenlange onderhandelingen met NS werd duidelijk dat het westwaarts verleggen van het spoor Ede-Amersfoort voor de gemeente te duur uitviel. Ahob's moesten soelaas bieden.²³¹ Pas in 1969 zou een tunnel onder het spoor Utrecht-Arnhem gerealiseerd worden. De onderhandelingen met NS waren maar een van de zaken die de planvorming vertraagden. Er werd in de raad ook kritiek geuit op de trage reacties van Lammers op gevraagde aanpassingen. De nadelen van het werken met een extern bureau begonnen hun tol te vragen. Voor Lammers was de gemeente een van zijn opdrachtgevers.²³² Begin 1960 toonde Hoolboom zich in de raad ontstemd over de lange ontwikkeltijd van het Kernplan. Dit moest sneller kunnen en hij verwees hierbij onder meer naar de voortvarende plannen die Van Embden voor Wageningen ontwikkelde.²³³

De lange voorbereidingstijd van het plan had vergaande consequenties voor de bewoners, de bedrijven en de accommodaties in het plangebied. De raad bracht keer op keer naar voren dat burgers en ondernemers door de duur van het proces lang in onzekerheid verkeerden over wat de plannen voor hen zouden kunnen gaan betekenen.²³⁴ Vooral de confessionele partijen en de VVD tilden zwaar aan het feit dat, zolang een plan in voorbereiding was, verandering van de bestemming die op een perceel lag, onmogelijk was. B en W konden in dat geval alleen soelaas bieden door ontheffing te verlenen. De raadsleden hamerden er bij voortduring op dat er voor gedupeerden een goede schadeloosstelling moest komen. Uit de raadsdebatten kwam duidelijk naar voren dat voor de raadsleden, naast het nastreven van het algemeen belang, zij zich zeker verantwoordelijk voelden voor het individuele belang van burger. Dit past in de lijn die we eerder ook bij het college zagen. Er bestond duidelijk huiver om als overheidsorgaan de bezitsrechten van het individu te benadelen.

De uitbouw van het dorp in de jaren zestig in westelijke richting, is grotendeels mogelijk geworden doordat het tracé, van wat ooit de A30 zou worden, naar het westen werd verlegd. Hierdoor verdween de noodzaak om nog langer te onderzoeken of de aanleg van nieuwe woonwijken aan de noordkant of de aanleg van industrieterreinen aan de noord- of oostkant toch tot de mogelijkheden zou behoren. De keuze voor de westkant is achteraf gezien grotendeels bepaald door factoren

²³⁰ De kwalificatie is afkomstig van wethouder Wiegeraadt onder wiens verantwoordelijkheid het Kernplan viel. GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14835, gemeenteraadsnotulen 4 januari 1960, agendapunt 11.

²³¹ Automatische halve overweg beveiligingsinstallaties, een vinding die in de jaren vijftig werd geïntroduceerd om de wachttijd voor spoorwegovergangen te bekorten.

²³² Lammers had in de loop van de jaren vijftig wel een werknemer in dienst genomen. Later heeft hij zich aangesloten bij een groter kantoor in Arnhem, maar alle plannen voor Ede waren van zijn hand of van zijn medewerker Lie.

²³³ GEA, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14835, gemeenteraadsnotulen, 4 januari 1960, agendapunt 11. JRB: Van Embden ontwierp voor Wageningen een zeer ambitieus plan. De stad zou een tweelingstad worden, met nieuwe woonwijken in de uiterwaarden en met een vaste oeververbinding over de Rijn. GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10446. Het uiterwaardenplan was opgenomen in het Streekplan Rijn en IJssel, bestemmingsvoorschriften, vastgesteld door PS van Gelderland op 12 oktober 1961. Zie p. 71-72. Bennekom zou kunnen uitbreiden tot aan de huidige Mansholtlaan, die aan de westkant van het dorp de nieuwe verbinding tussen Wageningen en Ede zou gaan vormen. GS zou na de uitkomst van de Tweede nota ruimtelijke ordening de groeiplannen van de gemeente Ede terugsnijden. Bennekom mocht relatief gezien meer groeien dan de overige buitendorpen, maar de ambitieuze plannen van begin jaren zestig verdwenen van de provinciale tekentafels.

²³⁴ Zo hadden de plannen voor een tunnel onder de spoorwegverbinding Utrecht-Arnhem grote consequenties voor het 'ENKA-zwembad', maar dit vormde juist geen onderdeel van de discussie. Dit komt nog aan de orde in het hoofdstuk over vrijetijdsbesteding.

waarop de gemeente maar ten dele grip bleek te hebben: natuurbescherming vanuit GS en tracé-besluiten vanuit Rijkswaterstaat. Het resultaat was dat het oude centrum steeds meer a-centrisch kwam te liggen.

City-vorming stuit op tegenstand

Het heeft uiteindelijk negen jaar geduurd alvorens het Kernplan Ede in 1964 ter visie kon worden gelegd en wel midden in de zomervakantie. Dit was een ongelukkig tijdstip, zeker gezien de omvangrijke sloopplannen. Deze timing versterkte het verzet vanuit de bevolking. Er werden in totaal 1036 bezwaarschriften ingediend, vrijwel even veel als het aantal te slopen panden. Maar door het voortdurend uitstellen was ondertussen echt haast geboden. GS had al in juni 1961 geëist dat het plan voor 1 juli 1962 klaar moest zijn.²³⁵ Begin 1964 was duidelijk geworden dat als het plan niet voor januari 1965 klaar zou zijn, GS een plan op zou leggen. In november 1964 was de reactie op de bezwaarschriften verwerkt en werd het plan aan de raad voorgelegd. Maar in wezen was de rol van de raad toen al uitgespeeld. Amenderen van het plan was niet meer mogelijk, omdat er door het ultimatum van GS geen tijd meer was om de geamendeerde tekst opnieuw ter visie te leggen. De raad voelde zich unaniem aan het einde van het jarenlange traject door het college buitenspel gezet.²³⁶ Maar burgemeester Platteel deed dit af met de opmerking dat de raad vertrouwen moest hebben in de deskundigheid van college en ambtenaren: was het college niet immers door de raad samengesteld en benoemd? In eerdere vergaderingen, waarin de voorbereidingen van het Kernplan waren besproken, was echter door de burgemeester steeds benadrukt dat het nog maar plannen waren. Op kritische kanttekeningen van de raadsleden werd onder andere gereageerd met de opmerking dat het in het uiteindelijke ontwerp wel goed zou komen. Deze meer top down benadering was volgens De Liagre Böhl normaal voor de ontwikkeling van de nieuwbouwwijken tot ongeveer 1960. De plannen die het resultaat waren van wat de 'functionele planning' wordt genoemd, werden 'kant-en-klaar' voorgelegd aan de raad.²³⁷

De raad schoof aan het einde van het traject de zwartepiet wel wat te simpel richting college. Bij het verwijt aan B en W dat de raad bij de planvorming buitenspel was gehouden, ging de raad voorbij aan het gegeven dat gedurende de hele planperiode de Vaste Commissie voor Openbare Werken tussentijds van de voortgang en de keuzes binnen het project op de hoogte was gehouden. De raad was, totdat bij het ter visie leggen van het plan duidelijk werd dat er veel maatschappelijk verzet was, wel gecharmeerd van de plannen die het centrum van Ede zouden moderniseren. Ede moest gezien worden als een stad in wording. Uit de plannen en de discussies komt het beeld naar voren dat er een brede consensus bestond om het dorpse karakter van Ede te veranderen en een meer stedelijke uitstraling te geven. Verandering werd door de raadsleden als onlosmakelijk onderdeel van de tijd gezien, maar het merendeel van de raadsleden was tot in de jaren zestig wel huiverig voor de plannenmakers van buiten. Deze zouden te weinig gevoel hebben voor de lokale verhoudingen. Uit de onderliggende stukken komt een beeld naar voren van een raad die sterk op details was gericht en weinig oog had voor de reikwijdte en de impact van de voorstellen. Dit gold zeker voor mogelijke schade voor de belangen van de individuele burgers of een grote verandering van de woonomgeving. Individuele raadsleden hielden in de discussies rekening met de belangen van individuele inwoners die bij hen aan de bel trokken, maar er was veel minder contact met de bevolking als geheel. Hierdoor ontstond een kloof tussen de raad en de bevolking; een kloof waarvan de diepte pas zichtbaar werd op het moment dat de plannen ter visie werden gelegd. Op die momenten werd duidelijk dat er bij de bevolking grote bezwaren leefden tegen de voorgestelde plannen. De raadspartijen merkten daarbij herhaaldelijk dat ook de eigen achterban kritisch was. Hierbij moet worden opgemerkt dat de plannen door de jaren heen steeds werden aangepast, waardoor het uiteindelijke plaatje ook voortdurend veranderde en de raad lang moest wachten voordat het uiteindelijke plan aan haar ter goedkeuring werd voorgelegd. Een van de oorzaken voor het steeds aanpassen van de plannen was de snelle uitbreiding van het inwonertal en de bedrijvigheid.

Uit de samenleving kwamen niet alleen kritische, maar ook geruststellende geluiden. Zo zag de *Edese Courant* de plannen met vertrouwen tegemoet. De krant achtte het juist dat er geanticipeerd werd op de toekomst door ruimte in het Kernplan op te nemen voor 'parkeerplaatsen, winkelcentra, scholen, kerken en zelfs met gebouwen van ministeries. Den Haag groeit namelijk ook steeds uit en het zal er eens van komen, dat de ministeries verder het land in moeten. Ede is straks klaar om ze te

²³⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10626, brief GS aan college, dd 28 juni 1961.

²³⁶ Zie voor de raadsdiscussie GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14839, gemeenteraadsnotulen 26 november 1964. De gehele vergadering was aan de bestemmingsplannen gewijd.

²³⁷ H. de Liagre Böhl, *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990* (Amsterdam 2012) 19.

huisvesten'.²³⁸ Op het moment dat de regering overging tot spreiding van de rijksdiensten was het de gemeente Apeldoorn die rijkelijk bedeeld werd met de komst van het Kadaster en de Belastingdienst. Hiermee werd deze plaats de 'tweede schrijftafel' van het land.²³⁹ Er is in de archieven geen enkele aanwijzing gevonden dat B en W van Ede ook actief geprobeerd heeft om rijksdiensten naar Ede te krijgen. In tegenstelling tot veel gemeenten in het Noorden of Zuiden ontbrak ook de noodzaak om op dit gebied een actief wervingsbeleid richting Den Haag te voeren. Ede had niet te klagen over de komst van bedrijven en daarmee de uitbreiding van werkgelegenheid. Burgemeester Oldenhof reageerde dan ook december 1959 negatief op het voorstel van G.W. Bos, gesteund door De Zeeuw en Hoolboom, om te proberen als vestigingsplaats voor de 'tweede tafel' in aanmerking te komen. De drie stelden voor om in dit verband samen met Wageningen op te trekken. Oldenhof had zo zijn bedenkingen. Naar zijn mening had Ede al de handen vol om alle bedrijven, die zich wilden vestigen, ook een plek te kunnen geven. Hij noemde de komst van de Stichting Bodemkartering, het IVRO, het Nederlands Instituut Zuivel Onderzoek (NIZO), het Streekziekenhuis, de Hogere Christelijke Landbouwschool en de christelijke kweekschool Felua. Oldenhof vreesde dat een te snelle groei wel eens uit de hand zou kunnen lopen. En de burgemeester bleek huiverig om samenwerking met Wageningen te zoeken. Daarvoor waren de belangen te verschillend.²⁴⁰

In de eindfase van het besluitvormingsproces over het Kernplan 1964 kwam de raad klem te zitten tussen de eigen gekoesterde wens tot verandering en het verzet vanuit de bevolking tegen de grootschalige aanpak van deze plannen. Het spraakmakende deel van de bevolking en degenen die rechtstreeks geraakt werden door het plan, hadden ondertussen verzet aangetekend. Dat zo massaal verzet werd geboden is deels te verklaren doordat een deel van de plannen ook bewoners in de betere buurten zou treffen. Dit gold vooral voor de plannen voor het nieuwe gemeentehuis.²⁴¹ Zij waren mondig genoeg om het gemeentebestuur kritisch tegemoet te treden. De critici vonden ook gehoor bij *Edese Post*, die in tegenstelling tot de *Edese Courant*, kritisch stond tegenover de grootse sloop- en bouwplannen. Sloop in combinatie met de bouw van flats, ongebreidelde groei, aantasting van het dorpse karakter en het ontbreken van een financieel plan bij de aanbidding aan de raad van het definitieve plan viel niet in goede aarde. Ondanks dit verzet vanuit de samenleving bleef een zeer ruime raadsmeerderheid er van overtuigd dat Ede aangepast moest worden aan de moderne tijd.²⁴² Nostalgie werd beschouwd als een rem op ontwikkeling. Alberts (CHU), Van de Kamp (ARP), Merlijn en De Zeeuw (KVP) onderbouwden hun betoog expliciet met argumenten ontleend aan hun geloofsovertuiging. Ede mocht mensen van buiten de gemeente die woonruimte zochten niet weigeren, maar moest zorgdragen voor voldoende nieuwbouw. Alberts citeerde in de raadsvergadering uit een bezwaarschrift van een 'zeer achtenswaardig' inwoner van Ede die pleitte voor het tegengaan van opnemen van mensen uit de Randstad, omdat 'Deze verstedelijking (...) toenemende ontkerstening, verpaupering en onkerkelijkheid' zou brengen. Beter zou zijn om voor deze nieuwe inwoners een aparte wijk op de Doesburgerheide te realiseren. Alberts gaf aan 'diep geraakt' te zijn dat een inwoner van Ede, die 'mag ik aannemen christen is' zoiets op papier had gezet (...) Men wil ons dorp afsluiten en klein houden, omdat men anders vreest dat men mensen uit de Randstad krijgt die ons dorp zullen ontkerstenen en doen verpauperen'.²⁴³

De CHU-fractie steunde, ondanks een aantal kritiekpunten, haar wethouder Wiegeraadt, die verantwoordelijk was voor de ruimtelijke ordening. ARP en SGP waren feller in hun verzet, vooral wat betreft de aantasting van het dorpse karakter. Tegen Soetendaal's vergelijking van flats met 'woonkooien', stelde de CHU'er Alberts dat er niet gekozen zou moeten worden voor 'stapelkisten', maar voor flats 'met alle comfort, zoals geluidsisolatie in de vloeren en wanden, centrale verwarming, centrale antennesystemen en centrale voorzieningen voor vuilafvoer. Laat men er voor zorgen, dat elke woning een flink balkon heeft voor spel en zon en dat er ruimte in de woningen komt voor hobby's van vader en zoon. Laat men zorgen voor garages en voor parkeerplaatsen bij de flatwoningen voor tenminste één auto per gezin, ruime speelplaatsen en zonneweiden en wat nog meer mogelijk is'.²⁴⁴ Het lijkt een echo van de verdediging van de sociaal-democraat Henri Polak op een SDAP-bijeenkomst in 1930 ten faveure van hoogbouw. Al had Polak ook oog voor de voordelen die flats zouden betekenen voor de vrouw. Een flat bood de mogelijkheid van een centrale keuken, bad en

²³⁸ *Edese Courant*, 14 juli 1964, geciteerd in: Huiskes, *Dorp op de Veluwe*, 111.

²³⁹ *Tweede nota over de ruimtelijke ordening*. 50-51.

²⁴⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14834, gemeenteraadsnotulen, 29 december 1959, Algemene beschouwingen, 186.

²⁴¹ Dit komt even verderop nog aan de orde.

²⁴² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14839, gemeenteraadsnotulen 26 november 1964.

²⁴³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14839, gemeenteraadsnotulen 26 november 1964, p. 371.

²⁴⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14839, gemeenteraadsnotulen 26 november 1964, p. 371.

wasinrichting.²⁴⁵ In Veldhuizen A zouden in de flats gemeenschappelijke wasruimtes worden gerealiseerd. De opzet van deze wijk weerspiegelde toenmalige stedenbouwkundige inzichten, zoals nog aan de orde zal komen.

Een deel van protestants Ede bleek een meer pragmatische houding te hebben ten aanzien van hoogbouw dan Janssen voor katholiek Brabant constateerde. Daar bleef het eengezinshuis dominant in de woningbouw, omdat deze het beste aansloot op de katholieke gezinswaarden.²⁴⁶ Het ontwerp voor Veldhuizen A waaraan al in het begin van de jaren zestig werd gewerkt, weerspiegelde in niets de traditionele bouw van een Veluws dorp, zoals we nog zullen zien. Streekgebonden bouwen was in Ede niet aan de orde, maar er werd ook niet vanuit een geloofsopvatting voor of tegen hoogbouw gepleit. Wel werd in de raadsdiscussies Lammers meermaals verweten dat het hem als 'buitenstaander' ontbrak aan voldoende feeling met de lokale omstandigheden. Het taalgebruik van Lammers lokte dit ook wel wat uit. Zo viel de SGP'er Soetendaal over de kwalificatie van de bebouwing in de kern van Ede als 'betrekkelijk nederige middenstandhuisjes met hun verbrokkelde tuintjes'.²⁴⁷ De raad hield in de onderzochte vijftig jaar wel een voorkeur voor eengezinshuizen in de koopsector, het liefst met een tuin en in de eerste decennia was voor een aantal raadsleden een huis pas een huis, als het een puntdak had. Maar men maakte hier geen principekwestie van.

In de bespreking van het Kernplan 1964 uitte de raad forse kritiek op de slechte informatievoorziening richting burgers. Dit punt zou langzamerhand in toenemende mate een nieuw element in de gemeentepolitiek van Ede worden. Het is, naast de professionalisering van het ambtelijk apparaat en de groeiende bemoeienis vanuit hogere bestuurslagen, een voorbeeld van de verandering van de context van het gemeentelijk beleid als gevolg van het moderniseringsproces. Enerzijds was de discussie in de raad over de slechte informatievoorziening een reactie op de vraag vanuit de bevolking om meer inspraak. Anderzijds is het ook duidelijk een (daarmee verbonden) reactie op de toenemende overheidsbemoeienis. Het ontbreken van een goede en tijdige voorlichting (onder andere het tijdstip waarop het plan ter visie was gelegd – midden in de zomer -, werd zwaar bekritiseerd) werd mede als oorzaak gezien van de slechte ontvangst van het plan bij de bevolking. Vooral de VVD-fractievoorzitter, G.W. Bos, hamerde op dit punt. Deze partij had ook in het verleden vaker aangedrongen op de het instellen van een 'public relations' ambtenaar als noodzakelijk onderdeel van een modern ambtenarenapparaat.²⁴⁸ De VVD had als enige partij, voorafgaand aan de raadsvergadering waarin het Kernplan beoordeeld zou gaan worden, zelf een informatieavond voor de burgers gehouden. Hiervoor had Bos eigenhandig de zwart-wit tekeningen, waarover hij beschikte, ingekleurd om zo duidelijk de veranderingen aan te kunnen wijzen.

Uit de vele stukken bleek dat B en W altijd, ook bij het opstellen van andere bestemmingsplannen, zeer beducht was voor speculatiegedrag als gevolg van een te grote openbaarheid tijdens de planfase. De gemeente zou in dat geval het risico lopen dat bepaalde terreinen, die voor de realisatie van de plannen nodig waren, op voorhand door speculanten zouden worden opgekocht. Zo botste de eis tot openbaarheid op de wens om zuinig met gemeenschapsgeld om te gaan. Gezien de grote financiële consequenties van het Kernplan 1964, met haar vele saneringsvoorstellen, is het verbazingwekkend dat alleen de Boerenpartij en de SGP in de raadsdiscussie van november 1964 er een punt van hebben gemaakt dat een financiële onderbouwing van het plan totaal ontbrak. Wethouder Welgraven (ARP) verweerde zich met het argument dat door de lange looptijd van het plan bij benadering geen raming van de totale kosten te maken was, anders dan dat het Kernplan in ieder geval tientallen miljoenen guldens zou gaan kosten. Hierbij werd gerekend op een forse bijdrage uit de rijksregeling 'Bijdrage saneringsplannen'. Deze regeling was echter pas in 1963 (!) van kracht geworden en kon gezien de lange aanloop van het plan niet als een geloofwaardige rechtvaardiging voor de omvang van de saneringen worden opgevoerd.²⁴⁹

Het ontbreken van een breed gevoerde discussie in de raad over de financiële consequenties van het plan is een duidelijk teken dat binnen het gemeentebestuur op dit punt duidelijk de professionaliteit ontbrak om voorstellen van deze omvang niet alleen te begroten maar ook te beoordelen. Ede was aan een verdere professionalisering van het ambtelijk apparaat toe. Het college

²⁴⁵ I. Montijn, *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2002) 85-86.

²⁴⁶ Janssen, *Vooruit denken en verwijlen*, 141.

²⁴⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14839, gemeenteraadsnotulen 26 november 1964, p.358.

²⁴⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14837, gemeenteraadsnotulen 18 april 1962. B en W waren van mening dat de verantwoordelijke wethouder zeer wel in staat was om zelf zorg te dragen voor de informatievoorziening. STA 16581 Vragen en beantwoording vragen van raadsleden 1962/1963.

²⁴⁹ Deze regeling was tot die tijd alleen geldig voor krotopruiming, maar was verruimd tot de sanering van verouderde kernwijken.

kreeg van de Vereniging Nederlandse Gemeenten het advies een eigen stedenbouwkundige aan te trekken en om de tekenkamer van de Dienst Openbare Werken verder uit te breiden. Hierdoor zou het mogelijk worden om de uitbreidingsplannen in eigen beheer te ontwerpen. Dit bleek niet tegen dovemans oren gezegd. Burgemeester Platteel, die in 1962 Oldenhof was opgevolgd, was groot voorstander van professionalisering. In een *Nota Stadsontwikkeling* legde hij, in juli 1964, aan de raad voor dat Ede weliswaar nog niet zozeer een dienst voor stadsontwikkeling nodig had, maar wel een eigen stedenbouwkundige. De afstemming van de verschillende aspecten rondom ontwerp, planning, financiële onderbouwing, et cetera, van de bestemmingsplannen groeide volgens hem het college boven het hoofd.²⁵⁰ Er was onvoldoende kennis in huis. Zonder veel ruchtbaarheid aan het geheel te geven, ging Platteel op zoek naar een geschikte kandidaat. Platteel wilde voorkomen dat de buitenwereld de idee zou krijgen dat Ede geen vertrouwen in haar huidige expert, Lammers, had. Kort daarna werd de stedenbouwkundige P. Bouter in Ede benoemd. Bouter had al ervaring had opgedaan in Nijmegen en was betrokken geweest bij het ontwerp van de wijk Dukenburg.²⁵¹ Platteel was ook de man die het besluit nam om een eigen Sociografisch Bureau op te richten. Een van zijn laatste daden als burgemeester was de aanstelling van drs. J.B. Scholten als hoofd van dit nieuw op te richten bureau. Hiermee had de professionalisering van de ambtelijke ondersteuning die al in de jaren vijftig voortvarend ter hand was genomen, duidelijk een stimulans gekregen.

Het door de raad in november 1964 aanvaardde Kernplan Ede, werd in 1965 door GS op enkele onderdelen na goedgekeurd. Goedkeuring werd onder meer onthouden aan enkele essentiële aansluitingen op de geplande rondweg. De Raad van State zou uiteindelijk het goedkeuringsbesluit van GS terugdraaien, waardoor het hele Kernplan herzien moest worden. In haar uitspraak gaf de Raad achteraf de gemeenteraad gelijk door aan het gemeentebestuur het advies mee te geven de voorlichting van haar burgers beter in te richten. Ondertussen hadden de raadsverkiezingen in 1966 duidelijk gemaakt dat de bevolking kritisch stond tegenover de grootste saneringsplannen. In hoofdstuk 3 hebben we gezien dat de coalitiepartijen CHU en PvdA samen vijf zetels inleverden. Het waren juist de wethouders van deze twee partijen, die samen met Platteel, groot voorstander waren van de modernisering van de kern van Ede. De politieke kleur van de burgemeester (ARP) had geen negatief effect op de verkiezingsuitslag van de ARP. Duidelijk werd dat de plannen tot cityvorming in Ede niet omarmd werden. Weliswaar pakte ook de Edenaar steeds vaker de auto en werd er vaker gewinkeld, maar om daar nu hele woonblokken voor te slopen en het oude en vertrouwde dorpsbeeld, of het eigen wooncomfort aan op te offeren, dat ging een deel van de bevolking te ver. De protesten tegen het eerste Kernplan waren nog weinig collectief van aard, maar dat zou gaan veranderen. Dercksen en Bouter gingen aan de slag met de herziening van het Kernplan 1964. Toen dit begin jaren zeventig op tafel kwam, met daarin opgenomen een groots ontwerp voor een nieuw gemeentehuis, kwamen de tegenstanders opnieuw in actie en gingen de straat op. De tijd van de volgzame burger was voorbij in Ede.

Een 'huis der gemeente' – cityvorming tweede ronde

De discussie over cityvorming in de tweede helft van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig naar aanleiding van het Kernplan Ede, zou vanaf 1965 een vervolg en toespitsing krijgen in de discussie over het nieuwe gemeentehuis. Dit onderwerp is de derde case in dit hoofdstuk. De opgelegde verplichting om het Kernplan te herzien, gaf het gemeentebestuur de kans om een al lang gekoesterde wens, namelijk een nieuw gemeentehuis, in de planvorming op te nemen. Het oude gemeentehuis was in 1942 door brand verwoest. Als noodoplossing was de villa Sterrenberg aangekocht. De villa lag op de helling van de schaars bebouwde Paasberg, dicht tegen de oostkant van het centrum aan, met uitzicht op de oude dorpskern. De villa was al snel te klein. Ondanks uitbreiding van het pand in 1949, ontstond al vlot opnieuw gebrek aan ruimte. De wens om alle gemeentelijke diensten onder één dak te brengen, werd als te kostbaar beschouwd. Er werd gekozen voor een simpele oplossing: aankoop van de naast gelegen villa, Zonneberg, en op het aangrenzende terrein een sober dienstgebouw, de Bergpoort, te bouwen. In dit nieuwe gebouw zouden de raadzaal en de trouwzaal een plek krijgen. Vervolgens werd de Sterrenberg in 1955 gerenoveerd. De kosten bleven beperkt tot een paar ton. Grootschalige nieuwbouw zou miljoenen guldens hebben gekost. Het

²⁵⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 7105, *Nota van de burgemeester inzake stadsontwikkeling*.

²⁵¹ Interview auteur met N. van der Lelie, Interview dd 11 maart 2009.

gemeentebestuur dacht voor tientallen jaren klaar te zijn.²⁵² Burgemeester Oldenhof: 'Ik vind dit terrein aan de Bergstraat met de grasvlakten en het geboomte zo mooi, dat ik mij geen betere entourage voor het gemeentelijke bestuursapparaat kan voorstellen. En persoonlijk prefereer ik voor een landelijke gemeente als Ede de decentralisatie boven onderbrenging van alle diensten in één kolossaal gebouw. Door de restauratie is Sterrenberg nu geen gewoon huis meer, maar inderdaad een echt gemeentehuis geworden'.²⁵³ En met de mogelijkheden die telefonie bood, leek de keuze om niet alle diensten in een nieuw gebouw te centraliseren, ook alleszins gerechtvaardigd.

Er ontstond echter al snel weer ruimtegebrek. De bevolkingsgroei en de toename van gemeentelijke taken zorgden voor een forse uitbouw van de gemeentelijke diensten. Het was in 1962 voor het VVD-raadslid Hoolboom aanleiding om de bouw van een nieuw gemeentehuis opnieuw op de raadsagenda te zetten. Hij verkoos nieuwbouw boven nieuwe investeringen in een tijdelijke voorziening. Hij stelde voor dat 'binnen de kortst mogelijke tijd getracht wordt een architect van naam aan te trekken, iemand die met dit bijltje meer gehakt heeft'.²⁵⁴ Een jaar later oriënteerde zich, onder voorzitterschap van Platteel, een kleine commissie over mogelijke nieuwbouw. In de gemeentelijke begroting voor 1964 werd f. 150.000,- gereserveerd voor het laten maken van een ontwerp. De landelijke Bond van Architecten werd gevraagd om een voordracht van drie geschikte kandidaten. Lammers, die ondertussen voorzitter van deze club was geworden, stelde voor om meer dan één architect(enbureau) uit te nodigen een ontwerp in te dienen. Hij leverde een lijstje met drie namen.²⁵⁵ Aan dit lijstje voegde de directeur Gemeentewerken, Dercksen, een qua statuut sterk afwijkende naam toe: het 'architectenbureau van internationale faam' Van den Broek en Bakema.²⁵⁶ De nieuwe stedenbouwkundige Bouter had hem deze suggestie ingefluisterd.²⁵⁷ In oktober 1965 kreeg dit Rotterdamse bureau van het college de opdracht om een ontwerp te leveren voor een nieuw gemeentehuis.²⁵⁸ Bijkomende opdracht was om advies te geven over de locatie voor de nieuwbouw. Het college had aangegeven zichzelf niet deskundig te achten om een besluit te nemen over zulke ingewikkelde vraagstukken.²⁵⁹ Het nieuwe gemeentehuis zou een belangrijke rol gaan spelen in het Kernplan 1969. De keuze voor Van den Broek en Bakema werd in de lokale pers (*Edese courant* en *Edese Post*) positief ontvangen. Vooraf aan de keuze voor een architect was een delegatie van het gemeentebestuur afgereisd naar het Duitse Marl. In deze stad, die qua omvang met Ede vergeleken kon worden, hadden Van den Broek en Bakema kort daarvoor een stadhuis opgeleverd. Beide kranten berichtten positief over de reis. Met een opdracht aan dit architectenbureau zou Ede een gemeentehuis van 'grote architectonische importantie' krijgen.²⁶⁰

Zowel het Kernplan Ede, als de opdracht aan Van den Broek en Bakema, tonen aan dat het gemeentebestuur, ondanks hier en daar wat bedenkingen van een aantal raadsleden tegen het verdwijnen van het vertrouwde oude dorpsbeeld, wenste te kiezen voor 'modernisering'. De kern van het dorp Ede moest een meer stedelijke uitstraling krijgen, passend bij de wens om Ede uit te laten groeien tot een gemeente met 100.000 inwoners. Het herhaaldelijk aangeven door zowel het college als de raad, dat men zelf over onvoldoende kennis beschikte om de toenemende complexiteit van het beleid op alle aspecten goed te kunnen doorgronden, onderbouwt de stelling dat zeker tot ruim in de jaren zestig veel beleidsvraagstukken gezien werden als technocratische vraagstukken waarvoor een best mogelijke oplossing bestond. De inbreng van het ambtenarenapparaat was daardoor groot. Uit de voorbereiding van de raadsvoorstellen kwam het beeld naar voren dat in grote lijnen de

²⁵² De renovatie van de Sterrenberg kostte f. 80.000,-- de Bergpoort kostte f. 136.000,--. De bouw van een nieuw raadhuis werd op 2,5 tot 3 miljoen gulden geschat. GAE, STA 13575, kopie gemeenteraadsnotulen 15 september 1955.

²⁵³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA/13575, kopie gemeenteraadsnotulen 15 september 1955.

²⁵⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14837, gemeenteraadsnotulen, 24 oktober 1962, agendapunt 19.

²⁵⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13575, meerdere correspondentiestukken rondom keuze architect, voorjaar 1964.

²⁵⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA/13575, Object Dienstgebouwen, bouw raadhuis. Brief Dercksen aan college, dd 12 november 1964.

²⁵⁷ Deze informatie is afkomstig uit het interview met zowel N. van der Lelie (11 maart 2009) als met P. Bouter, dd 12 februari 2009.

²⁵⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13581, kopie krantenartikel De Edese Post, dd 7 oktober 1965.

²⁵⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14839, gemeenteraadsnotulen 15 december 1964. Platteel had zich in de *Nota Stadsontwikkeling* al eerder in deze zin uitgesproken. Zie noot 8 (*Nota van de burgemeester inzake stadsontwikkeling*).

²⁶⁰ GAE, *Edese Post*, 7 oktober 1965.

beleidsvoorstellen vanuit de ambtenarij werden overgenomen. De kritische noten beperkten zich in zowel het college als de raad, vooral tot kanttekeningen of aanpassingen op kleinere onderdelen. Een handicap in de analyse was dat de collegevergaderingen zeer beperkt genotuleerd zijn. Het beperkte zich tot het aangeven van de onderwerpen met een korte aanduiding van het genomen besluit.

Het ontwerp

Met de keuze van het architectenbureau Van den Broek en Bakema had het college in 1965 de toon gezet.²⁶¹ Dit bureau was destijds het grootste architectenbureau van Nederland. Het bureau streefde vanuit een functionalistische visie ernaar in het ontwerp een zichtbaar resultaat was van de toegepaste techniek en de constructie. Daarnaast moest een eenheid tussen de constructie van het gebouw en gebruiker ontstaan, bijvoorbeeld door 'een muur die dwars door een glazen pui gaat en zodoende "het binnengaan toonde"'.²⁶² Bakema ging nog een stap verder. Hij had duidelijke, modernistische opvattingen over de functie van architectuur in de samenleving. Een gebouw moest de maatschappelijke dynamiek niet sturen, zoals de constructivisten wilden, maar zichtbaar maken en stimuleren. Bakema: '...de vorm (is) alleen belangrijk (...) gezien in verband met de ontwikkeling van een maatschappelijk idee, die opgewekt tot bewust gericht leven en daardoor de materiële ordening (dus ook de architectuur en stedenbouw) zijn ideële betekenis geeft en noodzaakt. Dat is de idee der democratie'.²⁶³

Het ontwerp voor het gemeentehuis voor Ede voldeed aan zijn opvattingen. Twee jaar nadat de opdracht verleend was, presenteerde Bakema in een informele zitting van de raad zijn eerste ontwerp voor een 'huis der gemeente'. In zijn optiek vormde de Oude Kerk in het dorpscentrum het enige bouwwerk van enige echte importantie. Bakema bracht een verbinding aan tussen oud en nieuw door het raadhuis in het verlengde van de Markt en de Oude Kerk te plaatsen. Vanuit de nieuwe trouwzaal keek men uit op de Oude Kerk. Het gemeentehuis werd dwars op de lange hoofdstraat geprojecteerd, waardoor het centrum wat meer concentrisch zou worden. Het langgerekte gebouw vormde een schakel tussen het dorpscentrum en de groene villawijk op de Paasberg, ten oosten van het centrum. Letterlijk bracht het gebouw beide delen met elkaar in contact, omdat het over de geplande nieuwe ontsluitingsweg, de Klinkerbergerweg, heen gebouwd werd. Het hoogteverschil tussen het centrum en de Paasberg werd door Bakema in het ontwerp volop benut. Het open karakter van de Paasberg werd versterkt door de bestaande bebouwing op het 6 hectare grote terrein, dat voor de plannen werd gereserveerd, te slopen. Dit betekende dat ook de Sterrenberg, de Zonneberg en de Bergpoort zouden moeten verdwijnen. Om de band met het oude centrum te versterken en tegelijkertijd een meer stedelijke uitstraling te realiseren, had Bakema langs de randen van het terrein aan de noord- en de oostkant flats met zes bouwlagen ingetekend, die in aflopende hoogte de hoogtelijnen zouden accentueren. Deze horizontale geleiding kwam in het ontwerp voor het raadhuis terug. Zo zou, aldus Bakema, een mooie verbinding tussen de oude dorpskern en het nieuwe raadhuis tot stand komen.

Bakema karakteriseerde zijn ontwerp voor het gemeentehuis als een spin met poten. In de poten zouden de afdelingen het voorbereidende werk verrichten, in het middenstuk zetelde B en W en de raad: 'de "harde pit", daar komt het op aan'.²⁶⁴ In dit centrale deel van het gebouw was een burgerzaal opgenomen, analoog aan de raadhuisen uit het verleden; een ontmoetingsplek voor bestuur en burgers, waarmee het raadhuis een 'huis der gemeente' zou worden. Deze zaal zou gebruikt kunnen worden voor culturele manifestaties en voor initiatieven vanuit de burgerij. Bovenop dit bestuursgebouw was in het ontwerp voorzien in een openbaar toegankelijk terras. En de atoombunker, die in die tijd nog standaard in het ontwerp werd opgenomen, was volgens Bakema prima te gebruiken als 'beatkelder' voor de jeugd. 'Het klinkt misschien nog wat vreemd, maar we moeten open zijn voor de tijd', aldus Bakema in de *Edese Courant*.²⁶⁵ Bakema keerde zich, evenals de architect Van Eyck, tegen de fragmentatie in de samenleving die het gevolg was van het ontstaan van de vele specialismes. In hun ogen moest een stad als een geheel beschouwd worden. Bakema kende daar bij een belangrijke rol toe aan de architectuur, die de 'sociale kwalen van de tijd' moest

²⁶¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13575. Meerdere correspondentie stukken rondom keuzeprocés architect.

²⁶² W. Stiphout, 'De schoolmeester en de dominee', *De Architect*, 2, 2 (1993) 51-69, aldaar 52.

²⁶³ geciteerd in: C. Wagenaar, 'De identiteit van de stad', in: S. Cusveller, *Stad! De stad en haar identiteit* (Hoogezand 1994) 11-27, aldaar 18.

²⁶⁴ GAE, EC, 1 juni 1967.

²⁶⁵ GAE, EC, 1 juni 1967.

genezen.²⁶⁶ Dit was een visie die de tegenstanders in de raad niet in het ontwerp herkend of erkend hebben. Er zou geen terras komen en ook geen beatkelder, op beide voorstellen is de raad niet ingegaan.

Vanaf het begin werd er voor gekozen om het gebouw gefaseerd te kunnen realiseren. Zo zou eerst alleen de spinnenkop met één poot gebouwd worden. Zo gauw de groei van de gemeente daar aanleiding toe zou geven, kon het gebouw uitgebreid worden met de twee andere poten. Een bouw in fasen was al voordat Bakema de opdracht voor een ontwerp kreeg, als optie in het overleg tussen B en W en het Seniorenconvent naar voren gebracht.²⁶⁷ In mei 1967 werd de raad door Bakema met behulp van een maquette vertrouwelijk ingelicht. De plannen werden 'zeer gunstig ontvangen'.²⁶⁸ Het gevolg was dat de herziening van het bestemmingsplan voor de Kern van Ede, waaraan gewerkt werd, sterk gewijzigd zou moeten worden.

Het 'huis der gemeente': een stap te ver

Voor de realisatie van de plannen rondom het nieuwe gemeentehuis in het Bergpoortgebied moest het onderhanden zijnde bestemmingsplan voor de kern Ede deels aangepast te worden. Dit zorgde voor een forse vertraging. Pas in 1969 kon de benodigde partiële herziening van het Kernplan Ede ter visie worden gelegd. Daarmee werd voor het grote publiek duidelijk dat Ede niet alleen een sterk van het dorpsbeeld afwijkend raadhuis zou krijgen, maar dat door het ontwerp ook een belangrijk deel van de omliggende bebouwing zou moeten sneuvelen. In totaal werden 232 bezwaarschriften ingediend, deels afkomstig van de bewoners van het gebied rondom de Bergpoort. De Edese bevolking verzette zich tegen het verdwijnen van een oud stukje Ede.²⁶⁹ Het plan zou worden bijgesteld. Dit oude stukje Ede is evenwel vrijwel geheel onder de slopershamer gekomen. Ede week niet af van het in die tijd gangbare beleid van gemeenten met betrekking tot oude buurten: saneren en krotopruijing.²⁷⁰ Er werden door de tegenstanders wel een aantal successen behaald. De door Bakema in het plan opgenomen flats die in de vorm van een winkelhaak de noordoostelijke rand van het terrein zouden omzomen, en de stedelijke uitstraling van het geheel moesten versterken, sneuvelden. Ze werden vervangen door een schets van terrasvormige huizen, waardoor toch de hoogteverschillen in het gebied zouden worden geaccentueerd.²⁷¹ Hoogbouw zo dicht tegen het centrum van het dorp lag te gevoelig en zou ook het mausoleum te dicht naderen.²⁷² Zo werd tegemoetgekomen aan een deel van de bezwaren. Ook de Sterrenberg en de Zonneberg werden in het bijgestelde plan gespaard en daarmee het vele groen en de bomen op het terrein.²⁷³ De sloop van deze beide beeldbepalende villa's, onderdeel van het eerste ontwerp van Bakema, heeft in de raad niet eens aanleiding gegeven tot discussie.

In juni 1970 werden de bijgestelde plannen opnieuw aan de raad voorgelegd. De raad was vrijwel unaniem lovend. Het plan zou Ede een stedelijk cachet geven. De raad waardeerde ook dat in

²⁶⁶ Wagenaar, 'De identiteit van de stad', 24.

²⁶⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13581, Notulen B en W dd 20 mei 1965. Het Seniorenconvent was een overleg waaraan de fractievoorzitters deelnamen.

²⁶⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13581, notulen B en W, dd 14 juni 1967.

²⁶⁹ Zo lag in dit deel nog een oud boerderijtje waarin het museum van de Vereniging Oud Ede was gevestigd als ook nog een aantal oude huisjes. Een ontwikkeling zoals I. Montijn die in bredere context beschrijft in *Naar buiten. Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2002) 173. In dit deel van Ede, vlak achter de oude NHK was nog de sfeer uit de negentiende eeuw tastbaar aanwezig, maar tevens zwaar verwaarloosd.

²⁷⁰ De Liagre Böhl, *Steden*, 18.

²⁷¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1752 In het Ontwerp toelichting op het bestemmingsplan 'omgeving Bergstraat' is te zien dat het alternatief van drie bouwlagen voor deze terraswoningen nog met pen teruggebracht werd tot twee bouwlagen om verder verzet in de kiem te storen.

²⁷² Het mausoleum op de Paasberg was een herinneringsmonument voor de gevallen verzetsstrijders uit de Tweede Wereldoorlog. Voor de inrichting van de omgeving van het nieuwe gemeentehuis had Bakema de Vossenakker recht getrokken, waardoor de weg vlak voor het mausoleum langs kwam te liggen. Hierdoor werd de parkachtige omgeving, die de Wageningse landschapsarchitect J. Bijhouwer, voor het monument had ontworpen, geweld aan gedaan. Hiertegen diende de Afdeling Ede van de Nationale Federatieve Raad v/h Voormalig Verzet Nederland bezwaar aan, omdat zo het aanzien van het monument geschaad werd, een monument waar de bevolking van Ede zo'n 100.000 gulden had bijeengebracht. GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10628, Verkorte inhoud bezwaarschriften, p. 49.

²⁷³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10628, onder andere krantenknipsel *Edese Courant*, 9 mei 1970.

de voorbereiding expertise van buiten was aangetrokken. Niet alleen Bakema, maar ook het Nederlands Economische Instituut (NEI) en de ontwikkelingsmaatschappij EMPEO waren bij de invulling van het Kernplan betrokken. De SGP betreurde het verdwijnen van het oude dorpsbeeld, maar zag het toch ook als een onvermijdelijke keerzijde van de gewenste groei. De Boerenpartij was ook niet blij met het plan, maar de partij ging er van uit dat de voorgestelde plannen wel onvermijdelijk zouden zijn. De fractie liet weten de consequenties van het plan niet goed te kunnen overzien. De uitslag van het debat was dat het college verder kon, met flinke steun vanuit de raad.²⁷⁴ Wel wilde de raad weten wat het noodzakelijke budget zou zijn. Deze gegevens werden in juni 1971 door Bakema aangeleverd en vervolgens besproken in het Seniorenconvent. Voor 25 miljoen gulden kon Ede over een beeldbepalend raadhuis beschikken. Burgemeester Slot, die in 1968 Platteel was opgevolgd, besloot aan het einde van de positief verlopen bespreking, dat het niet noodzakelijk was om een informele raadsvergadering te beleggen en verzocht de fractievoorzitters de leden van hun fractie vertrouwelijk in te lichten over de stand van zaken.²⁷⁵

Zou Ede na zes jaar van voorbereidingen nu eindelijk een nieuw raadhuis krijgen? In augustus 1971 werden 15.000 folders huis aan huis verspreid, met ontwerptekeningen, een toelichting en een uitnodiging voor het bijwonen van een informatieavond in de maquettekamer van de gemeente. De informatievoorziening richting de burgers was sinds de ter visielegging van het Kernplan 1964 duidelijk verbeterd, maar het pakte desondanks niet positief uit voor het gemeentebestuur. Het verzet onder de bevolking was ondertussen gegroeid. Zo'n 300 inwoners bezochten de vijf infoavonden waarop de verantwoordelijke CHU-wethouder Alberts en de stedenbouwkundige Bouter toelichting op de plannen gaven. Alberts benadrukte dat Ede met de keuze voor Van den Broek en Bakema een architectenbureau had uitgekozen dat niet alleen een raadhuis kon ontwerpen, maar tevens de kwaliteit bezat om invulling te geven aan de gewenste cityvorming. Bouter: 'In Ede mist men een city met een echt plein. Die gaat er straks komen'.²⁷⁶ Het ontwerp voor het gemeentehuis was een 'belangrijk city-vormend object'.²⁷⁷

Het idee van Ede-city kon niet iedere inwoner bekoren. De charme van Ede was juist voor velen het landelijke karakter.²⁷⁸ Er werden twee actiecomités opgericht die in korte tijd 9600 protesthandtekeningen wisten te verzamelen. Op een bevolking van 42.000 kiesgerechtigden liet zo een niet gering deel weten weinig op te hebben met het plan. Bovendien vond men 25 miljoen gulden voor een gebouw waar maar de helft van de ambtenaren in gehuisvest kon worden, te veel, zeker in financieel onzekere tijden. Oorspronkelijk was de reden voor de keuze voor nieuwbouw geweest dat alle diensten onder een dak verzameld zouden worden. Dit was ook de opdracht die Bakema had gekregen en waarin het oorspronkelijk ontwerp met de drie poten had voorzien. Al tijdens de ontwerpfase was vanwege de kosten besloten om eerst alleen middendeel en een poot te realiseren. Later kon dan alsnog besloten het gebouw volgens het originele ontwerp uit te breiden.

Ook het aanzicht en de omvang van het gebouw riepen weerstand op. Termen als 'bunker', 'slagschip' en 'statussymbool' vielen. Het verzet was van dien aard dat Ede dat najaar de landelijke pers haalde.²⁷⁹ Er volgden zelfs Kamervragen. D'66-er Jan Terlouw, oud-inwoner van Ede²⁸⁰, wenste van de minister een uitspraak over deze grootse plannen en wilde weten of de minister zijn goedkeuring wel verleende aan zo'n grote uitgave en aan de wijze van financiering.²⁸¹ Het antwoord van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, Stuyvenberg, was dat 'een nieuw gemeentehuis een krachtige impuls zou kunnen geven aan de reconstructie in meer stedelijke zin van de oude dorpskern van Ede'.²⁸² En als reactie op de wijze van financiering stelde de staatssecretaris, evenals GS van Gelderland had gedaan, dat de inzet van 3 miljoen gulden uit het fonds stadsuitbreiding voor de bouw

²⁷⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14845, gemeenteraadsnotulen 17 juni 1970.

²⁷⁵ GAE Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13567, beknopt verslag bijeenkomst Seniorenconvent, 14 juni 1971.

²⁷⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13576, Verslag infoavonden september 1971

²⁷⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13581, krantenknipsel uit de *Barneveldse Krant*, 2 september 1971.

²⁷⁸ GAE, EC, 15 september 1971

²⁷⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA/13581, krantenknipsels van de *NRC* (27 september 1971), *Vrije Volk* (30 september 1971) en *Algemeen Dagblad* (20 oktober 1971).

²⁸⁰ B.T. Groen, *Een boekje open. Over de geschiedenis van het bibliotheekwerk in de gemeente Ede* (Barneveld 1997) 25.

²⁸¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13576, verslag van de Handelingen van de Tweede Kamer, inzake vragen Terlouw.

²⁸² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12581, map krantenartikelen, artikel in *Cobouw*, 18 mei 1972.

van het gemeentehuis niet oneigenlijk was, mits er voor deze gelden geen andere noodzakelijke bestemming voorhanden was. De sterke groei van Ede vroeg volgens GS om een nieuw raadhuis en hiervoor mochten deze additionele middelen worden aangewend.

Eind september 1971 lichtte Bakema zijn definitieve ontwerp toe in een commissie vergadering. Ditmaal waren alle raadsleden uitgenodigd, ook zij die niet lid van de betrokken commissies waren. Drie maanden nadat het Seniorenconvent nog akkoord was gegaan met het definitieve ontwerp, waren nu andere geluiden te horen in de raad. Het verzet vanuit de bevolking had de raad wakker geschud. De teneur was nu 'of het ook een beetje minder kon'. Wagenaar's typering van het werk van Bakema c.s., dat niet langer de staat, maar de anonieme massa de bouwheer was, werd in Ede in de praktijk gelogenstraft.²⁸³ De door het verzet zichtbaar geïrriteerd geraakte architect Bakema stuitte op onbegrip bij de bevolking voor zijn vormgeving van democratiseringsprocessen.²⁸⁴ Ede eiste voor 25 miljoen gulden 'meer praktisch nut'. Het verzet richtte zich voornamelijk op de als te hoog ervaren bouwkosten, die als geldverkwisting werden getypeerd. Het besluit dat de raad op 21 oktober 1971 moest nemen over de kredietverlening voor deze nieuwbouw werd lastig, nu de weerstand onder de bevolking zo groot bleek te zijn. Het college moest alle zeilen bijzetten. Bij de stukken werd onder meer een overzicht bijgevoegd van de recente bouwkosten van andere gemeentehuizen en provinciehuizen. Dit gold als onderbouwing van het collegestandpunt dat qua vierkante meter de kosten voor Bakema's ontwerp conform het gangbare waren.²⁸⁵

De discussie in de raad werd bemoeilijkt doordat de politieke verhoudingen sterk veranderd waren. Na de verkiezingen van 1970 was de samenstelling van coalitie gewijzigd. Roseboom was nog steeds lid van het college, maar niet langer voor de PvdA. De PvdA was de botsing met haar voorman en de scheuring die daar het gevolg van was, in de oppositie geraakt en kon zich nu veel kritischer opstellen.²⁸⁶ De VVD'er Hoolboom had in 1962 de nieuwbouwplannen op de raadsagenda geplaatst maar was in 1966 wethouder geworden, als gevolg van het ontslag van wethouder Van den Dikkenberg van de Boerenpartij. Hoolboom was echter op 1 juni 1970 onverwachts overleden. Zijn partijgenoot G.W. Bos werd zijn opvolger. Maar Bos had in het verleden bezwaar aangetekend tegen de bouwkosten van het ontwerp.²⁸⁷ Door deze ontwikkelingen was de steun voor de plannen binnen de VVD en de PvdA-fractie afgenomen. Daarnaast was ook de raad als gevolg van het voortdurende vestigingsoverschot qua samenstelling in de loop van de tijd veranderd. Zoals in het voorgaande hoofdstuk aan de orde is gekomen, was sinds 1966 de meerderheid van de raadsleden niet geboren en getogen in de gemeente. Het verstedelijkingsproces dat duidelijk samenhang met hun komst, werd niet op alle fronten door hen omarmd. Hun keuze voor Ede, en niet voor bijvoorbeeld Arnhem, werd niet alleen ingegeven door de nabijheid van de Randstad. Het landelijke karakter van Ede, waar de gemeente in de infogidsen expliciet op wezen, trok een publiek dat weliswaar goede voorzieningen eiste²⁸⁸, maar niet in de vorm van cityvorming zoals de bestuurlijke elite van Ede in de jaren zestig voor ogen stond. Na een lange discussie moest een besluit genomen worden. Ver naar middernacht besloot burgemeester Slot het debat met de volgende woorden het debat:

Wij hebben in onze samenleving – en dat niet alleen in Nederland – teveel uitsluitend gelet op het economisch belang van de dingen. Na de middeleeuwen hebben wij de tijd gehad van de vorsten, de regeerders. De tijd van de dogen van Venetië en van de Medici's in Florence. Zij hebben prachtige paleizen gebouwd waarvan men nu zegt: Wat zijn ze prachtig, maar wat hebben de mensen ervoor moeten bloeden. Ik zeg niet dat dat goed is geweest, maar ik wil wel zeggen dat later een tijd is gekomen – ik doel op de periode van 1800 tot het midden van de twintigste eeuw – dat geen werken van zulk een schoonheid zijn gemaakt. De rijke Duitser en de rijke Amerikaan mijden de industriegebieden, maar zij gaan wel naar Florence. Nu wil ik niet de zaak overtrekken en zeggen dat Ede een Florence moet worden, maar ik wil er wel voor waarschuwen dat men dit facet

²⁸³ Wagenaar, 'De identiteit van de stad', 18

²⁸⁴ Op 11 november 1971 richtte Bakema zich middels een brief aan college, waarin hij vroeg om een perscommuniqué van de zijde van het college waarin deze het ontwerp zou toelichten en verdedigen. Op 15 november volgde een brief getekend door Van den Broek en Bakema, waarin zij nader ingingen op de totale bouwkosten, met daarin aandacht voor de vele extra's in het ontwerp waardoor de kosten hoger waren uitgevallen. GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13576.

²⁸⁵ STA/13576, stukken behorende bij aanbiedingsbrief college dd 24 augustus 1971 voor goedkeuring krediet gemeentehuis voor raadsvergadering 20 oktober 1971.

²⁸⁶ Zie hoofdstuk drie.

²⁸⁷ GAE, EC, 31 oktober 1970

²⁸⁸ Zie hoofdstuk drie.

*onvoldoende in zijn overwegingen betreft. Het is uiteindelijk niet een kwestie van: Wat kost het allemaal? Er is een gezegde dat luidt: "De cynicus kent van alles de prijs maar van geen enkel ding de waarde".*²⁸⁹

Hierna werd met een nipte meerderheid van achttien voor en zestien tegen, het verzoek tot verlening van het benodigde krediet verleend. De SGP, Boerenpartij, Gemeentebelang en D'66 (tien zetels) stemden tegen. PvdA, ARP en VVD stemden verdeeld. Dertien van de zestien tegenstemmers hadden geen deel uitgemaakt van de raad die tussen 1963-1965 het traject en de keuze voor Van den Broek en Bakema in gang had gezet. De meerderheid kwam uiteindelijk tot stand, omdat het eerst verdeelde CHU de rijen sloot en voor stemde. Dit was het gevolg van het amendement dat haar fractievoorzitter E. Broekhuis in het holst van de nacht indiende. Een commissie bestaande uit een aantal raadsleden, aangevuld met derden zou, samen met Bakema, het ontwerp nog eens kritisch doorlichten. Het resultaat was dat twee jaar later een aangepast ontwerp, zonder veel verzet en commotie en met maar vijf stemmen tegen, werd aangenomen.

In het nieuwe ontwerp was voor 5 miljoen gulden gesnoeid. De ondergrondse parkeergarages, de crèche (in het ontwerp opgenomen op voorstel van het PvdA raadslid mevrouw A. Wijngaard-Hartkoorn) en de burgerzaal waren geschrapt. Het gebouw werd wat ingekort zodat het wat verder van de Oude Kerk kwam te staan. Hierdoor bleef het Papenlaantje gespaard, emotionele winst voor veel Edenaren, omdat dit het vrijerslaantje uit hun jeugd was. Het was echter verlies voor Bakema, omdat zo de beoogde verbinding tussen het oude centrum en de nieuwbouw doorbroken werd door een pad met bomen. Verder werden de torens van het gebouw, waarin de trappenhuizen waren opgenomen, verlaagd en de raampartijen vergroot, waardoor het geheel een meer open uitstraling kreeg. In 1977 volgde de feestelijke opening door prinses Beatrix. Ede had, ondanks het verzet, haar gemeentehuis met stedelijke allure gekregen. De spin zou echter geen extra poten krijgen. Het ambtenarenapparaat bleef zich uitbreiden, maar zou elders en anders gehuisvest worden.

Als we de afsluitende woorden van burgemeester Slot vooraf aan de uiteindelijke stemming over de kredietaanvraag in 1971, vergelijken met de uitspraak van burgemeester Oldenhof na de renovatie van de Sterrenberg in 1955, dan valt op hoe groot het verschil in beleving was. Oldenhof was zeer ingenomen met de gekozen oplossing die recht deed aan het landelijke karakter van de gemeente en waarin een groots gemeentehuis zou misstaan. Slot prees het nieuwe ontwerp juist vanwege de beoogde stedelijke uitstraling, waarbij het gemeentehuis de centrale drager van een nieuw te verwerven stedelijke elan zou moeten worden. Dit was wat ook Platteel voor ogen had gehad toen onder zijn leiding, in 1965, voor het architectenbureau Van den Broek en Bakema gekozen werd. In een artikel in *De Gelderlander* op 9 september 1972, werd Platteel als volgt geschetst: 'Een man van statussymbolen. Had een bijzonder grote invloed in de raad. Was zeer autoritair. Hij ging er van uit, dat men in Ede niets wist. Dat de beste, ook de duurste adviseurs naar Ede gehaald moesten worden'.²⁹⁰ Maar het was niet alleen Platteel die Ede van haar dorpsimago af wilde helpen. In het Seniorenconvent werd in mei 1965 expliciet gesteld dat men voorstander was van het aantrekken van een 'school makende architect'. En totdat de plannen in hun uiteindelijke vorm in de zomer van 1971 onder de bevolking bekend werden, kon het college rekenen op de steun van veruit de meerderheid van de raad. In de gemeentelijke *Infogids* van 1971 werd trots vermeld dat Ede uitgroeide tot een stad. En voor een stad was een andere inrichting van het centrum nodig: 'Optrekking en modernisering van Ede-Centrum kan dus niet achterwege blijven'.²⁹¹ Het verzet onder de bevolking dwong de raad op haar schreden terug te keren. Het gemeentebestuur had bij de invulling van de verstedelijking van Ede het contact met de bevolking verloren. De plannen gingen een groot deel van de bevolking een stap te ver, maar gingen wel grotendeels door.

De behoefte aan inspraak neemt toe

Wat opvalt aan dit dossier, is de lange tijd die het in beslag heeft genomen. Tussen het moment van planvorming en besluitvorming lag tien jaar. Tien jaren waarin de omstandigheden in Nederland en ook in Ede sterk waren veranderd. In de tweede helft van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig was de houding ten opzichte van de autoriteit en van de natuur veranderd. Democratisering was een belangrijk onderwerp geworden, zo ook in Ede. Wederom was een van de kritiekpunten van de raadsleden dat zij te weinig en te laat bij de besluitvorming waren betrokken. In de

²⁸⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14846, gemeenteraadsnotulen, 21 oktober 1971

²⁹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13581, Krantenknipsels, o.a. *De Gelderlander*, 9 september 1972.

²⁹¹ GAE, leeszaal, *Infogids gemeente Ede*, 1971, p. 7.

begeleidingscommissie die vanaf het begin bij het proces betrokken was, zaten geen raadsleden. In de tien jaar, nadat het eerste besluit voor een nieuw gemeentehuis was genomen, zijn de plannen van Bakema maar twee keer in een openbare vergadering aan de orde geweest. Tussentijds is het Seniorenconvent, waarin alle fracties vertegenwoordigd waren, nog een enkele keer informeel geïnformeerd. Doordat de raad alleen indirect bij de besluitvorming werd betrokken, werd het plan niet in een openbaar raadsdebat besproken, waardoor het publiek verstoken bleef van informatie. De bevolking werd uiteindelijk alleen langs de formele weg in het proces van planvorming betrokken, namelijk op het moment dat de plannen ter visie werden gelegd. Het verzet vanuit de bevolking is bepalend geweest voor het uiteindelijke resultaat. De bevolking had weinig oog voor de intenties van Bakema die in zijn ontwerp het democratiseringsproces vorm wilde geven en wilde ondersteunen. Hij wilde een gebouw waar de burger ook gebruik van zou maken voor andere dan formele zaken als een bezoek aan de burgerlijke stand. De kritiek van de inwoners was gericht op de feitelijke stedenbouwkundige ingrepen die nodig waren om dit gebouw te realiseren en op de kosten. Het gevolg was dat de door Bakema voor de burgers opgenomen onderdelen, die inspraak, participatie en openheid zouden moeten versterken en belichamen, paradoxaal genoeg door diezelfde burgers zo goed als volledig zijn geschrapt.

Ook manifesteerde zich in dit geval de spanning tussen de afbakening van de taken van college en raad. Met een zekere regelmaat keerde in raadsvergaderingen de vraag terug naar de status van het ontwerp. Was met het besluit van het college om één architectenbureau de opdracht te gunnen voor een ontwerp niet al definitief voor dit bureau gekozen? Deze vraag is steeds door het college ontkennend geantwoord. De raad bleef, volgens het college, volledig vrij in haar uiteindelijke oordeel. Formeel was dit juist, maar feitelijk lag dit in 1971, op het moment dat de aanvraag voor het benodigde krediet voor de uitvoering toen het definitieve plan aan de raad werd voorgelegd, anders. Het Seniorenconvent had gedurende de lange aanloopfase in meerderheid, ondanks enkele tegenwerpingen, geen afwijzende positie ingenomen. De voorlopige schets voor het gemeentehuis en de omgeving was opgenomen in het bestemmingsplan voor de dorpskern Ede. Na een partiële herziening was dit bestemmingsplan aangenomen. Maar een openbare discussie over het definitieve ontwerp voor het raadhuis volgde pas in 1971, negen jaar nadat de eerste stap op de weg naar een nieuw gemeentehuis was gezet. De optie om het hele plan naar de prullenbak te verwijzen was al lang gepasseerd, zoals in de *Edese Courant* al in oktober 1970 werd opgemerkt. De krant concludeerde op dat moment dat het plan wel zou worden aanvaard. De gemeente was immers al met de voorbereidingen begonnen, de eerste noodzakelijke grondaankopen waren al verricht. De krant wees op het tot dan toe ontbreken van een openbaar debat over de het ontwerp: 'Nooit is echter duidelijk geworden in hoeverre de raad het plan-Bakema heeft aanvaard.'²⁹² Toen in 1971 de laatste fase in het besluitvormingsproces inging, leek het toch nog een hete herfst in Ede te worden, maar feitelijk was het blad al van de bomen.

Flats in het weiland - uitbreiding in het agrarisch gebied

Het inwonertal van de plaats Ede breidde gestaag uit. Ede profiteerde van wat in de Nota Ruimtelijke Ordening de 'uitwaartse beweging' van de Randstad werd genoemd. De Randstad en de periferie zouden meer op elkaar ingesteld raken. Dit gold in het bijzonder voor delen van Gelderland, Noord-Brabant, de zuidelijke IJsselmeerpolders en het Deltagebied. In de Nota werd de Veluwe van deze vier als de belangrijkste gezien. De bevolkingsgroei zorgde ervoor dat vooral in de middelgrote gemeenten ruimtegebrek ontstond.²⁹³ Dit gold niet voor Ede, hier was ruimte genoeg, al was de grond al wel in gebruik. Waar ging Ede voor haar nieuwe inwoners bouwen? Zoals eerder aan de orde is gekomen, viel de keuze op de westkant van de plaats Ede. Deze keuze ging ten koste van de agrariërs. In de jaren zestig en zeventig werden hier de wijken Veldhuizen A en B aangelegd. De aanleg van deze wijken is om twee redenen interessant. Hoewel er maar acht jaar zit tussen het begin van de aanleg van woningen in beide wijken, is het verschil tussen beide wijken groot. Daarnaast geeft de aanleg van beide wijken nogmaals een inkijkje in hoe de gemeente Ede met zijn agrariërs omging. Het bood opnieuw de kans om de spanningen, als gevolg van de groei van Ede die tussen verstedelijking en ruraliteit ontstonden, te onderzoeken.

In beide wijken zou oorspronkelijk 50 procent van de woningen uit 'meergezinshuizen' bestaan.²⁹⁴ Veldhuizen A zou de eerste nieuwbouwwijk worden naar ontwerp van Bouter. Met de

²⁹² GEA, *EC*, 31 oktober 1970.

²⁹³ *Nota inzake de ruimtelijke ordening*, 20.

²⁹⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 5679 Bestemmingsplan Veldhuizen B, Bijlage F (rapport Sociografisch Bureau)

aanleg van Veldhuizen A werd in 1966 gestart, Veldhuizen B werd na 1974 aangelegd. Het verschil tussen beide wijken is opvallend. Veldhuizen A heeft duidelijk de karakteristieken van de stempelbouw uit de jaren vijftig. Rijtjeswoningen werden gecombineerd met portiekflats. In het oorspronkelijke plan werd de wijk aan drie zijden door hoogbouw afgebakend. Bouter kondigde tijdens een infoavond, in 1966, trots aan dat Ede, in navolging van Wageningen, 'sterflats' zou krijgen. Deze flats waren een ontwerp van het Rotterdamse architectenbureau Tol, Noordhoek en De Ruyter.²⁹⁵ De flats zouden langs twee zijden van de wijk komen. In dit ontwerp is weinig lokaals te ontdekken, het plan zou evengoed in een andere gemeente uitgevoerd kunnen zijn. Het gemeentebestuur van Ede gaf haar fiat aan een plan dat volledig in lijn was met de toen heersende stedenbouwkundige opvattingen.

Van de sterflats werden uiteindelijk alleen die aan de zuidkant van de wijk gerealiseerd. Aan de westzijde van de wijk werden twee brede galerijflats met dertien woonlagen gebouwd. De bouw van deze flats veranderde de skyline van Ede enorm. Waar eerst alleen maar vrijstaande woningen stonden, met langs de uitgaande wegen de woningen en kleine boerderijtjes waartussen de afstand steeds groter werd, markeerden nu de flats een abrupte overgang tussen bebouwing en het aangrenzende agrarische gebied. Ook langs de zuidzijde van de oudere wijk Ede-West verschenen galerijflats als symbool van stedelijkheid. In totaal zou 12,5 procent van het totale woningaanbod in Veldhuizen A bestaan uit 'meergezinshuizen' van acht tot dertien woonlagen en 17,5 procent uit 'eengezinshuizen' met drie of vier lagen. De resterende 70 procent van het totale aanbod bestond uit eengezinshuizen. Een groot verschil met bijvoorbeeld nieuwbouwplannen in grotere steden elders in het land. In Groningen lag in dezelfde periode het percentage eengezinshuizen voor vergelijkbare woonwijken op 38 procent of lager.²⁹⁶ Aan de keuze voor flats lag in Ede een heel pragmatische reden ten grondslag. Toepassing van systeembouw had als groot voordeel dat de gemeente meer huizen mocht bouwen dan het van rijkswege toegestane contingent.²⁹⁷ Dit argument werd al in de jaren vijftig door wethouder Roseboom gebruikt om het verzet in de raad tegen hoogbouw te pareren.²⁹⁸ We zagen in het raadsdebat in 1966 over het ontwerp voor Veldhuizen dat wethouder Alberts flats nog steeds een verantwoorde keuze vond, gezien de nog steeds voortdurende krapte op de woningmarkt.

In het globale plan voor Veldhuizen is de keuze om ruim baan te geven aan de toenemende automobiliteit, die we ook in beide Kernplannen zagen, goed te herkennen. De verschillende onderdelen van de wijk werden onderling verbonden met brede dubbelbaans wegen, die aan de zuidkant van de wijk zouden aansluiten op de geplande rondweg. Acht jaar later, op het moment dat het plan Veldhuizen B in 1974 in de raad besproken werd, was het tij gekeerd. Dercksen sprak de verwachting uit dat het autogebruik na 1990 nog nauwelijks zou toenemen.²⁹⁹ De geprojecteerde dubbelbaans ontsluitingsweg, die oorspronkelijk dwars door de nieuwe wijk geprojecteerd was en zou aansluiten op de geplande rondweg, liep in het uiteindelijk plan midden in de wijk dood. Vanaf dat punt diende het bestemmingsverkeer via een netwerk van smalle weggetjes de verschillende buurten te bereiken. Er werd in 1974 voor Veldhuizen B gekozen voor een bewuste keuze voor een fysieke scheiding tussen de hoofdweg en de woonwijken: autoluw, veel groen, elke buurt een ander woningtype, in meerderheid eengezinshuizen met carports, zitkuilen en een naar de tuinkant gerichte indeling. Het woningaanbod van 2500 eenheden bestond maar voor 15 procent uit flats. In plaats van de geplande acht tot dertien woonlagen werden deze, tot volle tevredenheid van de raad, beperkt tot vijf etages.³⁰⁰ Het meer traditioneel denkende deel van de raad had liever ook nog op elke woning een puntdak geplaatst. Een puntdak maakte in hun ogen van een woning een huis en bood de bewoner ruimte voor een extra slaapkamer voor de kinderen of bood de mogelijkheid om een kamer te verhuren. Scholen, winkels en enkele kleinere bedrijfsruimtes waren midden in de wijk gepland: zo konden de 'verschillende handelingen in één keer (worden) afgedaan'.³⁰¹ De bejaardenwoningen waren om het centrum gegroepeerd om isolement van de bewoners te voorkomen. Ook werd een 'ruige, avontuurlijke' speelplek ingetekend, op 'geaccidenteerd terrein, begroeid met wild opschietende

²⁹⁵ K. Gast, *Wageningen, laat naar je kijken!* (Huizen 2002) 46.

²⁹⁶ P. Groote, 'Modernisering ondanks alles', in: M. Duijvendak en B. de Vries, eds. *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw* (Assen 2003) 157-212, aldaar 192.

²⁹⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14847, gemeenteraadsnotulen 9 februari 1972, agenda punt 3.

²⁹⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14825, gemeenteraadsnotulen 23 februari 1950, Algemene Beschouwingen.

²⁹⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10672 brief Dercksen aan B en W dd 11 juni 1974

³⁰⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14849, gemeenteraadsnotulen 22 augustus, 1974, agendapunt 15. Hoe snel de omslag van hoog naar laagbouw is geweest, blijkt onder meer uit het feit dat in het ontwerp bestemmingplan 'omgeving Klaphekweg 1971.

³⁰¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10672 brief Dercksen aan B en W dd 11 juni 1974.

vernieelbare begroeiing, waar avontuurlijk spel kan worden gespeeld'.³⁰² Veldhuizen B is een schoolvoorbeeld van een 'bloemkoolwijk' uit de jaren zeventig geworden. De opzet sloot wonderwel aan op de traditionele voorliefde van autochtoon Ede voor een woning in eigendom, met tuin, in een ruime wijk. Maar de wijk bood ook de Randstedeling dat waar hij op zoek was bij zijn vlucht uit de binnenstad.

In Veldhuizen A was vooral sociale woningbouw gerealiseerd, de nieuwe wijk – Veldhuizen B – , was bestemd voor het 'wat duurere segment', waardoor de mix van woningen qua welstandklasse afweek van het gemiddelde in Ede. Het aanbod sloot niet aan op de vraag van de woningzoekenden in de gemeente, maar was bedoeld om de doorstroom van de hogere inkomensklassen naar de nieuwe wijk in gang te zetten. In Veldhuizen A werden tussen de 30 en 38 woningen per hectare gebouwd, in Veldhuizen B was dit nog maar 27 per hectare. Ter vergelijking: in de oudere wijken Pendrecht (Rotterdam) en Crabbehof (Dordrecht) waren de percentages 47 en 45. In de stad Groningen werd in 1958 begonnen met de aanleg van de wijk Corpus den Hoorn, in deze wijk werden 37 woningen per hectare gebouwd.³⁰³ De grond was blijkbaar minder schaars, wat deze keuze mogelijk maakte. Binnen de Edese raad waren wel kritische geluiden te horen over de ruime opzet van de wijk. Het opofferen van landbouwgrond aan nieuwbouwwijken bleef voor een deel van de raad nog gevoelig. Maar een ruime aanleg werd door het merendeel van de raad geapprecieerd. Het is frappant dat alleen in Veldhuizen A een park in het ontwerp is opgenomen. De aanleg van parken werd door het college en de raad niet nodig geacht. Het dorp lag immers midden in het groen. De 'groene ruimte' die in de jaren tachtig in de wijk Maandereng werd ingepland, was een afgeleide van een ander doel. Ede experimenteerde met een alternatieve wijze van opvang van het hemelwater. Niet langer in ondergrondse bekken en vijvers, zoals in de wijk Veldhuizen A en B nog was toegepast, maar in een groen overloop gebied dat als een slinger door de wijk werd geprojecteerd en alleen bij overvloedige regenval onder water kwam te staan.³⁰⁴

In de jaren vijftig hadden de woningcorporaties weinig animo vertoond om woningwetwoningen te bouwen. Dit was in de periode dat Veldhuizen op de tekentafel lag nog niet veel veranderd. Ook bij de in de jaren vijftig opgerichte woningstichting bestond nog steeds weinig animo voor het bouwen van woningwetwoningen.³⁰⁵ In het door het Sociografisch Bureau opgestelde rapport bleek dat de groei in de beroepsbevolking in de jaren zestig vrijwel geheel in de dienstensector had plaats gevonden en daarbinnen in het midden en hogere kader. Dit waren precies de groepen waarop het gemeentebestuur had ingezet. In lijn met dit beleid werd de helft van de toekomstige woningen in Veldhuizen B als koopwoning aangeboden. Veldhuizen A was indertijd als arbeiderswijk ontworpen met vooral veel huurwoningen. Het streven was om het traditioneel hoge percentage eigen woningbezit in Ede weer te benaderen. Weliswaar liep het dorp Ede met 33 procent eigen woningbezit in vergelijking met andere steden landelijk in de pas, maar het hogere gemiddelde (45 procent) dat gold wanneer de gehele gemeente in de berekening werd opgenomen, had de voorkeur van de raad en het college.³⁰⁶

De flexibele opzet, - alleen de structurele elementen waren in het plan vastgelegd -, en de aandacht voor het milieu, - de rondweg werd niet doorgetrokken -, in het ontwerp voor Veldhuizen B werden door de raadsleden positief ontvangen. De raad was unaniem in haar lof.³⁰⁷ In de waardering van de raad herkennen we de reactie op de veranderingen die in de samenleving optraden. De wereld was minder voorspelbaar geworden, minder goed te plannen. Het beleid moest hier op kunnen inspelen. Het milieu was een factor geworden om rekening mee te houden. Maar tegelijkertijd zien we ook een aantal constanten uit de Edese politiek terug. De ruime opzet van het plan, 27,5 huizen per hectare lag ver verwijderd van 75 huizen per hectare die in *Derde nota over de ruimtelijke ordening* als norm werd genoemd voor de naoorlogse buitenwijken van de grote steden. Voor zo'n ruim opgezette wijk waren wel bewoners te vinden en werd de voortdurende groei van Ede qua inwoners en werkgelegenheid gefaciliteerd. Door juist in de vrije sector de woningen op een ruimere kavel per

³⁰² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 5679 Bestemmingsplan Veldhuizen B, Bijlage F (rapport Sociografisch Bureau)

³⁰³ Smook, 'De ruimtelijke ontwikkeling', 401. Groote, 'Modernisering ondanks alles', 190.

³⁰⁴ Zowel Ede als Bennekom lagen tegen de helling van het Veluwe massief aan, waardoor bij overvloedige regenval al snel problemen ontstonden met de afvoer van regenwater. Zie voor een uitgebreide studie van de opvang- en verwerking van regen- en rioolwater het boek van K. van Lohuizen, *Afvalwater, riolering, zuivering en afwatering van het dorp Ede in de 20^e eeuw* (Ede 2005).

³⁰⁵ Huiskes, *Dorp op de Veluwe*, 87-89.

³⁰⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 5679, Rapport Sociografisch Bureau.

³⁰⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14849, gemeenteraadsnotulen, 22 augustus 1974, agendapunt 15.

woning meer grondoppervlakte te bieden (60 procent meer dan voor een woningwetwoning en 30 procent meer dan voor een premiewoning) zette het gemeentebestuur bewust in op het aantrekken van het 'duurdere segment'.³⁰⁸ En Ede bleef haar eigen groeimodel trouw. Met een gemiddelde woonbezetting van 3,2 boden de 2500 geplande woningen ruimte voor 8000 inwoners. Hierdoor zou in 1980 het inwonertal voor de plaats Ede op 50.000 komen te liggen, ruim boven het advies van de PPD. Toch keurde GS het plan binnen een jaar goed. Van het vertrekoverschot waarmee Noord- en Zuid-Holland, rond 1960, te maken kregen, profiteerde Gelderland het meest. Vooral gezinnen zagen de provincie als een aantrekkelijke woonbestemming.³⁰⁹ Dat Ede een populaire woonbestemmingsplaats was, was al in de gemeentelijke *Informatiegids* uit 1971 te lezen. De gemeente groeide tussen 1960 en 1970 anderhalf maal zo snel als heel Gelderland, en viereneenhalf maal zo snel als Arnhem. De helft van deze groei werd veroorzaakt door een vestigingsoverschot.³¹⁰ (zie ook Bijlagen tabel B.3). De veranderingen in de bevolkingsomvang weerspiegelden zich ook in de veranderingen in de werkgelegenheid. Het aandeel van de agrarische sector nam relatief gezien sterk af, al was de absolute daling van het aantal in deze sector werkzame personen veel lager. (Bijlagen tabel B.6)

Het plan Veldhuizen A en B laat mooi de omslag zien van de woningnood van na de Tweede Wereldoorlog naar de groei tot in de jaren zeventig. Zoals al eerder opgemerkt, bestond lang binnen het gemeentebestuur en de raad geen discussie over de groei van Ede. Wat nog wel discussie opleverde, was de verkrijging van de gronden en het gebruiken van agrarisch gebied voor nieuwbouw. Beide punten lagen zeer gevoelig bij de betrokkenen en waren ook politiek gevoelige onderwerpen.

Versnelde onteigeningsprocedure

Ede is er altijd prat opgegaan dat zij het overgrote deel van de gronden, die zij nodig had voor de uitbreiding van woonwijken en industrieterreinen, zonder onteigening in bezit heeft gekregen. Het lukte echter niet altijd. De in 1962 aangetreden burgemeester Platteel besloot voor de aanleg van Veldhuizen A het risico op vertraging door eventuele onteigeningsprocedures, voor te zijn. Gelijktijdig met de besprekingen in de raad over de invulling van de plannen voor Ede-West, legde hij ook het voorstel op tafel om alvast een onteigeningsplan aan te nemen. Het stuitte in de raad op weerstand, de raad vond deze stap te voorbarig. Er kon toch eerst met de betrokkenen onderhandeld worden? Platteel wist de tegenstand snel te overwinnen. Natuurlijk werd eerst met de betrokkenen onderhandeld. Maar vervolgens zette hij kort en bondig uiteen welk risico de gemeente liep, als dit proces niet met alle betrokkenen tot een goed einde kon worden gebracht. Als gewacht werd met het opstarten van een onteigeningsprocedure totdat duidelijk was geworden of dit middel ingezet zou moeten worden, zou dit tot flinke vertraging leiden. De aanleg van, in dit geval Veldhuizen A, zou al snel met twee of drie jaar opgeschort moeten worden. Beter was om de procedure tot onteigening alvast op te starten, zodat indien het nodig zou zijn, de onteigening ook daadwerkelijk meteen in gang gezet kon worden. De raad was vlot overtuigd, al werd sterk de nadruk gelegd op het feit dat er een grote voorkeur bestond voor het in de minne schikken van eventuele meningsverschillen.³¹¹ In het geval van Veldhuizen A kwam het uiteindelijk in twaalf van de 61 gevallen tot een dagvaarding.

In september 1966 was het zo ver. De raad moest het besluit nemen om voor twaalf gevallen een onteigeningsprocedure op te starten. De Boerenpartij keerde zich fel tegen dit besluit, ondanks het feit dat in de aanloop tot dit besluit de partij in de commissies van bijstand akkoord was gegaan met de hele besluitvormingsprocedure. De eenmansfractie van Koekoek was bij de verkiezingen in 1966 met vijf raadsleden uitgebreid. De pas gekozen raadsleden Boers, B.Toes en Meijer voerden in de raadsvergadering allemaal het woord en waren van mening dat het gemeentebestuur de benadeelden een hoger bod moest doen. Wethouder Wiegeraadt wilde hier niet aan tegemoet komen maar vasthouden aan de taxatiewaarde. Er was al twee jaar onderhandeld en nu moest er een besluit vallen. Platteel viel zijn wethouder bij. Het college was sinds enige jaren van mening dat het geen goede zaak was om als overheid zelf te onderhandelen. Op basis van taxatierapporten en advies van derden werd een bod gedaan.³¹² En met dat bod was het niet gelukt om met een kleine groep tot een

³⁰⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 5679, Bijlage F. Rapport Sociografisch Bureau bij Bestemmingsplan Veldhuizen B.

³⁰⁹ P. Kooij, 'Stad en platteland', in: F.L. van Holthoorn, *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen, Maastricht 1985) 93-115, aldaar 104-105.

³¹⁰ GAE, studiezaal, *Gemeentegids 1971*, 7

³¹¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10772, Grondtransacties. Kopie gemeenteraadsnotulen, 17 juni 1964.

³¹² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 19772.

overeenkomst te komen. Het besluit, om als gemeentebestuur niet langer zelf de onderhandelingen te voeren, is een mooi voorbeeld van professionalisering. De Boerenpartij, gesteund door de forse verkiezingswinst, was van mening dat het individuele belang in deze zaak ten onrechte geschaad werd door voorrang te verlenen aan het algemene belang. De drie fractieleden van de Boerenpartij speelden in het debat de emotionele kaart. Dit was een troef die hun fractieleider Koekoek vaker gebruikte. In hun pleidooi namen de raadsleden van de Boerenpartij het op voor een van de benadeelde partijen. Het betrof een oudere weduwe. De taxatiewaarde van haar bezit was zo laag dat met de opbrengst geen ander huis gekocht kon worden. De partij speelde in op de spanning die opduikt wanneer het om concrete gevallen gaat waarbij bovendien een duidelijke underdog aanwezig is. Uit mijn onderzoek naar deze onteigeningszaken kwam naar voren dat het huis wel van de weduwe was, maar dat zij het huis niet zelf bewoonde, maar verhuurde. Het was derhalve minder schrijnend dan het door de Boerenpartij werd voorgesteld. Het betrof bovendien een enkel steens huis met een wc, losstaand van het huis.³¹³ Voor de uitbreiding van Ede raakten in totaal zo'n 40 bewoners hun huis kwijt.³¹⁴

Compensatie voor de agrariërs

De opstelling ten aanzien van de onteigeningsprocedure stond wel in contrast met een ander initiatief van het gemeentebestuur. Het verwerven van landbouwgrond voor nieuwbouw lag nu eenmaal gevoelig. Eind januari 1962 had het college, nog onder voorzitterschap van Oldenhof, een ongebruikelijke stap gezet. Aan de andere kant van Arnhem, in Angerlo bij Doesburg, was het landgoed De Bevermeer op de markt gekomen. Het voorstel aan de raad was om dit landgoed aan te kopen. Met de aankoop van dit bezit kon het gemeentebestuur in de onderhandelingen met de boeren, die hun bedrijf in Ede-West op moesten geven voor de geplande nieuwbouw, een alternatief bieden. Het was de opzet om degenen die interesse hadden, met gesloten beurzen, een even groot bedrijf bij Angerlo aan te bieden. De gemeente zou in dat geval zorg dragen voor de bouw van een gloednieuwe boerderij. De hele besluitvormingsprocedure rondom de aankoop van het landgoed duurde krap vijf weken. De raadsleden kregen op een zaterdag 24 februari het voorstel in de bus, gingen de dinsdag daarop ter plekke polshoogte nemen, om de dag daarna hun goedkeuring aan dit plan te geven. De raad had niets dan lof voor het college. Alleen de landbouwer Brons (CHU) keerde zich tegen het voorstel. Hij vond 1,2 miljoen gulden voor zo'n 120 hectare te duur. De andere raadsleden brachten daar tegenin dat de Edese grond door veranderd grondgebruik meer waard zou worden en de verwachting was dat ook de grond in Angerlo door de ontwikkelingen op de 'Euro-markt' alleen maar in prijs zouden stijgen. De waarschuwing van Brons, dat bij een bod van f. 150.000,- voor een bedrijf van 7 hectare in Ede, een boer al snel zou kiezen voor geld in plaats van elders opnieuw te beginnen, werd door de anderen niet ter harte genomen. Brons kreeg gelijk. Uiteindelijk zou geen enkele Edese boer ook maar enige interesse tonen om zijn grond te ruilen en in Angerlo opnieuw te beginnen.

De Bevermeer werd een blok aan het gemeentelijke been. De Grontmij had de opdracht gekregen het bezit, voordat het aan Edese boeren overgedragen zou worden, zo goed mogelijk te beheren. Ondanks het feit dat de Grontmij de opbrengst van het verwaarloosde landgoed wist op te krikken, dekten de inkomsten de rentelasten niet.³¹⁵ Op 14 april 1965 gaf de raad toestemming om De Bevermeer van de hand te doen. Een deel werd verkocht aan de Bouwcombinatie Veluwezoom NV te Didam en een deel werd geruild met grond van dezelfde Bouwcombinatie, dat de combinatie in bezit had ten westen van de plaats Ede. De gemeente had dit stuk nodig voor de aanleg van de wijk Veldhuizen. De gemeente ontving f. 11.000,- per hectare voor het deel in de Achterhoek dat niet in de ruil was inbegrepen. Zo ging voor 1 miljoen gulden het landgoed in andere handen over.³¹⁶ Wethouder Roseboom en enkele raadsleden, waaronder de landbouwer Van der Kamp (ARP), hadden het landgoed langer willen vasthouden, omdat in hun ogen de grond altijd nog van pas kon komen als ruilobject voor eigen boeren of voor verkoop aan derden. De gemeente Angerlo, Zutphen en Doesburg kampten met soortgelijke problemen en hadden ook wel belangstelling getoond voor bepaalde percelen. De wijziging in de Wet Vervreemding Eigendom in 1964 zorgde er echter voor dat

³¹³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10772, Grondtransacties. Kopie gemeenteraadsnotulen 20 september 1966. STA 10771. Onteigening grond in het complex Veldhuizen I te Ede.

³¹⁴ Er waren ook percelen bij die onteigend werden maar waarop geen huis stond.

³¹⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1621.

³¹⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16224.

er meer boerenland op de markt kwam, waardoor het voor boeren gemakkelijker werd elders opnieuw te beginnen.³¹⁷

Zo zien we dat in de hierboven besproken cases uiteindelijk de uitbouw van Ede prevaleerde boven het agrarische belang. De aankoop van het landgoed De Bevermeer toont aan dat het gemeentebestuur te veel op het eigen kompas koerste. De veronderstelling dat de gedupeerde boeren gecompenseerd konden worden door hun een nieuw bedrijf elders aan te bieden, bleek ongefundeerd te zijn. Ook de plannen voor de kern van Ede en voor het nieuwe gemeentehuis, inclusief het omringende gebied, gingen verder dan voor de bevolking wenselijk was. Tegelijkertijd zien we dat door de lange ontwikkeltijd van de plannen de raad lang langs de zijlijn bleef staan. Aan het einde was er te veel en te lang in de plannen geïnvesteerd om nog naar alternatieven te kijken. In grote lijnen gingen de plannen door, al kon de raad, aangezet door de bezwaren die vanuit de bevolking kwamen, de plannen op een aantal punten bijstellen. Het centrum van Ede ging voor een deel wel zeker op de schop, al kwam de rondweg er niet. En het gemeentehuis kwam er ook, al kreeg de spin maar één poot. Hoe lagen ondertussen de verhoudingen in het buitengebied?

Het buitengebied: boeren en milieu

Volgens de wettelijke regels moesten uitbreidingsplannen na tien jaar herzien worden. Dit gold ook voor het Plan in Hoofdzaak dat in 1958 uiteindelijk tot stand was gekomen. Ede zou deze termijnen voortdurend niet nakomen. Dat gold ook voor dit plan. Pas in 1975 werd het Plan Buitengebied, de opvolger van het Plan in Hoofdzaak, aan de raad aangeboden.³¹⁸ Er was sinds 1958 veel veranderd in Nederland in de landelijke visie op de ruimtelijke ordening. In 1960 was de eerste *Nota Ruimtelijke Ordening* verschenen. In deze nota werden ruimtelijke problemen in de agrarische sector als het meest problematisch beschouwd. De sector legde het grootste beslag op de ruimte, bood ook nog steeds aan een aanzienlijk deel van de bevolking werkgelegenheid, maar bleef in productie achter. Als oorzaak hiervan werd gewezen op het kleine boerenvraagstuk. Ruilverkaveling, schaalvergroting en mechanisatie zouden rendabele bedrijfsvoering mogelijk maken.³¹⁹ Maar het beleid in deze sector werd overgelaten aan het ministerie van Landbouw en Visserij. In eerste nota werd nog geen aandacht besteed aan de ontwikkelingen in de intensieve veehouderij, die vooral in Brabant en Gelderland tot ontwikkeling waren gekomen. Wel was er veel aandacht voor een betere spreiding van de bevolking over heel Nederland. De toestroom naar de Randstad moest gekeerd worden. Door gerichte industrialisatiepolitiek zou de werkgelegenheid beter gespreid moeten worden. In de Tweede nota kwam daar de zorg voor een goed leefmilieu bij. De aandacht voor een goed leefmilieu betekende ook aandacht voor het milieu: zorg voor schoon water, schone lucht, afvalopslag en afvalverwerking. De zorg voor de natuur werd steeds belangrijker 'naarmate de gehele samenleving meer door de techniek wordt beheerst'.³²⁰ Ook in deze nota was nog weinig aandacht voor de agrarische sector; krap twee pagina's. De agrariër werd zelf verantwoordelijk gehouden voor een gezonde bedrijfsontwikkeling. Daarbij werd hij ondersteund door het Landbouwstructuurbeleid, het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw en de OVO-driehoek. De overheid zou zo weinig mogelijk beperkingen op dienen te leggen in die gebieden waar de agrarische productie de belangrijkste gebruiker van de ruimte was.³²¹

De rijksoverheid had in de *Oriënteringsnota* uit 1973 voor het eerst vraagtekens gezet bij de wenselijkheid van voortdurende groei. De schaarste aan ruimte, grondstoffen en de beperkte draagkracht van het milieu vroegen om het maken van een nieuwe afweging ten aanzien van de toekomstige invulling van samenleving en ruimtelijke ordening. Economische groei was weliswaar noodzakelijk maar hierbij moest het beleid afgestemd worden op het welzijn van de mens en het milieu.³²² In de keuze voor de wijze waarop economische groei gerealiseerd zou moeten worden, moest rekening gehouden worden met de schaarste aan ruimte, energiebronnen en de draagkracht van natuur en landschap. Voor het stedelijk gebied werd gekozen voor gebundelde deconcentratie, voor het landelijke gebied werd sterker dan voorheen ingezet op het beschermen van het cultuurlandschap. Naast de economische gebruikswaarde kreeg de belevingswaarde van het

³¹⁷ *Evaluatie landbouwwijziging, Lei* (Den Haag 2007) 23.

³¹⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3672.

³¹⁹ *Nota inzake de ruimtelijke ordening*, 25.

³²⁰ *Tweede nota inzake de ruimtelijke ordening*, 60, 68 en 71.

³²¹ *Tweede nota inzake de ruimtelijke ordening*, 101-103.

³²² *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Oriënteringsnota*, 32.

landschap in zijn totaliteit meer waardering.³²³ In de praktijk betekende dit dat het aanpassingsproces van de agrarische sector, om tot een hogere productiviteit en rendement te komen, plaats vond in een periode waarin tegelijkertijd door andere partijen een steeds groter beslag werd gelegd op het landelijk gebied. De groeiende behoefte aan ruimte voor recreatie, het behoud van milieu en landschap, van behoud van open groene ruimtes in een steeds meer verstedelijkt landschap, kwamen op gespannen voet te staan met de ontwikkeling van een agrarisch productielandschap.³²⁴

Het Plan Buitengebied werd in dezelfde periode ontwikkeld als de *Oriëntatienota*. Het toegenomen belang van natuur en milieu en de veranderingen in het denken in de planologie, is in het plan, qua opzet en aanpak, herkenbaar. Uit het stuk komt naar voren dat in het ambtelijk apparaat de kennis aanwezig was om de lokale planvorming in lijn met de landelijke zienswijze op te zetten. Het plan opende bijvoorbeeld met een uitgebreide gebiedsbeschrijving zoals dat usance was geworden.³²⁵ De beschrijving weerspiegelde de toenemende bemoeienis van de provinciale, maar vooral van de landelijke overheid met het voorschrijven van een wettelijk kader waaraan lokale bestemmingsplannen moesten voldoen. Het college had de taak om hier invulling aan te geven. Waar voor de landelijke overheid de belangen van de agrarische sector en die van de natuurbescherming ondertussen 'althans in woord op gelijk niveau werden geplaatst'³²⁶, werd deze stap in Ede op lokaal niveau nog niet gezet. In Ede werd lang vastgehouden aan het oude beleid van zo weinig mogelijk ingrijpen door de lokale overheid in de agrarische sector.

Landelijk gezien deed zich in de agrarische sector voor wat Huigen en Strijker in 1998 de-ruralisatie van het platteland noemen.³²⁷ De boer trok zich steeds meer terug op zijn erf en de contacten met de burgerij werden schaarser. Tegelijkertijd groeide de agrariër uit tot een van de vele producenten in Nederland: een producent van goederen, die door grootschaligheid, intensivering en wijze van productieverhoging als een bedreiging van de schaarser wordende natuur en van schaarser wordende grondstoffen werd beschouwd. De agrariër werd in het buitengebied één van de gebruikers van de groene ruimte naast anderen die in toenemende mate hun aanspraken deden gelden. Het platteland werd langzaam van iedereen. Bij deze visie kunnen twee kanttekeningen worden geplaatst. Allereerst kan de vraag opgeworpen worden of dit ook opgaat voor Ede. In Ede was zeker vanaf het einde van de negentiende eeuw veel van Edese landbouwbedrijven kleinschalig van aard. Deze kleine boeren pasten al enkele generaties succesvol de strategie toe, om met inkomsten vanuit andere arbeid het bedrijfsinkomen aan te vullen. Op deze wijze waren zij in staat om als kleine boer te overleven en bleven zij ook met één been in de samenleving staan. Wat wel voor Ede opgaat, was dat de komst van veel mensen van elders de traditionele verbondenheid tussen de dorpsbevolking en de boeren meer onder druk zette. Ede trok vanouds relatief veel nieuwe bewoners vanuit de Randstad aan. Maar voor Ede geldt, evenals voor Nederland als geheel, dat de meeste mensen vrij honkvast zijn.³²⁸ Zo was tussen bijvoorbeeld 1972 en 1980 1/6 tot 1/7 van de nieuwe inwoners afkomstig uit een van de buurgemeenten.³²⁹ (figuur 3.1)

³²³ *Derde nota over de ruimtelijke ordening, Oriënteringsnota*, 19.

³²⁴ Kamphuis, e.a., *Platteland*, 15.

³²⁵ De dossieropbouw voor het archief wijzigt rond deze tijd. Dit dossier s bevat niet de gebruikelijke stukken waarin het proces te volgen is hoe het raadsvoorstel tot stand is gekomen. Het dossier bevat alleen nog de stukken vanaf het moment dat het plan ter visie is gelegd. Navraag bij het archief leerde dat dit conform de archiefwet is.

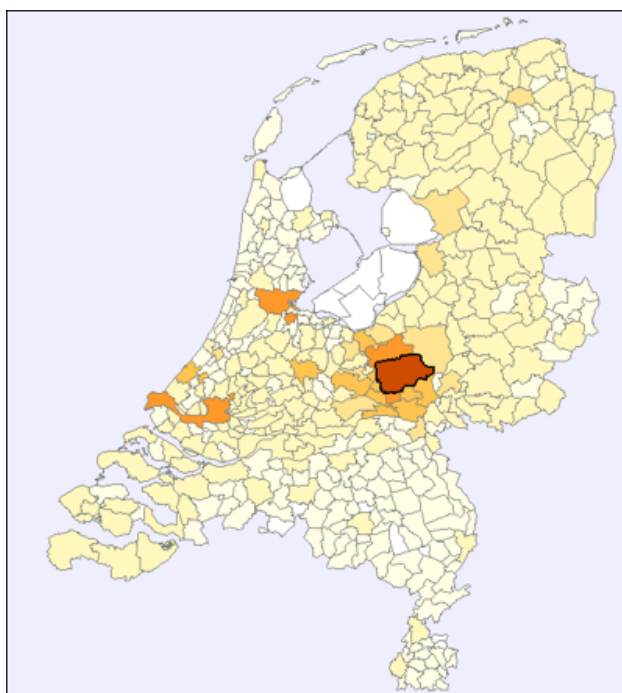
³²⁶ E. Karel, *Boeren tussen markt en maatschappij. Essays over effecten van de modernisering van het boerenbestaan in Nederland (1945-2012)* (Groningen/Wageningen 2013) 161-162.

³²⁷ P.P.P. Huigen en D. Strijker, *De relatie tussen landbouw en samenleving: een proces van afstoten en aantrekken. Essay voor de verkenning "Veranderende relatie tussen landbouw en maatschappij op weg naar 2015"* (Den Haag 1998) 13-14. <http://edepot.wur.nl/117772> (13 augustus 2013). <http://www.meertens.knaw.nl/cms/en/nieuwsbriefteksten/nieuwsbriefuitgelicht/144412-nederlanders-zijn-verknocht-aan-hun-eigen-regio> (13 februari 2014)

³²⁸ Onderzoek van het Meertens Instituut toonde in 2007 aan dat Nederlanders vrij honkvast zijn. We blijven relatief dicht bij onze ouders en grootouders wonen. 'Zolang kinderen bij hun ouders wonen is de gemiddelde afstand tot de grootouders in Nederland 22 kilometer. Als ze zelf een gezin stichten wordt die afstand iets groter en loopt die op tot gemiddeld zo'n 35 kilometer. Maar de helft van de kinderen woont minder dan 6 km van de grootouders wat later oploopt tot 14 km. Dat laat zien dat we in Nederland over relatief kleine afstanden verhuizen'. <http://www.meertens.knaw.nl/cms/en/nieuwsbriefteksten/nieuwsbriefuitgelicht/144412-nederlanders-zijn-verknocht-aan-hun-eigen-regio> (13 februari 2014).

³²⁹ In deze berekening is Wageningen buiten beschouwing gelaten omdat de vele werknemers van de Landbouwniversiteit die in de gemeente Ede gingen wonen de getallen onzuiver maken, omdat zij veelal oorspronkelijk van buiten Wageningen afkomstig waren. *Ede in cijfers*, 1981 (Ede 1981) 82.

Figuur 3.1 Geboortegemeente van inwoners van Ede die in 2007 tussen de 30 en 50 jaar oud waren

Bron: www.meertens.knaw.nl/migmap/ (20 juni 2014)

De tweede kanttekening die bij de visie van Huigen en Strijker kan worden geplaatst, is de relativisering die Kooij al in zijn oratie in 1999 maakte. Een van de mythen van de groene ruimte is, dat 'het platteland tot aan de twintigste eeuw uitsluitend agrarisch is geweest'. Volgens Kooij worden ten onrechte de ontwikkelingen in de twintigste eeuw op het verleden geprojecteerd, 'de multifunctionaliteit van het platteland is van alle tijden'.³³⁰ Dit gaat zeker op voor Ede. Het agrarische buitengebied van Ede is pas in de loop van de eeuwen en vooral in de negentiende eeuw uitgebreid. Tegelijkertijd vestigden zich in het gebied, naast de oude adel, niet alleen nieuwe rijken, met hun buitens en uitgestrekte landgoederen op de Veluwe, door aankoop van domeingronden, maar kwamen er ook kostscholen, herstellingsoorden, oefenterreinen voor Defensie, gevolgd in de eerste helft van de twintigste eeuw door recreatieve uitspanningen als openluchttheaters, buitenzwembaden en kampeerterreinen. Je kunt zeggen dat pas met de functionalistische aanpak van Lammers het agrarische buitengebied voor het eerst een exclusieve agrarische gebruikswaarde is toebedeeld. Het gemeentebestuur heeft dit exclusieve gebruik van het buitengebied voor agrarische doeleinden overgenomen en er lang aan vastgehouden. Wat niet vreemd was voor een plattelandssamenleving waarin vlak na de oorlog nog 32 procent van de beroepsbevolking werkzaam was in de landbouw.³³¹ Het belang van de agrarische achterban voor de confessionele partijen, waarvan ARP en CHU de bepalende partijen in het college waren, was groot. Laten we kijken of het toenemende milieubewustzijn, zoals dat eind jaren zestig, begin jaren zeventig, in de samenleving sterker werd, consequenties heeft gehad voor de Edese politiek ten aanzien van het ruimtelijke beleid.

Veranderingen en constanten

Ook het Plan Buitengebied veroorzaakte, net zo als twintig jaar daarvoor het Plan in hoofdzaak, veel maatschappelijke onrust. Oorzaak was de toenemende spanning, die ontstond tussen de economische activiteiten in het buitengebied en het groeiende maatschappelijke verzet tegen de schadelijke gevolgen van deze ontwikkelingen voor natuur en landschap. De bescherming van de Veluwe was al lang geen punt van discussie meer. Begin jaren zeventig jaren was de milieuproblematiek 'pièce de resistance' geworden. Het klassieke moderniseringsverhaal was in duigen gevallen. Aan het verhaal van voortdurende vooruitgang en welvaarts groei bleken negatieve

³³⁰ P. Kooij, *Mythen van de groene ruimte*, oratie 10 juni 1999 Wageningen. 25. <http://edepot.wur.nl/235413> (15 mei 2013).

³³¹ www.volkstellingen.nl, zie Volkstelling 1947, Beroepentellingen B6. (21 februari 2014).

aspecten te zitten, ook lokaal. Zo werd voor veel inwoners in de gemeente Ede de vuilstortplaats in Wekerom een steen des aanstoots. En mocht de Edese begraafplaats wel uitgebreid worden ten koste van het Edese Bos? Maar het grote discussieonderwerp in het bestemmingsplan voor het buitengebied was de invulling van het agrarische gebied.

Het ontstaan van de intensieve veehouderij in, onder meer de Gelderse Vallei, was een logisch gevolg van het nationale landbouwbeleid. In de jaren vijftig was de heersende opinie onder landbouweconomen nog dat op een klein boerenbedrijf weliswaar de melkveehouderij de boventoon voerde, maar dat het aandeel van het pluimvee en de varkens in de bedrijfsvoering zou toenemen tot zo'n 40 procent. Eind jaren vijftig werd de boeren geadviseerd zich te gaan specialiseren. De keuze om alleen verder te gaan in de varkens- of pluimveehouderij had als voordeel dat hiervoor geen cultuurgrond nodig was. Het benodigde voer kon worden ingekocht. Zo werd in 1961 de beperking opgeheven dat de omvang van de kippenstapel gekoppeld was aan de beschikbare cultuurgrond per bedrijf.³³² De uitbreiding van de bedrijfsgebouwen en van de veestapel werden niet meer afgeremd door te weinig of geen grondbezit. Met financiële steun van de veevoederindustrie konden na de oorlog vele boerenzoons het ouderlijk bedrijf, ondanks het gebrek aan grondbezit, niet alleen voortzetten, maar ook moderniseren. De intensieve veehouderij kon zich verder ontwikkelen door technische innovaties, de voortdurende aanvoer van goedkoop veevoer, en de voortgaande schaalvergroting en specialisatie. Het boerenbedrijf werd onderdeel van wat de 'agribusiness' keten zou gaan heten. De aantallen (pluim-)vee bleven toenemen. Door het gebrek aan grond werd de mestproblematiek acuut en raakte het leefmilieu aangetast.³³³ In haar ontwikkeling kon de Gelderse Vallei niet alleen profiteren van de A12 en het spoor, maar was het ook via de haven van Wageningen goed verbonden met de Rotterdamse haven. De ontwikkelingen in de Vallei stonden in een lange traditie. Al aan het einde van de negentiende eeuw kende bijvoorbeeld Ede een slachterij waar wekelijks duizend varkens werden geslacht, om vervolgens naar het buitenland te worden geëxporteerd.³³⁴

In de Vallei had de gestage uitbreiding van de intensieve niet-grondgebonden veehouderij steeds sterker haar stempel op het landelijk gebied gedrukt, waarbij het gebiedseigene van het landschap niet, zoals in vele andere delen van Nederland, door de ruilverkavelingen was aangetast. Wellicht is dit, in combinatie met het niet-grondgebonden karakter van de intensieve veehouderij, een verklaring voor het gegeven dat het verzet tegen de veranderingen in de bedrijfsstructuur in Ede pas ontstonden op het moment dat de milieueffecten van het productieproces meer zichtbaar werden. De ruilverkavelingen gaven elders in Nederland veel eerder aanleiding tot maatschappelijk verzet.³³⁵ Eind jaren zestig, begin jaren zeventig, nam landelijk en lokaal het milieubewustzijn in de samenleving toe. Naast de veel oudere en wat meer traditioneel ingestelde natuurbeschermingsorganisaties, werd in 1972 de Stichting Natuur en Milieu opgericht. In het zelfde jaar volgde in Ede de oprichting van de Stichting Milieuwerkgroepen. In de gemeenteraad zou eerst de PPR en later Progressief Ede het hardst van leer trekken, maar een meer kritische houding tegenover de omgang met natuur en milieu beperkte zich niet tot deze partijen. Vooral binnen de PvdA werd aan het begin van de jaren zeventig milieu een punt van aandacht. Hoe zeer milieu een actueel thema was geworden in de lokale politiek werd ook duidelijk op het moment dat het college het nieuwe bestemmingsplan voor het buitengebied ter visie legde.

Het college liet in haar ontwerp 'Bestemmingsplan Buitengebied' zien welke keuzes zij, in het dilemma groei versus milieu en landschap, wenste te maken.³³⁶ Het landelijke en provinciale beleid van bescherming van de Veluwe werd, vrijwel zonder uitzondering, gevolgd. Wel vormden de belangen van de recreatieve ondernemers voor het gemeentebestuur een lastig onderdeel. In het algemeen worden in de literatuur de jaren zeventig van de twintigste eeuw aangewezen als de periode waarin het platteland veranderde in een multifunctionele ruimte. Voor de oudere recreatiegebieden zoals de Veluwe gold dit al voor de oorlog, maar werd dit zeker in de loop van de jaren vijftig, toen de groene ruimte door nieuwe gebruikers in toenemende mate werd opgeëist, nog sterker. Ede kende al vanaf het einde van de negentiende eeuw de komst van dagjesmensen en pensiongasten. 'Het verlangen naar landelijkheid'³³⁷ bracht in de negentiende eeuw ook nieuwe bewoners naar de Veluwe die een huis(je) kochten of lieten bouwen in Bennekom, Ede, Lunteren of

³³² J. Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw, 1500-2000* (Amsterdam 2008) 514-524.

³³³ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 514-524.

³³⁴ Z. de Nooy, 'De Engelsche Stoom-Varkensslachterij en Zouterij', *De Zandloper*, 3 (2008) 11-19.

³³⁵ Andela, *Kneedbaar landschap*.

³³⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3672. Bestemmingsplan buitengebied. Zie ook STA 3673 en STA 3674.

³³⁷ Montijn, *Naar buiten*, 19.

Otterlo. Naast hotels kwamen er herstellingsoorden, kindervakantiekolonies en 'kamphuisjes' annex vakantieoord.³³⁸ De komst van steeds meer recreanten en de daardoor stijgende behoefte aan verblijfsrecreatievoorzieningen op de Veluwe, bood de ondernemers de mogelijkheid om een bedrijf op te zetten of om het bestaande bedrijf uit te breiden. Het gemeentebestuur volgde weliswaar het provinciale beleid, waarin het Veluwe massief zo veel mogelijk beschermd werd, maar nam in de individuele gevallen vaak een soepelere houding in tegenover de plannen van de ondernemers. Daarbij schatte het gemeentebestuur de aantasting van de natuur lager in dan de provincie. GS kregen in de jaren zeventig steun vanuit de lokale bevolking in haar verzet tegen de inrichting van nieuwe kampeer- en caravanterreinen aan de rand van het Veluwe massief. Deze terreinen lagen niet alleen aan de rand van de Veluwe, maar (daardoor) ook veelal dicht in de buurt van de dorpen. Deze ontwikkeling werd niet door alle inwoners gewaardeerd. Zo keerden inwoners van Harskamp zich tegen de aanleg van een nieuw caravanterrein dicht bij de dorpskern.³³⁹ Hier vonden natuurbescherming en NIMBY-gedrag elkaar in een vroeg stadium.

Veel grotere belangen speelden bij de invulling van het agrarische landelijke gebied. Naast de agrarische functie werd het gebied meer en meer gewaardeerd vanuit een oogpunt van landschappelijk schoon en recreatieve mogelijkheden. Het college stond voor de keuze of het nieuwe bestemmingsplan voor het buitengebied opnieuw alleen een planologische invulling zou krijgen of dat planologie en milieubeleid door de ontwikkelingen niet langer als gescheiden sectoren behandeld konden worden. Welk standpunt koos het gemeentebestuur in de belangenafweging die hier speelde? Het in het bestemmingsplan voorgestelde beleid, werd als passend gepresenteerd in zowel de *Oriënteringsnota*, als het Voorontwerp Streekplan Veluwe. Hierbij werd een beroep gedaan op de passage uit de *Oriënteringsnota* waarin werd gesteld dat, ondanks de toenemende zorg voor natuur en milieu, een gezonde agrarische bedrijfsvoering niet belemmerd mocht worden. Dit werd als uitgangspunt voor het lokale beleid genomen: de agrarische ontwikkeling moest waar mogelijk ongemoeid gelaten worden. Burgerbewoning in dit gebied moest worden tegengegaan. B en W maakten handig gebruik van de beleidsruimte die geboden werd doordat zowel de nieuwe Landinrichtingswet, als het Streekplan Veluwe, nog in de ontwerpfase verkeerden. In principe werd vastgehouden aan de scheiding van functies, al werd als een van de hoofddoelstellingen van het plan, te weten de bescherming van landschappelijke, natuurwetenschappelijke en cultuurhistorische waarden, en dan met name het voorkomen van aantasting van het Veluwe massief, genoemd. Hiermee continueerde het gemeentebestuur haar beleid. Wederom met als argument dat het landelijke ruimtelijke ordeningsbeleid geen wettelijke mogelijkheden bood om in te grijpen in de bedrijfsstructuur. Er werd bewust voor gekozen om geen onderscheid te maken tussen grondgebonden en niet-grondgebonden bedrijven.³⁴⁰ Dit hield in dat geen voorschriften opgesteld werden waarmee de intensieve veehouderij geweerd kon worden uit de meer kwetsbare landschappen. Ondanks dat aan deze bedrijven 'bezwaren' (qua functie en concentratie) waren verbonden, 'hoorden zij thuis in het agrarisch gebied'.³⁴¹

Het zoneringsmodel uit de Derde nota werd wel overgenomen. Dit bood de mogelijkheid beperkingen op te leggen aan bedrijfsuitbreiding. Echter 80 procent van de bedrijven werd in de lichtste categorie ingedeeld. De zwaarste categorie, waarvoor geen enkele uitbreiding toegestaan werd, werd opgelegd aan die gronden die in de nabije toekomst voor woningbouw bestemd waren. De door het Landbouwschap verrichte bedrijfsinventarisatie, op basis waarvan de categorieëndeeling plaatsvond, was door de lange duur van het ontwerpproces op het moment van toepassing al achterhaald en bood zo allerlei ongewenste uitbreidingsmogelijkheden, zelfs op percelen waar ondertussen het agrarische bedrijf al was beëindigd.

Als laatste hield B en W zich het recht voor om in een aantal gevallen via vrijstellingsbevoegdheid van het gevoerde beleid af te wijken. Het college heeft 'destijds bewust voor de vrijstellingsbevoegdheid (is) gekozen om te bewerkstelligen dat de beslissing omtrent

³³⁸ Veel van de monumenten in de gemeente Ede zijn het gevolg van deze 'trek naar buiten', van de wens om buiten te wonen of te recreëren. Zie bijvoorbeeld P. Opmeer, *Ede. Architectuur en stedenbouw. 1850-1940* (Zwolle 2002). W. van Rijsel, ed., *De Born. Zestig jaar groei en verandering* (z.p., z.j.). M. Romein, *Honderd jaar Hora*, Historische Cahiers Ede (Ede 2009). Zie voor verzoeken voor de aanleg/uitbreiding van kampeerterreinen en kamphuisjesterreinen o.a. de besluitvorming rondom het Uitbreidingsplan in hoofdzaak voor de gemeente Ede, GAE, STA 3908 en 4063.

³³⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3716.

³⁴⁰ Ook hier werd verwezen naar de het standpunt van B en W dat RO geen beleidsinstrument was om in te grijpen in de bedrijfsstructuur.

³⁴¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3673, Toelichting behorende bij het bestemmingsplan buitengebied der gemeente Ede, 16.

nieuwvestiging van agrarische bedrijven op gronden met de cat. I (± 70 procent van alle nieuwvestigingen) in handen van het gemeentebestuur zou blijven'.³⁴² Met deze invulling was het college van mening dat voldaan was aan de vraag van de rijksoverheid en de provincie, om naast het agrarische belang meer oog én beleid te hebben voor de bescherming van landschap en milieu. De passage over 'eigen identiteit van het landelijk gebied' uit de *Oriënteringsnota* kreeg in het 'Plan buitengebied' een heel eigen invulling. De bewoners van het buitengebied dreigden volgens het college te veel kind van de rekening te worden nu aan milieu en ecologische/landschappelijke waarden zoveel gewicht werd toegekend. Het was zaak dit tegen te gaan 'of althans de condities te scheppen dat deze eigenheid en identiteit haar eigen ontwikkelingsgang kan doormaken en niet van buitenaf geforceerd wordt veranderd'.³⁴³ Specifiek voor het Edese buitengebied was het 'enigszins afwijkend beeld voor wat betreft leeftijdsopbouw, gezinsgrootte van huishoudens, samenstelling naar kerkelijke gezindte en politieke gezindheid'³⁴⁴ in vergelijking met de bewoners in de bebouwde kom. De SGP had traditiegetrouw veruit de grootste aanhang in het buitengebied rondom de kleine kernen als Wekerom, Harskamp en Ederveen. De omvang van de politieke achterban van de SGP was voor de andere protestants-christelijke partijen een factor om rekening mee te houden. De in het 'Plan buitengebied' gelegde verbinding plattelands bevolking - kerkelijke gezindte – politieke gezindte, toonde aan dat het college zich hiervan bewust was.³⁴⁵

De politieke vertaling van maatschappelijke onrust

Het Plan Buitengebied veroorzaakte veel maatschappelijke deining. Ondanks de hoorzittingen werden 251 bezwaren ingediend. De belangen van de agrariërs en de getalsmatig veel kleinere groep eigenaars van kampeerbedrijven, botsten met de milieubelangen. De milieuorganisaties tekenden onder andere verzet aan tegen de te ruime mogelijkheden die het gemeentebestuur had ingebouwd voor de uitbreiding van agrarische bedrijven, of om zelfs nieuwe (ook mammoetbedrijven) toe te staan. Vooral de vrijstellingsregeling waarmee B en W in Categorie I, zonder tussenkomst van GS vergunningen voor nieuwbouw kon afgeven, riep verzet op en niet alleen bij de milieuorganisaties. Ook het Landbouwschap achtte dit uit juridisch oogpunt niet aanvaardbaar.

Het Gelders Landschap, de Gelderse Milieuraad, de Stichting Milieuwerkgroepen Ede en de Hoofdingenieur Dienst Landinrichting wilden meer beperkingen opgelegd zien aan de toekomstige uitbreidingsmogelijkheden van bestaande en nieuwe bedrijven. Tekenend voor de veranderingen in de samenleving is het verschil met de herkomst van het verzet ten tijde van de besluitvorming over het eerste Plan in hoofdzaak. Toen waren het de agrarische boerenbonden en de grootgrondeigenaren, nu kwam de tegenwind vanuit de milieugroeperingen. De Gelderse Milieuraad, de Stichting Milieuwerkgroepen Ede, maar ook de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten ondergroef de argumenten van het college dat in een bestemmingsplan geen voorschriften mochten worden opgenomen met betrekking tot de agrarische bedrijfsstructuur. Recente uitspraken van de Kroon wezen erop dat het maken van het onderscheid tussen grondgebonden en niet-grondgebonden agrarische bedrijven niet langer strijdig was met de Wet op de Ruimtelijke Ordening. Ook de Hoofdinspecteur van de Dienst voor de Landinrichting stelde een zwaardere indeling van de bedrijven in de vier categorieën voor. Het college wees de voorstellen van de hand.³⁴⁶ Bewust koos het gemeentebestuur ervoor op dit punt niet op de veranderingen vooruit te lopen. Zowel voor de agrarische, als de recreatieve sector, hield het college vast aan een afweging die meer in de lijn van de ondernemers lag. Of zoals in een vertrouwelijke reactie op de bezwaarschriften met betrekking tot de bevoegdheid van de gemeente om onderscheid te maken tussen grondgebonden en niet-grondgebonden agrarische bedrijven, is te lezen:

³⁴² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3715, Hoofdpunten bezwaarschriften bestemmingsplan buitengebied

³⁴³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3673, Toelichting behorende bij het bestemmingsplan buitengebied der gemeente Ede, 19.

³⁴⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3673, Toelichting behorende bij het bestemmingsplan buitengebied der gemeente Ede, 17.

³⁴⁵ Zo behaalde bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1974 de SGP in Ede 9,7 procent van de stemmen, in Bennekom 10,1, tegen 33,5 in Ederveen, 29,5 in Lunteren, 43,6 in Harskamp, en 52,5 procent in Wekerom. GAE, *Ede in cijfers*, 1981. 143.

³⁴⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3715, Hoofdpunten bezwaarschriften bestemmingsplan buitengebied.

*'Het gemeentelijke controle-apparaat zal ook in veel gevallen niet kunnen voorkomen dat een grondgebonden bedrijf op een gegeven moment geheel of ten dele gaat overschakelen op c.q. gaat evalueren naar niet-grondgebonden produktievormen (veredeling). Voorts behoeft het feit dat uit juridisch oogpunt het maken van het bedoelde onderscheid thans wellicht geoorloofd zou zijn, nog niet te betekenen dat er door gemeentebesturen ten volle gebruik van wordt gemaakt.'*³⁴⁷

Nog steeds bestond de wil om de boerenstand in haar wijze van bedrijfsuitoefening zo min mogelijk te hinderen, en indien nodig, de bestaande regelgeving soepel toe te passen, of niet na te leven. Er leek weinig veranderd te zijn, sinds de raadsdiscussie over het al dan niet opleggen van een minimumeis ten aanzien van de perceelgrootte van 1 hectare in het begin van de jaren vijftig. Hoolboom merkte toen in de discussie op, dat in het geval de regelgeving de agrariër te veel beperkingen zou opleggen, er altijd wel een mouw aan te passen was.³⁴⁸

Vanwege de grote publieke belangstelling werd in november 1975 voor de definitieve besluitvorming in de raad over het Plan buitengebied een aparte avond in De Reehorst belegd.³⁴⁹ Tekenend voor hoezeer het buitengebied ondertussen als 'bezit' van iedereen werd gezien, was de grote publieke belangstelling voor deze raadsvergadering. Dit bleek ook uit het grote aantal moties en wijzigingsvoorstellen dat werd ingediend. In totaal vier moties en 50 wijzigingsvoorstellen, geen gebruikelijke gang van zaken. De raad was zich terdege bewust van de commotie die het plan had opgeroepen. Het lukte ook niet om de zaak in een avond af te ronden. Vooral de PvdA zat in een lastig parket. De partij maakte weer deel uit van de coalitie, maar binnen de partij was de laatste jaren het meer progressieve element sterker geworden. Met het verdwijnen van haar voorman Roseboom in 1970, drong dit kritische geluid ook meer door in de raad, ook ten aanzien van het milieubeleid. De fractie wist echter, ondanks de steun vanuit de milieubeweging, en ondanks de steun van de PPR, in de uren durende raadsvergadering, weinig van haar wensen te verzilveren.³⁵⁰ Wethouder J. Redeker³⁵¹ en zijn fractie wisten dat de coalitie zonder de PvdA een nipte meerderheid van achttien stemmen behield. De SGP en Boerenpartij steunden de overige coalitiepartners, zolang het agrarisch belang overeind gehouden werd.

Op de tweede avond, waarop uiteindelijk gestemd zou worden over het collegevoorstel, liet Redeker weten een verklaring af te willen leggen. Hij had al op een aantal punten van het raadsvoorstel in het college een minderheidsstandpunt ingenomen. Nu gaf hij aan met een groot deel van de door de milieubeweging ingebrachte bezwaren mee te kunnen gaan en tegen het collegevoorstel te zullen stemmen. Hij betrok deze positie, omdat hij van mening was dat het college te weinig gehoor gaf gegeven aan de ingebrachte bezwaren. De wethouder had te maken met een achterban, die niet alleen de groei van Ede kritischer benaderde, maar vooral zich keerde tegen verdere uitbreiding van de intensieve veehouderij. De opkomende milieubeweging vond binnen de PvdA gehoor. Hierbij zal zeker een rol hebben gespeeld dat de PvdA-fractieleden, op één uitzondering na, van buiten Ede afkomstig waren. Daarnaast werden de connecties tussen raadsleden en de agrarische beroepsgroep spaarzamer, juist in dit tijdvak verdwenen ook de agrariërs uit de raad. Tevens was buiten wonen geen boerenaangelegenheid meer. Wonen in een boerderijtje, in plaats van in een rijtjeshuis, was in de jaren zeventig voor velen een ideaal en werd zeker ook gekoesterd door degenen die niet van het platteland afkomstig waren. Deze bewoners kwamen in het verzet tegen de industriële, grootschalige aanpak, die binnen de intensieve veehouderij op dat moment veel dominanter zichtbaar werd in het landschap.

Het was aan de CHU/ARP en de VVD om de oppositiepartijen niet van zich te vervreemden. Wielenga, als fractievoorzitter van de gezamenlijke fractie van CHU en ARP, moest voorkomen dat vooral de SGP voordeel zou behalen bij de fractie die in de coalitie zichtbaar was geworden. Hij maaide in het debat meteen het gras voor de voeten van de SGP'er Soetendaal weg, door in zijn verdediging van het collegevoorstel het argument te gebruiken, dat de macht van de overheid begrensd moest blijven. De door de milieubeweging zo bepleite aparte regelgeving voor de landbouw

³⁴⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3715, Hoofdpunten bezwaarschriften bestemmingsplan buitengebied, 3.

³⁴⁸ Zie de subparagraaf 'Minimaal 1 hectare perceelsomvang voor een nieuw agrarisch bedrijf', en specifiek de uitspraak van Hoolboom (noot 60).

³⁴⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3672. Kopie raadsnotulen 12 en 13 november 1975 en alle ingediende amendementen.

³⁵⁰ Het enige PPR raadslid moest wegens ziekte verstek laten gaan. Limonard heeft enige tijd later de politiek om gezondheidsredenen moeten verlaten.

³⁵¹ De PvdA maakte na de verkiezingen van 1974 weer deel uit van het college. Zie ook het derde hoofdstuk.

en voor de natuurgebieden, druiste volgens hem in tegen de overtuiging, dat de mens als rentmeester van de schepping verantwoordelijk was voor het totaal. Gods schepping vormde een 'harmonisch geheel' en vanuit dit gezichtspunt paste het niet om voor de verschillende onderdelen een van elkaar afwijkend beleid op te stellen. Met andere woorden, bescherming van het agrarische belang was in goede handen bij de CHU en ARP.

Coalitiepartner VVD steunde het collegevoorstel zonder wezenlijke kritiek te uiten. Volgens fractievoorzitter G. Koster mocht het platteland geen speeltuin worden voor de niet-agrariër. De Hinderwet belemmerde al te vaak de boeren in hun uitbreidingsplannen. De partij liet zich kennen als een partij, die voor het ondernemerschap opkwam. Zijn voorstel om het gebruik van voormalige boerderijen voor niet agrarische bewoning beperkingen op te leggen, kreeg de volle steun van alle confessionele partijen én van de Boerenpartij. Wie niet tegen de stank kon, had in de opinie van de Boerenpartij, niets in het buitengebied te zoeken. Koster legde echter, evenals Bijhouwer dertien jaar eerder, de vinger op de zere plek: de boeren hadden vaak zelf het 'paard van Troje' binnengehaald.³⁵² Het college was zich van dit probleem bewust. Door bedrijfsbeëindiging kwamen boerderijtjes in handen van de hoogste bidder, veelal geen agrariër.³⁵³ Een verbod op burgerbewoning zou de verkopende partij schaden. Op dit punt botste het algemeen agrarisch belang met het individuele belang van de agrariër. Wethouders Alberts kon niets anders doen dan een oproep te doen om, bij de verkoop van het agrarisch bedrijf, de belangen van de eigen beroepsgroep goed voor ogen te houden. Hoe kritisch de confessionele partijen en de Boerenpartij stonden tegenover de rol van de nieuwe milieuprofessionals in de ruimtelijke planvorming, kwam naar voren in de uitspraak van de CHU'er Broekhuis: 'De ecooloog is een gepofbroekte heer, die op een uitzonderlijk mooie dag naar een paar uitzonderlijk mooie planten komt kijken'.³⁵⁴ Een uitspraak die tekenend was voor de verwijdering die in de jaren zeventig ontstond tussen de agrarische sector en de milieubeweging. In Ede kon de boerenstand daarbij nog duidelijk rekenen op steun van de traditioneel pro-agrarische partijen.

Deel van een groter geheel: waar zit de lokale manoeuvreerruimte?

De centrale vraag in dit hoofdstuk is hoeveel ruimte een lokale overheid nog had om haar eigen keuzes te maken in de ruimtelijke ordening. De provinciale, maar vooral de landelijke beleidslijnen verkleinden de manoeuvreerruimte van een gemeentebestuur steeds meer. Weliswaar werd in de *Vierde nota ruimtelijke ordening* een grotere verantwoordelijkheid gelegd bij de lagere overheden, maar de druk om het lokale beleid in te vullen, conform de landelijke regelgeving, nam toe. Daarnaast zorgden de effecten van het moderniseringsproces er ook voor dat de verschillende beleidsterreinen zowel horizontaal, als ook verticaal, steeds minder onafhankelijk van elkaar konden worden ingevuld. Het gemeentebestuur van Ede had zich lange tijd kunnen verschuilen achter het landelijke landbouwbeleid, maar het kenmerkende aspect van modernisering, namelijk de verwevenheid van de afzonderlijke ontwikkelingen, manifesteerde zich ook op dit terrein. Landbouw en milieu konden (wereldwijd) niet meer als afzonderlijke grootheden worden beschouwd. Ook Ede ontliet niet de gevolgen van deze steeds sterkere verwevenheid. De keuze van het college, gesanctioneerd door de raad, om het milieubeleid buiten het bestemmingsplan te houden, botste eerst met GS en liep uiteindelijk schipbreuk op de Kroon. Het plan werd maar gedeeltelijk goedgekeurd. GS keurden weliswaar na 'zorgvuldig beraad met aarzeling' de agrarische bestemmingen goed, maar hadden moeite met de toegepaste indeling in categorieën. Het gemeentebestuur kreeg de opdracht om, nadat het Streekplan Veluwe zou zijn aangenomen, de agrarische gebieden opnieuw te waarderen. GS gaven daarbij aan dat ongebreidelde uitbreiding van de agrarische bedrijven, zoals die nu in het Plan Buitengebied waren opgenomen, door GS onwenselijk werden geacht. Verder was de provincie

³⁵² De landschapsarchitect en hoogleraar te Wageningen, Bijhouwer, had in de aanloop naar de raadsbespreking van het Kernplan 1964 op een voor de inwoners bedoelde informatieavond uitleg gegeven over het hoe en waarom van bestemmingsplannen. Hij had toen al aangegeven dat de agrarische sector door zelf burgerbewoning in het buitengebied te stimuleren haar eigen positie ondergroef. De gewoonte om voor ouders of kinderen door splitsing van het perceel een woning mogelijk te maken, was in delen van de gemeente Ede vrij wijdverspreid en geliefd.

³⁵³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14850, gemeenteraadsnotulen 12 november 1975, XIV-46. Alberts haalde de Provinciale Landbouwkundige dienst aan: tot 1980 zouden in Gelderland nog 3800 kleine agrarische bedrijven worden beëindigd, waarmee 12% van de boerderijen in aanmerking kwam voor burgerbewoning.

³⁵⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14850, gemeenteraadsnotulen 12 november 1975, XIV-51, Broekhuis citeerde uit: *Ons Platteland*, 25 oktober 1975

voorzitter van de inzet van een landschapsdeskundige.³⁵⁵ Een voorstel waarvan de directeur Gemeente Werken, Dercksen, het nut niet inzag. Zijns inziens was er voldoende deskundigheid aanwezig in de welstandscommissie. De agrariër moest ook niet te veel aan banden gelegd worden wanneer hij zijn bedrijf wilde uitbreiden.³⁵⁶ Uit de reactie van GS op het plan kwam de oude belangentegenstelling duidelijk naar voren. GS stelde zich veel meer beschermend op ten aanzien van de natuur en het milieu dan het gemeentebestuur. Zo werd ook bezwaar aangetekend tegen de toekenning van de bestemming 'landgoed' aan een drietal gebieden ten noorden van de Driesprong (gelegen vlak boven het dorp Ede) en ten zuiden van het dorp Ede. Deze bestemming tastte volgens GS, het daar aanwezige parklandschap aan.³⁵⁷

Het plan sneuvelde uiteindelijk bij de Kroon.³⁵⁸ De uitspraak van de Kroon was in lijn met de bezwaren van GS en in wezen honoreerde de Kroon ook de argumenten van de fracties van de PvdA en de PPR en van de milieubeweging, die in 1975 tegen het plan waren ingebracht. De inventarisatie van bestaande reële agrarische bedrijven, verricht door het Landbouwschap en begonnen in 1969, was in 1975 achterhaald en kon niet meer als basis voor het plan worden gebruikt. Daarnaast werd een veel striktere regelgeving voor uitbreiding van agrarische bedrijven voorgeschreven. Het argument, dat op gemeentelijk niveau milieubeleid niet langer als losstaand van de inrichting van de ruimtelijke ordening beschouwd kon worden, werd door de uitspraak van de Kroon bevestigd. Daarvoor waren de milieueffecten van de intensieve veehouderij te groot geworden. Beleid op dit terrein kon niet langer aan alleen de gemeentelijke overheid overgelaten worden. De uitspraak van de Kroon hield in dat er een nieuw plan moest komen. Dit werd het Interim-plan Buitengebied 1988, bedoeld als overbrugging. Ondertussen zou worden gewerkt aan een plan waarin de visie op de totale ontwikkeling van Ede uitgewerkt zou worden. In het interimplan werden op basis van een nieuwe inventarisatie alleen nog (beperkte) uitbreidingsmogelijkheden toegekend aan reële agrarische bedrijven. Het plan werd in juni 1988 door de raad aanvaard, maar begin februari 1989 slechts gedeeltelijk goedgekeurd door de provincie. GS vonden dat nog steeds te ruime uitbreidingsmogelijkheden voor agrarische bedrijven werden toegestaan, wat ondertussen ook in strijd was met de, in de tussentijd vastgestelde, nationale en provinciale regelgeving.³⁵⁹ In 1988 was ook de vierde nota, *VINO*, verschenen, waarin expliciet een koppeling werd gemaakt tussen ruimtelijke ordening en milieubeleid. Dit nationale beleid zou de basis moeten worden voor het gemeentelijke Structuurplan waaraan gewerkt werd.

Het Structuurplan 1989: een ommezwaai die discussie oproep

Een jaar later kon het college het Structuurplan 1989 aan de raad aanbieden.³⁶⁰ In dit plan presenteerde het college haar toekomstvisie op ruimtelijk gebied. Het plan getuigde van een ommezwaai in het gemeentelijke beleid, omdat in de uitwerking van het plan erkend werd dat de eigen visie en opvattingen niet langer als uitgangspunt voor het beleid voor het buitengebied konden worden genomen. Het plan bevatte onder meer een lijvig onderzoeksrapport. Dit rapport bood een gedegen onderbouwde inventarisatie van zowel het rijks- als het provinciale beleid. Op basis hiervan werd het gehele grondgebied, zowel ruimtelijk als functioneel, in kaart gebracht en in zones ingedeeld. In dit rapport werd erkend dat de milieuproblematiek, als gevolg van de groei van de intensieve veehouderij,

³⁵⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3675, bevat gedeeltelijke goedkeuringsbesluit GS dd 24 januari 1977.

³⁵⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3675 Reactie Dercksen, dd 4 april 1977 op onthouden gedeeltelijke goedkeuring GS van het bestemmingsplan 'Buitengebied'. In deze tijd speelde bijvoorbeeld ook de bouw van silo's. Het gemeentebestuur had in het plan de mogelijkheid opgenomen om vrijstelling te kunnen verlenen voor de bouw van silo's tot een hoogte van 20 meter. GS wenste dit niet toe te staan in die gebieden met bestemming agrarische doeleinden II en III. (zie reactie GS dd 24 januari 1977) op het bestemmingsplan 'Buitengebied'.

³⁵⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3675 Gedeeltelijke goedkeuring bestemmingsplan buitengebied door GS dd 24 januari 1977. Ook werd onder meer goedkeuring onthouden aan een de toewijzing kampeerterreinen, de uitbreiding van de vuilstortplaats in Wekerom, en de uitbreiding van de begraafplaats ten noorden van het dorp Ede. Alle onthoudingen betreffen de toewijzing van bestemmingen die een aantasting zouden betekenen van het bestaande natuurgebied.

³⁵⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3672 en 3676. STA 3676 bevat zowel de uitspraak van de Kroon als de correspondentie inzake dit besluit.

³⁵⁹ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 18709.

³⁶⁰ GAE, studiezaal, DAC Str. 08, Structuurplan 1989.

de lokale context duidelijk ontstegen was. Voor de Gelderse Vallei moest, wat betreft uitbreidingsmogelijkheden van bedrijven, een onderscheid worden gemaakt tussen grondgebonden en niet-grondgebonden bedrijven. De conclusie was dat een verdere uitbreiding van de intensieve veehouderij als onaanvaardbaar moest worden beschouwd. Om de ontstane milieuproblematiek aan te kunnen pakken was voor de Gelderse Vallei een herinrichtingsplan noodzakelijk.

De noodzaak om een herinrichtingsplan op te stellen, werd in de inleiding gepresenteerd als een onontkoombaar besluit, dat het gemeentebestuur al had genomen ook al zou de *Vierde nota ruimtelijke ordening* op dit terrein nog geen duidelijkheid hebben geboden. Pas op pagina 41 van het Structuurplan werd duidelijk dat het gemeentelijk verzoek bij de Rijks Planologische Dienst om subsidie voor een herinrichtingsplan voor de Gelderse Vallei, niet een eigen initiatief was, maar het gevolg van rijksbeleid. De gemeente werd door landelijke wet- en regelgeving gedwongen een actief beleid inzake de agrarische bestemmingen op te zetten. Al in het Structuurschema Landinrichting uit 1984 was de Gelderse Vallei tot disharmoniegebied verklaard en was het gebied op het voorbereidingsschema voor landinrichting geplaatst. Uit het gemeentelijke Structuurplan wordt duidelijk waar de problematiek lag. Van de totaal 1650 reële bedrijven behoorde twee-derde tot de intensieve veehouderij (exclusief bedrijfjes kleiner dan 10 SBE). En 70 procent van deze 1650 bedrijven was kleiner dan 130 SBE, waarbij een vijfde behoorde tot de categorie 10 tot 30 SBE.³⁶¹ Volgens een berekening van het Landbouw Economisch Instituut, uit 1981, was 130 SBE de norm voor het werk van één arbeidskracht op een agrarisch bedrijf. In dat jaar voldeed voor heel Nederland 57 procent van de bedrijven niet aan die norm. In 1985 werd deze norm opgehoogd tot 150 SBE.³⁶² De gemeente Ede telde dus nog veel kleine boerenbedrijfjes, wat samenhang met de opkomst van de intensieve veehouderij. In afwijking van de landelijke trend nam tussen 1980 en 1985 in Ede het aantal bedrijven ≤ 10 SBE zelfs nog toe. De veestapel was voortdurend gegroeid, maar de grenzen van de draagkracht van het milieu waren bereikt. De gemeente stond voor de taak haar beleid te herformuleren. De mogelijkheid, die de rijksoverheid bood om in aanmerking voor subsidie te komen voor het opstellen van een voorbeeldplan (de cascoplannen), werd in het Structuurplan overgenomen als een goede optie om een nieuw bestemmingsplan voor het buitengebied op te stellen. Uit de notulen van de raadsvergadering, waarin het plan ter goedkeuring aan de orde kwam, zou duidelijk worden hoe zwaar deze beleidswijziging voor het college was.

Veel minder problematisch lag de invulling van het beleid ten aanzien van de Veluwe. Hier werd het beleid uit 1975 verder doorgetrokken. In lijn met het landelijke, maar vooral het provinciale beleid dat al in de jaren vijftig deze lijn had uitgezet, werd ingezet op verdere vrijwaring van het hart van het Centraal Veluwe Massief van verstoring door massatoerisme. Geen verdere uitbreiding van verblijfsrecreatie. Waar nodig verplichte verplaatsing van kampeerbedrijven naar buiten, en ruimere mogelijkheden om recreatie in het overige buitengebied te stimuleren. Evenals Janssen voor Zuidoost-Brabant constateerde, kan ook voor Ede worden vastgesteld dat het platteland in toenemende mate geclaimd werd voor recreatief gebruik. Daarmee werd ook boerenland als recreatiegebied voor bepaalde activiteiten opgeëist. Dit betekende een duidelijke breuk met het gemeentelijke beleid uit het verleden.

Het Structuurplan beperkte zich niet tot het buitengebied, maar hield een toekomstvisie voor de hele gemeente in. Met betrekking tot de dorpskernen werd in het Structuurplan het beleid gepresenteerd als synchroon aan het bovengemeentelijke beleid. Maar op subtiële wijze werden de accenten, evenals in het verleden, net even anders gelegd. Vanuit de nota's Ruimtelijke Ordening werd ingezoomd op de positie van Ede: een gemeente die een onderdeel was van de Centrale Stedenring, pal gelegen op de internationale transportas tussen het westen en het Ruhrgebied. De voordelen van deze positie werden sterk benadrukt. Ede werd met verve een rol toebedeeld als een van de drie stedelijke centra waarin het vestigingsoverschot van Centraal Veluwe zou moeten worden opgevangen, waardoor verdere suburbanisatie op de Veluwe aan banden gelegd zou kunnen worden. Dat in de rijksplannen én zeker in de streekplannen Arnhem als dé centrale opvangplaats was aangewezen, hield voor Ede in dat 'in verband hiermee rekening gehouden (werd) met enige overloop naar Arnhem, Zwolle en Lelystad' (onderstreping JRB).³⁶³ In hetzelfde jaar waarin dit Structuurplan op tafel werd gelegd, werd Ede in de gemeentelijke informatiegids voor het eerst als Ede-Stad aangeduid.³⁶⁴ Dat Ede in de visie van het college uit zou moeten groeien tot een stad, is al vanaf de

³⁶¹ GAE, studiezaal, DAC Str 08, Structuurplan 1989, 26, 46. SBE staat voor standaardbedrijfseenheden. Dit zijn de door het Landbouw-Economisch Instituut berekende verhoudingsgetallen, die een beoordeling mogelijk maken van de productieomvang van het gehele bedrijf, als ook van de van de afzonderlijke productierichtingen.

³⁶² J.D. van der Ploeg, *De virtuele boer* (Assen 2001) 282.

³⁶³ GAE, studiezaal, DAC Str. 08, Structuurplan 1989, 10

³⁶⁴ GAE, leeszaal. *Gemeentelijke Infogids 1989*.

beginjaren zestig uit de raadsvoorstellen en de raadsdebatten op te maken. Een visie waarin duidelijk werd, wat onder een stad werd verstaan en welk voorzieningenniveau daar bij hoorde, bleef afwezig en was evenmin te vinden in dit Structuurplan.

Hoe werd dit plan in de raad ontvangen?³⁶⁵ Waren de standpunten die de raadspartijen in 1975 bij het debat over het Plan Buitengebied verder geëvolueerd? Kon de landbouwsector nog steeds rekenen op steun van een raadsmeerderheid? En hoe stonden de raadspartijen tegenover de groeiambitie van het college? We kijken eerst naar het onderdeel landbouw, vervolgens naar het natuurbeleid, en sluiten af met de meningen in de raad ten aanzien van de groei van Ede. Het Structuurplan werd verdedigd door wethouders Alberts, verantwoordelijk namens het CDA voor de ruimtelijke ordening. Het college was in 1986 uitgebreid met de RPF/GPV en werd verder gevormd door het CDA, de PvdA en de VVD. De fracties van het CDA, de SGP en Gemeente Belangen bleven vasthouden aan het standpunt, dat de gemeente geen extra beperkingen mocht opleggen aan de agrarische sector bovenop maatregelen die voortvloeiden uit het landelijk beleid. Dit standpunt werd door wethouder Alberts volmondig ondersteund. Expliciet verdedigde hij het oude standpunt dat het niet aan de gemeente was landbouwpolitiek te bedrijven. Er werden door andere (overheids-)instellingen voldoende initiatieven ontplooid waarop de gemeente kon wachten en later op kon inspelen. Gezien de omvang van de problematiek en de financiële consequenties van de herinrichting, leek hem dit een verstandige keuze. Wethouder Alberts, zelf niet van boerenafkomst, stond bekend om zijn betrokkenheid bij de boerengemeenschap.³⁶⁶ Het college stelde dat landbouw de hoofdfunctie in de Gelderse Vallei zou moeten blijven, al waren milieu en landschap nevenschikkend geworden. De PvdA-fractie, bij monde van R. Spiegelberg, laakte de afzijdige rol van de gemeente. VVD, PvdA, D'66 en PE stelden zich, in oplopende volgorde, kritisch op ten aanzien van het voorgestelde beleid en spraken zich expliciet uit voor zonering. Wel pleitten alle fracties voor flankerend beleid ter ondersteuning van de boerenstand. Een van de blijvende problemen bleef de toekomstige bestemming van de vrijkomende bedrijfswoningen. De raad stond in meerderheid op het standpunt dat de ex-agrariër mocht blijven wonen, maar wat daarna met het pand diende te gebeuren, bleef een onopgelost probleem. Slopen was een kostbare aangelegenheid, zeker omdat veel panden in een goede staat verkeerden. Het toestaan van permanente burgerbewoning zou echter een bedreiging voor de nabijgelegen agrarische bedrijven betekenen. De strenge bepalingen, die uit de Hinderwet voortvloeiden, maakten in veel gevallen bedrijfsuitbreiding onmogelijk als binnen een straal van 200 meter zich een burgerwoning bevond. Het voorstel van wethouder Alberts, om nieuwe bewoners af te laten spreken dat zij geen bezwaar zouden aantekenen tegen toekomstige bedrijfsuitbreidingen van de burens, had amper een juridische basis. Geen van de raadspartijen had een goede oplossing voor dit probleem, maar het was wel een reëel probleem: ongeveer de helft van alle woningen in het buitengebied werd door niet-agrariërs bewoond.³⁶⁷ Het buitengebied was in de praktijk al lang niet meer een puur agrarisch gebied. En, kunnen we eraan toevoegen, het gebied had vanouds ook nooit zo'n strikte scheiding gekend.

Het natuurbeleid op de Veluwe stond in de raad niet ter discussie. Wel bestond er in de raad reserve tegen de plannen van Defensie op de Ginkel. De Ginkelse heide was bij het ministerie in beeld als mogelijk Compagnie Oefenterrein (COT). Dit betekende dat er veel intensiever op de heide geoefend zou worden. Gebruik van Defensie van de hei als oefenterrein stuitte langzaamaan, zowel binnen de politiek als in de samenleving, op meer bezwaren. In de raadsdiscussie was alleen de SGP niet op voorhand tegen de komst van het COT. Gemeente Belangen en het CDA hadden zo hun reserves. Gemeente Belangen wilde eerst de uitkomsten van de Milieu Effect Rapportage (MER) afwachten. VVD, PvdA, D'66 en PE keerden zich tegen het COT. De noodzaak om een MER te laten opstellen, bood de tegenstanders de mogelijkheid om de confrontatie met B en W op dit punt uit te stellen.

Als derde onderdeel kwamen de groeiplannen voor de gemeente aan de orde. Het college wenste de groei te concentreren op de plaats Ede. Dit besluit werd verdedigd als zijnde in lijn met de landelijke richtlijnen van gebundelde deconcentratie. Het college stelde voor om in de kleine kernen niet meer te bouwen dan nodig was om 50 procent van de natuurlijke aanwas te kunnen huisvesten. In de gemeente bestond een sterke voorkeur van de eigen bevolking om te blijven wonen in het eigen dorp. In alle raadsdiscussies over lokale uitbreidingsplannen kwam dit onderwerp steeds naar voren. De vraag in de buitendorpen was bij voortduring hoger dan er feitelijk werd gebouwd. Nu remde het

³⁶⁵ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 107758 gemeenteraadsnotulen 9 november 1989, agendapunt 4, XI, p. 15-49.

³⁶⁶ Interview mw. T. Ruijsch– Alberts, dochter van wethouder Alberts, dd. 16 oktober 2012.

³⁶⁷ GAE, studiezaal, DAC Str 08, Structuurplan 1989. Van de op dat moment totaal aantal inwoners van de gemeente (90.000) woonden er 14.000 in het buitengebied. Zie pagina 25 en 32 van het Structuurplan.

college de uitbreiding van de buitendorpen nog meer af. Dit plan riep verzet op. Het CDA, de VVD en PE stelden zich zelfs gereserveerd op ten aanzien van een verder groei van Ede als geheel. Een standpunt dat door Alberts op klassieke wijze gepareerd werd door te wijzen op de noodzaak dat ook in de toekomst voldoende werkgelegenheid voor de eigen bevolking veilig gesteld moest worden. Uitbreiding van Ede zou binnen 'de ruit'³⁶⁸ gerealiseerd worden door toepassing van 'inbreiden', pas daarna zou buiten de ruit gebouwd worden.³⁶⁹ Inbreiden was niet een nieuw fenomeen in Ede, net zo min als dat het elders was. Van Lohuizen laat voor de Stationsweg van Ede goed zien dat dit proces al een eeuw gaande was.³⁷⁰ Maar eind jaren tachtig werd het als een oplossing gepresenteerd om verder uitdijen langs de randen van de dorpen en steden te voorkomen. Zo moest, wat in de planologie de 'witte schimmelranden' werden genoemd, bestreden worden. Het gevolg was dat de open ruimte in de bebouwde kom verdwenen. Percelen werden opgedeeld, tuinen werden kleiner en de bebouwing werd meer aaneengesloten. Dit betekende in een landelijke gemeente als Ede dat het open, vaak ook nog groene karakter van de dorpen, werd aangetast. Een kwaliteit die juist bijdroeg aan de aantrekkelijkheid van deze dorpen. Inbreiding werd door een deel van de bevolking dan ook als een verslechtering van het woonklimaat gezien. Maar ook hier zou, evenals in het buitengebied, de individuele eigenaar het lucratieve splitsen van het perceel vaak verkiezen boven het eerbiedigen van de wensen van zijn mededorpsgenoten. De VVD hield, ondanks dat ook deze partij haar reserves had tegen een voortdurende groei van Ede, de optie open om in de toekomst de uitbreiding van de plaats Ede aan de noordkant te laten plaatsvinden. Voor het eerst in jaren kwam deze mogelijkheid weer in beeld. Ondanks de geuite reserves, was het alleen Progressief Ede die concrete beperkende maatregelen bepleitte om de voortdurende groei af te remmen door afschaffing van de vrije vestiging, om de komst van nieuwe inwoners te beperken.

Zoals vaker in de Edese politiek gebeurde, werd aan het einde van het debat het raadsvoorstel, in dit geval het Structuurplan 1989, zonder bijstellingen aangenomen. Twee jaar later werd in opdracht van de Rijks Planologische Dienst door het adviesbureau voor Ruimtelijk Beleid, Ontwikkeling en Inrichting – Rotterdam B.V. (RBOI) een cascoplan voor de Gelderse Vallei opgesteld.³⁷¹ Dit cascoplan beschreef de voorwaarden waaraan een toekomstig bestemmingsplan voor het buitengebied zou moeten voldoen. De complexiteit van het ruimtegebruik, maar ook de sterk toegenomen milieubelasting, dwongen een meer geïntegreerde aanpak af van de verschillende gebruikswaarden van het gebied. Hiermee leek een einde te komen aan een lange traditie binnen de Edese gemeentepolitiek om het buitengebied eerst en vooral als het gebied van de agrariërs te beschouwen. Een opvatting, die na de oorlog als gevolg van het functionalistische denken, vorm kreeg in het eerste bestemmingsplan voor het buitengebied en waar door de confessionele partijen en met steun van de VVD lang aan vastgehouden werd.

Binnen cascoplanning stonden ecologie, milieu en landschap centraal. Daarbij hoorde lokaal beleid op het terrein van de ruimtelijke ordening afgestemd te moeten worden en in lijn te zijn met het landelijke beleid. De keuzevrijheid van het lokale bestuur werd op dit terrein duidelijk aan banden gelegd. Bij cascoplanning werd uitgegaan van een integrale opzet voor het gehele gebied waarbij de landschapsontwikkeling voorop stond. Vooral in de kleinschalige zandgebieden hadden de ontwikkelingen in de agrarische sector tot gevolg gehad dat de niet-agrarische functies onder druk kwamen te staan. Grondwaterbeheersing, overbemesting, het opbreken van oude landschapspatronen, het zijn gevolgen van veranderingen in de agrarische productieketen. In de Nota Landelijke gebieden (1977) was als oplossing gekozen voor zonering. Waar mogelijk zouden functies verweven worden, en waar nodig zouden functies gescheiden worden. Dit laatste was het geval daar waar de landbouw, de natuur of de verstedelijking de dominante factor was. Probleem was dat de zandgebieden (en daarmee ook een groot deel van het grondgebied van Ede) viel onder zone C:

³⁶⁸ Het deel dat lag tussen de provinciale weg N224, de toekomstige A30, de A12 en het Veluws Massief.

³⁶⁹ In 1974 werd voor het eerst in de raad bij de bespreking van de drie alternatieve groeiscenario's door de D'66 en de PvdA de optie van het dichter bebouwen van de kernen als optie naar voren geschoven. Ook werd door Gemeente Belangen de mogelijkheid genoemd dat de kazerneterreinen wellicht vrij zouden kunnen vallen als de taken van Defensie door de toenemende détente verder ingekrompen konden worden. Het zou tot na 2000 duren voordat deze terreinen daadwerkelijk door Defensie zouden worden af gestoten en aan de gemeente worden overgedragen.

³⁷⁰ K. van Lohuizen, *De Stationsweg in Ede. De geschiedenis van een laan met allure* (Ede 2013).

³⁷¹ *Cascoplan Gelderse Vallei. Voorbeeldplan vierde nota ruimtelijke ordening. Hoofdrapport.* (Ede 1992). *Cascoplan Gelderse Vallei. Voorbeeldplan vierde nota ruimtelijke ordening. Samenvatting en Kaarten* (Ede 1992).

*gebieden met afwisselend landbouw, natuur en andere functies in kleinere ruimtelijke eenheden.*³⁷² Hiermee viel dit gebied in de categorie waar gezocht zou moeten worden naar het verweven van functies. Dit was de lijn die ook gevolgd was in het Plan Buitengebied 1975.

Gaandeweg werd duidelijk dat deze oplossing geen recht deed aan de problematiek. Het behoud van het cultuurlandschap was door de ontwikkelingen binnen de agrarische sector niet meer op een lijn te brengen met de ontwikkelingen binnen de moderne bedrijfsvoering. Zo vergden houtwallen, oude en zeer kenmerkende elementen in veel Nederlandse landschapstypes, onderhoud waar de boer vanuit bedrijfstechnische overwegingen geen enkel belang meer bij had, omdat een houtwal geen financiële waarde meer vertegenwoordigde. Waar Nederland tegenop liep was dat het platteland in toenemende mate als recreatiegebied werd gezien en als tegenpool voor het stedelijk leven gewaardeerd werd in een tijd dat dit zelfde landschap veranderde door dezelfde ontwikkelingen in bedrijfsvoering die ook in andere sectoren plaatsvonden: mechanisatie, intensivering, specialisatie, schaalvergroting en opvoering van de arbeidsproductiviteit.³⁷³ Tegelijkertijd moet opgemerkt worden dat kenmerken van modernisering als grootschaligheid, mobiliteit, individualisering, urbanisering en democratisering ook bijgedragen hebben aan deze ontwikkeling. Daar waar in de jaren vijftig het gemeentebestuur nog zoveel mogelijk de ontwikkelingen in de agrarische sector ongemoeid kon laten of kon behouden voor een ongewenste inmenging van buitenaf in de agrarische bedrijfsstructuur, verklaart het moderniseringsconcept waarom vanuit de lokale ontwikkelingen ook deze sector (opnieuw) onverbrekkelijk verbonden was met de (bovenlokale) ontwikkelingen die eveneens optraden in de (lokale) samenleving.

Nationale plannen vragen om lokaal beleid

De verwevenheid van ontwikkelingen binnen het moderniseringsproces komen goed tot uitdrukking in de ontwikkelingen in, en het denken over de ruimtelijke ordening in Nederland. Zoals aan het begin van dit hoofdstuk is aangegeven was oorspronkelijk de bedoeling dat het Nationale Plan, het streekplan en de gemeentelijke uitbreidingsplannen in een hiërarchische verhouding tot elkaar zouden staan. In de praktijk was Nederland nog niet toe aan zo'n planmatige aanpak in de ruimtelijke ordening. Maar in de loop van de tijd zouden binnen de ruimtelijke ordening twee ontwikkelingen optreden. Enerzijds werd vanuit de nationale ruimtelijke ordening steeds meer een kader opgelegd waarbinnen de meer lokale ontwikkelingen hun vorm zouden moeten krijgen. Anderzijds werd in de loop van de tijd meer regelgeving tot taak van de gemeentelijke overheid gemaakt. Deze ontwikkeling bood kansen voor de lokale overheid, maar de nationale nota's Ruimtelijke Ordening zijn wel een veel meer bepalend kader geworden. Hoe Ede hier mee om is gegaan, komt goed naar voren in de concrete uitwerking van haar groeiambitie.

Bij de bespreking van het voorontwerp Streekplan Veluwe in de raad op 4 juni 1969 was duidelijk geworden dat binnen de raad de eerste bedenkingen ontstonden tegen een te snelle groei van Ede. Aanleiding voor de discussie was de wens van GS om de groei van Ede aan banden te leggen, zeer tegen de wens van het college. B en W zaten op de lijn van een voortgaande groei richting 130.000 tot 150.000 inwoners en verwezen hierbij naar een rapport van het NEI uit 1966. Het aantal van 130.000 tot 150.000 lag ruim boven het aantal dat begin zestig nog als streefgetal voor het jaar 2000 werd genoemd. Nu was het argument om door te groeien dat een bevolkingstoename van deze omvang nodig zou zijn om Ede uit te laten groeien tot een stad groot genoeg om de daarbij behorende stedelijke voorzieningen rendabel te maken. Bij de PvdA, VVD en een deel van de CHU-fractie werd getwijfeld of de gemeente Ede wel gelukkig zou worden van een bevolkingsaantal van 130.000. Vooral de PvdA, bij monde van mevrouw N.H. Blaak, verzette zich fel zich tegen het door het college gewenste einddoel. De partij kreeg bijval van de fractievoorzitter van de VVD, M. van Gestel. In deze discussie werd duidelijk dat de PvdA-fractie niet op een lijn zat met haar wethouder Roseboom, die als eerste van het college de groeiambities fervent in het raadsdebat verdedigde. De andere raadspartijen stonden op het standpunt dat in ieder geval de provincie de gemeente niet mocht belemmeren in haar groei. De raad ging zonder hoofdelijke stemming akkoord met de voorgestelde reactie van het college op het voorontwerp van het Streekplan Veluwe.³⁷⁴ Voor een evenwichtige bevolkingsopbouw was het van belang dat Ede ook qua bedrijfsterreinen zou blijven kunnen uitbreiden. Het risico was anders dat verhoudingsgewijs te veel ouderen naar Ede zou komen,

³⁷² K. Kerkstra en P. Vrijlandt, 'Cascolandschap', *Maaiveld. Discussietijdschrift over het landelijk gebied*. 4 (1989) 2-10.

³⁷³ T. Metz, *Pret!: Leisure en landschap* (Rotterdam 2002).

³⁷⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA gemeenteraadsnotulen 4 juni 1969, agendapunt 24.

aangetrokken door het groen en de rust. Een ontwikkeling die al in de bevolkingsopbouw zichtbaar werd.

Kleine kernen moeten klein blijven

Een meerderheid, bestaande uit ARP, CHU, SGP, Gemeente Belangen en Boerenpartij bepleitte expliciet in de vergadering van 4 juni 1969 het leefbaar houden van de kleinere kernen.³⁷⁵ Ondanks dat deze partijen een meerderheid in de raad bezetten, werd er geen gelegenheidscoalitie gevormd om zo te proberen de buitendorpen, waar een derde van de raadsleden woonachtig was, te laten delen in de nieuwbouwactiviteiten in de gemeente. Burgemeester en wethouders ontkenden dat de buitendorpen werden verwaarloosd, maar stelden dat het strikte standpunt van GS het onmogelijk maakte op dit terrein een eigen beleid te voeren. In de jaren vijftig werd in de bestemmingsplannen de woningvoorraad nog evenredig over de dorpen verdeeld op basis van de bevolkingsgroei uit het verleden. Met de aspiraties rondom cityvorming verlegde het college in de jaren zestig langzaam maar zeker de koers en werd de nieuwbouw meer geconcentreerd in de plaats Ede in combinatie met Bennekom. Het Kernplan Bennekom vormde de opmaat voor de grootschalige saneringsplannen voor het centrum van Ede. Lunteren daarentegen moest haar dorpse karakter behouden. Kreeg Bennekom de status van satellietdorp, de uitbreidingsplannen voor Lunteren, qua omvang derde dorp in de gemeente, waren niet gericht op echte groei. Als argument voor deze keuze werd gewezen op het belang van het behoud van het dorpse karakter, dat juist zo aantrekkelijk gevonden werd door gepensioneerd Randstedelingen en recreanten. De overige dorpen kwamen nog minder in aanmerking voor grote uitbreidingsplannen. Dit beleid werd door de provincie gestimuleerd. De provincie probeerde vanaf de jaren zestig de groei van de buitendorpen terug te schroeven. Zou er eerst nog voor 50 procent van de natuurlijke groei gebouwd mogen worden, in het Streekplan van 1979 zou dit worden teruggebracht tot 25 procent. Het resultaat was dat veel van de jongeren een woning (flat) in Ede moesten betrekken. Niet alleen omdat er voor deze groep starters op de woningmarkt te weinig werd gebouwd, maar ook omdat de huizen in deze buitendorpen te gewild en daardoor te duur waren.

In de jaren tachtig werd er langzaam weer wat meer gebouwd om de leefbaarheid in de dorpen in stand te houden. Maar de concentratie in de grotere kernen die in de landelijke plannen werd nagestreefd, is ook lokaal terug te vinden. Zo vroeg het college in 1969 de raad wel om steun om bezwaar aan te tekenen tegen de door GS voorgestelde afremming van de groei van het dorp Ede, maar B en W hebben minder hard gevochten voor de buitendorpen. Ondanks het feit dat het college het probleem van de leegloop van vooral de kleinere buitendorpen wel onderkende, is de groei in Ede geconcentreerd. In het Structuurplan 1989 werd alleen Bennekom, naast de 'kleine stad' Ede nog gekenschetst als een 'intiem centrum', 'met voldoende voorzieningen en menging van functies'. Lunteren met haar 5000 tot maximaal 10.000 inwoners zou voor veel voorzieningen een beroep moeten doen op Ede of Barneveld. De 1000 tot 2000 inwoners van respectievelijk Ederveen, Wekerom, Harskamp en Otterlo konden in hun eigen dorp alleen rekenen op de dagelijkse voorzieningen. Ederveen, dat sinds 1920 in inwonertal was verdubbeld, kreeg niettemin in het bestemmingsplan 1991 nog maar 50 procent van het aantal woningen toebedeeld dat het dorp voor de aanwas van de eigen bevolking nodig zou hebben.³⁷⁶ Een lijn die ook voor de andere kleinere kernen werd aangehouden.³⁷⁷ (tabel 4.3) In de jaren vijftig had het gemeentebestuur van Ede nog tot aan de Kroon geprocedeerd om in Ederveen lintbebouwing toe te staan.³⁷⁸ Deze keuze van het gemeentebestuur om de groei hoofdzakelijk in Ede te realiseren en daarbij de buitendorpen relatief klein te houden, bevestigt de stelling van Kooij in zijn oratie dat op deze wijze 'de groene ruimte relatief kan zijn'.³⁷⁹ In Ede is relatief gezien door de concentratie op het dorp Ede de groene ruimte ook gespaard gebleven. Al tekenden de buitendorpen bij herhaling verzet aan tegen de steeds als te beperkt ervaren nieuwbouwplannen.

³⁷⁵ Samen bezetten deze partijen 22 van de 33 zetels, 13 van deze 22 raadsleden woonden in de buitendorpen, waarvan 3 in Bennekom.

³⁷⁶ GAE, studiezaal, DAC Str 09, Bijlage IX, Voorts GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 30554 Bestemmingsplan Ederveen 1991 waarin hetzelfde standpunt t.a.v. 'gematigde bundeling' wordt verwoord. Er zal alleen worden voorzien in 50 procent van de plaatselijke behoefte aan nieuwbouw.

³⁷⁷ GAE, Studiezaal, DAC Str 08, Structuurplan 1989.

³⁷⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3909 afschrift KB dd 22 november 1955.

³⁷⁹ Kooij, *Mythen*, 25.

Tabel 4.3 Geboortecijfers per dorp, 1970-1988

jaar	Ede	Bennekom	Lunteren	Kleine kernen	Totaal gemeente
	aantal geboorten per 1000 inwoners				
1970	20,1	16,2	21,1	23,5	20,1
1971	19,2	12,6	20,7	19,3	18,4
1972	18,3	11,2	18,4	17,5	17,2
1973	17,7	10,0	15,9	17,4	16,2
1974	16,0	10,0	15,4	16,0	15,0
1975	15,8	10,1	12,6	15,5	14,4
1976	16,2	9,2	16,7	17,0	15,2
1977	15,7	10,2	13,9	16,9	14,7
1978	15,6	9,9	13,2	14,8	14,2
1979	15,3	10,1	12,9	14,9	14,1
1980	15,3	8,7	14,1	15,6	14,2
1981	14,9	7,7	13,2	15,6	13,6
1982	16,4	9,3	13,9	14,8	14,8
1983	15,0	8,6	15,5	15,4	14,1
1984	14,5	9,8	15,2	16,3	14,1
1985	15,4	8,8	16,9	15,2	14,6
1986	15,1	11,8	15,7	16,0	14,8
1987	14,8	10,6	19,3	17,4	15,0
1988	14,8	10,4	17,2	17,0	14,7

Bron: Ede in cijfers, 1989, 77.

De groei van Ede moet beteugeld worden.

In de nationale planvorming werd in de jaren zeventig de groei van Ede enigszins ingetoomd. In de Oriënteringsnota uit 1973 werd Arnhem aangewezen als eerste opvang van de migratiestroom richting Gelderland. Vergelijking van de groeicijfers van de gemeente Ede en de gemeente Arnhem over de periode 1961-1971 leert dat de spontane migratiepatronen sterk gekanaliseerd zouden moeten worden om het tij ten gunste van Arnhem te keren. De bevolking van Ede nam in deze periode toe met 16.595 personen, tegen 7.512 voor Arnhem.³⁸⁰ Drie jaar later kreeg het dorp Ede in de Verstedelijkingsnota het etiket 'stedelijk centrum' opgeplakt. De trek vanuit de Randstad richting de Veluwe nam niet af en werd als een bedreiging voor dit natuurgebied gezien en moest meer gericht opgevangen worden in de plaatsen Ede, Apeldoorn en Harderwijk. Maar alleen Arnhem, Zwolle en Lelystad mochten extra woningen bouwen. Voor deze taakstelling voor Arnhem kreeg Duiven-Westervoort de status van groeikern toegewezen.³⁸¹ De aanwijzing van Ede als een van de drie gemeenten die na Arnhem de groei in Gelderland moesten opvangen, is door velen in Ede opgevat als dat Ede ook aangewezen was als groeikern. In 1981 moest de wethouder ruimtelijke ordening, Alberts, de raad er expliciet op wijzen dat Ede geen groeikern was³⁸², maar zelfs in 2014 verwondert nog menig Edenaar zich als hij te horen krijgt dat Ede nooit een groeikern is geweest. Met de keuze om te bouwen in Duiven-Westervoort, werd de Veluwe kant van Arnhem ontzien, maar werd de afstand vanuit de Randstad gezien nog groter. Ede bleef een aantrekkelijke halte waar eerder uitgestapt kon worden.

De ontwikkeling van het beleid in Ede kwam steeds meer in relatie te staan met de landelijke ontwikkelingen op het terrein van migratie, verschuivingen in werkgelegenheid, mobiliteit en de vertaling daarvan in landelijke en provinciale ruimtelijke ordeningsplannen. Hierdoor werd het belang om een eigen, met argumenten en feiten onderbouwde, visie op tafel te kunnen leggen belangrijker om zo het eigen standpunt in bovenlokale discussies beter te kunnen verdedigen. Op verzoek van het college had een werkgroep, waarin zitting hadden Scholten van het Sociografisch Bureau, de DGW Dercksen, zijn adjunct Boonstra, de stedenbouwkundige Bouter, en het hoofd Openbare Werken en

³⁸⁰ Derde nota over de ruimtelijke Ordening, Verstedelijkingsnota, 90.

³⁸¹ Ibidem 145, 191, 196, 231.

³⁸² Huiskes, *Dorp op de Veluwe*, 139.

Stadsontwikkeling S. Jansen, een ontwerp gemaakt voor de hoofdlijnen van beleid voor de gemeente Ede. De raad werd in 1974 bij dit ontwerpproces betrokken op het moment dat een drietal groeiscenario's waren uitgewerkt. De vraag werd aan de raad voorgelegd naar welk alternatief de voorkeur uitging, voordat een en ander verder uitgewerkt zou worden. Geforceerde afremming van de groei, matige afremming maar nog steeds, zij het beheerste, groei of, het derde alternatief, ongebreidelde expansie.³⁸³ Zoals de fractievoorzitter van de CHU, Broekhuis, snedig in de vergadering opmerkte, werkt het altijd goed om een keuze van drie alternatieven voor te leggen. De kans dat voor het midden gekozen wordt, is aannemelijk, zo ook hier. Geen van de raadspartijen koos voor de inzet op een ongecontroleerde groei, behalve de Boerenpartij. Deze partij wilde het aan de krachten van de markt overlaten of Ede al dan niet zou groeien. De andere partijen beschouwden het als een bedreiging van de natuur wanneer Ede te sterk zou (blijven) groeien, of als een bedreiging voor de landbouwsector, omdat nieuwe uitbreidingsplannen vrijwel zeker ten kostte van cultuurgrond zouden gaan. Dat Ede zou kunnen blijven groeien, omdat er voldoende mensen in Ede zouden willen gaan wonen en werken, daar was iedereen van overtuigd. Van Gestel (VVD) noemde de pluspunten nog maar even op: centraal gelegen, prima verbindingen, volop ruimte, een mooie omgeving, zuiver water en zuivere lucht, en goede culturele, onderwijs- en sportvoorzieningen. En dat Ede bedrijvigheid moest blijven trekken werd ook door de meerderheid gesteund, al was het maar omdat Ede door haar aantrekkelijkheid in verhouding veel ouderen trok. Ede mocht geen 'slaapstad' worden.

De raadsdiscussie laat zien dat de casus Ede een mooi voorbeeld is van 'de lange jaren zeventig' van Wielenga. Het herhaaldelijk verzoek van de raad in de jaren zestig om meer inspraak bij het opstellen van het beleid kreeg pas in de eerste helft van de jaren zeventig vorm. Het democratiseringsproces en de daarmee verbonden vraag om meer inspraak in de jaren zestig, heeft niet meteen geleid tot het gewenste effect, zoals we een aantal keren hebben gezien. Dat de vraag om meer inspraak en betrokkenheid ook niet zo vanzelfsprekend was, komt ook mooi naar voren uit het volgende. Het feit dat de gemeenteraad duidelijk aangaf bij de plannenmakerij betrokken te willen worden en uiteindelijk begin jaren zeventig ook werden betrokken, betekende nog niet dat de raadsleden stonden te trappelen om ook de bevolking te betrekken bij de keuze in de groeimodellen. Inspraak werd door iedereen in principe positief beoordeeld, maar dan wel gefaseerd. En zeker niet vanaf het begin van de planvorming, en ook niet wat betreft de bespreking van alle opties en alternatieven. Zo redeneerde het college richting raad, maar de raad ook richting bevolking. Met uitzondering van de PvdA gold voor de anderen eigenlijk een houding van: in principe een goede zaak, maar niet in een te vroeg stadium. Dat zou ook teveel gevraagd zijn van de burger. Die burger die was gebaat bij een 'populaire verhandeling'³⁸⁴ en vroeg niet om een gedetailleerde studie zoals de raad in haar postvakje kreeg. Verder vergrootte een vroege betrokkenheid van de burger bij de planvorming het gevaar van grondspeculaties, inspraak zou maar benut worden door een klein deel van de bevolking, en dan ook nog vaak alleen het actievoerende deel. In dit geval koos de raad ervoor eerst het gekozen groeimodel verder uit te laten werken door de werkgroep. De bevolking kon dan in een later stadium gehoord worden wanneer in de tweede helft van de jaren tachtig een besluit zou moeten vallen waar nieuwe wijken gerealiseerd zouden moeten worden. De fractievoorzitter van de PvdA, Redeker, wees de raad er op dat als de bevolking pas op dat moment inspraak zou krijgen, hun mening niet gehoord zou worden over de groeimodellen, maar dat de bevolking alleen nog inspraak zou hebben waar die groei gerealiseerd zou gaan worden.³⁸⁵

Grenzen aan de groei?

De aanleg van nieuwbouwwijken in Ede ging ondanks de recessie van de jaren tachtig door. (tabel 4.4) De geprojecteerde wijken Maandereng en Rietkampen boden samen ruimte voor 6500 tot 7000 woningen. De economische crisis uit het begin van de jaren tachtig drukte echter wel haar stempel op het ontwerp voor de wijk Maandereng. Er werd gekozen om de wijk in fases te bouwen en er kwamen

³⁸³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14849, gemeenteraadsnotulen 31 januari 1974. De raadsvergadering was gewijd aan de bespreking van de *Tussentijdse Discussienota 'Hoofdlijnen van beleid'*, gemeente Ede.

³⁸⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14849, gemeenteraadsnotulen 31 januari 1974. De raadsvergadering was gewijd aan de bespreking van de *Tussentijdse Discussienota 'Hoofdlijnen van beleid'*, gemeente Ede.

³⁸⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14849, gemeenteraadsnotulen 31 januari 1974. De raadsvergadering was gewijd aan de bespreking van de *Tussentijdse Discussienota 'Hoofdlijnen van beleid'*, gemeente Ede.

meer huurwoningen dan het oorspronkelijk geplande aantal koopwoningen: geen 3 procent maar 10 procent gestapelde woningbouw, kleinere huizen op kleinere percelen, en 44 wooneenheden in plaats van de oorspronkelijke 55 per hectare. De overige 11 hectare werd uitgegeven voor kantoorpanden, groen, sport en verkeer. Deze maatregel was bedoeld om op deze wijze extra financiering voor de woonwijk te realiseren. Ondanks de slechtere financiële tijden werd toch, met toestemming van GS, met de bouw begonnen voordat het bestemmingsplan de noodzakelijke procedure had doorlopen. Dit was een besluit waarop GS na enige tijd, toen de bouw in gang was gezet, op terug kwam. GS deden het dringende verzoek om het ontwerpbestemmingsplan aan te passen en zo snel mogelijk na vaststelling ter goedkeuring aan de provincie voor te leggen.³⁸⁶ De noodzakelijke bezuinigingen hadden tot gevolg dat het geplande winkelcentrum verplaatst werd naar de grens met de aanliggende, later te realiseren, woonwijk Rietkampen. Zo kon met een winkelcentrum worden volstaan. Een locatie tussen beide woonwijken in, bood onvoorziene mogelijkheden. Beide wijken lagen aan weerszijden van de nieuwe aansluiting op de A12. Het werd de aanleiding om de bouw van het centrum deels over deze toegangsweg heen te bouwen. Het bood de kans om 'Ede een "gezicht" te geven'. Hier zou in het winkelcentrum Stadspoort gerealiseerd worden, en in het prille begin van de eenentwintigste eeuw gevolgd door een viaduct over de A12: de Stadswachter. Ede's aspiratie om stad te worden kreeg letterlijk smoel.

Met de aanleg van de wijk Maandereng experimenteerde het College met een nieuwe aanpak waarbij de gemeente meer op afstand zou komen te staan. Voor de aanleg van Maandereng zou een projectgroep worden geformeerd die in drie fasen het proces zou bewaken: de programmafase, ontwerpfasen en de uitvoeringsfase. De aanpak kenmerkte zich door een procesgerichte aanpak. De feitelijke invulling werd in handen gegeven van projectontwikkelaars, de gemeente beperkte haar rol tot procesbewaking. Ook in Ede werd geëxperimenteerd met wat we vanaf de jaren negentig de neoliberale aanpak zijn gaan noemen. Maar voor Ede moet ook gewezen worden op het feit dat deze handelswijze ook aansloot op de lange traditie binnen de protestants-christelijke partijen om de bemoeienis van de overheid in het maatschappelijk leven beperkt te houden. Deze lijn kon op steun rekenen van de SGP, geen collegepartner, en de VVD, coalitiegenoot sinds 1966. In de praktijk worstelde het college er mee om de regie uit handen te geven. Dit probleem zal in de volgende hoofdstukken opnieuw aan de orde komen. Nadat de eerste drie 'vlekken' in het plan gerealiseerd waren, werd deze wijze van aanpak weer verlaten, en nam de gemeente de bouw weer in eigen hand.³⁸⁷ In de aanloop naar het project Maandereng verzocht het ARP/CHU raadslid Wielenga in 1976 het college om de Commissie van openbare werken bij de voorbereiding van de bestemmingsplannen te betrekken.³⁸⁸ Het college wees dit verzoek af. De commissie zou op de hoogte worden gehouden van de ontwikkelingen, maar zou pas bij de voorbereidingsfase betrokken worden, nadat het college een standpunt had ingenomen. Het college heeft zich in deze steeds op het standpunt geplaatst dat de raad pas aan zet was, nadat het college haar keuze had bepaald. Dan pas werd een voorstel aan de raad voorgelegd. Met de aanleg van de wijk Rietkampen werd begonnen in 1989. Ook hier werd de eerste steen gelegd, voordat het bestemmingsplan afgerond was. Het uiteindelijke bestemmingsplan was globaal van opzet, waardoor er flexibiliteit voor de invulling bestond. Typerend is de exploitatieopzet, stap voor stap was die sinds het bestemmingsplan Kern Ede, steeds meer ingevoerd. In dit plan werd duidelijk plaats ingeruimd voor meer stedelijke voorzieningen. In het al genoemde winkelcentrum tussen Rietkampen en Maandereng kwam een bibliotheek, een sociaal-cultureel centrum, een gezondheidscentrum, en sport- en spelvoorzieningen. Het economische tij keerde weer ten goede en dit is in de opbouw van de wijk zichtbaar, deze is veel ruimer van opzet. Geen bloemkoolwijk à la Veldhuizen B, maar een overzichtelijk stratenpatroon, met waterpartijen en singels langs de doorgaande wegen, en een aanbod van duurdere huizen dan in de Maandereng.

Zoals al eerder genoemd is, was Ede in het Streekplan Veluwe uit 1979 aangewezen als een van de drie concentratiegemeenten, maar het gros van de nieuwe inwoners zou door moeten stromen naar Arnhem, Apeldoorn en Lelystad. Ondanks dat zo een rem op de groei van Ede werd gezet, bleef het college optimistisch over haar groeicijfers. Weliswaar was het totaal aantal woningen voor het hoofddorp naar beneden toe bijgesteld (van 4500 naar 3400), toch werd in de stukken gesteld dat de reële bevolkingsgroei en woningbehoefte het laatste decennium groter was geweest dan was ingeschat. De prognoses gingen uit van een langzame terugloop van het vestigingsoverschot van 650 in 1987 naar 250 personen in 2000. Typerend voor de steeds voortdurende wens de trek naar Ede

³⁸⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14506, map Projectgroep Maandereng 1981.

³⁸⁷ Interview G. Stempher, dd 29 januari 2009.

³⁸⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16687, kopie vraag Wielenga aan college in raadsvergadering 28 april 1976, schriftelijke reactie college 25 mei 1976.

Tabel 4.4 Ontwikkeling van de woningvoorraad in de gemeente Ede, 1946 – 1988*

jaar	woningvoorraad per 1 jan.	gereedgekomen woningen		aan voorraad ontrokken woningen	woningvoorraad per 31 dec.
		nieuwbouw	overig		
1946	8573	3	0	0	8576
1947	8576	53	0	0	8629
1948	8629	252	4	3	8882
1949	8882	397	7	2	9284
1950	9284	209	3	5	9491
1951	9491	288	3	4	9778
1952	9778	313	3	9	10085
1953	10085	407	7	11	10488
1954	10488	451	8	8	10939
1955	10939	439	3	46	11335
1956	11335	555	5	36	11859
1957	11859	654	4	28	12489
1958	12489	566	1	36	13020
1959	13020	868	0	36	13852
1960	12833**	735	1	41	13528
1961	13528	559	3	19	14701
1962	14071	401	4	34	14442
1963	14442	491	2	19	14916
1964	14916	685	3	35	15569
1965	15569	537	1	62	16045
1966	16045	440	10	73	16422
1967	16422	805	3	59	17171
1968	17171	657	6	84	17750
1969	17750	865	6	76	18545
1970	18545	992	2	125	19414
1971	19414	505	2	96	19825
1972	19825	1025	2	100	20752
1973	20752	1109	1	85	21777
1974	21777	744	0	89	22432
1975	22432	504	10	76	22870
1976	22870	481	5	57	23299
1977	23299	918	3	36	24184
1978	24184	514	18	58	24658
1979	24658	582	7	49	25198
1980	25198	596	36	60	25770
1981	25770	847	71	93	26595
1982	26595	567	9	73	27098
1983	27098	714	10	9	27813
1984	27813	739	9	36	28525
1985	28737	722	39	50	29448
1986	29449	880	23	70	30282
1987	30279	756	8	21	31022
1988	31019	886	16	45	31876

Bron: *Ede in cijfers*, 1989, 99.

* t/m 1984: officiële opgave (excl. overige bewoonde ruimten)

sinds 1985: opgave gemeentelijke woningkartotheek (excl. Zomerhuisjes)

** per 1-1-1960 zijn 1019 woningen overgegaan naar Veenendaal

Zie voor de cijfers voor Nederland en Gelderland in vergelijking met Nederland Bijlagen, tabel B.5

niet te hard af te remmen, was het beleidsvoornemen om ondanks dat volgens de berekeningen er tot 2000 2879 woningen in de Rietkampen nodig waren, desondanks in het plan uit te gaan van 3400. Dit aantal werd gevolgd door de opmerking dat zo in de behoefte tot 2000 voorzien werd, met andere woorden de gemeente zette in op een hogere groei dan de GS voor ogen had.³⁸⁹ De provincie zette in op een meer evenwichtige spreiding van de migratie over de provincie, maar Ede bleef profiteren van haar gunstige ligging op de internationale transportas tussen de Randstad en het Ruhrgebied. Een gunstige positie die in de *Vierde nota* expliciet benoemd werd. Weliswaar bleef Arnhem de

³⁸⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 30555 Bestemmingsplan De Rietkampen.

aangewezen opvang voor de migratie richting Centraal Veluwe, maar de het kaartmateriaal uit deze Nota maakt duidelijk dat het ouder idee van een aaneengesloten noordvleugel van de Randstad richting Arnhem hersteld werd. Ede maakte deel uit van de Stedenring Centraal Nederland. De groene buffer uit de Derde nota, (de Gelderse Vallei) die Ede wat meer op afstand plaatste van het Westen vormde niet langer een wig in het uitdijende stedelijk patroon.

Werkgelegenheid vraagt om bedrijfsterreinen

De groei van Ede betekende dat er gezorgd moest worden voor voldoende werkgelegenheid. De landelijke verschuiving in de werkgelegenheid van industriële productie naar dienstverlening, paste goed in de ontwikkeling zoals die volgens het Edese gemeentebestuur er idealiter uitzag. Ede wilde liever geen fabrieksstad worden. Nadat in het Kernplan 1964 het besluit was gevallen om de bedrijvigheid uit het centrum te verplaatsen, moesten er langs de randen van Ede nieuwe bedrijfsterreinen worden gezocht. Al in de jaren vijftig was duidelijk geworden dat een bedrijfsterrein op de Sysselt (de oostkant van de plaats Ede, en onderdeel van de Veluwe) door Defensie zou worden gedwarsboomd. Ook de provincie liet de Veluwe liever onbebouwd. Het verleggen door Rijkswaterstaat van het toekomstige tracé voor de A30 bood vervolgens ruime mogelijkheden om aan de westkant van het dorp nieuwe industrieterreinen aan te leggen. Uit de raadsdiscussie over het ontwerp industrieterrein 'Maanderbuurt' zoals dat door Dercksen in 1967 voorgelegd was aan het College, bleek hoe in weerwil van het advies van de PPD, voor groei werd geopteerd. De dienst had voorgesteld het terrein gefaseerd in gebruik te nemen en eerst te bestemmen voor het verplaatsen van bedrijven uit de dorpskern.³⁹⁰ Dercksen ontraadde zo'n gefaseerde aanpak. Het was duurder en er was al een wachtlijst met gegadigden. In weerwil van het voorgestane beleid van de landelijke en de provinciale overheid, profiteerde de gemeente van de door de markt gestuurde overloop van bedrijven en bewoners richting de vestigingsgebieden op de zandgronden.

De raad, vooral bij monde van de VVD'er GW Bos, wilde echter wel inspraak in de besluitvorming over de toekenning van grond aan bedrijven. Hier kwam het raadslid de voorzitter, locoburgemeester Roseboom, tegen. Roseboom wenste de namen van de bedrijven die belangstelling getoond hadden niet in een openbare vergadering bespreken. Op Bos' opmerking dat de informatie, die verstrekt was in de vergadering van de desbetreffende commissies van bijstand, te summier was, werd niet gereageerd. Wethouder Hoolboom, partijgenoot van Bos, stelde dat zolang een bedrijf aan de heersende wetgeving voldeed, de gemeente het principe van vrije vestiging hanteerde. Roseboom zwakte deze opmerking enigszins af door te stellen dat elke aanvraag getoetst werd aan de relevante wetgeving (o.a. Hinderwet) en memoreerde dat de raad het laatste woord had omdat zij het besluit tot verkoop van grond moest accorderen. Maar in wezen werd ook hier de raad aan het einde van het besluitvormingsproces geplaagd. Het was echter geen punt waar veel raadsleden zich druk om maakten. De meerderheid van de raad was veel meer gericht op de vraag of er wel tijdig voldoende woonruimte beschikbaar zou zijn.³⁹¹ De woningnood in Ede bleef een hardnekkig probleem. In 1968 was het woningtekort voor een van de bedrijven reden om eventueel weer Spanjaarden naar Ede te halen. Het zelf voorzien in huisvesting voor deze arbeiders was sneller te regelen dan te moeten wachten op het beschikbaar komen van gezinswoningen. Het college had daarop laten weten dat de nieuwbouwplannen dit onnodig zouden maken.³⁹²

Steeds opnieuw zou de woningnood als Januskop opduiken. Om voldoende werkgelegenheid voor de groeiende bevolking te kunnen bieden, streefde het college er naar om voortdurend voldoende beschikbare bedrijfsterreinen op tijd beschikbaar te hebben. Maar groei van werkgelegenheid trok ook nieuwe inwoners aan en bedrijven namen ook werknemers mee naar Ede. Daarvoor moest dan wel woonruimte beschikbaar zijn. Zonder voldoende woningen in voorraad zouden minder bedrijven voor Ede kiezen. Het een genereerde continue de vraag naar het ander en vice versa. Voor het gemeentebestuur speelde ook een rol dat hoe groter de vraag naar bedrijfsterreinen hoe selectiever de gemeente zou kunnen zijn. Ede werd door de verbeteringen in de (inter-)nationale infrastructuur steeds aantrekkelijker, ook voor bedrijven van buiten de gemeente. Bij de installatie van Platteel in 1962 vermeldde Wiegeraadt trots dat Ede een gewilde vestigingsplaats voor het bedrijfsleven was. Ede hoefde niet actief te werven. In 1968 was de situatie identiek.

³⁹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1769, advies PPD dd 18 juli 1967.

³⁹¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14843, gemeenteraadnotulen 26 juni 1968.

³⁹² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14843, gemeenteraadnotulen 26 juni 1968.

Locoburgemeester Roseboom liet de raad weten dat Ede geen advertenties hoefde te zetten. De gegadigden voor de bedrijventerreinen meldden zich zelf wel.³⁹³

Gestaag werden in de jaren zestig de bedrijventerreinen aan de westkant van het dorp Ede uitgebreid. Op de eerste terreinen was het nog toegestaan op het perceel maximaal drie woningen te bouwen. De scheiding tussen wonen en werken werd steeds strikter in de planvorming opgenomen. De percelen op de oudere bedrijfsterreinen waren nog krap bemeten, Ede was zuinig met de grond die de boeren ontnomen was. De inzet op vooral bedrijvigheid in de dienstverlenende sector werd langzaamaan minder belangrijk. In de jaren zeventig waren ook bedrijven in de industriële sector welkom, mits het geen vervuilende industrie was en het om hoogwaardige arbeid ging, met relatief veel werkplekken gerekend naar het benodigde grondoppervlak. Na Maandereng en Frankeneng volgde in 1985 de eerste fase van het industrieterein Heestereng. De belangstelling bleef groot. De gemeente kon hierdoor de kosten voor het bouwrijp maken van de grond beperkt houden door een gefaseerde uitgifte van de percelen.³⁹⁴ Met de aanleg van Heestereng werd de ruimte die met de aanleg van de woonwijken Maandereng en Rietkampen aan de westkant van Ede ten oosten van het geplande tracé van de A30 nog open lag, ingevuld.

Naast de diverse bedrijventerreinen had Ede in de loop van de tijd ook een aantal kantoorlocaties gerealiseerd. Deze lagen zoveel als mogelijk op aantrekkelijke locaties, in de buurt van het spoor of de A12. Het Sociografisch Bureau publiceerde in 1989 een onderzoeksrapport dat gebaseerd was op het werk van J. van Dinteren. Van Dinteren was (en is) een van de experts op het gebied van vestigingskeuze van bedrijven in de zakelijke dienstverlening. Wilde Ede het 'topsegment' van dit type bedrijven blijvend interesseren dan zou hiervoor een apart terrein voor moeten worden aangewezen en ingericht: een bedrijvenpark in een parkachtige omgeving, ruim opgezet en met voldoende zichtlocaties aan de A12. In het rapport was er geen twijfel over dat ook voor deze uitbreiding gegadigden gevonden zouden worden. De uitgifte zal en mag niet in een hoog tempo verlopen. De werkgelegenheidsontwikkeling mag geen motor worden voor bevolkingsontwikkeling. Het bedrijvenpark dient daarom alleen uitgegeven te worden aan bedrijven die echt voldoen aan de hoge selectie criteria inzake de geschiktheid binnen de gewenste ontwikkeling van de economische structuur en uitstraling van het bedrijvenpark.³⁹⁵ Ede kon selectief zijn, omdat elk bedrijventerrein weer vol raakte.

De woorden van Bakker Schut en Bakker Schut uit 1946 over inhoud en belang van een Streekplan bleken profetisch: 'Wat de werk-functie betreft vragen in de eerste plaats de industrieterreinen de aandacht. We hebben hierboven (...) uiteengezet, dat het noodig is tijdig gronden voor handel en industrie aan te wijzen en bouwrijp te maken. Dit betekent evenwel niet dat nu ook elke gemeente op groote schaal terrein voor dit doel moet ontsluiten. Tengevolge van onderlinge wedijver der gemeentebesturen om nieuwe bedrijven binnen hun territorium te lokken is er wel eenige overdrijving op dit gebied.'³⁹⁶ Maar eenmaal refereerde een raadslid, Bos (VVD) in een raadsvergadering aan het voordeel van een hoger inwonertal voor de burgemeester persoonlijk. Kooij noemt in zijn oratie nog een andere stimulans voor het bevorderen van groei. Een burgemeester met ambities om in een nog grotere gemeente benoemd te worden, zal vestiging van industrie nastreven. Voor Ede moet gezegd dat alleen voor Boot en Platteel Ede niet hun laatste post was. Van wedijver tussen gemeenten was ook hier wel sprake. Ede had daarbij door de omvang van haar grote grondgebied een fikse voorsprong op Veenendaal, dat pas in 1962 tot stand kwam als gevolg van een gemeentelijke herindeling. Veenendaal was veel kleiner in omvang en bleef kampen met een tekort aan bouwgrond. Maar ook Wageningen kampte na de oorlog met ruimteproblemen omdat veel van de bouwgrond gebruikt werd voor de uitbouw van de hogeschool. Veel Wageningers weken voor woonruimte uit naar Bennekom en Ede. Pas in 1999, en daarmee valt dit onderwerp buiten mijn onderzoek, zouden de gemeentes **Wageningen, Ede, Rhenen en Veenendaal** (WERV) kiezen voor samenwerking in een regionaal stedelijk netwerk onder meer ook op het gebied van de aanleg van bedrijventerreinen.³⁹⁷

³⁹³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14843, gemeenteraadsnotulen 26 juni 1968.

³⁹⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 19327, kredietaanvraag voor bouwrijp maken eerste bouwfase Heestereng.

³⁹⁵ GAE, Archief Sociografisch Bureau, STA 5639, inv. nr. 134, Onderbouwing bedrijvenpark.

³⁹⁶ P. Bakker Schut en F. Bakker Schut, *Planologie. Van uitbreidingsplan over streekplan naar nationaal plan*, Noorduijn's wetenschappelijke reeks (Gorinchem 1944) 110.

³⁹⁷ 'Directe aanleiding voor deze samenwerking was de komst van de 5^e Nota Ruimtelijk Ordening, waarin onder andere extra middelen voor regionaal samenwerkende gemeenten in het vooruitzicht werden gesteld. De regionale samenwerking was in eerste instantie vooral gericht op doelen binnen de ruimtelijke en landschappelijke ontwikkeling, zoals de bescherming van het 'Binnenveld', de ordening en sturing van

Afsluiting

De rode draad in het naoorlogse beleid van de gemeente Ede was de keuze voor groei: groei van bevolking en groei van werkgelegenheid. Dit heeft grote gevolgen gehad voor het ruimtegebruik. Om de groeiambitie te verwezenlijken hoefde de gemeente niet een actief wervingsbeleid op te zetten. Het bouwen van woningen en het zorgen voor voldoende bedrijfsterreinen voldeed. Ede was al ruim voor de oorlog ontdekt als een aantrekkelijke vestigingsgemeente voor nieuwe bewoners en bedrijven. De naoorlogse verbeteringen in de infrastructuur, waardoor afstanden kleiner werden, de lagere lonen dan in de Randstad, de uitstoot van landarbeiders uit de agrarische sector, de aanwezigheid van volop ruimte voor de aanleg van woonwijken en bedrijventerreinen, de uitbouw van een breed aanbod van (christelijk) onderwijs³⁹⁸, en niet in de laatste plaats de Veluwe op loopafstand gelegen van de meeste kernen, zorgden er voor dat de gemeente tussen 1945 en 1995 een voortdurend vestigingsoverschot heeft gekend.

In het ruimtelijk beleid herkennen we de drie periodes die we in het hoofdstuk 'de 211 van Ede' hebben aangebracht. De eerste periode wordt gekenmerkt door de inzet op drie pijlers. Allereerst woningbouw. Hierbij lag het accent op het hoofddorp waarbij in de langzaam opgevoerde verstedelijking van het hoofddorp Ede, met Bennekom als een afgeleide variant, cityvorming het sleutelwoord in de opgestelde Kernplannen werd. De Edese plannen weerspiegelden de toenmalige breed gedeelde opvatting onder stedenbouwkundigen en ook onder politici, dat oude, en vaak ook vervallen en verwaarloosde gebouwen en woningen in het centrum, als afgedaan beschouwd moesten worden. Er moest plaatsgemaakt worden voor nieuwbouw. In Ede betekende dit ook de introductie van hoogbouw en van grootse sloopplannen in en om het centrum die tot doel hadden om het dorpsbeeld een meer stedelijke uitstraling te geven, om ruimte te maken voor de auto die tot in het hart van het centrum moest kunnen komen, en om de winkelfunctie van de kern te versterken. Dit beleid werd geflankeerd door een voortdurende zorg voor voldoende bedrijfsterreinen om de werkgelegenheid met de bevolkingsgroei mee te kunnen groeien. Een symbiotische relatie omdat het aantrekken van bedrijven weer er toe leidde dat daarmee ook werknemers richting Ede trokken.

De tweede pijler in het beleid is het ongemoeid laten van de agrarische ontwikkelingen in het buitengebied. Hierbij werd als argument gebruikt dat het landbouwbeleid voorbehouden was aan het ministerie van Landbouw. Feitelijk gezien was dit tot de komst van de Tweede nota Ruimtelijke Ordening een juiste constatering. Er werd echter bewust voorbij gegaan aan de wijze waarop datzelfde ministerie van Landbouw de landbouw wilde moderniseren. Modernisering hield in intensivering, specialisering en mechanisering, waarbij schaalvergroting als onontkoombaar werd beschouwd. Het gemeentebestuur van Ede koos voor bescherming van de kleine boer. Deze was nog sterk vertegenwoordigd in de gemeente en behoorde tot de traditionele achterban van de protestants-christelijke partijen. In tegenstelling tot veel andere agrarische gebieden kwam er in Ede geen ruilverkaveling van de grond. Het gemeentebestuur heeft ook geen enkel initiatief in deze richting ondernomen. Juist het tegengestelde was aan de orde. Het gemeentebestuur vocht tot aan de Raad van State voor het open houden van de mogelijkheid om op 0,5 hectare nieuwe agrarische bedrijven op te richten. Ondanks het feit dat het officiële standpunt anders was, betekende dit in de praktijk dat het gemeentebestuur zich wel degelijk met de agrarische bedrijfsorganisatie bemoeide. Binnen de gemeente zouden relatief veel kleine boeren hun bedrijf blijven doorzetten. Dit was mogelijk omdat deze boeren mee konden gaan in de al eerder opgestarte ontwikkeling van de intensieve veehouderij in de Gelderse Vallei. Deze ontwikkeling richting de niet grondgebonden veehouderij maakte het mogelijk om zonder uitbreiding van het grondbezit de productie op te voeren.

De derde pijler wordt gevormd door de bescherming van de natuurgebieden. Hierbij liet het gevoerde beschermingsbeleid van GS de gemeente weinig ruimte, maar ook het gemeentebestuur was zich al ruim voor de Tweede Wereldoorlog bewust van het feit dat de Veluwe een factor van belang was. Het maakte dat Ede een aantrekkelijke gemeente was om te wonen en/of te recreëren. In de uitbreidingsplannen uit het midden van de jaren dertig, werd het advies van GS om vooral voor de buitendorpen in de uitbreidingsplannen de bossen te sparen, door het college onderschreven: 'Het

ontwikkelingen langs de A12 en de spoorlijn en de afstemming van noodzakelijke uitbreidingen van woongebieden en bedrijventerreinen. In de WERV wordt inmiddels breder samengewerkt.' De samenwerking is eerst uitgebreid naar sociale zaken, volkshuisvesting en economie. En in 2011 zijn de gemeentes Barneveld, Nijkerk, Renswoude, Scherpenzeel toegetreden en is men verder gegaan onder de naam Foodvalley.

<http://www.werv.nl> (25 oktober 2013).

³⁹⁸ Dit onderwerp komt nog in een apart hoofdstuk aan de orde.

staat vast, dat indien door voortgaande bebouwing de bosschen hun aantrekkingskracht verliezen en de panorama's verloren gaan, de trek van pensioengasten zal verminderen.³⁹⁹

In de tweede periode zien we verzet ontstaan tegen de plannen van het college. Het betrof twee van de drie pijlers: de groei van Ede en het landbouwbeleid. De bescherming van de Veluwe stond niet meer ter discussie. Wat het ruimtelijk beleid betreft, zien we dat binnen de raad wat kritische geluiden te horen waren, maar in de tweede periode volgde de raad over het algemeen de voorstellen van het college van B en W. Terwijl het gemeentebestuur met zijn ambtenaren in de ban geraakte van groei en cityvorming, had de bevolking haar bedenkingen en ging op de rem staan en vervolgens met haar ook de gemeenteraad. Bij de verkiezingen van 1966 kwam de onvrede met de lokale politiek tot uiting. Het was het begin van de periode waarin de partijsamenstelling van de raad ging veranderen. De Boerenpartij behaalde een forse verkiezingsoverwinning, maar het zou uiteindelijk de VVD een collegezetel opleveren. Het markeerde het begin van de tweede periode. Vooral bij de meer concrete plannen voor het centrum van de plaats Ede en het raadhuisplan – die beide vele jaren in beslag namen – bleek de bevolking andere opvattingen te hebben dan het gemeentebestuur. Het verzet tegen de beoogde aanpassingen van de dorpskernen was breed. De (sloop-)plannen gingen te ver. De rondweg sneuvelde al in de jaren zestig. Het ontwerp van Bakema voor een nieuw gemeentehuis inclusief aanpassing van de omgeving, de plannen voor een nieuw winkelcentrum ten koste van de oude markt, vielen bij veel Edenaren niet in goede aarde. In 1971 tekende iets minder dan een vijfde van de kiesgerechtigde bevolking protest aan tegen de raadhuisplannen. De plannen werden als te groots, te duur, en te veel als een aantasting van het oude vertrouwde dorpscentrum ervaren', terwijl de woningnood nog steeds niet opgelost was. Een meer kritische en democratische houding werd zichtbaar in Ede – groei was het probleem niet, maar de aantrekkingskracht van Ede bleek er juist in gelegen te zijn dat ze geen grote stad werd. De raad had tijdens het ontwerpproces alleen vanaf de zijlijn mogen meekijken en alleen in de commissie van bijstand haar mening kunnen geven. In dit voortraject hadden een aantal raadsleden wel kritische opmerkingen gemaakt, maar toch had de raad haar instemming aan de ontwerpen gegeven. Er was geklaagd over te weinig inspraak, maar de plannen hadden de raadsleden ook wel bekoord. Ede kon vooral met het ontwerp van Bakema voor de dag komen. De bevolking dwong de raad minder volgzaam te zijn. De plannen waren al in een te ver gevorderd stadium om nog ingrijpend aangepast te worden. Met een aantal pragmatische aanpassingen werd het plan alsnog goedgekeurd en het gemeentehuis is er gekomen.

De betrokkenheid van de bevolking bij de invulling van het ruimtelijk beleid kwam ook naar voren in de discussie rond het Bestemmingsplan Buitengebied, de tweede pijler. Begin jaren zeventig werd duidelijk dat een nieuw element in het ruimtelijk beleid een rol ging spelen, namelijk de zorg voor het milieu. Dat vertaalde zich in Ede niet direct in beleid. Het college bleef zich ook in het Plan Buitengebied uit 1975 opwerpen als beschermer van de (kleine) boeren door onder meer burgerbewoning in het agrarisch gebied te ontmoedigen. Hun komst vormde voor de agrariërs sinds de invoering van de Hinderwet een bedreiging omdat het de uitbreiding van het bedrijf onmogelijk kon maken. Er volgde een heftig debat in de raad voorafgaand aan de stemming over dit plan. Maar de meerderheid van het college (de confessionele partijen en de VVD) en van de raad bleef achter het plan staan en wenste de intensieve veehouderij niet echt aan banden te leggen. De PvdA-wethouder nam een minderheidstandpunt in. Binnen de PvdA, maar zeker binnen de PPR en de PE was er veel kritiek op het plan. De milieubeweging kreeg alleen bij deze partijen gehoor. Ondanks dat de Nota's voor de ruimtelijke ordening vanaf 1973 de lokale overheid meer mogelijkheden boden om de ecologie meer te beschermen en milieumaatregelen in te voeren, werd hier in Ede slechts spaarzaam gebruik van gemaakt.

In de derde periode werden de groeiambities voor Ede niet echt naar beneden bijgesteld. Begin jaren zestig werd in Ede een groeiprognose opgesteld van 100.000 inwoners in 2000. Een deel van vooral de import die vanaf 1966 de meerderheid in de raad zou gaan uitmaken, omarmde niet vol enthousiasme het ambitieuze groeiscenario. Maar er bleef consensus bestaan over de opvatting dat groei de garantie was voor voldoende werkgelegenheid. Ede had niet alleen te maken met een voortdurend vestigingsoverschot, maar ook met een hoog geboortecijfer. Om de werkgelegenheid veilig te stellen was uitbreiding van de bedrijvigheid noodzakelijk en daarmee van bedrijfsterreinen. En dat bracht weer met zich mee dat er nieuwe woonwijken nodig waren. Ondanks hun bedenkingen tegen een te sterke groei van Ede zagen vooral de raadsleden die van buiten Ede afkomstig waren een gunstig bijeffect van groei. Het zou er voor zorgen dat het voorzieningenpeil in de toekomst zou stijgen. Ede moest een landelijke uitstraling behouden, maar hoefde niet klein te blijven.

Pas aan het einde van de jaren tachtig vond een echte ommekeer plaats in het gemeentelijke beleid in de tweede pijler. Op dat moment was het draagvlak voor het standpunt van vooral de

³⁹⁹ GAE, Oud archief Ede, 1647-1948, inv. nr. 533, gemeenteraadsnotulen 15 februari 1935.

confessionele collegeleden dat ruimtelijke ordening op gemeentelijk niveau geen richtlijnen of regelgeving mocht opleggen die ingrepen in de agrarische bedrijfsstructuur, al meer dan een decennium aan het afkalven. Het jaar 1978 vormt niet een duidelijke cesuur. Maar wel markeert het een periode waarin de agrarische beroepsbevolking veel minder vertegenwoordigd was in de raad. De raad was ook op dit terrein meer pluriform geworden. In 1978 waren nog maar vijf raadsleden verbonden aan een boerenbedrijf, met andere woorden 13,5 procent van de raadsleden. In 1980 was nog 11 procent van de beroepsbevolking werkzaam in de agrarische sector. De agrariërs waren procentueel gezien nog steeds goed vertegenwoordigd in de raad, maar niet langer oververtegenwoordigd. In 1986 waren er nog twee raadsleden over, 5,4 procent van het totaal. In 1988 was de agrarische sector nog goed voor 6,8 procent van de werkgelegenheid. (tabel 3.13) Hiermee wordt het onderzoek van Munters voor Ede bevestigd.⁴⁰⁰ Ook al gold voor Ede dat binnen het CDA zowel de oude ARP, maar zeker de oude CHU'ers de landbouw een warm hart toedroegen, het buitengebied was niet langer hun domein. De verandering in beleid werd uiteindelijk van bovenaf afgedwongen door de rijksoverheid die de Gelderse Vallei tot ROM-gebied verklaarde.

Een aantal onderdelen van het moderniseringsproces zijn in dit hoofdstuk goed zichtbaar. Tussen 1945 en 1995 nam de professionalisering van het gemeentebestuur sterk toe. Dit begon al in de eerste periode. Al vroeg huurde het college professionele ondersteuning in als versterking van het eigen ambtenarenapparaat, maar daarnaast werd gewerkt aan de uitbreiding en professionalisering van het eigen ambtenarenkorps. Maar ook al werden de plannen door mannen van buiten ontwikkeld, college en raad waren hiervoor verantwoordelijk. De keuze voor Dercksen als opvolger van Weener, de inhuur van Lammers en Kwantes, maar ook later de aanstelling van ambtenaren als de stedenbouwkundige Bouter en, aan het begin van de tweede periode, het hoofd van het Sociografisch Bureau, Scholten, versterkten de professionele input in het beleid. Zij baseerden hun adviezen en voorstellen op hun professionele kennis en veel minder op de lokale omstandigheden. Behalve Dercksen waren zij van buiten afkomstig. Dercksen had in vergelijking met de andere vier, meer oog voor de lokale eigenheid van Ede. Hoe groot de invloed was vanuit deze hoek blijkt uit het gegeven dat het college, met hier en daar een kleine aanpassing, voor het overgrote deel de voorstellen vanuit het ambtenarenapparaat volgde.

Professionalisering is niet alleen herkenbaar in de opzet van het plan maar ook in de ontvangst bij de bewoners. In de jaren vijftig tekenden de agrarische sector als enige belangenorganisatie verzet aan. Hierbij spraken agrarische organisaties namens een gehele beroepsgroep, individuele boeren kwamen amper in het geweer. In 1975 maakte het Landbouwschap gebruik van voorbedrukte formulieren waarop de agrariërs individueel hun bezwaren tegen het plan in konden dienen. Zo werd voorkomen dat door gebrek aan kennis het bezwaar niet juist werd ingediend en daardoor niet ontvankelijk kon worden verklaard.⁴⁰¹ In de voorbereiding van dit plan hadden verschillende natuur- en milieuorganisaties gebruik gemaakt van de inspraakmogelijkheden. Organisaties als Het Gelders Landschap, De Gelderse Milieuraad, en de Stichting Milieuwerkgroepen Ede hadden ondertussen een zodanige positie (en professionele werkwijze) dat deze instellingen door de gemeente betrokken werden in de ontwerpfase.

We zien in de gemeentelijke ambtelijke rapporten al aan het einde van de tweede periode een duidelijke kentering richting beheersing van de negatieve aspecten van de intensieve veehouderij. Deze meer neutrale, meer bovenlokale benadering van de ontstane problematiek was voor zeker een deel van het college en de raad lastig om over te nemen. De vanouds sterke verbondenheid van de confessionele partijen met de agrarische sector, versterkt door de druk die de SGP als belangrijke oppositiepartij op het collegebeleid kon uitoefenen, vormen de verklaring voor de lange aanloop die het college nodig heeft gehad op dit terrein om tot een beleidswijziging te komen. Daarbij moet worden opgemerkt dat ook de VVD zich in deze periode op het standpunt stelde dat de nieuwkomer in het buitengebied zich moest voegen naar de bestaande verhoudingen. Ede weerspiegelt in dit opzicht een breed gedeelde opvatting in agrarisch Nederland dat de buitenstaander de agrarische functie van het platteland niet mocht frustreren. In deze visie hadden juist de activiteiten van de boer de groene ruimte behouden, een ruimte die om haar landelijke karakter nu als een aantrekkelijke woon- en recreatiefunctie werd ervaren. Het standpunt van wethouder Alberts, dat met de lusten ook de lasten voor rekening van de nieuwe gebruikers kwamen, werd door het overgrote deel van de in Ede geboren en getogen raadsleden gedeeld.

Naast professionalisering herkennen we de rol die democratisering speelt in het moderniseringsproces. In de tweede periode werd duidelijk dat de bevolking van Ede haar

⁴⁰⁰ Q.J. Munters, *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986* (Assen 1989) 98.

⁴⁰¹ Dit was bij de bespreking van het Plan in hoofdzaak wel gebeurd.

bestuurders niet langer kritiekloos volgde. De veranderingen in de bevolkingssamenstelling, het gevolg van geografische en sociale mobiliteit, gestimuleerd door de verbeterde infrastructuur en communicatiemogelijkheden speelden hierbij een belangrijke rol. Daarnaast zorgden deze veranderingen in samenspel met de toenemende individualisering en secularisering er voor dat de bevolking gebruik ging maken van haar democratische rechten waarbij partijtrouw, met uitzondering aan de SGP, in deze periode sterk afnam. Vanaf eind jaren vijftig liet de raad in debatten steeds vaker weten meer betrokken te willen worden bij de planvorming. Diezelfde raad zag in de eerste periode, maar ook in de tweede periode nog geen echte rol weggelegd voor de bevolking anders dan bij de verkiezingen. Vanaf 1966 zien we dat de bevolking zelf deze rol voor zich opeiste. Het is niet langer een welgestelde persoon, of een belangenorganisatie die zijn/haar bezwaren tegen eventuele gemeentelijke plannen kenbaar maakt. Een veel bredere deel van de bevolking wenste betrokken te worden bij de planvorming.

Op het terrein van de ruimtelijke ordening is gedurende de gehele periode de invloed van bovenlokaal beleid belangrijk geweest. Maar het lukte het gemeentebestuur om haar eigen invulling aan het beleid te geven. De strakke hiërarchische planmatige opzet voor een nationale ruimtelijke ordening kwam na de oorlog niet van de grond. De provincie kreeg door middel van het streekplan wel een belangrijke rol in de lokale ruimtelijke ordening. Vanaf de jaren zestig bouwde de nationale overheid haar ruimtelijk beleid langzaam op in de opeenvolgende Nota's Ruimtelijke Ordening. Gaandeweg werd voor meer decentralisatie gekozen, maar de rijksoverheid zette het kader neer waarbinnen de lokale beleidsvorming haar invulling moest krijgen. Als we naar de drie pijlers kijken, dan zien we dat de ruimte voor de lokale overheid om een eigen koers uit te zetten, per pijler verschillend is geweest. De keuze voor groei werd door de provincie in eerste instantie meer dan gestimuleerd. Op de breuk van de tweede periode zien we dat GS de groei van Ede aan banden wilde leggen. De provincie werd in haar poging om de groei van Ede te beteugelen gesteund door de rijksoverheid die vanaf Tweede nota Ruimtelijke Ordening koos voor gebundelde deconcentratie, waarbij Ede niet tot een van de groeikernen behoorde. Toch wist het gemeentebestuur haar ambitie om in het jaar 2000, 100.000 inwoners te kunnen huisvesten, in haar uitbreidingsplannen overeind te houden. Zij kon profiteren van de rol die Ede binnen Gelderland behield als secundaire groeikern, maar had tevens baat bij de positie van de gemeente in de landelijke planvorming op het terrein van de ruimtelijke ordening, namelijk een gunstige ligging op de noordvleugel van de stedenring.

Het gemeentebestuur was ook lang in staat om voor de agrarische sector, de tweede pijler, haar eigen beleid te ontwikkelen zonder inmenging in de agrarische bedrijfsstructuur en met behoud van de kleine boer. In de tweede periode kwam de milieubeweging en een deel van de bevolking in verzet tegen de ontwikkelingen in de intensieve veehouderij. Dit vertaalde zich niet in een politieke meerderheid. Maar de steun voor de agrarische sector brokkelde in de loop van de tweede periode verder af. Dit was deels het gevolg van de-ruralisatie. Tegelijkertijd werd het buitengebied door haar vanouds sterke recreatieve aantrekkingskracht, opgeëist door nieuwe gebruikers. Dit was een zegen bij bedrijfsbeëindigingen, maar veelal ook een extra stimulans voor het verzet tegen de negatieve ontwikkelingen in de ontstane agri-business. Het was de rijksoverheid die in de derde periode de Gelderse Vallei tot ROM-gebied verklaarde. Zo werd de gemeente van bovenaf gedwongen beleid te ontwikkelen waarmee de intensieve veehouderij aan striktere regelgeving werd gebonden.

Het beleid van de provincie om de Veluwe als natuurgebied te beschermen is wel succesvol geweest. Alleen in de eerste periode was in deze pijler spanning als gevolg van de gemeentelijke uitbreidingsplannen. Nadat eenmaal de keuze was gemaakt om vooral aan de westkant van Ede de ruimte te benutten voor de gewenste woonwijken en bedrijventerreinen, is de Veluwe in de volgende periodes niet echt meer in gevaar geweest vooral ook omdat ook het gemeentebestuur duidelijk het nut inzag van de waarde van de Veluwe voor haar groeiambitie, ook op het recreatieve terrein. De aankoop van uitgestrekte natuurgebieden meteen na de oorlog vormt een goed voorbeeld.

In de literatuur worden de jaren tachtig veelal beschreven als het tijdperk waarin de overheid zich onder invloed van het neoliberale denken meer terugtrok uit het maatschappelijk leven. We zien dat dit voor Ede niet opgaat voor de ruimtelijke ordening. En dit zal bij veel andere gemeentes net zo zijn geweest. Op het terrein van nieuwbouw en bedrijventerreinen bleef de gemeente actief en betrokken.

Zoals aan het begin van dit hoofdstuk is gesteld, geldt ook voor Ede dat de ruimtelijke structuur van de gemeente voor een belangrijk deel heeft bepaald welke keuzes gemaakt konden worden. Ede heeft goed gebruik gemaakt van twee materiele voorwaarden voor groei: een gunstige ligging en voldoende ruimte. Ede zou in 1996 haar 100.000ste inwoner begroeten. De gemeente stond in het lijstje van grootste gemeentes qua inwonertal op de 24^e plaats.⁴⁰² In tegenstelling tot Ede

⁴⁰² GAE, *Ede in cijfers 1996*, 19.

hebben buurgemeenten als Veenendaal en Wageningen in dezelfde periode voortdurend te kampen met ruimtegebrek, zowel voor de bouw van woningen als voor de aanleg van bedrijfsterreinen.⁴⁰³

De aanwezigheid van een groot natuurgebied als de Veluwe betekende dat Ede zich kon presenteren als een groene gemeente waar het goed toeven is. Het stond te boek als een aantrekkelijke woongemeente voor degenen die de Randstad ontvluchtten, maar ook voor degenen die niet in, maar wel wat meer in de nabijheid van de Randstad wilden wonen. Ede op de rand van de Veluwe, met haar goede verbindingen, bleek een aantrekkelijk alternatief. Het buitengebied waar de agrarische sector lang de bepalende sector was en mocht zijn, bracht haar eigen dynamiek en problemen met zich mee. Naast het ontstaan van de milieuproblematiek werd het gebied ook in toenemende mate geclaimd door andere gebruikers. De verstedelijking van de gemeente heeft ontegenzeggelijk plaatsgevonden, maar juist de aanwezigheid van zoveel 'groene ruimte' heeft er aan bijgedragen dat voor veel van de nieuwkomers, maar ook voor het merendeel van de geboren Edenaren, zoals we nog in de volgende hoofdstukken zullen zien, een andere invulling aan stedelijkheid werd gegeven dan de opeenvolgende gemeentebesturen begin jaren zestig voor ogen stond.

⁴⁰³ L.G.W. Smolders en A.C. van Grootheers, 'De groei van Veenendaal', in: A.C. van Grootheest, R. Bisschop en G.C. Groenleer, *Geschiedenis van Veenendaal 2* (Veenendaal 2005) 95-105. L. Klep, 'Van middelbare school tot wereldspeler', in: K. Gast, B. Kernkamp, L. Klep, ed., *Geschiedenis van Wageningen* (Wageningen 2013) 270-299, aldaar 286-287, 293, 297, 299.

Onderwijs: bijzonder of openbaar?

In het moderniseringsproces is onderwijs een belangrijk onderdeel. Toename en verdieping van scholing is niet alleen een essentieel element binnen het industrialisatieproces, maar ook van de professionalisering van de samenleving als zodanig. Onderwijs versterkt daarbij zowel de geografische als de sociale mobiliteit. In de praktijk bleek onderwijs ook het secularisatieproces in de samenleving te bevorderen. Reden voor de confessionele partijen om in de negentiende eeuw zich steeds sterker in te zetten voor bijzonder onderwijs. Het gevolg was de Schoolstrijd. Deze kwam ten einde met de Pacificatie in 1917 die de financiële gelijkberechtiging tussen openbaar en bijzonder onderwijs inhield. De strijd was daarmee niet gestreden. Op lokaal niveau zouden voor- en tegenstanders van openbaar onderwijs blijven strijden voor de oprichting van scholen naar eigen snit. Volgens de wetgever is de lokale overheid verantwoordelijk voor het aanbieden van voldoende openbaar onderwijs. Initiatieven voor bijzonder onderwijs moeten vanuit de samenleving voortkomen. In een gemeente die als ambitie heeft om in het jaar 2000 de honderdduizendste inwoner te mogen verwelkomen en daarbij stedelijke aspiraties heeft, is het van belang om een hoogwaardig gedifferentieerd voorzieningenniveau te realiseren op onderwijsgebied. Welke keuzes heeft het gemeentebestuur van Ede gemaakt op dit terrein?

In dit hoofdstuk wordt begonnen met een korte schets van de onderwijssituatie in Ede voor 1945. In het onderzoek is gekozen om voor de naoorlogse periode tot 1995 alleen de ontwikkelingen in het voortgezet en hoger onderwijs onder de loep te nemen. De strijd om de signatuur van een school kwam hier sterker naar voren. Het gaat hier om grotere onderwijseenheden waardoor het belang van de signatuur toeneemt. Eerst wordt de opbouw van het aanbod aan protestants-christelijk onderwijs na 1945 besproken. Vervolgens komt het openbaar voortgezet onderwijs aan bod. In het eerste deel komen meerdere scholen aan de orde. In het tweede deel zal vooral ingegaan worden op de ontstaansgeschiedenis van het openbare Pallas College. Tot slot volgen nog twee cases die beide ook licht werpen op de keuzes die in de Edese politiek op onderwijsterrein werden gemaakt en waaruit de veranderingen in de samenleving ook goed naar voren komen. Het betreft de omgang van het gemeentebestuur met de opheffing van het verbod voor de gehuwde vrouw in overheidsdienst werkzaam te zijn. In deze case wordt vooral gekeken naar de positie van de gehuwde onderwijzeres. De tweede case is de oprichting van een orthodox-christelijke schoolbegeleidingsdienst in 1982. Hierna volgt de afsluiting van dit hoofdstuk.

Het onderwijs in Ede tot 1945

De gegevens over het geboden onderwijs binnen de gemeentegrenzen voor 1900 zijn schaars. In 1826 pakte de gemeente Ede haar grondwettelijke taak op door in 1826 een schoolgebouw te bouwen in het dorp Ede. De deelname aan het lager onderwijs in de gemeente Ede was laag. Boekholt merkt in zijn studie over het onderwijs in Gelderland op dat in deze provincie de Veluwe qua schoolbezoek onderaan stond.¹ Op godsdienstig vlak had de Afscheiding van 1834 in deze omgeving weinig weerklink gevonden. In de aanloop naar wat zou uitmonden in de Doleantie, ontstond ook in Ede discussie over het christelijk gehalte van het aangeboden openbaar onderwijs. Een poging om in 1882 een christelijke lagere school in Ede op te richten werd door de kerkenraad van de NHK tegengehouden. De NHK was sterk voorstander van christelijk openbaar onderwijs. Maar de Kuiperianen vonden toch gehoor op de Veluwe. In 1887 werd Bennekom verscheurd door de Doleantie. De meerderheid van de lidmaten van de NHK in Bennekom ging als eerste in de gemeente mee met de Doleantie.² Een jaar later had het dorp naast de openbare lagere school ook een school op gereformeerde grondslag. In 1890 gevolgd door een school in Ede, de huidige Cavaljéschool, aan de Telefoonweg. Een reactie bleef niet uit, de Hervormde Kerk startte in 1905 de hervormde Paasbergschool.³ Lunteren kreeg in 1904 haar 'School met de Bijbel'.⁴ Tegenover dit nieuwe

¹ P.Th.F.M. Boekholt, *Het lager onderwijs in Gelderland, 1795-1858* (Zutphen 1978) 168-170.

² Heitink, *Woelingen en Samenspraak*. In dit boek behandelt Heitink de Doleantie in Bennekom.

³ A.G. van Bruggen, *Een dure plicht, Geschiedenis van de Vereniging voor Christelijk ULO/MAVO te Ede* (Ede 1995) 7-8.

⁴ A.G.J. Buesink, en G. Jongbloed, eds. *Van stekje tot boom. Honderd jaar scholen met de Bijbel in Lunteren* (Lunteren 2003) 22-23, 130.

schoolaanbod stonden in 1900 zes openbare lagere scholen, verspreid over zes dorpen en buurten.⁵ Het buurtschap Nederwoud kreeg in 1905 haar openbare lagere school⁶, het dorp Otterlo in 1910.⁷ Ook het protestants-christelijke onderwijs breidde zich uit en dit betekende vooral in de kleinere dorpen en buurten een geduchte concurrentie voor de bestaande openbare scholen. Ederveen kreeg in 1928 een christelijke lagere school, de openbare lagere school werd er opgeheven in 1939.⁸ Het bestuur van de 'School met de Bijbel' in Lunteren had ondertussen in 1921 de openbare lagere school in Nederwoud overgenomen.⁹

Als verklaring voor de relatief late start van de schoolstrijd in de gemeente geeft de vroegere gemeentearchivaris Das als reden dat het geboden openbare lager onderwijs in deze gemeente een sterk calvinistische inslag had.¹⁰ Dit lijkt in tegenspraak met de bevindingen van Wijnbeek uit 1841/1842. Deze provinciale onderwijsinspecteur constateerde tijdens zijn inspectiereis langs Gelderse scholen in 1841 en 1842 nog dat in Ede en omgeving een 'overdreven regtzinnig godsdienstige geest' heerste. Hij trof deze niet aan bij de Edese onderwijzer.¹¹ Ook over de onderwijzer in Lunteren bleek de hoofdinspecteur tevreden.¹² Interessant zou zijn om te onderzoeken of na 1842 op in de gemeente gebruik is gemaakt van de mogelijkheden die het KB van 2 januari 1842 boden, namelijk om de identiteit van de school beter aan te laten sluiten bij de lokale omstandigheden. De verklaring van Das, dat de openbare scholen een christelijk tintje hadden behouden, wordt ondersteund door bijvoorbeeld de toespraak die burgemeester Boot in 1950 hield in Lunteren. Hij feliciteerde het hoofd van de openbare lagere school in Lunteren, C. Engelen, met zijn ambtsjubileum, en in zijn toespraak verwees Boot naar de wijze waarop Engelen de christelijke en maatschappelijke deugden in de meest positieve zin in het onderwijs had uitgedragen.¹³ In 1961 was er enige ophef rondom de openbare lagere school in Otterlo. Ook hier werd tot dan toe de openbare school tot aller tevredenheid bezocht door seculiere en christelijke leerlingen. Openbaar bleek ook in de tweede helft van de twintigste eeuw niet overal openbaar onderwijs in seculiere zin te zijn.

Voor onderwijs aansluitend op de lagere school was men in de gemeente Ede in de negentiende eeuw aangewezen op enkele kostscholen. Deze kostscholen trokken vooral leerlingen van buiten de gemeente en waren niet specifiek opgericht om te voorzien in de lokale behoefte. Er werd door de plaatselijke notabelen wel gebruik van gemaakt. In 1897 sloot de laatste kostschool haar deuren. De raad zag af van een gemeentelijk initiatief om deze vorm onderwijs in Ede te behouden. Het college stond hier niet onwelwillend tegenover, maar de raad vond het onverantwoord, onder aanvoering van het argument: 'onderwijs kost toch al zoveel geld'.¹⁴ Het was de Edese burgerij zelf die in actie kwam. In 1902 werd op initiatief van notaris Dinger en Jonkheer Quarles van Ufford een christelijke mulo opgericht. In 1907 kon een eigen, nieuw schoolgebouw worden betrokken. Toch bleek de exploitatie van de school moeilijk sluitend te krijgen. In 1912 werd de school, waar op dat moment 52 leerlingen les kregen, door de gemeente overgenomen en omgezet in een openbare mulo. In 1923 werd opnieuw een christelijke variant opgericht. Ede beschikte sinds 1913 over een vijfjarige leergang Avond-vaktekenschool. Ook dit was een particulier initiatief, opgericht door Patrimonium, de lokale christelijke Werkliedenvereniging. Vanaf dat moment hoefden leerlingen niet langer naar de ambachtsschool in Arnhem te reizen.¹⁵ In 1928 richtte de lokale afdeling van de CBTB in Ede een

⁵ GAE, Documentenverzameling 9.9, Onderwijs Ede. Overzicht J. Das dd 2 december 1982. Het ging om Ede, Bennekom, Lunteren, Ederveen, Gelders Veenendaal en De Valk.

⁶ Buesink en Jongbloed, *Van stekje*, 130.

⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 20429, Personeelsaangelegenheden. C. Engelen (geboren 24-06-1888) hoofd van de openbare lagere school te Otterlo.

⁸ GAE, leeszaal, Man, L. de, *Ederveense geschiedenis in het kort* (ongepubliceerd verslag 1987) 8.

⁹ Buesink en Jongbloed, *Van stekje* 22-23, 130.

¹⁰ GAE, Documentenverzameling 9.9, Onderwijs Ede. Overzicht J. Das dd 2 december 1982.

¹¹ Boekholt, *Het lager onderwijs*, 222.

¹² P. Hoekstra en D. van de Weerd, *Oud-Lunteren in de klas* (z.p. z.j.) 26.

¹³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 20429.

¹⁴ Knipselarchief Van Eck, *Ede Stad*, 12 februari 1986, HJ Nijenhuis, 'Het ontstaan van de openbare M.U.L.O.-school op de markt'. Ook Kamerbeek constateerde in zijn proefschrift dat in 1885 de conservatieven (zoals de antirevolutionairen zich op dat moment nog noemden) zich gekant hadden tegen de jaarlijkse gemeentelijke bijdrage van f. 600,- aan een nieuw opgerichte jongensschool. Het argument was dat dit onderwijs alleen de kinderen van de hoge heren ten goede zou komen, maar betaald zou worden door het lagere volk. E. Kamerbeek, *Het belang der gemeente zeer ter harte. Bestuur en bestuurselite in een Veluws dorp, Ede 1795-1914* (z.p. 1992) 142-143.

¹⁵ GAE, EC, 18 november 1953, artikel ter ere van 40 jarig jubileum. Door de reisafstand was deze mogelijkheid niet voor iedereen financieel haalbaar.

Tabel 5.1 Verschuivingen tussen leerlingen in openbaar en bijzonder lager onderwijs, 1900-1931

	Inwonertal gemeente	Openbaar lager onderwijs	Bijzonder lager onderwijs
		Totaal aantal leerlingen	Totaal aantal leerlingen
1900	15.483	1577	413
1910	19.316	1646	1058
1920	22.582	1368 + 108 II die de openbare mulo bezochten	1696
1931	31.294	1036 + 87 II die de openbare mulo bezochten	3597 + 87 II die de christelijke mulo bezochten

Bron: GAE, Documentenverzameling 9.9, Onderwijs Ede. Overzicht J. Das dd 2 december 1982.
De cijfers hebben betrekking op de totale leerling-populatie.

lagere christelijke landbouwschool op. Het eerste hoofd van deze school werd O.C. van Hemessen. We komen hem na de oorlog tegen als wethouder voor onderwijs voor de ARP. Met de groei van het protestants-christelijke onderwijsaanbod nam het aantal leerlingen dat naar een openbare school ging over de hele linie in absolute en procentuele getallen gestaag af.¹⁶ (tabel 5.1) De verzuiling deed zich ook de gemeente Ede voelen. Ondanks het numerieke overwicht van de protestants-christelijke bevolking wist het gestaag groeiende katholieke volksdeel voor 1945 een rooms-katholieke lagere school en kleuterschool op te richten, in 1959 gevolgd door de Padbergmavo. De sociaaldemocratische partijvorming kwam met de komst van de ENKA op gang. De SDAP en de liberalen waren voorstanders openbaar onderwijs.

De Edese samenleving was door de komst van de kazerne en de ENKA niet alleen qua inwonertal gegroeid, maar ook qua samenstelling veranderd. Een van de gevolgen was de roep om beter en hoger onderwijs. Uit onvrede over de kwaliteit van het geboden lager onderwijs richtte de Edese Schoolvereniging in 1925 een bijzondere neutrale school op, met als doel een betere aansluiting op het algemeen voortgezet onderwijs te realiseren. Rond 1900 had de dorpselite geijverd voor de komst van een u.l.o, nu wenste men een h.b.s. Een verzoek daartoe werd in 1926 door de gemeenteraad afgewezen. In 1930 stelde burgemeester Creutz zich achter de plannen op en loodste het voorstel voor het Juliana-lyceum na veel gesputter over en weer door de raad. De opzet om de school voor zowel christelijke als niet-christelijke leerlingen open te stellen, stuitte op nogal wat bezwaren. Na goedkeuring van het voorstel, werd het weer stil. Pas in 1937 werd een h.b.s./gymnasium gerealiseerd. De voorstanders van openbaar en van protestants-christelijk onderwijs waren uiteindelijk tot overeenstemming gekomen. Alleen door samenvoeging van de vraag waren er voldoende leerlingen en daarmee voldoende draagkracht voor dit type onderwijs. Voor een aanvraag voor deze nieuwe school moest de raad een positief advies aan de minister uitbrengen. Een belangrijk argument in de raadsdiscussie over de wenselijkheid van dit schooltype binnen de gemeentegrenzen was, evenals in 1930, dat het de aantrekkelijkheid van Ede als vestigingsplaats voor industrie en particulieren sterk zou vergroten.¹⁷ Het argument van de tegenstanders, dat de gemeente te weinig draagkracht had voor zo'n type onderwijsinstelling, werd door de voorstanders omgedraaid. Zij stelden dat juist het draagkrachtige deel van de bevolking zou toenemen, als de noodzakelijke geachte voorzieningen voor deze bevolkingsgroepen aanwezig zouden zijn. In 1919 had burgemeester Creutz met soortgelijke argumenten de komst van de Nederlandse Kunstzijdefabriek¹⁸ door een

¹⁶ GAE, Documentenverzameling 9.9, Onderwijs Ede. Overzicht J. Das dd 2 december 1982.

¹⁷ De ontstaansgeschiedenis van het latere Marnix is uitvoerig beschreven door C.E.H.J. Verhoef, *Marnix College – Streeklyceum – Pallas Athene College. Ontstaan en identiteit van de Edese scholen voor vmo/vwo-havo-mavo* (Ede z.j.) 3-51. Verhoef refereert onder meer op p. 22-23 hoe belangrijk volgens ook het VVV een goed onderwijsaanbod was om mensen richting Ede te trekken. Zo was Ede in die jaren in beeld bij de Vereniging De Indische Verlofganger als een aantrekkelijke vestigingsplaats voor Nederlanders die voor verlof of definitief naar Nederland terugkeerden. Ede viel af omdat het niet beschikte over een lyceum. Het VVV liet als reactie weten dat een lyceum 'een levensvoorwaarde voor Ede was geworden.

¹⁸ Later kreeg de fabriek de naam ENKA, de fonetische weergave van de NK.

weerspannige raad gelooft.¹⁹ Nu zette hij zich samen met Pereboom (ARP), de raadsleden van de Vrijzinnig Democratische Bond en de SDAP in om steun in de raad te krijgen voor de oprichting van een lyceum.²⁰ De raad ging in 1931 akkoord, maar weigerde de financiële consequenties te aanvaarden. Pas in 1937 kon de 'Stichting voor Gymnasiaal en Middelbaar onderwijs te Ede' starten met een h.b.s.- en een gymnasiumafdeling. Ede had een landelijke primeur, het had de eerste 'samenwerkingsschool' van Nederland.²¹ Na lang overleg hadden de voorstanders van protestants-christelijk onderwijs, veelal afkomstig uit de autochtone bevolking, en van neutraal onderwijs, waar verhoudingsgewijs meer 'nieuwe Edenaren' onder te vinden waren, elkaar gevonden. De school startte met zo'n 30 leerlingen. Rijkssubsidie werd pas in 1946 verleend, tot die tijd hielden de ouders en het gemeentebestuur de school financieel draaiende. In 1954 was de gemeentelijke subsidie niet langer nodig.²²

Voor 1945 had het gemeentebestuur de verantwoordelijkheid genomen voor de oprichting van een openbare u.l.o.. Het beroeps- en middelbaar onderwijs waren het resultaat van particuliere initiatieven, al had burgemeester Creutz de oprichting van het lyceum een handje geholpen. Na de oorlog zette het college sterk in op economische groei. Men wilde de schaarste en de ellende van de depressie en de oorlogsjaren zo snel als mogelijk achter zich laten. Ede moest vooruit. De werkgelegenheid moest worden gestimuleerd bij voorkeur door de groei van de dienstensector. We hebben in het vorige hoofdstuk gezien dat Ede voldoende potentie had om te groeien en ook is gegroeid. De vraag is of het gemeentebestuur na de oorlog een meer actieve rol voor zichzelf zag op onderwijssterrein. Liet men het initiatief over aan de gemeenschap, of nam men zelf het heft in handen?

Opbouw van een breed aanbod aan protestants-christelijk onderwijs na 1945

Zoals in hoofdstuk 2 aan de orde is gekomen, kreeg Ede door de pensionering van Middelberg in 1946 een nieuwe burgemeester. Bij de installatie van burgemeester Boot (ARP) maakte locoburgemeester Wiegeraadt trots melding van het feit dat de gemeente, op een bevolking van 42.000 inwoners, beschikte over 25 lagere scholen, een openbare en een christelijke u.l.o., een h.b.s./gymnasium, een christelijke lagere landbouw- en landbouwhuishoudschool en een Avondvakantieschool. Wiegeraadt zag de veranderingen in de agrarische sector, waar mechanisatie en productieverhoging de trefwoorden waren geworden, als onontkomelijk. Deze veranderingen zorgden volgens hem voor een toenemende behoefte aan (her- en bij-)scholing. Vooral het ontbreken van technisch onderwijs was een probleem.²³ Bij de Algemene Beschouwingen in mei 1947 pleitten meerdere raadsleden - De Leeuw (PvdA), J. Keern (PvdA) en Heij (CHU) - voor de oprichting van een ambachtsschool. De Leeuw voorzag voor de vele kleine boerenbedrijven, kleiner dan 4 hectare, geen bestaansmogelijkheden meer. De industrie of de bouwnijverheid boden goede alternatieven, maar daarvoor waren geschoolde arbeiders nodig. Gelders Veenendaal leek De Leeuw een goede locatie voor een ambachtsschool.²⁴ Ook burgemeester Boot was voorstander van de komst van een ambachtsschool, maar hij dacht dat er al vanuit de burgerij een comité was opgericht.²⁵ Dit bleek inderdaad het geval te zijn en de gemeente liet het initiatief, zoals zij dat ook voor de oorlog had gedaan, aan particulieren over.

¹⁹ Beuker, *De Enka*, 17.

²⁰ De uit Vriezenveen afkomstige Pereboom was tijdens de mobilisatie naar Ede overgeplaatst en was daarna in Ede blijven wonen. Hij vervulde tijdens zijn leven veel bestuursfuncties, waaronder het hoofdbestuurslid van de N.C.R.V. Hij was in Ede onder andere voorzitter van de christelijke U.L.O. en later van het Marnix College. <https://www.ede.nl/gemeente/gemeentearchief/geschiedenis-van-edel/14-personen/pereboom-derk/> (20 februari 2014).

²¹ Verhoef, *Marnix College*, 27.

²² Ibidem, 26-29.

²³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA gemeenteraadsnotulen 9 november 1946, installatie burgemeester J.J.G. Boot.

²⁴ De Leeuw woonde in Gelders Veenendaal, maar de aanwezigheid van, in verhouding tot Ede veel industriële vestigingen in het aangrenzende Utrechts Veenendaal, zal ook een rol gespeeld hebben bij zijn afweging.

²⁵ GAE, Oud archief Ede, 1647-1948, inv. nr. 513 gemeenteraadsnotulen Algemene Beschouwingen, 14 mei 1947, 85-86.

Ede krijgt een christelijke l.t.s.

In 1947 waren er vrijwel tegelijkertijd, en in onderlinge concurrentie, twee burgerinitiatieven ontstaan, met als doel een lagere technische school te realiseren. Op 15 september verzocht het bestuur van de Vereniging tot oprichting en instandhouding van een Christelijke Nijverheidsschool in de gemeente Ede om een 'verklaring als bedoeld in Artikel 25 tweede lid der Nijverheidswet, dat de stichting en instandhouding van een Christelijke Nijverheidsschool te Ede nodig geoordeeld wordt.'²⁶ In de statuten van deze vereniging waren bepalingen opgenomen waarmee voorkomen kon worden dat een van de protestants-christelijke kerkgenootschappen de besluitvorming zou kunnen domineren. Er was vastgelegd dat het bestuur voor een derde zou bestaan uit lidmaten van de NHK, een derde uit lidmaten van de Gereformeerde Kerk, en een derde uit andere protestants-christelijke groeperingen, waarbij maximaal de helft van de bestuursleden tot één kerkgenootschap mocht behoren. Ook was de mogelijkheid opgenomen dat ook de overheid enkele vertegenwoordigers kon leveren.

Conform de wet informeerde het college vervolgens bij de vakorganisaties of er behoefte was aan dit type onderwijs. Een maand later kreeg het college een verzoek van het bestuur van de 'Stichting Nijverheidsschool Ede' om een onderhoud.²⁷ Het dagelijks bestuur bestond uit dr. A.J. Dijkman, chemicus, mr. W.F.J. Fischer, kandidaat-notaris, N. van Eekelen, voorman op de AKU, en mr. H.P. Jager, advocaat en procureur. Als voorstander van openbaar onderwijs waren zij afhankelijk van een initiatief van de gemeentelijke overheid. Opnieuw peilden B en W bij de zeven vakorganisaties de meningen. Alle vakorganisaties beklemtoonden de urgentie van de komst van een ambachtsschool, het tekort aan geschoolde arbeidskrachten werd als nijpend beschouwd. Voor een aantal was de richting van de school niet relevant. De Christelijke Besturenbond keerde zich als enige fel tegen een openbare school. De Katholieke Arbeidersbeweging was tegenstander van een protestants-christelijke school. De Edese Bestuurdersbond was sterk voorstander van een openbare school. Als reden verwees deze laatste naar het gegeven dat veel van de jongens, die dit type onderwijs zouden gaan volgen, niet 'confessioneel georganiseerd' waren. Blijkbaar verwachtte de Bestuurdersbond nog niet veel leerlingen vanuit de agrarische bevolkingsgroep. Om te voorkomen dat ouders van zowel rooms-katholieke als niet confessionele leerlingen, hun kinderen naar de openbare nijverheidsschool in Wageningen zouden sturen, pleitte de bond er voor geen steun te verlenen aan de oprichting van een christelijke school.²⁸ Er werd een poging ondernomen om tot samenwerking tussen beide verenigingen te komen, maar dit verliep stroef. Het verzoek van de voorstanders van een openbare school, om bij samengaan de helft van de bestuurszetels toegewezen te krijgen, werd door de ledenvergadering van de christelijke vereniging wel goedgekeurd, op 6 januari 1948, en in de statuten opgenomen. Maar het verzoek om in de statuten de orthodoxe grondslag van de school wat te verruimen, door te kiezen voor de formulering 'algemeen christelijke principes', en om enkele garanties met betrekking tot beleid en personeelszaken op te nemen, werd geweigerd.²⁹ Het gevolg was dat de voorstanders van de openbare school weinig heil zagen in een verdere samenwerking.

Op 9 januari 1948 legden B en W³⁰ het verzoek om een christelijke nijverheidsschool op te richten voor aan de raad.³¹ In haar verdediging van het voorstel gaf het college aan dat er geen ruimte was voor twee scholen. Voor haar keuze voor de christelijke variant, gaf het college als reden dat de Edese bevolking overwegend van protestants-christelijke huize was. Verder verwees het college naar de peiling onder de vakorganisaties. Alle zeven waren voorstander van de oprichting van een nijverheidsschool, alleen de Edese Besturenbond, de KAB en de Christelijke Bestuurdersbond hadden expliciet een uitspraak gedaan over de denominatie van de school. Ook gaven B en W aan dat zij het betreunden dat beide verenigingen, die zich beijerden voor de oprichting van dit schooltype, het niet gelukt was om samen te werken. Het college wilde wel bemiddelen, maar was van mening dat de raad in deze raadsvergadering een besluit moest nemen over de aanvraag, ook al had wethouder Hoolboom (VVD) een minderheidsstandpunt ingenomen. Hoolboom, in het college verkozen na het debacle rondom de kandidatuur van Roseboom, was een fervent voorstander van openbaar onderwijs. De toon van het raadsdebat was fel. De fractieleider van de ARP, Versteeg, en wethouder

²⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15816. Dit dossier bevat de stukken betreffende de oprichting van deze school van september 1947 tot juli 1951.

²⁷ 13 oktober 1947

²⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15816, Oprichting van een Christelijke Technische School.

²⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15816, Oprichting van een Christelijke Technische School.

³⁰ Naast de ARP-burgemeester Boot, maakten Van Hemessen (ARP), Wiegeraadt (CHU) en Mens (PvdA) deel uit van het college.

³¹ GAE, Oud archief Ede, inv.nr. 515 gemeenteraadsnotulen 15 januari 1948, agendapunt 15.

Van Hemessen waren van mening dat ondubbelzinnig moest worden gekozen voor protestants-christelijk onderwijs en dat niet naar een compromis gezocht moest worden. Van Hemessen:

*(...) er kan dan ook niet van wallen gegeten worden. Spr. Beluistert hier een uitspraak van de doorbraakmensen, die thans in de Partij van de Arbeid hun verzamelpunt hebben gevonden. Deze tracht langs die weg dynamiet te leggen onder de activiteit der Protestants-christelijke groepen op het terrein van onderwijs. Het is te hopen dat onze ogen daar voor open mogen gaan. Spr. Betreurt het, dat er nog altijd personen uit deze volksgroep zich door deze waan gevangen laten nemen en de klarelijnen niet meer zien. (...) Juist op dit terrein mag er geen halfheid zijn. Dan maar liever geen school.*³²

Het citaat geeft aan hoe hard de botsingen in de raad in de eerste periode konden zijn wanneer het geloof een rol speelde. Het college zette door. De vraag is in hoeverre een aanbod van het college om te bemiddelen tussen beide verenigingen nog relevant zou zijn op het moment dat de raad zich voor een van beide initiatieven had uitgesproken.

De ARP legde de zwartepiet voor het mislukken van de samenwerking bij de neutrale vereniging. Zij zou niet bereid zijn geweest water bij de wijn te doen. Als men toch voorstander was van een school op 'algemene christelijke uitgangspunten' dan zou men zich toch ook moeten kunnen vinden in de invulling die daaraan door de christelijke vereniging werd gegeven. In het debat brachten zowel de PvdA als de VVD naar voren dat de discussie over openbaar versus confessioneel onderwijs beperkt hoorde te blijven tot het lager onderwijs en dat nijverheidsonderwijs, gezien haar praktische aard, buiten deze discussie gehouden moest worden. Wethouder Van Hemessen wenste echter principieel geen onderscheid te maken tussen lager onderwijs en nijverheidsonderwijs. In zijn opvatting gaven ouders een deel van de opvoeding uit handen wanneer zij hun kinderen naar school stuurden. Om die reden moesten ouders er zeker van kunnen zijn dat het geboden onderwijs conform het door hen getekende Doopformulier van de juiste signatuur was.³³ Door de compromisloze houding van de ARP, was het voor de SGP niet eens nodig aan de discussie deel te nemen.

Voor een deel van de acht PvdA-leden was het geloof in de politiek ook een inspiratiebron. Weliswaar prefereerde de PvdA, (evenals KVP en PvdV) een compromis tussen beide verenigingen, maar niet alle PvdA-leden waren principieel tegenstander van christelijk onderwijs. De Edese PvdA vertoonde inderdaad sterke trekjes van de 'doorbraak'-gedachte. Tot ver in de jaren vijftig zou de partij fel in verzet komen wanneer de confessionele partijen in de raad het monopolie opeisten wanneer het godsdienst gerelateerde onderwerpen betrof. Bij de stemming over dit raadsvoorstel stemden alleen Roseboom en G. Kleijne tegen. Roseboom, ENKA-arbeider, had vanaf het begin van zijn raadslidmaatschap in 1935 voor een openbare nijverheidsschool gepleit, een schooltype dat vooral aansloot op de onderwijsbehoefte van de kinderen van de ENKA-medewerkers. Voor zijn plannen had hij weinig medewerking gekregen. Het college was nooit op zijn wensen ingegaan. Hij had er duidelijk moeite mee dat er nu eindelijk wel resultaat geboekt werd, het zou resulteren in een protestants-christelijke school. Hij pleitte, gesteund door de raadsleden die ook in de industrie werkzaam waren, voor een openbare school. Juist de arbeiderskinderen waren minder vaak van confessionele huize. Wethouder Van Hemessen betwistte dit door er op te wijzen dat ook in Ede-Zuid (waar juist veel Enka-arbeiders woonden) de leerlingen in meerderheid een christelijke lagere school bezochten. Roseboom pareerde dit met de opmerking dat veel ouders van de openbare naar de christelijke lagere school waren overgestapt (hijzelf ook), omdat het hoofd van de openbare school in de oorlog voor de NSB had gekozen.³⁴ In plaats van te kijken naar het type school waar de kinderen op dat moment naar toe gingen, keek Roseboom naar de bevolkingsgroep waaruit de toekomstige leerlingen afkomstig zouden zijn. Dit verschil in benaderen, namelijk of je de telling van toekomstige leerlingen baseerde op de actuele verdeling over openbaar en bijzonder lager onderwijs, of op veranderingen in de bevolkingskenmerken in algemene zin, zou in de komende jaren steeds opnieuw opduiken. Hierbij

³² GAE, Oud archief Ede, inv.nr. 515 gemeenteraadsnotulen 15 januari 1948, agendapunt 15.

³³ Dat Van Hemessen vanuit zijn visie een punt had door te hameren op de zijns inziens noodzakelijke aansluiting tussen opvoeding thuis en vrije schoolkeuze lijkt te worden bevestigd door het rapport van het SCP, J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (Den Haag 2006) Op basis van gegevens uit 1994 en 2004 wordt daar de voorzichtige conclusie getrokken dat er een relatie is tussen de ontkerkelijking en de afnemende of helemaal afwezige rol van de godsdienst in de opvoeding. 39-40.

³⁴ GAE, EC nooduitgave 49, 21 september 1945. In deze uitgave is een lijst met name opgenomen van Edenaren die gezocht worden in verband met hun NSB verleden. In de lijst staat wordt ook het hoofd van de openbare lagere school aan de Kerkweg in Ede vermeld.

speelde op de achtergrond de vraag mee of de langzaamaan optredende secularisatie als gegeven beschouwd moest worden waar het voorzieningenniveau op zou moeten worden afgestemd, of als iets dat bestreden moest worden.

In 1949 moesten een aantal raadsgedelegeerden worden gekozen in het bestuur van de ondertussen opgerichte protestants-christelijke nijverheidsschool. In de raadsvergadering van 6 september 1949 kwam het wantrouwen van de protestants-christelijke partijen tegen de meer a-religieus geachte PvdA-leden duidelijk naar voren. De raad koos als gedelegeerden voor De Leeuw (PvdA) en Versteeg (ARP). De Leeuw weigerde vanwege het feit dat hij in dezelfde raadsvergadering tot wethouder was verkozen. Zijn verzoek om Keern (PvdA) in zijn plaats te benoemen, stuitte op verzet van de 'rechtse fractie'.³⁵ Na schorsing uitte PvdA-fractievoorzitter Roseboom zijn wrevel over het niet willen volgen van de voordracht. Had een partij niet het recht om zelf te bepalen wie zij voor een bepaalde post voordroeg, en dienden de anderen deze voordracht niet te respecteren wanneer de post aan deze partij toeviel? De PvdA nam de voordracht van de anderen toch ook over? Het argument van de 'rechtse fractie' was dat Keern, als voorstander van het openbaar onderwijs, niet als raadsgedelegeerde het belang van het onderwijs kon dienen in een christelijke schoolbestuur. Roseboom wees dit van de hand door er op te wijzen dat Van Hemessen, als verknocht voorstander van christelijk onderwijs, toch ook als wethouder de belangen van het openbaar onderwijs behoorde te behartigen? De reactie van de CHU'er Jansen, dat de PvdA bij de verkiezingen drie zetels aan de VVD had verloren en de rechtse fractie daarom het recht had op een kandidaat van de VVD te stemmen, werd door de VVD'er Hoolboom onmiddellijk gepareerd met het verzoek niet op hem maar op de KVP'er Merlijn te stemmen. Pas de derde stemronde bracht uitkomst. Merlijn werd, samen met Versteeg (ARP) raadsgedelegeerde. Een wat vreemde keuze, omdat tot in de jaren vijftig de KVP niet de automatische bondgenoot was van de protestants-christelijke partijen in de raad.

Ede ontwikkelt zich tot een regionaal centrum voor protestants-christelijk onderwijs

Uit de analyse van de oprichting van de christelijke nijverheidsschool blijkt hoe de gemeente – door niet zelf initiatief te nemen, of door juist particuliere initiatieven te ondersteunen – keuzes maakte. Iets vergelijkbaars zien we met betrekking tot de ondersteuning van het onderwijsbeleid. In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat het gemeentebestuur ontevreden was met de expertise die het in huis had om beleid op te zetten. Voor het ontwerpen van de bestemmingsplannen werd expertise van buiten ingehuurd, en vanaf het midden van de jaren vijftig werd de sociograaf Kwantes gevraagd om een aantal rapporten op te stellen. In totaal zou Kwantes tussen 1956 en 1966 acht rapporten aanleveren.³⁶ Het gemeentebestuur vroeg hem om cijfermatig onderbouwde inventarisaties van de situatie in de landbouw, industrie, vreemdelingenverkeer, bevolkingsgroei en de woningbehoefte. Kwantes wees het college er op dat de keuze van het gemeentebestuur om vooral werkgelegenheid in de dienstensector aan te trekken en in relatie daarmee ook hoger opgeleiden naar Ede te trekken, een stijgende vraag naar onderwijsvoorzieningen inhield. Desondanks heeft het college hem geen opdracht verstrekt om de toekomstige behoefte aan onderwijsvoorzieningen in kaart te brengen. Wel werd in 1961 aan het ETIG gevraagd te onderzoeken of er behoefte was aan openbaar nijverheidsonderwijs. Drie jaar daarvoor was al een christelijke variant opgericht.

De grondwettelijke taak van de gemeente beperkte zich tot het lager onderwijs. Ondanks dat in de jaren dertig de economische noodzaak van voorbereidend hoger onderwijs bij de midden en hogere bevolkingsgroepen in Ede onderkend werd, beschouwde het gemeentebestuur dit niet als een taak die zij op zich moest nemen. Ook niet na 1945. Volgens Artikel 6 van de Hoger Onderwijswet had elke gemeente met een inwonertal van 20.000 of meer, de verplichting om zo'n type school op te

³⁵ In de jaren vijftig gebruikten de CHU, de ARP en de SGP deze term voor hun drieën gezamenlijk, ook al trok men zeker niet op alle terreinen samen op. Zie ook hoofdstuk drie.

³⁶ J. Kwantes, *De landbouw in de gemeente Ede* (Haarlem 1956), *De ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Ede in verband met de groei van het inwonertal en de wijzigingen in de sociaal-economische structuur* (Haarlem 1956), *Voorlopige nota inzake het toekomstig inwonertal en de toekomstige woningbehoefte van de gemeente Ede* (Haarlem 1956), *De industrie in de gemeente Ede* (Haarlem 1956), *Het vreemdelingenverkeer in de gemeente Ede* (Haarlem 1956), *Rapport inzake het tekort en de behoefte aan woningen van verschillende welstandstype in de gemeente Ede* (z.p. 1959), *Nota inzake de industriële ontwikkeling van de gemeente Ede* (z.p. 1963), *De voorzieningen voor de bestemmingsplannen Veldhuizen en Klaphek in de gemeente Ede* (Hilversum 1966).

richten. Tussen 1951 en 1964 vroeg de gemeente per vijfjaarlijkse periode ontheffing aan. Toen de gemeente in 1964 gewoontegetrouw opnieuw ontheffing vroeg, bleek de verplichting al uit de wet geschrapt te zijn, het gemeentelijk apparaat volgde blijkbaar de ontwikkelingen op dit terrein niet echt. Als argumentatie om niet aan de verplichting te hoeven voldoen, verwees de gemeente steeds naar het geringe aantal leerlingen dat dit onderwijs in een andere gemeente volgde. Er werd niet geïnventariseerd hoe groot de belangstelling voor dit type onderwijs was wanneer het binnen de gemeentegrenzen zou worden aangeboden.³⁷ We herkennen het beeld. Er werd niet zozeer gekeken naar wat met het oog op de veranderingen wenselijk werd, maar er werd in lijn van het bestaande overwegend protestants-christelijke aanbod positief gereageerd op initiatieven vanuit de gemeenschap. En die kwamen er in voldoende mate en ook vanuit een richting die het gemeentebestuur wenste te ondersteunen.

Ede krijgt een christelijke kweekschool

Aan het einde van de jaren veertig werden op meerdere locaties op de Veluwe plannen ontwikkeld om tot de oprichting van een orthodox-christelijke kweekschool te komen.³⁸ In Ede kwam in 1949 een aantal vertegenwoordigers uit orthodox-christelijke kringen uit Oost-, Zuid- en West-Veluwe bijeen ten huize van de gereformeerde dominee B. Slangenburgh, om een gezamenlijke koers uit te zetten. De bijeenkomst werd voorgezeten door burgemeester Boot. Het jaar daarop viel het besluit om de vereniging De Christelijke Nationale Kweekschool op de Veluwe op te richten. Het bestuur weerspiegelde het regionale karakter van de vereniging. Nog hetzelfde jaar werd, na een positief advies van het ministerie van Kunst, Onderwijs en Wetenschap, Koninklijke goedkeuring verkregen. Het ministerie van Justitie had de minister van Onderwijs gevraagd om met 'Zeer Veel Spoed' haar advies uit te brengen. De vereniging had haast, omdat men al in mei 1950 rijkssubsidie had aangevraagd voor een zelfstandige kweekschool in Ede. Mede uit vrees voor een overschot aan onderwijzers werd het verzoek echter afgewezen. In 1954 lukte het wel om een gevonden alternatief, met goedkeuring van minister Cals en met rijksfinanciën uit te voeren. Als oplossing was gekozen om, onder de paraplu van de 'Christelijke kweekschool op gereformeerde grondslag Rehoboth' uit Utrecht, een dependance in Ede te openen. In hetzelfde jaar werden de eerste kweekelingen op deze school op gereformeerde grondslag welkom geheten. Het schoolbestuur wilde zo snel als mogelijk van de dependance status af komen en uit groeien tot een zelfstandige vestiging. Het bestuur kreeg daarbij steun van het Eerste Kamerlid, professor Gerretson, van de CHU. Hij hield in juni 1955 in de Kamer een pleidooi voor 'de volle erkenning' van deze school.³⁹

In 1958 was de erkenning een feit. De kweekschool Felua vond eerst onderdak in een aantal gebouwen van de Christelijk Gereformeerde Kerk, en van de hervormde Tabor gemeente. In april 1961 kreeg de school met hulp van de gemeente een eigen onderkomen. De gemeente kocht voor f. 120.000,- het perceel met daarop de oude christelijke huishoudschool aan de Brouwerstraat in Ede. De schoolgebouwen werden vervolgens te huur aangeboden aan Felua.⁴⁰ De school haakte eind jaren zestig in op de mogelijkheden welke de Mammoetwet haar bood. Als vooropleidingstraject voor de pedagogische academie werd gestart met een bovenbouwafdeling voor havo. Tevens fuseerde de school met de gereformeerde sociale academie en groeide uit tot de Christelijke Hogeschool Ede (CHE). Bij deze ontwikkelingen was het gemeentebestuur formeel niet betrokken. De medewerking beperkte zich tot het ter beschikking stellen (vaststelling van de bestemming en de verkoop) van de benodigde grond voor de uitbreiding van de school. Wel kan ook hier gewezen worden op personele banden tussen CHE en gemeentebestuur, die formeel werden bij de benoeming van G. van Soest als wethouder in 1990.

De Christelijke Hogere Landbouwschool

De huidige Christelijke Agrarische Hogeschool Dronten is in 1957 van start gegaan in Ede.⁴¹ De school was een initiatief van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) en de Christelijke

³⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3064, Verzoek aan H.M. de Koningin vrijstelling te verlenen aan de verplichting tot oprichting van een openbaar gymnasium (20-09-1951 t/m 06-03-1964).

³⁸ A.G.J. Buesink, ed., *Veertig jaar Christelijk opleidingsonderwijs in Ede, 1954-1994 (Ede 1993)*.

³⁹ Geciteerd in: Buesink, *Veertig jaar*, 30.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ C.E.H.J. Verhoef, 'De Christelijke Hogere Landbouwschool te Ede (1957-1968)', *De Zandloper*, 41, 2 (2013) 10-21.

Landarbeidersbond. De school begon als middelbare landbouwschool, maar in 1958 werd het aanbod aan agrarisch onderwijs bij wet vastgelegd. De bestaande middelbare land- en tuinbouwscholen in Nederland werden opgewaardeerd tot hogere land- en tuinbouwscholen, en zo verkreeg Ede een hogere school binnen haar grenzen.⁴² De centrale ligging van Ede, goed bereikbaar voor de leerlingen per trein, en de nabijheid van de Wageningse Landbouw Hogeschool waren voor Ede belangrijke pluspunten. De enige andere protestants-christelijke Hogere Landbouwschool was in Leeuwarden, opgericht als middelbare school in 1955.⁴³ Daarnaast was er genoeg praktijkgrond aanwezig. Evenals bij Felua stelde de gemeenteraad zich coöperatief op. Er werden twee noodlokalen beschikbaar gesteld. Verhoef laat zien hoe belangrijk goede politieke contacten waren bij het succesvol oprichten van een bijzondere school. In dit geval was het de secretaris van de CBTB, Biesheuvel, de latere minister-president, die bij de minister met positief resultaat gelobbyd had om goedkeuring te verkrijgen. De school werd op de begroting van het ministerie geplaatst. Nog voordat in oktober van 1957 begonnen werd met de lessen, vroeg het college de raad in te willen stemmen met een voorstel van de CBTB om een eigen (nood)schoolgebouw mogelijk te maken. De raad ging akkoord met het voorstel om f. 100.000, - te lenen, onder voorwaarde dat de lening door de CBTB zou worden afgelost.⁴⁴ Voor het praktijkgedeelte huurde de school in 1958 4 hectare grond van de gemeente. Dit werd uitgebouwd tot een praktijkboerderij op de landbouwenclave 'De Hindekamp'. De gemeente had in 1950 het landgoed De Hindekamp aangekocht en beschikte daardoor over cultuurgrond die verhuurd kon worden.⁴⁵ Door het succes van de school was al snel meer dan de 8 hectare nodig die de gemeente maximaal kon bieden. Dit had tot gevolg dat het schoolbestuur zich vanaf 1962 ging oriënteren op een andere locatie. De nieuwe Flevopolder lonkte. Daar was de gewenste 100 hectare geen probleem. De nieuwbouw startte in Dronten in 1966 en Ede raakte in 1968 de school kwijt. Ook bij deze school bestond een rechtstreeks lijntje tussen de school en de politiek. Het raadslid Heij (CHU) was ook lid van het bestuur van de school.⁴⁶

Oprichting van een christelijke u.t.s.

De opbouw van een hecht protestants-christelijk onderwijsaanbod ging door. Ede werd langzaam maar zeker een omvangrijk regionaal centrum voor protestants-christelijk onderwijs. De nauwe persoonlijke banden tussen het confessionele deel van het gemeentebestuur en het bijzonder confessioneel onderwijs kwamen sterk naar voren bij de oprichting van de christelijke u.t.s. in 1962. Deze school zou een regiofunctie moeten krijgen voor de Zuid-West Veluwe. Voorzitter van het stichtingsbestuur was M. Wiegeraadt, tevens wethouder (CHU). Toen in de tweede bestuursvergadering de locatiekeuze ter sprake kwam, werd met succes een beroep op een van de aanwezigen gedaan: 'Als directeur van Gemeentewerken zegde de Heer Dercksen toe, een oogje in het zeil te zullen houden'.⁴⁷ Een opmerking die in de raadsvergadering van oktober 1962 aan de kaak werd gesteld door Hoolboom (VVD): het was toch niet aan de directeur Gemeente Werken om actief medewerking te verlenen aan de bevordering van een bepaald schooltype? Geen van de andere raadsleden, noch de voorzitter, vond het echter nodig om op deze opmerking te reageren.⁴⁸ Het voorstel van B en W⁴⁹ in dezelfde raadsvergadering, om de benodigde positieve verklaring af te geven voor de aanvraag van een u.t.s., leverde weinig discussie op. Het collegevoorstel werd zonder hoofdelijke stemming aanvaard. De brief van de onderwijsinspecteur, ir. G.J. Slot,⁵⁰ waarin hij stelde dat uit provinciaal overleg naar voren was gekomen dat Ede niet als vestigingsplaats voor een u.t.s. in

⁴² P. Kooij, 'Het landbouwonderwijs in de twintigste eeuw', in: M. Duyvendak, E.H. Karel, P. Kooij, eds., *Groen onderwijs. Terugblik en uitzicht naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de Vereniging voor Hoger Landbouw Onderwijs (1906-2006)*. Historia Agriculturae, 41 (Groningen/Wageningen 2008) 9-24, aldaar 19.

⁴³ Kooij, 'Het landbouwonderwijs' 19.

⁴⁴ Een gemeentebestuur kon door garant te staan voor de lening, goedkoper op de markt geld lenen dan een particuliere partij.

⁴⁵ Zie ook het hoofdstuk ruimtelijke ordening.

⁴⁶ Verhoef, 'De Christelijke Hogere Landbouwschool', 20.

⁴⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15817 notulen vergadering Stichting voor Christelijk Uitgebreid Technisch Onderwijs op de Zuid-West Veluwe, dd 14 februari 1962. Dercksen was als privépersoon in deze vergadering aanwezig.

⁴⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14837 gemeenteraadsnotulen, dd 9 oktober 1962.

⁴⁹ Het college bestond uit: burgemeester Oldenhof (ARP), en de wethouders Wiegeraadt (CHU). G.J. Jansen (CHU), Fokkema (ARP) en Roseboom (PvdA).

⁵⁰ GAE, S Archief Gemeentebestuur 1948-1986, TA 15817 brief Inspecteur nijverheidsonderwijs ir. G.J. Slot aan het College dd 2 maart 1962.

de provincie in aanmerking kwam, had blijkbaar de meningsverschillen over de denominatie van de school in de raad naar de achtergrond doen verdwijnen. Wethouder Welgraven benadrukte dat haast geboden was, er moest voorkomen worden dat deze u.t.s. ergens anders in de provincie zou komen. Bos (VVD) merkte nog op dat het jammer was dat het college geen poging had ondernomen om tot een 'compromisschool' te komen. Wanneer het raadsvoorstel zou worden aangenomen, zou de kans op de komst van een openbare school verkeken zijn. Wethouder Roseboom viel hem bij. Welgraven zag echter weinig heil in zo'n compromisschool. Zonder het Marnix, zoals de h.b.s./gymnasium ondertussen heette⁵¹, bij name te noemen, stelde de wethouder dat deze samenwerkingsschool, zowel in de ogen van voorstanders van openbaar als christelijk onderwijs, maar matig voldeed. Op de christelijke l.t.s. daarentegen was het bestuur principieel van karakter, maar was toch iedereen welkom.⁵²

In hetzelfde jaar gaf het gemeentebestuur ook een positief advies ten aanzien van de stichting van een christelijk streeklyceum. Tot nu toe was het verzet van de niet-christelijke raadsfracties beperkt gebleven. Er is al gewezen op de christelijke achtergrond van een deel van de PvdA-raadsleden als verklaring voor deze gang van zaken. Maar ondertussen waren binnen de PvdA en de VVD meer voorstanders van openbaar onderwijs gekomen. Het verzet tegen de plannen voor een christelijk streeklyceum nam toe. Dit kwam ook omdat het initiatief een bedreiging voor het Marnix zou zijn, zeker wanneer de nieuwe school in de plaats Ede zou komen. Het Marnix, een uniek samenwerkingsproject uit de jaren dertig, kon rekenen op steun van de VVD en PvdA-leden, maar ook op die van de SGP, zoals we nog zullen zien.

In het vierde hoofdstuk hebben we gezien dat de centrale ligging van Ede er voor zorgde dat de gemeente een gewilde vestigingsplaats werd voor zowel mensen als bedrijven. De locatievoordelen werden ook in andere sectoren opgemerkt. Zo werd Ede in de jaren vijftig, begin jaren zestig gekozen als vestigingsplaats voor een christelijke kweekschool, voor een protestants christelijke middelbare landbouwschool, en een christelijke u.t.s. die evenals de kweekschool, een regionale functie vervulde. Het initiatief tot de oprichting van deze scholen is niet vanuit het gemeentebestuur gekomen. Maar we zien dat vooral de ARP, maar ook de CHU-politici, duidelijk hun medewerking hebben verleend om de keuze voor vestiging van deze onderwijsinstellingen in de gemeente Ede mogelijk te maken en te faciliteren. De komst van deze bovenlokale onderwijsinstellingen paste goed in de groeiambitie van de gemeente en sloot aan bij het protestants-christelijke en agrarische karakter. Dit beleid werd begin jaren zestig voorgezet, maar leidde duidelijk tot meer commotie.

Het Streek in de steigers gezet

De voorbereidingen voor een christelijk streeklyceum waren al in 1956 opgestart. In dat jaar vormden het Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (CNS), de Verenigingen Scholen met de Bijbel, en de Vereniging Hervormde Scholen een 'Commissie van samenspreking'. De commissie had als opdracht om de mogelijkheden verkennen om een voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (vhmo) van protestants-christelijke signatuur in Ede te realiseren.⁵³ Er werd vanaf het begin op twee paarden gewed. In september 1956 verstrekte de Commissie de opdracht aan het ETIG om onderzoek te doen naar de bestaansmogelijkheden van een gereformeerde vhmo in Ede. Aangezien het onderwerp gevoelig lag, verzocht de Commissie het rapport geheim te houden. De conclusie uit het rapport was dat er voldoende bestaansgrond zou zijn voor een vhmo van protestants-orthodoxe signatuur. In november van hetzelfde jaar werd ook contact opgenomen met het schoolbestuur van het Marnix, met het verzoek positief te reageren op de wens van de Commissie om het lesmateriaal, het personeelsbeleid en de regels rondom de ouderparticipatie meer op een lijn te brengen met de orthodox-christelijke geloofsopvatting.⁵⁴ Het schoolbestuur, conform de uitgangspunten van de school, kon en wilde hier geen gevolg aan geven. Zo was een van de eisen van de commissie dat het niet-

⁵¹ De school van de Stichting voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs te Ede verhuisde in 1954 naar een nieuw, eigen schoolgebouw aan de Achterdoelen. Vanaf dat moment heette de school het Marnix College, in praktijk al snel afgekort tot het Marnix. Verhoef, *Marnix College*, 29.

⁵² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14837 gemeenteraadsnotulen, dd 9 oktober 1962.

⁵³ Verhoef, *Marnix College*, 51-84.

⁵⁴ Zo werd gevraagd om alleen gereformeerde ouders toe te laten tot de ouderraad.

gereformeerde personeel ontslagen diende te worden.⁵⁵ Deze weigering werd door de Commissie gebruikt als een extra argument voor de oprichting van een vmho-school op gereformeerde grondslag.

Op 8 november 1957 volgde de oprichting van de Vereniging voor Christelijk Middelbaar en Voortgezet Hoger Onderwijs voor Zuid-West Veluwe. Het jaar erop fuseerde deze vereniging met een Wageningse pendant die, ook op basis van een rapport van het ETIG, in Bennekom een orthodox-christelijke streek vmho wilde oprichten. In dit rapport werd het aantal leerlingen voor een regionale school, gepland aan de oostkant van Bennekom, geschat op 400. Deze locatiekeuze was logisch. Het Marnix bevond zich in Ede en had zich vanaf het begin zowel gericht op het geseculariseerde als op het christelijk deel van de bevolking. Wageningen beschikte over een openbare school, het Wagenings lyceum, maar had geen christelijke variant. Bennekom lag tussen beide plaatsen in. Een deel van de leden van de Edese vereniging kon zich echter niet vinden in deze locatiekeuze. Deze groep splitste zich af en richtte op 12 februari 1959 de Vereniging Christelijk Streeklyceum op. Voorzitter werd de directeur van de pianofabriek en evangelisatieouderling van de Gereformeerde Kerk, Rippen. Secretaris van de vereniging werd ds. Fokkema, de ARP-wethouder, met in zijn portefeuille onderwijs. Inzet was een school in Ede.⁵⁶

De kerkenraad van de Gereformeerde Kerk had al in februari 1958 besloten het initiatief een nieuwe school op te richten, in woord en daad te steunen. En men ging ook tot daden over. De kerkenraad gaf een van haar predikanten, die ook godsdienstleraar was op het Marnix, geen toestemming het vaste contract dat hij van het Marnix kreeg aangeboden, te accepteren. Verder werden de ouders opgeroepen vanaf het moment dat een alternatief voorhanden zou zijn, hun kinderen van het Marnix te halen en op de nieuwe school in te schrijven. Aan de oprichting van die school werd hard gewerkt. Ondanks het feit dat er geen goedkeuring van het Rijk lag, nog geen verzoek was ingediend voor een positief advies van het gemeentebestuur en van de onderwijsinspecteur, stuurde het bestuur van de Vereniging er op aan om in september 1960 met de lessen te kunnen starten. Het protest van 24 gereformeerde ouders die hun kinderen op het Marnix hadden, haalde niets uit. De oproep van het kerkbestuur had effect. In het voorjaar van dat jaar waren al 88 leerlingen aangemeld. Dit betekende dat met drie eerste klassen gestart zou kunnen worden. De kerkenraad zegde in februari 1960 toe jaarlijks duizend gulden te zullen storten, verkregen door de kerkcollecte. Dit bedrag was voor zo'n onderneming een druppel op de gloeiende plaat. Er volgde een verzoek aan het gemeentebestuur om financiële steun. En in maart 1960 legden B en W aan de raad het voorstel voor om f. 75.000 te voteren voor een nieuw noodschoolgebouw met vijf lokalen. Het voorstel werd verdedigd door de wethouder van onderwijs, ds. Fokkema.⁵⁷

Het voorstel leidde tot discussie in de raad.⁵⁸ In het debat werd het beroep dat ARP, CHU en KVP deden op de vrijheid van onderwijs, door geen van de andere partijen betwist, in tegendeel. Dit principe werd als gegeven aanvaard. De kritiek die PvdA, VVD én SGP hadden, richtte zich op andere punten. Allereerst vond men het besluit om de school op te richten voorbarig, de goedkeuring van de rijksoverheid ontbrak nog. Zelfs was nog niet om het noodzakelijke advies van de inspecteur voor het onderwijs gevraagd. Dit was, zoals A. van Loon (PvdA) opmerkte, een noodzakelijk onderdeel voor een verzoek voor rijkssubsidie. Het betekende dat de kans groot was dat de school het nog lang zonder overheidsgeld zou moeten stellen. Daarnaast woog het voor veel raadsleden zwaar dat de nieuwe school een aantasting zou betekenen van de positie van het Marnix. Het Marnix was indertijd expliciet opgericht als 'samenwerkingsschool' waar seculier en christelijk beiden tot dan toe zonder problemen hun kinderen naar toe stuurden. Overleg met deze school om uit de impasse te komen, had sterk de voorkeur. Mevrouw Blaak (PvdA) sprak namens meerdere raadsleden haar twijfels uit over de locatiekeuze van de school. Ze kon zich voorstellen dat op den duur in de regio plaats was voor dit schooltype, maar vroeg zich af of Ede in dat geval wel de juiste plek was.

De verdediging van Fokkema wekte wrevel op. Dit werd niet alleen opgeroepen door de haast die de wethouder achter de aanname van het voorstel zette, maar vooral door zijn weigering om de informatie, waarover hij als secretaris van de Vereniging beschikte, te delen met de raad. Dit debatteren met twee petten op verstoorde de verhoudingen. Fokkema citeerde verschillende keren uit de rapporten die in opdracht van de Edese en van de Wageningse vereniging door het ETIG waren opgesteld. Zo schermde Fokkema met cijfers die er op duiden dat er op grond van de verwachte

⁵⁵ Het recht om leraren aan te nemen en te ontslaan was een recht dat aan bijzondere scholen bij wet was toegekend. In het geval van het Marnix College zou het ontslaan van niet-gereformeerd personeel strijdig zijn met de signatuur van het Marnix.

⁵⁶ Verhoef, *Marnix College*, 54.

⁵⁷ Ibidem, 54-56. Verhoef gaat in zijn publicatie uitvoerig in op de rol van het kerkbestuur en de Vereniging.

⁵⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14835, gemeenteraadsnotulen 16 maart 1960, agendapunt 23.

bevolkingsgroei in 1970 voldoende leerlingen zouden zijn voor twee vhm's. De wethouder vertelde er echter niet bij dat het Wageningse rapport een locatie aan de Wageningse kant van Bennekom had voorgesteld. Deze locatiekeuze was gebaseerd op de regionale verdeling van de mogelijke toekomstige leerlingen. Vragen uit de raad om inzage in de ETIG-rapportage werden door Fokkema afgedaan met de volgende woorden: 'Het E.T.I.-rapport, waarover gesproken werd, is alleen bestemd voor intern gebruik. Het zou een mooie boel zijn, aldus spreker, wanneer een vereniging alleen maar medewerking van de raad zou kunnen krijgen, als ze een E.T.I.-rapport, dat door haar gevraagd en betaald is, voor de raadsleden ter inzage legt'.⁵⁹

Hoe zeer de Vereniging van plan was om, koste wat het kost, op de ingeslagen weg door te gaan, bleek onder andere uit de opmerking van Fokkema dat de benoemingsprocedure van een rector en van docenten in een 'vergevoerd stadium' was, 'waarschijnlijk zal morgenavond de rector benoemd worden'.⁶⁰ De raad werd de facto voor het blok gezet. Tegen het voorstel stemmen zou betekenen dat het proces in de knop werd gebroken. De SGP raadsleden konden het verschil maken. Het was Fokkema er veel aan gelegen de SGP voor zich te winnen, wat bleek uit zijn reactie op het voorstel van de SGP-fractieleider Veen om nogmaals in gesprek met het Marnix te gaan:

*De heer Veen zou ik willen vragen of hij van deze groep ouders verwacht, dat ze een onwettige daad zouden doen door het stichten van deze school. Zij hebben als grondslag van de school aangenomen Gods onfeilbaar woord, naar uitwijzen van de drie formulieren van enigheid. Op deze grondslag staat ook de heer Veen. Deze mensen gaan gewoon de legale weg. U kunt ervan verzekerd zijn, dat geen afwijking hiervan geduld zal worden.*⁶¹

Hoolboom had Fokkema vooraf aan de vergadering al gevraagd of een en ander niet strijdig was met diens president-curatorschap van het Marnix. Mevrouw Van der Linden-Van Ghesel Grothe (PvdA) stelde de vraag in de vergadering. Het was toch een vreemde zaak dat Fokkema, als president-curator van het Marnix, pleitte voor een christelijke vhm in Ede. Deze actie zou leerlingen bij het Marnix wegtrekken waardoor deze school haar christelijke karakter zou verliezen. Beiden kregen als reactie dat het curatorschap een privézaak was. Dezelfde reactie gaf Fokkema toen zijn functie in het schoolbestuur van de nieuwe school aan de orde kwam. Er was geen sprake van 'belangenverstrengeling'. "Ik mag er misschien alleen even aan herinneren", aldus de wethouder, "dat ik een buitengewoon oecumenische figuur ben. Overal waar ik geplaatst wordt weet ik wat mijn plaats is en wat ik moet doen".⁶² Het voorstel van mevrouw Blaak om het voorstel aan te houden en de zaak nader te bestuderen, werd afgewezen. Wethouder Roseboom hield vergeefs een pleidooi voor haar suggestie. Het zou de raad even tijd bieden een en ander rustig door te nemen. Het schoolbestuur kon naar zijn mening gewoon door gaan met de voorbereidingen. In de tussentijd zouden een 'heleboel voetangels en klemmen weggenomen' kunnen worden, waardoor het voorstel met een grotere meerderheid zou kunnen worden aangenomen, iets waar de wethouder in deze zaak veel waarde aan hechtte. Uitstel was volgens zijn collega-wethouder Fokkema niet meer mogelijk en ook onnodig. De offerbereidheid onder de ouders was volgens hem zodanig, dat er een gezonde financiële basis voor de nieuwe school was. Fokkema gaf aan dat het bestuur zo nodig bereid was hoofdelijke verantwoordelijkheid te aanvaarden. De bereidheid diep in de buidel te tasten, gaf volgens hem aan, hoe serieus men was. Het voortbestaan van de school zou voor zeker drie jaar uit eigen middelen gegarandeerd kunnen worden. Het gevraagde uitstel van drie weken zou de start van de school in september onmogelijk maken. De raad besloot met zeventien tegen elf stemmen akkoord te gaan.⁶³ Staande de vergadering zegde Fokkema toe het ETIG-rapport meteen de volgende dag aan de raadsleden te verstrekken, een jaar later was dit nog niet gebeurd.⁶⁴

⁵⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14835, gemeenteraadsnotulen 16 maart 1960, agendapunt 23, p. 93, tevens geciteerd in Verhoef, *Marnix College*, 58.

⁶⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14835, gemeenteraadsnotulen 16 maart 1960, agendapunt 23, p. 95.

⁶¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4835, gemeenteraadsnotulen 16 maart 1960, agendapunt 23, p. 94.

⁶² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 4835, gemeenteraadsnotulen 16 maart 1960, agendapunt 23, p. 94.

⁶³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14835, gemeenteraadsnotulen, 16 maart 1960, agendapunt 23, p. 96.

⁶⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14836, gemeenteraadsnotulen 1 maart 1961, agendapunt 4, opmerking Bos bij behandeling subsidieverzoek voor Het Streek, p. 62.

Opnieuw een verzoek om financiële steun

Een jaar later bleek de school opnieuw een beroep op de gemeentekas te doen, ditmaal in de orde van grootte van f. 50.000. VVD'er Bos kon het niet laten fijntjes te refereren aan de stellige bewering van Fokkema van het jaar daarvoor, dat de raad zich geen zorgen hoefde te maken over de financiële basis van de school. Uit de motivatie van de minister om goedkeuring aan de school te onthouden, leidde het VVD-raadslid af dat de gemeente nog wel enige jaren over de brug zou moeten komen. Fokkema had in 1955 nog een vurig pleidooi gehouden voor het snoeien in het gemeentelijke subsidiebeleid, zeker waar het onderdelen betrof die niet door de rijksoverheid verordeneerd werden.⁶⁵ Bos herinnerde de wethouder daar als volgt aan:

*Een gemeentebestuur mag zich niet opwerpen als een promotor voor een onderwijsinstelling, waarvoor volgens de minister geen of nog geen plaats is, daar anders het regeringsbeleid doorkruist zou worden door het beleid van de gemeenteraad. Wanneer het schoolbestuur niet het nodige geduld kan opbrengen, dan kan het o.i. rustig een aanvang maken, maar dan op eigen wieken. Wanneer men echter gestart is, moet men niet direct om hulp gaan roepen, want daardoor wordt het gemeentebestuur, o.i. op een onoorbare wijze onder een zekere morele druk gezet.*⁶⁶

De 'groep Rippen' had er volgens Bos beter aan gedaan de oorspronkelijke opzet voor een regionale school te handhaven. Bij die opzet was ook Wageningen betrokken en voor die opzet lag al wel een aanvraag op het bureau van de minister. Deze aanvraag zou het argument van de minister, namelijk dat Ede al over een christelijke middelbare school beschikte, van tafel kunnen halen. Zowel Bos, mevrouw Blaak, als Hoolboom hadden het Memorie van Antwoord en de Handelingen van de Tweede Kamer er op nageslagen om Fokkema's bewering, dat de school in 1962 subsidie zou krijgen, na te trekken.⁶⁷ Hieruit blijkt dat er weinig vertrouwen was in de wethouder. De stelligheid waarmee de staatssecretaris het subsidieverzoek had afgewezen, leek ook voor de toekomst weinig hoop te bieden.

De voorstanders van de oprichting van het Streeklyceum trokken in de raadsvergadering een vergelijking met de subsidie die de gemeente in het verleden had verstrekt aan het Marnix. Deze vergelijking schoot de oppositie in het verkeerde keelgat. Toen ging het om een breed gedragen voorstel, waardoor de gemeente voor het eerst de beschikking kreeg over een school voor middelbaar onderwijs. Die lacune was sindsdien gevuld. Bij de stemming bleek dat de ARP en CHU enerzijds en KVP anderzijds elkaar begonnen te naderen. Van de oude animositeit van protestants-christelijke kant tegen de katholieke politici, was in de raad weinig meer te merken. Het optreden van de KVP-tweemansfractie toonde dat intern nog wel verschil van opvatting was. Merlijn benadrukte het recht op vrijheid van onderwijs, De Zeeuw sloot zich in het debat aan bij de oppositie. Toch zou De Zeeuw bij de stemming zijn fractievoorzitter volgen. De Zeeuw die in de raadsdebatten vaak het woord nam, ook al had zijn fractievoorzitter al gesproken, benaderde de problematiek vaak vanuit een bovenlokale visie. Toch zou hij zijn fractievoorzitter nooit voor de voeten lopen.

Fokkema wees er in zijn verdediging op dat hij uit zijn gesprekken op het ministerie opmaakte, dat voor de staatssecretaris de levensvatbaarheid van de school het doorslaggevende criterium voor goedkeuring van de rijksoverheid was. 'Indien de school bestaansrecht had, dan zou subsidie wel volgen'. Zijn opmerking oogstte hilariteit. Fokkema voegde er aan toe, dat ondanks dat de school officieel nog niet onder de onderwijsinspectie viel, de school ondertussen wel tweemaal bezocht was door de inspectie. Het positieve oordeel van de inspectie zou zeker de minister bereiken. Ook J. de Nooij had vertrouwen in staatssecretaris Stubenrouch. De Nooij was er ook van overtuigd dat de kaarten ondertussen gunstig lagen. Het afwijzende antwoord dat het Tweede Kamerlid Tilanus in januari nog bij de begrotingsbesprekingen van de staatssecretaris als reactie had gekregen op de Edese aanvraag, zou volgens De Nooij ondertussen zeker anders luiden. Het was echter niet Tilanus die in de Kamer voor het Streeklyceum was opgekomen, maar het ARP-lid Roosjen. In zijn pleidooi voor onder meer een christelijk lyceum in Ede, had Roosjen ook naar de rapporten van het ETIG verwezen. Het is zeer aannemelijk dat Fokkema, die Roosjen kende vanuit zijn tijd in Den Haag, hem

⁶⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14830, gemeenteraadsnotulen 21 december 1955, Algemene Beschouwingen, 226-227.

⁶⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14836, gemeenteraadsnotulen 1 maart 1961, agendapunt 4, p. 51.

⁶⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14836, gemeenteraadsnotulen 1 maart 1961, agendapunt 4, p. 53.

deze had toegespeeld. Volgens Roosjen zou in Ede in de toekomst wel plaats zijn voor *drie* christelijke middelbare scholen.⁶⁸

In het debat kreeg Fokkema bijval van de voorzitter. De burgermeesters in Ede mengden zich in de Edese raadsdiscussies vrij zelden in het debat. Maar nu nam burgemeester Oldenhof expliciet stelling. Het ging hier om de gelijkstelling van het onderwijs. Naar zijn mening had het gemeentebestuur wel degelijk het recht een eigen onderwijsbeleid te voeren. 'Het onthouden van gelijke kansen betekent in wezen onvrijheid' (...): 'Persoonlijk waardeer ik het zeer, dat het schoolbestuur niet heeft gewacht tot eindelijk rijkssubsidie zou worden verleend. Dan hadden ze kunnen wachten tot ze een ons wogen, want subsidie wordt niet verleend voor de school haar levensvatbaarheid heeft bewezen'.⁶⁹ Zijn interventie mocht uiteindelijk niet baten.

De fractievoorzitter van de SGP, Veen, zat in een lastige positie. Vanuit zijn geloofsovertuiging was het niet aan de gemeente om overheidsbeleid te doorkruisen. Daarnaast had hij 'geen behoefte aan een school, die beter is dan het Marnix College of die – waar het vooral om gaat – christelijker is. De concurrentie binnen met name het 'gereformeerde volksdeel' deed Veen 'niet prettig aan'. Hij wees ook op de aanvraag van de Wageningse vereniging. Het Marnix college trof in hem geen tegenstander, integendeel.⁷⁰ In de vorige vergadering was al gebleken dat de persoonlijke betrokkenheid van een aantal raadsleden bij het Marnix in de discussie een rol speelde. Zo hadden zowel het PvdA-raadslid, mevrouw Van der Linden-Van Ghesel Grothe, als de fractievoorzitter van de SGP tot volle tevredenheid een kleinkind op deze school zitten.⁷¹ Het Marnix bezat in Ede ook duidelijk statuut. De school was in de jaren dertig opgericht door de lokale elite met als doel een onderwijsinstelling op niveau te realiseren. Het schoolbestuur en zeker de rector, dr. De Leeuw, deden hun uiterste best om dit waar te maken. De school wist in haar lesprogramma, met de samenstelling van haar docentencorps, en de buitenschoolse activiteiten zich te manifesteren als een kwalitatief goede school.⁷²

Uiteindelijk was het Veen die voorstelde om het gevraagde bedrag als een renteloos voorschot in stemming te brengen. Wethouder Roseboom steunde dit voorstel, maar het werd door de voorzitter niet overgenomen. Roseboom tornde niet aan het bestaansrecht van Streeklyceum, maar stond afwijzend tegenover subsidieverstrekking door de gemeentelijke overheid. Door de keuze voor een renteloos voorschot, trad de gemeentelijke overheid niet in de bevoegdheid van de rijksoverheid. Hem werd hierop door de burgervader verweten wat 'angsthaziger' te zijn. Roseboom verweerde zich door op te merken dat in het verleden talloze voorbeelden waren aan te wijzen waarop het gemeentebestuur zich braaf had gehouden aan de rijksvoorschriften. Tevens achtte hij de kans op een negatief oordeel vanuit provincie over de gevraagde uitgave een stuk geringer als gekozen zou worden voor een renteloos voorschot. Op deze manier zou toch onnodige vertraging voorkomen kunnen worden, voegde hij er diplomatiek aan toe. Een dringend beroep door Fokkema op Veen, onder verwijzing naar het beginselprogramma van de SGP, had geen resultaat. De stemmen staakten. De voltallige PvdA, VVD en SGP hadden tegen gestemd. Het CHU-raadslid G. van den Brink bleek voortijdig de raadsvergadering te hebben verlaten. Hij had het verschil kunnen maken.

⁶⁸ Handelingen Tweede Kamer, 39^e vergadering, 11 januari 1961, Vaststelling hoofdstuk VI, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2630. Een dag eerder had Roosjen (onderwijs- en defensiespecialist) ook al gepleit voor een protestants-christelijk lyceum in Ede. Handelingen Tweede Kamer, 38^e vergadering, 10 januari 1961, Vaststelling hoofdstuk VI, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, p. 2538. Wat betreft het aantal scholen telde Roosjen echter (al dan niet bewust) de verschillende voorstellen gedaan door het ETIG bij elkaar op. Dat Roosjen vragen heeft gesteld zou op conto van Fokkema geschreven kunnen worden. Hij zal zeker gebruik hebben gemaakt van de contacten uit de tijd van zijn Kamerlidmaatschap. Wat in dit geval zeker ook mee zal hebben gespeeld is dat Roosjen naast zijn Kamerlidmaatschap ook voorzitter van de NCRV was. De eerste voorzitter van de NCRV, Van Deurne woonde indertijd in Bennekom en bestuurde de vereniging van huis uit. Ook de leider van de propaganda-afdeling van de NCRV, D. Pereboom, (later hoofdbestuurder van de NCRV) woonde in Ede en was voor de oorlog raadslid geweest. Roosjen had veel met hem samengewerkt. Ede was voor Roosjen geen onbekend terrein.

⁶⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14836, gemeenteraadsnotulen, 1 maart 1961, agendapunt 4, p. 59.

⁷⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14836, gemeenteraadsnotulen, 1 maart 1961, agendapunt 4, p. 55.

⁷¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14836, gemeenteraadsnotulen, 16 maart 1961, agendapunt 23, p. 89.

⁷² *Marnix College Ede. School in het centrum, 1937-1987* (Barneveld 1987).

Alsnog steun voor het Streek

In de volgende raadsvergadering liepen de gemoederen hoog op.⁷³ De niet-confessionele partijen kregen van de ARP-fractie het verwijt met hun tegenstem de vrijheid van onderwijs te frustreren. 'Er zal christelijk onderwijs worden gegeven, zoals op de meerderheid van de lagere scholen in deze gemeente, zulks tot heil van de gemeente, de kerken, de gezinnen en personen. De A.R.P.-fractie zal zeker unaniem het voorstel van burgemeester en wethouders steunen', aldus De Nooij. Het raadslid ging voorbij aan het feit dat wethouder Roseboom een minderheidsstandpunt had ingenomen. Daarbij werd het Marnix, zeer tegen het zere been van onder meer Roseboom én Hoolboom, door Fokkema getypeerd als een bijzondere neutrale school. Fokkema deed hier geen recht aan de uitgangspunten van het Marnix, al had hij een punt, dat deze school niet een vergelijking van één op één kon doorstaan met een school van orthodox-christelijke huize. Dat was ook nooit de bedoeling geweest. Zo werd door de een benadrukt dat het Marnix een compromisschool was waar gereformeerde ouders met een gerust hart hun kinderen naar toe konden sturen, terwijl de ander dit compromiskarakter 25 jaar na dato opvoerde als bewijs dat gereformeerde kinderen hier niet thuis zouden horen. Vooral de animositeit tussen de VVD'ers Bos en Hoolboom enerzijds en Fokkema anderzijds was toegenomen. Bos legde de vinger op de zere plek door de wethouder te confronteren met het gegeven dat hij in zijn verdediging van het collegevoorstel meerdere malen zijn opvattingen en argumenten als schoolbestuurslid opvoerde, in plaats die van wethouder. Bos, sinds 1958 in de raad, toonde zich, samen met partijgenoot Hoolboom een warm pleitbezorger van openbaar onderwijs.⁷⁴

Al vlot bleek tijdens de discussie dat de SGP nu wel voor subsidieverlening wilde stemmen. Als reden voor deze wijziging in haar standpunt gaf Veen op dat de partij eerst had begrepen dat op de school gebruik werd gemaakt van de nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap. Deze Bijbelvertaling was in het Interbellum door hervormde en gereformeerde exegeten tot stand gekomen en in 1951 ingevoerd. De vertaling was indertijd zonder veel problemen aanvaard, maar 'markeerde de formatie van de bevindelijk gereformeerden als zelfstandige groep in de samenleving, die in het interbellum met de oprichting van de SGP was ingezet'.⁷⁵ Nu de SGP van het schoolbestuur de verzekering had gekregen dat alleen de oude vertaling uit 1618/1619 zou worden gebruikt, had de fractie besloten voor te stemmen. Aan het einde van het debat stemden alleen de voltallige VVD en PvdA tegen.

Dit nieuwe argument aan het einde van de discussie in 1961 met betrekking tot het verplicht gebruik van de Statenvertaling, lijkt voor de SGP een welkom excuus geweest te zijn om uit de spagaat te geraken, waarin de partij door Fokkema was gemanoeuvreerd. De wethouder had er steeds op gehamerd dat juist de SGP, vanwege haar beginselen, voorstander van 'Het Streek' zou moeten zijn. Maar de SGP moest daarvoor een standpunt innemen dat inging tegen het beleid van de rijksoverheid, iets wat de fractie niet lichtzinnig opnam. Daarnaast was Veen geen tegenstander van het Marnix. Het lijkt dat de SGP-fractie blij was met de vondst van dit ferme orthodoxe standpunt, waarmee ze alsnog haar fiat aan het voorstel kon verlenen. In komende jaren zou de SGP opnieuw gebruik maken van haar sleutelpositie. Toen in 1963 opnieuw een subsidieverzoek werd behandeld, dreigde Veen in het vervolg tegen te stemmen, indien 'Het Streek' alsnog er toe over zou gaan de oude Statenvertaling los te laten.⁷⁶ Wettelijk had de overheid volstrekt niet het recht om enige eisen te stellen met betrekking tot het personeelsbeleid en de leermiddelenkeuze.⁷⁷ Het voorbeeld maakt duidelijk dat de scheiding van kerk en staat voor de SGP op dit punt niet opging.

De Edese raad zou nog tot 1967 jaarlijks geld moeten voten voor 'Het Streek'. Vanaf 1963 werden de desbetreffende voorstellen, na korte discussie, zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd. Fokkema's opmerking, dat hij op basis van zijn goede contacten op het ministerie er van uitging dat binnen redelijk korte termijn de subsidiekraan open zou gaan, bleek niet ver naast de waarheid te zijn, al was de bijdrage in de eerste jaren onvoldoende om de school van de kunnen bekostigen.⁷⁸ Vanaf 1962 werd rijkssubsidie verleend voor de h.b.s.-A richting, drie jaar later voor h.b.s-B richting. Met de

⁷³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14836, gemeenteraadsnotulen, 29 maart 1961, agendapunt 15.

⁷⁴ Eind jaren vijftig was de fractievoorzitter van de VVD, Hali, een felle pleitbezorger van openbaar onderwijs geweest. Hij was in maart 1959 uit de raad gegaan.

⁷⁵ H.J. Selderhuis, ed., *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen 2006) 830.

⁷⁶ Verhoef, *Marnix College*, 66-67.

⁷⁷ J.M.G. Leune, 'Onderwijs en maatschappelijke verandering. Een terugblik op 200 jaar onderwijs en onderwijsbeleid in Nederland', in: P. Boekholt, e.a., *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de staat*, Jaarboek Geschiedenis van opvoeding en onderwijs 2002 (Assen 2002) 20-21.

⁷⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14831, gemeenteraadsnotulen 25 april 1956, agendapunt 25. Opmerking Hali. 75-77.

vergoeding voor het gymnasium in 1967 was de zaak rond. Ook de voorspelling van het ETIG, dat er voldoende potentie was voor twee scholen, werd bewaarheid. Tien jaar later was er zelfs al zicht op een derde school voor voortgezet onderwijs in de gemeente. In 1971 startte het voorbereidingstraject voor een openbare vmo. Maar het zou tot 1986 duren voordat deze school haar deuren zou openen.

Het overlaten van het initiatief voor de uitbouw van het scholenaanbod door de protestants-christelijke partijen aan het maatschappelijk middenveld, was conform hun ideologische opvattingen over de taakafbakening tussen de staat en de samenleving. Soevereiniteit in eigen kring, het door Kuyper in 1880 gemunte begrip, hield in dat leefgemeenschappen hun eigen soevereiniteit en competentie bezaten, los en naast die van de staat. Dit houdt volgens Woldring in, dat gezinnen, families, kerkelijke gemeenschappen, scholen, et cetera, de vrijheid en het recht hoorden te hebben om binnen de grenzen van de wet vorm te geven aan de inrichting van hun eigen (gemeenschaps-)leven, waarbij gold dat deze 'private belangen behoorden te zijn afgestemd op en als zodanig behoorden bij te dragen aan het algemeen belang'. De katholieken kenden het begrip subsidiariteit. Ook dit hield in dat wat op gemeenschapsniveau geregeld kon worden, niet door een hogere, staatsinstantie geregeld diende te worden. De protestants-christelijke variant werd gekenmerkt door een horizontale invulling van het begrip, het katholieke subsidiariteit denken was verticaal van opzet. Woldring stelt in zijn uiteenzetting over de taken van de overheid dat deze enerzijds onbeperkt, maar anderzijds 'feitelijk en normatief-begrensd' zijn.⁷⁹ De overheid had zich niet te begeven op die terreinen die tot de privégebieden van gezin en gemeenschap behoorden. De opvatting van de overheid binnen protestants-christelijke kring als 'dienaressen Gods' betekende voor de protestants-christelijke Edeese partijen dat de inzet van de overheid vaak gezien werd als een behoedster van de eigen godsdienstige opvattingen over de inrichting van de samenleving.

Het gemeentebestuur heeft na 1945 tot eind jaren zestig weinig initiatief ondernomen om het aanbod aan middelbaar onderwijs uit te breiden. Het gemeentebestuur hoefde ook niet in actie te komen, omdat vanuit de gemeenschap genoeg initiatieven kwamen om het beroeps- en middelbaar onderwijs uit te breiden. Dat dit gebeurde, betekent dat in ieder geval behoefte bestond aan uitbreiding van het aanbod. In de eerste periode kwamen de plannen vanuit twee groepen. De notabelen die uitbreiding wensten van het openbaar onderwijs, en de gereformeerden, die voorstander waren van bijzonder onderwijs. De voorkeur van de meerderheid in het college en in de raad lag bij uitbreiding van het protestants-christelijk onderwijs. De case van de ontstaansgeschiedenis van het Streeklyceum toont een aantal zaken. Zo bleek dat toen de verzuiling in Nederland de eerste trekken van erosie ging vertonen, met uitzondering van het onderwijs(!), dit ook in Ede optrad, terwijl hier de verzuiling in het onderwijs sterk toenam. In de jaren dertig was het de protestants-christelijken en de voorstanders van openbaar onderwijs gelukt samen een bijzondere school te stichten. Een noodzakelijk initiatief, omdat het gemeentebestuur dit achterwege liet. Na de oorlog zette een deel van de gereformeerden in op onderwijs alleen voor de eigen groep. Zij waren hierin succesvol omdat het college en het grootste deel van de gemeenteraad hun initiatieven sanctioneerden. Dat ze zo succesvol waren had veel te maken met de bijzondere omstandigheid dat predikant Fokkema in Ede was komen te wonen. Fokkema was niet alleen hoog opgeleid, maar als oud-Kamerlid gepokt en gemazeld in het politieke handwerk. Zijn statuur en kennis hebben een belangrijke rol gespeeld in de strijd om het Streeklyceum. Hij wist de duidelijke verschillen in inzicht en opvatting tussen vooral de ARP en de SGP politiek onschadelijk te maken. Ook speelde een rol dat in de eerste periode de protestants-christelijken ook binnen de PvdA duidelijk terug te vinden zijn. Bovenal valt op dat het gemeentebestuur op dit terrein niet zozeer beleid maakte door het initiatief naar zich toe te trekken, maar door dienstbaar op te treden aan initiatieven die haar welgevallig waren. Dit kwam ook goed naar voren in het feit dat het belangrijkste rapport, dat een rol speelde in de discussie over de levensvatbaarheid van een protestants-christelijke middelbare school, niet geschreven was in opdracht van het college maar van de initiatiefnemers zelf.

Het moderniseringsproces verandert Ede

In het hoofdstuk over de ruimtelijke ordening kwam al aan de orde dat Ede bij voortdurend te maken had met een vestigingsoverschot. Het gevolg was dat in 1966 meer dan de helft van de inwoners van oorsprong niet afkomstig was uit deze gemeente. Daarnaast kende Ede een hoog geboorteoverschot. Van 1950 tot 1960 nam het aantal levend geboren per 1000 vrouwen in de gemeente nog licht toe om daarna eerst langzaam, maar vanaf 1965 in een sneller tempo af te nemen. Het cijfer voor Ede lag

⁷⁹ Woldring, *Politieke filosofie*, 114, 122, 130, 138 en 147-148.

Tabel 5.2 Overzicht kerkelijke gezindte Nederland en gemeente Ede op basis van Volkstellingen 1947, 1960, 1971.⁸⁰

Bevolking naar kerkelijke gezindte									
	Totaal	Rooms Katholiek	Nederlands Hervormd	Gereformeerde Kerken	Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)	Christelijk Gereformeerde Kerk	Gereformeerde Gezindte	Oud. Gereformeerde Gem.	Overige Gereformeerde
Volkstelling 1947									
Nederland	9625499	3703572	2989723	673670	89040	67945	89522	15775	
Gemeente Ede	42618	2722	26949	4895	41	799	2488	147	
Volkstelling 1960									
Nederland	11461964	4634478	3240481	785278	96241	73751	93481	19849	
Gemeente Ede	56356	5927	30272	6780	313	743	2404	734	
Volkstelling 1971									
Nederland	13060115	5273665	3075565	937840	137660	54205	79610	15715	
Gemeente Ede	74435	9200	35220	9680	980				4080

Vervolg tabel 5.2

In % van het totaal										
	Evang. Luthers	Doopsgezind	Remonstrans	Overige Kerk-gen.	Geen	R.K.	N.H.	Geref.	Overigen	Geen
Volkstelling 1947										
Nederland	69526	67420	40044		1641214	38,5	31	19,7	3,5	17
Gemeente Ede	372	122	126	871	3086	6,4	63,2		3,5	7,2
Volkstelling 1960										
Nederland	67112	62928	38609		2101235	40,4	28,2			18,3
Gemeente Ede	494	187	117	1881	6504	10,5	53,7	19,5	4,8	11,5
Volkstelling 1971										
Nederland	40700	43345	25755		3037640	40,4	23,5			23,3
Gemeente Ede	520	170	175	2110	12300	12	47	19	4	16

Bron: Tabel is samengesteld op basis van CBS Volkstellingen 1947, 1960, 1971. www.volkstellingen.nl

hoger dan dat van Gelderland en ruim boven dat van Nederland.⁸¹ De secularisatie in de samenleving manifesteerde zich ook in Ede, al lag het tempo in deze overwegend protestants-christelijke gemeente lager dan voor heel Nederland. Tussen 1947 en 1960 bleven de Nederlands Hervormden in Ede verreweg de grootste groep, al leverden ze toch 10 procent in, terwijl de gereformeerden hun aandeel van 20 procent constant wisten te houden. Het aantal rooms-katholieke inwoners bleef gering, maar nam wel toe. En het percentage inwoners dat bij de volkstellingen geen geloofsrichting opgaf, steeg van 7,2 naar 11,5 procent in 1971.

In de jaren zestig en zeventig zette de secularisatie door, maar dat raakte in Ede vooral de Nederlands Hervormden. Binnen deze geloofsgroep moeten we onderscheid aanbrengen wat betreft de opvattingen ten aanzien van openbaar en bijzonder onderwijs. Van oudsher waren de Nederlands Hervormde kerk en de CHU voorstander van openbaar onderwijs met een christelijke ondertoon: Hoedemakers' 'heel het volk, heel de kerk'. Binnen de Nederlands Hervormde Kerk vormden de Gereformeerde Bonders een aparte groep. Deze gereformeerden hadden niet met hun

⁸⁰ Overzicht opgesteld op basis gegevens CBS, volkstellingen 1947, 1960 en 1971.

⁸¹ GAE, *Ede in cijfers*, 1981, 70-71.

kerkgenootschap gebroken, maar deelden veel van de religieuze opvattingen van de gereformeerde kerkgenootschappen die wel uit de NHK waren ontstaan, ook waar het de denominatie van het onderwijs betrof. Zoals eerder opgemerkt is, trad secularisatie onder de 'Bonders' minder op dan onder de andere lidmaten van de NHK. Hierdoor werd het orthodox-protestantse geluid binnen de NHK relatief sterker. We zien dat de groei van Ede betekende dat op religieus gebied zowel het seculiere deel groter werd, en tegelijkertijd het orthodoxe gereformeerde deel relatief in gewicht toenam, deels als gevolg van een hoog geboortecijfer binnen deze laatste groepering. Daarnaast was de gemeente Ede juist ook door haar confessionele karakter een aantrekkelijke vestigingsplaats geworden voor meer orthodox gereformeerden. Hier zien we een van de paradoxale werkingen van modernisering op lokaal niveau. In vergelijking met Nederland verliep het seculariseringsproces in Ede trager en trad een versterking van de orthodoxe bevolkingsgroep op. (tabel 5.2) We moeten bij de interpretatie van de cijfers aantekenen dat in de praktijk de ontkerkelijking inzette, voordat deze in de officiële cijfers is terug te zien.⁸² Maar het seculariseringsproces zette wel door. Zo was in Ede in 1965 een kwart van het aantal huwelijken in deze gemeente een religieus gemengd huwelijk. In 1980 was dit percentage gestegen tot 50 procent, en week daarmee niet meer af van het landelijke cijfer.⁸³ In Ede was de ARP de grootste voorvechter van bijzonder onderwijs, aanvankelijk niet alleen gesteund door de andere protestants-christelijke partijen, maar eveneens door een aantal PvdA-leden. Deze partij was op dit onderwerp onderling verdeeld. Vanaf eind jaren vijftig verwierf de ARP ook de steun van de KVP. De confessionele groep wist in effectieve samenwerking met het maatschappelijke middenveld het bijzonder christelijke onderwijs in de gemeente flink uit te breiden. De vraag is nu hoe de veranderingen in de bevolkingssamenstelling, die deels het gevolg waren van de gewenste groei van Ede, een politieke vertaling kregen in het onderwijsbeleid.

Uitbreiding openbaar voortgezet onderwijs gaat moeizaam

In 1958 nam de raad een positief besluit over de aanvraag voor een openbare mavo, het Pallas Athene. In juni 1961 verzochten B en W aan het ETIG te onderzoeken of ook een openbare l.t.s. en een openbare huishoudschool levensvatbaar zouden zijn. Het college betwijfelde of er bestaansrecht voor dit type onderwijs was, omdat al een christelijke variant bestond in Ede.⁸⁴ De reden waarom toch om dit onderzoek werd gevraagd, is niet te reconstrueren. In het ETIG-rapport werd de conclusie getrokken dat er wel voldoende potentie was voor beide scholen. Deze conclusie was gebaseerd op de volgende gegevens. In de gemeente bleek 18,5 procent van de lagere schoolleerlingen een openbare school te bezoeken. Maar 12 procent bezocht vervolgens een openbare lagere school voor beroepsonderwijs buiten de gemeente. Als verklaring voor het verschil werd gewezen op de relatief hoge reisafstand naar respectievelijk de scholen in Arnhem en Wageningen. Beide locaties lagen ongunstig ten opzichte van het overgrote deel van de agrarische gebieden ten westen en noorden van de plaats Ede. Ten tweede werd in het advies rekening gehouden met de stijgende landelijke en lokale tendens om op een niet-confessionele partij te stemmen, een ontwikkeling die ook zich zou manifesteren in de keuze voor een openbare school. Ten derde zou het vestigingsoverschot dat Ede kende (verantwoordelijk voor 2/5 deel van de bevolkingstoename) er toe leiden dat de import in de toekomst, qua politieke samenstelling, gemiddeld meer zou overeenkomen met de landelijke verhoudingen dan met die van Ede tot dan toe. Ten slotte voorzag het ETIG een groeiende belangstelling voor het lager technisch onderwijs (l.t.o.). Dit percentage lag landelijk op 40 procent, voor de toekomst werd een toename tot 46 procent verwacht. Gekoppeld aan de geraamde groei van de gemeente Ede tot 72.900 inwoners in 1970, in combinatie met een blijvend niet-confessioneel aandeel in de bevolking van 20 procent, vermeerderd met het rooms-katholieke deel van de bevolking, was de berekening dat in 1970 een openbare l.t.o. kon rekenen op 285 leerlingen. Ook een openbare huishoudschool, waarvoor een wettelijk minimum van 85 leerlingen gold, zou ruimschoots tot de mogelijkheden behoren. Voor dit schooltype zou gerekend kunnen worden van minimaal 385 leerlingen. B en W informeerden hierop bij de Directeur Gemeentewerken welke terreinen in aanmerking zouden komen voor schoolbouw.⁸⁵ De reactie van Dercksen was dat het 'moeilijk en misschien ook nog wat voorbarig is om thans reeds terreinen aan te wijzen'. Zijn advies was het

⁸² Ontkerkelijking vertaalt zich in de praktijk niet een op een met het uitschrijven uit het kerkgenootschap of negatief antwoorden op de vraag bij een volkstelling of bij registratie in een gemeente of men tot een bepaald geloofsgenootschap behoort. Er is sprake van een vertraging tussen deze ontwikkelingen.

⁸³ Deze percentages zijn berekend op basis van de cijfers uit *Ede in cijfers*, 1981, 95. GAE, *Ede in cijfers*, 1981.

⁸⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15820 behoefte onderzoek ETI.

⁸⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15820, ETI rapport naar behoefte onderzoek openbare l.t.s. en huishoudschool, brief B en W dd 4 oktober 1961 aan Dercksen (DGW).

uitbreidingsplan af te wachten en over een jaar de zaak opnieuw te bezien.⁸⁶ Met andere woorden, Dercksen hanteerde dezelfde strategie als het college. Geen initiatief ondernemen als het niet in je straatje past. Beide scholen zijn er niet gekomen. In plaats daarvan verleende het college, en Dercksen, zoals we zagen, steun aan het particuliere initiatief om een regionale christelijke uitgebreid technische school (u.t.s.), tegen de wens van de provincie, in Ede gevestigd te krijgen. De beperkte beschikbare ruimte was in het geval van de oprichting van de u.t.s. geen probleem.

De veranderingen opnieuw in kaart gebracht

In het derde hoofdstuk is aan de orde gekomen dat de periode 1966-1974 in de gemeentelijke politiek als een transitieperiode gekenschetst kon worden. Vanaf 1966 werd de meerderheid van de raadszetels bezet door nieuwkomers. De drie confessionele partijen, ARP, CHU en KVP hadden langzaam maar zeker zetels verloren. De SGP daarentegen wist haar zetelaantal te behouden. Vanaf 1962 hadden CHU, ARP en KVP de zetels van de SGP nodig voor een confessionele meerderheid in de raad. Tegen de achtergrond van het verder slinkend stemmenaandeel van vooral CHU en in wat mindere mate ARP, leek langzaam het besef bij het college te groeien dat de bakens wellicht op het onderwijsveld verzet dienden te worden. Zeker met het oog op de, sinds het einde van de jaren vijftig/begin van de jaren zestig, gekoesterde ambitie om Ede als stad te presenteren. Gezien de doelstelling in te zetten op een vergroting van het aandeel van de dienstensector, waarvoor het aantrekken van voldoende midden- en hoger kader een vereiste was, was het aanbod van openbaar voortgezet onderwijs karig. De gemeente was op basis van de gegevens van de volkstellingen van 1947, 1956 en 1960 nog geclassificeerd als een 'verstedelijkte plattelandsgemeente' maar behoorde in 1971 tot de categorie 'stedelijke gemeenten'.⁸⁷ Was het dan toch tijd voor een eigen openbare middelbare school voor voortgezet onderwijs?

In 1970 bracht het ETIG een rapport uit waarin de provinciale behoefte aan voorzieningen voor voortgezet onderwijs in kaart werd gebracht. Scholten, directeur van het gemeentelijk Sociografisch Bureau, was van mening dat dit rapport voor de Edese situatie niet specifiek genoeg was. De marges waren erg ruim en voor de gemeente Ede waren niet de juiste cijfers gebruikt. Zijn bureau bracht in februari 1971 een eigen rapport uit.⁸⁸ In het rapport was de schoolkeuze van de schoolverlaters van de verschillende lagere scholen in kaart gebracht, (tabel 5.3) in samenhang met de veranderingen in de structuur van de beroepsbevolking. Er bleken tussen de lagere scholen aanzienlijke verschillen te bestaan wat betreft het percentage leerlingen dat koos voor voortgezet onderwijs. Deze verschillen liepen deels parallel met de richting van de scholen. Het hoge percentage leerlingen, dat afkomstig was uit het bijzonder neutraal basisonderwijs, kwam op het conto van enige bijzonder neutrale basisschool in Ede. Deze school was in 1925 door de Edese Schoolvereniging opgericht uit onvrede met het bestaande onderwijs, dat een slechte voorbereiding bood op het voortgezet onderwijs. Deze school stond in Ede-Oost, een wijk waar verhoudingsgewijs de beter gesitueerden, deels behorende tot de import, sterker vertegenwoordigd waren. Ook de leerlingen

Tabel 5.3 Percentage schoolverlaters dat kiest voor het voortgezet onderwijs per richting omstreeks 1980

Percentage schoolverlaters dat kiest voor het voortgezet onderwijs per richting	
Openbaar basisonderwijs	32,5%
Bijzonder neutraal basisonderwijs	65%
Prot chr. basisonderwijs in de kernen Ede, Bennekom en Lunteren	27%
Prot. chr. basisonderwijs buiten de kernen Ede, Bennekom en Lunteren	15%
Rooms-katholiek basisonderwijs	40%

Bron: Sociografisch Bureau, *Het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (v.w.o.) en het Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs (H.A.V.O.) in de gemeente Ede omstreeks 1980*.

⁸⁶ GAE, S Archief Gemeentebestuur 1948-1986, TA 15820, ETI rapport naar behoefte onderzoek openbare l.t.s. en huishoudschool, reactie Dercksen op vraag B en W, dd 21 november 1961.

⁸⁷ *Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad op 28 februari 1971*, CBS ('s-Gravenhage 1983) 42. (Zie verder hoofdstuk vier).

⁸⁸ GAE, Archief Sociografisch Bureau. Bidoc, E 88, *Het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (v.w.o.) en het Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs (H.A.V.O.) in de gemeente Ede omstreeks 1980*.

afkomstig van de rooms-katholieke scholen kozen procentueel vaker voor voortgezet onderwijs. Ook in deze groep was de import relatief gezien oververtegenwoordigd. Voor de gehele gemeente was het aantal leerlingen dat voortgezet onderwijs volgde, toegenomen. Het deel dat naar de lagere school koos voor het beroepsonderwijs, liep terug. Het percentage dat voor de mavo koos, vertoonde de laatste jaren een sterke schommeling. De keuze voor het vwo/havo liet een sterke stijging zien.

De veranderingen in de schoolkeuze werden in verband gebracht met de veranderingen in de beroepsstructuur. De sociaaleconomische veranderingen in de gemeente in de jaren zestig lieten een verdere daling zien van de werkgelegenheid in de landbouw en nijverheid. De dienstensector maakte een sterke stijging door en maakte ondertussen 58,5 procent van het totaal uit. Deze veranderingen resulteerden in een groei van het aantal hoger gekwalificeerde beroepen. Dit aandeel was tussen 1960 en 1969 van 20 procent naar 30 procent gegaan. Ook het percentage woonforensen was toegenomen, van 21,5 procent van de beroepsbevolking naar 27,1 procent. Aangenomen werd dat deze beide laatste ontwikkelingen een stimulerend effect zouden hebben op de deelname aan het vwo/havo onderwijs. De verwachting was dat het migratiesaldo zo positief zou blijven, dat Ede zo'n 750 nieuwe inwoners per jaar zou aantrekken. De import zorgde ook voor verschuivingen in de religieuze samenstelling van de bevolking. In het rapport werd de verwachting uitgesproken dat een groter aandeel van de protestants-christelijke basisschoolverlaters voor Het Streek zou kiezen, ten koste van het Marnix. De prognose voor 1980 was dat zo'n 2500 schoolverlaters zouden kiezen voor het vmo. Daarvan zouden zo'n 1000 leerlingen kiezen voor het Streek en 1500 voor het Marnix. Het Streek zou in 1980 80 procent van alle basisschoolverlaters aantrekken, 10 procent meer dan in 1970. Van de 1500 leerlingen die voor het Marnix zouden kiezen, zou 18,5 procent afkomstig zijn van protestants-christelijke scholen, 24,6 procent van rooms-katholieke en 56,9 procent van openbare neutrale scholen. De conclusie was dat er zeker voldoende leerlingen zouden zijn voor een openbare havo-school, waarschijnlijk ook voor een atheneum, maar niet voor een openbaar gymnasium.

Uitbouw van het openbaar voortgezet onderwijs

In de eerste periode waren vanuit de burgerij een aantal initiatieven gekomen om het openbaar middelbaar onderwijsaanbod te verbreden. Deze initiatieven hadden geen resultaat omdat het college voorrang verleende aan soortgelijke initiatieven vanuit de protestants-christelijke gemeenschap. Ede kreeg een christelijke l.t.s. en een christelijke huishoudschool. Wel kwam er een tweede openbare mavo. In de tweede periode was de roep om meer openbaar onderwijs niet verstomd, maar de tijd dat groepjes burgers op eigen initiatief probeerden maatschappelijke voorzieningen op dit terrein van de grond te krijgen, was voorbij. We zagen deze ontwikkeling al in het hoofdstuk over ruimtelijke ordening, we zullen het ook zien in het hoofdstuk over cultuur en vrijetijdsbesteding. In die zin professionaliseerde de samenleving ook. Op het gebied van het onderwijs werden het de schoolverenigingen die zouden gaan lobbyen bij het gemeentebestuur om uitbreiding van het aanbod aan openbaar voortgezet onderwijs op te pakken, zoals het geval was bij het ontstaan van het Pallas Athene College. Deze case toont een aantal zaken. De voortdurende professionalisering van de samenleving werd ook zichtbaar binnen het ambtelijk apparaat. Het Sociografische Bureau kwam met technocratische voorstellen en oplossingen, die echter politiek gezien voor de meerderheid minder aantrekkelijk waren. Ten tweede bleek hoe de veranderingen in de bevolkingssamenstelling, als gevolg van het moderniseringsproces, de vraag naar onderwijs deels wel, maar deels ook niet veranderden, maar juist bestendigden. Ondanks het seculariseringsproces bleken ouders vast te houden aan hun voorkeur voor bijzonder onderwijs. En ten derde werd duidelijk hoe het politieke handwerk van belang was, maar ook afhankelijk was van de politieke verhoudingen lokaal en bovenlokaal.

Ambtelijke voorbereiding

Nog voordat het rapport van het Sociografische Bureau over de toekomstige behoefte aan onderwijsfaciliteiten was afgerond, startte in december 1970 de ambtelijke afdeling Onderwijs met het voorbereiden van een voorstel voor de oprichting van een openbare havo. De school zou in de tweede helft van de jaren zeventig van start kunnen gaan. Al snel werd geconstateerd dat de onduidelijkheid over de signatuur van het Marnix een lastig element was. Deze school was getrouw haar statuten een samenwerkingschool, maar het bestuur leek er voor te kiezen om het christelijke label duidelijker naar voren te laten komen. De sterke groei van 'Het Streek' zal hier mede debet aan zijn geweest, want zoals uit het ETIG rapport naar voren kwam, was Het Streek een duidelijke concurrent. Het hoofd van

de afdeling Onderwijs, Dellelijn, deed het voorstel aan het college om een gesprek met het Marnix aan te gaan, om te kijken of het Marnix bereid zou zijn wat meer op te schuiven in de richting van openbaar onderwijs. Daarna zou een gesprek met de andere betrokken scholen georganiseerd moeten worden, om zo tot een oplossing te komen die alle partijen tevreden zou stellen.⁸⁹ Ruim twee maanden later liet de afdeling Onderwijs het college weten dat tempo gemaakt moest worden was. Het college zou de raad het voorstel moeten voorleggen om een openbare middelbare school te gaan realiseren. De uitkomsten van het ondertussen gereedgekomen rapport van het Sociografische Bureau waren volgens Dellelijn zo duidelijk dat een aparte commissie van advies of voorbereiding onnodig was.⁹⁰ Uit dit rapport werd duidelijk dat de structuur van de werkgelegenheid sterk aan het veranderen was waarbij de dienstensector een groei doormaakte ten koste van de nijverheids- en landbouwsector. Naast de komst van relatief hoger opgeleide inwoners, stelden ouders in het algemeen hogere eisen aan het opleidingsniveau van hun kinderen. Alleen in de meer orthodox-protestants gezinde buitendorpen werd voor de kinderen minder vaak voor het voortgezet onderwijs gekozen.⁹¹

Dat de afdeling Onderwijs van de gemeente terecht had aangedrongen om tempo te maken, werd bevestigd door de herinnering die het Centraal Orgaan Voor het Gemeentelijk Voortgezet Onderwijs (COVGO) op 30 maart 1971 aan het college stuurde. Eventuele plannen om een school voor te dragen voor het scholenplan voor de minister, moesten op tijd ingediend worden.⁹² Een verzoek voor een bijzondere school liep via het schoolbestuur, een verzoek tot stichting van een openbare school hoorde via het gemeentebestuur te lopen. Nu het initiatief tot de stichting van een school niet vanuit de gemeenschap kwam, was het gemeentebestuur verantwoordelijk voor het in gang houden van het proces en er voor te zorgen dat op tijd de juiste informatie op het juiste bureau kwam te liggen.

Om het ministerie een beter overzicht te bieden van het aantal en de onderlinge samenhang van de verschillende aanvragen, was landelijk voor zowel het openbaar als voor het bijzonder onderwijs, een orgaan in het leven geroepen dat voor de eigen sector deze aanvragen verzamelde om ze vervolgens in de vorm van een deelplan aan het ministerie aan te bieden. Dit alles was onderdeel van de Planprocedure, zoals besproken in het hoofdstuk 'Nationaal decor'. Het COVGO behartigde de belangen van het openbaar onderwijs. De aanvraag voor toestemming voor een nieuwe school, via een deelplan van het COVGO, zou de gemeente meer kans bieden om de aanvraag gehonoreerd te krijgen, omdat het COVGO beschikte over de specifieke deskundigheid waarmee een aanvraag beter onderbouwd zou kunnen worden. Het COVGO stelde op basis alle aanvragen een totaalplaatje op en voorzag dit overzicht van de benodigde argumentatie. Dit deelplan werd vervolgens aangeboden aan de minister. Het was aan het ministerie om op basis van de verschillende deelplannen een definitieve keuze te maken voor het driejaarlijks scholenplan.⁹³

Het college neemt actie

Als reactie op het verzoek van het hoofd Onderwijs, Dellelijn, stuurde het college het rapport van het Sociografisch Bureau voorjaar 1971 naar het bestuur van de Vereniging tot stichting en instandhouding van christelijke scholen voor mavo in Ede, het bestuur van Het Streek, van de Christelijke kweekschool, van de katholieke Schoolvereniging en naar het bestuur van de Vereniging tot Stichting en instandhouding van de school met de Bijbel in Lunteren. Maar niet naar het Marnix.⁹⁴ Terwijl juist deze school direct de gevolgen zou merken van de oprichting van een openbare middelbare school voor voortgezet onderwijs. Ook de Schoolraad Ede werd overgeslagen en moest om een exemplaar vragen.⁹⁵ De gemeenteraad ontving het rapport zó kort voor de vergadering van 21 april 1971, dat tijdens de vergadering duidelijk werd dat een aantal leden geen tijd had gehad het door

⁸⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240 nota 5^e afdeling, dd 29 december 1970.

⁹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240, notitie hoofd afdeling onderwijs voor college, dd 19 maart 1971.

⁹¹ GAE, Archief Sociografisch Bureau, Bidoc, E 88. Het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (v.w.o) en het hoger algemeen voortgezet onderwijs (h.a.v.o) in de gemeente Ede omstreeks 1980.

⁹² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240, brief COVGO aan B en W Ede dd 30 maart 1971.

⁹³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 17533. Samenwerking, raadsbesluit 18 oktober 1967, nr. 5.

⁹⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240 notitie verzendlijst.

⁹⁵ GAE Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240, Schoolgebouwen, Bouw van een openbare school voor havo en/of vwo. Overzicht verzendlijst, brief Schoolraad 13 mei 1971. (De Schoolraad vroeg om 25 exemplaren.).

te nemen. Late toezending van de stukken gebeurde wel vaker tot ongenoegen van de raadsleden. In dit geval des te meer omdat ook nog steeds de beloofde beleidsnota over het aanbod aan voortgezet onderwijs in de gemeente ontbrak. De raad was van mening dat het zonder deze stukken niet zinvol was het rapport te bespreken. Als excuus voor de haast voerde burgemeester Slot aan dat het college de informatie in ieder geval met de raad gedeeld wilde hebben. Het rapport kon later nog wel besproken worden.⁹⁶ Het rapport dateerde echter al van februari, ruim voor desbetreffende raadsvergadering.

De bespreking werd verdaagd naar 12 mei 1971. Op deze raadszitting verwoordde P.J. de Koning (KVP) de onvrede van de raad over het ontbreken van een begeleidende nota. In de raad was door de jaren heen vaker geklaagd over het ontbreken van een beleidsvisie op de toekomst van Ede. Ook nu lag alleen het rapport van het Sociografisch Bureau op tafel. De raad miste een visie van het college over het toekomstige aanbod aan onderwijsvoorzieningen. Ook wilden de raadsleden weten hoe de betrokken scholen stonden tegenover de plannen voor een openbare havo en de locatiekeuze. Dit laatste was actueel met het oog op de forse uitbreiding met de wijk Veldhuizen. Het Marnix had in 1969 het plan opgevat om in deze nieuwe wijk een dependance te schichten en het gemeentebestuur had hier positief op gereageerd.⁹⁷ Maar uit de archiefstukken bleek dat het gemeentebestuur evengoed van mening was dat deze plannen een bedreiging konden worden voor een van beide openbare mavo's (Minerva en Pallas).⁹⁸ In de raadsvergadering van mei 1971 repte het college hier met geen woord over. Burgemeester Slot deelde mee dat het college door tijdnood niet aan het opstellen van een beleidsstuk over de scholenmaterie was toegekomen. De aanvraag voor een nieuwe school moest namelijk voor 25 mei 1971 bij het COGVO worden ingediend. Het verzoek was of de raad zijn instemming wilde verlenen. De zaak kon later wel in een kleiner comité verder worden uitgewerkt. De raad ging akkoord.⁹⁹ De Edese aanvraag werd vervolgens door het COGVO zonder problemen opgenomen in het deelplan.¹⁰⁰

Op 12 augustus 1971 volgde een informele raadszitting over de plannen voor de nieuwe school. Ditmaal waren ook Scholtens, Dellelijn en J. van den Berg aanwezig. Deze laatste was werkzaam bij de afdeling Onderwijs. De raadspartijen konden zich in de conclusies van het rapport van het Sociografische Bureau vinden. Redeker (PvdA) herhaalde in de raad het voorstel van Dellelijn, om eerst met het Marnix te overleggen of het mogelijke was deze school een meer openbaar karakter te geven. Hierdoor zou een combinatie mogelijk worden met de gemeentelijke plannen voor een openbare school voor voortgezet onderwijs. Dit plan viel bij de raad in goede aarde. De beleidsnota ontbrak nog steeds, maar burgemeester Slot vond het niet meer nodig om deze op te stellen. Het verzoek om een openbare havo op te mogen richten was immers al ingediend bij het COGVO. Dit was een wat vreemde conclusie, omdat in een eerdere vergadering de discussie juist tot later was uitgesteld omdat een beleidsnota ontbrak. Het gesprek met het bestuur van het Marnix vond plaats op 6 september 1971. Het schoolbestuur verklaarde geen school voor bijzonder neutraal onderwijs te willen worden maar vast te willen houden aan haar oecumenische karakter.¹⁰¹ Hieruit trok het college de conclusie dat de weg vrij was voor een openbare school. Maar het verzoek daartoe werd door de minister afgewezen.

Om de kansen beter te onderbouwen, stelde het college het jaar daarop aan de raad voor toestemming te vragen voor een havo/atheneum school. Voor zo'n combinatie waren per afdeling de stichtingsnormen, qua leerlingaantallen, minder hoog. Naast dit praktische motief wees het college op een economische motief: de aantrekkelijkheid van de gemeente als vestigingsplaats werd met dit schooltype vergroot. De raad ging op 19 april 1972 akkoord. Het verzoek werd, voorzien van een door de sociograaf Scholtens bijgesteld rapport, bij het COGVO ingediend en door deze organisatie opgenomen in het deelplan 1974-1976.¹⁰² In september 1973 benaderde de Vereniging voor Openbaar Onderwijs (VOO) in Ede van haar kant het bestuur van het Marnix opnieuw met de vraag of men meer richting neutraal openbaar onderwijs wilde opschuiven. Het Marnix liet weten vast te blijven

⁹⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240 kopie van de gemeenteraadnotulen 21 april 1971.

⁹⁷ Verhoef, *Marnix College*, 41. GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240, Schoolgebouwen, Bouw van een openbare school voor havo en/of vwo. Verslag informele raadsvergadering 30 augustus 1971.

⁹⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240 Verslag van de bijeenkomst van de gemeenteraad met Scholtens, Dellelijn en Van den Berg op 30 augustus 1971.

⁹⁹ GAE, STA gemeenteraadnotulen 12 mei 1971, agendapunt 29, p. 28-30.

¹⁰⁰ GAE, STA 3240 verslag regionale bijeenkomst COGVO, dd 25 mei 1971.

¹⁰¹ Verhoef, *Marnix College*, 88, noot 12. Deze gegevens zijn in het archief niet meer te achterhalen als gevolg van een onnummering van het inventaris.

¹⁰² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240, Schoolgebouwen, Bouw van een openbare school voor havo en/of vwo.

houden aan de christelijk-oecumenische identiteit en weigerde de door het VOO gevraagde concessie te doen. Pas in 1979 zou het gemeentebestuur weer een poging tot toenadering doen om te kijken of samen met het Marnix een school viel te realiseren.¹⁰³

Wat ging er mis?

Uit een verslag van de afdeling Onderwijs van de hand van J.C. Bolluijt, voorjaar 1973, bleek dat de afdeling de kans hoog inschatte dat ministeriële goedkeuring werd verkregen. Ede beschikte over voldoende schoollokalen. De verwachting was dat in 1974 met een brugklas gestart zou kunnen worden en dat in het voorjaar van 1975 goedkeuring voor een atheneum zou kunnen volgen. Beide openbare mavo's stonden overigens niet te dringen om in een nieuw te vormen scholengemeenschap opgenomen te worden.¹⁰⁴ Het zou anders lopen; op 26 oktober 1973 besloot het ministerie geen goedkeuring te verlenen. Als onderbouwing van de afwijzing werd gewezen op het bestaan van een gelijksoortige school in Ede (het Marnix) en een openbare vmo in de regio (het Wagenings lyceum). De staatsecretaris was van mening dat uit het verzoek niet bleek dat de nieuwe school noodzakelijk was om tot een 'evenwichtige geheel van onderwijsvoorzieningen' te komen.¹⁰⁵ Tot en met 1979 zou het COGVO, namens het gemeentebestuur van Ede, jaarlijks een hernieuwd verzoek indienen, door het Sociografische Bureau voorzien van steeds geactualiseerde cijfers voor het te verwachten leerlingaantal. Pas in 1984 volgde een positieve beschikking.

Uit de overgeleverde stukken komt het beeld naar voren dat het gemeentebestuur in eerste instantie te haastig heeft gereageerd, en vervolgens te laat heeft gereageerd. Het college heeft onvoldoende gebruik gemaakt van de mogelijkheden om het verzoek sterker te onderbouwen. Ook is weinig samengewerkt met andere belanghebbenden om een gezamenlijke strategie op te stellen. Zo moest de Schoolraad in mei 1973 zelf vragen om een exemplaar van het sociografische rapport om vervolgens uit de krant vernemen dat de aanvraag door het ministerie niet gehonoreerd was.¹⁰⁶ Ook is geen bewijs gevonden dat het college het VOO heeft benaderd voor overleg, ondanks dat het VOO al in 1970 een plan voor een openbare havo/atheneum had.¹⁰⁷ De vraag of een en ander tot een ander resultaat zou hebben geleid wanneer wel samenwerking was gezocht, is een 'als, dan vraag' en irrelevant. Dat er echter geen goede regie gevoerd werd, blijkt uit het volgende.

Uit de eerste afwijzing bleek dat het ministerie onder andere zwaar tilde aan het bestaan van het Marnix. Ondanks het feit dat al uit het in september 1971 gevoerde overleg van het college met dit schoolbestuur naar voren was gekomen dat het Marnix niet bereid was om meer in de richting van openbaar onderwijs op te schuiven, was de uitkomst van dit gesprek onvoldoende gedeeld met de andere in het proces betrokken partijen. De rijksonderwijsinspecteur, die positief moest oordelen over de aanvraag van de gemeente, dr. J.P. Naff, vroeg in mei en opnieuw in juni 1973 aan het college of overleg was gepleegd met de andere betrokken scholen, met name het Marnix. Dit was twee jaar nadat het standpunt van het Marnix al bekend was bij het college, maar het college had deze informatie niet met hem gedeeld. Naff had deze informatie nodig, omdat de stichting van een nieuwe school zou leiden tot verschuivingen in het leerlingaantal op de bestaande scholen. Op 9 juli 1973 stelde het college, onder excuses voor de late reactie, hem alsnog op de hoogte van de uitkomst van het overleg met het Marnix. Het vertrouwelijke verslag van het overleg werd bijgevoegd. Het college moest de inspecteur voorts melden dat met de overige scholen nog geen overleg had plaatsgevonden. Het geplande overleg met de mavo-directeuren had door ziekte van een van hen niet door kunnen gaan. Met Het Streek en Felua was nog geen gesprek gepland. B en W hadden deze scholen wel het sociografische rapport toegezonden, maar had hierop nog geen 'officiële' reactie ontvangen.¹⁰⁸ Dit betekent dat twee jaar na het eerste verzoek voor een nieuwe school, de gemeente nog geen concreet overleg had opgezet met de betrokken scholen. Terwijl dit wel een noodzakelijk voorwaarde was om het bestaansrecht voor een nieuwe school goed te kunnen onderbouwen. Pas op

¹⁰³ Verhoef, *Marnix College*, 90-91.

¹⁰⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240, Schoolgebouwen, Bouw van een openbare school voor havo en/of vwo, notitie Bolluijt.

¹⁰⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240, afwijzing ministerie, dd 26 oktober 1973. De brief was ondertekend, bij afwezigheid van de staatssecretaris door W.C.J. de Haas.

¹⁰⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3242, Brief Schoolraad 7 januari 1974.

¹⁰⁷ Verhoef, *Marnix College*, 85.

¹⁰⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240, brieven van dr. J.P. Naff aan het college, dd 4 mei 1973 en 21 juni 1973, reactie van college aan Naff, dd 9 juli 1973. Het vertrouwelijk verslag van het gesprek met het Marnix dat aan Naff is toegezonden is niet meer in het archief te achterhalen.

17 oktober 1973 werd de reactie aan Naff met bijbehorende stukken doorgestuurd naar het COGVO, voorzien van de mededeling dat geactualiseerde cijfers tijdig zouden worden nagestuurd in verband met het te verwachten besluit van het ministerie op 1 november 1973.¹⁰⁹ Op 26 oktober beschikte het ministerie afwijzend.

Was de communicatie met het COGVO en Den Haag wel optimaal?

Uit de archiefbescheiden blijkt dat op 3 oktober, ruim voor het verzenden van de bovenvermelde brief aan het COGVO, de ARP-wethouder, Bos, samen met Dellelijn een gesprek heeft gehad met mr. J. Knottnerus en drs. J. Woldendorp van het COGVO.¹¹⁰ Knottnerus deelde de Edese delegatie mee dat bij het COGVO ondertussen bekend was dat de school 'in het laatste stadium' van het conceptplan was afgevoerd. 'Waarschijnlijk houdt dit verband met de door de rijksinspecteur uitgebrachte adviezen'. Uit het verslag van dit gesprek bleek dat het COGVO was benaderd door de Stichting Contact Centrum Bevordering Openbaar Onderwijs. Deze landelijke stichting was van mening dat het COGVO de Edese belangen niet voldoende had behartigd en overwoog zelf Kamerleden te benaderen. Voor Knottnerus was het doel van het gesprek met de wethouder om tot een duidelijke gedragslijn richting het ministerie te komen. Zo bestond bij hem onduidelijkheid over de positie van het Marnix. Hij verkeerde in de veronderstelling dat de mogelijkheid nog bestond dat het, volgens het COGVO statutair christelijke Marnix maar feitelijk toegankelijk voor alle gezindten, zou kunnen opschuiven in de richting van openbaar onderwijs. Uit deze mededeling bleek dat ook het COGVO niet op de hoogte was van de uitkomst van het gesprek tussen het gemeentebestuur en het schoolbestuur van het Marnix. Evenmin was men bekend met de signatuur van deze school. Dit gebrek aan informatie over de lokale situatie was volgens Knottnerus de reden waarom het COGVO de zaak onvoldoende hard had kunnen maken. Bos' uitgesproken twijfel of het bestuur van het Marnix bereid zou zijn 'de richting van de school aan te passen' gaf aan dat het college de consequenties van het gevoerde overleg met het Marnix nog niet doortrok. Deze reactie van Bos was exemplarisch voor het gevoerde beleid. Het college wist dat het Marnix niet bereid was de grondslag van de school te veranderen, het gesprek dat de VOO in september 1973 met het Marnix had gevoerd, had tot de zelfde conclusie geleid. Toch liet het college naar buiten toe op dit punt onduidelijkheid bestaan. Aan het einde van het overleg stelde Knottnerus voor zo spoedig mogelijk een gesprek te arrangeren met het ministerie.

Op 1 november reisden de wethouder en het hoofd van de afdeling Onderwijs, samen met de vertegenwoordiger van het COGVO naar Den Haag voor overleg met W.C.J. de Haas, hoofd bureau planning van de afdeling bouwzaken van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.¹¹¹ Uit dit overleg werd duidelijk waar de knelpunten lagen. Het belangrijkste bezwaar was de nabijheid van de Rijksscholengemeenschap Wageningen. Deze school was destijds mede opgericht voor leerlingen uit de gemeente Ede, en lag binnen een straal van 15 km. en viel daarmee binnen het door het ministerie gehanteerde afstandscriterium. Als extra argument werd opgevoerd dat een flink aantal leerlingen van Het Streek ook niet in de plaats Ede woonden. Voor hen vormde de afstand geen barrière. Waarom zouden dan kinderen die naar een openbare school voor voortgezet onderwijs wilden, dan niet naar Wageningen kunnen fietsen? Het gemeentebestuur had hier tegenin kunnen brengen, dat dit toch een wat simpele wijze van voorstellen was. Weliswaar lag Ede binnen een straal van 15 km. van de school in Wageningen, maar dit gold zeker niet voor de leerlingen die ten noorden van Ede woonden. Zo ligt Lunteren op zo'n 18 kilometer afstand van Wageningen, en voor leerlingen uit Otterlo was het lood om oud ijzer: de scholen in Wageningen en Apeldoorn lagen beide op 21 kilometer afstand. Dan was Ede, op nog geen 12 km afstand, aanmerkelijk dichterbij. Barneveld was geen alternatief, daar is anno 2014 nog geen openbare school voor voortgezet onderwijs.

Het tweede bezwaar uit Den Haag gold de aanwezigheid van het Marnix. Deze 'bloeiende' school zou, samen met de nieuw te stichten school, alleen een 'kwijnend bestaan' kunnen leiden, wat kapitaalvernietiging tot gevolg zou hebben. Het gemeentebestuur bracht hier tegen in dat het tot de plicht van de overheid behoorde om ook aan de wensen van de voorstanders van openbaar onderwijs tegemoet te komen. Daarbij voldeed de aanvraag aan de wettelijke getalsnormen én had het Marnix zich onlangs nog uitgesproken voor handhaving van de 'christelijke signatuur'. De Haas gaf hierop de suggestie een zogenaamde 'verlangd-onderwijs-enquête' te houden. Deze enquête was bedoeld om

¹⁰⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240.

¹¹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3240, Verslag Bolluijt bespreking wethouder met COVGLO, dd 3 oktober 1973.

¹¹¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3042, verslag gesprek op ministerie, dd 1 november 1973.

de belangstelling van de ouders te inventariseren voor een bepaald onderwijstype. Dit was vooral geschikt om de belangstelling voor openbaar onderwijs te peilen. In tegenstelling tot het lager onderwijs hadden ouders niet het recht om een verzoek in te dienen om een school naar eigen verlangde richting op te zetten. Maar door zo'n enquête konden ouders wel hun wensen kenbaar maken indien zij van mening waren dat het bevoegd gezag zich te weinig gelegen liet liggen aan hun wensen.¹¹² De Haas gaf aan dat aan het einde van het jaar een ontwerpenquête klaar zou liggen, een gezamenlijk project van het ministerie en de verschillende landelijke onderwijsorganisaties. Wanneer uit deze enquête zou blijken dat de ouders in de gemeente Ede openbaar voortgezet onderwijs zouden verlangen, dan zou in het komend scholenplan hier 'ernstig rekening' mee worden gehouden. De uitspraak van wethouder Bos in de raadscommissie Onderwijs enkele dagen later, 'dat het er nu wel op uit(zou)draaien dat we nog een enquête moeten instellen en de minister van het resultaat daarvan in kennis stellen' gaf aan dat er weinig animo was om actief in deze richting iets te ondernemen.¹¹³ Van een enquête is het nooit gekomen. Ondertussen had het COGVO besloten in beroep te gaan tegen de afwijzing van de staatssecretaris op basis van de volgende argumenten: het verzoek voldeed aan de verplichte leerlingennorm, het Wagenings lyceum had gebrek aan plaatsruimte, en de gemeente Ede met haar 80.000 inwoners was een 'witte vlek' waar het openbaar voortgezet onderwijs betrof. Het beroep werd door de Kroon afgewezen.

In de raadsvergadering van 22 november 1973 overheerste het ongeloof over het ministeriële besluit.¹¹⁴ Het Wagenings lyceum had inmiddels 1250 leerlingen en kampte met ruimtegebrek. Ook wethouder Bos vond het onbegrijpelijk, immers 'het COGVO had vrij weinig moeite (gehad) om de school op het scholenplan geplaatst te krijgen'. Maar de wethouder deed geen mededelingen over de inhoud van het gesprek op 3 oktober met het COGVO en evenmin over het gesprek op het ministerie. In de raadsvergadering bracht de wethouder geen van de door De Haas gesuggereerde mogelijkheden en initiatieven naar voren. Ook de nalatige houding van het gemeentebestuur richting de betrokken scholen, de Schoolraad, en de inspecteur, kwamen niet op tafel. De wethouder deelde de raad mee dat het volgend jaar wel zou lukken, en er werd vervolgens opnieuw een aanvraag voor een scholengemeenschap ingediend.

De positie van de pravo, de Minerva-mavo en de Pallas mavo

In Ede verslechterden ondertussen de toekomstperspectieven van de beide openbare mavo's. December 1974 stelde wethouder Bos een commissie in die in april 1975 met voorstellen kwam.¹¹⁵ Het vertrouwelijke gegeven advies was de openbare Minerva-mavo te fuseren met de pravo¹¹⁶, waardoor een scholengemeenschap van Ihno-mavo zou kunnen ontstaan. Enkele maanden later volgde het advies van de afdeling Onderwijs om de openbare Pallas Athene mavo toe te voegen aan de nieuw op te richten havo-atheneum scholengemeenschap. Zo zou een breder aanbod van openbaar voortgezet onderwijs in de gemeente tot stand komen. Dellemijn bracht in oktober 1976, op basis van de bij de scholen ingewonnen adviezen, een notitie uit waarin de voordelen van de voorgestelde fusies werden uiteengezet. Maar beide mavo's hadden zich ondertussen hersteld. Vanuit dit oogpunt was de noodzaak tot samenvoeging niet meer actueel. Dellemijn was echter van mening dat door de Pallas Athene mavo onder te brengen bij de gewenste havo/atheneum combinatie 'de minister overtuigd kan worden van de noodzaak van een dergelijke oplossing, omdat gesteld kan worden dat dan een evenwichtig geheel van onderwijsvoorzieningen wordt verwezenlijkt'.¹¹⁷ Om de negatieve gevolgen voor de Minerva mavo beperkt te houden, zou deze moeten fuseren met de pravo. Dellemijn's advies aan het college luidde dit verzoek voor te leggen aan het COGVO, de betrokken scholen en de Schoolraad. De coördinerend inspecteur VO/LTO, H.J. Evers, bood ongevraagd in een brief aan het college extra argumenten voor de vorming van een scholengemeenschap waar de pravo onderdeel van uit zou maken. Hij liet weten dat de term 'pravo' in strijd was met art. 21 van de Wet op het Voortgezet Onderwijs. Deze benaming werd vaak gebruikt door in hun voortbestaan bedreigde scholen. Op deze wijze probeerde dit type scholen extra leerlingen te trekken. Zo werd ook in Ede een 'determineerklas' aangeboden. Hiervoor ontbrak een

¹¹² Boef van der Meulen en Van Kemenade, 'Onderwijs en levensbeschouwing', 252.

¹¹³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16661, notulen vergadering 12 november 1973.

¹¹⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14848, gemeenteraadsnotulen 22 november 1973.

¹¹⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3242, advies van de Commissie Toekomst Openbare MAVO scholen.

¹¹⁶ De term stond voor praktisch en algemeen vormend en lager beroepsonderwijs.

¹¹⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3242, notitie hoofd afdeling onderwijs, dd 8 oktober 1976.

wettelijke basis. 'Wat de pravo-school hier pretendeert behoort tot de taken van het basisonderwijs, dan wel de reguliere schoolsoorten van voortgezet onderwijs. (...) "Pravo" zowel als determineerclassen worden door de andere scholen ervaren als onduidelijk "gescharrel" om "wervingskracht" te hebben ten koste van in dezen legaal opererende schoolsoorten' Het advies van Evers was om in de 'onderwijsvoorlichting alleen plaats in te ruimen voor die onderwijsactiviteiten die in de wetgeving zijn geregeld'.¹¹⁸ Als het college dit advies zou opvolgen, dan zou het niet denkbeeldig zijn dat een moeizame relatie met de directie van de pravo zou ontstaan. Het college besloot om niets te doen. Ook het advies van de inspecteur met betrekking tot de onderwijsfolder werd niet opgevolgd.

In 1977 stelde de Edese Schoolraad een werkgroep samen waarin alle betrokken scholen zitting hadden. Ook deze werkgroep kwam in haar rapport *Toekomst van het openbaar onderwijs in Ede* tot het voorstel om twee brede, openbare scholengemeenschappen te vormen, een mavo-pravo, en een mavo/havo/atheneum. Door deze bredere basis, die aansloot op de nieuwe onderwijsontwikkelingen, dacht men een goede basis te creëren voor het welslagen van de plannen voor een havo/atheneum.¹¹⁹ Maar ook deze initiatieven leidden niet tot concrete voorstellen van de kant van het gemeentebestuur. In 1977 moest het raadslid W. Roelofsen (PvdA) constateren dat er, ondanks de rapporten van commissies, nog steeds geen beleidsnota lag. Wel deelde wethouder Bos mee dat er plannen waren om de gewenste school vanuit de provincie voor te laten dragen. Het bleef bij plannen. Het hoofd van de afdeling Onderwijs herhaalde op 20 februari 1979 opnieuw de voorstellen.¹²⁰ Er was in afgelopen vier jaar vanuit het college niets met de voorstellen gedaan.

De macht van het getal: leerlingenaantallen

De vooruitzichten op een openbare scholengemeenschap leken ondertussen te verslechteren. In de jaren zeventig trad over de hele linie een daling in de leerlingenaantallen op, het gevolg van de geboortedaling. Los daarvan nam de animo voor het Wagenings lyceum af. De experimenten op het Wagenings lyceum met projectonderwijs riepen niet alleen binnen de school en bij de ouders verzet op. De onrust liep hoog op, Kamervragen waren het gevolg.¹²¹ Op verzoek van het ministerie deed de Stichting voor Leerplan Ontwikkeling (SLO) uit Enschede onderzoek. Het SLO concludeerde dat de grote vrijheid, die binnen het projectonderwijs aan leerlingen werd toegekend, voor minder goed presterende leerlingen niet positief uitpakte.¹²² Het aantal aanmelding liep terug en het aantal kinderen afkomstig uit de gemeente Ede, meer specifiek kinderen uit Bennekom, dat voor het Wagenings koos, nam in deze periode af. Het Wagenings was voor veel ouders te progressief geworden. Voor het cursusjaar 1977/78 waren nog maar elf en het jaar erop nog maar zes leerlingen afkomstig uit de gemeente Ede.¹²³ B en W van Ede voerden deze afnemende belangstelling op als argument voor de

Tabel 5.4 Percentage ouders dat bij aangifte geboorte geen kerkelijke gezindte meer opgaf, 1973-1975

1973-1975	hervormden	Rooms-katholieken
Ede-West	8%	19%
Veldhuizen	9,30%	14%
Gemeente Ede	4,20%	14%

Bron: GAE, Archief Sociografische Bureau, De vooruitzichten van het basisonderwijs in Ede-West, mei 1978.

¹¹⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 17836 brief ing. H.J. Evers, coördinerend inspecteur TBO aan B en W, dd 14 december 1976. Afwijkend van het briefhoofd ondertekent Evers als coördinerend inspecteur VO/LTO.

¹¹⁹ Verwijzen naar beide nota's

¹²⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3244 notitie hoofd afdeling onderwijs, dd 20 februari 1979.

¹²¹ Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal, Zitting 1977-1978, Kamervragen, no 53 van Ginjaar-Maas en Evenhuis aan de minister van Onderwijs.

¹²² Gesprek met H. Plas, dd 12 juni 2009. Plas was indertijd als Hoofd Mens en Maatschappijvakken bij het SLO betrokken bij de evaluatie van het experiment projectonderwijs op het Wagenings Lyceum.

¹²³ De dalende trend werd al in 1976 geconstateerd (zie GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3242 verslag Ede COVGLO dd 10 november 1976). De elf leerlingen: STA 3244, verslag zitting Raad van State, zonder datum. (betreft de zitting van 5 juli 1979). De zes leerlingen: GAE, Archief Schoolraad, vergaderingen 1981, doos 1841 notulen Gemeenschappelijke Schoolraad Openbaar Onderwijs Ede, 15 december 1980.

oprichting van een eigen school. Het college had echter in haar pleidooi weinig oog voor de negatieve effecten hiervan. De teruggang in leerlingaantal in Wageningen, in combinatie met een totale daling van het geboortecohort, betekende niet alleen leegstand in Wageningen. Het Marnix, het alternatief voor het Wageningse, had hier ook mee te maken en was niet gebaat bij meer concurrentie. Het COGVO had het college al in 1976 op deze consequentie gewezen.¹²⁴ Het Wageningse lyceum had al te lijden van de komst, in 1974, van een neutraal bijzondere havo in Renkum.¹²⁵ Het ministerie had vanuit een breder perspectief een extra argument niet nog een concurrerende school op te richten.

Het Sociografische Bureau stelde in 1976, 1978 en 1979 rapporten op over de veranderingen in het onderwijs in de gemeente. In het rapport uit 1978, met als onderwerp de vooruitzichten van het basisonderwijs, werd geconstateerd dat de landelijke maatschappelijke ontwikkelingen ook de traditionele lokale verhoudingen veranderden. In het rapport werd de deconfessionalisering als een van de belangrijkste veranderingen genoemd: 'de factor godsdienst is en wordt een minder sterk bindend en structurerend element in de gedragskeuze van de mens.'¹²⁶ In de landelijke ontwikkelingen werden twee trends aangewezen. Zo nam tussen 1966 en 1970 de keuze voor een basisschool op godsdienstige grondslag af van 76,1 procent naar 60,4 procent. Ook de principiële keuze voor openbaar onderwijs daalde van 17,2 procent naar 14,7 procent. Voor een sterk groeiende groep ouders (van 5,3 procent naar 24,1 procent) was de richting van de school niet langer een bepalende factor. Van belang bij de interpretatie van de gegevens was, dat de vraag naar schoolkeuze alleen voorgelegd was aan ouders die tot een kerkgenootschap behoorden. De tweede geconstateerde landelijke trend was dat in de geloofsopvatting een verschuiving optrad van meer naar minder orthodox, maar dat het orthodoxe deel zich duidelijker binnen de kerken manifesteerde. Een en ander was ook op andere terreinen in de landelijke cijfers terug te zien. Zo zien we de secularisering terug in het stijgende aantal gemengde huwelijken. De helft van dit type huwelijken was buitenkerkelijk.¹²⁷

Ook in Ede nam het aantal gemengde huwelijken snel toe. Zo was in 1965 nog maar 19 procent van de huwelijken gemengd, in 1970 was dit gestegen tot 32,5 procent, om in de volgende vijf jaar te verdubbelen naar 60,4 procent. Verder daalde het geboortecijfer, als gevolg van geboorteregeling, en een stijgend aantal ouders gaf bij de aangifte van een boreling niet langer de kerkelijke gezindte op. Er was duidelijk verschil te constateren tussen de nieuwe wijken en het oudere deel, en de ontkerkelijking was onder het rooms-katholieke bevolkingsdeel hoger dan onder de hervormden. (tabel 5.4) Hierbij moet aangetekend worden dat het rooms-katholieke volksdeel zich concentreerde in Ede en Bennekom. Door deze ontwikkelingen veranderden de traditionele verhoudingen. Het confessionele aandeel in de bevolking nam af, hier tegenover stond een profilering van de orthodoxe stromingen. (tabel 5.5) Dit uitte zich ook in de stichting van twee basisscholen, de Oudgereformeerde Stadhouders Willem III school in Ede en de reformatorische (streek) basisschool Eben Haëzer in Bennekom (1975). Het leerlingaantal in het openbaar basisonderwijs nam toe, ten koste van het protestants-christelijk onderwijs, en in mindere mate het rooms-katholieke onderwijs.¹²⁸ De deconfessionalisering van het rooms-katholieke bevolkingsdeel kwam verhoudingsgewijs minder tot uitdrukking in de schoolkeuze, omdat het rooms-katholieke basisonderwijs eerder dan de andere basisscholen koos voor onderwijsvernieuwing. De verklaring voor juist deze ontwikkeling in het rooms-katholieke basisonderwijs is dat het rooms-katholieke bevolkingsdeel voor het overgrote deel niet in de gemeente Ede was geboren en bestond uit hoger opgeleiden.¹²⁹

Ook in de keuze voor vervolgonderwijs kwamen de maatschappelijke veranderingen duidelijk naar voren. Het rapport van het Sociografische Bureau uit 1978 had tot doel een antwoord te vinden op de vraag of gezien de gemaakte keuzes en de verschuivingen die daarin optraden, het aanbod van voortgezet onderwijs in de gemeente voldoende was.¹³⁰ De meest opvallende verschuiving die werd gevonden, was de daling van het percentage leerlingen dat koos voor het beroepsonderwijs

¹²⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3242, verslag bijeenkomst wethouder met COGVO, dd 10 november 1976.

¹²⁵ Handelingen Tweede Kamer, antwoord op Kamervragen nr. 1246, zittingsjaar 1977-1978.

¹²⁶ GAE, Archief Sociografisch Bureau, Bidoc E 116, *De vooruitzichten van het basisonderwijs in Ede-West*, mei 1978, 13.

¹²⁷ <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/sites/default/files/bronnen/Pages%20109-128%20from%20Sociaal%20Nederland.pdf> 110-111. (27 februari 2014).

¹²⁸ GAE, Archief Sociografisch Bureau Bidoc E 116, *De vooruitzichten van het basisonderwijs in Ede-West*, mei 1978.

¹²⁹ Deze verklaring wordt in breder verband ook naar voren gebracht in de bijdrage van Boef van der Meulen en Van Kemenade, 'Onderwijs en levensbeschouwing', 266-267.

¹³⁰ GAE, Archief Sociografisch Bureau, Bidoc N Sch 02, *Rapport Schoolkeuze in Ede, na invoering van de Mammoetwet*, maart 1978.

(ambachtsschool, nijverheidsonderwijs, landbouwschool). Dit percentage lag tot ver in de jaren zestig boven de 45 procent, in 1978 was dit gedaald tot 33 procent. Daarbij werd een groot verschil geconstateerd tussen jongens en meisjes. Vooral de meisjes verkozen de mavo boven het traditionele nijverheids/landbouwhuishoudonderwijs. Het percentage jongens dat voor beroepsonderwijs koos, lag hoger dan het landelijk gemiddelde, het percentage voor de meisjes lag lager dan het gemiddelde. Sinds de invoering van de Mammoetwet tekende zich een duidelijke groei af voor havo/vwo. In de jaren zestig koos zo'n 20 procent voor dit type onderwijs, in 1978 lag dit op 30 procent. Het protestants-christelijke bevolkingsdeel was relatief gezien met 25 procent ondervertegenwoordigd. Het niet-kerkelijke en het rooms-katholieke deel van de bevolking was juist oververtegenwoordigd.

Binnen de gemeentegrenzen bestonden grote onderlinge verschillen. In de buitengebied koos het gros voor beroepsonderwijs, in de buitendorpen scoorde het mavo beter (de aanwezigheid van een mavo in Lunteren en in Bennekom maakte het voor een deel van de ouders aantrekkelijk om voor dit schooltype te kiezen. Zo kon het kind in de eigen woonomgeving blijven. In Ede-dorp, vooral Ede-Oost, maar ook in Bennekom lag het percentage dat voor de havo/vwo koos aanmerkelijk hoger. De autochtone protestants-christelijke bevolking was oververtegenwoordigd in het beroepsonderwijs. Zoals gezegd bleef de deelname aan het havo/vwo onderwijs vanuit deze bevolkingsgroep achter. Het Streek betrok haar leerlingen van de protestants-christelijke basisscholen en vervulde daarbij een streekfunctie. Op het Marnix was in 1979, 60 procent van de leerlingen van niet protestants-christelijke huize. Vooral de uitstroom van Bennekomse leerlingen naar het openbare Wagenings lyceum kwam eind jaren zeventig tot stand ten gunste van het Marnix.

In het rapport kwam ook de relatie tussen de samenstelling van de beroepsbevolking en de schoolkeuze aan de orde. Er werd een sterke correlatie geconstateerd tussen de opleiding van de vader en de schoolkeuze voor en/of door het kind. Zo was in het dorp Ede de historische ontstaansgeschiedenis van de verschillende wijken terug te vinden in de schoolkeuze. In Ede-Zuid, dat begin twintigste eeuw ontstaan was als woonwijk voor vooral de Enka-arbeiders, werd verhoudingsgewijs minder voor de havo/vwo gekozen dan in Veldhuizen, dat was ontstaan in de jaren zestig/begin zeventig. Met 40 procent was de deelname aan beroepsonderwijs in Ede-Zuid het hoogste percentage in Ede. In de wijk Veldhuizen nam de keuze voor havo/vwo sinds 1970 licht af. In het rapport werd als mogelijke verklaring de veranderende samenstelling van deze wijk genoemd. Dit was waarschijnlijk het gevolg van de aanleg van de wijk Rietkampen. Het gemeentebestuur had voor de ontwikkeling van deze wijk gekozen voor duurdere woningen, waarmee men een extra impuls had gegeven aan het beleid dat gericht was op het aantrekken van het midden en hoger kader. De voorkeur voor een sterke dienstensector betekende dat de gemeente het tekort aan hoger opgeleid personeel op moest vangen door import van buiten. De bouw van de Rietkampen had tot gevolg dat er een verhuisbeweging binnen de gemeente op gang kwam waardoor vooral de bevolkingssamenstelling in Veldhuizen veranderde. In het rapport werd als eindconclusie opgenomen dat het aanbod aan openbaar voortgezet onderwijs tekort schoot en dat dit ook gold voor het aanbod aan bijzonder onderwijs voor de rooms-katholieke en de orthodox-christelijke bevolkingsgroepen, zij het dat het hier om aanmerkelijk kleinere bevolkingsgroepen ging.

Het rapport weerspiegelde de uitkomsten van de volkstelling uit 1971 en representeerde een duidelijke bovenlokale visie op de Edese samenleving.¹³¹ Het rapport liet zien dat binnen het gemeentelijke ambtelijke apparaat, het Sociografische Bureau duidelijk inzicht had in de relaties tussen beroep, gevolgde opleiding, en de opleidingsvraag voor de eigen kinderen, scholingsduur-emancipatie-beroepsarbeid van vrouwen, et cetera. Het was aan het college de politieke vertaalslag richting beleid te maken. Het besluit tot de oprichting van een openbare havo/vwo liet zien dat de confessionele politieke partijen wel oog hadden voor de gevolgen van het ingezette verstedelijkingsbeleid. Maar hoeveel inzet kon verwacht worden om dit beleid ook te concretiseren? Dit type onderwijs zou immers het seculiere element in de samenleving versterken?

¹³¹ Weliswaar is de vergelijking gemaakt op basis van de door het CBS, in samenwerking met de Stichting Interuniversitair Instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek in 1981 gepubliceerde studie *Onderwijs in Nederland*, het twaalfde deel in de serie monografieën volkstelling 1971. Uit het voorwoord van deze monografie blijkt dat het materiaal van de volkstelling uit 1971 als basis is gebruikt.

Tabel 5.5 Bevolking naar kerkelijke gezindte in de gemeente Ede sinds 1947

	kerkelijke gezindte									
1 jan.	Rooms kath.	Ned. Herv.	Ger. Kerk	Chr. Ger.	Ger. Gem.	Over Ger.**	Islam.	overig	Over. Gez.	Totaal
1947*	2722	26949	4895	799	2488	188		1491		42618
1960*	5927	30272	6780	743	2404	1047		2679		56356
1965	8058	36510	8465	760	2830	732		2180		65299
1966	8076	36889	8634	775	2899	802		2334		66348
1967	8099	37286	8756	793	3002	860		2450		67365
1968	8317	37192	9017	794	3022	1001		2533		68472
1969	8668	36997	9079	776	3093	1079		2634		69429
1970	9208	37526	9268	794	3184	1171		2803		71691
1971	9753	37886	9577	824	3238	1216		3008		73836
1972	10132	38087	9768	872	3320	373		4348		76093
1973	10404	38216	9923	877	3294	401		4653		77572
1974	10741	38085	10001	897	3347	403		4766		78626
1975	10686	37758	10135	907	3376	415		4986		79403
1976	10722	37504	10131	910	3440	442		5167		79922
1977	10563	37410	10125	921	3475	1693		4106		80173
1978	10763	37087	10261	940	3494	1778	669		3647	81359
1979	10774	36880	10286	962	3543	1852		4569		82125
1980	10792	36750	10360	1009	3575	1857	997		3789	82857
1981	10861	36799	10337	1035	3611	1893	1193		3841	83767
1982	11132	36680	10375	1061	3640	1938	1427		3939	85048
1983	11231	36562	10361	1130	3723	1943	1572		3973	85923
1984	11242	36515	10450	1135	3813	1989	1697		4049	86848
1985	11338	36412	10576	1137	3829	2089	1735		4119	87877
1986	11314	36325	10691	1157	3889	2116	1780		4231	88896
1987	11392	36238	10878	1183	3946	2156	1926		4414	90199
1988	11451	36080	10965	1187	4049	2221	2055		4462	91266
1989	11485	35850	11130	1235	4142	2321	2182		4522	92314
1990	11522	35681	11185			7818	2366		4650	93400
1991	11538	33965	11248			7937	2504		4722	94754
1992***	11690	33969	11321			7964	2601		4886	96042

Bron: *Ede in cijfers* 1980, 55, *Ede in Cijfers*, 1990, 22, *Ede in Cijfers*, 1991, 32, *Ede in Cijfers*, 1992, 118

* volkstelling CBS. (31 mei 1947 en 1960)

** Christelijk Gereformeerd, Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt, Oud Gereformeerde Gemeente en Oud Gereformeerde Kerk.

Voor 1972 t/m 1976 zijn Oud Gereformeerde Gemeente en Oud Gereformeerde Kerk bij Overige Gezindten geteld.

*** Christelijk Gereformeerd en Gereformeerde Gemeente zijn onder gebracht bij Overig Gereformeerd.

Eindelijk geslaagd

De verkiezingen van 1974 hadden voor CHU en ARP een dieptepunt betekend. De VVD boekte winst en veroverde een vijfde van de raadszetels. De partij vond het tijd dat er meer aandacht kwam voor openbaar voortgezet onderwijs. In 1975 stelde de VVD'er H.P. Colmjon aan de raad voor om de informatiefolder, die in december van elk jaar aan alle schoolverlaters van de lagere school werd uitgedeeld, met daarin het aanbod aan vervolgonderwijs binnen de gemeentegrenzen, van een ingevulde te voorzien. Op dit vel zou het aanbod aan openbaar voortgezet onderwijs in Wageningen moeten worden vermeld. Zo lang Ede niet beschikte over een openbare havo, (en ook geen vwo voeg ik er aan toe) bood Wageningen een alternatief. Het college wees dit voorstel af, omdat het voor een gemeentelijke overheid niet van pas kwam wel informatie over de ene school op te nemen en van een andere school in en andere gemeente niet. Wel mocht de Rijksscholengemeenschap Wageningen zelf de gewenste informatie aanbieden op de openbare scholen in Ede.¹³² Formeel had het college een punt. De groei van de gemeente en de maatschappelijke veranderingen deden echter de vraag rijzen of de gemeentelijke overheid wel voldoende deed om een evenwichtig onderwijsaanbod te realiseren.

Er werd weinig progressie op dit terrein geboekt. De aanvraag voor een openbare scholengemeenschap werd jaar op jaar overgelaten aan het COGVO. Wel werd het COGVO steeds voorzien van door het Sociografisch Bureau bijgewerkt cijfermateriaal. Maar het leidde niet tot een positief besluit van het ministerie. Uit de archiefstukken blijkt dat vóór 1981 geen contact met de

¹³² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 17836, vraag raadslid Colmjon + antwoord college 1975/51.

Kamerleden is opgenomen, hoewel Knottnerus dit in het gesprek met de ARP-wethouder, Bos, op 3 oktober 1973, al had geadviseerd. Dit is opmerkelijk, omdat het overleg dat Fokkema in het verleden met Kamerleden had gevoerd en de vragen van Roosjen in de Kamer 'Het Streek' zeker geen windeieren had gelegd. In een verder verleden hadden de interventies van Biesheuvel voor de Hogere Landbouwschool en van Gerretson voor Felua ook positief uitgepakt. Een flink deel (zestien raadsleden en vier wethouders) van de raadsleden zat al sinds 1962 in de raad en moest dit zich nog hebben kunnen herinneren. Ook met de suggestie om een de enquête te houden, werd niets gedaan en dat was een gemiste kans, want toen de VOO in 1982/83 een handtekeningenactie opzette, spraken zo'n 2000 ouders zich uit voor een openbare school.¹³³ Ondertussen bleven de afwijzingen door het ministerie voor een openbare havo/atheneum zich opstapelen.

De gemeenteraadsverkiezingen van 1978 betekenden een eclatante overwinning voor het CDA, de partij behielden zestien zetels, een winst van vijf zetels. Het college werd met een wethouder uitgebreid, drie posten vielen toe aan de confessionelen. De PvdA en VVD, elk goed voor zes raadszetels, leverden allebei een wethouder. Ondanks de winst voor het CDA, werd in het convenant opgenomen dat nieuwe initiatieven ontplooid zouden worden voor de stichting van openbaar vhmō.¹³⁴ Wethouder voor onderwijs werd de ARP'er Aalbers, hij volgde zijn partijgenoot Bos op.

Het college besloot om het advies van het hoofd Onderwijs uit februari 1979 op te volgen en in het jaarlijks terugkerende gesprek met de minister te pleiten voor twee scholengemeenschappen, waarin de bestaande openbare mavo's zouden worden opgenomen. Het mocht niet baten, de nabijheid van het Wagenings bleef het struikelblok. Het COGVO gaf de moed op, maar de gemeente zette door. Ook de PvdA drong, bij monde van mevrouw H.A. Blauw-De Wit, aan om door te zetten.¹³⁵ Er werd opnieuw een gesprek met het Marnix georganiseerd. Het schoolbestuur van het Marnix, dat was benaderd door zowel gemeente als VOO, wenste niet van kleur te verschieten. De gemeente was ondertussen gesprekken met Wageningen gestart over de mogelijkheid om in Ede een dependance van het Wagenings lyceum te realiseren. Ondanks een welwillende houding van het Wagenings lyceum, moest de rector op 20 februari 1981 laten weten dat het ministerie hem verboden had nog langer mee te werken aan een of andere vorm van samenwerking.¹³⁶ Het gemeentebestuur van Wageningen echter wilde wel verder denken over de mogelijkheid om de bestaande school om te zetten in een school onder gezamenlijk gemeentelijke bestuur en deze optie leek kans van slagen te hebben. Wethouder Aalbers kon op 20 april 1982 aan de commissie van advies en bijstand voor onderwijszaken melden dat staatssecretaris Deetman hier niet onwelwillend tegenover stond. Deetman, die in september 1981 De Jonge Ozn was opgevolgd, zou na laten gaan waarom vanuit het ministerie niet in was gegaan op de uitnodiging van de gemeente om bij het overleg over een regionale oplossing aanwezig te zijn.

Het VNG had in 1980 een positief advies uitgebracht voor oprichting van een openbare vhmō in de gemeente Ede. Vanuit de Schoolraad, maar ook vanuit het ambtelijk apparaat werd voorgesteld om 'de politieke weg' te gaan bewandelen. De Schoolraad liet B en W weten dat niet gelukkig te zijn over de trage gang van zaken.¹³⁷ Het leidde tot een aantal geïrriteerde vragen aan de wethouder, waaronder: 'De schoolraad besteedt veel tijd aan het uitbrengen van adviezen aan B. en W. Deze adviezen worden zelden of nooit gevolgd. (...) Ook neemt B. en W. nooit de moeite mede te delen waarom de adviezen niet gevolgd worden. Neemt B. en W. de Schoolraad niet au serieux?'¹³⁸ Het VOO voerde de druk op door een handtekeningenactie op te zetten met 2000 positieve reacties als gevolg. Maar het zou tot 1984 duren voordat het college besloot om in Den Haag te gaan lobbyen. Het roept de vraag op waarom bijvoorbeeld het Edese gedeputeerde Statenlid, Van Eck (PvdA), niet in een veel eerder stadium is gevraagd de provincie voor het karretje te spannen. Van Eck was fel voorstander van openbaar onderwijs en lid van het VOO. De mogelijkheden van de provincie op dit terrein waren beperkt, maar op basis van de Wet op het voortgezet onderwijs hoorde de provincie

¹³³ Verhoef, *Marnix College*, 95. Zie ook opmerking in Jaarverslag Schoolraad, 11 (GAE, Archief Schoolraad, doos 1842, Jaarverslag cursusjaar 1981/1982).

¹³⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3242, stuk hoofd afdeling onderwijs, dd 20 februari 1979.

¹³⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14856, gemeenteraadsnotulen 4 juni 1981.

¹³⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14149, brief rector Wagenings Lyceum dd 20 februari 1981.

¹³⁷ GAE, Archief Schoolraad doos 1840, reactie dd 30 mei 1980 op verzoek B en W op nota voortgezet onderwijs. Er heerst onbehagen over het feit dat de Schoolraad anno 1980 om een reactie wordt gevraagd, terwijl er al vanaf 1975 af door haar gelijkluidende adviezen en rapporten zijn ingebracht.

¹³⁸ GAE, Archief Schoolraad, doos 1841 diverse correspondentie. Jaar 1980/1981.

eens in de drie jaar te controleren of voldoende openbaar onderwijs werd aangeboden.¹³⁹ Van Eck botste echter regelmatig met de Edese gemeentepolitiek, vooral op het gebied van de ruimtelijke ordening. Hij was waarschijnlijk niet de eerste aan wie het college steun wilde vragen. De schriftelijke vragen van het Tweede Kamerlid Van den Anker mei 1981 over het uitblijven van de goedkeuring voor openbaar voortgezet onderwijs waren niet geëntameerd door het college. Van 1973 tot 1981 was A. Veerman de verantwoordelijke staatssecretaris, hij werd opgevolgd door K. de Jong Ozn. Beiden waren goed thuis in onderwijsland, beiden waren rector geweest van een christelijke lyceum. Vanwege de nauwe betrokkenheid van De Jong Ozn. bij het protestants-christelijke onderwijs had het gemeentebestuur van Ede kunnen weten dat extra inspanningen noodzakelijk zouden zijn om in Ede een openbare school te realiseren. Zoals al gesteld hadden de resultaten uit het verleden ook uitgewezen dat de inzet van Kamerleden resultaat kon hebben. Maar pas met de komst in het college van de VVD'er Broekhuis werd van deze optie gebruik gemaakt.

Bij de collegeonderhandelingen van 1982 werd de portefeuille onderwijs voor het eerst in de naoorlogse periode niet toebedeeld aan de ARP, maar aan de VVD: Broekhuis volgde Aalbers op. In de landelijke politiek werd De Jong Ozn dat jaar opgevolgd door mevrouw Ginjaar-Maas (VVD) In oktober 1984 boekte Broekhuis resultaat. Staatssecretaris Ginjaar-Maas gaf haar fiat aan de oprichting van de gevraagde school. In eerste instantie had het nog geleken dat de wisseling in politieke kleur van de staatssecretaris geen voordeel opleverde. In 1983 was ook door deze staatssecretaris de aanvraag afgewezen, ondanks het feit dat de VVD-wethouder Broekhuis zijn aanvraag ondersteunde met de 2000 handtekeningen, opgehaald door het VOO. Wethouder Broekhuis diende Ede niet alleen de aanvraag opnieuw in, maar nam in het voorjaar van 1984 contact op met Tweede Kamerleden Franssen (VVD) en Konings (PvdA). Beiden maakten deel uit van de Vaste Kamercommissie voor onderwijs van de Tweede Kamer. De suggestie van Franssen om ook GS te vragen politieke druk uit te oefenen, werd door Broekhuis meteen opgepakt.¹⁴⁰ In tegenwoordigheid van een afvaardiging van het gemeentebestuur, hield Franssen in de vaste Kamercommissie vervolgens een gloedvol betoog voor de Edese zaak. Een week later viel het positieve besluit. Twee jaar later opende de 'Openbare Scholengemeenschap Pallas Athene' haar deuren. De combinatie mavo-havo werd het jaar erop uitgebreid met een atheneum afdeling. In 1982 was al de fusie tussen de Minerva-mavo en het pravo een feit geworden.

In zijn boek over het Marnix stelt Verhoef dat in het geval van het Pallas Athene College het niet de gemeentelijke overheid is geweest die verantwoordelijk was voor de lange ontstaansgeschiedenis, maar dat hiervoor gewezen moet worden naar de formele opstelling van het ministerie van Onderwijs. Hij wijt dit aan het feit dat het staatssecretariaat Onderwijs tot de komst van mevrouw Ginjaar-Maas in handen was de confessionelen. Hierbij tekent Verhoef aan dat ook mevrouw Ginjaar-Maas in eerste instantie negatief besloot over de Edese aanvraag. Maar met de komst van zowel een VVD-staatssecretaris, als een VVD-wethouder kon na een jaar later de impasse doorbroken worden. Argumenten die zijn visie ondersteunen zijn onder meer te vinden in de brief die het COGVO op 6 november 1975 naar de staatssecretaris stuurde. Hierin voerde het COGVO meerdere voorbeelden op waaruit naar voren kwam, dat ondanks dat aan de normen niet werd voldaan, toch aanvragen voor christelijke scholen elders werden goedgekeurd, terwijl aanvragen voor openbare scholen, waaronder die voor Ede, werden afgewezen. De organisatie was van mening dat door het beleid van de staatssecretaris het doel waarvoor de COGVO was opgezet, werd ondermijnd. 'Wat heeft het voor zin om onderbouwde deelplannen op te zetten, wanneer ze niet opgevolgd worden'. Elk plan was immers in overleg met de ambtenaren van het ministerie tot stand gekomen.¹⁴¹ Nadat in 1979 wederom de aanvraag was afgewezen, en de beroepszaken geen positief resultaat opleverden, besloot het COGVO geen nieuwe pogingen meer te ondernemen.¹⁴² Ook Van Schoten en Wansink, beiden actief binnen het VOO, stelden in 1984 dat confessionele staatssecretarissen stelselmatig confessionele schoolstichtingen bevoordeelden. Hun standpunt werd met argumenten onderbouwd, maar was niet vrij van enige vooringenomenheid.¹⁴³ Toch lijkt in de besluitvorming op het ministerie politieke ideologie wel een rol hebben gespeeld. Zo onderzocht en publiceerde staatssecretaris K. de Jong Ozn. na zijn pensionering de geschiedenis van de Unie voor Christelijk

¹³⁹ Leune, 'Besluitvorming' 287.

¹⁴⁰ Verhoef, *Marnix College*, 95.

¹⁴¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3241, afschrift brief COVGO aan drs. K. de Jonge Ozn. dd 6 november 1975.

¹⁴² GAE, Archief Schoolraad, doos 1842, Jaarverslag cursusjaar 1981/1982.

¹⁴³ F. van Schoten en H. Wansink, *De nieuwe schoolstrijd. Knelpunten en conflicten in de hedendaagse onderwijspolitiek* (Utrecht Antwerpen 1984) zie aldaar hoofdstuk 4.

Onderwijs. Na zijn staatsecretarisschap was hij van 1982 tot 1991 voorzitter van deze vereniging. Uit deze publicatie leren we hem kennen als een vurig pleitbezorger van christelijk onderwijs.¹⁴⁴

Naast de rol van de landelijke politiek en in dit geval van de ARP-staatssecretarissen van Onderwijs, moet toch ook gekeken worden naar de rol van de Edese ARP. De ARP heeft vanaf het begin van de onderzochte periode de wethouderspost onderwijszaken lang stevig in handen weten te houden. Illustratief voor de sterke verbondenheid tussen de ARP en CHU politici en het onderwijs blijkt uit het volgende overzicht. De persoonlijke betrokkenheid van Fokkema bij de opbouw van orthodox-protestants voortgezet onderwijs is uitvoerig besproken.¹⁴⁵ Maar er was vaker sprake van een nauwe relatie tussen protestants-christelijke politici en ambtenaren, en het onderwijsveld. De CHU'er Wiegeraadt zat in oprichtingsbestuur van de I.t.s. en de u.t.s. Ook de Directeur Gemeente Werken Dercksen was betrokken bij de oprichting van de u.t.s.. Het CHU-raadslid G. Hardeman was als secretaris eind jaren veertig, begin jaren vijftig verbonden aan de christelijke lagere school in Ederveen. Het latere ARP-raadslid Broekhuis vervulde jarenlang een bestuursfunctie bij Het Streek. Het ARP-raadslid Van Soest, vanaf 1994 wethouder, zat in de jaren negentig in het bestuur van het CHE. Met uitzondering van Van Hemessen, was geen van de ARP-wethouders voor onderwijs afkomstig uit het onderwijs. Geconfronteerd met de beroepsachtergrond van de raadsleden over de gehele periode 1945-1995 is de constatering dat de het onderwijsveld goed vertegenwoordigd was bij de PvdA (tien raadsleden) en de confessionele partijen (inclusief de SGP en RPF/GPV: tien raadsleden) Van deze tien leverde de ARP maar een raadslid, de heer Lagerwij. Hij zat maar een jaar in de raad.

Ede heeft lang moeten wachten op een openbare school voor voortgezet onderwijs. Begin jaren zeventig werden op ambtelijk niveau de eerste inventarisaties gemaakt en uit de rapportage van het Sociografisch Bureau bleek dat er een groeiend potentieel was voor dit type onderwijs. De desbetreffende wethouder zette, met goedkeuring van de raad, de eerste stappen, maar het zou meer dan tien jaar duren voordat de school haar deuren kon openen. De pogingen om de herhaaldelijke afwijzingen door de staatsecretaris om te buigen in een positieve beslissing waren, tot de komst van de VVD-wethouder, niet erg effectief. Het college was weinig proactief en maakte geen gebruik van de suggesties en mogelijkheden die zelfs vanuit het ministerie werden aangereikt, om het doel te bereiken. Het informeren van alle betrokken lokale partijen en bovenlokale instanties was vaak onvolledig en te laat. Alles overziende kan geconstateerd worden dat wat Knippenberg en Van der Wusten constateren voor de periode voor de Tweede Wereldoorlog voor Ede nog opgaat voor de naoorlogse periode. Zij constateren dat in de besluitvorming over de subsidieverlening bij schoolstichtingen op gemeentelijk niveau geen sprake is van toepassing van het beginsel van evenredigheid, integendeel. Op lokaal niveau werd de meerderheid lange tijd bevoordeeld.¹⁴⁶

De koers van het gemeentebestuur gericht op groei leverde in de praktijk een samenleving op die in meerderheid prijs stelde op confessioneel onderwijs, maar waarin de vraag naar een openbare school voor voortgezet onderwijs binnen de gemeentegrenzen evengoed toenam. Bij het realiseren van Het Streek, begin jaren zestig, werd het belang van het Marnix ondergeschikt gemaakt aan de wens van de meerderheid van de confessionele partijen om een protestants-christelijke school te realiseren. De meer dan pro-actieve houding van de ARP-wethouder zorgde er voor dat Ede, nog voordat aan alle formaliteiten was voldaan, een gereformeerde middelbare school kreeg. De kosten voor deze school drukten een aantal jaren op de gemeentelijke begroting omdat de school startte voordat er toestemming van het Rijk was verkregen. Toen deze school er eenmaal was, was er weinig animo het onderwijsaanbod nogmaals te verbreden met een openbare school. De protestants-christelijke meerderheid was lang in staat om op het terrein van onderwijs haar eigen invulling aan het beleid te geven. Daarbij was in de periode dat initiatieven werden ondernomen om een openbare school te verkrijgen, op het ministerie het desbetreffende staatssecretariaat in handen van de ARP. Dit heeft er aan bijgedragen dat de door de ARP-wethouder onvoldoende voorbereide aanvragen in de jaren zeventig weinig kans op succes hadden. Pas op het moment dat de wens voor dit schooltype, door de veranderende politieke samenstelling van raad en college, politiek voldoende gewicht kreeg, werd het Pallas Athene College werkelijkheid. Lokaal bestuur bleek wel degelijk in staat om aan dit

¹⁴⁴ K. de Jonge Ozn., *Een verhaal dat verdergaat. Geschiedenis van de Unie voor Christelijk Onderwijs, 1879-1979* (Meppel 1999). De Unie School en Evangelie had tot doel om landelijk de identiteit van het protestants-christelijk onderwijs te bewaken. Boef van der Meulen en Van Kemenade, 'Onderwijs en levensbeschouwing', 275.

¹⁴⁵ Zie dit hoofdstuk de subparagraaf 'Het Streek in de steigers gezet'.

¹⁴⁶ H. Knippenberg en H. van der Wusten, 'De zuilen, hun lokale manifestaties en hun restanten in vergelijkend perspectief', in: C. van Eijl, L. Heerma van Voss en P. de Rooy, eds., *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2001) 129-150, aldaar 147-148.

beleidsterrein haar eigen invulling te geven. Veranderingen in een samenleving konden daardoor op dit terrein vertraagd doorwerken in een verandering van het onderwijsaanbod, omdat deze afhankelijk was van de lokale politieke wil.

Lokale kleuring van modernisering: twee cases

Dat landelijke ontwikkelingen niet aan Ede voorbij gingen en deels ook, door de keuze voor stimulering van groei en verstedelijking, op de politieke agenda zouden komen, is vanzelfsprekend. In het navolgende worden twee cases uitgelicht die goed tonen hoe op lokaal niveau een eigen invulling gegeven werd aan het moderniseringsproces. De eerste case betreft het opheffen van het verbod op in overheidsdienst werken van de gehuwde vrouw. Het debat over het recht van de lokale overheid om vrouwen in dienst van de gemeente bij hun huwelijk te ontslaan, duurde in Ede van eind jaren vijftig tot het begin van de jaren zeventig. De andere case betreft de oprichting van de schoolbegeleidingsdienst in de jaren tachtig. De eerste case laat zien hoe in de gemeenteraad de veranderingen in het denken over vrouwenemancipatie langzaam verliepen. In dit geval vormde het nationale beleid de stok achter de deur, waardoor het gemeentebestuur begin jaren zeventig haar beleid moest aanpassen aan de landelijke regelgeving.

De oprichting van de schoolbegeleidingsdienst laat zien dat in de jaren zeventig naast ontzuiling ook herzuiling optrad. De ontzuiling leidde al vanaf de jaren vijftig/zestig er toe dat binnen protestants-christelijke kring het orthodoxe deel zich hechter ging organiseren. Eerst binnen de kerken, maar vanaf de jaren tachtig kreeg de SGP in de raad versterking én concurrentie van de RPF/GPV. Deze laatste partij voerde een veel actievere politiek om haar standpunten gehoord en geconcretiseerd te krijgen. Maar ook hier was het nationale beleid dat de oprichting van, dit keer, een verzuilde schoolbegeleidingsdienst, mogelijk maakte.

De gehuwde ambtenares/onderwijzeres

Het gebruik van concept modernisering maakt het mogelijk om de ontwikkelingen op het terrein van onderwijs, emancipatie, secularisatie, urbanisatie, en industrialisering te benaderen als onderdelen van een samenhangend geheel. De waarde van dit concept komt goed naar voren bij het plaatsen van de politieke discussie en besluitvorming in de Edese raad over de positie van de ambtenares, maar vooral van de onderwijzeres op het moment dat zij in het huwelijksbootje stapte. De raadsdiscussies leken te gaan over dat het al dan niet toestaan dat een vrouw na haar huwelijk bleef werken, maar deze discussies moeten verklaard worden in samenhang met de ontwikkelingen in de naoorlogse samenleving zoals die zich ook in de gemeente Ede manifesteren.

De stijgende onderwijsparticipatie, in dit geval van vrouwen, individualisering en democratisering, zijn onderdelen van het moderniseringsproces. Een afgeleide daarvan is emancipatie, emancipatie van bevolkingsgroepen en zoals in het dit onderdeel aan de orde zal komen, vrouwenemancipatie. In dit hoofdstuk zagen we dat in Ede de onderwijsdeelname binnen alle groepen toenam. Daarbinnen bleken de in Ede geboren meisjes eerder te kiezen voor algemeen vormend onderwijs dan de autochtone jongens. Dit hield in dat meisjes eerder een opleiding gingen volgen die hen voorbereidde op een werkzaam leven buiten het agrarisch bedrijf. Dat voor het huwelijk gewerkt werd, was gewoon. De lage scholingsgraad onder meisjes aan het begin van de twintigste eeuw betekende dat zij in ieder geval voor hun eventuele huwelijk meerdere jaren werkzaam waren, al dan niet in loondienst. Nadat in de negentiende eeuw een aantal sociale wetten waren afgekondigd om vrouwen te beschermen tegen zware arbeid en/of lange werkdagen, kwam aan het begin van de twintigste eeuw de discussie op of gehuwde vrouwen wel aan het arbeidsproces deel moesten/mochten nemen. Gaandeweg werden beperkende maatregelen ingevoerd en in tijden van bezuinigingen en werkloosheid dreigde de gehuwde vrouw weer uit het arbeidsproces verbannen te worden. Zo werd in 1934/35 besloten om een huwende ambtenares te ontslaan. Een voorstel van Romme in 1937 om de gehuwde vrouwen op een breed terrein te verbieden in loondienst te zijn, werd niet door de Tweede Kamer aangenomen. Toch leefden, en niet uitsluitend aan confessionele zijde, bezwaren tegen het buitenshuis werken van een gehuwde vrouw. Velen waren van mening dat de combinatie gezin en werk niet wenselijk was. Werken zou ten koste gaan van het gezin en een moeder zou zich niet voor de volle 100% aan haar baan kunnen wijden. In de praktijk werkten echter

vele vrouwen mee in het eigen bedrijf en voor de minder vermogenden was een bijverdienste vaak zeer welkom, zo niet een noodzakelijke aanvulling op het loon van de man.¹⁴⁷

Na 1945 groeide het verzet tegen het ontslag van de huwende ambtenares. De commissie-Ubbink kreeg van de regering de opdracht deze materie te onderzoeken. Interne verdeeldheid in de commissie leidde er toe dat pas na vier jaar een advies aan de regering werd uitgebracht. Het kabinet had daarna nog eens drie jaar nodig om haar standpunt te bepalen. Twee dagen voordat op 15 september 1955 in de Tweede Kamer de Regeling betreffende het Kleuteronderwijs zou worden behandeld, legde de regering in een KB over het Rijksambtenarenreglement haar opvattingen vast. In dit KB was, ondanks een aantal beperkte verruiming, het ontslag van de huwende ambtenares als algemeen principe nog steeds geldig. Beel wilde voorkomen dat dit reglement een rol ging spelen tijdens het Kamerdebat over het kleuteronderwijs en liet het KB om die reden twee dagen eerder publiceren.¹⁴⁸ Hij bleek buiten mevrouw Tendeloo (PvdA) gerekend te hebben. Zij vroeg, tijdens het bedoelde debat een interpellatiedebat aan, naar aanleiding van het uitgevaardigde KB. En zo volgde alsnog een debat over deze heikele materie. In tegenstelling tot de Wet op het Lager Onderwijs was in de Regeling voor het kleuteronderwijs geen bepaling opgenomen dat het ontslag van huwende leidsters gebood. Tijdens het Kamerdebat probeerde de KVP'er Stokman het wetsvoorstel alsnog in die zin te amenderen, maar zijn voorstel behaalde geen meerderheid.

Het interpellatiedebat leidde tot de motie-Tendeloo, waarin de regering opgeroepen werd om overheidsvoorschriften, waarin arbeid door de gehuwde vrouw werd verboden, ongedaan te maken. Mevrouw Tendeloo wees de regering erop dat twee provincies, Noord- en Zuid-Holland, en acht gemeenten (Haarlem, Goor, Amsterdam, Zaltbommel, Smallingerland, Velsen, Zaandam, Rotterdam) al een verbod op ontslag hadden aangenomen.¹⁴⁹ Na een heftig debat werd de motie met een krappe meerderheid, 46 tegen 44 Kamerleden, aangenomen. Alle vrouwelijke Kamerleden, van wie drie gehuwd waren, stemden voor. Zij kregen steun van alle mannelijke Kamerleden van de PvdA en de VVD. Uit de confessionele hoek gaven drie KVP'ers en één CHU'er hun stem aan de motie.¹⁵⁰ Het Edese raadslid, ds. Fokkema (ARP), stemde tegen.¹⁵¹ Het zou nog tot eind 1957 duren voordat de regering uitvoering aan de motie zou geven. Bij de coalitieonderhandelingen had de PvdA dit als een van de eisen op tafel gelegd, een eis waar de KVP en de ARP uiteindelijk met moeite aan toegaven.

Hoeveel weerstand binnen de Kamer, met name binnen de confessionele partijen, bestond tegen gehuwde vrouwen in overheidsdienst, bleek opnieuw bij de behandeling van de Wijziging der Lager onderwijswet in 1958. Deze wet, die uit 1920 stamde en in de tijd een aantal malen aangepast was, bevatte oorspronkelijk geen bepaling omtrent ontslag bij huwelijk. In 1923 werd in de wet het ontslag geregeld van de vrouwelijke rijksambtenares bij huwelijk. In 1924 volgde een soortgelijke aanpassing van de wet op het Lager Onderwijs. Eerst werd in de wet alleen de mogelijkheid geboden onderwijzeressen bij hun huwelijk te ontslaan, maar in 1935 werd dit als gebod in de wet opgenomen. De meerderheid van de Kamer stemde uit principeel oogpunt en onder invloed van de crisis voor. Een regel die in 1943 als gevolg van de oorlogsomstandigheden werd afgezwakt. Het werd toegestaan om de ontslagen vrouwen met onmiddellijke ingang weer in dienst te nemen, maar dan wel op een tijdelijk (onderwijs)contract. Ook in de periode van de wederopbouw en de in de jaren vijftig aanhoudende schaarste aan onderwijzend personeel werd van deze uitwijkmogelijkheid gebruik gemaakt. Het ontslag van gehuwde ambtenares werd zelfs in 1952 voor onbepaalde tijd uitgesteld.¹⁵²

In 1958 deed de regering de Kamer het voorstel de Lager Onderwijswet 1920 op meerdere punten aan te passen. Minister Cals wenste onder meer een afzwakking van het ontslagverbod in de wijzigingen op te nemen. In plaats van een gebod om te ontslaan, zou in artikel 38, lid 5 nu de

¹⁴⁷ *Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland. Een benadering vanuit de plaats van de vrouw in gezin en huishouding*. CBS, Monografieën volkstelling 1971, 7 ('s Gravenhage 1979) 29. Woltjer, *Recent verleden*, 486.

¹⁴⁸ C. van Baalen, 'Vrouwen in de hoofdrol', in: J.W. Brouwer, P. van der Heiden en J. Ramakers, *Passie. Twaalf opmerkelijke naoorlogse Kamerdebatten* (z.p. 2007) 17-34, aldaar 20.

¹⁴⁹ Handelingen Tweede Kamer, 15 september 1955, 3000.

¹⁵⁰ A. Linders, 'Vier fronten, één strijd. Mr. N.S. Corry Tendeloo in het spanningsveld van continuïteit en verandering 1945-1956', in: P. Luyx en P. Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1977) 109-129, aldaar 127-128.

¹⁵¹ Handelingen Tweede Kamer, 22 september 1955, 2009.

¹⁵² C. Ruijters, *Mag de gehuwde ambtenares blijven? Een verslag van de op- en neergang van een principe*. 4-10.

https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CCEQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.ru.nl%2Fpublish%2Fpages%2F660907%2Fpaginas_van_0002_-_politieke_opstellen_1981_ruijters.pdf&ei=XqBYVLq0OIXUOOHlccg&usq=AFQjCNGEQKR57QrYGE8KG_ogAVG1uU8Y6w&sig=5KfBQ9S5GqZKEjHfHgQfINQ&bvm=bv.78677474,d.ZWU (23 februari 2014).

bepaling komen te staan dat: 'de gemeenteraad kan bepalen dat de onderwijzeres die in het huwelijk treedt, op die grond wordt ontslagen'. Door deze aanpassing zou de wet in de pas lopen met het KB dat was ingegaan op 1 januari 1958, namelijk dat op rijksniveau het ontslag van huwende ambtenaressen niet langer van kracht was. Door het opnemen van de mogelijkheid 'kan bepalen' in de wetswijziging werd de gemeentelijke autonomie gerespecteerd. Het leidde opnieuw tot discussie. Het VVD-Kamerlid Toxopeus nam daarbij het meest liberale standpunt in. Hij wenste het wetsvoorstel zodanig te amenderen dat een verbod op ontslag letterlijk in de wet werd opgenomen, om zo recht te doen aan de individuele vrijheid. Dit amendement werd met 81 tegen 36 stemmen verworpen. Fokkema, die sinds juni 1956 in Ede tussentijds Hemessen als wethouder voor onder meer onderwijs had opgevolgd, was bij de inhoudelijke discussie die op 19 juni over dit onderwerp werd gevoerd niet aanwezig.¹⁵³

Uit de discussie bleek dat onduidelijkheid was over de vraag of er een wettelijke basis bestond voor het opstellen van aanvullende gemeentelijke verordeningen als hierover niets expliciet in de Lager Onderwijswet was opgenomen. Minister Cals stelde dat, ook in het geval in de wet de ruimte die aan de lokale overheid werd toegekend werd geschrapt, hij zijn goedkeuring niet zou onthouden als een gemeente een verordening zou opstellen waarin het ontslag van een huwende onderwijzeres werd vastgelegd en op basis daarvan inderdaad een vrouw zou ontslaan. Voor de confessionele partijen gold het principe van lokale autonomie zwaar. Freule Uttewaai van Stoetwegen (CHU), die in 1955 voor de motie Tendeloo had gestemd, was van mening dat juridisch gezien de lokale overheid het recht behield om aanvullende verordeningen aan te brengen. Ondanks haar opvatting, dat het aan de vrouw voorbehouden was om samen met haar echtgenoot te besluiten over al dan niet doorwerken, liet ze aan het einde van de discussie weten dat ook in deze zaak de lokale autonomie boven het recht van het individu behoorde te staan. Haar fractiegenoot Tilanus was, evenals de meerderheid van de confessionele partijen, op principiële gronden tegen het doorwerken van getrouwde vrouwen. Het was in de ogen van vooral ARP en CHU een taak van de overheid om te voorkomen dat een vrouw, door een dubbele taak op zich te nemen, de gezinssituatie in gevaar zou brengen en/of haar werk, in dit geval als onderwijzeres, niet naar behoren zou kunnen uitoefenen. De CPN'er Gortzak stelde dat het toch vreemd was dat dit argument ingezet werd om gemeenten met een confessionele meerderheid de mogelijkheid te bieden gehuwde leraressen in het openbaar onderwijs te ontslaan. Soevereiniteit in eigen kring strekte zich in dit geval blijkbaar uit tot de gehele lokale gemeenschap. Toxopeus wees aan het einde van het debat Tilanus er op dat hij in 1935 had meegestemd om het gebod tot ontslag op te leggen aan de gemeenten. Toen gold het argument van lokale autonomie blijkbaar niet. In juli 1958 volgde, wederom na debat, zonder hoofdelijke stemming de goedkeuring van de wetswijziging in de Eerste Kamer.¹⁵⁴ De vraag is nu hoe het gemeentebestuur van Ede gebruik heeft gemaakt van de beleidsruimte die de nationale overheid haar op dit terrein toestond?

Lokale invulling van nationaal beleid

Na de gemeenteraadsverkiezingen in 1958 werd de coalitie van CHU, ARP en PvdA gecontinueerd. De CHU kreeg wederom twee, en de ARP en de PvdA elk een wethouder. Ook qua wethouders werd niet gewisseld. Wel was bij de coalitiebesprekingen in september discussie ontstaan over de voordrachten tot wethouder van de coalitiepartijen. Vooral de niet-confessionele partijen waren weinig gecharmeerd van de voordracht van de ARP om Fokkema opnieuw aan te stellen als wethouder onderwijs. Deze partijen vonden de wethouder te sterk partij kiezen voor het bijzonder onderwijs. Toch wist de ARP zijn kandidatuur geaccepteerd te krijgen.¹⁵⁵ Twee maanden later legde het college op 26 november 1958 de raad het voorstel voor om een verordening aan te nemen 'regelende het ontslag van huwende onderwijzeressen en de benoembaarheid van gehuwde vrouwen tot onderwijzeres in vaste dienst'.¹⁵⁶ De ARP-wethouder liet er geen gras over groeien. Het voorstel werd door de PvdA wethouder niet gesteund. Vooraf aan de bespreking in de raad deelde burgemeester Oldenhof (ARP) mee dat nog een kleine ontsnappingsclausule was toegevoegd door in de tekst op te nemen dat een gehuwde vrouw 'in het algemeen' niet benoemd moest worden in vaste dienst.

Wethouder Fokkema verdedigde met verve het voorstel om gehuwde vrouwen met ingang van de huwelijksdatum te ontslaan. Ze kon met onmiddellijke ingang weer in tijdelijke dienst aangenomen worden, 'zolang in haar vacature nog niet is voorzien'. Als zij kostwinster was, mocht ze

¹⁵³ Handelingen Tweede Kamer, 19 juni 1958, 2423-2445

¹⁵⁴ Handelingen Eerste Kamer, 29 juli 1958, 2375- 2393.

¹⁵⁵ Zie hoofdstuk drie.

¹⁵⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA gemeenteraadsnotulen 26 november 1958, agendapunt 13.

blijven. Fokkema was van mening dat in het algemeen gesteld kon worden dat ontslag principieel juist was. Hij voerde hiervoor drie argumenten aan. Ten eerste hoorde vanuit een sociaal oogpunt aan de man voorrang gegeven worden. Ten tweede was de aanstelling van een gehuwde werkende vrouw vanuit een economisch oogpunt 'schadelijk' omdat zij in het geval ze zwanger raakten recht had op vijf en een halve maand verlof. Als laatste argument bracht Fokkema naar voren dat in de praktijk op onderwijskundig gebied zoveel vernieuwingen aan de orde waren, dat aan het einde van een schooldag om half vier het werk nog lang niet klaar was. Hierdoor zou het gezin in de verdrukking komen. Fokkema verwees in zijn verdediging op de Lager Onderwijswet uit 1920. Hij vermeldde niet dat op 1 januari 1958 het regeringsbesluit was ingegaan waarin juist het verbod op ontslag van huwende ambtenaressen en onderwijzeressen in rijksdienst was vastgelegd. Wel verwees Fokkema expliciet naar het specifieke artikel in de wetswijziging waarmee de Kamer gemeentebesturen het recht hadden toegekend om op basis van een gemeentelijke verordening huwende onderwijzeressen te ontslaan.

Tweedeling in de raad

Er tekenden zich in de raad twee kampen af. PvdA en VVD waren van mening dat, hoewel ook zij vonden dat een vrouw bij voorkeur thuis hoorde te zijn, het niet aan de overheid was dit op te leggen. De vier confessionele partijen daarentegen steunden het collegevoorstel op Bijbelse argumenten en stelden dat daarnaast zwangerschappen, volgens hen een onvermijdelijk gevolg van huwelijken, alleen maar lastig waren in het onderwijs. De SGP verdedigde dat uitzonderingen op de regel mogelijk moesten zijn. Zo stelde het raadslid J van Prooijen dat een echtgenote de kost moest kunnen verdienen als haar echtgenoot ziek was. De opmerking van de VVD'er Hali dat boerinnen toch ook werkten, werd door de CHU'er Heij gepareerd met de opmerking dat juist de landbouworganisaties het huishoudonderwijs hadden opgezet om de boerinnen meer te bekwamen in hun huishoudelijke taken. Een paar taken op het bedrijf waren geen probleem, als de kinderen maar niet de dupe werden. Dit laatste was in zijn ogen juist bij de middenstand 'schering en inslag'. Fokkema voegde hier aan toe dat hij zich uit zijn Friese tijd wist te herinneren dat men daar om vier uur 's ochtends begon met melken, de kinderen sliepen dan nog. En zo werd in Ede met negentien tegen tien de verordening aangenomen. De voltallige PvdA en VVD stemden tegen.

In 1963 kwam het onderwerp opnieuw ter sprake.¹⁵⁷ Het college had zich gerealiseerd dat in de in 1958 afgesproken verordening het kleuteronderwijs niet was opgenomen. In de praktijk was het nog niet voorgekomen dat een kleuterjuf had aangegeven na haar huwelijk door te willen werken, maar het college wilde deze mogelijkheid voor zijn. De discussie in de raad herhaalde zich, maar trad er ook een lichte verschuiving op? Wethouder Fokkema was ondertussen verhuisd naar Hilversum en opgevolgd door Welgraven. Deze, gesteund door ARP'er R. Bos en CHU'er G.A. van Koesveld, herhaalde de oude argumenten. De plek van een gehuwde vrouw was thuis en een vijf en een halve maand durend verlof was niet in het belang van het onderwijs. Het onderwijs was vooral gebaat bij rust. Het voorstel werd ditmaal nipt met 17 tegen 16 stemmen aanvaard. De posities waren gaan schuiven. PvdA en VVD stemden eensgezind tegen en kregen bijval van de eenmansfractie van de Boerenpartij. Koekoek stemde, in lijn met zijn principiële opstelling op het gebied van een minimale overheid, tegen. Binnen de confessionele partijen was de eenheid doorbroken. De nieuwe man in de CHU, Alberts, koos in het debat de zijde van mevrouw Blaak (PvdA). Mevrouw Blaak was evenals, haar partijgenote mevrouw Van der Linden-Van Ghesel Grothe, gedurende haar raadslidmaatschap, een voorvechter van vrouwenrechten en tevens een felle debater. Bij de vergadering in 1958 was ze afwezig geweest, maar nu voerde zij met verve voor haar partij het woord. Geen verwonderlijke zaak, zij was directrice van De Born. Dit was een sociaal-democratisch vormingscentrum voor arbeidersvrouwen in de bossen bij Bennekom. Dit centrum was in 1925 opgericht door Liesbeth Ribbius Peletier. Zij was in die tijd secretaresse van het Bondsbestuur van de SDAP en Eerste Kamerlid voor de sociaal democraten en een voorvechter van vrouwenemancipatie.¹⁵⁸ Mevrouw Blaak wees haar mederaadsleden er op dat in Nederland amper een gehuwde vrouw voor de klas stond, zeker niet na de komst van een tweede kind. Alleen al daarom was in haar ogen een inbreuk op de grondrechten niet gerechtvaardigd. Daarbij corrigeerde zij Welgraven: het verlof was in de praktijk niet meer dan zes weken voor en zes weken na de bevalling. KVP'er De Zeeuw, die in 1958 zijn fractievoorzitter Merlijn aan het woord had gelaten, hield ditmaal zelf een krachtig pleidooi voor de

¹⁵⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16771 Benoemingen, STA14838 gemeenteraadsnotulen 16 oktober 1963, agendapunt 4.

¹⁵⁸ W. van Rijssel, ed., *De Born. Zestig jaar groei en verandering* (z.p., z.j.) 11, 15-17, 119. Neeltje Blaak was directrice van De Born van 1953 tot 1968.

rechten van de vrouw. Hij kreeg bij de stemming bijval van zijn fractiegenoot Van Traa. Duidelijk werd dat in de raad meer genuanceerd gedacht werd over dit onderwerp. Uit de notulen blijkt dat in de gemeente Ede niet alleen de onderwijzeressen maar alle gemeenteambtenaressen bij hun huwelijk werden ontslagen en vervolgens op tijdelijk contract weer in dienst mochten treden.

In 1967 diende het college een tweeledig voorstel in dat meer in overeenstemming was met de veranderende denkbeelden in de samenleving. De verordening van het ontslag van huwende ambtenaressen werd ingetrokken, maar het ontslag bij hun huwelijk van onderwijzeressen en (hoofd)kleuterleidsters zou worden gehandhaafd. Met één stem meer werd het eerste voorstel aangenomen. Een ruime meerderheid bleef van mening dat de regeling in stand moest blijven voor onderwijzeressen en kleuterleidsters. Zo werd maar gedeeltelijk een einde gemaakt aan de discrepantie tussen Rijksreglement voor ambtenaren en de lokale bepalingen. Als reden voor het eerste onderdeel van het voorstel gaf het college op dat het Rijksambtenaren reglement dit niet meer toestond. Dat dit al sinds 1958 het geval was, werd niet genoemd. De aanleiding voor de aanpassing van de gemeentelijke regels waren de veranderingen in de Pensioenwet in 1966 en het komende georganiseerd overleg dat op de rol stond. De wethouder merkte daarbij nog even op dat de verordening 'nimmer enige moeilijkheid' had opgeleverd. Als argument om de verordening wel te handhaven in het onderwijs werd aangevoerd dat de hoofden van de openbare scholen voorstander waren van het behoud van de oude regeling. Het college had ook geluiden uit de buurgemeenten opgevangen, dat het zwangerschapsverlof en de komst van een baby maar storende factoren waren in het onderwijs. In die gemeenten zou men graag naar de oude situatie terug willen keren. Het college was nog steeds van mening dat het verlof de rust in de klas geen goed deed en het was maar de vraag of de nieuwe moeder na het verlof wel terug zou keren. En als ze dit verkoos, zou ze dan wel in staat zijn haar aandacht succesvol te verdelen tussen haar gezin en haar klas? 'De moeilijkheden beginnen dan eerst recht. Er komen voortdurend verzoeken om extra-verlof, b.v. voor bezoek aan consultatiebureau of omdat de baby ziek is. Daardoor wordt grote schade aan het onderwijs toegebracht'.¹⁵⁹

De SGP en Boerenpartij stemden beiden voor het voorstel, Koekoek was afwezig. De ARP sloot weer de gelederen. De CHU bleef verdeeld, Alberts en J.J.J. van Bruggen stemden tegen.¹⁶⁰ Maar ook de VVD stemde niet unaniem. Voor Van Gestel woog het zwaar dat met het in dienst houden van gehuwde vrouwen het risico op zwangerschappen groot was en hierdoor zou de continuïteit in het onderwijs in gevaar zou komen. PvdA en KVP, weliswaar beide niet voltallig aanwezig, stemden, samen met nieuwkomer Gemeente Belangen, tegen.¹⁶¹

Het nationale beleid dringt zich op

Het recht om op lokaal niveau ten aanzien van het al dan niet ontslaan van huwende onderwijzeressen eigen regelgeving te hanteren, kwam meer onder druk te staan. In januari 1969 liet GS bij monde van de gedeputeerde Van Eck (PvdA) aan het gemeentebestuur weten, dat de regering van plan was om de wetgeving in overeenstemming te brengen met het Verdrag inzake de politieke rechten van de vrouw. Er bleken landelijk nog 55 gemeenten te zijn waar de lokale verordeningen nog een afwijking van het ARAR bevatten.¹⁶² Het verzoek was om de betreffende gemeentelijke verordeningen te schrappen.¹⁶³ Aldus besloot de raad op 7 oktober 1969. De SGP, gesteund door drie van de zes leden van de Boerenpartij, de CHU'er Van Koesveld, en ARP'er Van de Voorst stemden tegen.¹⁶⁴ Tijdens de bespreking in het parlement in 1971 van de noodzakelijke aanpassingen in de nationale wetgeving als gevolg van de goedkeuring van het verdrag, bleken er nog vijftien gemeenten

¹⁵⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14895, Raadsvoorstellen, no V 13605.

¹⁶⁰ A. van Dijk was in 1966 afgetreden en J.J.J. van Bruggen zat sinds de verkiezingen van 1966 in de raad.

¹⁶¹ Hierbij dient opgemerkt te worden dat de KVP fractie bestond uit De Zeeuw en Wernink. Uit de raadsnotulen van oktober 1969 kan opgemerkt worden dat Wernink niet een groot voorstander was van het in vaste dienst nemen onderwijzeressen. De vraag is of hij voor gestemd zou hebben. GAE, STA 14844 gemeenteraadsnotulen 7 oktober 1969, agendapunt 17.

¹⁶² Lezing Schilthuis 9 mei 1989.

<http://www.vrouwenbelangen.nl/vereniging/HR%20A5%20boekje%20vrouwenbelangen.pdf>

(3 november 2009). GAE STA 14844 Gemeenteraadsnotulen 7 oktober 1969, agendapunt 17.

¹⁶³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1677, Benoemingen. Antwoord B en W aan GS dd 30 januari 1969.

¹⁶⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14844, gemeenteraadsnotulen, dd 7 oktober 1969, agendapunt 17.

te zijn die de lokale verordeningen nog niet hadden aangepast, waaronder Ede.¹⁶⁵ Dat dit onderwerp niet alleen lokaal een issue was waarop de meningen verschilden, bleek ook uit de lange periode die verstreek tussen aanname van het verdrag door de VN in 1953, de ratificatie door Nederland in 1968 en de wettelijke aanpassingen in 1971. De lokale confessionele partijen bleken voldoende medestanders in het parlement te hebben om de gestaag groeiende groep werkende gehuwde vrouwen lokaal uit overheidsfuncties, met name het onderwijs, te weren.

De praktijk bleek in Ede weerbarstig te zijn. Bij een aanstelling in tijdelijk dienstverband bij de overheid gold de regel dat na zes maanden een besluit genomen moest worden over verlenging van de arbeidsovereenkomst en daarmee over het al dan niet aangaan van een permanent dienstverband. De inspecteur van het lager onderwijs moest echter in oktober 1971 het hoofd afdeling Onderwijs in een persoonlijk onderhoud te verstaan geven niet langer akkoord te gaan met het niet naleven van deze regel waar het onderwijzeressen betrof. Het college had sinds 1969 geen verzoek tot ontheffing meer ingediend bij de inspecteur, maar hem was bekend dat in Ede twee onderwijzeressen onrechtmatig in een tijdelijke arbeidsovereenkomst werden gehouden. Een van de redenen, die door het gemeentebestuur werd opgevoerd om de betrokkenen in tijdelijke dienst te houden, was het feit dat op deze wijze, bij het ontstaan van vacatures, altijd vervanging beschikbaar was. De inspecteur dreigde de rijksvergoeding in te trekken als aan deze praktijk geen einde gemaakt werd.¹⁶⁶ Dat de formalisering van het besluit uit 1969 voor sommigen contre coeur was, bleek uit de notulen van de commissie van advies voor onderwijszaken. In juni 1972 tekende SGP'er G. Burgers nog bezwaar aan tegen de benoeming in vaste dienst van een gehuwde onderwijzeres, twee jaar later zou hij nogmaals verzet aantekenen tegen een soortgelijke benoeming.¹⁶⁷ Vier jaar later werd een wet in het Nederlandse parlement aangenomen waarin een algemeen verbod op ontslag huwelijk of zwangerschap werd vastgelegd.¹⁶⁸

Vrouwenemancipatie werd zichtbaar in het onderwijs, zowel aan de kant van de opleiding van meisjes als aan de kant van de onderwijzeressen. We zagen dat op lokaal niveau lang aan eigen beleid werd vastgehouden. Terwijl in de agrarische sector, maar ook in de middenstand het meewerken van vrouwen en dochters vaak de gewoonste zaak van de wereld was, was het gemeentebestuur van mening dat dit in het onderwijs anders lag. Zij wilde als werkgever lange tijd geen gehuwde vrouwen in dienst hebben. In de raad is nooit aan de orde geweest dat de gewenste uitbouw van de dienstensector zeker inhield dat de ook werkgelegenheid voor vrouwen sterk toenam. Blijkbaar gold was het ook daar geen zaak van de overheid dat huwende vrouwen bleven werken. Een ontwikkeling die meteen na de oorlog al gestimuleerd werd door de hogere deelname van meisjes aan het algemeen voortgezet lager onderwijs in vergelijking met de jongens.¹⁶⁹ De veranderingen in de bevolkingssamenstelling, de secularisatie, individualisering en stijgende mobiliteit hadden tot gevolg dat al in 1963, dus aan het einde van de eerste periode, nog maar een krappe meerderheid voor handhaving van het verbod was. Toch bleef het verzet taai. Pas na druk vanuit de bovenlokale overheid werd een einde gemaakt aan deze verordening.

De Schoolbegeleidingsdienst

Schuivende verhoudingen in de samenleving traden op allerlei maatschappelijke terreinen op, maar lagen zeker op het terrein van het onderwijs lang gevoelig. Dat de ontzuiling, ondanks de secularisatie en ontkerkelijking in het onderwijs achterbleef, blijkt ook uit de tweede case, de gang van zaken rond de Schoolbegeleidingsdienst. Het college deed in 1975 de raad het voorstel om een Schoolbegeleidingsdienst in het leven te roepen. Aan het voorstel was al zo'n drie jaar aan voorbereidingen voorafgegaan, waarin met het onderwijsveld ideeën waren uitgewisseld over de opzet. De afdeling Onderwijs had voor het college een nota opgesteld waarin de resultaten van deze besprekingen waren vastgelegd, maar waaruit ook duidelijk werd dat binnen het onderwijsveld

¹⁶⁵ Handelingen Tweede Kamer, Goedkeuring Verdrag betreffende de politieke rechten van de vrouw, (Trb 1968,92) (10478 R722), 9 februari 1971, minister Beernink, 2689.

¹⁶⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 17549 Benoemingen. Notitie hoofd afdeling onderwijs dd 9 februari 1972 en maart 1972.

¹⁶⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16662. Notulen commissie van advies onderwijszaken, dd 19 juni 1972. STA 16661. Notulen Commissie van advies onderwijszaken, dd 25 februari 1974.

¹⁶⁸ De Liagre Böhl, 'Consensus', 313.

¹⁶⁹ Zie hoofdstuk zes.

uiteenlopende ideeën bestonden.¹⁷⁰ Het onderwerp lag gevoelig, niet alleen qua opzet, één dienst voor alle denominaties, maar ook qua werkterrein. De dienst zou naast leerlingbegeleiding ook een begeleidende rol krijgen bij onderwijsvernieuwing. Dit was een schrikbeeld voor de wat meer conservatief ingestelde scholen, die hier de linkse pedagogen de revolutie hoorden prediken. Een en ander was het gevolg van een verandering in het landelijke onderwijsbeleid. Vanaf de jaren zestig was bij het ministerie het accent verschoven van een meer distributieve taakinvulling naar een meer onderwijskundige beleidsaanpak van het lager onderwijs. Met als resultaat talloze onderwijsvernieuwingen, onder andere bedoeld om onderwijsachterstanden zo veel mogelijk te bestrijden. De vernieuwingsdrift raakte ook het bijzonder onderwijs, al werd de vrijheid van onderwijs niet ter discussie gesteld.¹⁷¹

Uit onvrede met de trage besluitvorming rondom het opzetten van een schoolbegeleidingsdienst, had de PvdA bij de coalitieonderhandelingen in 1974 druk op de ketel gezet met als bereikt compromis dat de schoolbegeleidingsdienst er wel kwam, maar vooralsnog onder de paraplu van de bestaande schoolartsendienst.¹⁷² Daarna bleef het stil. De volgende stappen moesten gezet worden door de wethouder, een post die toen nog steeds in handen van de ARP was. De stilte leidde tot ongenoegen binnen de PvdA en in juni 1975 dreigde de PvdA met een interpellatie. In augustus legde het college de, door de dienst Onderwijs opgestelde, nota voor aan de raad. Het voorstel was de bestaande Schoolartsendienst uit te breiden met een pedagoog-didacticus en twee remedial teachers. Op deze wijze werd een eerste stap gezet richting een toekomstige schooladvies- en begeleidingsdienst. Ook zou een begeleidende werkgroep worden gevormd. Deze werkgroep zou bestaan uit de twee wethouders van onderwijs van de twee deelnemende gemeenten, Ede en Wageningen, de schoolarts/hoofd van dienst en twee ambtenaren van de afdeling Onderwijs. De werkgroep zou, na overleg met alle betrokkenen, een advies opstellen over hoe de dienst verder uitgebouwd kon worden. Om voldoende contact te houden met het onderwijsveld, een schoolarts was immers niet voor deze taak opgeleid, zou ook nog een adviescommissie worden opgesteld. Hierin zouden zeven schoolhoofden zitting hebben, vier uit Ede en drie uit Wageningen. Zo zou op kleine schaal een begin gemaakt kunnen worden met de verbreding van het werkterrein en kon ervaring worden opgedaan. Bijkomend probleem was dat de rijksoverheid wel voorstander was van het opzetten van schoolbegeleidingsdiensten, maar nog geen additionele financiële middelen bood. Uit huiver voor oplopende kosten en voor een te revolutionaire inbreng van de dienst, wat betreft de beoogde onderwijsvernieuwing, besloot het college te starten met leerlingenbegeleiding. Over het nut van dit onderdeel bestond in het onderwijsveld consensus. Hoe de zaak zich verder zou moeten ontwikkelen, werd bewust naar de toekomst verschoven.

Het raadsvoorstel leidde binnen de PvdA tot kritiek. De partij had een onafhankelijke dienst willen hebben. De *Edese Courant* kopte al met 'tijdbom onder college'.¹⁷³ Het, in de onderwijscommissie van onderwijs bepleite uitstel, was voor de PvdA-fractie niet meer aan de orde. Ook de raad moest een uitspraak doen, omdat anders het op de begroting gereserveerde bedrag zou komen te vervallen. Het gerucht ging dat in het geval van uitstel wethouder Redeker uit het college zou moeten stappen.¹⁷⁴ Twee dagen voor de raadszitting bleek de CHU/ARP het raadsvoorstel, waarmee juist een 'onverzuilde dienst' beoogd werd, te willen amenderen. Hun voorstel was dat de bestuurlijke werkgroep, naast de beide wethouders en de schoolarts/hoofd van de schoolartsendienst uitgebreid moest worden met tien personen uit het onderwijsveld. Vijf daarvan zouden afkomstig moeten zijn van protestants-christelijke scholen.¹⁷⁵ Er volgde een moeizaam raadsdebat.¹⁷⁶

¹⁷⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14912, Nota omtrent een eerste aanzet van het schoolbegeleidingswerk in Ede en Wageningen.

¹⁷¹ Braster, J.F.A., 'Historische kanttekeningen bij het overheidsstreven naar de verhoging van de onderwijskwaliteit', in: P. Boekholt, e.a., *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de Staat* (z.p. 2002) 257-267, aldaar 263.

¹⁷² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14912, Nota omtrent een eerste aanzet van het schoolbegeleidingswerk in Ede en Wageningen, 10.

¹⁷³ GAE, EC, dd 16 augustus 1975.

¹⁷⁴ GAE, EC, dd 19 augustus 1975.

¹⁷⁵ De andere vijf plekken werden als volgt verdeeld: 2 openbaren, 2 rooms-katholieken en 1 bijzonder-neutraal.

¹⁷⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14850, gemeenteraadsnotulen, 21 augustus 1975, agendapunt 7.

Herhaling van zetten

Voor een deel herhaalde zich de situatie uit de jaren veertig/vijftig toen de Schoolartsendienst tot stand was gekomen.¹⁷⁷ Hoe was dit proces toen verlopen? In 1941 stelde Provinciale Staten aan alle gemeenten voor zich te beraden over een oprichting in regionaal verband van een Schoolartsendienst. Voor geheel Gelderland zouden maximaal twaalf kringen worden gevormd. Voor elke kring zou een schoolarts worden aangesteld, voor de helft betaald door de provincie, voor de andere helft door de aangesloten gemeenten. Deze arts zou, qua dienstverlening, aansluiten op de succesvolle baby- en peuterzorg. Gedurende de lagere schoolperiode zouden alle leerlingen drie maal onderzocht worden. Daarnaast zou de arts toezien op de hygiëne in de school, adviseren ten aanzien van, en ook toezien op, het schoolpersoneel. Ede en Wageningen besloten samen een kring te vormen. Beide inventariseerden onder de bijzondere scholen of er belangstelling was te participeren. Het overgrote deel toonde zich voorstander. De provincie had een sterke voorkeur voor een gemengde dienst, maar had de mogelijkheid opgehouden voor aparte confessionele diensten. Deze optie is in het voorbereidingstraject in Ede niet aan de orde geweest. Op het moment dat duidelijk werd dat de gemeente maar voor 50 procent in de kosten hoefde bij te dragen, besloot de gemeenteraad van Ede positief. In maart 1944, ruim drie jaar later, liet Ede aan het gemeentebestuur van Wageningen weten, als grootste van de twee, te zullen zorgen voor de oprichting van de dienst. En daarna viel de zaak in duigen. De ene na de andere protestants-christelijke school in de gemeente Ede liet weten om principiële redenen niet langer mee te willen doen.

Na de oorlog pakten provincie en gemeente het initiatief weer op. Al snel bleek dat vooral de protestants-christelijke scholen bezwaar hadden tegen de, door de provincie voorgestelde, verdeling van de zetels in de Kring-Commissie. Deze Kring-Commissie zou hiërarchisch boven de schoolarts komen te staan. Het provinciale voorstel was dat in deze commissie een zetel werd gereserveerd voor respectievelijk de protestants-christelijken, de rooms-katholieken en de bijzonder neutralen, en een voor de vertegenwoordiger voor elk van de betrokken gemeenten. De protestants-christelijke scholen eisten, met verwijzing naar de bevolkingssamenstelling in de gemeente Ede, een zetel voor elk van de drie protestants-christelijke stromingen op. B en W en de raad konden hier 'de redelijkheid van inzien', en vroeg de provincie met deze aanpassing in te stemmen. GS gaven haar fiat.¹⁷⁸ Op deze grondslag kwam de Schoolartsendienst Ede-Wageningen tot stand. Wel bleven de streng gereformeerde scholen druk uitoefenen. Zo wensten de besturen van respectievelijk de Nederlandsche Hervormde Scholen te Ede en de christelijke u.l.o. wel te willen toetreden, maar alleen als de te benoemen schoolarts van christelijk-orthodoxe huize was.¹⁷⁹ Tekenend is het verschil in de advertentietekst die tot tweemaal toe in het *Tijdschrift voor Geneeskunde* verscheen. De eerste maal werd een arts gevraagd voor een 'bevolking van overwegend Protestants Christelijke richting'. Toen bij gebrek aan reacties drie maanden later een tweede advertentie werd geplaatst, luidde de tekst anders. Er werd gesteld dat de kandidaat 'overeenkomstig de gezindheid van de bevolking, beslist van rechtzinnig protestantse richting' moest zijn.¹⁸⁰ In 1949 schoof als laatste ook de School met de Bijbel uit Ederveen haar principiële bedenkingen tegen de nieuwe dienst ter zijde. De aangestelde schoolarts kon op 18 juni 1949 aan de Kring-Commissie melden dat alle scholen meededen.¹⁸¹

Een breuk dreigt

In wezen was ook in 1975 de vertegenwoordiging van de desbetreffende denominaties en richtingen in de werkgroep de kern van de discussie.¹⁸² Voor de confessionelen was de vrijheid van onderwijs in het geding. De Schoolbegeleidingsdienst zou alleen voor de protestants-christelijke scholen kunnen functioneren, wanneer louter en alleen protestants-christelijke medewerkers zouden worden

¹⁷⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14236, Schoolartsendiensten, Oprichting schoolartsendienst Ede-Wageningen

¹⁷⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14236, Schoolartsendiensten, Oprichting schoolartsendienst Ede-Wageningen, brief Medische politie aan B en W, dd 1 oktober 1946.

¹⁷⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14236 Schoolartsendiensten, Oprichting schoolartsendienst Ede-Wageningen, brief van de schoolbesturen aan het college beide dd 14 februari 1947.

¹⁸⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14236, advertentie in het *Tijdschrift voor Geneeskunde* van respectievelijk 10 mei 1947 en 5 augustus 1947.

¹⁸¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14236 Schoolartsendiensten, Oprichting schoolartsendienst Ede-Wageningen, brief Verhagen aan de Kring-Commissie dd 18 juni 1949.

¹⁸² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14850, gemeenteraadsnotulen, 21 augustus 1975, agendapunt 7.

aangesteld. Nu dit niet het geval was, keerde de SGP, gesteund door de Boerenpartij, zich tegen het collegevoorstel. Een ander punt van kritiek van deze zijde was dat een schoolbegeleidingsdienst de positie van de onderwijzers aantastte. De SGP vond dit een kwalijke zaak, onderwijzers waren zeer wel in staat hun werk te doen en inmenging van buiten was niet gewenst. Mede om deze reden wezen beide partijen de combinatie met Wageningen af. Het verweer van het college dat het een school vrij stond al dan niet gebruik te maken van de dienst, kon de beide partijen niet overhalen om toch voor het voorstel te stemmen. De ARP en de CHU hoopten, door indienen van een amendement dat een grotere vertegenwoordiging van het protestants christelijke onderwijsveld regelde, het verzet vanuit vooral de SGP op te heffen. De VVD eiste daarentegen pariteit in het bestuur van de Schoolbegeleidingsdienst, om dominantie van de confessionele groeperingen te voorkomen. De partij had om die reden ook een minderheidstandpunt in het college ingenomen. Het kwam bij de stemming in de raad op de socialisten aan. De PvdA had intern te maken met een sterke polarisatie, waardoor de verhouding met de confessionele fracties moeizamer was. We hebben dit ook in het hoofdstuk over de ruimtelijke ordening zien optreden bij de raadsbespreking van het Plan Buitengebied in 1975. De PvdA probeerde met een amendement de besluitvorming over de exacte samenstelling van de begeleidende werkgroep naar voren te schuiven om zo wat meer lucht te creëren. De zaak lag echter niet alleen gevoelig binnen de PvdA. De ARP/CHU fractie was in 1974 geconfronteerd met een verlies aan zetels en had nog nooit zo laag gescoord. De fractie weigerde op dit onderwerp bakzeil te halen. Het risico dat toegeven op dit punt nog meer kiezers van de partij zou vervreemden, werd als te groot ingeschat. Burgemeester Slot wees, voordat hij de raad opnieuw schorste voor overleg, de raad er op dat een breuk in de coalitie niet in het belang van de gemeente was. Het was menens. Na de schorsing bleek de PvdA op verzoek van het college bereid te zijn een compromisvoorstel te formuleren. Fractievoorzitter Keuning wijzigde de PvdA-motie door de passage op te nemen dat alle geledingen in het onderwijs in de werkgroep vertegenwoordigd moesten zijn, rekening houdend met de 'getalsverhoudingen'. En zo werd met 23 tegen tien besloten. SGP'er L.A. Jansen kon zich in deze motie vinden, de VVD'ers H.M. Dijkman, G. Koster en J. Jonasse en de PvdA'ster mevrouw E. Van der Laan-Muurman stemden met de overige SGP'ers en de voltallige Boerenpartij tegen. Bij de uiteindelijke stemming over het collegevoorstel, met inachtneming van de zojuist aangenomen motie, sloten de partijgelederen zich weer. Alleen de SGP en de Boerenpartij stemden tegen. Met de 160.000 gulden, die op de begroting voor het komende jaar was gefiatteerd, kon een begin worden gemaakt met het werk van de Schoolbeleidingsdienst. Voorafgaand aan de stemming verzuchtte ARP/CHU fractievoorzitter Broekhuis niet vaak zo'n moeilijk overleg in de raad meegemaakt te hebben. Hij wees daarbij expliciet niet naar de PvdA-fractie. Wel sprak hij zijn diepe teleurstelling uit over het feit dat de confessionele meerderheid verloren was gegaan in dit debat. De raad had het christelijk onderwijs 'in groot gevaar' gebracht.

Zo werd voor de gemeenten Ede en Wageningen een gezamenlijke regionale SBD opgezet, onder de juridische paraplu van de schoolartsdienst. De pluraliteit binnen de 'samenwerkingsdienst' werd statutair vastgelegd. De hulpverlening werd geboden met inachtneming van de levensovertuiging van de verschillende scholen. Ook in het aannamebeleid gold het criterium van evenredige vertegenwoordiging, met de aantekening dat de personeelsleden voor alle geledingen aanvaardbaar moesten zijn.¹⁸³ Het was de school die een contract met de dienst afsloot en bepaalde welke activiteiten gewenst waren.¹⁸⁴

De poging om de voorziening, in de lijn van de Schoolartsdienst, onverzuild te houden, mislukte alsnog. De SGP had al bij de bespreking van het beleidsplan 1978-1982 bij installatie van de nieuwe raad, laten weten dat het plan voor haar onaanvaardbaar was, onder andere omdat niet de gelijkberechtiging van de verschillende schoolbegeleidingsdiensten was opgenomen.¹⁸⁵ Een aantal van de gereformeerde scholen in de gemeente kozen er voor om geen gebruik van de opgerichte dienst te maken. In 1979 verzocht de Protestants Christelijke Schoolbegeleidingsdienst 'Centraal Nederland' te Veenendaal (CN) in aanmerking te komen voor gemeentelijke subsidie voor de diensten die zij, op verzoek van de scholen van de Vereniging tot stichting en instandhouding van scholen met de Bijbel, in Lunteren leverde. Ook de school in Ederveen wilde gebruik maken van een eigen Gereformeerde SBD met behoud van financiële vergoeding vanuit de gemeente. Met deze verzoeken kwam de financiële basis van de SBD Gelderse Vallei onder druk te staan. Een ontwikkeling die

¹⁸³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16759, brief B en W dd 21 december 1980 aan de Protestants Christelijke Schoolbegeleidingsdienst 'Centraal Nederland'.

¹⁸⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16759, Rijksregeling subsidiëring schoolbegeleiding

¹⁸⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14853, gemeenteraadsnotulen 5 september 1978, agendapunt 5.

staatsecretaris Hermes (KVP) niet gelukkig maakte.¹⁸⁶ Vanaf 1981 bood de rijksoverheid een financiële bijdrage aan de SBD's met de bedoeling om de totstandkoming van regionale verbanden te stimuleren. De SBD Zuid-Vallei haalde het daarvoor vereiste minimale aantal van 10.000 leerlingen niet. Toch was de dienst in 1979 door het ministerie 'voorlopig' subsidiabel verklaard. Hermes bepleitte in het gesprek, in april 1981, met het gemeentebestuur en de SBD om samenwerking aan te gaan met de omliggende gemeentes Rhenen, Veenendaal en Barneveld. Rhenen had interesse, maar Barneveld, met in haar kielzog Veenendaal, stelde zich afwerend op, tot teleurstelling van de staatssecretaris. Hermes, die bekend stond als vurig verdediger van het bijzonder onderwijs, was in dit geval van mening dat de opzet van de SBD Zuid-Vallei voldoende waarborgen bood voor de verschillende denominaties. Het uitwaaiëren van de leerlingen over verschillende begeleidingsdiensten had ook op gemeentelijk niveau financiële consequenties. Verplichte winkelnering werd echter noch door het ministerie, noch door de gemeentebesturen van Ede en Wageningen als oplossing gezien.

Verzuiling nog niet ten einde

Conform de regelgeving was de rijksoverheid overgegaan tot het verlenen van subsidie aan de Protestants Christelijke Schoolbegeleidingsdienst 'Centraal Nederland'. Hierna kon de gemeente er niet meer om heen om ook deze dienst te laten delen in de gemeentelijke subsidie. Er volgde een motie van VVD en RPF/GPV in december 1983. De RPF/GPV, sinds 1982 in de raad met twee zetels, verbond haar lot aan de op dat moment sterke VVD, die met negen zetels uit de verkiezingen was gekomen. De SBD was, in afwachting van de rijkssubsidie, uit de gemeentekas gefinancierd. De VVD wenste op de begroting van de SBD te bezuinigen, als onderdeel van de totale noodzakelijke gemeentelijke bezuinigingen. Nu er rijkssubsidie beschikbaar was gekomen, kon de bijdrage vanuit de gemeente naar beneden. De RPF-GPV stemde mee in, met als argument dat de SBD geen recht meer had op het totale subsidiebedrag, nu er voor de scholen een keuze mogelijk was, en om die reden financiële gelijkstelling toegepast zou moeten worden. In juni 1984 volgde een collegevoorstel om, ondanks de gemeentelijke bezuinigingen, de SBD zo goed mogelijk in tact te houden en gelijktijdig in vier jaar tijd de gemeentelijke bijdrage aan de gereformeerde SBD's op te hogen. In 1988 zou financiële gelijkstelling bereikt moeten worden. Onder druk van de PvdA werd de mogelijkheid om desnoods met gedwongen ontslagen het doel te bereiken, ingetrokken. Als reactie op een vraag van Modder (PvdA) moest Broekhuizen bevestigen dat de oorspronkelijke opzet van de VVD verloren gegaan was, maar de RPF/GPV fractie had haar doel bereikt.¹⁸⁷ Alleen Progressief Ede stemde tegen het voorstel.¹⁸⁸ Anno 1984 verzuilde Ede nog steeds.

Afsluiting

Uit de analyse van het gemeentelijke beleid voor de uitbouw van het beroepsonderwijs en het algemeen voortgezet onderwijs, blijkt dat het gemeentebestuur haar keuze voor groei en verstedelijking tot aan de jaren zeventig succesvol wist te combineren met de uitbreiding van het aanbod aan onderwijsvoorzieningen, maar vrijwel geheel van protestants-christelijke signatuur. Het sterke CHU-ARP blok, waarbij de ARP van 1945 tot 1982 de portefeuille voor onderwijs beheerde, speelde goed in op de wensen, ambities en initiatieven van de lokale orthodox-protestantse organisaties. De ARP, in het college gesteund door de CHU en in de raad ook door de SGP, wist in hechte samenwerking met dit middenveld de noodzakelijke verbreding van het onderwijsaanbod te verwezenlijken conform haar eigen religieuze voorkeur. Daarbij werd goed gebruik gemaakt van de verbanden tussen de verschillende bestuursniveaus. In de eerste periode konden deze partijen ook rekenen op stemmen vanuit de PvdA. De doorbraak had tot gevolg gehad dat het christelijke element ook binnen deze partij een tehuis had gevonden. De VVD liet een meer wisselend beeld zien. In de eerste periode was de partij een fel pleitbezorger voor openbaar onderwijs. De VVD-fractie was klein en binnen de fractie was vooral Hali een voorvechter van openbaar onderwijs. In de tweede periode breidde de fractie uit en kozen een aantal fractieleden de kant van het bijzonder onderwijs, maar het

¹⁸⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16760, Verslag bespreking Ministerie O en W met gemeentebesturen Ede en Wageningen en SBD Zuid-Vallei, dd 22 april 1981.

¹⁸⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14859, gemeenteraadsnotulen, 28 juni 1984 agendapunt 12, De VVD'er Broekhuizen gaf PvdA'er Modder in deze desgevraagd gelijk. p. 362.

¹⁸⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14859, gemeenteraadsnotulen, 28 juni 1984 agendapunt 12.

was in de derde periode de VVD-wethouder Broekhuis die met steun van de progressieve fracties, de lange ontstaansgeschiedenis van het Pallas met succes wist af te ronden.

In de eerste periode maakten de coalitiepartijen ARP en CHU goed gebruik van de mogelijkheden die de grondwettelijke gelijkstelling van het onderwijs bood. Voor de oprichting van een bijzonder school was particulier initiatief noodzakelijk. De confessionele meerderheid in de raad kon zich beperken tot het faciliteren van de initiatieven die vanuit het confessioneel maatschappelijk middenveld op dit gebied genomen werden. Zo leek de rol van het college beperkt te blijven tot een ondersteunende rol, de nauwe banden tussen ARP/CHU en het desbetreffende orthodox-protestantse middenveld realiseerden echter de uitbouw van een breed aanbod aan orthodox-protestants onderwijs.

De veranderingen in de naoorlogse Nederlandse samenleving manifesteerden zich ook in de gemeente Ede. Door de keuze voor groei, verstedelijking en op- en uitbouw van de dienstensector stimuleerde het gemeentebestuur ontwikkelingen die tot gevolg hadden dat de bevolkingssamenstelling ging veranderen. De landelijke ontwikkelingen op het terrein van onderwijs, zoals een toenemende vraag naar hoger onderwijs, de positieve relatie tussen onderwijs en emancipatie, de relaties tussen opleiding en beroep, en tussen opleiding, beroep van de ouders en schoolkeuze van de kinderen, manifesteerden zich ook in Ede. De inzet op de stimulering van de dienstensector en daarmee de stimulans om vooral ook de komst van midden en hoger kader naar Ede te bevorderen, verstoorde de bestaande verhoudingen. Mede als gevolg van deze ontwikkelingen werd de vraag naar uitbreiding van het aanbod aan openbaar algemeen voortgezet onderwijs groter. Een ander gevolg was dat vanaf 1966, het begin van de tweede periode, in de gemeenteraad de meerderheid van de raadsleden niet meer geboren was in de gemeente Ede. De import vonden we in de eerste periode vooral bij de PvdA, de VVD en de KVP. En vervolgens ook bij de partijen die vanaf 1966 in de raad kwamen. Uit het hoofdstuk 'de 211 van Ede' bleek dat de wethoudersposten veel langer en ook stevig in handen van de geboren Edenaren bleven. Toch viel midden in de tweede periode het besluit de voorbereiding te starten voor wat uiteindelijk het Pallas Athene College werd. De verschuiving in de raad ten gunste van het niet confessionele element is een van de verklaringen.

Naast de factoren mobiliteit, secularisering en emancipatie, speelt ook professionalisering een rol in de gewijzigde onderwijsvraag. Opvallend is de neutrale bovenlokale benadering die in zowel de toonzetting als de opzet van de rapportages van het Sociografische Bureau over de toekomstige onderwijsvraag in de gemeente naar voren kwam. Zoals we ook in het vorige hoofdstuk zagen, droeg de professionalisering van het ambtelijk apparaat op dit beleidsterrein er aan bij dat de voorstellen die voor het college uitgewerkt werden, een meer neutrale, minder lokale politieke kleuring kregen. De duidelijke koppeling, die in deze rapportage werd gemaakt tussen de groeiambitie en de verwachte vraag aan onderwijsaanbod, lijkt bijgedragen te hebben aan het collegebesluit om uiteindelijk steviger in te zetten op de realisering van een openbare school voor voortgezet onderwijs. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat niet altijd de nota's van het Sociografische Bureau gevolgd zijn. Politiek draagvlak is noodzakelijk om een beleidsverandering in gang te zetten.

Het college deed er lang over om tot concrete besluiten ten faveure van een openbare middelbare school te komen en om deze vervolgens te realiseren. Zo adequaat als eerder gebruik gemaakt werd van het (boven-)lokale netwerk, de beschikbare rapporten van een instelling als het ETIG en de contacten met het parlement, zo stroperig verliep het traject in de jaren zeventig. Zowel in het overleg met het maatschappelijk middenveld als met de nationale politiek, wist de ARP-wethouder geen resultaat te boeken, ondanks dat veel ondersteunend materiaal door het Sociografisch Bureau werd aangeleverd. Hierbij moet gesteld dat ook het ministerie van Onderwijs in confessionele handen was, en dat de achtereenvolgende staatssecretarissen weinig medewerking boden. Of er meer in had gezeten, als er beter gebruik was gemaakt van de geboden suggesties, blijft de vraag. Bij de coalitievorming van 1982 kwam voor het eerst na de oorlog de portefeuille van Onderwijs in andere handen. Wethouder Broekhuis (VVD) zette een koerswending in. Met een duidelijk proactieve strategie werd de strijd voortgezet met als resultaat dat het scholenaanbod verrijkt werd met een openbare school voor voortgezet onderwijs.

Ook in de case over het verbod op doorwerken van de huwende onderwijzeres, (en van de huwende ambtenares) zien we dat de confessionele meerderheid op dit terrein haar eigen inkleuring aan de modernisering gaf. De veranderingen in de samenleving zorgden voor een toename van het aantal meisjes dat langer naar school ging en hoger opgeleid werd. Het gevolg was dat het aantal gehuwde vrouwen, dat bleef doorwerken, toenam. Het gemeentebestuur koos ervoor om gebruik te maken van de wettelijke mogelijkheid die na 1955 bleef bestaan voor de lokale overheid om het eigen personeel haar normen en waarden op te leggen, en dus vrouwen de dag na hun huwelijk te ontslaan. Pas nadat de landelijke overheid duidelijk te kennen had gegeven dat een einde moest komen aan deze invulling van de lokale autonomie, werd de verordening ingetrokken. Ook hier zien we dat het

gemeentebestuur schoorvoetend afzag van een eigen beleid dat paal en perk stelde aan een, in zijn ogen, ongewenst neveneffect van modernisering. Echter, door de keuze voor groei en stedelijkheid had het gemeentebestuur dit effect mede in de hand gewerkt.

Tegelijkertijd zorgde de groei ook voor de noodzaak om het onderwijsaanbod uit te breiden. Door de wijze waarop dit gebeurde werd Ede een aantrekkelijke vestigingsplaats voor protestants-christelijken. Dit bleek in hoofdstuk drie uit het gegeven dat de RPF-fractie bestond uit Edenaren die niet in Ede geboren waren, maar als volwassenen naar Ede waren verhuisd. De toenemende secularisatie zorgde er niet alleen voor dat de vraag naar openbaar onderwijs toenam, maar ook dat het protestants-christelijke bevolkingsdeel relatief gezien meer orthodox werd. Dit had tot gevolg dat als reactie op de secularisatie, deze groep zich sterker terugtrok binnen de eigen zuil. In Ede blijkt dit uit de oprichting van een orthodox-protestantse schoolbegeleidingsdienst.

Wanneer we de ontwikkelingen in dit hoofdstuk afzetten tegen de gekozen periodisering dan blijkt het gemeentebestuur in de eerste en tweede periode in staat te zijn geweest een eigen invulling te realiseren. Maar ook wordt duidelijk dat in de tweede periode het begin van verandering inzette en de roep om openbaar onderwijs binnen de raad sterker werd. Initiatieven van particulieren zoals nog in de jaren vijftig voorkwamen om ook een vergroting van het aanbod aan openbaar onderwijs te realiseren, zijn in de tweede periode verdwenen. Wel roerden zich een aantal organisaties, zoals de Edese Schoolraad en de VOO. Maar ook deze waren afhankelijk van de politiek. Er is weinig druk vanuit de bevolking geweest om een openbare school te verwezenlijken. Het lijkt er op dat de voorstanders van openbaar onderwijs in het verleden door hun maatschappelijke positie in staat waren met meer succes politieke druk uit te oefenen. Die activistische houding van de notabelen zien we na de oorlog verdwijnen. En waar het confessionele bevolkingsdeel wel in staat bleef om politiek druk te zetten, leken de aanhangers van openbaar onderwijs er van uit te gaan dat dit een taak van de overheid was. Daarnaast speelde het feit dat binnen de PvdA en de VVD op dit onderdeel ook verschillend gedacht werd in de verschillende periodes een belangrijke rol.

Pas in 1971 zou een besluit ten faveure van openbaar voortgezet onderwijs vallen. Het Pallas Athene College zou pas in de derde periode haar deuren openen. De 'lange jaren zeventig' van Wielenga moeten voor dit onderwerp wel erg lang opgerekt worden. De derde periode laat zien dat in de zoektocht naar nieuw evenwicht in de politiek als gevolg van de maatschappelijke veranderingen, religie een rol bleef spelen. Het orthodoxe deel, versterkt door de RPF/GPV wist goed gebruik te maken van de politieke mogelijkheden en zo Ede op onderwijsterrein een protestantse-christelijke boventoon te geven. Dit was niet in de laatste plaats mogelijk, omdat, ondanks de secularisering en individualisering, de meerderheid van de ouders bleef kiezen voor bijzonder onderwijs, ook als het kerkelijk leven binnen het gezin zich beperkte tot de hoogtepunten in het leven zoals geboorte, huwelijk en sterven. Het argument van de protestants-christelijke partijen in de raadsdiscussies eind jaren vijftig/begin jaren zestig, dat onderwijs een voortzetting was van de opvoeding thuis, kreeg voor een deel een andere invulling. Voor een deel van de ouders was dit gaan inhouden dat het onderwijs een deel van de godsdienstige opvoeding overnam die thuis niet meer onderdeel uitmaakte van het dagelijks leven.

De Schoolstrijd aan het begin van de twintigste eeuw had het mogelijk gemaakt dat particulieren, binnen de wettelijke kaders, hun eigen onderwijs vorm konden geven. We zien dat bij voldoende initiatief en gesteund door een politieke meerderheid, de lokale overheid haar wettelijke taak, namelijk zorgen voor een voldoende aanbod aan openbaar onderwijs, kon afstemmen op wat al geboden werd vanuit het bijzonder onderwijs. Deze mogelijkheid om zo lokale kleuring van maatschappelijke voorzieningen te realiseren en in stand te houden, hebben we lang ook op een ander terrein gezien, namelijk het lokale beleid ten aanzien van de gehuwde ambtenares/onderwijzers. Hier is het uiteindelijk de rijksoverheid geweest die de nationale regelgeving dwingend heeft opgelegd. Maar onderwijsland in Ede heeft lange tijd de voorkeur van met name de protestants-christelijke meerderheid voor bijzonder onderwijs weerspiegeld en zo bijgedragen aan een van de paradoxale uitkomsten van modernisering. Secularisering van een samenleving kan plaatsvinden terwijl tegelijkertijd de meerderheid van de kinderen bijzonder confessioneel onderwijs volgt.

Van gastarbeiders naar buitenlandse werknemers

Migratie is een belangrijk thema geworden onder invloed van toenemende globalisering en van het oplossen van nationale grenzen als gevolg van het ontstaan van grotere economische en politieke verbanden. Lucassen wees in 2000 op het groeiende inzicht bij onderzoekers dat migratie c.q. mobiliteit vanaf de Middeleeuwen eerder als regel dan als uitzondering gezien moet worden.¹ Volgens hem moet binnen deze al eeuwenlange migratiestromen, Europa sinds de tweede helft van de twintigste eeuw gekarakteriseerd worden als een immigratiecontinent. Engelen typeert migratie ook voor de Nederlandse context als een eeuwenoud verschijnsel. Rond 2000 lag het aandeel 'vreemdelingen' in ons land weer op een even hoog peil als in de Gouden Eeuw: 10 procent van de bevolking was elders geboren. Na de Gouden Eeuw daalde dit aandeel en in de negentiende eeuw werd een historisch dieptepunt van 2 procent bereikt. Daarna nam de immigratie weer langzaam toe, pas in 1960 was het percentage verdubbeld tot 4 procent.² Deze constatering laten onverlet dat Nederland voor 1960 meer dan een eeuw veel minder te maken heeft gehad met grootschalige migratiepatronen. De komst van de gastarbeiders vanaf het eind van de vijftig van de vorige eeuw zijn in die zin wel een breuk met het verleden.

We hebben in het hoofdstuk over de ruimtelijke ordening gezien welke impact binnenlandse migratie heeft gehad op de Edeze samenleving. Uit de volkstelling van 1947 is af te leiden dat op dat moment 36 procent van de inwoners niet in Ede geboren was. Dit was een kwart van de volwassen bevolking. Twee derde van de import was afkomstig uit, in aflopend aandeel, Gelderland, Utrecht, Zuid-Holland en Noord-Holland. Voor de gehele onderzochte periode trok de gemeente de meeste nieuwkomers uit de provincies Gelderland, Zuid-Holland en Utrecht, waarbij in de loop van de tijd Zuid-Holland en Utrecht in rangorde wisselden.³ De toeloop van buiten Nederland is te reconstrueren op basis van de registratie van vreemdelingen door politie en gemeente. Pas met de komst van de gastarbeiders begin jaren zestig, nam het aantal buitenlanders in de gemeente significant toe. In dit hoofdstuk staan de gastarbeiders centraal omdat dit verreweg de grootste groep buitenlandse migranten is in de onderzochte periode.

Het gemeentebestuur met betrekking tot vluchtelingen/asielzoekers is niet onderzocht. De eerste keer na 1945 dat Ede met dit fenomeen in aanraking kwam, betrof het de Hongaarse vluchtelingen in 1956. Deze personen werden vrij geruisloos in de samenleving opgenomen en hun komst leidde niet tot specifiek beleid van de kant van de gemeente. Pas eind jaren tachtig werd de gemeente opnieuw geconfronteerd met de opvang van vluchtelingen van enige omvang. Het betrof de opvang van een groep Vietnamezen. In eerste instantie beperkte het gemeentelijk beleid zich tot het uitvoeren van landelijke richtlijnen. In het begin van de jaren negentig vereist de toename van de stroom vluchtelingen het opzetten van een eigen gemeentelijke beleidslijn en het maken van eigen keuzes. Mijn onderzoeksperiode beperkte zich tot 1945-1995. Voor onderzoek naar het vluchtelingenbeleid is dit een te korte periode om goed zicht op de beleidskeuzes te krijgen. Om deze reden is dit onderwerp buiten het onderzoek te houden.

In dit hoofdstuk zal eerst in het kort aandacht worden besteed aan de periode voor 1945. Ede heeft weinig buitenlandse inwoners gekend in het verleden. Er is één uitzondering, in de Eerste Wereldoorlog huisvestte de gemeente zo'n 5000 Belgische vluchtelingen. Na deze historische terugblik staan we kort stil bij de huisvesting na de oorlog van de Molukse gemeenschap. Hierna volgt de case die centraal staat in dit hoofdstuk: het gemeentelijke beleid met betrekking tot mensen die eerst de gastarbeiders heten en later de buitenlandse werknemers worden genoemd. In deze case wordt eerst aandacht gegeven aan de komst en eerste opvang van deze mensen. Vervolgens wordt ingegaan op de veranderingen in het rijksbeleid waardoor taken van de rijksoverheid overgedragen zijn aan de lokale overheid. Daarna volgt de beantwoording van de vraag hoe de lokale overheid deze taken heeft opgepakt en uitgewerkt. Het aandeel buitenlandse werknemers is zo groot geweest, dat Ede op basis van de rijksnota *Minderheden* uit 1984 tot de categorie concentratiegemeente werd gerekend. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de bespreking van de ontstaansgeschiedenis van een moskee in Ede.

¹ J. Lucassen, *In search of work*, IISG Research Paper 39, 29. www.iisg.nl/publications/insearch.pdf, (28 juni 2010).

² T. Engelen, *Demografie van Nederland*, 134.

³ Volkstelling 1947 www.volkstelling.nl (15 juni 2010).

Migranten in Ede tot 1945

Ede heeft in de twintigste eeuw zowel in de Eerste als in de Tweede Wereldoorlog te maken gehad met de komst van een grote groep vluchtelingen/evacuees. Het gemeentebestuur had dus al vóór 1945 de nodige ervaring opgedaan met de komst van grote aantallen nieuwkomers in korte tijd. In de Eerste Wereldoorlog werd Ede aangewezen als een van de gemeenten die zorg moesten dragen voor de huisvesting van Belgische vluchtelingen. In eerste instantie hebben zo'n miljoen Belgen een goed heenkomen gezocht in Nederland. Nadat de relatieve rust in het vaderland was teruggekeerd, besloot het merendeel naar huis terug te gaan. Zo'n 120.000 Belgen bleven in Nederland achter. Degenen die niet zelf voor een opvangadres konden zorgen, werden verspreid over Nederland en in een viertal 'vluchtoorden' opgevangen. Twee daarvan vinden we in Gelderland: in Nunspeet en Ede. De Veluwe bood voldoende ruimte. Ten noordoosten van de plaats Ede verrees op de Ginkelse heide een barakkenkamp, groot genoeg om 5300 Belgen te huisvesten. De vluchtelingen werden in drie categorieën ingedeeld: 'mensen zonder inkomsten', 'asociale' en 'vrouwen van zedeloos gedrag'. Ede kreeg 'de fatsoenlijke behoeftige' toebedeeld, Nunspeet kreeg de 'asociale en de losbandige vrouwen'.⁴ Het kamp bij Ede lag op ruime afstand van het dorp. Het was duidelijk dat de autoriteiten de Belgen niet onnodig met de eigen bevolking in contact wilden brengen. Het kamp was omheind en beschikte over eigen voorzieningen. Naast woonbarakken waren er een kerk, een ziekenhuisje en scholen. Verder waren er een smederij, een schoenmakerij, een naai- en brei-inrichting en een kleermakerij. Op deze manier was het kamp voor een deel zelfvoorzienend, maar was er ook werk voor de bewoners. Dit betekende een enorm voordeel in vergelijking met de kampen waar de Belgische militaire geïnterneerden waren ondergebracht en waar de verveling door het ontbreken van werk tot veel ellende leidde. Het Edese kamp was een modelkamp: het beschikte over centrale stoomverwarming, stromend water en elektrisch licht, in die tijd nog geen algemeen gedeelde luxe. Het kamp werd in januari 1917 opgeheven, de kosten werden door het ministerie als te hoog beschouwd. Het merendeel van de bewoners werd alsnog ondergebracht in Nunspeet. Een deel van de barakken verhuisde mee. Een klein deel van de vluchtelingen bleef achter in de zogenaamde Deense huisjes. Deze demontabele huisjes waren bekostigd door de Deense overheid en door de kampbewoners zelf in elkaar gezet. De 153 huisjes waren naast het kamp gebouwd. De opzet was dat ze na de oorlog dienst zouden doen bij de wederopbouw in België.⁵

In de Tweede Wereldoorlog kreeg Ede opnieuw te maken met ontheemden. In 1942 werd bij Scheveningen en Den Haag gewerkt aan de aanleg van de Atlantikwall. Hiervoor werden 30.000 huizen gesloopt en raakten 140.000 inwoners dakloos. In Ede werden zo'n 1100 evacuees uit Den Haag en omstreken opgevangen.⁶ Aan het einde van de oorlog kwam een grote vluchtelingenstroom op gang eerst vanuit Arnhem. Maar de oorlogshandelingen verdreven uiteindelijk niet alleen mensen uit Arnhem. Ook de bewoners van Oosterbeek, Renkum, Wageningen en Bennekom moesten evacueren, een deel zocht een goed heenkomen in Ede. In de dorpen, op de boerderijen in het buitengebied, overal waar onderdak gevonden kon worden, waren evacuees te vinden. Veel van deze vluchtelingen konden, nadat de vrede was getekend, weer naar huis terugkeren, of vertrokken naar familie of vrienden. De terugkeer van de Hagenaars heeft langer geduurd, een deel besloot om permanent in Ede te blijven wonen.

Repatrianten en Molukkers

Ook na de Tweede Wereldoorlog zou Ede te maken krijgen met de komst van 'vreemdelingen'. De komst, al vlot na de oorlog, van een aantal repatrianten uit Indië, heeft weinig stof doen opwaaien. Vanuit de rijksoverheid werd landelijk 5 procent van de nieuwbouw in de sociale woningbouw gereserveerd voor deze bevolkingsgroep.⁷ De Stichting Pelita realiseerde ook in de plaats Ede in de Indische buurt (Ede-West) een aantal woningen.⁸ Ook in Lunteren werd een aantal woningen toegewezen aan deze bevolkingsgroep. Gezien de schaarste aan woningen in dit dorp verliep deze

⁴ E. de Roodt, 'Schuilen op de Eder hei', in: D. Verhoeven, ed., *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) 87-92.

⁵ www.ede.nl/gemeente/gemeentearchief/kennisbank/2-bevolking/vluchtoord-edel/ (13 januari 2010).

⁶ Huiskes, *Dorp op de Veluwe*, 77.

⁷ J.H. van de Beek, *Kennis, macht en moraal: de productie van wetenschappelijke kennis over de economische effecten van migratie naar Nederland, 1960-2005* (Amsterdam 2010) 157.

⁸ Huiskes, *Dorp op de Veluwe*, 90. De Stichting Pelita werd in 1947 in Den Haag opgericht met als doel de repatrianten te helpen bij hun terugkeer naar Nederland.

toewijzing iets minder gemakkelijk. Maar vanuit het college was geen verzet tegen de komst van deze nieuwe inwoners. Anders verliep het met de komst van de Molukkers in 1951.

De onafhankelijkheid van Indonesië leidde tot de opheffing van het KNIL. Die militairen die niet de overstap naar het Indonesische leger wilden maken, kregen het dienstbevel om zich met hun gezin in te schepen naar Nederland. Het idee was dat het om een tijdelijk verblijf zou gaan. De gezinnen werden ondergebracht in tijdelijke onderkomens, verspreid over Nederland. De tijd leerde dat terugkeer een illusie was geworden. In 1958 nam de regering het besluit om de opvang in tijdelijke kampen te beëindigen en permanente huisvesting te regelen. In de gemeente Ede waren indertijd Molukse gezinnen ondergebracht op kasteel Bruynhorst en in een tweetal naastgelegen barakken in Ederveen.⁹ De opvang en huisvesting waren tot dan toe een zaak van de rijksoverheid. Bruynhorst was in 1942 door de staat aangekocht en werd achtereenvolgens gebruikt als opvangkamp voor Joden en Haagse evacuees en na de oorlog voor Molukse gezinnen. De rijksoverheid had voor de verandering in het beleid, om voor de Molukkers permanente huisvesting te regelen, de gemeenten nodig om voldoende woonruimte voor deze groep beschikbaar te stellen. Voor de beoogde nieuwbouw was bouwgrond en een lokale uitvoerder nodig, de rijksoverheid nam de financiering van aankoop van de grond, de bouw en de exploitatie voor haar rekening.

Op 5 januari 1959 werd burgemeester Oldenhof per brief uitgenodigd voor een gesprek met ir. Kuiper van de Rijksgebouwendienst in Arnhem. Uit deze brief werd duidelijk dat de rijksoverheid in de gemeente Ede 50 tot 100 woningen wilde realiseren. Dit aantal zou buiten het toegewezen woningcontingent vallen. Bij het complex zouden ook schoollokalen moeten worden gebouwd. De kinderen zouden, in verband met de taalproblematiek, op de kleuterschool en in de eerste drie klassen van de lagere school apart les krijgen. Ook zou er een kerkje in de woonwijk moeten komen.¹⁰ Ondanks het feit dat deze extra te bouwen woningen niet mee zouden tellen voor het woningcontingent, was binnen het gemeentelijke apparaat het enthousiasme niet groot. De Directeur Gemeente Werken, Dercksen, verzuchtte dat de gemeente wel zou moeten meewerken, maar van harte was het niet. Hij voorzag in de toekomst problemen wanneer het tijdelijk verblijf zou overgaan in een permanent verblijf. Er was nog steeds voor de eigen bevolking een groot tekort aan vooral eengezinswoningen. Dercksen zag alleen mogelijkheden wanneer er voor de Molukse gezinnen een flat in het dorp Ede gebouwd mocht worden.¹¹ Dit voorstel getuigt van weinig empathie. Het college liet aan de rijksoverheid weten dat de gemeente '*niet afwijzend*' stond en op zoek zou gaan naar bouwgrond in Lunteren of anders in Bennekom. De Commissaris Ambonezenzorg liet weten dat, gezien de wens van de Molukse gemeenschap om bij elkaar te wonen, de bouw van een wijkje mogelijk moest zijn.¹² Maar in Ede was weinig animo om voor deze groep te bouwen. Het bleef twee jaar stil voordat de zoektocht naar een geschikte locatie werd gestart.

Uiteindelijk wees de gemeente een bouwperceel in Lunteren aan. En pas in 1962 viel het besluit om te bouwen. Van harte ging het niet, maar, zo stelde wethouder Wiegeraadt, de Ambonezen moesten tenslotte ergens wonen in Nederland. Wethouder Roseboom (PvdA) vroeg de raad met het voorstel in te stemmen, want 'Het gemeentebestuur van Ede heeft de boot zoveel mogelijk afgehouden, maar op zeker moment kon dat niet meer. Men moet dus nu de hand maar over het hart strijken en deze mensen opnemen'.¹³ Ruimte voor discussie in de raad was er niet, want na afloop van de raadsvergadering stond een afscheidsreceptie van burgemeester Oldenhof gepland. Uitstel van het besluit was ook niet mogelijk, er kon niet langer worden gewacht met een reactie op het bod van de aannemer voor het hele bouwplan.

Twee jaar later drongen de Molukse gezinnen in een brief er bij burgemeester Platteel op aan om de al zo lang aangekondigde verhuizing naar de nieuwe wijk nog voor de winter mogelijk te maken. Wellicht hadden de Molukkers van de oud-gouverneur van Nieuw-Guinea meer verwacht, maar pas in mei 1965 konden de eerste woningen betrokken worden. De Molukse gemeenschap kon echter niet over alle 59 woningen die gebouwd waren, beschikken. Het college had in 1962 bij de rijksoverheid bedongen dat de helft van deze woningen, ook al werden ze volledig gefinancierd door

⁹ Zie voor dit onderwerp GAE, S Archief Gemeentebestuur 1948-1986, TA 2175 Woningbouw. 'Ede' bouw 59 woningen voor Ambonezen te Lunteren.

¹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 2175, "Ede" bouw 59 woningen voor Ambonezen te Lunteren. Notities bespreking 5 januari 1959 van Oldenhof met Kuiper, en brief dd 7 januari 1959 van de Rijksgebouwendienst, directie Gelderland en Overijssel aan College.

¹¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 2175, "Ede" bouw 59 woningen voor Ambonezen te Lunteren. Brief Dercksen aan het college, dd. 4 februari 1959.

¹² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 2175, "Ede" bouw 59 woningen voor Ambonezen te Lunteren. Verslag overleg college met Commissaris Ambonezenzorg, dd. 16 februari 1959.

¹³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14837, gemeenteraadsnotulen 18 juni 1962.

het rijk, toegewezen mocht worden aan andere woningzoekenden in de gemeente. In ruil voor deze toezegging was afgesproken dat de gemeente binnen vijf jaar zou zorgen dat alsnog een gelijk aantal woningen elders in de gemeente beschikbaar zouden komen voor de Molukse gemeenschap. Zo zou het woonoord toch in de loop van de tijd geleidelijk ontruimd kunnen worden. Met deze afspraak kwam het Commissariaat tegemoet aan de voorkeur van de gemeente voor spreiding van de Molukse bevolking over de gemeente. Het college wilde niet de hele groep in Lunteren huisvesten, omdat een deel van de Lunterse bevolking hiertegen bezwaar had gemaakt. In Lunteren waren aan het begin van de jaren vijftig huizen toegewezen aan repatrianten. Gezien het tekort aan woningen voor de 'eigen' bewoners, viel de toewijzing van een deel van de geplande nieuwbouw aan de Molukse gezinnen niet overal even goed. Het Commissariaat zou twee jaar later de nodige moeite moeten doen om te bereiken dat het gemeentebestuur haar belofte, om elders in de gemeente de zogenaamde 'claimwoningen' beschikbaar te stellen, gestand zou doen. Zelfs het aanbod van het Commissariaat aan het gemeentebestuur om twintig extra woningen te mogen bouwen voor de nog te plaatsen Molukse gezinnen in Lunteren, werd door Roseboom ontraden.¹⁴ Zo'n besluit zou ten koste gaan van de weinige bouwgrond die in Lunteren beschikbaar was. Maar datzelfde college had in 1962 gekozen voor huisvesting van de Molukkers in Lunteren, en niet in Ede. Dat laatste zou wel logisch zijn geweest, omdat zo'n dertigtal Molukkers bij de AKU werk had gevonden. De gemeenschap werd lang aan haar eigen lot overgelaten. Pas in 1976 zou vanuit de gemeente welzijnswerk voor deze groep worden opgezet.

De komst van de gastarbeiders

Rond 1960 kwamen de eerste gastarbeiders naar Ede.¹⁵ De belangrijkste werkgever was de AKU. Deze onderneming ondervond steeds meer problemen bij het vinden van voldoende ongeschoold personeel voor de ploegendienst. Bij de hoofdvesting in Arnhem waren in 1956 al 30 Italianen werkzaam. In 1961 werden voor de Edese vestiging 300 Italianen geworven.¹⁶ In 1963 werd voor dit filiaal ook in het Spaanse Galicië gerekruteerd. Als wervende instantie was de AKU wettelijk verplicht om voor voedsel en onderdak te zorgen. Voor de Spanjaarden werd op het fabrieksterrein in Ede tijdelijke woonruimte ingericht, Nuestra Casa. De Hollandse pot die geserveerd werd, viel minder in de smaak. Vanuit de opgezette contactcommissie, die hulp bood bij voorkomende problemen, kwam het verzoek een Spaanse kok aan te trekken. Vanuit het bedrijf werd ook de nodige aandacht besteed aan recreatieve voorzieningen en de AKU verzorgde verplichte taallessen. Pater Ditters verzorgde in Ede, evenals op andere plaatsen in de provincie, pastorale zorg aan rooms-katholieke Spaanse gastarbeiders.¹⁷ Na enige jaren volgden eerst vooral Marokkaanse gastarbeiders. Vanaf het begin van de jaren zeventig kwam de stroom van Turkse gastarbeiders goed op gang.

De *Edese Courant* besteedde in april 1964 aandacht aan de nieuwkomers.¹⁸ Het was wel even wennen geweest volgens de verslaggever. 'Want laten we eerlijk zijn: Een zuiderling, of het nu een Italiaan of een Spanjaard betreft, verschilt sterk in volksaard, levensgewoonten en opvattingen met de Nederlanders'. De Italianen bleken wel in de smaak te vallen: zo'n elf Italianen waren ondertussen met een 'Hollands meisje' getrouwd. En de Spanjaarden? We lezen: 'gelukkig bezitten zij wel de befaamde grandeur en het levenskunstenaarschap, waarom men de Spanjaard zo zeer bewondert'. De gastarbeiders werden als spaarzame harde werkers getypeerd. De bedrijfsdirecteur Tesselhof van de AKU liet in het krantenartikel weten zeer ingenomen te zijn met de komst van deze werknemers. In 1966 was in de *Edese Courant* te lezen dat de criminaliteit onder de buitenlandse werknemers in Nederland zelfs lager was dan onder de eigen bevolking. Tien procent van de

¹⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 2175 Woningbouw. 'Ede' bouw 59 woningen voor Ambonezen te Lunteren.

¹⁵ In dit hoofdstuk zal ik vooral de term gastarbeiders gebruiken, voor die buitenlandse werknemers die vanuit de mediterrane gebieden vanaf eind jaren vijftig van de vorige eeuw naar Nederland kwamen en vooral als ongeschoolde arbeiders aan het werk gingen. In de loop van de tijd zijn er ook andere termen in het beleid geïntroduceerd, zoals etnische minderheden en buitenlandse werknemers. De term etnische minderheden is veel breder, en zal om die reden ook niet gebruikt worden voor deze groep. Na het op gang komen van de gezinshereniging voldeed de term gastarbeiders niet meer. Maar voor dit onderzoek op lokaal niveau is de term etnische minderheden en buitenlandse werknemers ook minder geschikt, omdat voor onderzoek in Ede deze termen meer groepen omvatten dan hier relevant is.

¹⁶ www.enka-edo.com/elsegootjes.htm (3 juli 2010).

¹⁷ GAE, EC, 10 april 1964. Artikel 'Tevreden Spanjaarden in Edes Nuestra casa'. Beuker, *Tachtig jaar*, 85-88.

¹⁸ GAE, EC, 10 april 1964. Artikel 'Tevreden Spanjaarden in Edes Nuestra casa'.

gastarbeiders was slecht gehuisvest, ook in Ede waren huisjesmelkers die van de woningnood te profiteren.

In 1969 woonden in de 71 pensions in de gemeente Ede 468 gastarbeiders. Nuestra Casa in Ede was met haar 224 bewoners veruit de grootste. Pension Zonnebloem in Bennekom stond met 33 bewoners op de tweede plaats. Veel buitenlandse arbeiders woonden liever in een pension dan op kamers. Samenleven met landgenoten bood meer gezelligheid en de mogelijkheid om 'hun eigen potje te koken op hun eigen manier en met uit hun land afkomstige grondstoffen'.¹⁹ Twee derde van de gastarbeiders die in Ede woonde, was niet in Ede werkzaam, maar in de omliggende gemeenten Wageningen, Veenendaal en Barneveld. Van de 208 die wel in de gemeente Ede werkten, waren 148 in dienst van de AKU in de plaats Ede. De aanwezigheid van een groot contingent gastarbeiders bij de AKU zou heel goed een reden kunnen zijn geweest voor andere gastarbeiders om in Ede te gaan wonen.

Ontvangst in den vreemde.

In Nederland ontstonden rond 1960 de eerste particuliere initiatieven voor opvang van de gastarbeiders. Vooral katholieke kerken en parochies kwamen in actie, wat niet verwonderlijk was gezien de religieuze achtergrond van de eerste gastarbeiders. Zo ontstond bij de Hoogovens in IJmuiden de Stichting Pelegrinus, die hulp en steun bood aan de Italiaanse en Spaanse werknemers. In Ede was pater Ditters actief. Op meerdere plekken in Nederland, waar veel gastarbeiders werkten en woonden, vonden particulieren, kerken en personeelsfunctionarissen elkaar in hun streven om wat meer aan opvang en vrijetijdsbesteding te bieden. Uit deze contacten ontstonden de diverse Stichtingen voor Buitenlandse Werknemers. Het ministerie van Maatschappelijk Werk besloot in 1964, met terugwerkende kracht tot 1 januari 1963, 40 procent van de apparaatskosten van deze Stichtingen te subsidiëren.²⁰ Minister Klompé stelde zich op het standpunt dat, gezien het tijdelijke karakter van deze migratie, het beleid gericht moest zijn op het behoud van de eigen levensvormen. 'Juist voor de buitenlandse werknemer die voor tijdelijk hun milieu gaan verlaten, dreigt het gevaar van verval van zedelijke normen en verlies van houvast door het gemis van steun van de eigen omgeving. Zowel voor henzelf als voor de Nederlandse samenleving en later bij terugkeer ook voor hun oude gemeenschap, is het van groot belang dat zij zich daarom met hun eigenheden kunnen handhaven in het nieuwe land'.²¹ Langzaam bouwde het ministerie haar beleid uit en in 1969 wees de Commissie voor Contact en Overleg inzake Bijstand en Maatschappelijk Werk de gemeentebesturen er op dat de 'verhoogde aandacht voor het welzijn van een ieder' er toe geleid had dat ook aandacht besteed diende te worden aan diegenen 'die door hun geaardheid, of door hun cultuur, moeilijkheden ondervinden bij het zich inpassen in de Nederlandse verhoudingen en structuren'.²² Volgens het ministerie was de plaatselijke samenleving de eerst aangewezen om voor opvang en begeleiding zorg te dragen. Deze opdracht was de aanleiding voor het gemeentebestuur van Ede om zich te bezinnen op mogelijke beleidsinitiatieven gericht op de buitenlandse werknemers in zijn gemeente. Het betekende dat het gemeentebestuur pas tot actie overging nadat het hier door een ministeriële richtlijn toe werd aangezet. Het betekende ook dat in het geval van Ede, de gemeente beleid zou moeten gaan opzetten voor inwoners waarvan de helft werkzaam was in de buurgemeenten.²³

Het college besloot om een inventarisatie te laten maken van het landelijk beleid, de lokale woon- en werksituatie van de buitenlandse werknemers en de aanwezige lokale voorzieningen. De directeur van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken, E. Plomp, ging aan de slag.²⁴ Als eerste informeerde Plomp naar de gang van zaken in verwante gemeenten. Uit het contact met Apeldoorn kwam naar voren dat het gemeentebestuur actief was betrokken bij het bieden van hulp en

¹⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3095, gegevens zijn afkomstig uit de brief van commissaris van politie Hoppel aan burgemeester Slot, dd 19 december 1969.

²⁰ Tinnemans, *Een gouden armband*, 88. Onder apparaatskosten werden de kosten gerekend als administratiekosten, telefoon en drukwerk.

²¹ Geciteerd in Tinnemans, *Een gouden armband*, 47.

²² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3905, Etnische groeperingen, *Nota met betrekking tot de in deze gemeente woonachtige werknemers*.

²³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3905, Etnische groeperingen, *Nota met betrekking tot de in deze gemeente woonachtige werknemers*.

²⁴ Het verzoek van het college leidde tot de *Nota met betrekking tot de in deze gemeente woonachtige werknemers*. De gegevens uit deze en de volgende alinea zijn op deze nota gebaseerd. GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3905.

ondersteuning. Sinds 1966 was een Commissie buitenlandse werknemers actief, onder voorzitterschap van de wethouder van Sociale Zaken. De commissie hield wekelijks spreekuur, waarbij een Turkse werknemer als tolk aanwezig was. Er bleek door de gastarbeiders vooral hulp gevraagd te worden bij arbeidsrechtelijke problemen. Deze problemen waren vaak het gevolg van taalbarrières. Plomp hoorde dat de gemeente Apeldoorn vanaf april 1970 deel zou gaan nemen aan de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland (SBBW). Dit bood niet alleen het voordeel dat gebruik gemaakt kon worden van de daar beschikbare kennis, maar deelname bood ook financiële voordelen. Alle SBBW's in Nederland werden vanaf 1969 voor 70 procent gesubsidieerd door CRM. De resterende 30 procent werd in het geval van de SBBW Gelderland voor ieder de helft gedragen door de betrokken gemeentes en het bedrijfsleven.

Uit het contact met Apeldoorn bleek dat vooral onder de gastarbeiders behoefte was aan een recreatieruimte voor activiteiten in het weekeinde. Uit Zeist kreeg Plomp de informatie dat onder leiding van de plaatselijke Oecumenische Raad van Kerken hulp geboden werd aan 350 Marokkanen en een kleiner aantal Turken en Spanjaarden. Wekelijks werd een recreatieve avond in het Militair Tehuis georganiseerd. Die ene avond voldeed, er was weinig behoefte aan een extra avond. Op basis van deze laatste informatie concludeerde Plomp dat in Ede ook weinig animo zou zijn voor activiteiten. Hierbij ging hij voorbij aan het feit dat in Ede nog helemaal geen activiteiten werden aangeboden. Toch was zijn aanbeveling aan het college om een commissie buitenlandse werknemers op te richten met de volgende taken: toezicht houden op de huisvesting en onderzoeken of er behoefte was aan sociale en culturele activiteiten. Hij adviseerde B en W ook om een overlegorgaan tussen de gemeente en het Gemeentelijk Arbeidsbureau (GAB), het bedrijfsleven, de politie en de Stichting Evangelie en Industrie op te zetten.²⁵

Het college maakte niet veel haast om plannen te ontwikkelen. Tien maanden later volgde overleg tussen wethouder Hoolboom en de SBBW Gelderland. De gemeente bleek te laat te zijn. W.J.G. Ter Maat en Polderman van de SBBW lieten weten dat zij wegens een overvolle agenda het opbouwwerk in Ede niet ter hand konden nemen. Het advies was om een eigen Italiaans of Spaans sprekende maatschappelijk werker aan te stellen, eventueel aangevuld met een aantal part-time tolken. Expliciet adviseerde Ter Maat om iemand aan te nemen die de Sociale Academie had gevolgd. De SBBW was wel bereid de gemeente van de nodige informatie te voorzien, een belofte die de stichting ook nakwam.²⁶

Ondanks deze adviezen werden in Ede geen concrete maatregelen genomen, maar werd wel een tweede inventarisatieronde opgezet. Deze was gericht op het achterhalen van mogelijke problemen en oplossingen. Zo werd onder meer naar de bevindingen van de commissaris van politie, J. Hoppel, gevraagd. Volgens hem waren er geen problemen met de gastarbeiders. Hij maakte daarbij de opmerking dat ook niet gepoogd moest worden hen 'in ons gareel te laten lopen'. Graag zag Hoppel wat meer inzet vanuit het kerkelijk leven, een gemeentelijke commissie leek hem niet nodig; voor andere buitenlandse groeperingen, zoals de Chinezen, werd ook niets geboden.²⁷ Dat was een wat scheve vergelijking. Uit de politieoverzichten waarin het aantal vreemdelingen bijgehouden werd, bleek dat in 1970 twaalf Chinezen in Ede woonden tegenover 704 mensen uit de typische gastarbeider landen.²⁸ De hoofdinspecteur van politie, G.J. de Vries schatte tijdens het overleg van april 1970 het totale aantal gastarbeiders inclusief vrouwen en kinderen op anderhalf duizend personen, Plomp had in 1969 het aantal van 458 genoemd.²⁹ Er zit nogal wat discrepantie tussen deze gegevens.

²⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 293. In 1960 werd in Ede een afdeling van de Stichting 'Evangelie en Industrie' opgericht. In Ede waren in deze Stichting de Nederlands Hervormde Gemeente, de Nederlands Hervormde 'Thaborgemeente', de Gereformeerde Kerk, de Evangelisch Lutherse Gemeente en de Nederlandse Protestanten Bond Stichting 'Neder Veluwe' verenigd. Doelstelling was om de werknemer bij te staan bij de veranderingen die binnen de maatschappij optraden, en vooral bij de gevolgen van de industriële ontwikkelingen. In heel Nederland waren soortgelijke stichtingen onder dezelfde naam actief.

²⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3095, verslag overleg gemeente en SBBW dd 11 maart 1970, en brief SBBW aan B en W, dd 16 maart 1970.

²⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3095, overleg wethouder Hoolboom, commissaris van politie J. Hoppel, hoofdinspecteur van politie G.J. de Vries, directeur Sociale Zaken, E. Plomp en Evers, ambtenaar van de 3e afdeling (Algemene Zaken en Kabinet, rapporteur).

²⁸ GAE, Archief Sociografische Bureau, doos 158, 1977/4 Minoriteiten in Ede. *Nota Minoriteiten in Ede. Sociologische kanttekeningen bij een aantal groepen in de Edese samenleving*. Zie tabel II aldaar. Opgeteld zijn de Grieken (1), Italianen (124), Joegoslaven (1), Spanjaarden (420), Marokkanen (138) en Turken (20).

²⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3095 Etnische groeperingen, Nota met betrekking tot de in deze gemeente woonachtige buitenlandse werknemers.

In de lijn van het advies van Plomp besloot B en W te informeren bij het Edes Bedrijfs Contact, de betrokken werkgevers, de industriepredikant en pastoor Ditters of er behoefte was aan een gemeentelijke commissie.³⁰ Het Edes Bedrijfscontact liet weten dat haar leden geen behoefte hadden aan het opzetten van gemeenschappelijke voorzieningen. Deze reactie is niet zo verwonderlijk omdat zo'n 60 procent van de arbeiders niet bij Edese bedrijven werkzaam was, maar in een van de buurgemeenten werkte. Van het resterende deel was het merendeel in dienst van de AKU. Wel doken in de gesprekken met de ondernemers 'puzzles' op die om oplossingen vroegen. Het bleek een eufemisme voor strubbelingen die vooral voorkwamen bij de kleinere bedrijven in de relatie met hun buitenlandse werknemers. Vooral de Barneveldse kippenslachterijen, waar de arbeidsomstandigheden niet om naar huis te schrijven waren, hadden moeite arbeiders aan te trekken en tevreden te houden.³¹ De overige bedrijven betaalden beter en besteedden meer aandacht aan hun buitenlandse werknemers. De grootste werkgever van buitenlandse werknemers, de AKU, was via de Arnhemse hoofdvesting verbonden met de Gelderse SBBW en had in die zin haar zaken al geregeld.

Wethouder Roseboom, verantwoordelijk voor volkshuisvesting, constateerde dat het vooral de 'loslopende' buitenlandse werknemers waren die problemen konden opleveren. De wethouder doelde op de buitenlandse werknemers die op eigen gelegenheid naar Nederland waren gekomen of na een jaar van baan waren gewisseld. Deze mensen konden geen aanspraak (meer) maken op de werkgeversregeling voor kost en onderdak. De wethouder wilde graag weten of de gastarbeiders als 'blijvertjes' gezien moesten worden. Volgens de vertegenwoordiger van de AKU ging dit in het algemeen wel op voor de Italianen. Uit dit overleg met de ondernemers kwam verder naar voren dat in de buurgemeente Veenendaal door de fabrikantenkring een SBBW opgericht was. Deze viel onder de supervisie van de SBBW Midden Nederland. B en W van Ede waren echter van mening dat zij niet verantwoordelijk waren voor eventuele huisvestingsproblematiek. Roseboom vond 'dat men voorzichtig (moest) zijn met het organiseren van bovenaf'. Het initiatief moest niet van de gemeente uitgaan.³² Dit bleek ook uit de reactie op vragen van het raadslid J. Klok (Gemeente Belangen) over de huisvesting van buitenlandse werknemers, in juni van datzelfde jaar. Opnieuw legde het college de verantwoordelijkheid bij de werkgevers.³³ Een reactie die niet spoorde met de feiten. Werkgevers waren alleen verplicht voor huisvesting te zorgen voor de door hen geworven buitenlandse werknemers.

Kerkelijk initiatief zorgt voor lokale afdeling van de SBBW.

Ook binnen de Edese kerken werd nagedacht over de vraag of voor deze groep buitenlandse werknemers activiteiten georganiseerd zouden moeten worden. De Stichting Evangelie en Industrie, waarin verschillende protestantse kerken verenigd waren, had in 1968 het onderwerp al eens ter sprake gebracht, maar dit had niet tot initiatieven geleid.³⁴ In april 1970 benaderde de Werkgroep Discriminatie van jonge belijdende leden van de Gereformeerde Kerk het college met de vraag, of de gastarbeiders in de gemeente te maken hadden met discriminatie. De werkgroep, onder leiding van dominee Banga, wilde graag in overleg gaan met de gemeente over de vraag of de werkgroep iets kon betekenen. In het gesprek met wethouder R. Bos (ARP) liet deze weten dat het gemeentebestuur al het nodige had gedaan en dat er nog overlegd zou worden met het bedrijfsleven en de industriepredikant. Mocht er een taak liggen voor de kerk, dan zou dit wellicht opgepakt kunnen worden door de Stichting Evangelie en Industrie. Discriminatie kwam volgens het college niet voor.³⁵ Ondanks de weinig bemoedigende houding van het college werd uit de Werkgroep een Interkerkelijke Werkgroep opgericht die contact opnam met Spaanse en Italiaanse werknemers. Er bleek wel degelijk animo te zijn voor recreatieve activiteiten. Er werd ook contact opgenomen met Ter Maat en met

³⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3095 verslag overleg dd 18 juni 1970.

³¹ Ondanks dat Barneveld niet tot de gemeente Ede behoort, kwam in de gesprekken deze problematiek toch op tafel. Dit kan verklaard worden doordat veel van de werknemers in deze sector in de gemeente Ede woonden.

³² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3095 verslag overleg dd 18 juni 1970 en diverse brieven en verslagen van de gemeente met bedrijfsleven.

³³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3095 antwoord B en W 22 juni 1971 op vraag raadslid Klok over huisvesting buitenlandse werknemers.

³⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 293.

³⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3905, in deze map zit o.a. de brief werkgroep discriminatie aan het college dd 22 april 1970, als ook het verslag gesprek ds. Bangma met wethouder R. Bos, dd 10 juni 1970.

gelijkgestemden in Veenendaal en Barneveld. Het plan was om een regionale samenwerking op te zetten in de vorm van een lokale afdeling van de SBBW. De West-Veluwe lag wat dat betrof nog braak.

In januari 1971 vroeg de Interkerkelijke Werkgroep opnieuw een gesprek aan met het college. Ditmaal nam wethouder Roseboom (Lijst Roseboom) de honneurs waar. Naast H. Wessel en J.L. Kloosterhuis, leden van de werkgroep, was ook P. Olde Rikkert, namens het Bureau Gelderland van het ministerie van CRM, aanwezig. Volgens de wethouder had het college zich breed geïnformeerd en was samen met het Edese bedrijfsleven tot de conclusie gekomen dat er geen behoefte was aan dit type activiteiten. De werkgroep was het hier niet mee eens en verwees naar de door haar gevoerde gesprekken met de buitenlandse werknemers en met Ter Maat van de SBBW. Ook had de werkgroep contact gehad met de landelijke overkoepelende SBBW over zaken als het houden van een spreekuur, het vertonen van films en het inrichten van een ruimte voor religieuze feesten. Olde Rikkert benadrukte het belang van opvang en aanbod aan vrijetijdsbesteding. Hierbij zou een onderscheid gemaakt moeten worden tussen degenen die kort, en degenen die langer in Nederland zouden blijven. Volgens hem schoot ook de voorlichting aan de Edese bevolking tekort. Roseboom bleef er bij dat hier geen taak voor het gemeentebestuur lag maar liet weten, conform het advies van zijn ambtenaren, dat het college bereid was het kerkelijke initiatief te steunen.³⁶ De werkgroep wilde voorzichtig opstarten om proefondervindelijk te ervaren hoe groot de belangstelling was. Als eerste activiteit werd een filmavond gepland, waarvoor van de gemeente om een bijdrage van enkele honderden guldens werd gevraagd. De wethouder wenste hier, zonder dat een begroting werd overlegd, niet op in te gaan en nam, weer in het verlengde van het ambtelijk advies, een afwachtende houding aan.³⁷ De gemeente zou in de toekomst strikt vasthouden aan het standpunt dat zonder een begroting geen subsidie werd verstrekt.

In 1971 ontstond een conflict tussen de AKU-directie en de Spaanse werknemers. Onderzoek heeft aangetoond dat dit arbeidsconflict het resultaat was van agitatie van Franco-aanhangers, bewust aangestuurd door het Franco-regime.³⁸ Ede kreeg al vroeg te maken met politieke inmenging in de migrantensamenleving vanuit het thuisland, maar het college hield zich duidelijk afzijdig.³⁹ Ook Veenendaal kreeg te maken met pogingen van de Spaanse autoriteiten om grip te houden op hun landgenoten, maar ging daar anders mee om. In 1971 ontstond in de gemeenteraad in Veenendaal discussie over de weigering van de PvdA om in te stemmen met een subsidieaanvraag voor het opknappen van de Spaanse Casa in Veenendaal. De PvdA weigerde akkoord te gaan, omdat de Spaanse autoriteiten de, via de Spaanse ambassade geleverde, kranten en tijdschriften censureerden. De gemeenteraad wilde zich liever niet branden aan deze kwestie, maar besloot uiteindelijk toch f. 500,- ter beschikken te stellen voor de aanschaf van die tijdschriften die onder de censuur vielen. Tinnemans laat zien dat het niet alleen de Spaanse gastarbeiders waren die in Nederland te maken kregen met de lange arm van hun overheid of van radicale groeperingen vanuit het thuisland. Hetzelfde overkwam ook Griekse, Turkse en Marokkaanse gastarbeiders.⁴⁰ We zullen zien dat het gemeentebestuur in Ede lange tijd geen aandacht aan deze ontwikkelingen heeft willen besteden.

De SBBW van start

Zoals we in de vorige paragraaf zagen, werden vanaf eind jaren zestig ook binnen de protestantse kerken in Ede initiatieven ontplooid om de gastarbeiders meer een thuis te bieden. Vanaf 1972 was een Interkerkelijke Werkgroep actief die aangesloten was bij de SBBW Gelderland. Zo had de SBBW, ondanks haar drukke werkzaamheden toch een vertegenwoordiging in Ede gekregen. De werkgroep strekte haar werkzaamheden uit tot Ede, Wageningen en Barneveld. Voor Ede hadden drie Edenaren zitting in de werkgroep: de industriepredikant ds. J. van Drenth, en verder J.L. Kloosterhuis en dr. ir. T.

³⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3095, achterzijde 'Nader advies' notitie van de 3^e afdeling (Algemene Zaken en Kabinet) aan B en W, januari 1970.

³⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3905, verslag overleg Roseboom met Wessel, Kloosterhuis, Olde Rikkert en de gemeenteambtenaar Evers, dd 26 januari 1971. GAE, STA 3095, advies 3^e afdeling (Algemene Zaken en Kabinet) aan B en W, akkoord B en W, dd 9 februari 1971.

³⁸ Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?* 31. Beuker, *Tachtig jaar*, 85-88. Veel van deze organisaties werden wat later actief in Nederland. Zie hiervoor in hoofdstuk 2 de paragraaf over de gastarbeiders.

³⁹ Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?* 31. Beuker, *Tachtig jaar*, 85-88.

⁴⁰ Tinnemans, *Een gouden armband*, 138-151.

Limonard.⁴¹ Limonard, lid van de PPR, zou in 1974 lid van de gemeenteraad van Ede worden. Limonard was voor Ede ook lid van het bestuur van de SBBW Gelderland. De relatie met het gemeentebestuur verliep niet soepel.⁴² Zo toonde de gemeente zich niet erg behulpzaam bij het zoeken naar een geschikte kantoorlocatie. De aangeboden panden bleken steeds maar tijdelijk een oplossing te bieden, waardoor er herhaaldelijk moest worden verhuisd. Vaak werd op een verzoek om een ander huurpand door het gemeentebestuur niet gereageerd. Pas in 1977 kon na veel geharrewar, waarbij de SBBW in het overleg met het gemeentebestuur zelfs het nauw bij het beleid betrokken ministerie van CRM inzette, voor een langere periode een geschikt huurpand aan de Grotestraat in Ede betrokken worden.

Al in het jaarverslag van de SBBW Gelderland over 1972 valt te lezen dat de SBBW de aanwezigheid van buitenlandse werknemers toen al niet meer als een tijdelijk verschijnsel beschouwde. De Stichting karakteriseerde het verschijnsel arbeidsmigratie niet als een hedendaags, maar als een eeuwenoud verschijnsel. Haar verwachting was dat door de slechte economische situatie in het land van herkomst, de komst van nieuwe arbeidskrachten niet zou afnemen. In het begin van de jaren zeventig werd hun komst door delen van het Nederlandse bedrijfsleven ook nog steeds gestimuleerd. De geringe mogelijkheden om met het hier verdiende geld in het thuisland een bestaan op te bouwen, deed de gezinshereniging op gang komen. De SBBW ging er van uit dat de welvaart in deze gezinnen wel zou toenemen, maar dat door de cultuurverschillen tussen met name de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders enerzijds en de Nederlanders anderzijds, in de toekomst wel problemen zouden ontstaan.⁴³

In de literatuur wordt er herhaaldelijk op gewezen dat de SBBW's door de geboden hulpverlening de algemeen maatschappelijke instellingen de kans hebben ontnomen zich in de hulpverlening aan buitenlandse gastarbeiders en hun gezinnen te bekwamen. Onderzoek naar de lokale situatie toont aan dat dit wat genuanceerder ligt. Al in 1974 stelde de SBBW Gelderland zich op het standpunt dat maatschappelijke hulpverlening geboden zou moeten worden door de algemene instellingen voor maatschappelijke zorg. Dit standpunt lag in het verlengde van wat het ministerie van CRM voorstond. Een verzoek van de SBBW aan CRM in 1975 om extra financiële middelen om zo te kunnen voldoen aan de sterk stijgende vraag naar individuele hulp, werd om deze reden ook niet meer gehonoreerd. CRM koos voor overheveling van de taken naar de algemeen maatschappelijke instellingen, maar kwam niet aan de eis van deze maatschappelijke instellingen om hiervoor extra mankracht ter beschikking te stellen, tegemoet.⁴⁴

Vanaf het begin was het streven van de SBBW Gelderland om in Ede geen eigen centrum voor buitenlandse werknemers te stichten, maar de taken onder te brengen bij de bestaande maatschappelijke instellingen en het buurt- en clubhuiswezen. Voor de activiteiten werd gebruikgemaakt van de buurthuizen Het Westhoffhuis in Lunteren, de Meerpaal en later De Brink in Ede.⁴⁵ De samenwerking met de buurthuizen in Ede verliep niet zonder strubbelingen. Gebruik van het buurthuis in de weekenden stuitte op bezwaren, waarbij het verschil in religieuze achtergrond een rol speelde. Bij de algemeen maatschappelijke instellingen ontbrak ook de nodige (talen-)kennis waardoor de Stichting zich wel gedwongen voelde taken op zich te nemen.⁴⁶ De Stichting bood een wekelijks spreekuur voor de Spanjaarden, de Marokkanen en de Turken. Hiervoor had men medewerkers in dienst afkomstig uit hetzelfde taal/cultuurgebied. Hoofd van de Edese SBBW afdeling was de Italiaan D. Secchi. Voor de Spanjaarden en Marokkanen werd voor elk afzonderlijk een keer in de week een recreatieve zondagmiddag aangeboden, voor de Turkse arbeiders een keer in de maand een filmavond plus andere activiteiten.

⁴¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 3068, GA, SBBW, archiefblok 3068, inv.nr. 10, jaarverslag 1971.

⁴² GA, archiefblok 3068, SBBW, inv. nr. 1, notulen Algemene bestuursvergadering SBBW, regio Gelderland, notulen 11 september 1974, 28 mei 1975, 22 september 1976, 24 november 1976, 9 februari 1977, 11 mei 1977. Het pand aan de Grotestraat was al eerder door het gemeentebestuur naar voren geschoven. Het gemeentebestuur wilde dit pand eerst renoveren. Deze renovatie zou daarna verdisconteerd worden in de huurprijs, waardoor deze ver boven het door CRM toegestane budget viel. Vanaf 1975 bekostigde CRM voor 100% de SBBW's, maar stelde wel limieten op. Zie ook GAE, STA 19868.

⁴³ GA, archiefblok 3068, SBBW, inv. Nr. 10, jaarverslag 1972.

⁴⁴ GA, archiefblok 3068, SBBW, inv. Nr. 10, Jaarverslag 1975.

⁴⁵ GA, archiefblok 3068, SBBW, inv. Nr. 10, jaarverslag 1972, 1975, 1978-1979, en inv. Nr. 1, notulen Algemene bestuursvergadering, SBBW regio Gelderland, dd 11 september 1974. GAE, STA 19868, ambtelijk advies van de 7e afdeling aan het college als reactie op de brief. dd 12 september 1975 van de afd. Ede SBBW.

⁴⁶ GA, archiefblok 3068, SBBW, inv. nr. 10, jaarverslag 1977.

De gastarbeiders hadden vooral behoefte aan recreatieve activiteiten, maar de SBBW stond op het standpunt dat de aandacht besteed zou moeten worden aan vorming (taallessen) en groepsvorming (actieve belangenbehartiging). Deze zaken werden door de gastarbeiders als minder belangrijk beschouwd. In de ogen van de SBBW waren ze zeker relevant, vooral toen vanaf de jaren zeventig de kans op werkloosheid toenam. De SBBW hanteerde in haar beleid het uitgangspunt dat de eigen culturele identiteit van groot belang was om te voorkomen dat de migranten onzeker zouden worden over hun positie in de Nederlandse samenleving. De SBBW Gelderland volgde hiermee de lijn die al in 1964 door minister Klompé was uitgezet en die ook door de andere SBBW's actief werd uitgedragen. In de gemeente Ede werden niet alleen recreatieve activiteiten aangeboden, maar ook cursussen en Nederlandse les: voor mannen en voor vrouwen. De Stichting ondersteunde initiatieven vanuit de migrantengemeenschap om eigen commissies op te richten. Het bevorderen van zelforganisaties als middel tot zelfredzaamheid was een van de belangrijkste doelstellingen. Beheersing van de Nederlandse taal en professionalisering van deze organisaties waren daarvoor essentiële voorwaarden.

De gezinshereniging die in de loop van de jaren zeventig op gang kwam, zorgde voor nieuwe problemen. Door het ontbreken van familie verkeerden de vrouwen in Nederland in een sociaal isolement. De kinderen gingen na enige tijd meer hun eigen weg en de vrouwen waren vaak gedwongen om werk te zoeken om zo hun bijdrage te leveren aan de gewenste terugkeer. De cultuurverschillen zorgden voor problemen bij de medische zorgverlening. In de gevallen dat de buitenlandse arbeiders nog gebruik maakten van huisvesting van de werkgever, betekende dit dat deze afhankelijkheidspositie ook lastig was op het moment dat een gezinswoning nodig was. De gezinshereniging had tot gevolg dat de rol van de religie belangrijker werd. De SBBW besteedde om die reden aandacht aan de problematiek rondom de godsdienstbeleving (ritueel slachten, Ramadan houden) en, met het oog op terugkeer naar het thuisland, aan de vraag voor onderwijs voor de kinderen in de eigen taal.

Het kunnen beschikken over een eigen gebedsruimte werd met de gezinshereniging actueel. Voor de ouders was het kunnen bieden van een islamitische opvoeding van groot belang. Ook onder de volwassenen ontstond gaandeweg meer behoefte aan het hebben van een gezamenlijke religieuze ruimte voor het vrijdaggebed en voor religieuze feesten. De eerste jaren was de behoefte minder groot, religie werd meer als een persoonlijke beleving ervaren en om deze reden werd weinig gedacht in termen van organisatie en structuur. Er werden in Nederland maar sporadisch gebedshuizen of ruimtes gerealiseerd om de Ramadan te vieren. Toen dit veranderde, werd de overheid om hulp gevraagd. Vaak werd daar minder bereidwillig op gereageerd, met een verwijzing naar de scheiding tussen kerk en staat in Nederland. De SBBW had meer oog voor de verwevenheid van cultuur en religie en constateerde dat in onze samenleving een gebrek bestond aan kennis over de islam. De SBBW vond het belangrijk dat de gemeenten zich interesseerden in de religieuze behoefte van de moslimgemeenschap. Zo konden de gemeenten ervaring opdoen, waardoor de hulp van de Stichting in de toekomst overbodig zou worden.⁴⁷

Uit het archief van de SBBW Gelderland bleek hoe moeizaam het proces verliep van een grotere lokale betrokkenheid bij het lot van de buitenlandse werknemers in Ede. Dit kwam ook naar voren uit de contacten tussen de gemeente en de SBBW. Zo verzocht de SBBW in juni 1974 om een bijdrage in de kosten vanuit de gemeentelijke kas van 4 gulden per buitenlandse werknemer, dat verzoek was in april 1976 nog niet gehonoreerd. De gemeente bleek alleen over subsidiëring te willen spreken als de SBBW een gedetailleerde begroting kon overleggen, waaruit exact uit af te leiden was welke kosten voor specifiek benoemde activiteiten werden gemaakt en dat deze alleen ten goede kwamen aan de buitenlandse werknemers in woonachtig in Ede. En er mocht alleen subsidie aangevraagd worden voor kosten die betaald konden worden uit budget van de SBBW Gelderland. Het argument van Ter Maat dat het administratief lastig was om per gemeente dit gevraagde overzicht te leveren, werd niet geaccepteerd. Toen de Stichting in december 1975 de publiciteit zocht om aandacht te vragen voor de redelijkheid van haar subsidieverzoek, werd haar dit door het college, bij monde van de PvdA wethouder Redeker, niet in dank afgenomen. Nadat bleek dat de rijksoverheid met terugwerkende kracht vanaf 1 januari 1975 voor 100 procent de personeels-, huisvestings- en apparaatskosten van de SBBW's op zich zou nemen, zag de SBBW af van haar verzoek. Het ministerie bood echter geen mogelijkheden voor verdere personeelsuitbreidingen. Om deze reden vroeg Ter Maat de gemeente Ede de financiering van een extra functionaris ten behoeve van de Turkse migranten te willen subsidiëren. De aanstellingskosten zouden met de gemeente Barneveld gedeeld kunnen worden. Het college vroeg ook nu om een overzicht van de werkzaamheden van

⁴⁷ GA, archiefblok 3068, SBBW, inv. nr. 10, jaarverslag 1972, 1975, 1976.

deze functionaris, waaruit zou blijken welke verrichte activiteiten ten goede kwamen aan activiteiten binnen de gemeente Ede.⁴⁸

In september 1976 liet het college per brief weten alsnog de gevraagde subsidie als extra bedrag voor de op te zetten activiteiten toe te kennen. Dit was conform het advies van het hoofd van de afdeling Algemene Zaken en Kabinet om in overleg met de SBBW te zoeken naar 'een aanvaardbare basis' voor toekenning van de gevraagde subsidie. Het bedrag zou gedekt kunnen worden uit de f. 10.000,- die in de begroting voor de jaren 1974-1976 uitgetrokken was voor sociaal-culturele zorg voor buitenlandse werknemers. Het ging om een bedrag van f. 8.376,75. Het college hield een besluit over de aanstelling van een functionaris ten behoeve van de Turkse groepering nog aan. Men wilde eerst overleggen met de gemeente Barneveld. In februari 1977 gaf het college te kennen eerst af te willen wachten of CRM misschien de salariskosten voor haar rekening zou willen nemen. En weer was het argument dat de gemeente alleen eventueel subsidie zou willen verlenen als duidelijk aangetoond kon worden dat de subsidie rechtstreeks ten goede kwam van werkzaamheden in de gemeente Ede en dat deze aantoonbaar niet bekostigd konden worden vanuit de rijkssubsidie. Het zou nog lang duren voordat er geld voor de invulling van deze functie gefourneerd zou worden.⁴⁹

Uit de beginperiode van de SBBW in Ede wordt duidelijk dat het college en het ambtelijke apparaat een actieve deelname van de gemeente niet noodzakelijk vonden. In de loop van de jaren zeventig schoof het standpunt van het college langzaam op van zo veel mogelijke afzijdigheid naar meer betrokkenheid. Zo werd vanaf 1976 tweemaandelijks overlegd met de SBBW.⁵⁰ Een jaar later bracht het Sociografisch Bureau van de gemeente haar visie op het minderhedenvraagstuk uit. Zo lijkt de eerder geconstateerde periodisering, met enige aanpassing, ook voor dit beleidsterrein op te gaan. De eerste aanzetten tot beleid dateerden uit het einde van de jaren zestig, pas eind jaren zeventig leek een begin gemaakt te worden met een meer actieve betrokkenheid van het gemeentebestuur op dit terrein.

De Minoriteitennota van het Sociografische Bureau

Schuyt en Taverne kennen aan de naoorlogse professionalisering in het bestuur, het bedrijfsleven en de dienstverlenende sector een belangrijke rol toe.⁵¹ Zoals we in vorige hoofdstukken hebben gezien, gaat dit ook op voor de gemeente Ede. Al voor de oorlog werd op het terrein van de ruimtelijke ordening expertise ingehuurd. Daarnaast werd vanaf 1956 de sociograaf Kwantes gevraagd om op basis van een cijfermatige onderbouwing inzicht te bieden op de toekomstige ontwikkeling van de verschillende sectoren in de Edese samenleving. In 1962 kreeg Ede haar eigen stedenbouwkundige. In mei 1968 werd de sociograaf Scholten aangenomen, met als opdracht een eigen dienst op te zetten. Het Sociografisch Bureau startte haar werkzaamheden in januari 1969 en werd in tien jaar tijd uitgebreid tot zes medewerkers. Het bureau kende een afwijkende personeelsopbouw in vergelijking met de rest van het ambtenarenapparaat. In 1980 was de helft van de in totaal zes medewerkers academisch geschoold.⁵² De professionalisering van het ambtenarenapparaat, die met de uitbreiding van het ambtenarenkorps ook toenam, had gevolgen voor de inhoud van de beleidsadviezen. De invalshoek van waar naar een bepaald beleidsterrein gekeken werd, veranderde van een lokale, veelal confessionele, benadering in een meer neutrale bovenlokale beschouwing. Deze verandering trad echter niet tegelijkertijd binnen alle gemeentelijke diensten op. Op sommige momenten kon het verschil tussen beide benaderingen groot zijn. Zo had de, in april 1977, door het Sociografisch Bureau afgeronde notitie 'Minoriteiten in Ede' een sterk afwijkende benadering en toonzetting in vergelijking met het tot dan toe gevoerde beleid ten aanzien van de gastarbeiders. De ondertitel van de notitie luidde: *Sociologische kanttekeningen bij een aantal groepen in de Edese samenleving*. De titel dekte de lading, in de zin dat dit een sterk sociologisch getint rapport was, waarin het gedachtegoed van vooral Van Doorn en Lammers leidend leek te zijn. In het rapport vinden we veel meer minoriteiten, voorzien van een typering van hun positie in de samenleving, dan wat in Ede in de gemeentelijke politiek en het gevoerde beleid tot dan toe als minderheid werd beschouwd. Aan het begin van het rapport werd een uitvoerige definiëring van de te behandelen problematiek gegeven. Hierbij werd onderscheid gemaakt tussen minderheid en minoriteit en werd veel aandacht besteed aan de positie van de overheid in haar verhouding tot die minoriteiten:

⁴⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 19868, ambtelijk adviezen en reactie college 1975-1977.

⁴⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 19868, ambtelijk adviezen en reactie college 1975-1977.

⁵⁰ GAE, 19868, advies 3e afdeling, dd 25 augustus 1976.

⁵¹ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 36, 53-54.

⁵² GAE, Archief Sociografisch Bureau, Doos 122, omslag 'Toegangen'.

Bepalend voor de sociale positie van minoriteiten is de actie of reactie van de dominant. De dominant wordt gevormd door die groep of personen in een samenleving welke machtspositie(s) bekleedt of bekleden..... De belangrijkste representant van de Nederlandse dominant is de overheid, op nationaal, regionaal of lokaal niveau. Immers de overheid, het bestuursapparaat en de politieke ambtsdragers vormen over het algemeen een afspiegeling van de groepen welke tezamen de dominant vormen..... Hervormden, Katholieken, Gereformeerden (Synodaal), Socialisten, Liberalen zijn daarvan de hoofdgroepen..... Ten aanzien van de verschillende minoriteiten kan men met andere scribenten hieromtrent concluderen dat de centrale overheid nauwelijks anticiperend is opgetreden. Steeds werd eerst dan gereageerd als men geconfronteerd werd met min of meer acute problemen. Men denke aan de migratie van Surinamers naar Nederland, ...aan de immigratie van Mediterrane gastarbeiders. Pas zeer recent en in feite nadat de problemen geïmporteerd waren reageerde de overheid op de ontstane situatie. Voordien was het probleem ontkend of niet onderkend, een kenmerkende reactie van een dominant....⁵³

Dit was een in sociologisch jargon geformuleerde constatering waaruit een afstandelijke houding tot de lokale gemeenschap doorklonk. In de literatuurlijst vonden we het handboek van Lammers en Van Doorn terug, waarop het denken in termen van de overheid als dominant is terug te vinden.⁵⁴

In de visie van de opstellers van het rapport konden minoriteiten onder de lokale bevolking (autochtoon) maar ook onder de import (allochtoon) gevonden worden. Tot de minoriteiten in de gemeente Ede werden niet alleen de buitenlandse arbeiders gerekend, maar ook de kleinere orthodox-protestantse kerkgenootschappen, die ten dele tot de achterban van de SGP gerekend moesten worden. Deze groep zou door de verwachte afnemende betekenis van religie in het maatschappelijk leven meer en meer in een uitzonderingspositie kunnen geraken, waarbij ook de vraag om eigen onderwijs onder druk zou kunnen komen te staan. Voor de allochtone minoriteiten werd per nationaliteit de integratieproblematiek gedetailleerd in kaart gebracht.

Voor deze laatste groep werd het volgende beeld geschetst. De Italiaanse bevolkingsgroep in Ede had een geslaagde assimilatie doorgemaakt. Blijkbaar had het assimilatieproces dat in 1964 in de *Edese Courant* al aangestipt werd, binnen deze groep doorgezet. Voor het merendeel van de aanwezige Spanjaarden was de retourmigratie op gang gekomen. (Dit lijkt vooral het gevolg van de verbetering van het politieke klimaat in Spanje na de dood van Franco.⁵⁵) Van de hier gevestigde Spaanse gezinnen werd verwacht dat, gezien het beperkte aantal kinderen, het merendeel geen permanent verblijf in Nederland voor ogen had. In de gehanteerde terminologie viel deze groep onder de term 'pluralistische minoriteit': 'erkenning van de eigenheid die men wil behouden omdat voor terugkeer voor zichzelf (en hun gezin) deze eigenheid behouden moet worden'.⁵⁶

Voor de Marokkaanse bevolkingsgroep werd in de Minoriteitennota de verwachting uitgesproken dat deze groep niet snel zou terugkeren. Vanaf 1972 was de gezinshereniging op gang gekomen en was sprake van een zeer geringe retourmigratie. Deze gastarbeiders accepteerden werk dat door veel Edenaren niet geambieerd werd. Hierdoor bestond voor hen een bepaalde mate van baan zekerheid. Daarentegen was bij terugkeer naar het land van herkomst de kans op werkloosheid en armoede hoog. Vooral voor de Marokkanen afkomstig uit het Rifgebergte waren de economische kansen in het land van herkomst weinig rooskleurig. In de nota werd nog open gelaten of de

⁵³ GAE, Archief Sociografisch Bureau, Doos 158, 1977/4 Minoriteiten in Ede.

⁵⁴ Met dank aan prof. dr. A. Nooij. Hij stuurde mij de volgende passage uit dit handboek uit 1959: 'Het sociologisch kenmerkende van de minderheidsgroepering is gelegen in de relatie tot de meerderheid. In de ogen van deze meerderheid is de andere groepering minderwaardig. Ze is beladen met stereotypen, die culmineren in een inferieur groepsbeeld. Daarmee bezet de dominant de maatschappelijke sleutelposities en verhindert de leden van de minderheid zich te doen gelden.

Door deze constellatie komen de leden van de minderheid ertoe zich bij voortdurend te refereren aan de meerderheid. Dit kan positief refereren zijn, in zoverre zij trachten acceptabel te worden, het kan ook negatief gerichte referentie betreffen, waar zij een rancune ontwikkelen tegen de overheersende positie van de dominant en de cultuur welke deze draagt. Tezamen werkend kan hieruit een emancipatiebeweging groeien, gelijk bijv. de socialisten en katholieken in West-Europa in de laatste eeuw te zien hebben gegeven.' E-mail van prof. dr. A. Nooij aan auteur, dd 29 april 2011.

J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers, *Moderne Sociologie; systematiek en analyse* (Utrecht 1959) 147-148.

⁵⁵ Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?* 17-19.

⁵⁶ GAE, Archief Sociografisch Bureau, Doos 158, 1977/4 Minoriteiten in Ede.

gezinshereniging versterkt door zou zetten. Mocht dit wel het geval zijn, dan zou de vraag naar grotere en goedkope woningen toe nemen. Vastgesteld werd dat in het Edese woningaanbod dit segment vrijwel afwezig was. Bij een langer durend verblijf in Nederland zouden naast het taalprobleem, ook de, in vergelijking met de Nederlandse samenleving, grote verschillen in de verhoudingen tussen man en vrouw een grotere rol gaan spelen. De cultuurverschillen zouden integratie in de Nederlandse samenleving voor deze groep lastig maken. Assimilatie werd alleen mogelijk geacht als men met een Nederlandse vrouw zou trouwen. (Impliciet klinkt hier het gedachtegoed van de 'dominant' van de Nederlandse samenleving door, JRB)

In de nota werden grote overeenkomsten geconstateerd tussen de situatie waarin de Turkse en de Marokkaanse bevolkingsgroep verkeerden. Aanvankelijk waren meer Marokkaanse dan Turkse gastarbeiders naar Ede gekomen, maar na 1970 kwamen meer Turkse arbeiders. Vanaf 1975 kwam ook bij deze groep de gezinshereniging op gang en in een hoger tempo dan in de Marokkaanse gemeenschap. Door de gezinshereniging ontstond druk op het onderwijs. In de wijken waar de Turkse gezinnen woonden, waren te weinig scholen. Voor beide groepen werd aandacht gevraagd voor het gevaar van segregatie omdat deze arbeiders werk verrichtten dat de Nederlanders weigerden en door de concentratie van deze gezinnen in de goedkopere wijken. Verder werd geconstateerd dat de Marokkaanse bevolkingsgroep, in het geval de groep in aantal zou toenemen, te maken zou kunnen krijgen met discriminatie omdat zij meer zichtbaar werd in de samenleving. Het punt van mogelijke discriminatie was een aantal jaren daarvoor al binnen de gereformeerde Werkgroep Discriminatie in haar contact met het college naar voren gebracht.

Ook de Molukkers werden tot de minoriteiten gerekend. Enerzijds was door de opheffing van de twee woonoorden De Biezen (gemeente Barneveld, JRB) en Bruynhorst begin jaren zestig een stap in de richting van integratie gezet, maar door inrichting van Molukse wijken was aan de ruimtelijke segregatie geen einde gekomen. De oprichting van eigen verenigingen en een eigen wijkraad had het gevoel van erkenning door de overheid geboden, maar de integratie in de Nederlandse samenleving was beperkt, onder andere door de politieke aspiraties: 'Veel zal echter afhangen van de wijze waarop de dominant de politieke doeleinden van deze minoriteit tegemoet treedt, wil van een voortgaande integratie sprake kunnen zijn'. Een maand nadat deze notitie afgerond werd, werd een trein bij De Punt gekaapt en werden de leerlingen van een lagere school in Boven Smilde gegijzeld.

Als laatste werd de snel groeiende groep Chinezen (allen werkzaam in een van de ondertussen elf Chinese restaurants in Ede) in het rapport nog wel aangestipt, maar verder weinig uitgewerkt. Het rapport werd afgesloten met de conclusie dat de 'dominant', de Nederlandse overheid, niet een duidelijk doel voor ogen had voor de verschillende minoriteiten. Dit had tot gevolg dat onvoldoende beleid werd ontwikkeld voor de woningmarkt, op de arbeidsmarkt en in het onderwijs. In het rapport overheerste de denkwijze dat de rol van de Nederlandse overheid bepalend was voor de situatie waarin de Mediterrane werknemers verkeerden. Het initiatief voor hun komst was uitgegaan van de Nederlandse samenleving. Hun blijvende aanwezigheid werd in de hand gewerkt door de geringe animo van de eigen bevolking voor het type werk wat de buitenlandse werknemers wel wilden verrichten. Door de hoogte van het loon en de aard van de huisvesting liet de samenleving marginaliteit ontstaan. Kortom, een kritische nota, waaruit de conclusie getrokken kon worden dat het tijd werd dat de (lokale) overheid het heft in handen zou nemen. Een verklaring voor de opzet en inhoud van de nota zou kunnen zijn dat de directeur, Scholten, sociograaf was. Scholten was daarnaast ook geschoold in de planologie en bedrijfseconomie. Na hem werden nog een socioloog en een sociaal geograaf aangesteld; de een met kwalificaties op het terrein van demografie en statistiek en de ander op het gebied van planologie en economie.⁵⁷ De sociografie was daarmee goed vertegenwoordigd. Nooij stelt dat de sociologie in Nederland zich voor een groot deel heeft ontwikkeld vanuit de sociografie, waarbij de sociografen veelal sterke pretenties hadden op het terrein van de sociologie. In het Edese geval is het labelen van de orthodox protestants-christenen als minoriteit opvallend te noemen.⁵⁸ Hier herkennen we het klassieke moderniseringsverhaal van een samenleving waarin het individu zich meer en meer zal ontworstelen aan de traditionele (groeps-)verbanden.

Het rapport heeft weinig effect gesorteerd. De toon en inhoud van het rapport kwamen ook niet overeen met de doorsnee opvattingen in Edese politiek over minderheden en de rol van de overheid op dit terrein. Het rapport stond te ver af van de lokaal beleefde werkelijkheid. De afstandelijke, maar ook kritische blik vinden we zeker niet bij alle gemeentelijke diensten terug. Het minderhedenbeleid zoals dat in de jaren tachtig lokaal vorm zou krijgen, werd ambtelijk voorbereid door de dienst Welzijn. Deze dienst was, zoals we zullen zien, veel meer ingebed in de bestaande

⁵⁷ GAE, Archief Sociografisch Bureau, doos 122, omslag Toegangen. Overzicht van 12,5 jaar Sociografisch Bureau.

⁵⁸ E-mail prof. dr. A. Nooij aan auteur, dd 29 april 2011.

(confessionele) politieke verhoudingen. Zes jaar na het verschijnen van de nota *Minoriteiten*, presenteerde deze dienst in 1983 de nota *Minderheden*. Een qua toon totaal andere beleidsstuk. Van de sterke focus op de rol van de overheid in het ontstaan van minderhedenproblematiek was niets terug te vinden. Er was juist amper aandacht voor de ontstaansgeschiedenis van de gastarbeidersproblematiek en de term minderheden werd gebruikt voor allochtone groepen. De idee dat sprake was van minoriteiten onder de autochtone bevolking, in de betekenis van orthodox protestanten, was volledig verdwenen.

Overheveling van taken van het Rijk naar de gemeente

Begin jaren tachtig werd vanuit de rijksoverheid een ander beleid inzake minderheden ingezet. In navolging van het door R. Penninx opgestelde WRR-rapport *Etnische minderheden* uit 1979 werd vanaf 1980 de 'tijdelijkheidsgedachte' losgelaten. Het nieuwe beleid hield in dat er naar gestreefd werd, om op basis van gelijkheid, voor de verschillende bevolkingsgroepen en culturen een tolerante, multiculturele samenleving in te richten. Maatschappelijke achterstand en achterstelling van bevolkingsgroepen zouden opgeheven moeten worden. 'Alle bevolkingsgroepen', we herkennen de insteek uit de Edese Minoriteitennota uit 1977. In dit nieuwe beleid van de rijksoverheid 'klinkt de ideologie van gelijke kansen en gelijkwaardige participatie door, die met het ontstaan van de verzorgingsstaat stevig aan kracht heeft gewonnen', aldus Lucassen en Penninx.⁵⁹ April 1981 verscheen het *Ontwerp Minderheden Nota* van het ministerie van CRM, een jaar later volgde de *Nota Beleidspunten 1981-1985*, waarin de beleidsombuigingen werden uitgewerkt. Onder meer werd bepaald dat geen nieuwe gastarbeiders meer zouden worden toegelaten tot Nederland, gezinshereniging was wel toegestaan. Op het terrein van maatschappelijk en welzijnswerk werd gekozen voor facetbeleid. Dit hield in dat minderheden voor hun hulpvraag gebruik zouden moeten maken van de algemene instellingen. De categorale instellingen hadden in het verleden hun werkterrein te ver opgerekt, zij zouden zich moeten beperken tot taken waarvoor specifieke kennis over de desbetreffende migrantensamenleving noodzakelijk was. De rijkssubsidie voor deze categorale hulp zou niet langer naar de SBBW's gaan, maar door het Rijk overgedragen worden aan de lokale overheid. Een en ander paste in het decentralisatiebeleid dat het kabinet Van Agt I met Bestek '81 ten aanzien van het welzijnswerk had ingezet.

In Ede zette de SBBW voor de overdracht van haar taken richting de algemeen maatschappelijke instellingen (MADI)⁶⁰ een samenwerkingsverband met deze organisaties op. Het betrof de Protestants Christelijke Stichting Maatschappelijke Gezinszorg (PCSMG) en de Stichting Gezinsverzorging en Maatschappelijk Werk 'West-Veluwe' ('West-Veluwe') en de Gemeentelijke Sociale Dienst (GSD). Opnieuw werd de behoefte aan een extra formatieplaats op de agenda gezet. De door de maatschappelijke instellingen aangevraagde fulltime formatieplaats, voor zowel de Turkse als de Marokkaanse bevolkingsgroepen, werd door het Rijk en de gemeente niet gehonoreerd. Het samenwerkingsverband ging als een nachtkaaers uit. Medio april 1982 werd een poging gedaan om samenwerking met de beide stichtingen voor maatschappelijk werk nieuw leven in te blazen. Daarbij werden ook nieuwe partners betrokken, namelijk het Bureau Burgerraadsliden (BBRaadsliden) en het Bureau voor Rechtshulp. Het Bureau voor Rechtshulp moest zich al vlot terugtrekken vanwege een tekort aan mankracht. Zijn plaats werd ingenomen door het Advokatencollectief. De SBBW zou in de overgangsfase richting SBBW 'nieuwe stijl' een coördinerende rol op zich nemen en de buitenlandse groeperingen actief bij de nieuwe organisatievorm betrekken. Op advies van het hoofd Dienst Welzijn van de gemeente, F.M. Le Large, nam het gemeentebestuur de opgerichte samenwerkingsvorm voor kennisgeving aan. Meer gemeentelijke betrokkenheid werd niet nodig geacht.⁶¹ Het gemeentebestuur koos opnieuw voor een afstandelijke houding. De organisatiegraad onder de buitenlandse arbeiders was in Ede nog laag en voornamelijk gericht op het aanbieden van recreatieve activiteiten per nationaliteit. Op dat moment waren er in Ede een Italiaanse en een Spaanse vereniging en twee moslimstichtingen: de Marokkaanse Stichting Moslims (SME) en de Edese Turkse Sociale Culturele Vereniging (ETSKV). Een jaar later kwam daar de Turks Islamitische Culturele Vereniging bij. Het actieve beleid van de SBBW van de afgelopen jaren om tot zelforganisatie van de migranten te komen, begon resultaat te krijgen.

⁵⁹ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*, 146-148.

⁶⁰ In het Edese bronnenmateriaal wordt hiervoor de afkorting MADI gebruikt, het duidt niet op een samenwerkingsverband, maar verwijst naar de maatschappelijke instellingen als de PCSMG en Stichting Gezinsverzorging en Maatschappelijk Werk 'West-Veluwe'.

⁶¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14005, advies F.M. Le Large dd 13 december 1983.

Een eigen gemeentelijk minderhedenbeleid

Met de overdracht van de taken op het terrein van de algemene maatschappelijke dienstverlening aan de lokale maatschappelijke instellingen, werd ook de rijkssubsidie voor de ontmoetingscentra van de SBBW overgeheveld naar de lokale overheid. Hieraan was de opdracht verbonden dat een gemeentebestuur een eigen minderhedenbeleid op zou zetten. In 1983 verscheen de gemeentelijke *Nota Minderhedenbeleid*, een jaar later de *Nota Accommodatiebeleid buitenlandse migranten*. De directeur Welzijn, Le Large, presenteerde de *Nota Minderheden* als een uitvloeisel van bovenlokaal beleid.⁶² Na een uitvoerige samenvatting van het nationale beleid, volgde een korte uiteenzetting van het veel beperktere provinciale beleid waarna het gemeentelijke beleid als een lokale uitwerking van het voorgaande werd opgevoerd. In de geciteerde rijksnota werd het minderhedenvraagstuk als de verantwoordelijkheid van de gehele samenleving gezien: (dat) '...de Nederlandse samenleving – zonodig door aanpassing van de eigen normen, waarden en opvattingen – ruimte moet bieden aan minderheden om zich gelijkwaardig en op hun eigen wijze in de samenleving te ontplooien'. Volgens de regering zou de 'Nederlandse samenleving blijvend een multicultureel karakter' vertonen. Wel werd van de minderheden verwacht dat zij zouden deelnemen aan de Nederlandse samenleving en de fundamentele waarden en normen van de Nederlandse rechtsorde zouden eerbiedigen. Verlangens die hier strijdig mee waren, konden niet ingewilligd worden. Van assimilatie zou evenwel geen sprake zijn; Nederland onderschreef het Internationale Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten.

Het nieuwe beleid zoals in de landelijke Minderhedennota beschreven werd, strekte zich uit tot alle minderheden. De Edese nota was alleen gericht op buitenlandse werknemers (de Turken, Marokkanen, Italianen en Spanjaarden), de overige minderheden waren zo gering in aantal dat apart beleid niet noodzakelijk werd geacht. Het gemeentebestuur onderschreef het rijksbeleid en volgde het voorgestane tweesporenbeleid. Dit hield in dat de minderheden, evenals de overige bevolking, gebruik zouden moeten maken van de algemene voorzieningen (facetbeleid), ook al bestond bij de migrantengroeperingen een sterke voorkeur voor categorale voorzieningen. Categorale hulpverlening mocht alleen nog ingezet worden wanneer onoverkomelijke identiteitsverschillen en taalproblemen dit noodzakelijk maakten. Wel werd in de Nota, in navolging van de landelijke beleidslijn, de erkenning van de eigen identiteit van de minderheden van groot belang geacht. Onzekerheid over de eigen identiteit zou kunnen leiden tot een defensieve houding ten opzichte van de Nederlandse samenleving, met als risico dat houvast gezocht zou worden bij de traditionele waarden uit het land van herkomst, zonder oog te hebben voor de veranderingen die ondertussen ook in die samenlevingen plaats vonden.

In de uitwerking van de voornemens kwamen de subtiële verschillen tussen rijks- en gemeentebeleid naar voren. La Large bouwde in de nota voort op de gegevens over de migranten die al in 1977 door het Sociografisch Bureau in haar Minoriteitennota waren verzameld. De context waarin de problematiek werd gepresenteerd, was echter een geheel andere. Het Sociografisch Bureau had in zijn notitie vrij uitvoerig aandacht geschonken aan de ontstaansgeschiedenis van de migrantenproblematiek. De komst van de gastarbeiders was het gevolg geweest van initiatieven vanuit de Nederlandse samenleving. Vervolgens had de overheid geen actief beleid gevoerd en weinig oog gehad voor de specifieke noden en vragen vanuit de verschillende minderheden. Deze kritische toon ten aanzien van de rol van de Nederlandse overheid en samenleving werd door de Dienst Welzijn niet overgenomen. Le Large koos voor een meer afstandelijke rol voor de lokale overheid en besteedde summier aandacht aan de voorgeschiedenis en de culturele achtergrond van de verschillende groepen. De volgende prioritering werd aangebracht in de beleidsvorming: eerst maatschappelijk werk, vervolgens onderwijs en als laatste recreatieve voorzieningen. Dit weerspiegelde de weerstand die met name aan de streng confessionele kant in de raad nog steeds bestond tegen het toekennen van overheidsgelden voor recreatieve doeleinden.⁶³ Het eerste onderdeel werd neergelegd bij de al besproken werkgroep die zorg moest dragen voor de overheveling van de taken van de SBBW aan de maatschappelijke instellingen. Vooruitlopend op de aangekondigde overheveling van de rijksfinanciën per 1 januari 1984, zegde de gemeente alvast f75.000, - toe.

In het tweede deel van de gemeentelijke *Nota Minderheden* stond het onderwijs centraal. Zowel de overheid als de betrokken ouders vonden onderwijs belangrijk, maar wel vanuit verschillende doelstellingen. Vanaf het moment dat gezinshereniging in Nederland op gang was

⁶² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14530, Nota Minderheden beleid en de reacties daarop.

⁶³ Ook in algemene zin was veel wat op het terrein van welzijnswerk aangeboden werd, in de ogen van de SGP 'in strijd met het gebod Gods', o.a.: GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14854, gemeenteraadsnotulen 1979, agendapunt 16, p. 30.

gekomen, hadden ouders sterk aangedrongen op de mogelijkheid van onderwijs in de eigen taal. De tijdelijkheidsgedachte was een taai leven beschoren. De idee om mettertijd terug te keren naar het land van herkomst, werd lang gekoesterd. In de praktijk werden om die reden al vrij vroeg leerkrachten aangesteld die afkomstig waren vanuit de eigen gemeenschap en die als onderwijsassistent op de lagere scholen een aantal uren les gaven. Dit was al in de jaren zestig het geval binnen de Italiaanse gemeenschap in Nederland en ook in Ede. Deze onderwijzers werden betaald door de Italiaanse overheid. Ook de latere migrantengroeperingen hebben zich ingezet voor dit type onderwijs. Vanaf 1970 bekostigde CRM (en niet het ministerie van Onderwijs) deze onderwijsassistenten.⁶⁴ Het gemeentebestuur van Ede erkende in de *Nota Minderheden* het belang van dit onderwijs in 'eigen taal en cultuur' (etc-onderwijs) en in de praktijk volgden vrijwel alle migrantenkinderen de geboden lessen. In de Nota werd het etc-onderwijs gezien als een mogelijkheid om een cultuurspleet tussen ouders en kinderen te voorkomen: identiteit met het oog op integratie, maar vanuit het etc-onderwijs zou ook een brug geslagen kunnen worden naar de Nederlandse cultuur. Zo kreeg dit onderwijs een rol toebedeeld in het integratieproces. Tegen deze invulling tekende de Schoolbegeleidingsdienst verzet aan, omdat dit niet de bedoeling van dit onderwijs was.⁶⁵ Het gemeentebestuur stelde hierop dat zij zich niet met de inhoud van de lessen wilde bemoeien, dit was geen taak van de gemeentelijke overheid.

Op het moment dat duidelijk werd dat het vak 'intercultureel onderwijs' (ico) onderdeel zou worden van het toekomstige basisonderwijs, bleek het college wel stem in het kapittel te willen hebben. Het ico-onderwijs was bedoeld voor alle leerlingen in het basisonderwijs. Binnen het bijzonder confessioneel onderwijs bestond weerstand tegen de invoering van dit onderwijs, omdat het de eigen cultuur zou relativeren en daarmee een aantasting betekende van de vrijheid het onderwijs naar eigen inzicht in te mogen richten. De confessionele partijen in de Edese raad wensten de vinger aan de pols te houden. De vraag kan gesteld worden of het gemeentebestuur zich hiermee indirect in dit geval wel met de inhoud van het onderwijs bemoeide. Ondertussen werd het beleid om de buitenlandse leerlingen in een beperkt aantal 'centrumscholen' op te vangen, voortgezet. Deze scholen stonden in de buurten waar de meeste migranten woonden: Ede Veldhuizen en Ede Zuid. Voor de 'Sluisklas' aan de Juliana van Stolberg school en aan De Horst werd f. 40.000,- gereserveerd en er werd structureel geld vrijgemaakt voor lesmateriaal en bijscholing.⁶⁶ De internationale schakelklassen in het voortgezet onderwijs vielen onder het rijksbeleid.

Ook de cultuurparagraaf uit de nota volgde de landelijke nota door extra aandacht te besteden aan het beleid voor jongeren en vrouwen, en specifiek de dubbele achterstand van allochtone vrouwen. De problematiek van de tweede generatie ontbrak niet in de nota. Zij dreigde door de economische crisis door gebrek aan opleiding en de hoge werkloosheid tussen wal en schip te geraken. Het contact tussen de generaties verslechterde, waardoor de grip van de ouderen op de jongeren onder druk kwam te staan. In lijn met de landelijke keuze voor facetbeleid werden extra uren toegekend aan het club- en buurthuiswerk in de omvang van een formatieplaats. Als reactie op de afbouw van de SBBW had het club- en buurthuiswerk zich verenigd in de Stichting Federatie Sociaal Cultureel Werk.⁶⁷

Opmerkelijk is de korte religieparagraaf in de Edese nota. De rijksoverheid had in de Minderhedennota van 1983 voor het eerst aandacht besteed aan dit aspect. Zo zou de Wet Lijkbezorging aangepast worden en zou ritueel slachten mogelijk worden gemaakt in de bestaande slachthuizen.⁶⁸ B en W, gesteund door Le Large, wensten in de lokale politiek vast te houden aan een strikte scheiding van kerk en staat. Weliswaar werd geconstateerd dat godsdienst en cultuur in de moslimgemeenschap verweven zaken waren, maar het college wenste desondanks haar beleid niet aan te passen. Wel werd voorzien dat dit tot spanningen in de relatie met de moslimgroeperingen zou kunnen leiden. Zoals we in de paragraaf 'een eigen gebedsruimte' zullen lezen, was binnen de moslimgemeenschap eind jaren zeventig de vraag om een eigen gebedsruimte ontstaan. De gemeenschap ontbeerde de financiële middelen om een eigen moskee te bouwen en deed een beroep op de lokale overheid. Het Edese beleid was dat geen gemeentelijke subsidies verstrekt

⁶⁴ Tinnemans, *Een gouden armband*, 196.

⁶⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14530, Beleidsplannen, Nota Minderhedenbeleid Gemeente Ede en reacties daarop.

⁶⁶ In de volgende paragraaf komen deze twee scholen nog uitvoeriger aan de orde.

⁶⁷ In eerste instantie werd 20 uur vanuit de gemeente bekostigd om het buurt- en clubhuiswerk te coördineren, (toekenning 20 uur K.J. Visser) later kwam nog 20 uur voor de SFSKW vanuit de 'geldende concentratiegemeenten' als ondersteuning van de organisaties van de buitenlandse werknemers tbv de verzelfstandiging. GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 72337, Notitie: Aanwijzing geldende concentratiegemeenten buitenlandse migranten.

⁶⁸ Rath, e.a., *Nederland en zijn islam*, 28.

zouden worden voor religieuze activiteiten. In de Nota werd verwezen naar de landelijke regeling die in het leven was geroepen om financiële steun te bieden bij de bouw van een gebedsruimte.⁶⁹ Het college gaf aan alleen in uitzonderlijke gevallen⁷⁰ bereid te zijn om godsdienstige activiteiten te subsidiëren als hierdoor 'excessen' zouden kunnen worden voorkomen. Het college doelde op de spanningen die eind jaren zeventig waren ontstaan rondom de gebedsruimte in de Sterkenburgflat.⁷¹ Nu er een beleidsnota op tafel lag, werd het tijd om de raad om haar mening te vragen.

De Edese politieke partijen nemen stelling in het migrantendebat

In januari 1984 werd in de raadsvergadering de *Nota Minderheden* besproken. Het was de eerste keer dat in de raad uitvoerig gesproken werd over de positie van de buitenlandse arbeiders in de Edese samenleving. Aan de hand van de raadsbespreking konden een aantal ontwikkelingen in het denken van college en raad over de minderhedenproblematiek in kaart worden gebracht.⁷² In de discussie kwamen de partijverschillen naar voren. De discussie spitste zich toe op vijf onderdelen: de mate van gevraagde aanpassing van de migranten, onderwijs, religie, voorlichting en huisvesting. Het college, dat sinds 1974 weer bestond uit CDA, VVD en PvdA, kreeg van twee kanten kritiek. Vanuit de meer orthodoxe kant (RPF/GPV en SGP) en van de linkerkant, waar de PvdA-fractie samen optrok met de PE en D'66. Evenals we in het hoofdstuk Ruimtelijke Ordening zagen, zien we ook hier de polarisatie naar voren komen. De PvdA-fractie nam afstand van het collegebeleid. De partij had moeite met haar minderheidspositie in het college waardoor er compromissen werden gesloten die binnen de eigen gelederen gevoelig lagen. In het raadsdebat waren de centrale vragen in hoeverre er sprake moest zijn van wederzijdse acceptatie tussen autochtonen en allochtonen en wat de rol van de lokale overheid zou moeten zijn in het integratieproces. De in de landelijke beleidsnota's beleden wederzijdse acceptatie als voorwaarde voor het proces van integratie, stuitte lokaal op bezwaren van verschillende bevolkingsgroepen. De PvdA-fractie vond dat deze bezwaren te veel in het beleid doorklonken.

In het debat nam de RPF/GPV expliciet stelling tegen de paragraaf in de gemeentelijke nota waarin werd gesteld dat Nederland een multiculturele samenleving was geworden. Met maar 3 procent buitenlanders in de gemeente weigerde de fractie Ede als een multiculturele samenleving te beschouwen en Ede zou ook geen multiculturele samenleving moeten worden. Fractie leider H.F.J. Kampman verwees in zijn betoog weliswaar naar de Bijbelse richtlijnen voor gastvrijheid, maar hij stelde dat degenen die zich hier blijvend zouden vestigen, zich volledig zouden moeten aanpassen aan de Nederlandse samenleving, waarbij dan wel wederzijdse acceptatie en erkenning van ieders identiteit de basis zou moeten vormen. Het paradoxale van beide uitspraken werd door hem niet gezien. De PvdA, PE en D'66 hadden wel oog voor deze paradox. Wederzijdse acceptatie zou ook aan de kant van de autochtonen tot aanpassing moeten leiden. Het met elkaar verweven zijn van geloof en cultuur binnen de moslimgemeenschap vroeg om beleid dat hiermee rekening zou moeten houden. Het door het college ingenomen standpunt, in lijn met de opvatting van de confessionele partijen, om in het eigen beleid kerk en staat strikt gescheiden te houden, ging hun te ver. Zij wensten een grotere betrokkenheid van de overheid.

Op het terrein van de maatschappelijke zorg koos wethouder Aalbers (ARP) voor hulpverlening via het bestaande verzuilde systeem. Bij de overdracht van de SBBW-gelden voor de maatschappelijke hulpverlening was een formatieplaats voor een maatschappelijk werker voor de Turkse gemeenschap toegewezen aan de PCSMG. Mevrouw D. Winter-Mulder (PvdA) stelde dat de raad het 'recht en de plicht' had om tegen het voornemen van de PCSMG in te gaan om uitsluitend iemand van christelijke signatuur in deze functie te benoemen. De PCSMG stelde zo identiteit boven hulpverlening en daarmee onderschreef de Stichting volgens haar niet de hoofddoelstelling van de nota.⁷³ Aalbers vond dat de PCSMG zelf mocht beslissen op welke wijze zij de maatschappelijke

⁶⁹ De Stichting Moslims Ede had nog gebruik kunnen maken van de in 1984 weer opgeheven landelijke Regeling inzake Subsidiëring Gebedsruimten voor moslims, de Vereniging Turks Islamitisch Cultureel Centrum van de toen nog actuele Regeling Subsidiëring gebedsruimten voor Moslims. Zie ook hoofdstuk 2.

⁷⁰ Hiermee werd bedoeld op de subsidie die in het recente verleden was verstrekt voor de huur van een fabriekspand voor het vieren van de ramadan. Zie paragraaf moskeegebouw.

⁷¹ Zie de paragraaf 'Een eigen gebedsruimte'.

⁷² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14859, gemeenteraadsnotulen 24 januari 1984, agendapunt 5, *Nota Minderhedenbeleid Ede*.

⁷³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14859, gemeenteraadsnotulen 24 januari 1984, agendapunt 5, *Nota Minderhedenbeleid Ede*, 16, 32-33.

hulpverlening wilde invullen. De wethouder probeerde mevrouw Winter-Mulder de wind uit de zeilen te nemen door te ontkennen dat de PCSMG het voornemen had om specifiek iemand van christelijke huize te zoeken. En er zou nog een overleg met het PCSMG volgen over deze benoeming. Aalbers kreeg steun van de CDA-fractie. Zijn partijgenote, mevrouw P. Zinkstok-Bruins, stelde dat een christen vanuit zijn geloofsopvatting heel goed in staat was om maatschappelijke hulp te verlenen.⁷⁴ De zaak had ook buiten de raadsvergadering de gemoederen in beroering gebracht. De wethouder koos afhankelijk van zijn gehoor zijn positie. Tegenover de raad verklaarde hij dat de PCSMG nog geen besluit genomen had, dat er nog overleg zou plaatsvinden en dat er nog teruggekoppeld zou worden. De Turkse gemeenschap kreeg van de wethouder te horen, zoals verderop nog aan de orde komt, dat het benoemingsbeleid volledig tot de competentie van de PCSMG behoorde.⁷⁵

Bij de bespreking van het onderwerp huisvesting kwam de spanning binnen de PvdA naar voren tussen de eigen wethouder, die het collegebeleid diende te verdedigen en een deel van de fractie. Volgens de PvdA-wethouder Keuning hadden migranten, ondanks dat het vaak om grote gezinnen ging, een voorkeur voor kleine huurwoningen. PE en de PvdA trokken dit in twijfel. De ware reden was in hun ogen dat er een tekort aan grote woningen was en dat de bestaande grotere woningen een te hoge huur moesten opbrengen. Uit de reacties van de betrokken bevolkingsgroepen bij de inspraakronde op het voorontwerp van de nota bleek dat de beide fracties gelijk hadden.⁷⁶ Mevrouw Winter-Mulder (PvdA) herinnerde het college eraan dat Ede twee jaar daarvoor geen gebruik had gemaakt van de financieringsmogelijkheid van het Rijk om juist grote, goedkope woningen te bouwen.⁷⁷ In tegenstelling tot de landelijke *Nota Minderheden* had het college besloten om tot spreiding over de wijken over te gaan, weliswaar in overleg met de betrokkenen. B en W hadden voor dit besluit steun van de gehele raad gekregen. Op deze wijze wilde men concentratie van kansarme gezinnen tegengaan. In de praktijk was het beleid sterk afhankelijk van de beschikbaarheid van grote goedkope woningen: de buitenlandse arbeiders met hun gezinnen bleven daardoor oververtegenwoordigd in de wijken Veldhuizen en Ede-Zuid.

Veel aandacht werd besteed aan de onderwijsparagraaf. 'Met trots' verkondigde wethouder Aalbers in de raad dat het openbaar en bijzonder onderwijs in goed onderling overleg gestalte gaven aan het aanbod aan onderwijs voor de autochtone leerlingen.⁷⁸ De Juliana van Stolberg, een protestants-christelijke lagere school, had haar deuren opengezet voor moslimleerlingen en het lesprogramma op deze groep kinderen afgestemd. Deze samenwerkingsschool behoorde op dit terrein tot de landelijke voorlopers.⁷⁹ De gemeente had in 1980 de keuze die deze school gemaakt had, gehonoreerd door deze school en de openbare lagere school De Horst, beide in Ede, tot centrumschool aan te wijzen voor de opvang van anderstaligen. De gemeente ondersteunde het schoolbeleid door extra gelden toe te kennen waarmee op de ene school de Turkse en op de andere school de Marokkaanse kinderen konden worden opgevangen, maar het gemeentebestuur had deze ontwikkelingen niet geïnitieerd, alleen achteraf gefaciliteerd. De, op de lagere scholen werkzame buitenlandse, leerkrachten konden op kosten van de gemeente Nederlandse les volgen.⁸⁰ Opnieuw zien we dat het gemeentebestuur, toch hoofdverantwoordelijke voor het beleid ten aanzien van het openbaar basisonderwijs, reactief was en niet proactief.

In het raadsdebat erkenden alle partijen het belang dat door de rijksoverheid gehecht werd aan etc-onderwijs. De confessionele raadspartijen zagen dit onderwijs, tegen de uitdrukkelijke wens van de Schoolbegeleidingsdienst in, ook als een middel om integratie te bevorderen. Daarbij wenste de RPF/GPV met nadruk aan te tekenen dat het bijzonder onderwijs principieel het recht had zelf te beslissen welke invulling zij aan dit onderwijs wilden geven. Met andere woorden, de partij wilde dat

⁷⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14859, gemeenteraadsnotulen 24 januari 1984, agendapunt 5, *Nota Minderhedenbeleid* Ede, 34.

⁷⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13969, Sociaal Cultureel Werk. 1982-1086, verslag overleg dd 8 maart 1984.

⁷⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14530 *Nota Minderhedenbeleid Gemeente Ede* en reacties daarop. Op deze veelvuldige gegeven reactie reageerde het gemeentebestuur in deze bundel door te stellen dat de huurders zelf opteren voor kleinere woningen. Daarbij werd de gemaakte opmerking dat de huur bepalend is voor het ontbreken van de vraag, buiten beeld gelaten. Wel werd geconstateerd dat voor de woningen met een lagere huur lange wachttijden bestonden.

⁷⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14859, gemeenteraadsnotulen 24 januari 1984, agendapunt 5, *Nota Minderhedenbeleid* Ede, 33.

⁷⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14859, gemeenteraadsnotulen 24 januari 1984, agendapunt 5, *Nota Minderhedenbeleid* Ede.

⁷⁹ Interview T.J. Duijm, dd 12 mei 2009.

⁸⁰ GAE, EC, 8 januari 1981.

het bijzonder onderwijs zelf kon besluiten of naast onderwijs over de eigen cultuuropvattingen ook aandacht besteed zou worden aan andere culturen. De SGP nam op dit punt een minder strikt standpunt in. De vraag die gesteld kan worden is of verzuiling een verklaringsmodel vormt voor het voorgestane onderwijsbeleid in de gemeente Ede? Scholten en Hoogenboom stellen dat tot eind jaren tachtig de Nederlandse politici, beleidsmakers nog reageren vanuit een verzuilingsreflex.⁸¹ De reactie van wethouders Aalbers lijkt in deze lijn te passen, met de erkenning van het belang van het ect-onderwijs. Maar wel met de kanttekening dat de onderliggende boodschap was dat dit onderwijs de integratie diende te bevorderen. Uit het raadsdebat blijkt dat de aanhangers van de 'oude' confessionele zuilen zeker niet een migrantenzuil, laat staan een islamitische zuil op het oog hadden. De partijen die het sterkste vasthielden aan de eigen zuilstructuur het allerminst.

In de raadsbespreking van de *Nota Minderheden* kwam ook de vraag aan de orde of eveneens voor de islamitische groepering godsdienstonderwijs op de lagere school aangeboden kon worden. Hierop reageerde de VVD-wethouder Broekhuis positief. Als ouders een verzoek zouden indienen, dan zou dit mogelijk moeten zijn. Broekhuis, die zich ook actief had ingezet voor de komst van het Pallas, toonde zich andermaal een voorstander van vrijheid van onderwijs in de brede zin van het woord. Twee jaar later werd in het openbaar basisonderwijs op scholen als er om gevraagd werd, islamitisch godsdienstonderwijs aangeboden. De opstelling van Broekhuis is een voorbeeld van de veranderingen die door het moderniseringsproces in de samenleving plaatsvonden. De positie van de godsdienst in de samenleving was niet meer dezelfde als in de jaren vijftig, zestig. De ontkerkelijking had tot gevolg gehad dat steeds meer kinderen geen zondagsschool of catechisatie meer volgden, ook niet meer in Ede. Enige kennis van het geloof werd door de ouders die minder kerkelijk waren geworden, desondanks geapprecieerd. Om die reden werden op de openbare lagere scholen godsdienstlessen als facultatief vak aangeboden. Zonder strijd was dit niet aanbod niet tot stand gekomen.

In 1920 was in de Lager-onderwijs de bepaling opgenomen dat leerlingen van een openbare school de kans moest worden geboden om onder schooltijd godsdienstonderwijs of levensbeschouwelijk vormingsonderwijs te volgen. Het bevoegd gezag was niet verplicht dit onderwijs aan te bieden of te bekostigen, maar hoorde wel aan een verzoek van de ouders medewerking te verlenen en een ruimte beschikbaar te stellen. Het onderwijs zou moeten worden verzorgd én bekostigd door een kerkelijke of levensbeschouwelijke instelling. In de jaren vijftig werd in Ede door de VVD- en de PvdA-fractie regelmatig gevraagd positief te reageren op subsidieverzoeken vanuit de Nederlandse Protestanten Bond voor (gedeeltelijke) financiering van godsdienstlessen voor het openbaar basisonderwijs. Tot hun grote frustratie werd dit stelselmatig door de confessionele meerderheid in de raad geweigerd. Vooral de SGP, maar ook de ARP en de CHU namen op dit punt een principieel standpunt in, een standpunt dat in die periode door de wethouder Fokkema (ARP) ferm werd uitgedragen. Wie godsdienstonderwijs voor zijn kinderen wenste, kon kiezen voor het bijzonder onderwijs. De overheid hoorde hier geen geld voor uit te trekken. De claim van vooral de orthodoxe protestants-christelijke partijen om als enige het recht te hebben om te bepalen wat de rol van de overheid hoorde te zijn/mocht zijn in geloofgerelateerde zaken, raakte bij de raadsleden uit de toenmalige PvdA een gevoelige snaar, maar ging ook de VVD te ver. In de beleving van vooral de sociaal-democraten werd hen door de confessionelen het recht ontzegd om als christen in de politiek vanuit hun godsdienstbeleving te handelen.⁸² In de jaren zeventig was het, door de niet-christelijke partijen als zodanig ervaren, monopolie van de christelijke partijen op geloofszaken afgebrokkeld.

Het debat over de *Nota Minderheden* was sterk gericht op de lokale context. Er was bij de meeste raadsleden ook weinig kennis aanwezig om de problematiek in een wat breder verband te plaatsen. Het was de SGP die in het raadsdebat over de nota de zorg van de SBBW verwoordde dat met de komst van buitenlandse leerkrachten het gevaar van politieke beïnvloeding aanwezig was. Hier viel angst voor aantasting van de nationale, in de opvatting van de SGP protestants-christelijke identiteit, samen met de ervaringskennis van de SBBW. Maar volgens wethouder Aalbers was er in de gemeente geen sprake van beïnvloeding van de allochtone bevolking door radicale ideologische groeperingen. De SGP zou als enige de komende jaren dit onderwerp aan de orde blijven stellen. De verantwoordelijke wethouder bleef ontkennend reageren, ondanks het feit dat vanuit de ETSKV de wethouder ook op de gevaren van politieke inmenging in de Turkse gemeenschap was gewezen. Pas

⁸¹ M. Hoogenboom en P. Scholten, 'Migranten en de erfenis van de verzuiling in Nederland. Een analyse van de invloed van de verzuiling op het Nederlandse migrantenbeleid (ca. 1970-heden)', *B en M: tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 35, 2 (2008) 107-124, aldaar 18.

⁸² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14833, raadsnotulen 17 december 1958, agendapunt 18, EC, 8 januari 1981. STA 14836, Raadsnotulen, 19 december 1961, Algemene Beschouwingen, STA 14837, gemeenteraadsnotulen 12 december 1962, begrotingsbesprekingen, agendapunt 8.

in 1991 gaven de wethouders E. Peerbolte (VVD) en Van Soest (CDA) opdracht aan de coördinator minderheden T.J. Duijm, een verkennend onderzoek te verrichten naar eventuele banden tussen de verschillende lokale organisaties van buitenlandse werknemers en landelijke, op het thuisland georiënteerde, organisaties. Uit dit onderzoek bleek dat de organisatie Amicales in Ede een persoonlijke link had met de Marokkaanse Vereniging Ede. Twee bestuursleden bleken lid te zijn van Amicales.

Het onderzoek uit 1991 bood ook informatie over de samenstelling van de Marokkaanse migrantenorganisatie. De oprichters van de lokale vereniging waren afkomstig uit het verstedelijkte gebied in Marokko. Deze mensen behoorden tot het meer progressieve deel en zij hadden in Nederland meer gebruik gemaakt van de mogelijkheid om hoger onderwijs te volgen. Zij hadden inmiddels de Vereniging verlaten. Het bestuur bestond nu uit Berbers. Ook de meer progressieve leden vanuit de migranten gemeenschap, die lid waren van het overlegplatform met de gemeente, waren het oorspronkelijk enthousiasme om zich in te zetten voor de Marokkaanse gemeenschap, kwijtgeraakt. Zo raakte dit deel van de Marokkaanse migrantengemeenschap minder goed vertegenwoordigd bij de gemeente, in tegenstelling tot de Turkse ETSKV waar juist het kader jong was en waarvan sommigen de sociale academie volgden en anderen een baan hadden. Het verslag van Duijm bood het gemeentebestuur de nodige achtergrondinformatie over de samenstelling van de verschillende gemeenschappen en inzicht in het doel van de activiteiten van de verschillende organisaties. Er is geen bewijs gevonden dat dit verslag een rol heeft gespeeld bij het vaststellen van het beleid. Het verslag is in het archief niet terug gevonden.⁸³

Aan het einde van het debat over de Minderhedennota in 1984 kwam het onderdeel voorlichting aan de orde. Ook hier kwamen de verschillen tussen de raadspartijen naar voren. De PvdA miste in de nota een overzicht waaruit bleek waarom de gastarbeiders in Nederland waren gekomen en wat hun aandeel was geweest in de economische groei die Nederland in deze periode had doorgemaakt. D'66-er J. van den Hazel stoorde zich aan het gegeven dat in de nota wel benoemd werd dat godsdienst en levensstijl verregaand verstrengeld waren, wat tot spanning zou kunnen leiden in de Nederlandse samenleving, maar dat kennis over deze andere culturen in de nota ontbrak.

*Men kan niet volhouden dat men, als men naar wederzijdse acceptatie streeft, geen kennis van de naaste nodig heeft, om in termen te spreken die misschien wat beter bij de wethouder overkomen. Ik begrijp niet dat hier zomaar gesteld kan worden, dat het niet nodig is om de achtergronden te kennen, als wij dagelijks geconfronteerd worden met de verknoptheid en de verknochtheid aan een totaal andere godsdienst en het denken en handelen dat daaruit voortvloeit..... Dat zou even zeer moeten worden nagestreefd als wat wij met een veelheid van woorden van de etnische minderheden verwachten, namelijk dat zij onze achtergronden kennen, en dat vaak zonder dat wij ze toelichten.*⁸⁴

De motie die D'66 had ingediend om het voorlichtingsbeleid op deze onderdelen te versterken, kreeg alleen steun van de progressieve drie en werd niet aangenomen. Op de achtergrond van deze discussie speelden de gemeenteraadsverkiezingen voor 1986 een rol. Het zouden de eerste verkiezingen worden waar migranten ouder dan achttien, langer dan vijf jaar woonachtig in Nederland en in het bezit van een geldende verblijfstitel, aan mochten deelnemen. De rijksoverheid vond het belangrijk dat deze groep goed geïnformeerd zou worden over de wijze waarop de Nederlandse samenleving was georganiseerd. Zonder deze kennis zou integratie niet goed tot stand kunnen komen, en een goede integratie was noodzakelijk om politiek te kunnen participeren. Volgens de progressieve raadsfracties was een grondige kennis van de migrantencultuur een noodzakelijke voorwaarde voor succesvol beleid. Volgens hen schortte het hieraan. De gemeentelijke voorlichting was te sterk gericht op wat 'wij' van hen wilden en te weinig op wat 'zij' nodig hadden of wensten.

In de jaren zeventig werd in Nederland behoud van identiteit als een noodzakelijke voorwaarde gezien voor een succesvolle terugkeer. Om deze reden werd onderwijs in de eigen taal en cultuur aangeboden. Met het loslaten van de 'tijdelijkheidsgedachte' verschoof in de jaren tachtig het perspectief. Een duidelijk bewustzijn van de eigen identiteit werd als een voorwaarde gezien voor een succesvolle integratie. Landelijk hielden de VVD, het CDA en de kleine linkse partijen nog lang vast aan het recht op behoud van de eigen identiteit. De VVD stelde daarbij dat de politiek zich in culturele kwesties neutraal moest opstellen. Binnen het CDA werd een verband gelegd tussen behoud

⁸³ Persoonlijk archief T.J. Duijm, Organisaties van Turken en Marokkanen in de Gemeente Ede, een verkennend onderzoek. Dienst welzijnszaken, september 1991.

⁸⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14859, gemeenteraadsnotulen 24 januari 1984, agendapunt 5, *Nota Minderhedenbeleid* Ede, 22, 35.

van de eigen culturele en religieuze identiteit, en het bestaan van sociaal-economische achterstand. Een sterke eigen identiteit werd als een belangrijke voorwaarde gezien voor sociale mobiliteit. De PvdA was meer beducht voor de groeiende spanning tussen allochtonen en autochtonen. Eigen voorzieningen en het vasthouden van de eigen culturele waarden zouden integratie kunnen belemmeren.⁸⁵ Het onderzoek naar de situatie in Ede laat zien dat lokaal politieke partijen toch een andere visie en houding aannamen ten aanzien van buitenlandse werknemers. Het grootste verschil zat tussen de confessionele partijen en de niet-confessionele partijen. Maar ook binnen deze twee groepen is nog onderscheid aan te brengen. Voor de SGP en RPF/GPV lag er voor de overheid geen aparte taak om de buitenlandse werknemers en hun gezinnen op te vangen. Hierin was weinig verschil met de landelijke visie van beide partijen. De RPF/GPV wenste Ede ook niet als een multiculturele samenleving te beschouwen. Frappant is ook dat alleen de SGP oog had voor het gevaar van beïnvloeding door radicale groepen als de Amicales in het geval van de Marokkaanse of de Grijsse Wolven in het geval van de Turkse gemeenschap. De tegenstellingen met de landelijke politiek zat bij de coalitiepartners en D'66. Het CDA had meer oog dan de SGP en de RPF/GPV voor de aanpassingsproblemen van de migrantengezinnen, maar hield strikt vast aan de opvang door de bestaande maatschappelijke instellingen. Daarbij wenste de partij geen rekening te houden met de culturele verschillen die bestonden tussen de PCSMG en de Turkse gemeenschap. De VVD, PvdA, D'66 hadden daarentegen juist wel oog voor de aanpassingsproblemen van deze migrantengroepen. Aandacht voor de eigen cultuur en identiteit werd door deze lokale partijafdelingen als een belangrijke voorwaarde gezien voor wederzijdse acceptatie.

Het beleid in de praktijk

In de buurgemeente Veenendaal werd in 1983 ook een *Nota Minderheden* opgesteld, waarin vrijwel dezelfde beleidsdoelstellingen werden geformuleerd. In Veenendaal woonden qua aantal en herkomst vergelijkbare groepen buitenlandse migranten. De Veenendaalse nota getuigt van kennis van de cultuur van de aanwezige migrantengemeenschappen. Het beschikken over deze kennis werd gezien als een voorwaarde voor een succesvolle communicatie tussen het lokale bestuur en de migrantengemeenschappen. In de themagewijze bespreking van de achterstandssituaties werden per onderwerp de culturele achtergronden geschetst en de houding van de Nederlandse samenleving.⁸⁶ In tegenstelling tot Veenendaal, waar een gemeentelijk coördinator voor het minderhedenbeleid werd aangesteld, koos het gemeentebestuur in Ede er voorsnag voor een adviseur toe te voegen aan de hierboven aangehaalde werkgroep die de overgang van SBBW 'oude stijl', naar SBBW 'nieuwe stijl' vorm moest geven.⁸⁷ In de volgende alinea's wordt besproken wat op de drie verschillende deelgebieden, maatschappelijk werk, onderwijs en recreatieve voorziening, tot stand kwam en welke rol het gemeentebestuur zag in de overdracht van taken van de SBBW naar de algemeen maatschappelijke instellingen.

De Stichting 'West-Veluwe' en het Buro Raadsliden besloten om het beleid van de SBBW voort te zetten. In de contacten met de buitenlandse migranten werden personeelsleden ingezet afkomstig uit dezelfde cultuur, of goed bekend met deze cultuur. Mevrouw T. Rodriguez-Hubregtse die al jaren binnen de SBBW contactvrouw was voor de Spaanse groeperingen, kreeg een aanstelling bij het Buro Raadsliden. Voor de overgangperiode richting SBBW 'nieuwe stijl' werd de van Marokkaanse afkomst zijnde maatschappelijk werker H. Lemouesset, bij 'West-Veluwe' gedetacheerd.⁸⁸ Zo werd kennis behouden en expertise overgedragen. De regering had ook bij de afslanking van de SBBW als eis gesteld dat voor de vervulling van de vacatures die door de overdracht van de taken bij de algemene maatschappelijke instellingen zouden ontstaan, geworven moest worden uit de pool te herplaatsen SBBW functionarissen. De overdracht van taken naar de PCSMG verliep niet zonder enige strubbelingen. Deze organisatie weigerde om werknemers van de SBBW over te nemen. Dit had tot gevolg dat de Turkse functionaris die in dienst was van de SBBW

⁸⁵ R. Rijkschroeff, J.W. Duyvendak and T. Pels, *Bronnenonderzoek* Verwey-Jonker Instituut. Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid (Utrecht 2003) 34-35.

⁸⁶ Gemeente Veenendaal, *Nota Minderhedenbeleid. Een planning voor de komende jaren*. (z.p. 1983).

⁸⁷ Gemeente Veenendaal, *Nota Minderhedenbeleid. Een planning voor de komende jaren*. (z.p. 1983), 1, 2-4 ev. GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14530 Nota Minderhedenbeleid.

⁸⁸ Het welzijnswerk bood de buitenlandse werknemers kansen om hoger op te komen. Na het volgen van een opleiding was juist in het welzijnswerk, waar behoefte was aan werknemers met een gelijke herkomst als de doelgroep, voor hen werk te vinden. 113. A. Cottaar en N. Bouras, m.m.v. F. Laouikili, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009) 113.

niet langer beschikbaar was voor het spreekuur voor Turkse mannen. Het spreekuur bleef wel behouden. Het werd nu verzorgd door de PCSMG, met steun van de SBBW. Alleen voor dit spreekuur werd nog gebruik gemaakt van het kantoor van de SBBW, de andere instellingen gebruikten hun eigen locaties.⁸⁹

In februari 1984 zou het gemeentebestuur subsidie toekennen aan 'West-Veluwe' voor het invullen van een formatieplaats maatschappelijk werk voor buitenlandse werknemers. De taakinfilling moest afgestemd worden met de SBBW, CRM en de gemeente. Uit de archiefstukken valt te reconstrueren dat voor het jaar 1984 de gemeente 1 fte en de SBBW 0,5 fte ten behoeve van het maatschappelijk werk zouden inbrengen in het samenwerkingsverband. De uren werden als volgt verdeeld: twintig uur voor de PCSMG ten behoeve van de hulpverlening aan Turkse mannen. De Stichting 'West-Veluwe' kreeg acht uur voor de Spanjaarden, twintig uur voor de Marokkaanse mannen en twaalf uur voor de Turkse en Marokkaanse vrouwen.⁹⁰ De toekenning van twintig uur aan de PCSMG voor de aanstelling van een functionaris leidde tot wrevelige reacties bij de Turken. De Turkse gemeenschap had geen bezwaar tegen het onderbrengen van de functionaris bij een protestants-christelijke instelling, maar wilde wel graag dat iemand uit de eigen gemeenschap werd aangenomen. Bekendheid met de taal en de cultuur met haar tradities, gewoonten en man-vrouwverhoudingen werd als voorwaarde ervaren voor effectieve hulpverlening. De PCSMG wenste niet aan dit Turkse verzoek tegemoet te komen. De instelling nam principieel alleen mensen van protestants-christelijke huize in dienst. Wel zou de aan te nemen functionaris Turks moeten leren en zich moeten inwerken in de Turkse cultuur.

De weigering om op het Turkse verzoek in te gaan, bleef enkele jaren een punt van zorg, ook voor de SBBW en voor de niet-confessionele politici. Eind 1983/begin 1984 was al een regulier overleg gestart tussen de ETSKV en de gemeente. In dit overleg, eerst met de dienst Welzijnszaken en vervolgens met wethouder Aalbers, sprak de ETSKV zich uit voor een maatschappelijk werker van Turkse herkomst. Beheersing van de Turkse taal zag de vereniging als een noodzakelijke voorwaarde. Bij de werving zou er op gelet moeten worden dat de kandidaat geen ideologische activiteiten zou gaan ontplooiën. De vereniging was beducht voor inmenging vanuit bepaalde groeperingen uit Turkije. In dat geval had men liever een Nederlander. Uit het SBBW archief wordt duidelijk dat de SBBW wel oog had voor het risico van politieke beïnvloeding van de zelforganisaties. Het was bekend dat bijvoorbeeld de Grijsse Wolven druk uitoefenden op de Turkse migrantengemeenschap in de regio. Het gemeentebestuur van Ede werd door de Turkse gemeenschap zelf, bij monde van de ETSKV, voor dit risico gewaarschuwd. Wethouder Aalbers reageerde wel op het verzoek om een Turks sprekende functionaris, maar reageerde niet op de waarschuwing voor politieke inmenging. Wat betreft het taalprobleem was Aalbers reactie dat 'de Turken zelf dit probleem voor een stuk in stand houden'. Bedoeld werd dat er te weinig Nederlands werd geleerd. Voorst stelde hij dat het benoemingsbeleid van de PCSMG niet tot de competentie van het gemeentebestuur behoorde.⁹¹ Bij de behandeling in de raad van de *Nota Minderhedenbeleid* in 1984 had Aalbers, zoals we lazen, een wat ander geluid laten horen.

Was Ede, achteraf gezien, laat met het opzetten van beleid voor deze specifieke minderheden? Hoe ging dat in overig Nederland? In 2003 onderzocht het Verwey-Jonker Instituut of het beeld dat uit het maatschappelijk debat aan het einde van de twintigste eeuw was ontstaan, namelijk dat dat integratiebeleid lange tijd binnen overheid en parlement niet of nauwelijks onderwerp van overleg en beleid was geweest, ook met de werkelijkheid correspondeerde. De uitkomst van het onderzoek was dat dit beeld op landelijk niveau niet bevestigd kon worden. Weliswaar waren er 'opmerkingen te maken (...) over tempo, de precisie en de effectiviteit van het beleid', maar er was

⁸⁹ GA, Archiefblok 3068, SBBW, inv. nr. 10, jaarverslag 1983, Overdracht aan algemeen maatschappelijke instellingen, p. 24-25. GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 72337.

⁹⁰ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 72337 Etnische groeperingen, Notitie: Aanwending gelden concentratiegemeenten buitenlandse migranten. De vacature voor de hulpverlening aan Turkse en Marokkaanse vrouwen werd per 1 september 1985 vervuld voor 20 uur. De 8 uur voor de Spaanse groepering werd voorlopig door de algemene werkers opgevangen.

⁹¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13960 Sociaal Cultureel Werk, verslag overleg dd 8 maart 1984. Toen in 1986 opnieuw geld te verdelen viel, pleitte ETSKV opnieuw voor een Turkse functionaris. (GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 72337, Brief aan college dd 7 mei 1986). Het Platform Organisaties Etnische Groeperingen Ede (POEGE) viel haar hierin bij. (GAE, STA 72337, brief dd 9 juni 1986). Ook de SBBW tekende bezwaar aan tegen de opstelling van de PCSMG en meldde dit aan CRM (GAE, STA 72337, brief dd 12 juni 1985).

altijd aandacht voor het onderwerp migratie geweest.⁹² Mijn onderzoek op lokaal niveau laat zien dat in het geval van Ede het gemeentebestuur pas actief beleid is gaan ontwikkelen nadat de rijksoverheid de taken op dit terrein ging overhevelen naar de gemeentelijke overheid. Pas met de bespreking van de *Nota Minderheden* in 1984 werd voor het eerst uitvoerig in de raad over de positie van de migranten in de Edese samenleving gesproken. Tot die tijd is het beleid met betrekking tot deze bevolkingsgroep met instemming van de raad steeds aan het college overgelaten.⁹³ De keuze om voor deze aanpak te kiezen past in wat elders in Nederland plaatsvond, ook elders werd gekozen om het migrantenbeleid niet tot inzet van publiek debat en partijpolitieke discussie te maken.⁹⁴ Rath e.a. laten wel zien dat bijvoorbeeld de verschillen tussen de gemeentelijke aanpak in Rotterdam en Utrecht groot waren. In Rotterdam was er meer bereidheid om de moslimgroeperingen voor een deel in hun wensen tegemoet te komen. Het Utrechtse gemeentebestuur daarentegen weigerde de islamitische groeperingen te erkennen, wenste hun activiteiten niet te subsidiëren of hen bij het gemeentelijke beleid te betrekken. Maar los hiervan is hun conclusie dat in de praktijk weinig wensen van de moslims permanent werden geweigerd, al kostte het deze bevolkingsgroep en hun organisaties wel vaak veel energie en tijd om hun wensen gehonoreerd te zien.⁹⁵ Maar het onderzoek geeft ook aan dat migranten, of minderheden zoals de groep in de jaren tachtig werd aangeduid, niet hoog op de politieke agenda stonden. Ook niet in Ede. Toch was Limonard, die betrokken was bij de oprichting van de SBBW, vanaf 1974 lid van de gemeenteraad. Ook het PvdA-raadslid, mevrouw Winter-Mulder, was al aan het einde van de jaren zeventig in een bemiddelende rol betrokken bij de strubbelingen rondom de gebedsruimte in de Sterkenburgflat, zoals nog aan de orde komt. Blijkbaar vormde dit voor beiden niet voldoende aanleiding om een actievere houding van de raad te vragen. Het besluit van de Nederlandse overheid dat vanaf de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 migranten die langer dan vijf jaar in Nederland woonden aan deze lokale verkiezingen mochten deelnemen, heeft de aandacht voor de integratie het integratie-debat bevorderd.⁹⁶ De deelname van niet-Nederlanders aan lokale verkiezingen zwengelde de vraag aan in hoeverre de integratie van deze bevolkingsgroep noodzakelijk was voor een goed functioneren van de Nederlandse democratie.

Ede wordt een concentratiegemeente.

Op grond van de landelijke Minderhedennota kreeg de gemeente Ede de status van concentratiegemeente. Van haar ruim 85.000 inwoners behoorden er in 1982 2,4 procent tot de categorie buitenlandse werknemers. Het merendeel van de migranten woonde in de plaats Ede, dat met haar ruim 50.000 inwoners veruit de grootste woonkern in de gemeente was. De concentratie was daardoor in Ede hoger dan als uitgangspunt werd genomen in de landelijke Minderhedennota. Een klein dorp was Ede niet meer, de lokale samenleving kreeg te maken met grootstedelijke problematiek. De integratieproblemen namen vooral onder Marokkaanse jongeren sterk toe, dit was een landelijke ontwikkeling waarop Ede geen uitzondering vormde. Als concentratiegemeente had de gemeente met ingang van 1986 recht op een aanvullende bijdrage voor minderheden van f. 113.500,- per jaar. Dit bedrag was gekoppeld aan de afbouw van de eerstelijnstaken van de SBBW. B en W stelden, na overleg met de commissie Welzijn, in 1986 aan de raad voor het bedrag te gebruiken voor een formatieplaats maatschappelijk werk ten behoeve van de Marokkaanse gemeenschap plus acht uur voor de Turkse gemeenschap. Verder kreeg de Stichting Federatie voor Sociaal Cultureel Werk (SFKWE) twintig uur voor de ondersteuning van zelforganisaties van de buitenlandse groeperingen.

⁹² *Bronnenstudie Integratiebeleid*, Deelrapport 5, 'Conclusies: samenhang, consistentie en succes van het integratiebeleid'. Verweij-Jonker Instituut, 173. http://www.verweij-jonker.nl/doc/vitaliteit/bronnenonderzoek_sdu.pdf (2 februari 2011).

⁹³ De enige uitzondering is een korte bespreking in de raad geweest van een verzoek van de Raad van Kerken om financieel bij te springen in de huur van een gebedsruimte eind jaren zeventig. Dit onderwerp komt verderop nog aan de orde.

⁹⁴ K. Phalet en J. ter Wal, eds., *Moslim in Nederland. Religie en migratie: sociaal-wetenschappelijke databronnen en literatuur*. SCP-werkdokument 106a (Den Haag 2004) 9. <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=20905&type=org> (2 februari 2011).

⁹⁵ Rath, e.a., *Nederland en zijn islam*, 95-115, 242-245.

⁹⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16720, Verkiezing leden van de gemeenteraad. Voor Ede betekende dit dat 1500 extra kiesgerechtigden, afkomstig uit: Marokko (400), Turkije (300), Spanje (150), Italië (75), Groot-Brittannië (55), West-Duitsland (45), Joegoslavië (40) en overige landen (435). In totaal waren in dat jaar in Ede zo'n 64.000 kiesgerechtigden.

Hiermee nam de SFKWE deze taak van de SBBW over.⁹⁷ Met de toegekende subsidie zou de functie van Lemoueset gecontinueerd kunnen worden. Over de invulling van de subsidiegelden had de gemeente overleg gepleegd met de migrantenorganisaties, de maatschappelijke instellingen en de SBBW. De keuze om de volledige formatieplaats in te zetten ten behoeve van de Marokkaanse gemeenschap werd door allen onderschreven, al had elke migrantenorganisatie wel de kanttekening geplaatst dat dit niet ten koste van de eigen voorzieningen mocht gaan.

Penninx concludeerde in 1979 dat het bestaan van de SBBW's mede als gevolg had gehad dat de reguliere welzijnsvoorzieningen zich lange tijd afzijdig hadden kunnen houden van de problemen van de buitenlandse werknemers en hun gezinnen. Hierdoor waren deze instellingen onvoldoende voorbereid om de taken over te nemen.⁹⁸ Deze passage wordt in de literatuur veelvuldig aangehaald en vervolgens wordt gesteld dat de opstelling van de SBBW's hier mede debet aan was geweest. De SBBW's zouden te lang categorale hulp hebben geboden en te weinig gebruik hebben gemaakt van het aanbod van de maatschappelijke instellingen.⁹⁹ Onderzoek naar de SBBW Gelderland toont aan dat deze constatering enige nuancering behoeft. Al aan het begin van de jaren zeventig valt regelmatig in de notulen te lezen dat de dienstverlening aan de buitenlandse arbeiders zou moeten behoren tot het takenpakket van de maatschappelijke instellingen. Blijkbaar zag de Stichting dit werktein niet als 'haar exclusieve domein'. Het onderzoek in Ede laat zien dat pas met de door CRM verordonneerde overdracht van taken aan de algemeen maatschappelijke instellingen deze organisaties actief beleid gaan opzetten. Zolang CRM niet bereid was extra mankracht te financieren voor de hulpverlening aan de buitenlandse werknemers en hun gezinnen, kwam dit niet van de grond.¹⁰⁰

De opstelling van de protestants-christelijke organisatie roept ook andere vragen op. Tegenover het beeld dat de SBBW's de hulpverlening (te) lang in eigen hand hebben willen houden, zou de stelling geponeerd kunnen worden dat juist in confessionele gebieden de geboden hulp niet goed aansloot op de hulpvraag vanuit de moslimbevolking. De wijze waarop de afzonderlijke instellingen in de gemeente Ede de taken na de overdracht hebben ingevuld, ondersteunt deze stelling. De non-confessionele Stichting 'West-Veluwe' zette het beleid en de aanpak van de SBBW Gelderland deels voort. Daar waar dit nodig was, werd categorale zorg aangeboden door maatschappelijk werkers afkomstig uit, of bekend met de betreffende migrantencultuur. De PCSMG daarentegen koos ervoor de eigen identiteit in de geboden zorg te laten prevaleren en benoemde daarvoor expliciet protestants-christelijke maatschappelijk werkers. De problemen die deze aanpak opriep, waren even goed opgetreden wanneer de PCSMG ervoor zou hebben gekozen al in een eerder stadium maatschappelijke zorg aan te bieden. De literatuur heeft te weinig oog voor het feit dat in Nederland in deze periode de reguliere welzijnsvoorzieningen in handen waren van het deels verzuilde middenveld. Wel kan worden gesteld dat de keuze voor een categorale benadering en het sterk bevorderen van zelforganisaties een tweeledig resultaat heeft gehad. Zoals in de volgende paragraaf aan de orde zal komen, hebben de zelforganisaties hierdoor een eigen plek in de bestuursstructuur verkregen en daarmee een stem in het minderhedenbeleid weten te veroveren. Tegelijk bevorderde dit op den duur het ontstaan van nieuwe minzuilen, zij het nu op basis van nationaliteit/etniciteit, gekoppeld aan de groei van de islam in de Nederlandse samenleving. Maar deze minzuilen lijken niet op de traditionele zuilen, omdat zij niet tot alle sectoren van de samenleving doordrongen.

Zelforganisaties

Begin jaren tachtig waren vanuit de verschillende migrantengroepen met ondersteuning van de SBBW zelforganisaties tot stand gekomen. De SBBW stimuleerde de deelname aan inspraakorganen en het opzetten van eigen activiteiten door kadercursussen aan te bieden. Het Rijk subsidieerde per

⁹⁷ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 72337, Diverse correspondentie m.b.t. bijdrageverlening aan 'Concentratie gemeenten buitenlandse migranten', notitie B en W aanwending gelden concentratiegemeenten buitenlandse migranten.

⁹⁸ R. Penninx, *Etnische minderheden*, WRR ('s Gravenhage 1979) 148.

⁹⁹ Zo verwijst M. Schrover in haar artikel 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing. Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas' *BMGN, The Low Countries Historical Review*, 25, 2-3, (2010) 329-354 voor dit punt naar het werk van R. Rijkschroeff, J.W. Duyvendak and T. Pels, *Bronnenonderzoek* Verwey-Jonker Instituut. Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid, terwijl daar weer verwezen wordt naar de bewuste studie van Penninx.

¹⁰⁰ GA, archiefblok 3068, SBBW, inv. nr. 10, jaarverslag 1975.

migrantengroep de organisatiekosten (vallend onder wat de apparaatskosten werden genoemd), in totaal f. 1005,-- per nationaliteit.¹⁰¹ Elke vereniging moest hiervoor wel een opgave van de gemaakte administratieve kosten indienen bij de gemeente. Uit de correspondentie komt de taalkundige kloof naar voren die tussen de verenigingen en het gemeentelijke ambtelijk apparaat bestond.¹⁰² Het bestaan van deze kloof verklaart de opstelling van de SBBW om met ondersteuning en cursussen het kader van de verenigingen weerbaarder te maken en het mogelijk te maken om zelfstandig een weg te vinden in de ambtelijke wereld. Er lijkt eveneens sprake te zijn geweest van een cultuurkloof, ook op onverwacht terrein. Zo diende de Vereniging tot behartiging van de belangen van de Turkse gemeenschap in Ede in 1982 een subsidieaanvraag in van f. 44.400,- , waarvan f. 17.050,-- voor het voetbalelftal van Aanpor. Een verhoudingsgewijs hoog bedrag. De aanvraag zou verklaard kunnen worden vanuit een cultuur van loven en bieden. Het verzoek werd afgewezen. De desbetreffende brief is niet bewaard gebleven. Uit de raadsnotulen blijkt dat de reden voor afwijzing was dat het verzoek niet op de juiste wijze en te laat was ingediend.¹⁰³ De wenkbrauwen zullen wel gefronst zijn bij het zien van de hoogte van het bedrag, f. 17.000,-- voor één voetbalteam. Maar uit de correspondentie tussen de Turkse Kulturele Vereniging en het ambtenarenapparaat komt ook naar voren hoe groot de taalkloof was. De brieven en reacties vanuit het ambtelijk apparaat kenmerkten zich door zeer formeel ambtelijk taalgebruik tegenover een simpel verwoord verzoek om subsidie of andere zaken vanuit de zelforganisaties. In januari 1991 plaatste burgemeester Blanken nog een kanttekening op de omslag van de voorbereidende stukken voor evaluatie van de accommodaties van de verschillende, wat toen de etnische groeperingen werden genoemd. Hij vroeg zich af of de nota wel leesbaar was voor de besturen van de betrokken verenigingen, zowel door de 'gehanteerde redactie, woord/taalgebruik en als de wijze van formuleren: 'Me dunkt dat (niet alleen) buitenlanders de grootste moeite zullen hebben met dergelijke teksten'.¹⁰⁴

Cultuurverschillen kwamen ook naar voren op het terrein van man-vrouwverhoudingen. Formeel volgde het gemeentebestuur op dit terrein het beleid van de rijksoverheid. Zo was in de landelijke *Nota Minderheden* opgenomen dat er aandacht zou moeten zijn voor activiteiten specifiek gericht op vrouwen en jongeren. Hierbij zou de financiële ondersteuning van vrouwenactiviteiten alleen verstrekt worden als de organiserende partij een vrouwenorganisatie was. Deze voorwaarde was in het overleg tussen het ministerie van WVC en de gemeente duidelijk naar voren gebracht. In dit kader had Ter Maat (SBBW) wethouder Aalbers gewezen op de mogelijkheid om voor activiteiten met dit doel een beroep te doen op de zogenaamde Emancipatiegelden.¹⁰⁵

De praktijk bleek ingewikkeld. In 1986 richtte de Werkgroep Turkse Vrouwen zich tot de afdeling Welzijn met de vraag de f. 4.600,-- , die op de begroting van de Turkse vereniging ETSKV in Ede stond voor vrouwenactiviteiten, rechtstreeks aan de Werkgroep uit te keren. De Werkgroep had in het afgelopen jaar een aantal vrouwenactiviteiten voor de ETSKV georganiseerd. Het gevolg hiervan was dat de opkomst veel hoger was geweest dan bij activiteiten die daarvoor door ETSKV waren georganiseerd. De Werkgroep wilde weer in samenwerking met het bestuur vrouwenactiviteiten opzetten, maar kreeg van het eigen bestuur maar f. 2.500,--. De vrouwen uit deze Werkgroep volgden ondertussen, via de SBBW, een kadercursus in het Projekt Edukatie Minderheden als voorbereiding op de oprichting van een Turkse vrouwenvereniging. De mondigheid nam duidelijk toe. Maar het college reageerde drie maanden later met de mededeling dat het initiatief werd gewaardeerd, maar dat de subsidiegelden naar de koepelorganisatie, te weten de ETSKV, zouden gaan. Dit was formeel conform de afspraken met de koepelorganisatie, maar gezien de emancipatiedoelstelling een gemiste kans. Drie weken later meldden de dames dat het overleg met het eigen bestuur traag verliep en dat ze weinig hoop hadden op een goede afloop. De afhankelijkheid van steeds wisselende bestuurssamenstellingen werkte ook niet mee. Het initiatief is dan ook niet verder niet van de grond gekomen.¹⁰⁶

In de raadsdiscussie van januari 1984 over de *Nota Minderheden* was ook naar voren gekomen dat ook de progressieve raadsleden emancipatiebeleid voor de migrantengemeenschappen

¹⁰¹ Dit betrof een bijdrage aan de vergaderkosten, stencilwerk, administratie, et cetera.

¹⁰² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13960 Sociaal Cultureel Werk, 1982-1986, ETSKV. Correspondentie tussen ambtenaren en ETSKV.

¹⁰³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14857 gemeenteraadsnotulen 24 juni 1982.

¹⁰⁴ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 24402, Deze notitie is door Blanken voorop het hemd geschreven van de ontwerpnota.

¹⁰⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 20227 Verslag van het overleg met ministerie van WVC, de SBBW en het gemeentebestuur, dd 13 februari 1985.

¹⁰⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13969, subsidiëring, huisvesting 1983/1986, correspondentie tussen de Werkgroep en het gemeentebestuur.

lastige materie vonden. Zo was mevrouw Winter-Mulder (PvdA) zich bewust van de dubbele achterstand die moslimvrouwen volgens 'onze westerse opvattingen' hebben, maar ze vreesde ook dat door actieve overheidsinmenging de spanningen binnen de gemeenschap alleen maar zouden toenemen waarmee de vrouwen niet geholpen zouden zijn.¹⁰⁷ Onbekendheid met de effecten van het beleid zorgden ook hier voor een terughoudende opstelling.

De door het Rijk verordende overdracht van de subsidiegelden van de SBBW aan de gemeente verplichtte de gemeente ook tot het opstellen van een accommodatiebeleid ten behoeve van de zelforganisaties. In 1984 eisten acute huisvestingsproblemen van de Spanjaarden meteen de aandacht op van het college. De eigenaar van het Katholiek Militair Thuis (KMT) had per 1 januari de huur opgezegd en zo waren de Spaanse Vereniging Centro Espanol en de Spaanse Oudervereniging buiten hun schuld hun onderkomen kwijt geraakt. De Turkse gemeenschap, die gebruik maakte van de ruimte die de SBBW in Ede huurde voor haar activiteiten, zou deze ook kwijt raken als de SBBW, als gevolg van inkrimping van haar taken, om moest zien naar een kleiner pand. De Marokkaanse vereniging maakte gebruik van ruimtes van het buurthuis De Meerpaal, maar maakte kenbaar ook graag in aanmerking te willen komen voor een eigen ruimte. Het dwong het gemeentebestuur tot het opstellen van een beleidslijn. Er werd gekozen de leegkomende kleuterscholen voor dit doel te gebruiken.¹⁰⁸ Met ingang van 1986 zou zo voor alle verenigingen een permanente oplossing mogelijk worden, inclusief de Italiaanse vereniging die nog niet over een eigen ruimte beschikte. In totaal werd vanuit de rijksoverheid f. 52.000,-- beschikbaar gesteld, waarvan f. 27.800 bestemd was voor de huisvesting van de SBBW voor zolang de Edese afdeling nog geen nieuw, kleiner onderkomen voor haar kantoorwerkzaamheden had gevonden.

De keuze van het gemeentebestuur om de, bij de invoering van de Wet op de basisvorming vrijkomende, kleuterscholen te verhuren aan de migrantenorganisaties, leek een mooie oplossing te zijn. Het bood het college de mogelijkheid budgetneutraal te werken. De lokalen kwamen toch leeg te staan en de realisering van een eigen nieuw op te zetten buurthuis voor deze organisaties was strijdig met het door de rijksoverheid voorgestane facetbeleid. Dit hield immers in dat niet langer specifiek beleid gericht op één minderheidsgroepering mocht worden ontwikkeld. Alle minderheden zouden gebruik moeten gaan maken van het algemene aanbod aan voorzieningen. De nu gekozen oplossing leek een pragmatische oplossing te zijn. Zo werd deels tegemoet gekomen aan de wens vanuit de migrantengroeperingen om te kunnen beschikken over een eigen ruimte voor activiteiten en door vast te houden aan kleinschalig gebruik en expliciet grotere manifestaties, zoals de viering van de Ramadan, elders onder te brengen, voorzag de gemeente geen probleem in de huisvesting in de voormalige kleuterscholen. De migrantengroeperingen waren op voorhand wel beducht voor mogelijke strubbelingen in de wijk als gevolg van de ingebruikname van de schoolgebouwen. Op de vraag van de Marokkaanse vereniging of de buurtbewoners door de gemeente op de hoogte waren gebracht over de verhuur van het schoollokaal aan de SME, reageerde wethouder Aalbers dat dit hem niet nodig leek, omdat dit in andere gevallen ook niet gebeurde. 'Het afwijken van deze gedragslijn, alleen maar omdat het om buitenlanders gaat, lijkt hem onjuist'.¹⁰⁹

Aan de keuze voor de kleuterscholen bleken in de praktijk een aantal nadelen te kleven. De kleuterscholen lagen midden in de woonwijken en de bouw en de inrichting waren niet afgestemd op gebruik als gemeenschapsruimte in de avonduren en het weekeinde. Het college meende door het opleggen van stringente regelgeving lawaai en (parkeer-)overlast te kunnen voorkomen. Zo mocht er alleen tussen 19.00 en 22.30 uur muziek worden gemaakt, en alleen als het gehele gebouw kerdicht afgesloten zou zijn. Het college had ook in deze zin toezeggingen gedaan aan de Belangenvereniging Ede-Zuid. Maar de isolatie van de scholen was gebrekkig en er kon alleen geventileerd worden door het openzetten van ramen of deuren. In de praktijk betekende dit dat, zeker bij warm weer, snel sprake was van geluidsoverlast. De scholen beschikten ook niet over eigen parkeergelegenheid, waardoor al gauw irritaties bij de buurtbewoners ontstonden over de parkeeroverlast, maar ook over het toenemen verkeer van en naar de kleuterscholen. En ten slotte waren bij voortduring strubbelingen tussen huurder en verhuurder over de noodzakelijke inrichtings- en aanpassingskosten van de ruimtes, al dan niet in relatie tot de hoogte van de eigen bijdrage.

In de landelijke *Nota Accommodatiebeleid* uit 1984 was opgenomen dat de eigen bijdrage van de verenigingen in de kosten van de accommodaties in de loop van 4 jaar zou oplopen van 25 procent

¹⁰⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14859, gemeenteraadsnotulen 26 januari 1984, p. 15-16.

¹⁰⁸ Als gevolg van de Wet Basisonderwijs werden kleuterscholen en lagere scholen samengevoegd en onder een dak gebracht.

¹⁰⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 20227, Accommodatiebeleid buitenlandse migranten, Verslag van de bespreking van de *Nota Accommodatiebeleid buitenlandse migranten*, dd 28 mei 1985.

naar 50 procent.¹¹⁰ Dit lag in de lijn van de lokale *Nota Minderheden*. Zoals we al zagen had het financieel bekostigen van recreatieve activiteiten binnen het gemeentebestuur een lage prioriteit. Bij de bespreking in de raad van de *Nota Accommodatiebeleid* liet de RPF/GPV'er Kampman weten op voorhand tegenstander te zijn van het verstrekken van subsidie voor de huur van eigen ruimten.¹¹¹ De overige partijen, inclusief de PvdA, in het debat vertegenwoordigd door A.J. Leerkens, vonden een categorale voorziening als een eigen cultureel centrum alleen geoorloofd als deze gebruikt zou worden voor activiteiten die rechtstreeks voortkwamen uit de eigen cultuur. De raadsleden stelden zich op het standpunt dat de omgeving geen last mocht ondervinden van het gebruik van de scholen. Het college dacht dat het wel mee zou vallen met eventuele overlast. H. Kapelle (VVD) vreesde dat het bieden van eigen accommodaties het risico verhoogde dat men sterker zou terug vallen op de eigen identiteit en het risico inhield dat men zich meer zou terug trekken op de eigen groep wat het integratieproces zou belemmeren. De landelijke VVD verdedigde in de jaren tachtig daarentegen nog het recht op behoud van de eigen culturele identiteit, waarbij de politiek zich neutraal zou moeten opstellen.¹¹² Kappelle's opvatting stond haaks op de idee uitgedragen door SBBW en de neutrale maatschappelijke instellingen dat een sterke eigen identiteit voorwaarde was voor een geslaagde integratie. In lijn met deze opvatting pleitte P.J. Ronden van PE in de Commissie van bijstand Welzijnszaken ervoor de migrantengroeperingen financieel wat meer tegemoet te komen in de huur zodat de deelname aan de activiteiten door een te hoge eigen bijdrage niet in gevaar zou komen.

Het beleid geëvalueerd en aangepast

Eind jaren tachtig werd op rijksniveau geconstateerd dat de positie van de minderheden was verslechterd. Hierbij vervulde het WRR-rapport van Penninx, uit 1979, een belangrijke rol. Pennings behandelde de immigratieproblemen die ontstaan waren als gevolg van de komst van grote groepen uit een andere cultuur en/of ras, in die tijd aangeduid als etnische minderheden. Zoals gesteld was een van de belangrijkste elementen uit dit rapport de constatering dat het verblijf van deze groepen in Nederland niet langer van tijdelijke aard was, maar als permanent beschouwd zou moeten worden. Tien jaar later is de idee van permanente vestiging zichtbaar in de titel van het rapport dat de WRR toen publiceerde: *Allochtonenbeleid*. Nederland was een kleurrijk land geworden. Zie voor de aanallen Marokkanen en Turken in 1971, 1983 en 1989 voor Nederland en Ede tabel 6.1.

In het rapport werd gesteld dat voor een juiste herijking van het beleid er onderscheid gemaakt moest worden tussen allochtonen en minderheden. Onder allochtonen werden die personen verstaan die niet in Nederland geboren waren, maar wel hier woonden, inclusief hun nakomelingen tot in het derde geslacht, 'voor zover deze zich nog enigermate met de herkomst van hun (groot)ouders wensen te identificeren'.¹¹³ De term minderheden werd nu gebruikt voor die allochtonen die in een achterstandspositie verkeren, om aan te geven dat dit niet (meer) voor de groep als geheel hoefde op te gaan. Een deel van de allochtonen in de samenleving nam een marginale positie in en hun participatie was gering en de werkloosheid hoog. Er dreigde het gevaar dat er een etnisch subproletariaat zou ontstaan. De WRR zag dit niet alleen als een onacceptabele situatie, maar ook als een verspilling van menskracht. Het beleid moest gericht worden op integratie van deze minderheden

Tabel 6.1 Marokkanen en Turken in Nederland en in de gemeente Ede in 1971, 1983 en 1989

1971	Marokkanen	Turken	1983	Marokkanen	Turken	1989	Marokkanen	Turken
Nederland	21.000	30.000		102.000	154.000		> 800.00	± 100.000
Gemeente	190	21		861	650		1175	904

Bron: Andries de Jong, 'Demografie van vijf niet-westerse herkomstgroepen', in: *Bevolkingstrends* 51(3), CBS (2003), 54-6-, aldaar 56-57.

GAE, 'Ede in cijfers' 1980 en 1984 (aantal geregistreerde vreemdelingen naar herkomst).

¹¹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 20227 Accommodatiebeleid buitenlandse migranten.

¹¹¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14860, raadsnotulen 28 mei 1985, bespreking *Nota Accommodatiebeleid*.

¹¹² Rijkschroeff, Duyvendak en Pels, *Bronnenonderzoek*, 31.

¹¹³ *Allochtonenbeleid*, WRR, 36, ('s Gravenhage 1989), 61-62.

waarbij de focus moest komen te liggen op arbeid, onderwijs en volwasseneducatie; het cultuurbeleid werd losgekoppeld van het integratiebeleid. Als op het terrein van werkgelegenheid en educatie succes geboekt zou worden, zou beleid op het gebied van met name huisvesting, justitie, gezondheidszorg en welzijn niet meer nodig zijn. Het accent werd verlegd van recht op zorg naar eigen verantwoordelijkheid; de verzorgingsstaat had haar grenzen bereikt. Wel diende de staat zorg te dragen dat alle groepen, allochtoon of autochtoon, gelijk behandeld werden en dezelfde toegang hadden tot culturele voorzieningen of anderszins.¹¹⁴ De adviezen die de WRR in 1989 in het rapport *Allochtonenbeleid* neerlegde, werden vrijwel volledig door de regering overgenomen.

In hetzelfde jaar dat de WRR haar rapport *Allochtonenbeleid* opstelde, liet het gemeentebestuur van Ede haar eigen minderhedenbeleid evalueren.¹¹⁵ Op basis van de opgedane ervaringen werd geconstateerd dat de, in de jaren tachtig, gemaakte keuze voor een tweesporenbeleid voortgezet zou moeten worden, in de betekenis van: waar mogelijk facetbeleid, waar nodig categoriaal beleid. De zelforganisaties konden blijven rekenen op ondersteuning. Goed functionerende zelforganisaties werden als een voorwaarde gezien voor belangenbehartiging, participatie, inspraak en beïnvloeding. Sinds eind 1985 hadden de verschillende vertegenwoordigingen van de minderheidsgroeperingen zich verenigd in het Platform Organisaties Etnische Groeperingen Ede (POEGE). Deze koepelorganisatie werd door de gemeente als gesprekspartner beschouwd. Uit de archiefstukken over de evaluatie van het beleid wordt duidelijk dat het totale veld aan instellingen en instanties bij de evaluatie werd betrokken. Het college droeg daarmee de boodschap uit prijs te stellen op participatie en inspraak. Dit bracht de POEGE in een lastig parket omdat de afzonderlijk verenigingen en stichtingen ook zelf richting het gemeentebestuur hun eigen problemen bleven ventileren en opkwamen voor hun eigen belangen.¹¹⁶

Een van de uitkomsten van de evaluatie was dat voorlichting een essentiële rol vervulde bij het bevorderen van wederzijdse acceptatie. Verder werd geconstateerd dat verschillende partijen aangaven dat er sprake was dat discriminatie toenam: op scholen, op het werk, in de samenleving. De Edese Emancipatieraad vroeg specifiek aandacht voor de emancipatie van vrouwen, een groep die te maken had met een dubbele achterstand. Zo waren vrouwen niet rechtstreeks vertegenwoordigd in POEGE. Ook de sterke stijging van het aantal werklozen onder de buitenlandse werknemers als gevolg van de economische crisis, werd als een groeiend probleem gezien. De oorzaken waren de geringe vraag naar ongeschoolde arbeiders, het ontbreken van een geschikte vooropleiding in combinatie met de snelle technologische ontwikkelingen, en een tekort aan om- en bijscholingsinstituten in Ede.

Op het terrein van onderwijs was vooruitgang geboekt. De voorzieningen en deskundigheid binnen het onderwijs waren toegenomen. Weliswaar waren de sluisklassen verdwenen, maar de buitenlandse basisschoolkinderen werden nog steeds opgevangen op centrumscholen.¹¹⁷ Naast het etc-onderwijs werd sinds 1 augustus 1986 op drie openbare basisscholen islamitisch godsdienstonderwijs geboden. Verder functioneerden er twee buitenlandse oudercommissies (een Turkse en een Marokkaanse), die regelmatig overlegden met de wethouder van Onderwijs. De (ondertussen drie) centrumscholen verzochten met klem om uitbreiding (en financiering) van het project voorschoolse opvang en kregen bijval van de Stichting Cultureel Werk (SKW). Deze wees ook op het lage aantal allochtone peuters dat een peuterspeelzaal bezocht. De ouderbijdrage vormde een financiële drempel. Daarnaast beschikte de Stichting Kinderopvang Ede niet over tweetalige leidsters. Een oplossing zou de financiering van een tweede leidster voor een aantal specifieke peuterspeelzalen zijn. Uit de evaluatie kwam ook naar voren dat de beide moslimgroeperingen (Turks en Marokkaans) op zoek waren naar een grotere gebedsruimte. Als algemeen punt werd in de evaluatie naar voren gebracht dat door de betrokken groeperingen het beleid te veel als voorgenomen beleid werd ervaren en te weinig als concreet voorgestelde maatregelen, voorzien van de benodigde financiën. Als voorbeeld werden de gemeentelijke werkervaringsprojecten aangehaald die door de migrantengroeperingen alleen als zinvol werden gezien als er sprake was van een werkgarantie. Als

¹¹⁴ *Allochtonenbeleid*, 9-13.

¹¹⁵ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 18860 Evaluatieminderhedenbeleid 1984-1988, opgesteld door T.J. Duijm.

¹¹⁶ Uit de studie van Huijbartsen blijkt dat pas in 2003 hier verandering in zal komen, en kiest POEGE voor de rol van belangenbehartiger. S.G. Huijbartsen, *Investeren in allochtone zelforganisaties? Een onderzoek naar sociaal kapitaal in het integratiebeleidsproces in Arnhem en Ede*, (Afstudeerscriptie VU, Amsterdam 2004). <http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/1871/8877/1/0401%20-%20Investeren%20in%20allochtone%20zelforganisaties.pdf> (2 februari 2011).

¹¹⁷ Sluisklassen hadden tot doel om buitenlandse kinderen op te vangen bij hun aankomst in Nederland, en om te bepalen in welke klas het kind vervolgens kon instromen in het reguliere onderwijs.

struikelblok voor een betere participatie in de samenleving werd gewezen op het gebrekkige kader binnen de zelforganisaties.

Op basis van de evaluatie liet het college de *Nota Minderhedenbeleid 1993-1996* opstellen. Kernpunten in de nota waren voorlichting, discriminatie, participatie, onderwijs en werkgelegenheid.¹¹⁸ Hier zien we dat de aanpak in Ede breder werd opgezet dan in het rijksbeleid. In dat beleid was de focus komen te liggen op onderwijs, scholing en werkgelegenheid. Het gemeentebestuur van Ede bleef vasthouden aan een tweesporenbeleid. Ook zien we dat onderdelen waar in de raad al eerder aandacht voor gevraagd was, voorlichting en discriminatiebestrijding, nu in het beleid werden opgenomen.

Het voorgestelde beleid leidde in de raadsvergadering amper tot discussie en werd na een reactierondje van de fractievoorzitters zonder hoofdelijke stemming aangenomen.¹¹⁹ Tijdens de bespreking van de nota tekende zich opnieuw een tweedeling af, met aan de ene kant de SGP en de RPF/GPV, en aan de andere kant de VVD, CDA, D'66, GL/PE en de PvdA. Gemeente Belangen nam niet deel aan de discussie. De SGP- en de RPF/GPV-fractie stelden zich kritisch op. De SGP ging het verst in haar eis dat minderheden zich dienden aan te passen aan de Nederlandse cultuur. Bij weigering van werk door werklozen, mocht de vraag gesteld worden wat deze mensen in Nederland zochten. Zonder in te gaan op de oorzaken van de hoge werkloosheid, merkte J.E. Van den Brandhof op dat 'ledigheid (...) des duivels oorkussen (is) en (...) aanleiding (geeft) tot criminaliteit'. De partij wenste geen steun te geven aan het 'sociaal-culturele werk, het peuterspeelzaalwerk, de emancipatie en alles wat daarmee verband' hield. De RPF/GPV bleef, in lijn met haar standpunt in het verleden, moeite houden met de subsidiëring van zelforganisaties. De huisvesting en activiteiten van deze organisaties waren, in de visie van de fractievoorzitter Stellingwerf, primair de verantwoordelijkheid van de organisaties zelf. Het hiervoor gereserveerde geld wenste de partij in te zetten voor kadertrainingen, scholing en individuele trajectbegeleiding. Het beleid diende primair gericht te zijn op integratie. Stellingwerfs betoog sloot aan op het standpunt dat in het WRR-rapport werd gehuldigd, namelijk dat te lang ingezet was op het aanbieden van zorg en te weinig op het bieden van kansen. Stellingwerf vond, zoals zijn partijgenoot Kampman dat in 1984 ook al had verwoord, het overdreven om Nederland als een multiculturele samenleving te beschouwen.

De andere partijen stelden zich op het standpunt dat wederzijds begrip en respect de basis voor het beleid dienden te zijn. De VVD, maar nu ook het CDA, benadrukte het belang van behoud van de eigen cultuur en identiteit. Volgens mevrouw M.C. Romein-Vroegindewij (CDA) vormde dit een noodzakelijke voorwaarde om succesvol te kunnen inburgeren. De VVD'er J. van den Hazel was van mening dat de gemeente het goede voorbeeld zou moeten geven door de doelstelling, dat 3 procent van het gemeentelijk personeel uit allochtonen zou moeten bestaan, ook uit te voeren.¹²⁰ D'66, GL/PE wezen op de positieve kanten van het ontstaan van een multiculturele samenleving en vroegen aandacht voor de toenemende discriminatie in de samenleving. Meerdere partijen zagen het opzetten van betere voorlichting als een noodzakelijk element om discriminatie tegen te gaan. Om deze reden wenste GL/PE vast te houden aan de subsidie aan de zelforganisaties. De PvdA benadrukte samen met D'66 en VVD het belang van het opstellen van meetpunten. Dit paste in een lange traditie waarin raadspartijen om een meer cijfermatig onderbouwd beleid vroegen.

In de nota ontbrak volgens de RPF/GPV fractie ten onrechte het onderdeel huisvesting. Kort voor de raadsvergadering was gebleken dat de woningcorporatie Welstede de noodklok had geluid. Er zou sprake zijn van tekorten op de huurwoningmarkt. In zijn reactie stelde wethouder Van Soest (CDA) dat dit probleem nog maar heel recent geconstateerd was en bij de opstelling van de nota nog niet bekend. Het tekort aan goedkope woningen was in zijn ogen niet zozeer een allochtonenprobleem. Er bleken voor de mensen met lagere inkomens over de hele linie te weinig huizen beschikbaar te zijn. Hij zegde toe op dit punt terug te zullen komen.¹²¹

¹¹⁸ In de vorige nota uit 1983 waren de speerpunten in hiërarchische volgorde maatschappelijke zorg, onderwijs en recreatie.

¹¹⁹ GA, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 18860 Minderhedenbeleid 1993-1996, kopie raadsnotulen dd 28 januari 1993.

¹²⁰ Conform het aandeel van deze groep in de Edese bevolking als totaal. Het raadslid J. van den Hazel heeft van 1982 tot 1986 in de raad gezeten voor D'66.

¹²¹ In het hoofdstuk over de ruimtelijke ordening komt dit punt ook herhaaldelijk naar voren. Het gemeentebestuur heeft gedurende de gehele periode weinig anticiperend gewerkt aan uitbouw van de voorraad (grote) woningen in de sector sociale woningbouw. Liever zette men in op een groei van het aanbod voor het midden en hogere segment in de woningmarkt. Dit correspondeerde met de wens om de groei van de gemeente vooral te realiseren in de dienstensector. Ede wilde geen industrieplaats worden.

Het college wilde actief betrokken blijven bij de zelforganisaties. Zowel het SKW als de zelforganisaties, boden, elk in hun eigen accommodatie, activiteiten aan. Het gemeentebestuur kon, door de keuzes die ze in haar subsidiebeleid kon maken, druk uitoefenen om specifieke activiteiten aangeboden te krijgen. Activiteiten puur in de recreatieve sfeer maakten nog steeds weinig kans.¹²² Als subsidiecriteria golden emancipatie, participatie, cultuurbeleving, relatieverbetering en belangenbehartiging. Het Spaanse, Joegoslavische en Italiaanse Centrum scoorden bij de evaluatie in 1992 op alle punten voldoende. De pijnpunten zaten bij het Marokkaans en het Turks Centrum.¹²³ Beide centra werden uitsluitend door mannen bezocht, het aanbod was sterk recreatief gericht en de centra waren niet kostendekkend.¹²⁴ Het gebrek aan geschikt kader vormde een struikelblok. Het ontbrak de verenigingen aan voldoende gekwalificeerde vrijwilligers. Dit werkte negatief door in het activiteitenaanbod, maar ook in het aanvragen van subsidies en het verantwoorden van het activiteitenprogramma. Na dertig jaar bleek de verzuchting van de SBBW Gelderland dat taalbeheersing van groot belang was voor de migrantengroepen om voor hun belangen op te kunnen komen, nog steeds opgeld te doen. Daarnaast botsten ook de opvattingen over wat voor wie geboden moest worden. Zo was in de ogen van het gemeentebestuur het aanbod voor vrouwen te klein, zij waren vooral aangewezen op de activiteiten van het SKW. Het was echter voor vrouwen moeilijk om bijeenkomsten te volgen buiten het eigen circuit, zeker als het desbetreffende buurthuis niet in de onmiddellijke woonomgeving lag. Deze houding van het gemeentebestuur is een mooi voorbeeld van veranderend inzicht over emancipatie, als we het vergelijken met het standpunt dat het college innam in 1986 bij de aanvraag van subsidiegelden door de Werkgroep Turkse Vrouwen.

Zo kregen de diverse groeperingen hun eigen verenigingsleven. Uit deze paragraaf is ook duidelijk geworden dat binnen deze verenigingen het moderniseringsproces zich evengoed manifesteerde. Ook hier zorgde onderwijs voor sociale mobiliteit. De gemeenschappen konden op een gegeven moment uit eigen gelederen meer geschoold kader leveren voor de verenigingsbesturen. Maar tegelijkertijd zorgde toegenomen scholing ook dat deze nieuwe professionals vervreemdden van hun eigen achterban. Hun vertrek had tot paradoxaal gevolg dat scholing zorgde voor het meer orthodox worden van het kader van zo'n gemeenschap. Naast onderwijs trok ook het emancipatieproces haar sporen. Al snel werd duidelijk dat emancipatie twee kanten had. Het bood vrouwen de kans meer een eigen invulling aan hun leven te geven, maar kon tegelijkertijd er voor zorgen dat zij daardoor binnen hun eigen gemeenschap op meer verzet stuitten. De parallel met de vrouwenemancipatiebeweging eind jaren zestig, begin jaren zeventig onder Nederlandse vrouwen is goed te trekken. Ook daar zorgden onder andere MVM, Dolle Mina of de VOS-cursussen er voor dat Marie wijzer werd, maar dat dit ook tot spanningen in de huiselijke kring leidde. Tot slotte werd in de jaren zeventig duidelijk dat binnen de moslimgemeenschap de wens sterker werd om over een eigen gebedsruimte te beschikken, ook in Ede. Modernisering houdt niet automatisch secularisering in.

Een eigen gebedsruimte.

De eerste jaren van hun verblijf was er landelijk en in de gemeenten weinig belangstelling voor het gegeven dat de Marokkaanse en Turkse arbeiders moslims waren.¹²⁵ Ook binnen de Marokkaanse en Turkse gemeenschap werd minder tijd besteed aan het geloof en het gemis aan een moskee werd nog niet zo ervaren. Door de gezinshereniging veranderde dit. De religieuze beleving werd belangrijker en daarnaast kwam de noodzaak om de kinderen koranles te kunnen laten volgen. In juni 1977 liet de SBBW per brief aan het college weten dat er in Ede onder de moslimbevolking behoefte bestond aan een gebedsruimte. De Stichting sloot in de brief de richtlijn van CRM bij waaruit bleek dat het ministerie onder bepaalde voorwaarden subsidie beschikbaar stelde. Zo gauw de doelgroep zelf in staat was de kosten voor de voorzieningen te dragen, werd de subsidie weer stopgezet. Alleen kleinschalige accommodaties waar regelmatig bijeenkomsten in het kader van het dagelijks en het vrijdagsgesbed werden gehouden kwamen voor steun in aanmerking.¹²⁶ Het gemeentebestuur was weinig genegen om uit eigen middelen bij te dragen aan het realiseren van een gebedsruimte voor de

¹²² interview met TJ Duijm, dd 12 mei 2009.

¹²³ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 24402 Notitie Evaluatie Accommodatie Etnische Groeperingen met reacties.

¹²⁴ Vijftig procent van de kosten van het centrum kwam ten laste van de gebruikers. In beide centra werd geen alcohol geschonken, waardoor de baropbrengsten lager waren dan in de andere centra.

¹²⁵ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 300.

¹²⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13944. Brief SBBW aan B en W dd 22 juni 1977.

moslimbevolking. Hierbij werd steeds opnieuw gewezen op de scheiding van staat en kerk die een wezenskenmerk zou zijn van de Nederlandse samenleving.

In hoofdstuk twee is aan de orde gekomen dat de scheiding tussen kerk en staat in Nederland van veel latere datum is dan het Edese college in de discussies naar voren bracht. Rath e.a. bieden een duidelijk overzicht van hoe deze scheiding in Nederland pas begin jaren tachtig definitief gestalte kreeg. De rijksoverheid verstrekke tot in de jaren zeventig nog subsidies voor kerkenbouw en pas met de grondwetswijziging van 1983 was de scheiding kerk en staat formeel doorgevoerd en waren de 'zilveren koorden' doorgesneden. De regering had met de 'Globale regeling inzake Subsidiëring Gebedsruimtes' uit 1976 erkend dat de vraag om subsidie voor islamitische gebedsruimtes op zich legitiem was. De landelijke VVD, D'66 en PvdA waren in tegenstelling tot het CDA tegen de subsidie voor de bouw van kerken en gebedsruimten. Dit was in hun ogen geen taak van de overheid meer nu het individu op dit terrein steeds meer haar eigen keuzes maakte. In Ede waren de politieke meningen anders verdeeld. De vraag is welke keuze het gemeentebestuur op dit terrein zou gaan maken: het respecteren en faciliteren van wensen van de bevolking op godsdienstig vlak, ook in het geval van de islamitische bevolkingsgroep, of vasthouden aan eigen voorkeuren?

Een eerste onderkomen in de Sterkenburgflat

De Turkse en Marokkaanse moslims in Ede hadden in de nazomer van 1977 voor de viering van Ramadan een schoollokaal aan de Langenhorst in Ede kunnen huren. Verlenging van de huur was niet mogelijk omdat het gebouw nog voor onderwijsdoeleinden in gebruik was. Na overleg met de gemeente, in de persoon van wethouder Redeker (PvdA), kon de voormalige kleuterschool op de begane grond van de Sterkenburgflat in Veldhuizen-A als gebedsruimte worden gehuurd. De Marokkaanse en de Turkse gemeenschap waren vooral woonachting in de wijk Veldhuizen-A en Ede-Zuid. De flat was eigendom van de Centrale Woningstichting Ede (CWE). Op advies van de gemeentelijke afdeling Financiën werd besloten om de boekwaarde van de kleuterschool ten laste van de algemene dienst te brengen, en de CWE zou f. 900,-- aan maandelijkse huur, inclusief stookkosten, vragen. Met de keuze voor dit pand ontstond een lastige driehoeksrelatie, waarbij de handen van de verhuurder gebonden werden door de politieke besluitvorming van het college. Op 1 december 1977 werd het huurcontract gesloten met de pas een maand daarvoor opgerichte Stichting Moslims Ede (SME). De jonge Marokkaanse stichting vond de hoogte van de huurprijs wel bezwaarlijk, maar de SBBW was bereid borg te staan voor de eerste drie maanden huur. Daarna zou gesproken worden over de verlenging van het contract. En de SBBW zou de SME hulp bieden bij haar subsidieaanvraag bij CRM. De kans op subsidie werd door de afdeling Algemene Zaken en Kabinet positief ingeschat, omdat er meer dan duizend moslims in de regio woonden. Hiermee werd voldaan aan het subsidie criterium van CRM.¹²⁷ SME stelde met behulp van haar adviseur, ds. Cuperus, de flatbewoners op de hoogte van de voorgenomen activiteiten en nam de ruimte in gebruik.¹²⁸

Al snel kwamen er klachten van de buurtbewoners over lawaai-overlast. Ds. Cuperus probeerde een en ander in een gesprek met de omwonenden recht te zetten. De gemeente zorgde voor extra isolatie en liet een aparte toegangsdeur aan de achterzijde van de flat installeren, waardoor er geen gebruik meer gemaakt hoefde te worden van de centrale ingang. Verder mochten de bezoekers van de gebedsruimte geen gebruik maken van de parkeerplaatsen bij de flat. De flatbewoners die bleven klagen konden niet rekenen op veel mededogen van wethouder Redeker. Maar de klachten over geluidsoverlast bleven. Alles had zeker te maken met de aard en de situering van de ruimte. Zo had de voormalige kleuterschool onvoldoende ventilatiemogelijkheden waardoor bij grote bezoekersaantallen en warm weer de temperatuur binnen al snel opliep. In dat geval werden er ramen opengezet, met tot gevolg dat het samenzijn en het bidden in de stilte van de avond op de daarboven gelegen balkons en in de woningen moeilijk te negeren viel. Ook het verzamelen van de bezoekers voor en na de bijeenkomsten rondom de flat, het extra verkeer, het toch gebruik maken van de parkeerplaatsen en de tot laat in de avond buiten spelende kinderen en de rondhangende jongeren stoorden de flatbewoners. De gemeente, de SME en de SBBW probeerden door herhaalde gesprekken met de bewoners verdere irritatie te voorkomen. De SME probeerde door het geven van informatie en het houden van een voorlichtingsdag, in augustus 1978, begrip te kweken voor haar activiteiten. De aanhoudende klachten van de buurt richtten zich niet zozeer op de moslims als geloofsgroep maar meer op de ervaren lawaai-overlast en de toeloop die als een inbreuk op het

¹²⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13944, Toelichting Evers dd 9 november 1977. Zie ook Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 300.

¹²⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13944.

woongenot werden ervaren. Juist omdat er weinig werd gedaan om de bron van de ervaren overlast effectief aan te pakken, bleef de irritatie bestaan en keerden de klachten van de bewoners jaar op jaar terug.¹²⁹

Huurschuld

In mei 1978 bleek dat de inschatting dat CRM subsidie zou toekennen, niet uitkwam. De aanvraag werd niet gehonoreerd en de SME raakte in betalingsproblemen. De huurschuld bij de CWE liep snel op. De SME zocht meteen contact met de wethouder Sociale Zaken met het verzoek om de huur naar beneden bij te stellen. Het gemeentebestuur wilde hier niet op ingaan, maar zegde toe bij het ministerie aan te zullen dringen op subsidieverlening. Verder zou de SME met hulp van de SBBW actie ondernemen om geld in te zamelen, onder meer bij bedrijven. Afsproken werd dat indien een en ander niet tot resultaat zou leiden, de SME een verzoek om subsidie bij de gemeente zou kunnen indienen.¹³⁰ De SME wist f. 3.500,-- subsidie van het Julianafonds te verkrijgen. Verder werd om steun gevraagd bij de Raad van Kerken. Dit leidde tot een oproep van de Raad in de lokale kerkelijke bladen voor een financiële bijdrage. De Raad benaderde daarnaast per brief de gemeenteraad met het verzoek om financiële steun voor de huurproblematiek: 'Wij zijn er van overtuigd dat wij in deze Marokkanen, van wie de mannen als gastarbeiders onder ons werkzaam zijn en vaak een minimuminkomen genieten, medemens en ontmoeten die recht hebben op onze gastvrijheid en op onze hulp, zoveel als in ons vermogen ligt'.¹³¹ De opgezette acties bleken onvoldoende op te leveren en in januari 1979 klopte de SME bij de gemeente aan om financiële steun. Uit het archiefmateriaal komt naar voren dat de SME de verkregen inkomsten niet alleen gebruikte om de huurschuld weg te werken, maar ook aanwendde voor de betaling van de imam. In totaal waren de inkomsten onvoldoende om aan alle financiële verplichtingen te voldoen.

Op advies van de afdeling Algemene Zaken en Kabinet vroeg het college de raad om toestemming om de behandeling van de subsidieaanvraag in handen van het college te geven. Het hoofd van de deze dienst, K. Evers, gaf het advies om geen ondersteuning van de huisvestingslasten te bieden.¹³² Naar zijn mening behoorde dit niet tot de taken van de gemeente. Expliciet nam Evers in het advies op dat subsidiëring van de religieuze activiteiten of salariskosten voor een imam ontraden werd. Op de achterzijde van het omslag waarin dit advies te vinden is, heeft een van de wethouders geschreven: 'Een prachtkans voor de Raad van Kerken om hun feitelijke solidariteit te bewijzen in de vorm van financiële steun of beschikbaar stelling van een van hun ruimten'. Het beroep van de Raad van Kerken op het gemeentelijk apparaat werd kennelijk niet op prijs gesteld. De bespreking in de gemeenteraad van het antwoord van het college op het schrijven van de Raad van Kerken leverde alleen een opmerking op van mevrouw J. Louwerse-Reijneveld (PE). Ze drong aan wel de helpende hand te bieden, maar het college liet de Raad van Kerken weten nog geen besluit tot subsidieverstrekking te kunnen nemen, maar zich nader te willen beraden.¹³³ In de commissie van bijstand van Sociale Zaken nam het college wel een standpunt in en kreeg, met alleen de stem van mevrouw Louwerse-Reijneveld tegen, bijval van alle leden om geen subsidie te verstrekken. Het college vertrouwde er op dat CRM subsidie zou verstrekken. Het negatieve collegebesluit werd op 17 april 1979 aan de SME medegedeeld. Begin maart kreeg het college telefonisch van de directie Gelderland van CRM te horen dat er positief geoordeeld zou worden over de door SME opnieuw ingediende subsidieaanvraag. De Stichting zou vanaf 1 januari 1979 voor een periode van vijf jaar in aanmerking komen voor een jaarlijkse bijdrage van f. 6.500,-- in de stichtingskosten van een gebedsruimte. Het zou nog enkele maanden duren voordat de officiële toewijzing plaatsvond. Door het uitblijven van de CRM-subsidie bleef de financiële nood hoog en op 16 mei reageerde de SME teleurgesteld op het negatieve besluit van B en W. De SME had nog niets vernomen over de toekenning door CRM.¹³⁴ Vanuit de Hervormde Gemeente van Bennekom werd in mei het college dringend gevraagd om te hulp te schieten. Het college reageerde afwijzend en verwees andermaal naar de te verwachten subsidie van CRM, voor de resterende huurschuld bleef de Stichting zelf

¹²⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13944.

¹³⁰ GAE, STA 13944. Nota hoofd 3e afdeling, 27 maart 1979. De gesprekken hadden plaats op 3 maart en 11 oktober 1978.

¹³¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13943, brief Raad van Kerken aan de gemeenteraad, dd 7 december 1978.

¹³² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13944. Nota hoofd 3e afdeling, 27 maart 1979.

¹³³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14854, raadsnotulen dd 22 februari 1979.

¹³⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13943.

verantwoordelijk.¹³⁵ Ruim een maand later liet het college aan de SME weten dat zij te horen had gekregen dat de subsidie van f. 6.500,-- van CRM toch toegekend zou worden. Het bedrag was voldoende voor de huisvestingskosten, het resterende bedrag moest de stichting zelf opbrengen.¹³⁶

Ondanks de subsidie van CRM bleef er een financieel tekort, deels ontstaan door de salaris- en huisvestingskosten voor de imam. Als oplossing werd tweede huurder gezocht. Eind 1979 werd besloten dat ook de Stichting Islamitisch Centrum (SIC) gebruik zou maken van het pand. Om de ruimte geschikt te maken voor het onafhankelijk en gescheiden gebruik van twee groepen, waren aanpassingen nodig. Het overleg tussen CWE, de gemeente en beide groeperingen leek in april 1980 tot een akkoord leiden. De onvrede over hoe de aparte toegang voor beide groepen gerealiseerd werd, zorgde echter al snel voor nieuwe problemen tussen zowel beide moslimgroeperingen, als met de buurt. Vooral tijdens de Ramadan was de toeloop groot en bleef het voor en na de gebedsbijeenkomsten rondom de flat lawaaiig door pratende bezoekers, spelende kinderen en rondrijdende jeugd. Zoals we eerder in dit hoofdstuk lazen, zou dit begin jaren tachtig een van de redenen zijn waarom de gemeente bij de toewijzing van de leegstaande kleuterscholen als ontmoetingsruimte bepaalde dat grootschalige vieringen, zoals de Ramadan, niet in de kleuterscholen georganiseerd zouden mogen worden. De zaak rondom de Sterkenburg leek in 1980 te escaleren. CWE die bij het college bot ving in haar verzoek om bijstand, besloot in oktober inning van de huurschuld in handen te leggen van een gerechtsdeurwaarder. Uitzetting dreigde. Ook de bewoners van de Sterkenburg begonnen hun geduld met de gemeente te verliezen. De gemeente trok haar toezegging aan de SME dat de SIC medehuurder mocht worden in, omdat de SME niet akkoord was gegaan met de gerealiseerde splitsing van de ruimte.

De scheiding van kerk-staat

B en W beriepen zich bij haar weigering om financieel bij te dragen aan de realisatie van gebedsruimtes voor moslims op de scheiding van kerk en staat in Nederland. Dit beroep alsof de scheiding van kerk en staat een vast gegeven in de Nederlandse samenleving was, is, zoals in hoofdstuk 2 aan de orde is gekomen, minder vanzelfsprekend dan werd voorgesteld. Ede behoorde tot die gemeenten waar met een beroep op het principe van scheiding van kerk en staat financiële hulp bij de realisering van een gebedsruimte werd geweigerd. Maar zoals we al in de paragraaf 'Zelforganisaties' lazen, zien we dat in Ede toch compromissen werden gesloten. Ook hier past het beleid van het gemeentebestuur in het algemene beeld dat Rath e.a. schetst: veel tegenwerking, maar over het algemeen ontvingen de moslimorganisaties toch steun voor het houden van activiteiten en het opzetten van organisaties.¹³⁷ Dit gold in Ede ook voor de andere buitenlandse migrantengemeenschappen: de Italianen en de Spanjaarden. Maar evenals elders werd er voor de vraag om een eigen gebedsruimte lange tijd geen structurele oplossing geboden. Om uit de impasse te komen, werd vanuit de kerken een werkgroep opgericht. Zitting hadden vertegenwoordigers van de SME, SIC Ede, SBBW Gelderland, de Raad van Kerken, ds. Couperus, en als voorzitter het PvdA-raadslid, mevrouw Winter-Mulder.¹³⁸ (Heikel punt in de gesprekken met de gemeente en CWE bleef wie de kosten zou moeten dragen voor de verbetering van isolatie van het gebouw.) De keuze voor deze aanpak lag volledig in lijn met wat de confessionele partijen voor ogen stond bij de decentralisatie van rijksbeleid. Bij het opzetten van lokaal beleid, in dit geval op het terrein van welzijnszorg, hoorde het particuliere initiatief, inclusief de kerken, een actieve rol te vervullen.¹³⁹

Zowel de werkgroep als het gemeentebestuur probeerden door middel van een eigen reconstructie van de ontwikkelingen zicht te krijgen op de oorzaken van de onrust rondom de Sterkenburg. De werkgroep was van mening dat de huurschuld niet zo hoog was als CWE opgaf en dat CWE en de gemeente te weinig oog hadden voor de vanuit de geloofsopvatting noodzakelijke aanpassing van de ruimte wanneer deze door twee verschillende groepen gebruikt zou worden. Concreet leidde een en ander wel tot overleg, maar nog niet tot oplossingen. In april 1981 was voor de

¹³⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13943. Brief van Vormingswerkcommissie Hervormde Gemeente van Bennekom aan B en W dd 25 mei 1979, reactie van B en W dd 10 juli 1979.

¹³⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13943, Brief SME aan B en W dd 16 mei 1979 en brief B en W aan SME dd 27 juni 1979.

¹³⁷ Rath, e.a., *Nederland en zijn islam*, 242-245.

¹³⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13944 Brief van de werkgroep aan het bestuur van de CWS en B en W dd 11 november 1980.

¹³⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14854, raadsnotulen, dd 22 februari 1979, agendapunt 16, decentralisatie welzijnsbeleid.

bewoners van de Sterkenburg de maat vol. Men had zich drie jaar lang welwillend opgesteld maar dreigde nu geen huur meer te betalen als het probleem niet adequaat werd opgelost.

Langzaamaan kwamen oplossingen in zicht. Het college bood hulp. De jarenlange gewoonte om in de praktijk de scheiding van kerk en staat niet zo strikt toe te passen als het ging om wensen van de autochtone bevolking te faciliteren bij bijvoorbeeld kerkbouw, werd nu, zij het voorzichtig, uitgebreid tot de moslimbevolking. Er werd besloten om voor de komende Ramadan uit te wijken naar een leegstaand fabriekspand van Sherpa. De gemeente stond voor f. 6000,-- garant. De SBBW vroeg de provincie om subsidie, de werkgroep hield onder de bevolking een inzameling. Het was een tijdelijke oplossing, die echter in 1982 opnieuw werd toegepast. De gemeente gaf dit maal een garantie van f. 10.000,-- af, de huur van de fabrieksruijme van Ruiten Troef bedroeg f. 8160,--. Maar het geduld van de flatbewoners raakte op en zij schakelden een advocatenbureau in. In november 1982 volgde overleg tussen de SME, de bewoners van de Sterkenburg, wethouder Aalbers, en Le Large van de Dienst Welzijn.¹⁴⁰ De beste oplossing zou de verhuizing naar een ander pand zijn, maar waar was een betaalbaar pand voorhanden? Door de negatieve berichtgeving in de pers was het voor de SME niet zo gemakkelijk meer om een geschikte ruimte te vinden. In februari 1983 bood het gemeentebestuur het pand aan de Driehoek 54, in het centrum van Ede, te koop aan. Per brief liet de gemeente aan de SME weten dat zij zich het recht voorbehield om het gebouw aan de SME te gunnen, ook indien er een hoger bod uitgebracht zou worden. Dit voormalige kerkgebouw was door de gemeente in 1974 van de Christelijk Gereformeerde Kerk gekocht in verband met uitbreidingsplannen rondom het gemeentehuis. Voor het uiteindelijk gerealiseerde plan was de sloop van het gebouwtje niet nodig geweest. In de loop van de jaren was er veel achterstallig onderhoud aan het pand ontstaan. Zowel de SME als de raad gingen akkoord met een verkoopprijs van f. 120.000,--. Op kosten van de gemeente werden in drie maanden tijd de verkoop en de verbouwing van dit voormalige kerkgebouwtje tot moskee gerealiseerd. Een snelle afhandeling van een jarenlang slepende zaak bleek zo'n f. 40.000 waard.

De Edese Turkse Islamitische Culturele Vereniging (later de Turkse Culturele Vereniging, TCV genoemd), verhuisde naar de Notaris Fischerstraat 31 A en ontving van CRM in september van dat jaar f. 3.000,-- stichtingskosten. Vrij kort daarop verhuisde de TCV naar de Johan Willem Frisolaan. De vereniging betrok daar tijdelijk een sporthal, die op termijn gesloopt zou worden om plaats te maken voor nieuwbouw. In 1988 kreeg de vereniging van de gemeente te horen dat het pand ontruimd moest worden omdat de sloop aanstaande was. Samen met de gemeente werd gezocht naar een geschikte bouwlocatie voor een nieuw te bouwen moskee. De door de gemeente aangedragen locaties waren niet acceptabel. De TCV bleek ook zelf actief op zoek te zijn en vond op het industrieterrein Frankeneng een bungalow met bijbehorend bedrijfspand en vroeg medewerking aan Le Large van de Dienst Welzijn om dit gebouw in gebruik te mogen nemen als moskee. De bungalow zou als woning voor de imam kunnen dienen. B en W besloten om de procedure te starten om vrijstelling te verkrijgen om in afwijking van de bestemming industrie, handel en andere diensten, het pand als moskee te kunnen gebruiken. Hoewel een aantal omliggende bedrijven bezwaar aantekende, besloot B en W, ondersteund door een positief advies van de betrokken gemeentelijke afdelingen, de vrijstelling te verlenen. Een van de argumenten was dat voor de geplande nieuwbouw de sloop van de sporthal aan de Johan Frisolaan urgent was. Ook de Commissie voor beroep- en bezwaarschriften van de gemeente verklaarde de klachten van de bedrijven tegen de vestiging van een moskee ongegrond. De Raad van State oordeelde echter in augustus 1991 anders. De verleende vrijstelling had niet verleend mogen worden op basis van het vigerende bestemmingsplan. Uiteindelijk werd de 'bijzondere bestemming' geregeld met een partiële herziening van het bestemmingsplan. De raad keurde in 1992 zonder beraadslaging en zonder hoofdelijke stemming dit voorstel goed. De SGP liet aantekenen tegen geacht te hebben gestemd.¹⁴¹ Deze partij bleef, conform het landelijke beginselprogramma van de partij, vasthouden aan de weigering vrijheid van godsdienst ook voor anders denkenden te aanvaarden. In het partijprogramma van de landelijke SGP was ook opgenomen dat gemeenteraadsleden geacht werden tegen de vestiging of de bouw van een moskee of hindoetempel in hun gemeente te stemmen.¹⁴²

¹⁴⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 13943 overleg SME, bewoners Sterkenburg en wethouder Aalbers, en Le Large (DWZ).

¹⁴¹ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 30556 Bestemmingsplan kern Ede Omgeving Frankeneng 2 te Ede.

¹⁴² J. Hippe en G. Voerman, *Reformatorisch Staatskundige Verbond. Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994)* 170. <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/jb-dnpp/jb93/hippe.pdf> (15 april 2014).

Een nieuwe moskee: een gebed zonder end

Het aantal moslims in Ede was ondertussen blijven toenemen. Begin jaren negentig werd de moskee aan de Driehoek voor de Marokkaanse groepering te klein en wilde men graag uitbreiden. Er werden plannen ontwikkeld om er een verdieping op te plaatsen. In plaats van op dit verzoek in te gaan, besloot het college op zoek te gaan naar een andere locatie. Eerdere plannen uit 1988/89 om een schoolgebouw aan de Boetselaarsbrug over te dragen aan de SME om als moskee in gebruik te nemen, waren indertijd mislukt omdat de vestiging van een moskee te gevoelig bleek te liggen in de buurt. De Boetselaarbrug lag vlak achter de Sterkenburg en herhaling van de problemen lag voor de hand. Uit de problemen rondom de flat de Sterkenburg had het gemeentebestuur de les getrokken dat een moskee niet midden in een woonwijk moest liggen.¹⁴³ In 1993 kwam een stuk grond in beeld grenzend aan het winkelcentrum Bellestein en het tehuis voor dove ouders 'De Gelderhorst'. Het terrein bestond deels uit parkeerplaatsen, deels uit groenvoorziening. Het winkelcentrum Bellestein lag met de rug naar de parkeerplaatsen gekeerd. De winkels waren naar binnen gericht rondom een klein plein. Door deze opzet voorzag de afdeling Ruimtelijke Ordening geen problemen voor de bouw van een moskee. Het voordeel van de locatie was dat deze in de wijk Veldhuizen-A lag, waar een aanzienlijk deel van de Marokkaanse bevolking woonde. Het ambtelijk apparaat startte een inventarisatie van de mogelijkheden om voor dit terrein een bestemmingswijziging voor te bereiden die de bouw van een moskee mogelijk zou maken.

Vrijwel onmiddellijk kreeg de Vereniging Winkelcentrum Veldhuizen lucht van de plannen. Het bestuur liet binnen drie weken weten 'fel tegenstander' te zijn en 'alle mogelijkheden die zij heeft om uitvoering van deze plannen te verhinderen, (te) benutten'.¹⁴⁴ De toon was meteen gezet. Een en ander werd begin augustus nogmaals herhaald. Niet alleen maakte de Vereniging bezwaar tegen het verlies van 33 parkeerplaatsen maar ook expliciet tegen de komst van een moskee. Het bestuur vreesde dat een moskee het opgebouwde imago van een gezellig wijkwinkelcentrum voor iedereen in negatieve zin zou veranderen. In het bestemmingsplan was oorspronkelijk een bibliotheekfiliaal opgenomen, zo'n voorziening zagen de ondernemers als een verrijking van het gebied, een 'religieus gebouw' werd als niet passend beschouwd. De Vereniging deed het voorstel om het bibliotheekfiliaal aan de nabijgelegen Goudenstein naar Bellestein te verplaatsen om vervolgens aan de Goudenstein de moskee te bouwen.¹⁴⁵ De reactie van het college was dat de behoefte aan een bibliotheek nooit eerder was geventileerd door de winkeliers.

Het college zette ondanks de bezwaren van de winkeliers de voorbereiding door om met een partiële bestemmingsplanwijziging de bouw van de moskee mogelijk te maken. Om te kunnen anticiperen op het formele bezwaar van de winkeliersvereniging dat de bouw tot een tekort aan parkeerruimte zou leiden, werd aan dit aspect in de voorbereiding de nodige aandacht besteed. Het gemeentebestuur liet de SME weten een positieve besluit ten aanzien van de bouw te hebben genomen, en de Stichting werd de leges voor de benodigde planwijziging in rekening gebracht. Op 28 december werd het plan via een persbericht naar buiten gebracht.¹⁴⁶ Op 20 januari 1994 volgde een hoorzitting.

De hoorzitting leidde tot veel rumoer.¹⁴⁷ Op de zitting waren zo'n 180 mensen aanwezig. Het betrof hoofdzakelijk winkeliers en omwonenden, maar ook zes raadsleden. Het ongenoegen richtte zich vooral tegen het verlies van parkeerplaatsen, de verslechterde toegang voor het winkelende publiek en de toeleveranciers, de gevreesde lawaaioverlast én het feit dat het hier om een moskee en niet om 'een gewone kerk' ging. Het *Gelders Dagblad* zette vraagtekens bij de opgevoerde bezwaren.¹⁴⁸ De tegenstanders benadrukten dat er geen discriminatie in het spel was, maar de krant concludeerde dat het verzet vooral gericht was tegen de komst van een moskee. Uit het interview met de initiatiefneemsters van de handtekeningenactie kwam duidelijk naar voren dat het officiële beleid van wederzijdse acceptatie in de praktijk eenzijdig werd ingevuld. In wezen werd van de moslimbevolking aanpassing aan de Nederlandse maatschappij gevraagd. Een moskee paste niet in de Nederlandse bouwtraditie, en zo werd gesteld, wij plaatsen toch ook 'geen molens op het Rode

¹⁴³ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 4827, correspondentie hoofd Grondzaken en Vastgoed en directeur Ruimtelijke ontwikkeling dd 26 januari 1994.

¹⁴⁴ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 4827, brief Vereniging Winkelcentrum Veldhuizen, dd 14 juli 1993.

¹⁴⁵ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 4827.

¹⁴⁶ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 4827 SME was f. 20.850,-- aan leges verschuldigd. Volgens de regelgeving zou restitutie plaats vinden indien het plan niet door zou gaan.

¹⁴⁷ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 4827, Moskee bij Bellestein.

¹⁴⁸ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 4827, kopie krantenartikel *Gelders Dagblad*, dd 9 maart 1994.

Plein?' Vooral de bouw van een minaret riep veel verzet op. De idee dat vijfmaal daags een oproep tot gebed zou gaan klinken, sloeg velen de schrik om het hart. De SME was zich daar van bewust. Voorzitter Zkiek liet weten dat een oproep tot gebed zeker niet als een vereiste werd gezien. Mochten de moslims hier in de toekomst toch voor willen kiezen, dan zou volstaan kunnen worden met een oproep eenmaal per week voor het vrijdaggebed.

Tijdens de hoorzitting deed wethouder Peerbolte (VVD), in het poging het verzet te breken, spontaan het aanbod om met belangstellenden een viertal moskeeën in de omgeving te gaan bezoeken. Welke moskeeën bezocht zouden worden, zou in overleg met de SME en de degenen die belangstelling hadden getoond, worden besloten. Peerbolte hoopte op deze wijze de al dan niet latente vooroordelen te bestrijden en meer begrip te kweken voor het standpunt van het college. De winkeliersvereniging sloeg het aanbod af, met als argument dat het niet om de moskee ging maar om het verlies van parkeerruimte. De excursie ging wel door en er werden een aantal moskeeën in Utrecht, Zeist en Huizen bezocht. Het bracht de 25 omwonenden die meegingen, niet op andere gedachten, hoewel een aantal deelnemers hun aanvankelijke opvattingen op basis van de opgedane ervaringen wel bijstelden.¹⁴⁹ Behalve het verzet tegen een moskee op Bellestein waren er ook andere geluiden. Zo liet de bewonerscommissie van De Gelderhorst, een regionaal doveninstituut dat naast het winkelcentrum Bellestein was gevestigd, weten geen bezwaar te hebben. Zij beschouwden de moslimbevolking als een minderheid zoals zij zichzelf ook beschouwden binnen de samenleving. Ook de dominee van de Taborgemeente, Van der Linden en de gereformeerde predikant Korteweg waren ontstemd over de vele negatieve reacties, ook binnen de eigen gemeente. Maar anderen binnen de Hervormde Kerk hadden wel begrip voor de ophef.¹⁵⁰

De hele discussie over de locatiekeuze vond kort voor de gemeenteraadsverkiezingen plaats. Het raadslid P. van der Klok (Gemeente Belangen) speelde hier handig op in door op een politieke bijeenkomst in Lunteren een alternatieve locatie voor te stellen: de Koekeltse Boslaan.¹⁵¹ Een meer afgelegen plek, buiten de bebouwing van Ede, waar de zomer daarvoor nog een groep zigeuners illegaal had gekampeerd. De voorzitter van de SME, Zkiek, reageerde teleurgesteld. De Stichting zag zich door dit voorstel verbannen naar meer de periferie van Ede. Op de verkiezingsinformatieavond die door de politieke partijen in Veldhuizen georganiseerd werd, bleek dat de meeste politieke partijen nog geen duidelijk standpunt ten aanzien van de moskeebouw hadden ingenomen. Wel dwong het voorstel van Van der Klok de anderen tot een uitspraak. Het meest duidelijk waren de reacties van de SGP en de RPF/GPV. De SGP wees de bouw van een moskee principieel af. De RPF/GV keerde zich expliciet tegen de bouw naast Bellestein, met als argument dat een moskee inbreuk zou maken op het winkelgebeuren en dat de verkeersontsluiting rondom het winkelcentrum al niet optimaal was. De partij kwam met alternatieve locaties, maar kwam in tegenstelling tot het CDA niet op voor de godsdienstvrijheid voor de moslimgemeenschap. CDA, PvdA, PE en D'66 steunden het college in hun voornemen en wensten het plan voor Bellestein eerst op zakelijke gronden te beoordelen. De VVD werd in verlegenheid gebracht door de opmerking van haar raadslid mevrouw L.A.E. Scholtens-Rings, die liet weten dat ondertussen haar partijgenoot Peerbolte was gaan twifelen over de gekozen locatie.

Nog voordat de geplande tweede hoorzitting plaatsvond, besloot het college, na overleg met de Marokkaanse gemeenschap, de zaak af te blazen. De weerstand onder de winkeliers en omwonenden werd als te groot ervaren. Wethouder Peerbolte betreurde de gang van zaken en gaf aan over mogelijke alternatieven na te willen blijven denken. In haar besluit noemde het college de mogelijkheid om een moskee op de Koekeltse Boslaan te bouwen. Voorzitter Zkiek was niet blij met de gang van zaken. Twee jaar zoeken naar een geschikte locatie had niets opgeleverd. Zkiek deelde mee dat de Stichting zich zou gaan richten op de mogelijkheid om een verdieping boven op de bestaande moskee te bouwen en als men daar geen toestemming voor kreeg, om het gebouw op te knappen.

Het maatschappelijk klimaat verandert

In vergelijking met de situatie rondom de commotie over de gebedsruimte in de Sterkenburg was de maatschappelijke situatie duidelijk veranderd. Het verzet onder de bevolking tegen de bouw van een

¹⁴⁹ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 4827, Moskee bij Bellestein.

¹⁵⁰ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 4827, Moskee bij Bellestein.

¹⁵¹ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 4827, Gelders Dagblad 15 februari 1994. Van de discussie, volgens de krant niet toevallig twee weken voor de gemeenteraadsverkiezingen werd uitvoerig in het Gelders Dagblad verslag gedaan. Deze krantenartikelen zijn in het Archief Gemeentebestuur 1986-1995, in dossier GB 4827 terug te vinden.

moskee naast Bellestein was breder geworden en beperkte zich niet tot de direct betrokkenen.¹⁵² Zo werden er 383 handtekeningen ingezameld en werden veel bezwaren ingediend. Uit de brieven bleek dat er expliciet bezwaar werd gemaakt tegen de bouw van een minaret, waarbij de briefschrijvers er op voorhand van uit gingen dat deze dagelijks vijf keer gebruikt zou worden. Iets dat door de SME ten stelligste werd tegengesproken, want gebruik van de minaret was binnen de Stichting nog helemaal niet aan de orde. Ook het gemeentebestuur liet weten dat eventueel gebruik van een minaret gebonden was aan gemeentelijke regelgeving. Dit hield in dat er beperkingen opgelegd konden worden aan het gebruik en de geluidsterkte.

Uit een aantal van de ingezonden brieven kwam onverbloemd een openlijke afkeer van buitenlanders, met name van moslims, en de vrees voor aantasting van de identiteit van de Nederlandse samenleving naar voren. Het onderwerp had ook de belangstelling getrokken van extreem rechtse groeperingen van buiten de gemeente. Omwonenden hadden uit deze hoek stencils in de brievenbus gekregen en ook op de hoorzitting werden stencils uitgedeeld waarin een rechtstreekse relatie gelegd werd tussen de komst van een moskee en overlast van Marokkaanse jongeren. De toon in de artikelen was discriminerend van aard en de inhoud van een deel van de artikelen had geen enkele relatie met de situatie in Ede. De Marokkaanse Jongerenvereniging El Irada en het Anti Discriminatie Bureau Ede (ADB) uitten in twee open brieven hun bezorgdheid over de negatieve reacties op de plannen voor de bouw van de moskee. In hun reactie in het *Gelders Dagblad* werd niet ontkend dat er problemen waren, maar deze hadden te maken met werkloosheid en een onderwijsachterstand en niet met religie. Er werd door beide organisaties geprotesteerd tegen de stigmatisering van de Marokkaanse gemeenschap als geheel. Het ADB was van mening dat bij vele bezwaarmakers onder de noemer van parkeerproblemen andere beweegredenen schuilden: 'Wat ons zorgen baart is dat op massale schaal uiting wordt gegeven aan het niet duidelijk uitgesproken herkenbare gevoel, dat een grote groep van onze eigen Edenaren als vreemd en niet-Edes, of niet-Nederlands, wordt gezien.'¹⁵³ De brief was mede ondertekend door K.J. Visser, gemeentelijk coördinator maatschappelijk buurtwerk minderheden. Visser had de moslimgroepen vanuit zijn functie herhaaldelijk bijgestaan in hun (schriftelijke) contacten met het gemeentebestuur. Ondanks de felheid van de protesten en de poging van extreemrechtse partijen van buiten Ede om goed garen te spinnen bij de onrust, namen er bij de raadsverkiezingen geen nieuwe partijen uit deze hoek deel aan de verkiezingen.

Ook vanuit de kerken werd het discriminatoire aspect van het verzet aan de kaak gesteld. Zo schreef ds. J. van der Linden, dominee van de Taborgemeente in Ede, een vlammen artikel in de Kerkbode waarin hij de kerken in Ede-Veldhuizen opriep solidair te zijn met de Marokkaanse geloofsgemeenschap. Expliciet legde hij de link tussen het verzet in Ede en het bestaan van de Centrum Democraten. De mate van de getoonde agressie vond hij in geen verhouding staan tot de gebruikte argumenten: verlies van 30 parkeerplaatsen, geluidsoverlast en klantenverlies. In zijn ogen was het juist om te erkennen dat het hier ging om vreemdelingenhaat, en tot zijn verbijstering was dit denken ook binnen zijn gemeente aanwezig. De reacties van zijn collega's waren wisselend; allen verdedigden de godsdienstvrijheid, ook voor de moslimgemeenschap, maar niet allen deelden de mening van Van der Linden dat er sprake was van verkapt discriminatie.

Ondanks deze tegengeluiden was er in de Edese samenleving verzet tegen een te duidelijk publieke religieuze manifestatie van de moslims. De idee dat ergens een minaret zou verrijzen vanwaar dagelijks een oproep tot het gebed zou opklinken, bleek een brug te ver. Enige maanden na de ontstane onrust rondom de plannen voor moskeebouw naast het winkelcentrum Bellestein, vroeg de Turkse Culturele Vereniging (TCV) voor haar moskee aan de Frankeneng ontheffing aan voor een wekelijkse gebedsoproep op vrijdag tussen 13.00 en 14.00 uur. Deze gebedsruimte lag op de rand van een industrieterrein. Maar ook nu kwamen er bezwaren van omwonenden.¹⁵⁴ Het verzoek werd conform de bestaande regelgeving behandeld. B en W beriepen zich op de wetgeving waarin de mogelijkheid tot dergelijke oproepen expliciet werd beschermd. Als enige inperking in de vergunningverlening werd opgenomen dat de oproep tot gebed niet mocht vallen binnen de schooluren van de nabijgelegen school *De Koepel*. Geen van de 21 ondertekenaars van het bezwaarschrift verscheen op de zitting van de Commissie Beroep- en Bezwaarschriften. De TCV lichtte ter zitting haar aanvraag toe, en onderstreepte dat het verzoek overeenkomstig de Nederlandse regelgeving was. De voorzitter van de vereniging, S. Tirgil, uitte zijn teleurstelling over het feit dat er nog steeds zoveel weerstand was, juist 'in een stad als Ede, die vanuit haar historie zoveel respect

¹⁵² GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 4827, Moskee bij Bellestein.

¹⁵³ GAE, *Edese Post*, 11 februari 1994.

¹⁵⁴ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 11673, stukken betreffende de aanvraag rondom dit verzoek tot ontheffing.

heeft opgebouwd voor verschillende religieuze stromingen (...) Dit terwijl wij toch op weg zijn naar een verdraagzame Multi-culturele samenleving'. Het bezwaar werd ongegrond verklaard, en B en W namen de uitspraak over.¹⁵⁵

Ede is in de loop van de negentiende eeuw in toenemende mate een protestants-christelijke samenleving geworden. Vanaf de Doleantie, en vooral in de twintigste eeuw is de eenheid binnen de protestants-christelijken afgenomen. Het ontstaan van deze diversiteit heeft in het verleden vaak tot felle reacties en tegenstand geleid. En dan betrof het onmin tussen groepen die tot dezelfde religieuze hoofdstroom behoorden, het protestantisme. Getalsmatig bleef deze richting tot ver in de twintigste eeuw de lokale samenleving domineren. De groei van het aantal rooms-katholieken in de Edese samenleving, vanaf de komst van de kazernes, heeft niet tot strijd geleid, al ging dit pad niet over rozen. Zo stuitte de bouw van de rooms-katholieke kerk in Bennekom, op de rand van het oude dorpscentrum in de jaren vijftig van de vorige eeuw nog op weerstand. Ondertussen ging ook in deze gemeente het seculariseringsproces verder, al liep deze gemeente niet voorop. De komst van de moslimbevolking, en daarmee de vraag om een eigen gebedsruimte stuitte op tegenstand. Het zou tot 2009 duren voordat de Marokkaanse gemeenschap kon beschikken over een nieuw gebouwde moskee. In dat jaar werd op de Peppelensteeg (achter de Koekeltse Boslaan) het Islamitisch Cultureel Centrum, Moskee Al Mouahidin, geopend. In 2010 ontwikkelde de Turkse gemeenschap nieuwbouwplannen voor een nieuwe moskee op de Frankeneng, maar ook deze plannen stuitten op verzet en liepen vertraging op. Begin 2014 kon nog niet met de bouw worden begonnen.

Past Ede in het landelijke beeld?

Rath e.a. onderzocht door middel van twee cases, Rotterdam en Utrecht, hoe op lokaal niveau invulling werd gegeven aan het minderhedenbeleid. In het SCP rapport van Van Egeraat werd de vraagstelling verbreed en werd onderzocht of en zo ja, hoe het rijksbeleid ten aanzien van minderheden een vertaling heeft gekregen naar lokaal gemeentelijk beleid in de periode 1983-1992.¹⁵⁶ Hoe verhoudt zich het beleid van de gemeente Ede tot de uitkomsten van dit SCP rapport *Lokaal minderhedenbeleid* uit 1995? In Nederland bezat in 1991 4.3 procent van de totale bevolking van Nederland niet de Nederlandse nationaliteit, in de onderzochte gemeenten lag dit op 5 procent, Ede scoorde zo rond de 3,6 procent. In de grootste gemeenten vormden de Turken de grootste groep, in Ede waren dit de Marokkanen.¹⁵⁷ Uit het onderzoek kwam naar voren dat gemeenten voornamelijk beleid ontwikkelden op het terrein van welzijn, onderwijs en werkgelegenheid. De hoofddoelstellingen waren 'het bereiken van integratie (integratie betekent hier het toegankelijk maken van algemene voorzieningen voor allochtonen – JRB) in de Nederlandse samenleving en het behoud van de eigen cultuur'.¹⁵⁸ Op rijksniveau waren integratiebeleid en cultuurbeleid vanaf het begin van de jaren tachtig gescheiden. Het integratiebeleid was gericht op het opheffen van achterstandsposities, het cultuurbeleid was onderdeel geworden van het welzijnsbeleid en gericht op het recht doen aan het pluriforme karakter van de Nederlandse samenleving. Op het welzijnsterrein hadden de gemeenten de meeste vrijheid om eigen keuzes te maken, omdat het hiervoor beschikbare budget overgeheveld was naar het Gemeentefonds. Op het terrein van onderwijs en, in wat mindere mate dat van werkgelegenheid, waren zij veel meer gebonden aan wet- en regelgeving van de rijksoverheid. Sinds de decentralisatie begin jaren tachtig, waren de gemeenten echter niet meer verplicht apart beleid voor minderheden te formuleren. Maar gebeurde dit ook in de praktijk?¹⁵⁹

Wanneer we het in Ede gevoerde beleid in een landelijke perspectief plaatsen, dan komt het volgende naar voren. Ondanks dat in Ede in vergelijking met de grote steden een geringer percentage buitenlanders binnen haar grenzen had, formuleerde ook Ede aan het begin van de jaren tachtig een eigen minderhedenbeleid. Dit was niet vreemd omdat de meeste buitenlandse werknemers met hun gezinnen in de plaats Ede woonden, waardoor de lokale verhoudingen hier dicht bij het landelijk gemiddelde lagen. Ede was met haar Minoriteitennota uit 1977 zelfs een van de voorlopers, maar deze nota sloot, door de gekozen benaderingswijze en stellingname, totaal niet aan bij de lokale

¹⁵⁵ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 11673, Verslag zitting Commissie Beroep- en Bezwaarschriften, dd 14 september 1994.

¹⁵⁶ Van Egeraat, *Lokaal minderhedenbeleid. Het ontstaan van gemeentelijke bemoeienis met minderheden 1983-1992*, SCP (Rijswijk 1995). De onderzochte gemeenten waren: Diever, Bedum, Margraten, Huissen, St. Oedenrode, Goes, Heerenveen, Lelystad, Nieuwegein, Venlo, Deventer, Dordrecht en Zaanstad.

¹⁵⁷ Van Egeraat, *Lokaal minderhedenbeleid*, 10-11. GAE, 'Ede in cijfers' 1992.

¹⁵⁸ Ibidem, 63.

¹⁵⁹ Ibidem, 11.

politieke ideeën en verhoudingen. Voor de acht grote gemeenten uit het SCP-onderzoek gold dat het minderhedenbeleid vooral gericht was op het vergroten van de toegang tot algemene voorzieningen, en dat het beleid toegespitst werd op de grootste groepen onder de minderheden, de Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Alleen in Nieuwegein en Deventer werd ook beleid ontwikkeld voor de kleinere groepen. Ook in Ede werd niet alleen gefocust op de grootste groepen maar werden alle nationaliteiten onder de mediterrane gastarbeiders in het beleid opgenomen. Er werd geen apart beleid voor Surinamers en Antillianen opgezet omdat hun aantal te verwaarlozen was.

Ede week op meer punten niet af. Zo ontbrak het ook in Ede op het welzijnsterrein aan een duidelijke probleemanalyse, een kenmerk dat ook voor de overige gemeenten opging. In de onderzochte gemeenten bleek het, door de landelijke overheid in 1983 opgelegde, facetbeleid uitgangspunt te zijn geweest voor het ontwikkelen van het minderhedenbeleid. Maar er werd evengoed categoriaal beleid opgezet waar en wanneer dit nodig werd geacht. Van Egeraat constateert dat er wel sprake is van een verschil in uitvoering. Een aantal gemeenten hield bij het ontwikkelen van het integratiebeleid vast aan het oorspronkelijke tweesporenbeleid; integratie met behoud van de eigen identiteit. Dit bleek vooral in de grotere gemeenten het geval te zijn. Ook in Ede werd deze lijn gevolgd.

Van Egeraat heeft in haar analyse gebruik gemaakt van het onderscheid dat Penninx aanbrengt in de gehanteerde perspectieven waaruit het beleid ontwikkeld werd: een achterstandsperspectief of een etniseringsperspectief. Bij het eerste is het beleid gericht op het bereiken van gelijke kansen voor iedereen en heeft de overheid de taak er op toe te zien dat eventuele belemmeringen worden weggenomen. In het tweede geval is het uitgangspunt dat erkenning van de eigen identiteit en cultuur een noodzakelijke voorwaarde is voor het integratieproces. Daarbij waren sommigen de opvatting toegedaan dat erkenning van deze elementen noodzakelijk was om een gevoel van veiligheid voor de betreffende etnische groep te creëren. Voor anderen vloeide het recht op behoud van de eigen identiteit en cultuur voort uit internationale normen en rechten en zijn culturen aan elkaar gelijkwaardig. Door de keuze van de grotere gemeentebesturen om vast te houden aan het tweesporenbeleid, zijn beide perspectieven in het beleid traceerbaar. Dit zien we ook terug in Ede, vooral op het terrein van welzijn en onderwijs. Het gemeentebestuur nam in die zin de aanpak van de SBBW Gelderland over, zij het aarzelend en met bijstellingen. De SBBW Gelderland koos voor Ede, ondanks het feit dat ze voorstander was van facetbeleid, voor een categorale aanpak omdat de algemeen maatschappelijke instellingen onvoldoende hulp boden. Voor een succesvolle integratie was het volgens de SBBW noodzakelijk dat de nieuwkomers voor hun eigen wensen en rechten op konden komen. Die opvatting werd vooral gevoed door de ervaringen in de praktijk en sloot aan bij de beroepsachtergrond van de betrokkenen. Het etniseringsperspectief is duidelijk herkenbaar bij degenen die een opleiding in het sociaal-maatschappelijk werk hadden gevolgd. De beleidsvoorstellen en adviezen vanuit deze beroepsgroep droegen duidelijk dit stempel.

De Dienst Welzijn, die vanaf het begin jaren tachtig bij de decentralisatie van het welzijnsbeleid verantwoordelijk werd voor deze sector, en het college zagen lange tijd geen actieve rol voor de gemeente op dit terrein. Van meet af aan was het gemeentebestuur voorstander van een grote betrokkenheid van het maatschappelijk middenveld. Binnen de politiek waren het de progressieve partijen die voorstander waren van een grotere rol voor de overheid, maar dit zou pas in de loop van de jaren tachtig tot ontwikkeling komen. We zien dat Ede, dat zich graag rekende tot de grotere gemeenten, qua beleid op dit onderdeel ook goed in dat plaatje past. De verklaring voor het moeizame opstarten van lokaal beleid kan zijn dat rijksbeleid op lokaal niveau zijn vorm moest krijgen. Vanuit een nationaal perspectief is de keuze voor één minderhedenbeleid dat voor alle groepen gelijk zou moeten zijn, niet zo vreemd: één aanpak, duidelijke doelstellingen en geen onderscheid naar her- en afkomst. In de praktijk bleek juist het verschil in her- en afkomst er voor te zorgen dat één en dezelfde aanpak niet tot het gewenste resultaat leidde, maar dat de verschillen tussen groepen vroegen om een meer gedifferentieerd beleid. Daarnaast speelde een rol dat nationaal beleiden normen en waarden een andere gevoelswaarde hadden wanneer rechtstreeks het belang van 'de Nederlander' in het geding was. Gelijkheid, vrijheid van godsdienst zijn voor de Nederlandse samenleving grondrechten. De Nederlandse samenleving, die in enkele decennia te maken had gekregen met de komst van een aanzienlijke groep buitenlanders, met een ander geloof en cultuur, en met weinig financiële middelen om hun eigen samenleving in den vreemde vorm te geven, had tijd nodig om haar positie te kiezen. Dit speelde zeker op lokaal niveau, omdat hier het beleid handen en voeten moest krijgen, waarbij in veel gemeentes nog betrekkelijk weinig expertise aanwezig was.

Afsluiting

In dit hoofdstuk is een thematiek behandeld die volstrekt nieuw was in de Nederlandse samenleving. Nederland heeft weliswaar grote immigratie gekend in de vroegmoderne tijd, maar dit betrof vooral de steden. In de negentiende eeuw nam de buitenlandse migratie af, en beperkte zich vooral tot de komst van Duitsers en deze migranten vestigden zich met name in de grensstreken. De Limburgse mijnen waren een sector waarin al vroeg relatief vroeg veel buitenlanders werkten, maar voor de Nederlandse samenleving na de Tweede Wereldoorlog was de komst van grote aantallen buitenlandse arbeiders die een andere taal spraken (Spanjaarden en Italianen) en later ook een andere godsdienst hadden (islam) een nieuwe ervaring waarop de gemeentes niet waren voorbereid. Oorspronkelijk was van beide kanten de wens dat het verblijf tijdelijk was. Ede toonde zich niet erg gastvrij en ging er ook in dit geval vanuit dat mensen zichzelf moesten redden. Op het moment dat de gezinshereniging op gang kwam, veranderde de situatie. De gemeente bleef lang op afstand en worstelde met de vraag hoe het beleid voor deze diverse groep, maar zeker voor de groep die qua godsdienst een vreemde eend in de bijt was, vorm te geven.

Wanneer we de hele onderzochte periode overzien dan kunnen we constateren dat de ontwikkelingen in de gemeente Ede de landelijke ontwikkelingen volgden, maar duidelijk in een eigen tempo. Het moderniseringsproces is in dit hoofdstuk goed zichtbaar. Naast de stijgende mobiliteit onder de Nederlandse autochtone bevolking, kwam vanaf de jaren zestig in de twintigste eeuw ook de instroom van de gastarbeiders op gang. Het seculariseringsproces onder geboren en getogen Nederlanders ging gepaard met de komst van nieuwe islamitische geloofsgroepen in Nederland. In Ede werd deze groep in hoofdzaak gevormd door Turken en Marokkanen. Een groep waarvan de kinderen hier onderwijs gingen volgen. Een groep waarin ook, evenals elders, sociale mobiliteit optrad, waardoor een deel van het kader haar betrokkenheid bij de eigen gemeenschap deels verloor. Een groep waarin emancipatie optrad, al werd het streven naar een meer eigen inbreng van vrouwen binnen de zelforganisaties niet meteen door de gemeente beloond. Een groep die vanaf 1986, mits men langer dan vijf jaar in Nederland woonde, mocht stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen. Geografische en sociale mobiliteit, emancipatie, democratisering, individualisering waren ontwikkelingen die de migrantengemeenschap evengoed doormaakte. De lokale overheid kon deze ontwikkelingen niet negeren.

De door Hoogenboom en Scholten gehanteerde 'verzuilingsreflex' is bruikbaar om de keuze van benadering en aanpak door de confessionele partijen in Ede in de jaren zeventig en deels de jaren tachtig te typeren. De confessionele partijen, en zeker de orthodox-christelijke, reageerden vanuit hun eigen bastion en ontzegden overheidssteun aan de nieuwkomers bij hun pogingen om eigen gemeenschapsruimtes en eigen gebedsruimtes op te zetten. Men deed een impliciet beroep op het gedachtegoed van 'soevereiniteit in eigen kring' en een expliciet beroep op het dogma van scheiding van kerk en staat. Het beleid was meer gericht op het behoud van de eigen verzuilde maatschappelijke organisaties dan op het faciliteren van de opbouw van organisaties vanuit de migrantengroeperingen. De andere raadspartijen waren in de loop van de tweede periode het verzuilde denken voorbij. Bij hen is in toenemende mate de opvatting te vinden dat culturen gelijkwaardig zijn en in ieder geval de idee dat aandacht voor het belang van behoud van de eigen identiteit en cultuur essentieel is voor een succesvol integratiebeleid. Deze laatste opvatting is het eerste bij de linkse partijen en D'66 aan te treffen, maar ook steeds duidelijker bij de VVD.

Het frappante is dat Rath e.a. voor de jaren tachtig op landelijk niveau een wat andere verdeling constateerde.¹⁶⁰ Daar was het CDA de partij die opkwam voor de religieuze rechten van de migrantengroeperingen waarbij het CDA in het Kamerdebat in 1984 over de Nota Minderheden ook een pleidooi hield voor voorzichtig te zijn met het onderbrengen van 'hulp en advies aan minderheden bij de algemene instellingen'. Tinnemans ziet hier een traditioneel teruggrijpen op de verzuilde maatschappelijke zorgstructuur. Een aanpak die binnen de VVD als minder positief werd gezien omdat deze partij zich meer richtte op het individu.¹⁶¹ Rath e.a. benadrukken dat de VVD en D'66 zich keerden tegen het bevorderen van religieuze instellingen. Religie werd binnen deze partijen meer beschouwd als een hindernis op weg naar emancipatie. We herkennen de opvatting dat modernisering van de samenleving secularisering van de samenleving in zou moeten houden. De praktijk blijkt weerbarstiger te zijn. Een verklaring waarom op nationaal niveau het CDA een ander standpunt innam dan op lokaal niveau zou de volgende kunnen zijn. Op landelijk niveau ervoeren de confessionele partijen, ook het CDA, de druk die uitging van de secularisering van de samenleving. De idee van scheiding van kerk en staat werd met de grondwetswijziging van 1983 formeel

¹⁶⁰ Rath, e.a., *Nederland en zijn islam*, 95-115, 30-31.

¹⁶¹ Tinnemans, *Een gouden armband*, 265.

bekrachtigd. De modernisering van de samenleving leek samen te gaan vallen met een vergaande secularisering van die samenleving. Hierdoor zouden ook de eigen positie en bestaanswijze in gevaar komen. Lokaal lagen deze verhoudingen in Ede anders. Hier vormden de confessionelen politiek gezien nog steeds de meerderheid. De komst van de islam in de Edese samenleving werd eerder als de komst van een niet-verwante religie gezien. Passend in de lijn van een kleine overheid, waarbij een grote verantwoordelijkheid werd toegekend aan de gemeenschap om haar eigen activiteiten en belangen te organiseren, werd gekozen voor een afstandelijke benadering. De bescherming van religieuze opvattingen, principes en instituties beperkte zich tot de eigen groep. Binnen de kerken waren wel andere geluiden te horen en werden ook initiatieven ondernomen ten behoeve van de gastarbeiders en hun gezinnen. Het CDA had geen bezwaar tegen deze activiteiten, in tegendeel. Als de kerk dit op wilde pakken, dan was dit een goede zaak. Voor de SGP, maar ook de RPF/GPV lag dit anders. Het streng principiële standpunt van de SGP bood weinig mogelijkheden voor de moslimbevolking, de RPF/GPV stelde zich toleranter op, maar ook deze partij zag alleen mogelijkheden voor een moskee wanneer deze niet in een woonwijk maar meer aan de buitenkant van de plaats Ede werd gerealiseerd.¹⁶² Pas met de overheveling van de taken van de rijksoverheid naar de lokale overheid werd een eigen beleidsnota opgezet. We zien een herhaling van de gedragslijn bij de opvang van de Molukse bevolking.

De sterk sociologisch getinte analyse van het Sociografische Bureau uit 1977 is een vroeg voorbeeld van een meer bovenlokale, op wetenschappelijke inzichten gebaseerde aanpak. Het laat tevens zien dat deze manier van benaderen te weinig rekening hield met de lokale politieke gevoeligheden. De nota leidde niet tot een ommekeer in het beleid. Integendeel, toen zes jaar later de Dienst Welzijn een nieuwe *Nota Minderheden* opstelde, was in deze nota weinig van de kennis en benaderingswijze van het Sociografische Bureau over.

De eerste gastarbeiders kwamen naar Ede aan het einde van de eerste periode die ik in dit onderzoek onderscheid (1945-1966). Toen was het nog vooral de taak van de werkgevers om te zorgen voor werk, onderdak en vrijetijdsbesteding en kon de lokale overheid afzijdig blijven. Wel werden zonder enig probleem de nodige werkvergunningen verschaft. De als economische noodzaak ervaren komst van deze als tijdelijk geziene arbeidskrachten, leverde geen enkele discussie in de raad op. In de tweede periode zien we langzaamaan een verandering op treden. De groep arbeidsmigranten nam in aantal toe, de gezinshereniging kwam op gang en daarmee de behoefte aan voorzieningen en hulp. Gedurende de tweede periode koos het gemeentebestuur er lange tijd voor om waar mogelijk de hulpverlening in handen te laten van de kerken, de SBBW en de maatschappelijke instellingen. Pas in de loop van tweede periode raakte het gemeentebestuur meer betrokken bij het opzetten van activiteiten en voorzieningen. Eerst kwam dit doordat de SBBW het gemeentebestuur aansprak op haar verantwoordelijkheid, en vervolgens delegeerde de landelijke overheid het minderhedenbeleid naar de lokale overheid. In de derde periode (1978-1995) zien we dat als gevolg van de overdracht van het welzijnsbeleid door de rijksoverheid aan de gemeentes het lokale beleid tot ontwikkeling kwam. Daarvoor was het gemeentebestuur door de problematiek rondom het vinden van geschikte gebedsruimtes al aan het einde van de jaren zeventig sterker bij deze migrantengroep betrokken geraakt. Maar pas met de overheveling van taken veranderde het meer ad hoc beleid in een gemeentelijke visie hoe het integratieproces van deze groepen zou moeten plaatsvinden. Daarbij werd lang vast gehouden aan een formele scheiding van kerk en staat, maar werden uiteindelijk de consequenties getrokken van het gegeven dat een deel van de inwoners een nieuw en ander geloof aanhing. Aan het einde van deze derde periode kregen de voorstanders van het realiseren van een moskee voor deze bevolkingsgroepen ook actieve steun van het CDA. Voor de gehele onderzochte periode geldt dat Ede niet echt afweek van wat elders gebeurde. Ook hier werd lang vastgehouden aan de 'tijdelijkheidsgedachte'. Maar het gemeentebestuur handelde ook op dezelfde wijze als ze in de andere sectoren had laten zien: geen onnodige activiteiten opzetten op die terreinen waar vanuit het confessionele gedachtegoed het initiatief aan de gemeenschap gelaten moest worden. Opnieuw zien we een voorkeur voor een kleine overheid.

Het gemeentebestuur heeft na de oorlog steeds de groei van de gemeente, zowel qua bevolking als qua werkgelegenheid, toegejuicht en gefaciliteerd. Hierbij werd de keuze gemaakt om in te zetten op dienstverlenende bedrijvigheid en het aantrekken van midden en hoger kader. De komst van steeds grotere groepen buitenlandse migranten, eerst het gevolg van de werving door de lokale bedrijven, later doordat ook migranten in grotere getalen op de bonnefooi kwamen, werd door de gemeente niet als problematisch ervaren. Het opzetten van beleid voor de opvang van deze groepen

¹⁶² GAE, *Edese Post*, 23 februari 1994, artikel over een forumdiscussie in het buurthuis in Veldhuizen, waarin de politieke partijen hun standpunt inzake de bouw van een moskee toelichtten, met het oog op de naderende gemeenteraadsverkiezingen.

werd niet nodig geacht. Opvallend is dat ook voor dit onderwerp het Sociografisch Bureau veel eerder dan het college tot een bovenlokale analyse van de gesignaleerde problematiek kwam. Een analyse die niet door de politieke actoren werd overgenomen, totdat zij hierdoor in de praktijk werden gedwongen. Pas de problematiek rondom de gebedsruimtes en vooral de decentralisering van het rijksbeleid ten aanzien van minderheden, dwong het college eigen beleid op te zetten. Daarbij werd duidelijk dat binnen het ambtelijk apparaat ook verschillende gedachten werden over de wijze van aanpak. Lokale eigenheid werd op dit terrein weer duidelijk zichtbaar. Modernisering blijkt een complex verschijnsel te zijn, waarin enerzijds eenwordingsprocessen zichtbaar zijn, maar waarin evengoed lokale variatie in kan worden aangebracht.

Vrijtijdsbesteding: wat hoort bij een gemeente met 100.000 inwoners?

Na de oorlog was zuinigheid troef, ook in Ede. De prioriteit van het gemeentebestuur lag bij de wederopbouw. Financiële ondersteuning van zaken als sportverenigingen, evenementen en cultuur was geen prioriteit, maar een gezond verenigingsleven werd als een belangrijk middel gezien om de 'maatschappelijke verwildering' in de samenleving tegen te gaan. De in Nederland breed gedeelde angst dat de oorlogsjaren het normen- en waardenpatroon van de mensen, vooral van de jeugd, hadden aangetast, dook ook herhaaldelijk in de Edese raadszaal op.¹ Zo merkte wethouder Hoolboom (VVD) bij de bespreking van de Begroting der gemeente voor 1953 op dat er wat aan de verwildering van de jeugd gedaan moest worden. Dit was naar zijn mening een taak van de ouders, maar een gemeentebestuur kon de helpende hand bieden in de vorm van clubhuizen en sportvelden.² In Ede kon de sport zeker in de jaren vijftig en zestig rekenen op politieke steun. De wethouders Roseboom, Welgraven en Hoolboom waren echte sportliefhebbers. Ede zou vanaf de jaren vijftig gaandeweg een groeiend aanbod aan sportvelden verkrijgen, waarvan de meerderheid aangelegd zou worden in opdracht van de gemeente. Alleen de tennisvelden zouden merendeels in bezit zijn en blijven van de verenigingen.

De aanleg van sportvelden heeft niet echt ter discussie gestaan. Het was meer de financiële ruimte van de gemeente die bepaalde wat mogelijk was. In de raad speelde wel steeds het handhaven van de zondagsrust een rol. Maar dat gold niet alleen voor sportactiviteiten. De zaak lag anders wanneer de accommodatie commercieel werd beheerd, zoals het geval was bij de drie grote zwembaden waarover Ede voor 1945 al beschikte. Deze drie werden door particulieren of particuliere organisaties gerund. In hoeverre konden deze op steun van de gemeente rekenen wanneer dit nodig was? En hoe zat dit ten aanzien van meer culturele activiteiten? Was hier de wens aanwezig om het culturele aanbod te verbreden nu het inwonertal bleef groeien en de gemeente deze groei ook duidelijk ambieerde? Gold deze ondersteuning alleen lokale initiatieven? Deze laatste vraag is voor Ede zeker relevant. Op cultureel vlak beperkte het lokale aanbod zich tot amateurtoneelgezelschappen en amateurmuziekverenigingen. Na vijf bezettingsjaren bleek er duidelijk behoefte te zijn aan vertier en amusement. Er werd weer volop gezwommen in Otterlo, Lunteren en Ede. Er werd gefeest in de Apollohal, naar de film gegaan in bioscoop 'Buitenzorg'. In het verenigingsgebouw 'De Reehorst' van de Enka werden weer toneel- muziekvoorstellingen aangeboden en al in 1946 vierde het dorp Ede de opening van haar Heideweek in het openluchttheater. De Heideweek was een combinatie van promotieactiviteiten die door de VVV en de plaatselijke middenstand georganiseerd werden met als doel de gemeente Ede landelijk als vakantiebestemming onder de aandacht te brengen, met een volksfeest ontstaan in de buurten van het dorp Ede in 1935. Kortom er was behoefte aan een aanbod aan vrijetijdsbesteding.

In dit hoofdstuk wordt achtereenvolgens aan de hand van een aantal voorbeelden besproken welke keuzes het gemeentebestuur maakte in haar beleid ten aanzien van het aanbod op het terrein van vrijetijdsbesteding, en wel op het gebied van sport, cultuur en evenementen. Hiervoor zijn drie cases uitgekozen die tot veel discussie in de raad hebben geleid. Als eerste case komen de vier grote zwembaden aan de orde. Vervolgens wordt de gemeentelijke politiek op cultureel gebied besproken aan de hand van de case van de schouwburg/congrescentrum De Reehorst. En als laatste case wordt het evenementenbeleid onderzocht aan de hand van de Heideweek.

Bij alle drie cases stonden college en raad voor de vraag in welke mate bij een positief besluit, financiële ondersteuning zou moeten worden geboden. Maar men stond ook voor de meer principiële vraag of er op dit terrein wel een taak lag voor de gemeentelijke overheid. Met de toename van het aantal inwoners in de gemeente, de groei van het besteedbaar inkomen en toename van de vrije tijd, de veranderende achtergrond qua opleiding en beroep van de bevolking, de stijgende secularisering en individualisering, kortom modernisering van de samenleving, werd deze vraag meer pregnant. Vroeg de groei van de gemeente qua inwonertal en de ambitie van het gemeentebestuur om Ede uit te laten groeien tot Ede-stad ook om stedelijke voorzieningen op het terrein van de vrijetijdsbesteding?

¹ Zie voor de landelijke context M. van den Heuvel, 'Jeugd tussen traditie en moderniteit', in: P. Luykx en P. Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 171-190, aldaar 174. In verschillende raadsdiscussies dook de zorg voor met name de jeugd op.

² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14827, gemeenteraadsnotulen, 2 december 1952, agendapunt 18, p. 237. In verschillende raadsdiscussies dook de zorg voor met name de jeugd op.

De uitbouw van vrijetijdsvoorzieningen met steun van de overheid, lag gevoelig. Zeker wanneer deze voorzieningen tot de verantwoordelijkheid van de overheid werden gemaakt. Ten eerste was daar het punt van de zondagsrust. Al snel ontstond discussie over de handhaving van de zondagsrust, maar er was ook verzet tegen subsidiering van recreatieve voorzieningen, zeker als het zaken betrof als toneel en opera. Ten tweede werd binnen de confessionele partijen en binnen de VVD het standpunt gehuldigd dat publiek en privaat gescheiden dienden te blijven. Enerzijds waren subsidiering en een kleine overheid voor deze partijen belangrijke uitgangspunten. Anderzijds was er een breed gedragen opvatting, zowel in het college als in de raad, dat de gemeente zich moest ontwikkelen tot een moderne samenleving, een samenleving waarin het hoofddorp Ede een stedelijke uitstraling zou moeten krijgen. Vooral de geboren Edenaren onder de raadsleden wilden juist het imago van een achtergebleven dorpse samenleving op de Veluwe heide graag van zich afschudden. Mede om die reden werden ook initiatieven ondernomen of ondersteund op het terrein van vrijetijdsbesteding. In een aantal gevallen raakte hierbij publiek en privaat in meer of mindere mate vermengd, en botste het publieke belang met de visie van de pachter/eigenaar/exploitant op een rendabele bedrijfsvoering. Het gemeentebestuur koos lange tijd voor blijvende betrokkenheid, omdat men op deze wijze grip hield op de wijze van exploitatie. Maar juist deze betrokkenheid bij particulier geleide ondernemingen werd door een deel van de raad ook als ongewenst gezien, omdat het opgevat werd als concurrentievervalsing waardoor het belang van ondernemers die geen overheidssteun ontvingen werd geschaad. Vanuit dit gezichtspunt behoorden grote delen van de vrijetijdssector niet tot de verantwoordelijkheid van het gemeentebestuur. Uiteindelijk zou gekozen worden voor een meer professionele verhouding met sturing op afstand op basis van een aantal afspraken over het te leveren product, in ruil voor een financiële ondersteuning.

Vrijetijdsbesteding in Ede tot 1945

Tot eind negentiende eeuw was recreatief reizen weggelegd voor de hogere standen, maar de groep mensen die er een dagje op uit trok nam toe. De aanleg van tram- en treinverbindingen, de introductie van de fiets en voor de beter gesitueerden de komst van de auto, en de langzame verbetering van de economische positie van ook de lager betaalden, zorgden er voor dat het binnenlands toerisme tot ontwikkeling kwam. In de negentiende eeuw werd vermaak en vertier eerst nog dichtbij huis gezocht. De vele stadsparken die in deze eeuw aangelegd werden, waren geliefde bestemmingen in de nog schaarse vrije tijd. Maar langzaam kwam de trek naar buiten op gang. In deze ontwikkeling heeft de Veluwe vanaf het begin een sterke aantrekkingskracht gehad. De stuwwallen langs de Rijn gaven de bezoekers het gevoel in het buitenland te zijn. Verschillende landgoederen, vooral die op de zuidgrens van het Veluwemassief, werden door hun eigenaren opengesteld voor wandelaars. Een aantal transformeerde in de loop van de twintigste eeuw tot attractiepark. Voorbeelden zijn het huidige pretpark Julianatoren en Burgers Zoo.³ Een ander voorbeeld is de Westerbouwing. Begonnen als theekoepel op het landgoed Westerbouwing, bij Oosterbeek, werd deze gaande weg uitgebreid, onder andere met (kinder-)attracties. Uiteindelijk zou de horecafunctie de belangrijkste blijven.

De Veluwe kwam ook in trek als kuuroord en in de gemeente Ede werden al rond 1900 verschillende grote, maar ook kleine herstellingsoorden opgericht. De opkomst van de natuurebeleving zorgde er voor dat meer mensen naar buiten trokken en deed ook het aantal bezoekers in dit gebied toenemen. De Leidse hortulanus, Heinrich Witte, verhuisde in 1898 naar Bennekom, niet alleen om van de Veluwe te genieten, maar ook omdat hij de luchtkwaliteit als een weldaad voor zijn gezondheid ervoer. Zijn wandelgids uit 1902, waarin hij de Bennekomse omgeving beschreef, droeg bij aan de bekendheid van dit deel van de Veluwe.⁴ De lokale middenstand speelde op deze ontwikkelingen eind negentiende eeuw handig in. Bennekom behoorde bij de voorlopers met de oprichting van een VVV in 1895, twee jaar later volgde Ede en Lunteren kreeg er een in 1906. Otterlo volgde in 1935. De opening van het Kröller-Müllermuseum betekende voor dit dorp een sterke stimulans. De dorpen Bennekom, Ede en Lunteren hadden in een eerder stadium kunnen profiteren van de aanleg van trein- en tramverbindingen, waardoor deze dorpen goed bereikbaar waren geworden voor overig Nederland.

³ J. Bloembergen-Lukkes, 'Klein Zwitserland. Opkomend toerisme in Gelderland', in: D. Verhoeven en M. van Wingerden, eds., *Geschiedenis van Gelderland. De canon van het Gelders verleden in vijftig vensters* (Zutphen 2010) 141-143.

⁴ A. Nooij, 'Bos en heide, eigenaren en gebruikers', in: B. Lever, T. Hoekstra en G. Vlaskamp, eds., *Dit is Bennekom. Verleden, heden en toekomst van een bijzonder dorp* (z.p. 2006) 55-69, aldaar 67-68.

Eind negentiende eeuw trok Ede nogal wat gefortuneerde bewoners aan, die kansen zagen voor nieuwe economische activiteiten op de Veluwe. De verkoop van de Domeingronden bood particulieren kansen voor bosaanleg ten behoeve van de mijnbouw. In de diverse dorpen verrezen grote villa's. Begin twintigste eeuw werd in de dorpen door verschillende aannemers en particulieren kleinere villa's gebouwd om ook mensen met een wat smallere beurs naar de gemeente te trekken.⁵ In deze trend moet ook het initiatief van het gemeentebestuur gezien worden om in het kader van de werkverschaffingsprojecten in de jaren dertig bij Otterlo een kanovijver te realiseren. Rondom de vijver waren bouwpercelen geprojecteerd voor de aanleg van 'landhuisjes'. Het zou het begin worden voor het latere recreatiepark De Zanding. Een ander resultaat van de werkverschaffingsprojecten in de jaren dertig was een openluchtvergaderplaats in Ede. De komst van de kazerne en later de ENKA naar Ede was al een stimulans gebleken voor het aanbod aan sport- en vrijetijdsbesteding. Al voor 1945 speelden de ondernemers in op de groeiende vraag naar recreatieve bestemmingen. De eerste kampeerterreinen en kamphuisjes verschenen in de gemeente. In 1935 werd voor het eerst door de middenstand van Ede een Heideweek georganiseerd. Dit was een variant op de oogstfeesten elders, met als doel extra toeristen te trekken.

Al met al was het aanbod aan recreatievoorzieningen voor 1945 nog beperkt. In de jaren twintig en dertig werden (natuur-)zwembaden een populaire bestemming in Nederland. Ede kon in de jaren dertig op dit terrein al het nodige bieden. In dat decennium werden drie openbaar toegankelijke (natuur-)zwembaden aangelegd. De Zanding in Otterlo, het Bosbad in Lunteren en het Enkabad⁶ in Ede. Het gemeentebestuur beschouwde na de oorlog, zeker in de jaren vijftig, de recreatieve sector als een van de belangrijkste economische pijlers van de Edese economie. De Veluwe was en bleef een van de meest favoriete bestemmingen voor binnenlandse recreatie. Maar stimuleerde het gemeentebestuur ook actief de recreatieve sector? In het hoofdstuk Ruimtelijke ordening hebben we gezien dat het gemeentebestuur in de jaren vijftig een aantal grote natuurgebieden opkocht met als doel de aantrekkelijkheid van de gemeente te bevorderen. De zwembaden vormen door hun geschiedenis een interessante case om te onderzoeken welke rol het gemeentebestuur voor zich zelf zag, zeker als commerciële elementen in het geding waren. De Zanding, het Bosbad en het Enkabad zijn alle begonnen als een particuliere onderneming, maar het gemeentebestuur raakte sterk betrokken bij de exploitatie van alle de drie zwembaden. Daarbij zijn noch De Zanding noch het Bosbad qua aanleg en opzet 'gewone' zwembaden. Beide natuurbaden boden, zoals we zullen zien, meer dan alleen een frisse duik in het water. Hun aantrekkingskracht reikte dan ook veel verder dan alleen de lokale bevolking.

Zwemmen in Ede

In 1945 waren er in de gemeente drie openbaar toegankelijke (natuur-)zwembaden. De Zanding in Otterlo, het Bosbad in Lunteren en het Enkabad in Ede. Alle drie waren in de jaren dertig ontstaan. Voor een goed begrip van het naoorlogse beleid van het college op dit gebied wordt hier eerst een korte voorgeschiedenis van deze drie zwembaden gegeven. Het natuurbad De Zanding was het onbedoelde resultaat van een gemeentelijk werkverschaffingsproject uit het begin van de jaren dertig. De Directeur Gemeentewerken Weener ontwierp een kanovijver, met het doel om door het creëren van een aantrekkelijke woonomgeving nieuwe bewoners naar de gemeente te trekken. De kanovijver werd in de praktijk al snel door de Lunterse bevolking en de pensionisten als zwemvijver in gebruik genomen. Het Bosbad Lunteren en het Enkabad waren het resultaat van particulier initiatief. Ook in Lunteren beoogde de VVV samen met de middenstand, door de aanleg van een groot natuurbad de recreatieve functie van dit pensiondorp te bevorderen. In juni 1937 was het bad klaar. Het initiatief in Ede van een groep notabelen had tot doel om een bad- en zweminrichting te realiseren om te voorzien in de lokale behoefte. Het gemeentebestuur stelde zich afwachtend op, maar de ENKA was bereid een steentje bij te dragen.

⁵ A. Nooij, 'Aangenaam en gezond in Bennekom', in: *De ontwikkeling van bos, heide en zand in de gemeente Ede* (Ede 2005) 45-58, aldaar 49. Bloembergen-Lukkes, 'Bennekom' 135.

⁶ Het Enkabad was geen eigendom van de ENKA, maar het initiatief van een aantal welgestelde burgers uit de plaats Ede en droeg de naam 'Edese zweminrichting'. Wel bood de ENKA een deel van haar fabrieksterrein aan voor de bouw van het zwembad en leverde de fabriek warm water voor het zwembad. Het werd in de volksmond al gauw omgedoopt tot Enkabad. Een naam die pas in 1979, toen het bad na een grondige renovatie weer werd geopend, de officiële naam werd. In deze studie zal steeds gesproken worden van het Enkabad.

De Zanding: Van kanovijver tot recreatiepark

Vooroorlogse perikelen

De kanovijver in Otterlo werd voor de oorlog in de praktijk al snel door de inwoners van Lunteren en de pensiongasten als zwemvijver in gebruik genomen. De vijver had een fors oppervlak en de diepte varieerde tussen de 20 cm en de 5 m. Ook langs de randen was het verschil in diepte erg groot, waardoor een duik vanaf de rand van het bad levensgevaarlijk kon zijn. In deze natuurvijver was het water gedurende het seizoen niet altijd even helder en dat kwam de veiligheid ook niet ten goede. Niet iedereen was in die tijd de zwemkunst machtig en er deden zich dan ook dodelijke ongelukken voor. Het was in 1935 voor de kerkenraad van de Nederlands Hervormde Kerk in Otterlo aanleiding om het gemeentebestuur te vragen regelgeving op te stellen. Er werd van het gemeentebestuur verwacht verantwoordelijkheid op dit terrein te nemen.⁷ In één moeite door verzocht de kerkenraad tevens om kleedhokjes te plaatsen, want er moest een einde komen aan het heimelijke omkleden in de bosjes. Dat gaf maar aanleiding tot ongewenste toestanden. Het college gaf gehoor aan het verzoek van de kerkenraad en legde aan de raad een verordening voor waarin werd bepaald dat er alleen op werkdagen (maandag t/m zaterdag) gezwommen mocht worden. Tegelijkertijd vroeg het college de raad om een uitspraak over de toekomstige bestemming van het gebied. Als de vijver de bestemming natuurbad zou krijgen, dan zou een badmeester aangesteld moeten worden; een kostenpost voor de gemeente. Een andere mogelijkheid was de exploitatie van het bad over te dragen aan een particuliere uitbater nu de vijver zo populair bleek te zijn. In dat geval zou het terrein financieel voordeel in de vorm van pachtinkomsten opleveren en zouden de kosten van een badmeester voor rekening van de uitbater zijn.⁸ Zo voorgesteld, zo besloten. In 1935 werd de vijver verpacht aan J. Menger, afkomstig uit Oegstgeest. Even daarvoor was Menger op het nabijgelegen landgoed 'De Biezen' begonnen met het 'Vakantieoord Lunteren'. Een zwemvijver in Otterlo, dat tevens tegen het Nationaal Park De Hoge Veluwe aanlag, vergrootte de aantrekkelijkheid van deze accommodatie. De kanovijver zou door Menger worden omgevormd tot een echte zwemvijver, met badhokjes, een ligweide, een theeschenkerij en een kampeerterrein.⁹

De openstelling van het Nationaal Park De Hoge Veluwe in 1935 en het Kröller-Müller Museum in 1938 gaven een stevige stimulans aan het toerisme vooral in en om Otterlo en Lunteren. Menger pakte de zaken groots aan en voerde een landelijke publiciteitscampagne om pensiongasten te trekken. Toch bleek al in 1937 dat De Zanding niet winstgevend was. Het 7 hectare grote terrein was openbaar toegankelijk waardoor geen toegang geheven kon worden. De theeschenkerij vormde de enige bron van inkomsten. De opgelegde zondagsrust stond een rendabele exploitatie in de weg. De pensiongasten alleen bracht te weinig op en de lokale bevolking had door de week geen tijd. De werkdagen waren te lang en ook op zaterdag waren veel zaken nog tot acht uur open, te laat om nog te gaan zwemmen. Menger was gedwongen om een hypotheek op zijn bezit te nemen en hij verzocht het college De Zanding op zondag na de kerkgang, om 13.00 uur, open te mogen stellen. Expliciet verwees hij hierbij naar het Uddelermeer en het nieuwe natuurbad de Echoput in de gemeente Apeldoorn. Deze twee accommodaties lagen op Kroondomeinen en waren wel op zondag open 'door welwillende medewerking' van Hare Majesteit. Op zondag kon ook gezwommen worden in het Boschbad (eveneens in de gemeente Apeldoorn) en in Bad Doorwerth.

Bij het aangaan van de pachtrelatie had de zondagsluiting niet de theeschenkerij gegolden, maar zonder bezoekers aan de vijver was het niet lonend om de accommodatie op zondag in bedrijf te hebben. Het was Menger een doorn in het oog dat de zondagsluiting binnen de gemeentegrenzen van Ede wel gold voor De Zanding en niet voor cafés, restaurants en lunchrooms, puur alleen omdat het bad op grond van de gemeente lag.¹⁰ De situatie werd er niet beter op toen in 1937 het Bosbad in Lunteren haar deuren opende en de raad hier geen zondagsluiting oplegde.¹¹ De openstelling in Lunteren leidde wel tot discussie in de raad, maar de meerderheid, verwoord door het ARP-raadslid D.

⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12604, brief kerkenraad NHK Otterlo aan B en W dd 4 juli 1935.

⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12605, voorstel B en W aan de raad dd 10 maart 1937.

⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12605, brief Weener dd 2 september 1935. Het verbod op zondagsluiting gold niet voor de theeschenkerij, maar Menger voorzag geen batig saldo in het geval er niet gezwommen mocht worden.

¹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12604, brief Menger aan B en W dd 4 februari 1937.

¹¹ GAE Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12604, afschrift brief Menger dd 21 januari 1939 aan B en W als bijlage bij punt 6 van de raadsagenda. Brief Menger aan B en W dd 11 februari 1939.

Peereboom, hanteerde het standpunt dat de overheid geen bepalingen op mocht leggen aan andersdenkenden. En het Bosbad was particulier initiatief en het terrein particulier eigendom.

De derving aan inkomsten was in 1937 aanleiding voor Menger om de verplichte afdracht aan de gemeente van 20 procent van de entreegelden terug te vragen. Ook verzocht hij om kwijtschelding van de jaarlijkse pacht.¹² Menger deed het voorstel om De Zanding over te nemen. De raad koos er liever voor om de pachter te hulp schieten, dan om het complex aan hem te verkopen. Dit laatste zou het onmogelijk maken om openstelling op zondag tegen te houden.¹³ De financiële situatie bleef hachelijk. In 1939 riep Menger de hulp in van burgemeester Middelberg om tot een oplossing te komen. Uit de aangetroffen notities op deze brief blijkt dat er een uitnodiging voor een gesprek is uitgegaan. Het college voorzag geen oplossing vanuit de raad, maar wilde wel spreken over de mogelijkheden om in een kleiner comité aan een oplossing te werken. Voor het uitbreken van de oorlog werd echter geen resultaat meer geboekt.¹⁴

Veiligheid boven principe: opstelling op zondag

In de oorlog gold een ander regime. Op last van de Duitse Wehrmacht verordonneerde waarnemend burgemeester J.C.J. Mens op 10 augustus 1940 dat het bad op zondag tot nadere orde open moest zijn.¹⁵ Het zwembad trok in de oorlog blijkbaar voldoende bezoekers, want Menger vergrootte het aantal overnachtingsmogelijkheden en in 1942 werden er nog enkele hotelkamers bijgebouwd.¹⁶ Nadat na de oorlog de oorlogsschade was hersteld, verzocht Menger, nog voordat het bad in 1946 weer open ging, opnieuw vergeefs de zondagsluiting op te heffen. In 1947 ging het opnieuw mis. Op een zondag verdronken twee mensen. Burgemeester Boot greep eigenhandig in. Als hoofd van de politie was Boot verantwoordelijk voor de handhaving van de zondagsluiting. Handhaving was echter op dit grote, niet omheinde terrein in de praktijk onmogelijk. Illegale zwimmers konden van alle kanten het terrein op, op warme zondagen waren er wel meer dan 300 badgasten. Die enkele politieagent lukte het niet om de regels te handhaven. Boot vaardigde een noodverordening uit, waarmee Menger op warme zondagen ontheffing kreeg. Vervolgens stelde Boot een commissie samen waarin alle raadsfracties vertegenwoordigd waren. Deze commissie nam contact op met verschillende partijen in Otterlo, onder meer de kerkenraad van de NHK, om een blijvende oplossing te zoeken. In Otterlo bleek genuanceerd gedacht te worden over opheffing van de zondagsluiting. De geraadpleegde notabelen hadden geen probleem met openstelling na 12.00 uur, al helemaal niet omdat het bad niet in de buurt van het centrum lag. In Otterlo was de kerk minder bepalend aanwezig in het dagelijks leven dan in de omliggende dorpen. De verschillende levensovertuigingen konden elkaar in het dorp over het algemeen vrij gemakkelijk vinden.

De raad ging vervolgens akkoord met het unanieme commissievoorstel, dat dus ook ondersteund werd door het SGP-lid Van Schothorst, om het besluit van Boot te handhaven. Het afdwingen van het zondagsgebod was in de praktijk niet mogelijk. De gemeente beschikte niet over de benodigde capaciteit, maar los daar van, het zou ook te kostbaar zijn. De raad schrok er wel voor terug om het besluit voor haar rekening te nemen. In een besloten vergadering werd besloten deze zaak in handen van de burgemeester te laten, onder het voorbehoud dat er op zondag op het terrein geen muziek te beluisteren mocht zijn.¹⁷ Het betekende voor Menger wel een verbetering maar geen handzame oplossing. Als hij op zondag open wilde zijn, dan kon hij pas op zaterdag ontheffing aanvragen, een onpraktische regeling, omdat dit betekende dat hij steeds op het allerlaatste moment personeel moest regelen voor deze extra dag.¹⁸

Uit de privénotities van burgemeester Boot blijkt dat hij dit een lastig dossier heeft gevonden. Zijn argumenten waarom hier geloofsovertuiging moest wijken voor het algemeen belang, bundelde hij

¹² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12604, brief Menger aan de raad, dd 4 februari 1937 en brief Menger aan gemeenteraad, dd 5 mei 1937. STA 12605, brief Menger, dd 19 mei 1937 met verzoek om kwijtschelding van de verschuldigde pacht van f. 292,36 over 1936.

¹³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12605, voorstel B en W aan de raad, dd 1 juli 1938. Menger heeft over 1936- 1939 uiteindelijk geen pacht hoeven te betalen.

¹⁴ Ook in 1939 richtte Menger zich tweemaal tot de raad en B en W met het verzoek de zondagsluiting, die de exploitatie van het geheel in zijn visie sterk benadeelde, ongedaan te maken. GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12604 Brieven, dd 21 jan 1939 en 11 februari 1939.

¹⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12604, brief Menger aan de burgemeester, dd 17 april 1946.

¹⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12605, brief Menger, dd 12 februari 1951 aan B en W.

¹⁷ GAE, STA 12604, stuk van Boot voor de raad, dd 7 jan 1948, rapport van de raadscommissie over openstelling op zondag.

¹⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12604, brief Menger, dd 9 april 1948.

tot klein boekwerkje voor de raadsleden.¹⁹ Boot maakte duidelijk onderscheid tussen individuele keuzes en de taak van de overheid. De overheid had tot taak de zondagsrust te respecteren en na te leven, en deze in het openbare leven te bevorderen. Bijvoorbeeld door het opleggen van beperkingen in het openbaar vervoer, winkelsluiting en het niet toestaan van 'openbare vermakelijkheden' en wedstrijden. Het ging echter te ver om als individu een andersdenkende de christelijke opvattingen op te leggen. In het geval van De Zanding viel het verbod ook nog eens praktisch niet te handhaven, gaf het aanleiding tot onzedelijk gedrag en leidde het in het ergste geval tot dodelijke slachtoffers. Boot besloot om de besluitvorming over het verlenen van ontheffing bij het college neer te leggen. Op deze wijze voorkwam hij dat deze gevoelige kwestie alleen een besluit van de voorzitter van het college was en daarmee in handen van één persoon lag én hij probeerde zo ook te voorkomen dat een volgende burgemeester op eigen gezag de zaak zou kunnen terugdraaien. Tegelijkertijd bood Boot door zijn actie de orthodox gelovige raadsleden een uitweg. Zij hoefden geen besluit te nemen dat zij moeilijk konden verantwoorden tegenover hun achterban. In juli 1951 ging Boot nog een stap verder met zijn voorstel aan het college om de beslissing al of niet op zondag open te zijn aan Menger zelf over te laten. Wellicht wenste hij zo de positie van Menger in de toekomst te verstevigen, Boot zou in september van dat jaar Ede verlaten om burgemeester in Hilversum te worden.²⁰

Spanning tussen de gemeente als eigenaar en de pachter als exploitant

De Zanding groeide door de jaren heen uit tot een succesvol bedrijf. De tijd dat men naar een zwembad trok voor de wekelijkse wasbeurt, of om alleen voor gezondheidsredenen een aantal baantjes trok, was voorbij. Openluchtbaden werden meer en meer de bestemming voor een gezellig dagje uit. Menger speelde duidelijk in op deze veranderingen. De theeschenkerij was een restaurant geworden en werd in 1954 uitgebreid tot hotel-pension. Naast de kampeervoorziening waren er ondertussen ook een aantal zomerhuisjes gerealiseerd.²¹ Zo trok De Zanding in 1957 wel zo'n 50.000 bezoekers. Op een gegeven moment kreeg Menger te maken met een terugkerend probleem: een te lage waterstand in de vijver. De pachter kon dit probleem oplossen door een pomp te slaan. Hiervoor was een investering van f. 18.000,-- nodig en toestemming van het gemeentebestuur. Op dat moment botsten de belangen. Om de investering rendabel te maken, verzocht Menger de pachttermijn met twaalf jaar te verlengen. De raad wees het verzoek af. De raad wilde zich niet binden aan een verlengde pachttermijn. In opdracht van de gemeente werd vervolgens de vijver uitgediept waarvoor Menger jaarlijks f. 1500,-- extra zou gaan afdragen.²²

Het uitdiepen bleek geen remedie te zijn en in 1957 vroeg Menger opnieuw toestemming voor het slaan van een pomp en verlenging van de pachttermijn, nu met zes jaar. De oorspronkelijke pachttermijn zou in 1960 aflopen, in dat jaar zou Menger 70 jaar worden. Een deel van de raad had moeite met de leeftijd van de pachter en minder oog voor de noodzaak van een rendabele bedrijfsvoering. Van Prooijen (SGP) rakelde in het debat de zondagsluiting weer op. Zijn fractiegenoot, Van Schothorst, moest hem er aan herinneren dat de SGP in 1948 haar instemming aan dit besluit had gegeven. Toch stemde de SGP-fractie, als enige, tegen het verlenen van de vergunning en tegen de verlenging van de pacht.²³ De vergunning zou echter pas drie jaar later rond zijn. Ondertussen was er namelijk vanuit de agrarische hoek ongerustheid gerezen over de oorzaak van het herhaaldelijk dalende waterpeil in de vijver. De agrariërs wilden eerst onderzocht hebben of het weglekkende water geen grondvervuiling veroorzaakte en of het slaan van een pomp geen schadelijke gevolgen voor het grondwaterpeil zou opleveren. De raad bleek gevoelig voor de spanningen tussen agrarische en recreatiebelangen. Door het bezwaar tegen het slaan van een pomp kon Menger het probleem van de te lage waterstand niet aanpakken. Duidelijk werd dat het gemeentebestuur het probleem van een leeglopende vijver niet als een aantasting van de recreatieve waarde van Otterlo beschouwde, of in ieder geval dit belang niet een zodanig hoge prioriteit toekende dat het actie van het gemeentebestuur vereiste.

¹⁹ GAE, Privéarchief Boot, en Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12604, 'Zondag op "De Zanding"', maart 1948.

²⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12604, notitie B en W 12 juli 1951. Tot die tijd diende Menger, in het geval hij zondags open wilde zijn, hiervoor op de zaterdag daaraan voorafgaand voor 12 uur een verzoek in te dienen bij het College.

²¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 19959.

²² De raad rekende ook op extra inkomsten uit de entreegelden. Het pachtcontract hield in dat 20% van de entreegelden moest worden afgestaan en door de werkzaamheden zou het bad meer bezoekers trekken.

²³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14832, raadsnotulen, dd 17 juli 1957.

De gemeente houdt op afstand een vinger in de pap

In 1962 overleed Menger en zijn weduwe wilde, in overleg met de gemeente, een overnamekandidaat zoeken. Beide partijen konden echter het niet eens worden over een geschikte kandidaat. Om deze reden ging in 1964 de raad akkoord met het voorstel van B en W om de opstallen over te nemen. In afwachting van een meer definitieve oplossing werd het geheel tijdelijk in beheer gegeven aan een particuliere exploitant, Van Geldere. De laatste jaren was het complex minder goed onderhouden en het geheel was aan een grondige opknapbeurt toe.²⁴ Er werd een veiligheidsinventarisatie door de commissaris van politie, Van Koten, gedaan. Hieruit kwam naar voren dat het bad verre van veilig was. Alleen al in 1962 had men 42 personen moeten redden. In de laatste tien jaar waren vijf personen verdrongen en was een jongen verlamd geraakt. Ook nu was een deel van de dodelijke ongelukken het gevolg van het duiken op onverwacht ondiepe plekken. In het midden van de vijver kon het onverwachts wel vijf meter diep zijn, waardoor ongeïmproviseerde zwemmers in nood raakten. Op een topdag kon het bad wel zo'n 8000 bezoekers trekken. Het was dus niet mogelijk om toezicht te houden.²⁵ Het gemeentebestuur stond voor de vraag hoe nu verder. Opnieuw in pacht uitgeven, het geheel zelf in beheer nemen of het complex van de hand doen?

Het college vroeg de Nederlandse Kampeerraad, Staatsbosbeheer en de Recreatiegemeenschap Veluwe om advies. Uit deze adviezen werd duidelijk dat De Zanding voldoende mogelijkheden bood voor een doorstart, maar dat er wel een grondige renovatie noodzakelijk was die een forse kapitaalinjectie vereiste. Voor een rendabele exploitatie werd uitbreiding van het kampeerterrein aangeraden. Als de gemeente hiervoor zou willen kiezen dan was Staatsbosbeheer bereid een gunstig advies uit te brengen voor de noodzakelijke bestemmingsplanwijziging. Het college besloot het advies op te volgen van Recreatiegemeenschap Veluwe en de Nederlandse Kampeerraad om het terrein niet verkopen en een nieuwe pachter te zoeken. B en W zagen het niet zitten om, al dan niet samen met een particulier, zelf een terrein te beheren dat ingericht was voor dag- en verblijfsrecreatie. Dit zou van de kant van de gemeente een te grote investeringen vergen en de gemeente in de rol van ondernemer brengen. Maar verkoop was ook geen optie, omdat het gemeentebestuur vreesde dan haar grip op toekomstige ontwikkelingen te verliezen.²⁶ In 1967 meldde zich een kapitaalkrachtige gegadigde, de NV tot exploitatie van recreatiecentra, dochter van de supermarktketen Simon de Wit. Deze NV was bereid om minimaal voor een miljoen gulden in het project te investeren. Het bedrijf exploiteerde op dat moment al het bungalowpark Molenheide bij Mierlo in Noord Brabant. Het bedrijf verkreeg De Zanding in erfpacht. Door de keuze voor deze constructie kwam het gemeentebestuur duidelijk meer op afstand te staan. Op 30 december 1968 passeerde de akte bij de notaris.

Het besluit om in zee te gaan met deze dochter van Simon de Wit, viel in Otterlo niet in goede aarde. De bewoners en de middenstand zagen in de plannen een bedreiging van het gebruik van het terrein door de bevolking en pensionarissen. Nog altijd was het terrein van De Zanding vrij toegankelijk en een van de openbare zandwegen van het dorp, de Vijverlaan, liep over het terrein. Het gebied hoorde gevoelsmatig bij het dorp. Er waren in het dorp initiatieven geweest om het bad over te nemen. Dat het dorp niet door het gemeentebestuur als een serieuze overnamekandidaat was beschouwd, leidde tot gevoelens van onrust en onvrede. Deze werden versterkt toen bleek dat voor de uitbreidingsplannen een stuk van het Otterlose bos ingeleverd moest worden en de Vijverlaan voor het openbaar vervoer afgesloten zou worden. Alleen zo zouden het oude terrein en het nieuw geplande kampeerterrein, 16 hectare groot, een geheel kunnen worden. De dorpsgemeenschap kwam in verzet. De VVV en Otterlo's Belang tekenden bezwaar aan tegen de ingediende partiële wijziging van het bestemmingsplan. Otterlo was bereid de zaak tot voor de Kroon uit te vechten. Hierdoor dreigden de uitbreidingsplannen forse vertraging op te lopen.²⁷ Dit verzet was voor de nieuwe pachter reden om voor een deel van haar betalingsverplichtingen kwijtschelding te eisen. De Boerenpartij dacht uit deze lokale onrust munt te kunnen slaan. Maar de verantwoordelijke wethouder, Alberts, liet aan de hand

²⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 199, vertrouwelijk advies Nederlandse Kampeerraad, dd 13 november 1964.

²⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 19962. Brief commissaris van politie, Van Koten, dd 24 juli 1964. Het water was niet altijd even helder, maar de diepte was ook afhankelijk van de weersgesteldheid (veel of weinig neerslag en daardoor meer of minder watertoevoer). Veel zwemmers die niet met het bad bekend waren, dachten dat vanaf de rand gedoken kon worden, maar het water was langs die opstaande randen soms maar 70 cm diep. Op ander plekken kon je zo het water inlopen, de variatie in diepte in het bad, dat ongeveer een hectare groot was kon variëren tussen de 20 cm en 5 m.

²⁶ GAE, *Edes Dagblad*, 21 september 1967.

²⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 18812, brief B en W aan de gemeenteraad, dd 19 maart 1969. *Edese Courant*, 21 februari 1968.

van de gemaakte afspraken zien dat de pachter in zijn recht stond. Zolang de NV niet over het gehele terrein kon beschikken, kon niet de gehele pachtsom opgeëist worden. De burgemeester maakte dan ook weinig woorden vuil aan de poging van verzet van de BP-fractieleden Meijer en M. Pluim tegen het verzoek van de pachter.²⁸ De wrevel in de Otterlose gemeenschap werd vervolgens op kosten van de gemeente gladgestreken door de aanleg van een nieuwe zandweg om de nieuwe Zanding heen. De Zanding groeide uit tot het huidige recreatiepark/bungalowpark Droompark De Zanding, dat nog steeds toegankelijk is voor dagjesmensen en de Otterlose bevolking.

Het Lunterse Bosbad

Oktober 1936 vatte de VVV in Lunteren het plan op voor de aanleg van een natuurswembad om zo de pensionfunctie van het dorp te versterken.²⁹ Een drietal particulieren uit de Lunterse gemeenschap, te weten mevrouw M.A.J. Den Brandt, de garagehouder P. Deijs en advocaat W. de Vries, sloeg vervolgens de handen ineen en legde de eerste f. 4.500,- op tafel. Er werd een stichting opgericht die werd omgezet in een Naamloze Vennootschap. De NV zette 14 aandelen van elk f. 500,- uit, waarop voornamelijk de Lunterse middenstand inschreef. De Lunterse notaris Dinger, T. van Donkelaar en dezelfde mr. De Vries verstrekten de benodigde hypotheek. Zo werd de aankoop van een perceel bos en heide, ten oosten van Hotel Berg en Dal en de aanleg van het bad mogelijk. De Edese architect W.G. Wiepking tekende voor het ontwerp van het zeer ruime en natuurlijk vormgegeven bad. Het geheel deed meer aan een vijver dan aan een zwembad denken. De geplande opening op Pinksterzondag (17 mei) werd niet gehaald, maar op donderdag 10 juni 1937 vond de feestelijke opening plaats. De gemeente werkte mee aan de noodzakelijke procedures, maar had verder geen bemoeienis met het bad. Het gemeenteraadslid, Mens werd op persoonlijke titel benoemd tot een van de twee commissarissen van de NV.

Evenals De Zanding liep het Bosbad in de oorlog flinke schade op. De houten badhokdeurtjes en nogal wat bomen waren in de kachel van deze en gene opgestookt en het gereedschap was verdwenen. Het grootste probleem was dat het bad niet meer vol gepompt kon worden omdat er geen aandrijfriemen voor de dieselmotor meer waren en daar was bijna niet aan te komen, zo vlak na de bevrijding. De geallieerden boden uitkomst. Het bad werd, evenals het Openluchttheater in Ede, meteen na de bevrijding geadopteerd door de bevrijders, in dit geval het in Lunteren gelegerde Canadese 13^e regiment veldartillerie. Binnen enkele weken was het bad zodanig hersteld dat er op 23 juni 1945 weer gezwommen kon worden. Maar met het vertrek van de Canadezen verdween ook de jeep die de pomp aandreef. Die ene zomer kon de verliezen van een paar jaar niet goed maken. De NV moest in 1946 geliquideerd worden. De liquidatie betekende toch niet het einde van het Bosbad. Het terrein werd gekocht door A. Prins. Prins legde op het terrein grenzend aan het Bosbad, de theetuin De Lunterse Boer aan. Met de combinatie van zwembad en theehuis werd de recreatieve bestemming van Lunteren versterkt. In 1953 verkocht Prins het geheel aan D. Linnekamp uit Leersum. Het college weigerde Linnekamp toestemming op het terrein tien tot vijftien luxe bungalows te bouwen. Het jaar daarop verongelukte Linnekamp en de beheerder van het terrein, F.A.H. Weber, nam het complex over. Onder zijn leiding werd het bad steeds verder uitgebreid.

Er kwamen een tweede bassin, een uitkijkpost en speeltuinen. Er werd begonnen met schoolzwemmen en in 1969 werd het bad toegankelijk gemaakt voor rolstoelgebruikers. Al die tijd draaide het bad op eigen inkomsten. Alleen de waterzuiveringsinstallatie die in 1972 werd gerealiseerd, werd betaald door de gemeente. In 1977 kwam het bad in financiële problemen. Het was het resultaat van een combinatie van factoren. Het bad ondervond, zoals alle zwembaden, steeds meer concurrentie van het groeiend aanbod aan recreatieve bestemmingen, die door de stijgende mobiliteit beter bereikbaar werden. Het bad had ook hinder ondervonden van de opening in 1971 van het overdekte zwembad De Peppel in de plaats Ede. En ten slotte kreeg men te maken met oplopende kosten, veroorzaakt door de steeds hogere kwaliteitseisen waaraan een zwembad moest voldoen. Weber besloot het bad af te stoten en informeerde bij het gemeentebestuur of er interesse was om het bad over te nemen. Uit een uitgelekte vertrouwelijke notitie van de Dienst Sport en Jeugdzaken (DSJ) werd duidelijk dat deze dienst het college adviseerde het bad niet over te nemen maar om een nieuw instructiebad in Lunteren te bouwen. De bezoekers aantallen voor De Peppel zouden daardoor vast en zeker stijgen, maar Lunteren zou niet alleen enige jaren zonder zwembad

²⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 11810, gemeenteraadsnotulen, 9 oktober 1968.

²⁹ Voor de beschrijving van de geschiedenis van het Bosbad is voornamelijk gebruik gemaakt van *70 jaar Bosbad. Een boek vol herinneringen* (Lunteren z.j.).

zitten, maar ook een belangrijke recreatieve attractie verliezen. Er stak een storm van protest op die de raad niet onberoerd liet.

De gemeente startte onderhandelingen met Weber om het bad over te nemen. De hoge vraagprijs zorgde voor nogal wat beroering in de raad. SGP en Boerenpartij stelden zich op het standpunt dat een zwembadvoorziening geen gemeentelijke taak was. De fractievoorzitter van de Boerenpartij, J. de Koning, woonachtig in Lunteren, was van mening dat bad in particuliere handen moest blijven, anders zou met gemeenschapsgeld andere zwembaden worden beconcurrereerd. Daarnaast was hij samen met de SGP-fractie van mening dat gemeenschapsgeld niet gespendeerd mocht worden aan een voorziening die op zondag open was. Het gemeentebestuur mocht een burger niet dwingen om aan iets mee te betalen waar hij principieel op tegen was. Toch besloot de meerderheid uiteindelijk om het bad voor 1.6 miljoen gulden over te nemen. Al vreesden een aantal partijen dat de geraamde exploitatiekosten te laag waren geschat. En zo werd de gemeente eigenaar van het Bosbad.

Het Enkabad

In het dorp Ede waren al in 1925 door een aantal particulieren plannen ontworpen voor een bad- en zweminrichting. De raadsleden A.W. Klein (SDAP) en R. Dinger (liberaal) probeerden of zij het college en de raad voor de plannen konden interesseren. Dinger, notaris in Lunteren, was later ook betrokken bij de oprichting van het Bosbad. De raad zag zeker wel de voordelen van een bad- en zweminrichting in het dorp Ede, maar zegde geen steun toe. Ook op het verzoek of de gemeentelijke gasfabriek warm water kon leveren, werd negatief gereageerd.³⁰ Zonder een gemeentelijke bijdrage lukte het oprichtingscomité niet de financiën rond te krijgen. In 1930 volgde een nieuwe poging. De voorzitter van het comité, Dinger, wist wel steun van de ENKA te krijgen. Het comité besloot niet langer aan te sturen op een samenwerking met de gemeente maar met de ENKA de mogelijkheden te verkennen. De ENKA-directie stelde op voordelige voorwaarden grond beschikbaar en bood gratis warm water voor de bassins aan. In ruil daarvoor zouden de werknemers van de fabriek korting op de entreprijzen krijgen. Namens de ENKA trad jhr. J.M. van den Bosch, de ontwerper en bouwmeester van de ENKA-fabriek in Ede, tot het oprichtingscomité toe. De initiatiefnemers legden het benodigde geld zelf op tafel. Uiteindelijk besloot de gemeente toch een bijdrage te leveren door de verantwoordelijkheid te aanvaarden voor de dekking van een eventueel exploitatiekort. Maar dit zou alleen gelden voor het openluchtbad. Om deze reden schrapte het comité de plannen voor een badinrichting.

In juli 1931 werd het zwembad geopend. Het complex was eigendom van de NV Bad- en zweminrichting Ede. Zeven van de twintig aandelen waren in handen van de ENKA en de Spaarbank voor Ede, de andere waren in het bezit van particulieren. Het water in de twee 25 meter baden, een diep en een ondiep, had de aangename watertemperatuur van 18,5 C°. Het bad trok van meet af aan veel publiek en was door de weeks én op de zondagochtend geopend. In het ontwerp van Wiepking, die later ook tekende voor het ontwerp van het Bosbad, was ook rekening gehouden met de wensen van Defensie. Hiermee was een belangrijke bron van inkomsten zeker gesteld.³¹

Na 1945 werd het bad met grote regelmaat uitgebreid en vernieuwd. Het werd de thuisbasis van de na de oorlog opgerichte Edese waterpolovereniging 'Polar Bears'. In 1955 kwam er een woning voor de badmeester en in 1959/60 werd een tweede bassin van 20 x 40 m aangelegd. Na zijn benoeming in 1959 startte de nieuwe badmeester J. Sijrier meteen met schoolzwemmen. Dit zorgde voor een betere bezetting op doordeweekse dagen en voor meer inkomsten. Het aantal bezoekers bleef stijgen. In 1963 berekende de VNG dat het bad jaarlijks gemiddeld 130.000 bezoekers trok.³² Het jaar daarop concludeerde de VNG dat op basis van de gemeten bezoekersaantallen van 2300 op een dag, verdere uitbreiding noodzakelijk was. Het bad werd daarop voor twee ton gerenoveerd en uitgebreid. Opnieuw stelde de AKU de hiervoor benodigde grond beschikbaar. De zonneweide werd nogmaals vergroot, het sanitair en de (brom-)fietsstalling werden uitgebreid en het bad kreeg een nieuwe ingang. Op 18 mei 1966 opende burgemeester Platteel het gerenoveerde zwembad.³³

³⁰ GAE, Documentatieverzameling 10.16, krantenartikel n.a.v. 50 jaar bestaan Enkabad.

³¹ Beuker, *Sporen*, 75-77.

³² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10932. Rapport behoefte onderzoek zweminrichtingen van de VNG, dd 9 december 1963.

³³ Beuker, *Sporen*, 76-78.

GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14961 Kopie krantenartikel *EC*, dd 11 mei 1966, waarin de ontstaansgeschiedenis van het bad wordt geschetst.

Voor deze laatste grootschalige uitbreiding had het zwembadbestuur goedkeuring van het Rijk nodig gehad. Dit was voor het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid aanleiding geweest om B en W van Ede te vragen onderzoek te doen naar de behoefte aan 'zweminrichtingen' in de gemeente. Het onderzoek werd uitgevoerd door de VNG. De conclusie luidde dat in de gemeente Ede naast de bestaande baden De Zanding, het Bosbad, en het Enkabad nog ruimte was voor een nieuw aan te leggen openluchtbad in Bennekom, en voor een overdekt én een tweede openluchtbad in de plaats Ede. Voor deze laatste combinatie schatte de VNG het aantal bezoekers op jaarbasis op 125.000 personen. Het Enkabad zou in dat geval op den duur 50.000 bezoekers trekken en voor het toekomstige openluchtbad in Bennekom werden 75.000 bezoekers verwacht. Hier lijkt zich de uiteindelijke teloorgang van het Enkabad aan te kondigen. Duidelijk is dat in het rapport van de VNG het Enkabad een kleinere rol werd toebedeeld dan de nieuw op te richten baden in Ede en Bennekom.³⁴

In 1970 waren er drie grote buitenbaden. Alle drie het resultaat van particulier initiatief, al was De Zanding voortgekomen uit een gemeentelijke kanovijver. Anno 1970 was een van de drie uitgegroeid tot een particulier gerund recreatiepark/bungalowpark in erfpacht, was de gemeente eigenaar geworden van de tweede, en dreigde voor de derde, - nog steeds in particuliere handen -, concurrentie door de plannen voor een gemeentelijk overdekt zwembad. Waar de gemeente tot 1970 schoorvoetend en met gezonde tegenzin betrokken was geraakt bij het aanbod aan zwemvoorzieningen in de gemeente, nam zij een heel andere positie in waar het de plannen voor een overdekt zwembad betrof. Evenals in veel andere gemeenten werd er door menig raadslid in Ede ook gedroomd over een eigen overdekt zwembad en leek men als een (noodzakelijke) stedelijke voorziening te beschouwen, passend bij de nieuwe status die Ede wilde verwerven.

Een eigen overdekt zwembad: de droom van het college

Het VNG rapport sterkte een aantal raadsleden in hun voornemen om in het dorp Ede een overdekt zwembad te realiseren. Al in 1952 had het CHU-raadslid Jansen deze wens tijdens de Algemene Beschouwingen naar voren gebracht. Weliswaar ontbrak het de gemeente volgens hem aan de benodigde middelen, maar in samenwerking met het ministerie van Defensie en het garnizoen zou deze droom te verwezenlijken zijn.³⁵ In de raadsvergaderingen dook het onderwerp geregeld op maar het leidde niet tot concrete stappen. Wel werd vanuit de burgerij in 1956 een commissie opgericht die uitgroeide tot de Stichting sportcentrum Ede. Deze commissie ontwikkelde plannen voor een overdekt zwembad in de omgeving van het Nederlands Instituut voor Zuivel Onderzoek (NIZO) dat aan de noordrand van de bebouwde kom van Ede gevestigd was.³⁶ B en W bleken in december 1960 bereid om een geldlening van f. 7500,- te verstrekken en zij stelden voor dat burgemeester Oldenhof tot de commissie zou toetreden. De Stichting wist 3 hectare grond achter het NIZO-complex te verwerven. Hier zou een overdekt zwembad moeten komen in combinatie met faciliteiten voor atletiek, voetbal en schaatsen. Het NIZO zou verwarmd water kunnen leveren.³⁷ Ook in de plannen voor een overdekte hal op of naast het Openluchttheater kwam op een gegeven moment de mogelijkheid ter sprake van de aanleg van een overdekt zwembad. Blijkbaar gokte het college op twee paarden, want in februari 1961 werd 3 hectare grond aan de Ceelman van Ommerenweg, gelegen naast het openluchttheater en in de buurt van het centrum door de gemeente aangekocht voor de realisatie van een sportcentrum, een binnen- en een buitenbad, en een ijsbaan.³⁸ Het was een ambitieus plan.

³⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10932, Zwembaden, Behoeftesonderzoek naar Zweminrichtingen.

³⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14827. In de raadsvergadering van 24 januari 1952 werd bij het agendapunt Algemene beschouwingen dit onderwerp al door het raadslid Jansen (CHU) naar voren gebracht. (p. 14 e.v.) De gemeente had zijns inziens onvoldoende eigen middelen, maar hij zag mogelijkheden voor een samenwerking met het Ministerie van Oorlog en het garnizoen.

³⁶ In deze commissie hadden in 1960 zitting mej. G.J.C. Makkink, mr. E. van Apeldoorn (notaris te Ede), M. van As, J. Blaauw, en J. Klok. Klok zou in 1966 met de toen opgerichte partij Gemeente Belangen een raadszetel veroveren. GAE, EC, 5 december 1960.

³⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14839, gemeenteraadsnotulen, dd 26 februari 1964, agendapunt 29.

³⁸ GAE, EC 28 februari 1961.

In februari 1964 bracht het college haar visie op het hierboven al aangehaalde VNG-onderzoek over zwemaccommodaties in de gemeente, ter bespreking in de raad.³⁹ Nadat een en ander al in een besloten raadsvergadering gesondeerd was, nam het college het standpunt in dat er, gezien de financiële situatie van de gemeente, prioriteiten gesteld moesten worden. Er was geen geld om zowel een binnen- en een buitenbad in Ede en een buitenbad in Bennekom te realiseren. De keuze viel op een overdekt zwembad in Ede en een buitenbad in Bennekom. Er was al overleg met de Stichting Sportcentrum gevoerd en deze was uitgenodigd om mee te denken over de plannen voor een overdekt zwembad. De locatie achter het NIZO viel, wat het college betrof, af. Een overdekt zwembad hoorde dicht bij het centrum en in de buurt van het garnizoen te komen. Dit in tegenstelling tot een openluchtbad dat juist aan de rand van de bebouwing thuis hoorde, omdat alleen daar voldoende ruimte voor ligweiden en dergelijke was. In de raadsdiscussie liet wethouder Welgraven (ARP) weten dat de gemeente 'voor de exploitatie van het eigen zwembad straks de schoolzwemmers hard nodig (zou) hebben'. Deze opmerking zou uiteindelijk negatief uitpakken voor het Enkabad, dat juist vanaf het einde van de jaren vijftig begonnen was met schoolzwemmen en hiermee voor een niet onbelangrijk deel in haar inkomsten voorzag. B en W ontvingen van alle raadsfracties steun voor haar plannen, maar alle fracties gaven te kennen de volle zeggenschap te willen behouden over de concrete invulling. Zo pleitte Hoolboom (VVD) voor een 50 meter-bad en wenste Veen (SGP) dat het bad zondags gesloten zou zijn.

Langzaam kregen de plannen meer vorm. Het beoogde terrein aan de Ceelman van Ommerenlaan bleek te klein voor zowel een overdekt zwembad als een gymnastieklokaal. Om die reden werd de Vereniging tot Bevordering van Christelijk Nationaal Schoolonderwijs te Ede gevraagd om een deel van het aanliggend perceel om niet terug te geven aan de gemeente, om zo de bouw van het zwembad mogelijk te maken. De op het terrein geplande kleuterschool was nog niet nodig en de grond werd weer overgedragen aan de gemeente.⁴⁰ Het gemeentebestuur vroeg vervolgens, in 1965, het Amsterdamse architectenbureau Baanders een ontwerp te maken. Een jaar later was de gevraagde schets voor een overdekt zwembad klaar. Voor 4 miljoen gulden zou Ede haar droom kunnen verwezenlijken.⁴¹

Zo was op het moment dat het vernieuwde Enkabad in 1966 feestelijk geopend werd, ook de maquette voor een overdekt zwembad aan de Ceelman van Ommerenweg te bezichtigen in het gemeentehuis. Dit zwembad zou gezien de plannen voor schoolzwemmen en de locatiekeuze een serieuze concurrent voor het Enkabad worden. De plannen kwamen in een stroomversnelling met de oprichting van de Stichting Zwembad Ede in 1968. Het was in die tijd voor gemeenten moeilijk om voor grote projecten een langlopende lening af te sluiten, iets wat voor een stichting gemakkelijker was. Met de keuze voor een stichting kwam het ideaal weer een stapje dichterbij. De stichting zou zorg dragen voor de bouw en de financiering, daarna zou de exploitatie van het zwembad overgedragen worden aan een van de gemeentelijke diensten.⁴² In de zomer van 1968 werden een aantal zwembaden bezocht in Den Haag en Den Bosch. De afdeling Financiën (J. Both en D.H. Hazeleger) en de Dienst Sport- en Jeugdzaken (DSJ), (R. Dekker en A.G. Kragten) trokken gezamenlijk de conclusie dat alleen een 50 meter-bad geschikt was 'voor een gemeente als Ede, welke zal uitgroeien tot een gemeente van ca. 100.000 inwoners'.⁴³ Uit de nieuwe berekening van Baanders bleek dat een 50 meter-bad 5.5 miljoen gulden zou kosten. Intussen was ook een nieuwe locatie in beeld en wel op de grens van 'oud en nieuw' Ede (Hoek Kastelenweg – Veenderweg). Deze plek aan de rand van de nieuwe uitbreiding van Ede, bood niet alleen voldoende ruimte, maar was ook goed bereikbaar. De situatietekening die onderdeel uitmaakte van het dossier laat zien dat niet alleen aan een binnenbad gedacht werd. In de schets waren ook twee buitenbaden en een ligweide opgenomen. Het Stichtingsbestuur vond in Dekker een duidelijke medestander. Dekker had de blik op de toekomst gericht. In een stuk aan het Stichtingsbestuur gaf hij hen in overweging om in overleg met de Culturele Raad, alvast na te denken over een mogelijk kunstwerk dat bij oplevering geplaatst zou

³⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14839, gemeenteraadsnotulen, dd 26 februari 1964, agendapunt 29.

⁴⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 8207, brief Derksen, dd 17 december 1965, en correspondentie B en W met Vereniging tot Bevordering van Christelijk Nationaal Schoolonderwijs te Ede.

⁴¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1093, Brief bureau Baanders aan de bouwcommissie De Peppel, dd 6 januari 1970. *EC*, 20 mei 1966 en 12 december 1966.

⁴² GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 24594, notitie over sluiten geldleningen overdekt zwembad De Peppel, hoofd financiën, 29 mei 1986.

⁴³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 11010, verslag bespreking Stichting en architectenbureau Baanders en de 1^e en de 5^e afdeling.

kunnen worden. Hij refereerde hierbij aan de landelijke 1 procent regeling.⁴⁴ Weliswaar moest de VNG nog overtuigd worden van de noodzaak van een 50 meter-bad, moest er nog advies ingewonnen worden bij de ambtelijke diensten en moesten zowel het college en als de raad nog hun fiat geven, maar de directeur Dienst Sport en Jeugdzaken voorzag geen problemen.⁴⁵

Het college besloot om de exploitatie van het overdekte zwembad en van het nieuwe openluchtbad in Bennekom in eigen hand te houden. Op deze wijze zou de gemeente namelijk zeggenschap houden over het personeelsbeleid en de toewijzing van het schoolzwemmen. Een belangrijk onderdeel in de exploitatie. Deze taak zou opgedragen moeten worden aan de Dienst Sport- en Jeugdzaken.⁴⁶ De beide hoofden van de Afdeling Financiën, en Onderwijs, Pensioenen, Sport- en Culturele Zaken, plaatsten nog wel een aantal kritische kanttekeningen. Zo waarschuwden zij dat een groter bad ook het risico inhield van hogere exploitatiekosten. De Sportraad oordeelde positief over de plannen. In de Commissie van bijstand Financiën stemden de SGP en de Boerenpartij tegen. Zij vonden de kosten te hoog en de realisatie van een overdekt zwembad was in hun ogen geen taak voor een gemeente. Zij kregen alleen steun van de VVD'er Van Gestel. De aannemer Van Gestel had vaker bedenkingen tegen kostbare grootschalige projecten. Hij was ook degene die het ontwerp van Bakema voor het raadhuis van kritische, kostenbesparende kanttekeningen had voorzien. Maar het College zette door en op 11 december 1968 ging de raad akkoord. De meerderheid tilde niet zo zwaar aan de bezwaren van de SGP en de Boerenpartij. Wel wenste de raad een vinger in de pap te houden en sprak de wens uit dat Van Gestel aan de bouwcommissie zou worden toegevoegd, een wens die ook gehonoreerd zou worden.⁴⁷ Het Stichtingsbestuur kreeg van B en W de machtiging om Baanders te vragen het definitieve ontwerp op te stellen. Aan deze machtiging werd de opdracht verbonden dat ook de gemeentelijke stedenbouwkundige, Bouter, lid zou worden van de bouwcommissie. Kragten, ambtenaar van de DSJ, zou de bouwcommissie ambtelijk bijstaan.⁴⁸

Meer dan vijf miljoen gulden voor een overdekt zwembad was een forse uitgave en in de raad werd gesputterd. In april 1969 herhaalde het raadslid Klok (Gemeente Belangen) zijn bezwaren van eind november van het vorige jaar tegen de hoge kosten van het ontwerp van Baanders. Volgens hem werden in Oss en Amsterdam voor minder geld overdekte zwembaden gebouwd. Ede zou onder de vier miljoen gulden klaar kunnen zijn.⁴⁹ Zijn vergelijking ging op een aantal punten mank. Oss bouwde een kleiner bad, Amsterdam kon relatief goedkoop bouwen omdat een aantal ondernemers gunstige tarieven hanteerden. Op deze wijze droegen zij bij aan de plannen om ter ere van het honderdjarige bestaan van de Amsterdamsche Zwemclub een nieuw bad te bouwen.⁵⁰ Klok kreeg bijval in de Edese pers, waarin een aantal kritische artikelen verschenen, maar hij kreeg geen medestanders in de raad. Maar toen Baanders in de zomer van 1969 liet weten niet onder de zes miljoen gulden te kunnen blijven en er, ondanks de gunstige leenvoorwaarden die Victoria Vesta aanbood⁵¹, maar beperkt bezuinigd kon worden op het totale kostenplaatje, verscheen in november een kaper op de kust. De Duitse firma Systembau bood aan voor 6.208.000 gulden een overdekt 50 meter-bad te bouwen, inclusief een sporthal en het afkopen van Baanders.⁵² Het aanbod werd in eerste instantie genegeerd door de Stichting, maar Systembau wist haar aanbod via de lokale pers onder de aandacht te brengen.

⁴⁴ De regeling dat 1% van de bouwkosten in het geval de bouwkosten meer dan een miljoen gulden bedroegen gebruikt zou worden voor een kunstwerk bij of in het gebouw.

⁴⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 11010, notitie Dekker, dd 12 september 1968.

⁴⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 11010, notitie Dekker voor B en W, dd 26 september 1968. Beide baden zouden niet zonder financiële steun van de gemeente kunnen draaien en door de exploitatie in handen van de gemeente te leggen zou het personeelsbeleid efficiënter georganiseerd kunnen worden.

⁴⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 11010, stukken dd 22 november 1968, 2 december 1968, gemeenteraadsnotulen 11 december 1968. STA 10933, brief Stichting Zwembad Ede aan B en W, dd 4 februari 1969 over instelling bouwcommissie die op dat moment bestond uit A. Wijnveen, B. Bruil en A.H. Mohr, allen lid van het Stichtingsbestuur.

⁴⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10933, besluiten B en W dd 10 april 1969 en 25 april 1969.

⁴⁹ GAE, Documentenverzameling 10.16, krantenknipsel uit de *Edese Post*, 14 april 1970.

⁵⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 11010, brief Stichting Amsterdamse Zwembaden aan college, dd 24 april 1970.

⁵¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 10933. Door het gunstige aanbod van Victoria Vesta kon f 40.000 bespaard worden op de benodigde lening van 6 miljoen gulden.

⁵² Zie onder meer GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 11010, raadsvoorstel college aan de raad, dd 16 juni 1970. Het ging om Fa. Systembau Planungs- und Baträger GmbH en Co K. G. te Neurenberg.

In Nederland schoten in die tijd de overdekte zwembaden als paddenstoelen uit de grond. Voor de oorlog telde Nederland 35 overdekte baden, in 1960 waren er 44 en tussen 1960 en 1970 kwamen er nog eens 105 bij. In de drie jaar hieropvolgend, verdubbelde het aantal overdekte zwembaden.⁵³ Wilde je als gemeente een beetje meetellen, dan moest je beschikken over een overdekt zwembad. Systembau probeerde door scherp te concurreren en met een 'schüssel fertig'-concept een positie op de Nederlandse markt te verwerven. In Ede waren het Stichtingsbestuur, de bouwcommissie en het college snel om. Ook de raad koos voor deze goedkopere oplossing. Het bad zou in het voorjaar van 1971 klaar kunnen zijn, aanmerkelijk sneller dan Baanders kon leveren en dus kreeg Systembau de opdracht. De gemeente zou toezicht houden op de bouw. Dit Duitse bedrijf probeerde bij verschillende gemeentes in Nederland, onder andere Castricum, een bouwopdracht te veroveren.⁵⁴ Als reactie hierop verschenen begin jaren zeventig een aantal kritische artikelen. Paul Witteman schreef in *Elsevier* in maart 1972 een kritisch stuk waarin hij onder andere Systembau verweet geen degelijke resultaten te leveren en stelde dat kleine gemeenten de kennis misten om deze als totaalconcept aangeleverde plannen goed te kunnen beoordelen. Ede was een van de voorbeelden waarnaar hij verwees.⁵⁵

Een zwembad met gebreken

Al snel was duidelijk geworden dat het overdekte zwembad De Peppel dat in 1972 officieel in gebruik werd genomen, mankementen vertoonde. Vanaf de start van het bouwproces liep niet soepel. Al binnen een week na de aanbesteding waren er problemen. Om op de Nederlandse markt te mogen opereren, werkte Systembau samen met een Nederlandse architect, ir. Hamming. De benodigde constructietekeningen had Hamming uitbesteed aan het aannemersbedrijf Nelissen uit Venray. Hamming bleek de rekening voor deze klus niet te kunnen betalen en hij bleek ook niet financieel terug te kunnen vallen op Systembau. Hierop verbrak Nelissen de samenwerking. Het Stichtingsbestuur moest nu op zoek naar een nieuwe aannemer. In allerijl ondernamen een aantal leden van het Stichtingsbestuur, waaronder de Edese aannemer B. Bruil, actie en binnen krap 24 uur werd besloten om met de Edese aannemer Weyland verder te gaan. Het aannemersbedrijf Bruil-Apeldoorn werkte samen met Weyland aan de aanleg van een bergingsbasis voor de waterzuivering gelegen vrijwel naast het bouwterrein van het zwembad. Dat Weyland geen ervaring had met de aanleg van zwembaden, werd niet als een bezwaar gezien.⁵⁶

Het college was gefocust op het in de hand houden van de bouwkosten en had om die reden de bouwcommissie onder haar hoede genomen. Er werden strikte afspraken gemaakt om oplopende kosten tijdens het bouwproces te voorkomen. Ook de opleveringsdatum werd contractueel vastgelegd. Maar voordat het De Peppel zwembad goed en wel klaar was, werd duidelijk dat de problemen van andere aard waren. Nadat het bad gevuld en in gebruik genomen was, werd lekkage geconstateerd. Al voor de officiële opening moest het bad weer dicht. Het besluit van DGW Dercksen om bij de bouw geen waterkundig bureau in te schakelen, in combinatie met de strubbelingen die er met Weyland waren geweest over de betegeling, kreeg een vervelend staartje. Het bad had geen opstaande rand. Systembau bleek onvoldoende rekening te hebben gehouden met het risico op lekkages wanneer bij gebruik water uit het bad de omliggende tegelvloer op vloeide. De uitgevoerde reparaties waren vervolgens niet afdoende. Binnen een halfjaar na oplevering moesten alsnog alle vloertegels en de onderliggende vloer vervangen te worden.⁵⁷ Ondanks deze tegenvallers werd de opening op 13 oktober 1972 groots gevierd. Een langgekoesterde droom was uitgekomen.

Het zou niet bij deze eerste tegenvallers blijven. In de volgende jaren liepen de onderhoudskosten snel op en de inkomsten vielen tegen. Het gebruik - en daarmee de inkomsten voor het zwembad - door Defensie was te royaal ingeschat, maar ook de bezoekersaantallen liepen langzaam terug.⁵⁸ Ook de Peppel ondervond de concurrentie van het toenemende aanbod op de vrijetijdsmarkt. In 1976 was duidelijk dat het bad niet meer voldeed aan de gewijzigde wensen van de bezoekers. Er was 0,7 miljoen gulden nodig om het geheel aantrekkelijker te maken. Daarnaast berichtte de *Edese Courant* dat de lekkages nog steeds niet definitief waren verholpen. Voor de

⁵³ Digitaal Krantenarchief KB, *Limburgsch Dagblad*, 20 oktober 1973.

⁵⁴ GAE, Documentatieverzameling, 10.16, map Enkabad. Krantenknipsel uit *Onze Krant*, 30 december 1970.

⁵⁵ GAE, Documentatieverzameling, 10.16, map Enkabad. Artikel Witteman in *Elsevier*, 25 maart 1972.

⁵⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 11033, Zwembad De Peppel Ede, Bouw van het zwembad, meerdere stukken.

⁵⁷ GAE, Documentatieverzameling 10.16, map Enkabad. *EC*, 26 juli 1972.

⁵⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14849, notulen raadsvergadering 27 juni 1974, agendapunt 26.

noodzakelijke reparaties was ook nog eens 0,3 miljoen gulden nodig. Deze reparatiekosten waren niet meer te verhalen op Systembau, het Duitse bedrijf was ondertussen failliet gegaan. Voor de noodzakelijke aanpassingen was geen geld op de gemeentelijke begroting gereserveerd.⁵⁹ In 1977, hetzelfde jaar waarin het gemeentebestuur het Lunterse Bosbad overnam, werd een werkgroep ingesteld om een totaalplan voor de uitbreiding van De Peppel op te stellen. Met extra voorzieningen moest het bad weer in de markt gezet worden. De Peppel werd echter steeds meer een kostenpost. In 1979 moesten de plafonds worden vernieuwd en in 1980 de zuiveringsinstallatie. In 1982 viel het besluit om een warmteterugwininstallatie te installeren, bedoeld om de al maar hoger uitvallende kosten voor de verwarming (een gevolg van de sterk gestegen energieprijzen) te beteugelen. Om het bad attractiever te maken kwam er in 1984 een waterglijbaan maar in dat jaar moesten ook de onderwatervoorzieningen hersteld worden. Het beheren en exploiteren van een zwembad bleek een dure en lastige aangelegenheid te zijn.⁶⁰

Het Enkabad kind van de rekening?

Het besluit van het college uit 1964 om de beschikbare financiële ruimte te gebruiken voor de bouw van een overdekt zwembad in Ede en een buitenbad in Bennekom, werd dus uitgevoerd. Ede kreeg De Peppel, en Bennekom had in 1970 het buitenbad De Vrije Slag gekregen. Dit buitenbad beschikte over een diep bad, een kinderbad en een royale zonneweide. Het complex was gelegen aan de noordkant van het dorp, en daardoor goed bereikbaar voor inwoners vanuit Ede(-zuid). Hierdoor was het bad een rechtstreekse concurrent voor het Enkabad. Hemelsbreed lagen de beide baden niet meer dan 2 kilometer uit elkaar. Het aantal abonnementen voor het Enkabad vanuit Bennekom duikelde meteen van 800 naar 30 stuks. In april 1970 trok het bestuur van het Enkabad bij het college aan de bel en verzocht om een onderhoud.⁶¹ In deze brief liet het bestuur tevens weten teleurgesteld te zijn over het feit dat men in het verleden niet bij de plannen rondom de nieuwe zwembaden betrokken was geweest.

Voor het eerst in haar lange bestaan waren de inkomsten niet langer voldoende om de exploitatie sluitend te krijgen. Niet alleen kreeg het bad amper nog bezoekers uit Bennekom, maar met de bouw van het overdekte zwembad vreesde het bestuur (en terecht) dat zo gauw als De Peppel klaar zou zijn, de inkomsten uit het schoolzwemmen en van Defensie voor het Enkabad weg zouden vallen. Uit de aanloop naar de realisatie van de plannen voor een overdekt zwembad, had het bestuur al wel kunnen opmaken dat het gemeentebestuur voornemens was het gebruik van het zwembad door Defensie over te hevelen naar het nieuwe zwembad. Al in 1966 was in de *Edese Courant* te lezen dat het gemeentebestuur in onderhandelingen was met het ministerie van Defensie over de bouw van dit bad.⁶² Het bestuur wilde nu van het college weten of er voor het Enkabad nog toekomst was en of de gemeente belangstelling had in een gezamenlijk beheer of bereid was financieel bij te springen.⁶³ Voor het lopende jaar werd een tekort van f. 35.000,-- voorzien, terwijl er de komende tijd een investering van f. 300.000,-- nodig was voor een nieuwe filterinstallatie. Zou de gemeente geen aandeelhouder willen worden of in een stichting willen participeren? Het college in de persoon van de wethouders R. Bos en Hoolboom, en vergezeld van het hoofd Onderwijs, Pensioenen, Sport en Culturele zaken, Dellemijn, en de directeur Sport- en Jeugdzaken, Dekker, hield de boot af: 'Primair dient echter te worden gezien of het bad in Ede Zuid kan blijven bestaan, pas dan kan worden gesproken over de exploitatievorm en het beheer'.⁶⁴

Voor het gemeentebestuur was steun aan het Enkabad minder gewenst nu juist twee eigen baden aangelegd zouden worden. Daarnaast speelden op de achtergrond nog twee andere zaken. In het Kernplan Ede was de ondertunneling van het station Ede-Wageningen opgenomen. Het spoor Utrecht-Arnhem liep door de bebouwde kom van Ede en veroorzaakte door toename van het treinverkeer steeds meer oponthoud. Wethouder Alberts zette vanaf zijn aantreden alle zeilen bij om de al langer gewenste ondertunneling van het spoor voor een van de hoofdverkeersaders, namelijk de Edeseweg, nu eindelijk eens tot een goed einde te brengen. Om dit plan te kunnen realiseren was vrijwel zeker een deel van het Enkabad terrein nodig. Het ging om juist dat deel van het Enkabadterrein waarop in 1966 de nieuwbouw van het Enkabad gerealiseerd was. Mocht de

⁵⁹ GAE, Documentatieverzameling 10.16, map Enkabad. Krantenknipsel *EC*, dd 13 februari 1976.

⁶⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14583, 1193, 12697, 14626, 12698.

⁶¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14961, brief bestuur NV zweminrichting aan B en W, dd 2 april 1970, verslag gesprek bestuur en gemeente, dd 22 mei 1970.

⁶² GAE, *EC*, 12 december 1966.

⁶³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14961, brief bestuur zwembad aan B en W, dd 2 april 1970, verslag gesprek bestuur zwembad en gemeente, dd 22 mei 1970.

⁶⁴ Aldus Dekker in zijn verslag van het onderhoud met het bestuur van het ENKA-bad, STA 14961.

gemeente deze grond nodig hebben, dan was daarvoor een wijziging van het bestemmingsplan nodig. Het betekende in ieder geval een extra kostenpost voor de tunnelaanleg. Het andere punt dat speelde was dat het Enkabad het enige buitenbad was in de plaats Ede en de realisatie van een eigen gemeentelijk buitenbad was financieel gezien nog niet haalbaar. In de eerste plannen voor een overdekt zwembad waren in de schets ook twee buitenbaden opgenomen. Maar ondertussen waren hier sportvelden aangelegd. Dit was het gevolg van het besluit dat Ede zich alleen een overdekt zwembad in Ede en een openzwembad in Bennekom financieel kon verantwoorden. Dit besluit hield daardoor in dat in zekere zin de gemeente niet zonder het Enkabad als buitenbad kon.

In de zomer van 1970 leverden de verschillende gemeentelijke diensten informatie aan over de plannen voor de tunnelbouw. Hieruit bleek dat het tunnelplan niet de doodsteek voor het zwembad zou betekenen, maar dat een deel van de nieuwbouw uit 1966 wel degelijk verplaatst zou moeten worden. De vraag was of de AKZO hier grond voor beschikbaar zou willen stellen. Voorts werd in de rapportages van het bureau Sport en Jeugdzaken en van het Sociografische Bureau benadrukt, dat het Enkabad ook in de toekomst meer dan voldoende bestaansrecht hield. De bevolking van Ede zou immers sterk blijven groeien en de verwachting was dat ook het recreatief zwemmen alleen maar zou toenemen. Dekker en Scholten namen in hun rapporten echter niet mee dat het Enkabad wel geduchte concurrentie zou gaan ondervinden van het nieuwe overdekte zwembad, terwijl het bad door de opening van De Vrije Slag in Bennekom al in de problemen was gekomen.

Op basis van de ambtelijke adviezen liet het college in oktober 1970 aan het bestuur van het Enkabad weten niet in te willen gaan op het voorstel om bij het beheer van het bad betrokken te raken. Wel was er financiële bereidheid om zo nodig bij te springen. Het college liet het bestuur echter ook weten dat het bad 'de eerstkomende jaren niet kan worden gemist'.⁶⁵ En juist deze slag om de arm, die later in het jaar door zowel Dekker, Dellelijn en het college herhaald werd, was fnuikend. Om de financiering voor het noodzakelijke onderhoud rond te kunnen krijgen, had het bestuur zekerheid over een langere periode nodig. Een vergelijking met de situatie in de jaren vijftig met De Zanding dringt zich op. Opnieuw botsten particulier belang en gemeentebelang. In haar reactie liet het college weten dat het, voordat het een besluit zou kunnen nemen over het verstrekken van eventuele financiële bijstand, meer informatie nodig had over de financiële positie van het zwembad. Deze aanpak doet denken aan de manier waarop in de jaren zeventig ook gereageerd werd op verzoeken om financiële steun vanuit de migrantengroepen. (zie het hoofdstuk over buitenlandse werknemers) Ook nu werd de bal teruggelegd bij de vragende partij.

De gevraagde financiële overzichten werden in maart 1971 door het bestuur van het Enkabad naar het college gestuurd.⁶⁶ Er volgde geen reactie van het college. Een jaar later werden opnieuw de financiële bescheiden opgestuurd, samen met van een uitgewerkt plan om de NV Bad- en zweminrichting om te zetten in een stichting. Dit was een voorwaarde om in aanmerking te komen voor een gemeentelijke financiële tegemoetkoming. Het gemeentebestuur had weinig haast om een besluit te nemen. Het bestuur moest maandenlang wachten op een reactie.⁶⁷ In februari 1973 meldde het bestuur het college dat ook op haar brief van 28 maart 1972 nog nooit een reactie was ontvangen.⁶⁸ Het college beriep zich op haar afhankelijkheid van de definitieve besluitvorming door de Nederlandse Spoorwegen over de aanleg van de spoortunnel. In het geval het tunnelplan door zou gaan, betekende dit dat de gemeente een deel van het terrein van het Enkabad zou moeten aankopen. De waarde van deze grond werd op dat moment op 0,8 miljoen gulden getaxeerd.⁶⁹ Het lijkt er op dat het college heeft gekozen voor de strategie van pappen en nathouden. Vanuit het gemeentebestuur was er nog geen noodzaak om het zwembad financieel te steunen. Het Enkabad voorzag nog in een behoefte maar was de gemeente bereid om het bad voor de lange duur in stand te houden? En in hoeverre was het gemeentebestuur gebaat bij een verslechtering van de financiële situatie van de aandeelhouders van het Enkabad?

⁶⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14961, advies aan college van Dercksen, 19 juni 1970, Boonstra, 7 augustus 1970, Dekker, 27 augustus 1970, Scholten, 2 september 1970 en Dellelijn, 11 september 1970. Brief college aan bestuur zwembad, dd 15 oktober 1970.

⁶⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14961, brief + financieel overzicht zwembadbestuur aan college, dd 25 maart 1971.

⁶⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14961. Zo had het bestuur eind november 1972 nog geen reactie op een brief verstuurd 28 maart van hetzelfde jaar. Brief Stichtingsbestuur aan college, dd 30 november 1972.

⁶⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14961.

⁶⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14961, Taxatierapport wijzigingen ten gevolge van tunnelaanleg.

De trage reacties van het gemeentebestuur en het uitblijven van financiële steun verhardde de houding van het zwembadbestuur. De financiële situatie verslechterde en de aandeelhouders zagen hun bezit in waarde dalen. Hierbij moet opgemerkt worden dat er weliswaar tot begin jaren zeventig winst gemaakt werd, waardoor jaarlijks een dividend van 15 procent kon worden uitgekeerd. Maar door de sterk stijgende kosten, die het gevolg waren van hogere kwaliteitseisen in combinatie met dalende bezoekersaantallen, kwam de NV in de problemen. Overigens hadden de aandeelhouders het bad niet uit winstbejag opgezet, maar vanuit de behoefte te voorzien in een maatschappelijke voorziening. Door de veranderende omstandigheden was het niet langer mogelijk om de begroting sluitend te krijgen. Op 21 januari 1974 dreigde het zwembadbestuur het bad bij opening van het seizoen te sluiten.⁷⁰ Het zette de zaak op scherp, er volgde een zomer vol overleg. Uit een ambtelijke notitie blijkt dat de ingestelde ambtelijke werkgroep meegegeven werd dat zij er 'van uit kan gaan dat B en W tenderen in de richting om geen voorzieningen aan het bad te treffen'. De werkgroep had tot taak gekregen een visie te ontwikkelen op de vraag hoe de toekomst van het bad in samenhang met het tunnelplan vorm gegeven moest worden. Dit gebeurde in de wetenschap dat het college blijkbaar niet de portemonnee wilde trekken.⁷¹

De ingestelde werkgroep berekende dat voor het bad een renovatie van voor 1,2 miljoen gulden nodig was, de aanleg van een buitenbad bij de Peppel zou 3,1 miljoen gulden bedragen. Zoals al hierboven opgemerkt, waren op het daarvoor beoogde terrein door de gemeente ondertussen sportvelden aangelegd. Verplaatsen van deze velden was een kostbare aangelegenheid. De algemeen gedeelde conclusie was dat het voordeliger was om het Enkabad eerst maar open te houden, in afwachting van de realisatie van het zo door de gemeente gewenste openluchtbad.⁷² Het unanieme ambtelijk advies aan B en W was om het bad over te nemen. Op dit advies noteerde ARP wethouder R. Bos met potlood dat hij niet voor renovatie was. Deze was in zijn ogen te kostbaar en te onzeker. Uit zijn notities wordt duidelijk dat hij vast wilde houden aan het standpunt van B en W uit de zomer van 1974, namelijk dat het college niet voornemens was om het bad te renoveren. Hem was 'niet duidelijk geworden waarom de werkgroep anders is gaan werken dan in B en W (GPC) werd afgesproken'.⁷³

Ondanks het feit dat het college geen been in renovatie zag, of in ieder geval hiervoor geen geld beschikbaar wenste te stellen, durfde het college blijkbaar ook niet aan om dit besluit openlijk te nemen en uit te voeren. Het Enka-bad was in de Edese gemeenschap geliefd en een negatief besluit kon op tegenstand rekenen. Het college schoof de beslissing over de toekomst van het bad door naar de raad. In de raadsvergadering in april 1975 werd de raad om een uitspraak gevraagd over het al dan niet overnemen van het Enkabad en over de wenselijkheid van renovatie of sluiting, zodra een nieuw buitenbad bij De Peppel gerealiseerd zou zijn. En daarnaast over een besluit of het bad gerenoveerd zou moeten of alleen open gehouden totdat een nieuw buitenbad bij De Peppel was gerealiseerd. Voor de aanleg van een nieuw buitenbad was echter geen financiële dekking in de begroting opgenomen. Tijdens de raadsbespreking werd het impliciete standpunt van het college duidelijk. De voorkeur van het college ging uit naar de bouw van een nieuw openluchtbad bij De Peppel. Of zoals wethouder R. Bos tijdens het raadsdebat stelde: 'Het is *voorlopig* niet de bedoeling het zwembad te sluiten.' (cursivering JRB) Een uitspraak die ook vrijwel letterlijk door de voorzitter herhaald werd.⁷⁴ Ede kon niet een paar jaar zonder buitenbad en om die reden zag de meerderheid van de raad de aankoop van het Enkabad, zeker met het oog op de tunnelplannen, als onontkoombaar. Alleen de SGP en de Boerenpartij stemden tegen het besluit tot aankoop. Over de toekomst en daarmee de renovatie van het Enkabad liet de raad zich echter niet tot een uitspraak verlokken. Alleen Keuning (PvdA) sprak zich duidelijk uit voor nieuwbouw. De andere partijen gebruikten hun spreektijd voor opmerkingen over de personele consequenties van een overname van

⁷⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14961, onder meer accountsrapport over de financiële stand van zaken rondom het Enka-bad.

⁷¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14961, stuk betreffende de samenstelling van de ingesteld ambtelijke werkgroep, dd 3 juli 1974.

⁷² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14961, ambtelijke stukken zomer 1974, notitie Dercksen over renovatiekosten. Wethouder R. Bos noteert achter op de stukken voor het collegeoverleg van 9 juli dat hij wil dat conform de richting die het college aan de werkgroep heeft meegegeven zal worden gehandeld. (notitie achter op het hemd ter voorbereiding collegebespreking 9 juli 1974)

⁷³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14959, advies betrokken afdelingen aan B en W voor overleg 20 mei 1975.

⁷⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14959, gemeenteraadsnotulen 17 april 1975, agendapunt 10.

het Enkabad en gingen niet in op de voor het zwembadbestuur meest essentiële zaak, namelijk het toekomstperspectief van hun bad.⁷⁵

De zomer van 1975 ging voorbij vol overleg tussen de ingestelde werkgroep, de Sportraad en de betrokken bijzondere raadscommissies. Hoe moest het nu verder? Toch nog renoveren of zo snel als mogelijk een nieuw buitenbad bij De Peppel te realiseren? Uiteindelijk werd er pragmatisch gekozen voor de renovatie van het Enkabad. De schatting dat nieuwbouw bij De Peppel in drie jaar gerealiseerd zou kunnen worden, werd door de Sportraad en de Directeur Gemeente Werken Dercksen als onrealistisch bestempeld. Daarnaast maakten de al jaren en jaren lopende plannen voor een grote recreatieplas ten Westen van Ede en de aanwezigheid van een groot buitenbad annex ligweide in Bennekom de exploitatie van een tweede groot openluchtbad in Ede discutabel. En zo werd het Enkabad toch gerenoveerd. De toekomst leek weer rooskleurig te zijn.

Vier zwembaden op de begroting: een kostbare zaak

De gemeente was zo tussen 1970 en 1977 eigenaar/exploitant/beheerder geworden van vier zwembaden: De Vrije Slag, De Peppel, het Enkabad en het Bosbad. Dit is een opmerkelijk gegeven in een periode dat de markt aan vrijetijdsbesteding sterk aan verandering onderhevig was. Tussen 1975 en 1995 zou de hoeveelheid tijd die Nederlanders aan sport besteedden, bijna verdubbelen. Tegelijkertijd zette de verbreding van het aanbod door.⁷⁶ De traditionele sporten kregen concurrentie. Daarnaast steeg het aanbod aan recreatieve bestemmingen. In de jaren zestig waren in veel bestemmings- en ruilverkavelingsplannen recreatieplassen opgenomen. Door de toenemende mobiliteit werden deze voor een groeiende groep mensen bereikbaar. De opkomst van het surfen eind jaren zeventig, begin jaren tachtig maakte deze plassen nog populairder. Het aantal gezinnen dat de zomervakantie thuis doorbracht en in die tijd extra vaak naar het plaatselijke zwembad toog, nam af. Vanaf de jaren zeventig werd het voor meer gezinnen financieel mogelijk om naast de zomervakantie op andere momenten er een paar dagen er op uit te trekken. Een lang weekeinde of een midweekje op een vakantiepark, inclusief tropisch zwembad, werd een populaire bestemming. Terug van weggeweest wilden men in het zwembad in de eigen woonplaats ook een wildwaterglijbaan, een jetstream, een sauna en een terras met een bar. Alleen een dak boven je badmuts was niet langer voldoende. Er moest wat te beleven zijn.

De welvaartsstijging ging in de loop van de jaren tachtig paradoxaal genoeg gepaard met het schaarser worden van de vrije tijd.⁷⁷ Die vrije tijd werd veelal doelbewust ingevuld. Het aanbod werd kritisch bekeken en tegenover elkaar afgezet. Hierdoor moesten de aanbieders op de vrijetijdsmarkt meer onderscheidend zijn. In de praktijk betekende dit een verdere daling van de aantallen zwembadbezoekers. Deze trend zette zich in de loop van de jaren tachtig door. In de gemeente Ede daalde het aantal bezoekers aan de buitenbaden schrikbarend snel en nam het exploitatietekort navenant toe (tabel 7.1) Dit laatste was onder meer het gevolg van de hogere kwaliteitsnormen die de rijksoverheid aan het zwembadwater stelde. Zo zouden in 1994 alle zwembaden aan weer nieuwe normen moeten voldoen. Hiervoor waren in Ede nieuwe investeringen nodig.⁷⁸ Op elk toegangkaartje moest steeds meer geld uit de gemeentekas toegelegd worden. Het gevolg was dat eind jaren tachtig niet alleen de positie van het Enkabad, maar ook van de andere twee buitenbaden onder vuur kwamen te liggen. Bij welk bad zou de stop er uit moeten?

Als gevolg van de landelijke recessie moest er ook in de gemeentepolitiek bezuinigd worden, de zwembaden ontsprongen hierbij niet de dans. Het college hakte de knoop door en op 1 mei leek het doek voor het Bosbad Lunteren te vallen. Van de drie buitenbaden trok dit bad de minste

⁷⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14959, Een groot deel van de discussie ging niet zozeer over de toekomst van het Enkabad. De raadsleden waren slecht te spreken over de houding van het zwembadbestuur. Dit bestuur had niet bedongen dat bij overname van het bad door de gemeente ook badmeester, Sijrier, door de gemeente overgenomen zou moeten worden.

⁷⁶ H. van der Poel, *Tijd voor vrijheid. Inleiding tot de studie van de vrijetijd* (Amsterdam 1999) 202. Van der Poel baseert zich hiermee op hetzelfde onderzoek van het CBS als het college van Ede deed bij haar voorstel in november 1990 om het

⁷⁷ In deze periode bleven meer vrouwen werken waardoor de huishoudelijke taken meer en meer in de vrije tijd verricht moesten worden. Zeker voor gezinnen met kleine kinderen nam daardoor de vrije tijd in uren gerekend af. J.Th. Mommaas, M. van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen* WRR, V109 (Den Haag 2000) 10.

⁷⁸ Het betreft de Wet Hygiëne en Veiligheid Zwemgelegenheden (WHVZ) die met ingang van 1994 werd opgelegd.

Tabel 7.1 Bezoekersaantallen en exploitatietekorten, 1980-1989

	Bezoekersaantallen		Exploitatietekort in guldens per bezoeker	
	1980	1989	1980	1989
Enkabad	62950	22200	10,93	18,08
Bosbad	25900	12100	15,25	32,94
De Vrije Slag	71800	45100	4,31	8,35

Bron: *70 jaar Bosbad. Een boek vol herinneringen* (Lunteren z.j.) 60.

bezoekers en was het exploitatietekort per bezoeker het hoogste. Het besluit leidde onmiddellijk tot onrust in de Lunterse dorpsgemeenschap. Per direct werd een actiecomité opgericht en de dorpsgemeenschap bleek in staat om zoveel steun voor het bad te genereren dat het bad niet alleen open bleef, maar ook na een proefperiode van vier jaar overgedragen werd aan de dorpsgemeenschap. Het beheer en de exploitatie kwamen in handen van de voor dit doel opgerichte Vereniging Vrienden van het Bosbad. Lunteren had een 'thuisvoordeel'. De verantwoordelijke wethouder J.G.H. Hoijsink was inwoner van Lunteren. Alvorens het Bosbad overgedragen zou worden, zou het bad nog op kosten van de gemeente gerenoveerd worden. De gemeente zou na definitieve overdracht jaarlijks een vast bedrag bijdragen aan de exploitatiekosten. Uiteindelijk werd de overeenkomst met de Vereniging in 1994 nog met vier jaar verlengd, en zou in 1998 het bad definitief in eigendom overgedragen worden.⁷⁹ Met deze keuze zette het gemeentebestuur de eerste schreden om de eerste van de vier zwembaden qua eigendom en beheersstructuur meer op afstand te plaatsen. Qua financiering werd gekozen voor een vorm van budgetfinanciering. Door deze keuze was de gemeente niet meer afhankelijk van de per seizoen fluctuerende bezoekersaantallen. Begrotingstechnisch was een vast bedrag aan subsidie overzichtelijker. Wel zou het gemeentebestuur in de aanloop naar 1998 nog voor flinke kostenposten komen te staan alvorens het bad definitief eigendom van de Vereniging werd. Onderhoud van zwembaden bleek een kostbare aangelegenheid, niet in het minst door de steeds zwaarder wordende kwaliteitsnormen die door de landelijke overheid voor het zwembad werden opgelegd. Pas na verkoop van het bad was de gemeente niet langer verantwoordelijk voor het beheer en de exploitatie.

De sluiting van het Bosbad leverde maar 0,2 miljoen gulden aan bezuinigingen op. Zo waren de geplande bezuinigingen voor 1989 (en latere jaren) niet gehaald en moest elders geld worden gevonden. Het college dat na de raadsverkiezingen van 1990 aantrad, nam in het Beleidsprogramma 1990-1994 op dat de totale exploitatiekosten van de zwembaden nog een keer met 0,2 miljoen gulden naar beneden moesten, terwijl tegelijkertijd een evenwichtige spreiding van de zwembadfaciliteiten over de gemeente in stand gehouden zou moeten worden. Hoe nu te bezuinigen? Kragten bereidde een nieuw raadsvoorstel voor, voorzien van een overzicht van de exploitatiecijfers, noodzakelijke investeringskosten, bezoekersaantallen, et cetera. Uit dit overzicht blijkt dat de exploitatietekorten van De Peppel vanaf 1982 hoger lagen dan die van de drie openluchtbaden gezamenlijk. De Peppel trok echter meer bezoekers en omgerekend per bezoeker waren de kosten voor De Peppel het laagst. Op basis van deze cijfers was sluiting van De Peppel in de ogen van Kragten alleen een 'louter theoretische' mogelijkheid. Door de eis van een 'evenwichtige spreiding' bleef als enige optie over sluiting van het Enkabad. Volgens Kragten zou de verantwoordelijke, nieuw aangetreden wethouder Hoijsink er veel voor 'voelen om dit besluit al in 1991 te effectueren'. Om De Vrije Slag en het Bosbad in 1994 te laten voldoen aan de eisen gesteld in de Wet Hygiëne en Veiligheid Zwembadgelegenheden (WMHZ) was zo'n 2,5 miljoen gulden aan onderhoud nodig. Verder wilde het college laten onderzoeken hoe de recreatieve functie van De Peppel versterkt zou kunnen worden, om zo meer bezoekers te trekken. Kragten waarschuwde het college, op basis van landelijke gegevens, dat een grootschalige verbouwing van De Peppel tot veel hogere exploitatietekorten zou leiden. Hij wees het college op het feit dat zijn voorstel voor reservering van geld voor de renovatie en verbouwing van De Peppel in het verleden niet door het college waren gehonoreerd.⁸⁰ Op basis van deze notitie agendeerde het college het voorstel tot sluiting van het Enkabad voor de raadsvergadering van 20 december 1990. Het CDA, de VVD en de PvdA eisten door middel van een brief aan B en W dat het voorstel door het college werd ingetrokken.⁸¹ Dit tot ongenoegen van de overige partijen die zich door deze actie buitenspel gezet voelden.

⁷⁹ *70 jaar Bosbad*, 60-76.

⁸⁰ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 25045, zwembadnotitie Kragten, dd 28 augustus 1990. Zie voor cijfers ook Raadsvoorstel H 1623 1990 voor raadsvergadering 20 december 1990 STA 25045.

⁸¹ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 25045. Brief CDA, VVD en PvdA fractie aan B en W, dd 26 november 1990.

Het voorstel tot sluiting viel slecht in Ede. Ook in Ede werd een comité opgericht: Actiecomité 'Enka Bad Open'. Ook nu werden er handtekeningen ingezameld: binnen een maand meer dan 1900, schoolklassen niet meegeteld.⁸² Het mocht niet baten. De al jaren eerder gemaakte keuze van de Edese bestuurders voor het realiseren van een overdekt zwembad maakte de kans dat het Enkabad open zou blijven tot een theoretische. Ook al was de staat van onderhoud van dit buitenbad van de drie het beste, juist de ligging zo dicht bij het station Ede-Wageningen droeg bij aan de ondergang van dit bad. Een deel van het terrein was nodig voor de tunnelbouw en de locatie bood lucratieve mogelijkheden. Weliswaar mochten hier geen woonhuizen gebouwd worden vanwege beperkende voorwaarden in het bestemmingsplan als gevolg van de nabijheid van de AKU, maar de bouw van kantoren of hotels was wel toegestaan mits extra geluidsisolatie werd toegepast.⁸³ Zo zou sluiting van het zwembad en verkoop van de grond dubbele winst opleveren. De raad nam in december 1991 het beginselbesluit tot sluiting van het Enkabad. De vraag was alleen of het bad dicht zou moeten voordat er een besluit was genomen over de aanleg van een buitenbad bij De Peppel.

Het openhouden van het Enkabad was extra lastig door de locatie van het bad. Maar ondanks al deze bijkomende problemen was er ook een verschil in reactie tussen de bevolking van Lunteren en die van Ede op het moment dat sluiting dreigde voor hun bad. In een kleinere gemeenschap als Lunteren slaagde het comité tot behoud van het bad voor Lunteren er in om de hele dorpsgemeenschap te activeren. Het comité liet onder andere een enquête houden door de Landbouwniversiteit Wageningen om te onderzoeken of er onder de Lunterse bevolking voldoende draagvlak was om het bad in eigen beheer te exploiteren. Na overname van het bad aan de daarvoor opgerichte Vereniging Vrienden van het Bosbad bleken zo'n 900 inwoners van Lunteren lid te willen worden van de vereniging. De bevolking en de middenstand van Lunteren waren bereid om zich actief voor hun bad in te zetten. Voor Ede, dat in die tijd bijna vijf keer zoveel inwoners telde, en waarvan een veel groter deel niet geboren en getogen was in de gemeente, was de betrokkenheid bij het Enkabad minder breed verspreid. Voor politieke partijen die een groot belang hechtten aan particulier initiatief en maatschappelijke betrokkenheid, waren dit zaken om rekening mee te houden, of waar gebruik van gemaakt kon worden, zoals we in het hoofdstuk Onderwijs hebben gezien. Het moderniseringsproces droeg door de schaalvergroting, urbanisering en individualisering er aan bij dat acties zoals in Lunteren voor grotere groepen bewoners meer initiatief en doorzettingsvermogen vroeg dan voorheen.

Knopen worden doorgehakt: privatisering en nieuwbouw.

Begin jaren negentig werd duidelijk dat, in wat ondertussen de 'zwembadproblematiek' was gaan heten, de hoofdrol eigenlijk toekwam aan De Peppel. Weliswaar was voor de renovatie van het Bosbad en De Vrije Slag om in de toekomst te kunnen voorzien aan de WHVZ-normen ondertussen al 3,5 miljoen gulden nodig⁸⁴, het onderhoud van De Peppel eiste de aandacht op. Om goed zicht op de problemen te krijgen werd expertise van buiten ingehuurd. In maart 1991 leverde Endres en Hauser BV uit Naarden een inspectierapport met de conclusie dat de komende tien jaar krap 7 miljoen gulden op tafel moest komen. Veel meer dan de f. 950.000,- voor de periode 1990-1994 die Kragten twee jaar daarvoor in zijn notitie van maart 1989 had genoemd.⁸⁵ Ook veel meer dan de bedragen waarop de besluitvorming rondom het Enkabad was gebaseerd. De geluiden die sinds 1989 opgingen om De Peppel te privatiseren werden luider. Hoe nu verder?

Opnieuw werd expertise van buiten ingehuurd. In oktober 1991 werd aan het bureau Drijver & Partners de opdracht verstrekt om voorstellen voor de toekomst van het zwembad te ontwikkelen, waarbij ook de optie tot privatisering moest worden meegenomen. Het onderzoek leverde vier modellen op, waarvan er twee kostentechnisch relevant waren. In het ene model bleef de gemeente de beheerder en exploitant, in het andere werd het bad geprivatiseerd. Dat laatste werd steeds meer een aantrekkelijke optie, de gemeente legde inmiddels jaarlijks 2,34 miljoen gulden toe op de exploitatie. De Peppel was een hoofdpijndossier geworden. De directeur Educatie, Welzijn en Zorg, J.M. van Puttenstein, werd belast met de opdracht om orde op zaken te stellen en een reorganisatie in gang te zetten. Al snel bleek hem dat er veel mis was. Niet alleen waren de oude gebreken nog

⁸² GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 71554.

⁸³ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 25045. Notitie H. Witjes (DWZ) voor wethouder Hoytink, dd 14 september 1990.

⁸⁴ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 13411, Startnotitie Zwembadproblematiek.

⁸⁵ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 25079. Inspectierapport Endress en Hauser BV uit Naarden, dd 21 maart 1991.

steeds niet afdoende verholpen, maar ook het onderhoud, vooral het technisch onderhoud, was onder de maat. Het beheer en het personeelsbeleid waren al geruime tijd ondeugdelijk.⁸⁶ De Peppel leek een bodemloze put te worden.

Drijver & Partners werd vervolgens gevraagd om een aantal opties uit te werken. Een opdracht waarvoor bijna 0,2 miljoen gulden in rekening werd gebracht, het bedrag dat in 1990 nog als jaarlijkse bezuinigingsdoelstelling voor alle vier zwembaden werd gehanteerd.⁸⁷ De raad sputterde, maar ging akkoord. Op basis van deze voorstellen koos het college, gesteund door de commissie Milieu, Recreatie en Verkeer, voor een totale renovatie van het zwembad, inclusief de aanleg van een extra bassin van 350 m². Wethouder Hoijtink stelde tevreden vast dat het casco van De Peppel in stand kon blijven. 'Sloop en nieuwbouw zou veel duurder zijn'.⁸⁸ De 3000 m² grote ligweide die door Drijver & Partners in dit model was opgenomen, stuitte op een veto van het college. Voor aanleg van deze zonneweide zou immers een sportveld opgeofferd moeten worden, een te hoge kostenpost.⁸⁹ Ook de jarenlang gekoesterde wens voor een groot buitenbad sneuvelde. In het plan werd in plaats daarvan een buitenbad van 10 x 20 m. opgenomen, dit moest de vervanging voor het Enkabad worden. Groter was te kostbaar en, volgens het college, ook niet nodig gezien de landelijke trend waaruit bleek dat de belangstelling voor buitenbaden sterk afnam. In haar argumentatie om te kunnen volstaan met een klein buitenbad verwees het college ook naar de plannen van de Recreatiegemeenschap Veluwe om ten westen van Ede een recreatieplas van 100 hectare aan te leggen. Deze plannen stamden al uit de jaren vijftig en hadden nog steeds tot doel de recreatiedruk op de Veluwe meer naar de randen van het gebied af te leiden. De plas zou ontstaan als gevolg van de zandafgravingen ten behoeve van de geplande A30. Het plan werd al jaren in de regio gekoesterd, maar het was juist de gemeenteraad van Ede die op de momenten dat het plan in bestemmingsplannen opgenomen moest worden, het steeds opnieuw liet afweten. De aanleg van een groot recreatieterrein in dit gebied zou ten koste gaan van landbouwgrond.⁹⁰ Een besluit dat de protestants-christelijke partijen door de jaren heen niet hebben durven nemen. Ook de wens van Polar Bears voor een 25 meter binnenbad werd als te duur bestempeld. De vereniging moest voor haar wedstrijden maar uitwijken naar Veenendaal, dat wel over een 25-meterbad beschikte. Dat er weinig intergemeentelijk afgestemd werd, bleek toen kort daarna ook het Veenendaalse bad gesloten werd. Ook dit bad voldeed niet meer aan de kwaliteitsnormen en het Veenendaalse gemeentebestuur besloot tot nieuwbouw.⁹¹

Het voorstel tot renovatie van De Peppel kwam in mei 1993 in de raad. Alleen de GL/PE-fractie was tegen. Deze partij stelde zich op het standpunt dat zwembaden gemeentelijke voorzieningen behoorden te zijn. Gemeente Belangen wenste haar mening nog op te schorten. De SGP was voorstander van privatisering, maar stemde toch tegen de renovatie en privatisering, omdat in het voorstel geen verplichte sluiting op zondag was opgenomen. Maar het college verkreeg steun van de meerderheid van de raad voor het voorstel om het complex eerst te renoveren om daarna een overnamekandidaat te zoeken. De VVD zag niet de logica van deze strategie in en werd daarin gesteund door de fracties van de GL/PE en de RPF/GPV. Het leek deze raadsfracties beter om de beoogde marktpartij te betrekken bij de renovatieplannen, omdat deze na privatisering voor de exploitatie van het geheel verantwoordelijk zou zijn. Ook drukte de raad B en W op het hart, om voordat de zoektocht naar een geschikte overnamekandidaat ingezet werd, voorwaarden op te stellen waaraan de overname zou moeten voldoen, een punt waar ook Drijver & Partners op hadden gewezen. Het gemeentebestuur zou eerst moeten vaststellen welke vergoeding zij bereid was te betalen voor een 'zwemproduct' voor verenigingen en inwoners, voordat er onderhandeld kon worden met eventuele overnamekandidaten. Deze opmerking van de raadsleden laat zien dat er enige twijfel

⁸⁶ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 13427 In dit dossier worden een aantal zaken concreet benoemd. (o.a. gebrek scholing, o.a. EHBO), te veel aan overuren, slecht technisch onderhoud].

⁸⁷ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 25079, krantenknipsel *Gelders Dagblad*, 27 maart 1992, GB 13409 notitie op de omslag waarin het raadsvoorstel voorbereid werd van 19 december 1991. Het tweede onderzoek van Drijver & Partners om de vier varianten verder uit te werken kostte f. 188.130,60.

⁸⁸ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 13411, notulen vertrouwelijke commissievergadering, dd 4 februari 1993.

⁸⁹ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 13411, agendastuk van B en W voor vertrouwelijke commissievergadering MRV, dd 4 februari 1993.

⁹⁰ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 16303, krantenknipsel *Gelders Dagblad*, 18 maart 1993.

⁹¹ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 13421, notitie Zwembad De peppel, H. Witjes, EWZ, 'Plannen met zwembad De peppel, dd 19 maart 1993. GB 13411 vergaderstukken + notulen vertrouwelijke commissievergadering, dd. 4 februari 1993.

was over de onderhandelingscompetenties van de betreffende wethouders.⁹² Volgens Van Puttenstein zouden de inkomsten uit het schoolzwemmen voor een private partij een noodzakelijk onderdeel in de exploitatie blijven. Ook al nam het aantal kinderen af dat hun zwemdiploma via het schoolzwemmen haalde, de gemeente zou op deze post niet kunnen bezuinigen.⁹³

De problemen rondom De Peppel namen ondertussen niet af. Het college volgde op 1 maart het voorstel van Van Puttenstein op om een interim-manager van het bedrijf Aqua Indoor bij De Peppel te detacheren. De problematiek vereiste een professionele beheerder.⁹⁴ De gemeente besloot met Aqua Indoor verder te gaan. Op 26 mei 1994 werd uit een vertrouwelijk rapport duidelijk dat de renovatie van het complex meer dan 8 miljoen gulden zou gaan kosten.⁹⁵ Precies een jaar later viel het besluit tot nieuwbouw. De Peppel bleek niet te redden, de renovatiekosten bleven oplopen. De KNZB raadde de nieuw aangetreden wethouder Van der Klok (Gemeente Belangen) aan om bij de ontwikkeling van de nieuwbouwplannen regionaal overleg te voeren, de KNZB was van mening dat er te veel recreatiebaden waren.⁹⁶ Maar B en W zagen juist kansen nu Veenendaal en Wageningen ook hun binnenbaden moesten sluiten.

Uiteindelijk kreeg Ede voor 17 miljoen gulden een nieuw overdekt zwembad: Aqua Indoor. Het nieuwe gebouw verrees op een steenworp afstand van het oude. Het gemeentebestuur van Ede beperkte zich in het vervolg tot de rol van subsidievertrekker, het avontuur om in eigen beheer een bad te runnen was ten einde. Ook Wageningen en Veenendaal bouwden elk hun eigen overdekt zwembad. Het Enkabad viel in 1996 definitief droog. Een deel van de installatie werd gebruikt voor de renovatie van het Bosbad, dat hierdoor de beschikking kreeg over verwarmd zwemwater. En de recreatieplas ..., die is anno 2014 nog steeds een droom.

Terugkijkend op de ontwikkelingen vallen een aantal zaken op. Vanuit particulier initiatief beschikte Ede al voor de Tweede Wereldoorlog over een drietal zwembaden. De Zanding had van begin af aan qua omvang en ligging de potentie om uit te groeien tot veel meer dan alleen een zwemvijver met omliggende 'landhuisjes'. Ook het Bosbad was ruim van opzet en ook bij dit bad werden al snel aanvullende recreatieve voorzieningen opgezet. Als eerste verscheen hier een theehuis, de Lunterse Boer, dat nog steeds bestaat. Het dorp Ede beschikte al in de jaren dertig over een verwarmd wedstrijdzwembad. Alle drie de baden, maar zeker De Zanding en het Bosbad droegen in belangrijke mate bij aan de recreatieve aantrekkelijkheid van de gemeente. De stijgende mobiliteit en welvaartsgroei zorgden na de oorlog voor een verdere groei van de toeristenstroom naar de Veluwe, een ontwikkeling waar de gemeente Ede van profiteerde. Maar tevens zorgde de groeiende welvaart ook voor een sterke toename in het aanbod aan vrijetijdsbestedingen. Dit leidde in de loop van de jaren zeventig tot een daling van het aantal bezoekers aan de zwembaden. Dit gebeurde in een tijd waarin de eisen die aan die zwembaden gesteld werden, juist toenamen. En wel op twee fronten: enerzijds eiste de bezoeker meer attracties en voorzieningen, anderzijds moesten de zwembaden aan steeds hogere kwaliteitseisen voldoen.

Door de aanwezigheid van deze drie zwembaden hoefde het gemeentebestuur op dit terrein geen actie te ondernemen. In de loop van de jaren vijftig werden sportvelden aangelegd en groeide de wens voor een overdekte sporthal. Tevens leefde bij het college en een aantal vooraanstaande raadsleden de wens om over een eigen overdekt zwembad te beschikken, passend bij hun streven om Ede op de kaart te zetten en het dorp Ede te verstedelijken. Ook hier liet het gemeentebestuur het initiatief eerst over aan derden. De wens was echter wel zo sterk dat burgemeester Oldenhof zich bij de initiatiefnemers voegde. Het pad bleek echter lang te zijn en het gemeentebestuur geen echte aanjager van het proces.

Op het moment dat het bad er dan toch echt zou gaan komen, vallen twee zaken op. Het gemeentebestuur besloot om het overdekte zwembad onder eigen beheer te bouwen, te beheren en te exploiteren. Het bleek een taak die de verantwoordelijke ambtelijke dienst van meet af aan boven het hoofd groeide. Daarnaast was de wereld ondertussen veranderd. In de tijd waarin De Peppel in gebruik werd genomen, veranderde de vraag van de consument, zoals we zagen. De Zanding was

⁹² GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 13411, amendement VVD bij raadsvoorstel 1993/49 raadsvergadering 27 mei 1993, een standpunt waar GL/PE, RPF/GPV al in de commissievergadering MRV van 13 mei 1993 steun voor hadden uitgesproken, maar dat geen meerderheid haalde in de raad. Notulen commissie MRV, dd 13 mei 1993.

⁹³ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 13713 notitie Stuurgroep Zwembad De Peppel inzake de toekomst.

⁹⁴ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 13712. Notitie behorende bij b. en w.-voorstel inzake Beheersmaatregelen Zwembad De Peppel (mei 1994).

⁹⁵ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 13427.

⁹⁶ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 16558.

zelf al uitgegroeid tot een recreatiepark. Maar het Bosbad en het Enkabad kregen te maken met hogere kosten en lagere bezoekersaantallen. Daarbij ondervond het Enkabad sterke concurrentie van De Peppel en van het in dezelfde tijd aangelegde openluchtbad De Vrije Slag. De keuze om na lang aarzelen en met de nodige vertraging uiteindelijk zowel het Bosbad als het Enkabad in eigendom over te nemen, bleek een te zware taak. Ook hier zien we de nadelen van schaalgrootte van de gemeente. De uitgestrektheid van de gemeente zorgde er voor dat lastig met één bad volstaan kon worden, maar vier baden bleek een te zware financiële dobber, zeker door de steeds hogere eisen die door wet- en regelgeving aan het zwemwater van zwembaden werd gesteld. Een extra zware dobber omdat het eigen project De Peppel, veel extra geld kostte. De buitendorpen Otterlo en Lunteren en Bennekom wisten hun belangen goed te verdedigen en zo nodig 'hun' politici voor het dorpsbelang in te zetten of in ieder geval morele druk uit te oefenen. Uiteindelijk zou de gemeente zwembaden sluiten of weer van de hand doen. Het gemeentebestuur als ondernemer bleek geen gelukkige keuze te zijn geweest. Opnieuw werd gekozen voor een bestuur op afstand én voor financiering op afstand. De wens om uit te groeien tot Ede-stad hield in dat het voorzieningenpeil opgevoerd moest worden, maar het bleek een lastige klus om hier de eigen rol vorm en inhoud te geven. In de volgende paragraaf komt de cultuursector aan bod. Ook hier kwam het gemeentebestuur te staan voor de keuze welke rol en verantwoordelijkheid zij op dit terrein wilde nemen.

Cultuur

De vestiging van renteniers in Ede, Bennekom en Lunteren stimuleerde in de negentiende eeuw het sociëteitswezen. Bennekom ondervond daarnaast duidelijk de gevolgen van de oprichting van de Rijkslandbouwschool in 1876, die zou uitgroeien tot de huidige Wageningen Universiteit. Niet alleen vestigden zich medewerkers in het dorp, maar ook een groot deel van degenen die op Wageningen-Hoog gingen wonen, waren qua winkels, scholen en andere voorzieningen gericht op Bennekom. Zoals in het eerste onderdeel van dit hoofdstuk is gesteld, werden in de gemeente aan het einde van de negentiende eeuw de eerste sportverenigingen opgericht. Het beperkte zich in eerste instantie tot voetbal- en gymnastiekverenigingen. De komst, begin twintigste eeuw, van eerst de kazernes en later de ENKA bracht nieuwe inwoners naar de gemeente, vooral naar Ede en Bennekom. De komst van eerst de (onder-) officieren en later het kaderpersoneel van de ENKA deed de vraag naar cultureel vermaak toenemen, en leidde tot de oprichting van allerlei clubs en verenigingen. Zo ontstond onder meer de officiers toneelvereniging 'De Heideroosjes'. Directeur dr. J.C. Hartogs liet de villa de Reehorst verbouwen tot een verenigings- en ontspanningsgebouw voor het ENKA-personeel. In het gebouw werd een toneel- annex filmzaal ingericht, achter het gebouw werden een voetbalveld en grasbaan voor wielervedstrijden aangelegd. Verschillende personeelsverenigingen vonden onderdak in dit gebouw. Zo kende de ENKA in de jaren twintig naast verscheidene sportverenigingen ook de jazz-band 'De Mexicaanse Hond', en in 1930 de ENKA-dansclub 'Ons Genoegen'. Op deze laatste waren ook niet ENKA-werknemers welkom. Dit type activiteiten was in het protestants-christelijke Ede niet zonder meer acceptabel. Zo verstrekke de burgemeester alleen een vergunning om op zondagavond een dansavond te houden, mits er in de lokaliteit een ledenlijst aanwezig was. Alle leden dienden een door de inspecteur van politie gestempelde ledenkaart te hebben, waarop hun naam, adres en de tijdstippen waarop gedanst werd, waren vermeld. Toen het aantal personeelsleden van de ENKA eind jaren twintig terugliep, als gevolg van mechanisering en reorganisatie, besloot de fabrieksdirectie de schouwburg ook aan derden te verhuren. Hiervoor werd de exploitatie van de Reehorst overgedragen aan de NV Verenigd Industrieel Bezit Nr. 6. Door deze verandering werden vanaf dat moment ook de bioscoopvoorstellingen in de Reehorst voor iedereen toegankelijk. Tot dan toe was 'Buitenlust' met een kleine concertzaal het enige alternatief voor de Edese burgers en de verenigingen.⁹⁷ Beuker laat in haar studie zien dat veel van de activiteiten die in het confessionele Ede gevoelig lagen niet toevallig hun domicilie kregen buiten de kern van Ede.

Subsidie voor de Arnhemse Orkestvereniging?

Na 1945 werd structurele rijkssubsidiëring van muziek en toneel gebruikelijk. Het ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen beoogde met een financiële bijdrage de gezelschappen meer onafhankelijk van de vraag te maken waardoor het niveau hoog gehouden kon worden. Zo moest voorkomen worden dat het aanbod zich zou gaan beperken tot alleen licht en toegankelijk

⁹⁷ Zie voor uitvoerige beschrijving van het ENKA-verenigingsleven: Beuker, *Sporen*, o.a. 38, 54-56, 58.

amusement. Ook voor de klassieke werken en de vernieuwingen zoals die in de podiumkunsten rond 1900 tot ontwikkeling waren gekomen, behoorde er ruimte in de programmering te zijn.⁹⁸ Maar de rijkssubsidie en de subsidie die door de besturen van de grote steden waar de gezelschappen waren gevestigd, werd verstrekt, bleek onvoldoende te zijn. Daarom werd de provincies en de gemeenten gevraagd een financiële bijdrage te leveren, zeker waar het de 'eigen' gezelschappen betrof die een bijdrage leverden aan het schouwburgprogramma in de betrokken plaatsen. Er waren geen garanties voor blijvende rijkssteun. Zo werd vrijwel direct de rijkssubsidie aan de Arnhemse Orkestvereniging (AVO) (in 1949 omgevormd tot Het Gelders Orkest) gehalveerd. De Provinciale Staten van Gelderland verzocht vervolgens de gemeentes om een financiële bijdrage. In Ede leidde dit tot discussie. De lijnen waarlangs de discussie over dit verzoek in de Edese raad verliep⁹⁹ waren voor lange tijd typerend voor de meningsverschillen tussen de verschillende raadspartijen over nut en noodzaak van subsidies voor culturele doeleinden.

Binnen de Edese gemeenteraad was er vanouds duidelijk verzet tegen het verstrekken van subsidie voor welk doeleinde dan ook. Dit verzet hield verband met de opvattingen over de rol van de overheid op het maatschappelijk vlak. De protestantse raadspartijen, SGP voorop, waren huiverig voor een groeiende rol van de overheid. Deze zou de zelfstandigheid en de eigen verantwoordelijkheid van de mens voor zichzelf en zijn medemens ondermijnen. In de discussie over een gemeentelijke bijdrage aan de AVO ging het raadslid J. van Manen (SGP) hierin vrij ver.¹⁰⁰ Als voorbeeld van een te grote staatsbemoeienis noemde hij de Crisiswet en de regelgeving rondom de Voedselvoorziening, die beide naar zijn mening de vrijheid van het individu te sterk beperkten. Een standpunt dat in die periode een van de hoofdpunten vormde van de in 1947 opgerichte Landelijke Vereniging voor de Bedrijfsvrijheid in de Landbouw (VBL). Koekoek, gangmaker binnen deze beweging, woonde sinds 1947 in Bennekom. De standpunten die Koekoek innam met betrekking tot de rol van de overheid, lagen dicht tegen die van de SGP aan, hoewel Koekoek op dat moment nog lid was van de CHU. De SGP was fel tegenstander van het verlenen van subsidie op het cultureel- maatschappelijk vlak en zou door de jaren heen vrijwel zonder uitzondering tegen dit type uitgaven stemmen. Vanaf 1962 kreeg de partij op dit punt steun van de Boerenpartij die in dat jaar een raadszetel veroverde. De VBL en de latere Boerenpartij waren van oordeel dat de overheid zich niet met het maatschappelijk gebeuren moest bemoeien en er al helemaal geen cent aan diende te besteden.¹⁰¹ De ARP en CHU waren gevoelig voor deze argumentatie, zeker wanneer de SGP, maar ook Boerenpartij duidelijk verwezen naar de confessionele grondslag van hun partijen. De voorkeur voor een minimale overheid werd in bredere zin ook door de ARP aangehangen. De opvattingen over 'soevereiniteit in eigen kring' betekenden bijvoorbeeld op het terrein van het onderwijs dat de voorziening door de overheid werd bekostigd maar door de eigen groep ingevuld. Het betrof hier het wettelijk recht op eigen onderwijsvoorzieningen. De partij was geen voorstander van subsidiering van algemene voorzieningen op zich. Het raadslid J. Versteegh (ARP) zou bij de Algemene Beschouwingen in 1950 juist betogen dat de gemeentelijke subsidiepot bij uitstek geschikt was om op te bezuinigen. Financiële ondersteuning van individuen, verenigingen et cetera moest niet bevorderd te worden, de mens bleef zelf verantwoordelijk.¹⁰² De CHU-fractie was op dit punt intern meer verdeeld, maar zowel de CHU als de ARP moesten rekening houden met de SGP en er voor zorgen niet te ver voor de eigen achterban uit te lopen. Beide partijen zouden langzaam hun standpunt verruimen, maar waren zich steeds bewust van de principiële lijn die vooral de SGP bleef volgen. Een partij, die als enige raadspartij haar relatieve stemmenaandeel wist te behouden in deze vijftig jaar.

Los van het verzet tegen subsidieverlening op zich, vormde subsidiering van cultuurinstellingen en evenementen in de gehele onderzochte periode een extra heikel punt in de Edese politiek. De SGP bleef vanuit haar geloofsopvatting principieel bezwaar maken tegen subsidieverlening op dit terrein. Wel werd binnen de SGP onderscheid gemaakt tussen muziek en toneel. In de discussies door de jaren heen over steun aan muziekverenigingen, was er binnen de raad, ook van de kant van de SGP, steeds steun voor de lokale muziekkorpsen. Wanneer er instrumenten of uniformen nodig waren dan kon met succes een beroep voor een bijdrage op de

⁹⁸ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 498-506.

⁹⁹ GAE, Oud archief Ede, 1647-1948, inv. nr. 514, gemeenteraadsnotulen 4 december 1947, agendapunt 14, p. 216 ev.

¹⁰⁰ GAE, Oud archief Ede, 1647-1948, inv. nr. 514, gemeenteraadsnotulen, 4 december 1947, agendapunt 14.

¹⁰¹ De jaargangen van *De Vrije Boer*, het blad dat de VBL vanaf 1947 eerst als maandblad en later als weekblad liet uitgaan bevatten veel stukken van de hoofdredacteur, H. Koekoek, die herhaaldelijk fulmineerde tegen de overmatige bemoeizucht en regelgeving van de rijksoverheid.

¹⁰² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14825, gemeenteraadsnotulen, 23 februari 1950, Algemene Beschouwingen, 33 e.v.

gemeentekas worden gedaan. Maar de SGP sloot hierbij de oratoriumvereniging Excelsior weer uit. Fractievoorzitter Veen, die gedurende zijn zeer lange raadslidmaatschap bekend stond om zijn streng orthodoxe opvattingen, stelde in 1950 dat het oratorium gelijk stond aan opera met hun 'vertolking met muziek en dans van een deel van de Bijbel' en dat zij om die reden niet voor subsidie in aanmerking zouden mogen komen.¹⁰³ De CHU-fractieleden maakten op dit punt vaak een individuele afweging. De opstelling van de fractie in de debatten laat zien dat ook op lokaal niveau in deze partij niet zwaar getild werd aan fractiediscipline. Zo liet Brons, tijdens de discussie over de subsidieverstrekking aan de AVO in 1947, weten dat naar zijn mening de gemeente alleen een taak had op het lokale vlak. Hij wenste dan ook alleen plaatselijke muziekverenigingen te steunen. Zijn partijgenoten, Jansen en Heij, waren juist voor steun aan de AVO. In tijden van 'vervlakking en verwildering' kon muziek het volk 'verheffen'. Voor Heij was het daarbij zelfs een erezaak om de AVO te steunen. Ook de PvdA-raadsleden gebruikten 'volksverheffing' als argument voor toekenning van subsidie aan de AVO. Burgemeester Boot (AR) sloot in 1947 de discussie af met een sterk pleidooi voor de subsidieverlening, ook al had hij wel begrip voor het standpunt van R.R. Soetendal (CHU), die van mening was dat het aanbod van de AVO voor de Edese bevolking te hoogdravend was. Maar Boot stelde dat 'tegen de jazz en swing opgetornd moest worden' en moest 'het platteland daartegen in het geweer worden geroepen'. Juist muziek 'in edele zin van het woord verheft ons'. Besloten werd om het AVO te subsidiëren en om een gelijk bedrag ter beschikking te stellen aan de plaatselijke muziekverenigingen, waarbij een commissie zorg moest dragen voor de verdeling over de verschillende lokale verenigingen.¹⁰⁴

Subsidie voor 'Theater': een jarenlange voorstelling

In tegenstelling tot muziek lag toneel vele malen gevoeliger in de Edese raad. De landelijke overheid kende, zeker met de *Kunstnota 1950*, een belangrijke rol toe aan de kunsten, niet in het minst als 'middel tot een vernieuwende respectievelijk herstelde maatschappelijke orde'.¹⁰⁵ Er lag voor de overheid een taak op het terrein van cultuurspreiding en cultuuraanbod, al bleef de bevolking op dit terrein de eerst verantwoordelijke. Niet iedereen in Nederland deelde op dit terrein immers de zelfde opvattingen. In de jaren vijftig werden door het Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur landelijke congressen gehouden, waarin een van de centrale vragen was welke rol een gemeentebestuur diende te spelen om op lokaal niveau cultuur te stimuleren en te bevorderen. Want, zo stelde de waarnemend commissaris van de Koningin van de provincie Overijssel, de heer J. Haverkamp, bij de opening van het ondertussen vierde jaarlijkse congres in 1957, 'zoals een nationale cultuur slechts levend en krachtig kan zijn, wanneer deze gedragen en gevoed wordt door een sprankelende gewestelijke culturele activiteit, zo is op haar beurt de laatste aangewezen op de bronnen van regionaal en zelfs plaatselijk cultureel leven. Het grote gevaar van egalisatie, mechanisatie en massificatie, zoals Bernard Verhoeven dit eens heeft aangeduid, is in onze tijd helaas altijd door, concreet aanwezig'.¹⁰⁶ Op dit congres werd het instellen van een gemeentelijke culturele raad, en ook een jeugd- en sportraad gezien als een zeer geschikt middel om de gemeenschapszin te bevorderen. Dit type raden zou vanuit de bevolking gevoed en bevolkt moeten worden, maar daar waar nodig zou het gemeentebestuur wel degelijk initiatief kunnen nemen op het proces in gang te zetten. Zo bleek Eindhoven al in 1949 een Culturele Raad te hebben ingesteld. Dit orgaan had de bevoegdheid gekregen om het gemeentebestuur gevraagd en ongevraagd van advies te voorzien over zaken die het cultureel welzijn betroffen. De raad werd daarnaast door B en W om advies gevraagd wanneer er door derden een verzoek om subsidie bij het gemeentebestuur werd ingediend.¹⁰⁷ Het zou in Ede tot 1966 duren voordat een Culturele, een Sport- en een Jeugdraad werd geïnstalleerd. Ondertussen waren in de jaren vijftig in de provincies ook andere initiatieven op gang gekomen om het culturele aanbod te verbeteren en te ondersteunen. In Ede werden de toneel- en operettevoorstellingen die door de landelijke gezelschappen werden opgevoerd in De Reehorst (het verenigingsgebouw van de AKU) en in het Openluchttheater goed bezocht. Maar het zou decennia duren voordat een

¹⁰³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14825, gemeenteraadsnotulen, 23 februari 1950, Algemene beschouwingen, 29 e.v.

¹⁰⁴ GAE, Oud archief Ede, 1647-1948, inv. nr. 515, gemeenteraadsnotulen, 4 december 1947, agendapunt 14.

¹⁰⁵ Pots, *Cultuur*, 256-258.

¹⁰⁶ *Plaatselijke culturele gemeenschappen: verslag van het vijfde congres gehouden op 6 en 7 september 1957 te Zwolle*. Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur (z.p. 1957) 4.

¹⁰⁷ *Plaatselijke culturele gemeenschappen*, Algemene inleiding mr. Guermontprez, 6-17.

meerderheid in de raad bereid was om een regionaal toneelgezelschap als *Theater* dat ook Ede op haar speellijst had staan, te subsidiëren.

De aanleiding tot deze jarenlange discussie was het initiatief, eind december 1952, van B en W van Arnhem om de oprichting van een regionaal toneelgezelschap voor het Oosten van het land te realiseren. Arnhem was in die periode een van de snelst groeiende gemeenten in Nederland. In 1952 waren de magere jaren van wederopbouw voorbij en het ambitieniveau van het Arnhemse gemeentebestuur lag hoog. Het was tijd om te werken aan de uitbouw van culturele voorzieningen, passend voor een stad met 100.000 inwoners.¹⁰⁸ Het college nodigde de gemeenten in Gelderland en Overijssel uit voor een bijeenkomst op 3 januari 1953 om samen over dit initiatief van gedachten te wisselen. Er was wel haast geboden. In die tijd waren acteurs en actrices conform de regelgeving van de Stichting Toneel-Coördinatie contractueel steeds voor een periode van drie jaar verbonden aan een van de vijf Randstedelijke gezelschappen. Op 10 januari 1953 verliep de contractperiode en zouden alle spelers vrij zijn om nieuwe verplichtingen aan te gaan. B en W van Arnhem wilden de regio minder afhankelijk te maken van het speelschema van de vijf gezelschappen door de oprichting van een regionaal gezelschap. Dit gezelschap zou als standplaats Arnhem moeten krijgen en zou optredens verzorgen in Gelderland en Overijssel. Op deze wijze zouden er regionaal meer voorstellingen beschikbaar komen, niet alleen in de theaters, maar ook op scholen en in bedrijven. Door de keuze van Arnhem als standplaats hoopte het college dat de acteurs op den duur in Arnhem zouden gaan wonen. Dit zou het mogelijk maken dat zij ook de amateurgezelschappen met raad en daad ter zijde zouden kunnen staan en dat zij les zouden kunnen gaan geven. Om een breed draagvlak te creëren was het de bedoeling om een stichting in het leven te roepen waarin zowel de beide provincies als de aangeschreven gemeenten zitting zouden hebben. De Provinciale Staten waren al gepolst en hadden positief gereageerd. Ook de rijksoverheid was bereid om het plan te steunen en had f. 80.000,-- toegezegd. Voor de provinciale bijdrages werd gerekend op f. 15.000,-- à f. 20.000,--, de gemeenten zouden 4 à 5 cent per inwoner moeten inbrengen.¹⁰⁹ Voor Ede betekende dit een bedrag van zo tussen de 1.700 en 2.400 gulden, op basis van het toenmalige inwonertal.

Het verzoek van B en W van Arnhem aan de gemeentebesturen ging vergezeld van een uitvoerige, vertrouwelijke nota die diende als onderbouwing van de plannen. Het stuk weerspiegelde de ambities van het college: de regio had 'het 19^e eeuwse provinciale stof' van zich af geschud en de situatie dat de Randstad bepalend was voor het aanbod was strijdig met de internationale ontwikkelingen. In de nota werd op dit punt verwezen naar ontwikkelingen in de Verenigde Staten waar Broadway niet langer het centrum van vernieuwingen was, maar juist in andere delen van het land nieuwe ontwikkelingen in gang werden gezet. Het nieuw op te richten gezelschap zou een artistiek hoogstaand repertoire moeten bieden en zou nieuwe bezoekers moeten trekken door op te treden voor de jeugd in openluchttheaters en voor volwassenen op hun werkplek. In de argumentatie is duidelijk het ideaal van cultuurspreiding herkenbaar. Uit de nota kwam de visionaire visie op de rol van Arnhem als cultureel centrum in het oosten van het land goed naar voren. In Arnhem zou een sociëteit als ontmoetingsplek voor kunstenaars en een toneelschool opgericht worden. En verder was het plan om congressen te organiseren. Deze congressen hadden tot doel om de culturele kringen in de regio te stimuleren en te ondersteunen. Zo zouden zij beter geïnformeerd raken en meer deskundig zijn waardoor zij beter in staat zouden zijn zorg te dragen voor een lokaal gevarieerd en kwalitatief hoog cultureel aanbod.¹¹⁰

Het Edese college woonde de vergadering van 3 januari 1953 bij. Maar het onderwerp lag binnen het college zo gevoelig dat er geen overeenstemming bereikt werd om het voorstel om tot oprichting van dit toneelgezelschap in de raad te brengen. Burgemeester Boot bleek niet in staat al zijn wethouders te overtuigen. Er moesten ook wegen gerepareerd worden en scholen gebouwd.¹¹¹ B en W van Arnhem gingen ondertussen door, een groot deel van de aangeschreven gemeenten had wel positief gereageerd en wilde wel deelnemen en financieel bij dragen aan het plan. Zo ontstond het toneelgezelschap *Theater*, onder leiding van Kees van Iersel en Rob de Vries.¹¹² Alleen Ede, Hengelo, Lochem en Rheden besloten niet te subsidiëren.¹¹³

¹⁰⁸ Zie onder andere *Arnhem in de twintigste eeuw* (Utrecht 2005) 69-71, 291-292, 307-308.

¹⁰⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931. Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 498.

¹¹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931, vertrouwelijk stuk horende bij brief B en W Arnhem aan B en W Ede, dd 24 december 1952.

¹¹¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931, aantekeningen achterop de brief, dd 24 december 1952 van B en W Arnhem aan B en W Ede.

¹¹² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931. Theater startte onder leiding van Kees van Iersel en Rob de Vries met de volgende bezetting: Johan Schmitz, Jacques Snoek, Jo Sternheim, Lo van Hensbergen, Johan Walhain, Jan Modderman, Bernhard Droog, Sacco van de Made, Raymond Oosthout, Piet van de Meulen,

Het vernieuwende toneel dat Van Iersel voor ogen stond, en dat hij ook op de planken bracht werd, hielp niet mee om het college in Ede tot andere gedachten te brengen. Toen eind 1953 mevrouw Van de Linden-Van Ghesel Grothe (PvdA), met bijval van Hoolboom (VVD) in een raadsvergadering de hoop uitsprak dat het komende jaar alsnog subsidie zou worden verleend, bleek dat de kans daarop klein was. Burgemeester Oldenhof had meer reserves op dit terrein dan zijn voorganger Boot. Het feit dat in de voorstellingen 'Gods naam ijdel gebruikt werd' viel bij hem verkeerd.¹¹⁴ Ook de volgende jaren werd het gevraagde bedrag van rond de f. 3.000,-- niet toegekend, ondanks het feit dat *Theater* wel in Ede optrad. Ede was daarmee de enige grote gemeente die niet mee deed.¹¹⁵ In 1957 werd eenmalig f. 50,-- subsidie verstrekt. Het jaar er op kwam het tot een inhoudelijk raadsdebat.¹¹⁶ PvdA, VVD en KVP konden echter de andere partijen niet overtuigen dat door de komst van veel nieuwe inwoners de vraag naar cultuur was veranderd en toegenomen. Ook al had de meer behoudende Rob de Vries bij 'Theater' het stokje overgenomen van Van Iersel, de weerstand in de raad tegen het geboden repertoire nam eerder toe dan af. Opvoeringen als '*Een kat op een heet dak*', waar huwelijks ontrouw en ander 'lichtzinnig' gedrag voorzien van bijpassend taalgebruik het onderwerp van de voorstelling vormden, werden door Oldenhof als voorbeelden aangehaald waarom volgens hem *Theater* geen 'culturele waarde' vertegenwoordigde. De reactie van de VVD'er Hali dat het weleens de bedoeling kon zijn de toeschouwer met dit soort voorstellingen een spiegel voor te houden, wilde er zelfs bij de veelal zeer liberaal denkende De Zeeuw (KVP) niet in. Toch pleitte De Zeeuw er voor om geen onderscheid tussen toneel en muziek te maken. Zijn argument dat de gemeente ook het Gelders Orkest zonder inhoudelijke criteria ten aanzien van het repertoire ondersteunde, overtuigde Oldenhof niet. De meerderheid van de raad was, behalve dat men kritiek had op het repertoire, ook van mening dat er teveel subsidie nodig was om dit beroepstoneelgezelschap in de lucht te houden. Het voorstel van Hali om f. 2800,-- (5 cent per inwoner) bij te dragen, werd verworpen met zeventien tegen dertien stemmen. De voltallige PvdA-, VVD- en de KVP-fractie stemden voor.

In 1959 pleitte de VVD opnieuw met steun van de PvdA en de KVP voor subsidieverlening. De VVD'er Van Gestel was van mening

*dat de mensheid van vandaag toch wel dringend behoefte heeft aan ontspanning met opvoedende waarde en hij gelooft, dat die behoefte nog groter zal worden, wanneer men straks door verkorting van de arbeidstijden nog meer vrije tijd zal hebben. Er worden sportvelden aangelegd en gymnastieklokalen gebouwd en binnenkort moet er een principiële beslissing genomen worden omtrent de aanleg van een zwembad en een ijsbaan in Ede-noord-oost. Met dezelfde overwegingen zou toch ook de ontspanning door het toneel moeten worden gesteund, die toch wel geacht kan worden, ook al is hier wellicht enige schroom op zijn plaats, op het culturele vlak te liggen.*¹¹⁷

Van Gestel gaf hier mooi aan dat veranderingen in de samenleving op het ene terrein wel tot aanpassingen leidden maar op het andere terrein niet. Hier botste de wens om te groeien op consequenties die hier aan verbonden zouden kunnen voor wat betreft een groter aanbod van culturele voorzieningen. De VVD vond het gevraagde bedrag op basis van 12 cent per inwoner weliswaar te hoog, maar f. 1000,-- moest toch mogelijk zijn. De gemeente kon toch moeilijk 'Met een

Caro van Eyck, Hetty Beck, Janny van Maerlant, Liane Saalborn, Diny Sprock, Karen Else Sluysen. En 4 toneelschoolleerlingen.

¹¹³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931, brief B en W Arnhem aan college GS Gelderland en Overijssel, en B en W van Nijmegen, Rheden, Wageningen, Ede, Apeldoorn, Zutphen, et cetera.

¹¹⁴ Van Iersel wilde in Nederland als eerste voor het theaterseizoen 1954-'55 *Wachten op Godot* van Beckett opvoeren. Het stuk riep bij opvoering in het buitenland nogal heftige reacties op. Dit leidde er toe dat na veel gedoe in Arnhem een aangepaste versie werd opgevoerd. Pas in 1965 kon de ongecensureerde vertaling gebruikt worden. Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 506-507. Het geeft aan dat Theater stond voor vernieuwend toneel, en dit toneelgezelschap was daarmee voor de meerderheid van de Edese raad en college te vooruitstrevend.

¹¹⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931, brief Theater aan B en W, dd 20 december 1954.

¹¹⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931, gemeenteraadnotulen 24 september 1958, agendapunt 12.

¹¹⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14834, gemeenteraadnotulen 12 augustus 1959, agendapunt 2.

gesloten hand' profiteren van het toneelaanbod dat ook in Ede opgevoerd werd.¹¹⁸ De SGP bleef de financiële verantwoordelijkheid bij de bezoekers van toneelvoorstellingen leggen. Als een kerkelijke gemeente in een kleine plaats op eigen kracht jaarlijks voor de financiering van hun gemeente een zelfde bedrag op tafel kon leggen als de liefhebbers van Theater in twee provincies samen, dan was het toch een treurige zaak dat het toneel zo zwaar op de overheid moest steunen. De VVD'er G.W. Bos kon het niet laten Oldenhof er aan te herinneren dat deze als lid van PS Gelderland zonder enige discussie voor verhoging van de bijdrage aan *Theater* had gestemd. Oldenhof zag dit niet als een tegenstrijdigheid, zijn standpunt tegen beroepstoneel was bekend. Hij had in de vergadering van GS niet tegen de verhoging van een al toegekende subsidie gestemd, omdat het niet om een principiële toekenning handelde maar een verhoging die voortvloeide uit sociale wetgeving.¹¹⁹

En toen werd het stil. Totdat in 1974 *Theater* een nieuw verzoek indiende, dat wederom door de raad werd afgewezen.¹²⁰ In 1976 mengde de Culturele Raad zich, tien jaar na oprichting, in het debat. De Raad vond het geen pas geven dat de gemeente wel profiteerde van het aanbod, maar niet financieel bijdroeg. Het argument dat de gemeentekas dit niet toestond, werd gepareerd door verwijzing naar de gecreëerde subsidiemogelijkheid voor het herstel van rieten daken, een post van f. 50.000,-. Volgens de 'ideale' verdeelsleutel zoals die door GS Gelderland gehanteerd werd, zou het gevraagde subsidiebedrag voor *Theater* voor Ede f. 51.837,- zijn.¹²¹ Uiteindelijk ging in dit jaar het roer om. Na een positief advies vanuit het gemeentelijke apparaat, legde het college de raad voor om in te stemmen met de gevraagde bijdrage. Binnen het college was wethouder Bos (ARP) niet gelukkig met dit voorstel. Hij had *Theater* niet zo hoog zitten, alleen vanuit een '*solidariteitsgedachte*' wilde hij wel aan het voorstel meewerken.¹²² In de raadsdiscussie hield fractieleider Soetendaal (SGP) vast aan het principiële bezwaar van zijn partij tegen toneel én film. De fractie kreeg steun van alle drie raadsleden van de Boerenpartij.¹²³ Zo was Van den Dikkenberg van mening dat het college dit voorstel deed 'ten einde een kleine groep linkse mensen te vriend te houden'. De CDA-fractie was verdeeld, er was veel tegenstand ten aanzien van vooral de als ondermijnend beschouwde activiteiten van *Theater* op het terrein van het vormingstoneel voor scholen. Het vormingstoneel stond in de jaren zeventig bekend om haar emancipatoire aanpak. Kunst in het algemeen en daarmee ook het toneel zou een bijdrage moeten leveren aan de vorming van kritische, mondige burgers.¹²⁴

In het raadsdebat bleek dat vooral de PvdA moeite had met de als intolerant ervaren houding van de SGP, die door haar principiële houding andersdenkenden haar mening oplegde. Maar de weerstand tegen subsidieverlening werd door meer partijen gedeeld. Zo diende de KVP een motie in om de subsidieverlening afhankelijk te maken van de deelname van alle betrokken gemeenten volgens de door GS voorgestelde verdeelsleutel en waarbij het subsidiebedrag voortaan gekoppeld werd aan de trendmatige groei van de overheidsuitgaven. Dit was een enigszins vreemd standpunt, nu Ede pas na meer dan twintig jaar overging tot subsidieverlening. De motie werd door een deel van de VVD gesteund en ook wethouder Bos (ARP) kon zich in deze motie vinden. Zonder steun van PE en PvdA was er geen meerderheid voor de motie en zonder motie was er geen meerderheid in de raad voor het voorstel tot subsidieverstreking. De Culturele Raad was zwaar teleurgesteld nu Ede, qua inwonertal de vierde gemeente in de provincie, geen rekening hield met het feit dat door de groei de bevolking veel gedifferentieerder was geworden. De Raad vond het ook niet netjes dat de producties van *Theater* wel gebruikt werden voor de programmering van *De Reehorst*, maar dat de kosten werden afgewenteld op de andere gemeenten. Om zich goed voor te bereiden op het overleg met het gemeentebestuur nodigde de Culturele Raad vertegenwoordigers van *Theater* uit om over de Edese pijnpunten - de hoogte van de subsidies, het aangeboden repertoire en het vormingstoneel - te komen praten. Vooral dit laatste lag bij een aantal raadsleden gevoelig. Bood het vormingstoneel wel datgene waar scholen om vroegen of werd hier de jeugd opgestookt?

¹¹⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14834, gemeenteraadsnotulen 12 augustus 1959, agendapunt 2.

¹¹⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14834, gemeenteraadsnotulen 12 augustus 1959, agendapunt 2.

¹²⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931, aantekeningen achter op advies van de 5^e afdeling aan het College.

¹²¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931 brief Theater aan College, dd 18 december 1974.

¹²² GAE Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15934, notitie wethouder R. Bos, bijgevoegd door Bos voor bespreking subsidievoorstel in college, dd 7 september 1976.

¹²³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931, gemeenteraadsnotulen 7 oktober 1976.

¹²⁴ Pots, *Cultuur*, 316-317.

Toch bleken de geesten rijp. Het lukte uiteindelijk G.W.A. van Deursen (Gemeente Belangen) om met een initiatiefvoorstel het onderwerp opnieuw op de raadsagenda te plaatsen.¹²⁵ En op 15 november 1977 werd een meerderheid gevonden om jaarlijks f. 75.000,-- subsidie aan *Theater* te verstrekken, waarbij afgesproken werd dat de jaarlijkse verhoging van dit subsidiebedrag niet uit mocht gaan boven de jaarlijkse nominale kostenstijging.¹²⁶ Uit aantekeningen van wethouder R. Bos bleek hoe gevoelig alles lag: hij noteerde bij een bespreking in het voorjaar van 1978 dat met het oog op de naderende verkiezingen het 'minder gewenst' was dat dit onderwerp vlak voor die verkiezingen opnieuw op de agenda zou komen. Om dat te voorkomen gaf hij in november zijn stem aan het voorstel. Op deze manier was dit punt ruim voor de verkiezingen afgehandeld en daarmee uit de politieke belangstelling.¹²⁷ Zo kwam dan na een kwart eeuw de subsidieverlening alsnog tot stand. Toneel bleek de gemoederen in de politiek danig te kunnen beroeren. En in dit geval ging het alleen nog maar om de toneelopvoering. Welke standpunten werden er door het college en de raad ingenomen ten aanzien van de (mede-)financiering van een schouwburgaccommodatie? De ENKA-directie had al in de jaren twintig voorzien in een schouwburg voor haar personeel. Maar welke taak zag het gemeentebestuur voor zich weggelegd op dit terrein op het moment dat de ENKA-directie de schouwburg wilde afstoten?

Voordat de Reehorst aan de orde komt, eerst nog een korte voorgeschiedenis. Ede kende naast dit Verenigingsgebouw van de ENKA, ook een openluchttheater. Dit openluchttheater was gemeentelijk bezit en haar geschiedenis vormt de aanloop voor de uiteindelijke aankoop van de Reehorst in 1968.

De 'Eder kuil'

Op 1 juli 1936 vond de feestelijke opening plaats van de gemeentelijke 'Openluchtvergaderplaats', in de volksmond al snel de 'Eder kuil' of kortweg 'De Kuil' genoemd.¹²⁸ Het project was het resultaat van een werkverschaffingsproject uit de jaren dertig. Het zandgat waaruit de buurt Ede-Veldhuizen tot 1932 haar zand voor het onderhoud van de zandwegen haalde, werd omgebouwd tot een openluchtvergaderplaats waar plaats was voor 1700 bezoekers. Bij de verkoop van de kuil aan de gemeente was duidelijk geworden dat een deel van de buurt sterk gekant was tegen de aanleg van een openluchttheater. Vandaar de naam 'vergaderplaats'. Maar het ontwerp dat de directeur Gemeentewerken Weener schetste, kan niet anders getypeerd worden dan als een openluchttheater. Het bevatte kleedkamers, een orkestbak en souffleurshok. Het hele complex is ontworpen in de stijl van de 'nieuwe zakelijkheid' en is in 2002 tot gemeentelijk monument verheven.

Pas na de oorlog kreeg de Kuil de naam Openluchttheater. De in de gemeente gelegeerde 7e Canadese Infanterie Brigade herstelde, in afwachting van hun transport naar huis, de oorlogsschade en bracht de 'Kuil' in haar oude glorie terug. Ter herinnering aan hun activiteiten plaatsen zij bij de ingang een gedenkplaat waarop zij memoreerden een 'theatre' opgeknapt te hebben. En als theater werd het gebruikt. Regelmatig werden in de naoorlogse jaren door nationale toneelgezelschappen opvoeringen verzorgd. Zo bracht het Zuid Nederlandsch Toneel op 25 juli 1946 in een uitverkocht theater *Joseph in Dothan*.¹²⁹ Er bleek in het Edese zeker belangstelling te zijn voor toneel- en operette-uitvoeringen. In de jaren vijftig volgde stukken van Shakespeare zoals *Midzomernachtdroom* of *Hamlet*, uitvoeringen van de *Zigeunerbaron* en *Im Weissen Rössl*. Ook werd de Kuil gebruikt voor uitvoeringen van de plaatselijke verenigingen.¹³⁰ Hoogtepunt van het jaar vormde de opening van de Heideweek, waarover later in dit hoofdstuk meer. De Kuil was, zoals elk openluchttheater, op één onderdeel kwetsbaar, het programma was afhankelijkheid van het weer. Zo was voor een sluitende begroting van de Heideweek een succesvolle openingsavond in de Kuil essentieel. Regen kon een financieel debacle veroorzaken.

Gaandeweg de jaren vijftig werd de weersafhankelijkheid steeds meer als problematisch gezien. Onverwacht slecht weer betekende een financiële ramp voor voorstellingen en evenementen, en er was geen alternatieve locatie van dezelfde omvang in Ede. De Edese onderneming NV Verbeco, gespecialiseerd in verlijmde houten kapconstructies, zag hier kansen en maakte in 1959 een

¹²⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15934, gemeenteraadsnotulen 18 november 1976, p. XIII-11 t/m XIII-14.

¹²⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931, gemeenteraadsbesluit 15 november 1977.

¹²⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 15931, brief Culturele Raad aan B en W, dd 26 juli 1977.

¹²⁸ F. van Oort, 'Van zandgat naar openluchttheater', *De Zandloper*, 38, 3 (2010) 4-37, aldaar 16.

¹²⁹ GAE, EC, 20 juli 1946.

¹³⁰ Van Oort, 'Van zandgat', 19.

ontwerp voor een hal voor 1700 toeschouwers. Deze 'Gelderlandhal' zou niet alleen bij regen een uitwijkmogelijkheid zijn voor het Openluchttheater, maar tevens gebruikt kunnen worden voor congressen en sportdemonstraties. Het idee viel in goede aarde bij het college. B en W kwamen meteen in actie en belegde een bijeenkomst met een aantal ondernemers, waaronder de wegenbouwer Bruil, en verder de voorzitter van de VVV en tevens directeur gemeentelijk huisvestingsbureau, E.J. van Spankeren, en de directeur van het Kröller-Müller, A.M.W.J. Hammacher. Gezamenlijk werd besloten tot de oprichting van een stichting met als doel: 'Verkrijgen, exploiteren en financieren van terreinen, gebouwen en andere onroerende en roerende goederen, welke kunnen dienen tot bevordering van culturele, wetenschappelijke en andere maatschappelijke belangen, waaronder begrepen allerlei vormen van ontspanning, een en ander in de ruimste zin'.¹³¹ Het college hield de vaart er in. Op 9 april 1959 werd het Stichtingsbestuur geconfronteerd met een plan, inclusief maquette, van de NV Verbeco. In de ogen van Bruil was het allemaal veel te groot en te lomp, terwijl Van Spankeren met het oog op de groei van Ede en de aanwezigheid van het garnizoen juist een grote hal wenste waar ook grootschalige evenementen plaats konden vinden. Het college had de avond daarvoor in een commissoriale raadsvergadering de leden overtuigd van dit plan. Het heikele punt van de zondagsrust zou omzeild kunnen worden als het Stichtingsbestuur verantwoordelijk voor de hele onderneming zou blijven. In dat geval zou de regelgeving rondom de zondagsrust niet in de raad aan de orde hoeven te komen, maar kon openstelling via politieverordeningen geregeld worden. Het was een pragmatische oplossing, die in het verleden ook door Boot gebruikt was voor de openstelling op zondag van De Zanding.

Er werd door het Stichtingsbestuur voortvarend doorgepakt. Er werd contact gelegd met brouwerij Oranjeboom, als mogelijke medefinancier, en met de sportverenigingen en het garnizoen als mogelijke geïnteresseerde gebruikers. Ook werd er een acquisitie-, een bouw-, en een perscommissie samengesteld. Maar uiteindelijk kwam het hele project niet van de grond. Binnen de Stichting kon men niet tot overeenstemming komen over de grootte van het gebouw. Van Spankeren kreeg voor zijn voorstel om een grote hal te bouwen steun van wethouder Roseboom. Bruil wilde maximaal voor een hal voor 1000 bezoekers gaan en kreeg Oldenhof aan zijn zijde. De Stichting wenste daarnaast ook nog een eigen koers te varen ten aanzien van de plannen van de NV Verbeco, omdat men met het ontwerp niet zo gelukkig was. Ede moest 'niet opgescheept raken met zo'n eenvoudig gebouw, dat een sta in de weg' zou worden. Wat wethouder Wiegeraadt de verzuchting ontlokte dat dit toch wel een zelfbewuste opmerking was voor een Stichting 'zonder een cent op zak'.¹³² Het initiatief van Verbeco, gesteund door nog enkele lokale ondernemers, kreeg uiteindelijk niet de benodigde steun van het College. Binnen de Stichting was onvoldoende eensgezindheid om met alternatief te komen. Het einde van het liedje was dat geen enkel plan gerealiseerd werd.

Wat bleef was de Kuil, maar zonder dak of alternatief en nog steeds afhankelijk van de weergoden. Met het mislukken van de plannen voor een hal waren nu ook de plannen voor grote sporthal in het water gevallen. Terwijl in Ede de behoefte aan een grote sporthal sterk aanwezig was. Binnen de ambtelijke afdelingen werden ondertussen wel ideeën verzameld. Zo trok een Franse uitvinding van een opblaashal in Buitenveldert de aandacht.¹³³ Maar concreet gebeurde er niets. Pas eind 1962 werden weer initiatieven ontplooid, in reactie op vragen uit de gemeenteraad.

Een overdekte hal naast het Openluchttheater?

In augustus 1963 kreeg Dercksen (DGW) opdracht van B en W om een schetsplan voor een hal naast het Openluchttheater te maken. Deze hal zou bij slecht weer geschikt zijn om als uitwijkbasis te dienen voor de geprogrammeerde opvoeringen in het theater. Dercksen moest ook nagaan of een brouwerij interesse had om in zo'n plan te participeren. In het voorjaar waren al door zijn dienst een

¹³¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16007. Stichtingsakte 9 april 1959. Zitting hebben: Franciscus van Beek, (bankdirecteur) Gerhard Willem Bos koopman en raadslid VVD, Van de Brandhof, assurantiebezorger, Derk Jan Bruil wegenbouwaannemer, Egbert Hendriksen, spaarbankdirecteur, Douwe de Jong, fabrikant, burgemeester Oldenhof, handelt voor lasthebber Jacobus de Nooy, raadslid ARP, Bernard Anne Jan Antoon van Randwijk, luitenant kolonel, Evert Jan van Spankeren, directeur gemeentelijk huisvestingsbureau en deze handelt voor zichzelf en als lasthebber van dr. Abraham Marie Wilhelmus Jacobus Hammacher, museum directeur Kröller-Müller.

¹³² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16007, Ingekomen stuk van Stichting Congresbouw, dd 13 juli 1959.

¹³³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16007, krantenknipsel uit *Trouw* en uit de *Zwolse Courant*, beide dd 30 september 1961, Archief Gemeentebestuur 1948-1986.

aantal sport/congreshallen bezocht en waren een aantal ontwerpen besproken. Door dit verrichte voorwerk kon Gemeentewerken binnen acht dagen een schetsplan leveren, dat feitelijk een variant was op de 'Gelderlandhal'. Ondertussen gingen stemmen op om de plannen te combineren met de aanleg van een overdekt verwarmd zwembad, een wens die al enige jaren in de verschillende raadsvergaderingen naar voren was gebracht. Dercksen had ook de directeur B.J. Welsing van de VVV 'E.L.B.O.' gevraagd om een rapport op te stellen waarin de toekomstmogelijkheden van het Openluchttheater zouden worden onderzocht. Dit rapport kwam in het najaar beschikbaar.

Op basis van de uitkomst van deze evaluatie nam Dercksen in november 1963 afstand van het plan om een hal naast het Openluchttheater te bouwen. Uit het jaarverslag van de Vereniging van Openluchttheaters was namelijk gebleken dat maar enkele openluchttheaters in Nederland nog toekomst hadden. Alleen kleine hechte dorpsgemeenschappen, zoals Diever, Heeswijk en Tegelen, waar de producties langdurig gedragen werden door een sterke persoonlijkheid in combinatie met een eigen repertoirekeuze, waren in staat meer dan lokale belangstelling te trekken en te behouden. Het repertoire van beroepsgezelschappen was niet geschikt voor uitvoeringen in de open lucht. Amateurgezelschappen richtten hun aanbod te veel op hun eigen achterban, waardoor hun uitvoeringen minder aantrekkelijk waren voor een breed publiek. Voor een confessionele gemeente als Ede was het risico reëel dat het aanbod van bepaalde groepen niet door iedereen geapprecieerd zou worden.¹³⁴ Dercksen was van mening dat daarnaast de locatie van de Kuil niet geschikt was voor uitbreiding. Het complex was te veel ingesloten binnen de bestaande bebouwing om echt uitgebreid te worden. Daarnaast was hij van mening dat een congreshal met bijpassende accommodatie voor Ede te hoog gegrepen was. Het bezoek aan de Glückauf-Halle in Homburg (D.) had hem ervan overtuigd dat een combinatie van sport- en congreshal in de praktijk een slechte keuze zou zijn. Dubbelgebruik betekende in de praktijk dat beide functies elkaar alleen maar in de weg zaten. Het zou beter zijn om na te denken over de aankoop of modernisering van de Reehorst. Als de groei van Ede werkelijk zou zo door zetten, dan was naar zijn mening een aparte sporthal en schouwburg verre te prefereren. Zijn voorstel was om Kwantes te vragen om de toekomstige behoeften op dit terrein te laten onderzoeken. Duidelijk was al wel geworden dat Defensie alleen belangstelling had voor een eenvoudige maar wel grote sporthal, waarin manifestaties voor minimaal voor 2000 tot 2500 man gehouden konden worden.

Ondanks het negatieve advies van Dercksen bleef het College vasthouden aan de ingezette koers, om naast het openluchttheater een hal te bouwen. Hiervoor had de raad f. 15.000,-- op de begroting gereserveerd voor de vervaardiging van een ontwerp. Het Bouwcentrum Rotterdam werd benaderd om advies over het bouwprogramma uit te brengen. De verwachte investeringskosten liepen ondertussen op tot 1 à 1 ½ miljoen gulden, met een jaarlijks tekort van f. 55.000,-- dat vrijwel zeker voor rekening van de gemeente zou komen.¹³⁵ Nadat ook het Bouwcentrum aandrong op een inventarisering van wat nodig was aan sport-, jeugd-, en culturele voorzieningen en voor grootschalige evenementen, gaf het College in mei 1964 Kwantes hiertoe opdracht. Zijn rapport kwam gereed in oktober 1964. Een en ander kwam opeens in een ander daglicht te staan toen de AKU in 1964 besloot de Reehorst te koop aan te bieden.

De Reehorst: een taak voor de gemeente?

De Reehorst komt op de markt

Zoals hierboven gesteld, kwam in de jaren vijftig met enige regelmaat de vraag in de raad aan de orde in hoeverre de groei van Ede gevolgen had voor een verandering in de vraag naar vrijetijdsbesteding. Met de keuze begin jaren zestig van het gemeentebestuur om te streven naar 100.000 inwoners in het jaar 2000 en om de plaats Ede uit te laten groeien tot Ede-stad, zou de vraag gesteld kunnen worden welke voorzieningen horen bij een stad van deze omvang. Zoals uit de paragraaf over het toneelgezelschap *Theater* naar voren is gekomen, was voor het gemeentebestuur van Arnhem in 1952 duidelijk dat een gemeente van 100.000 inwoners moest beschikken over de nodige culturele voorzieningen. De stad beschikte al sinds 1847 over Musis Sacrum. Deze was al in 1852 overgegaan in handen van de gemeente. Een schouwburg was er al vanaf 1791, en vanaf 1865 beschikte de gemeente over een eigen Stadsschouwburg. Een kleine honderd jaar later nam het Arnhemse gemeentebestuur het initiatief tot het oprichten van het regionale toneelgezelschap *Theater*. Men wilde niet langer afhankelijk zijn van de Randstad. Ook het veel kleinere Wageningen had al in 1879 een schouwburg, De Junushof. In 1929 was ook deze in handen van de gemeente overgegaan. Maar

¹³⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 16007, Rapport VVV Openluchttheater.

¹³⁵ GAE, STA 16007, brief Dercksen, dd 13 mei 1964 aan B en W.

Arnhem en Wageningen waren steden. Hoe werd nu in een van oudsher plattelandsgemeente als Ede aangekeken tegen de noodzakelijkheid van het hebben van een schouwburg binnen de eigen gemeentegrenzen?

Ede had een schouwburg, in tegenstelling tot de buurgemeente Veenendaal. De gemeente Veenendaal zou in 1988 een schouwburg, De Lampegiet, laten bouwen. Het Edese gemeentebestuur had geen initiatieven hoeven te ondernemen om te voorzien in de op- en uitbouw van een cultureel aanbod. De ENKA exploiteerde sinds 1925 de Reehorst als Verenigings- en ontspanningsgebouw voor haar personeelsleden.¹³⁶ Het gebouw bevatte een toneel- annex bioscoopzaal en diverse ruimtes die gebruikt werden door de verschillende personeelsverenigingen, voor muziek, of sportactiviteiten of voor vergaderingen. Verder lagen op het terrein nog tennisvelden en een atletiekbaan die in de winter als ijsbaan werd gebruikt. In de loop van de tijd waren deze voorzieningen toegankelijk geworden voor de gehele Edese bevolking. Deze ontwikkeling, in combinatie met de sterke demografische groei, deed het AKU-bestuur in 1964 besluiten dat het niet langer tot haar taken behoorde om deze faciliteiten in Ede te bekostigen en aan te bieden. Bood dit een buitenkansje voor de gemeente? Of kon de ambitie om Ede uit te bouwen tot Ede-stad zonder een schouwburgvoorziening? De Reehorst kwam te koop, maar B en W namen geen contact op met de ENKA-directie. En zo kwam het dat de Edese groothandel in verse levensmiddelen Kok, een bod van 1,1 miljoen gulden kon doen op het hele complex op voorwaarde dat op het terrein een extra bedrijfsgebouw gerealiseerd mocht worden. In reactie op de vraag van mevrouw Wijngaard-Hartkoorn (PvdA) waarom het gemeentebestuur geen in interesse toonde voor overname van de Reehorst, antwoordde het college dat van B en W geen voorstel tot bestemmingswijziging voor het complex te verwachten viel. Met deze uitspraak werd het aantal mogelijke kopers fors beperkt, zonder dat het college zich als koper had gemeld.¹³⁷ Kok trok zich als koper terug.¹³⁸

Het college bleek zich ondertussen toch wel georiënteerd te hebben op de mogelijkheden die de Reehorst bood. Dit blijkt uit de aanpassing, op 6 maart 1964, van de opdracht die eerder aan het Bouwcentrum Rotterdam was verstrekt voor de bouw van een hal bij het Openluchttheater.¹³⁹ Uit het rapport dat het Bouwcentrum in februari 1965 bij B en W inleverde, bleek dat de Reehorst voor 0,8 miljoen gulden geschikt gemaakt kon worden voor het houden van culturele manifestaties. Daarvoor had al in november 1964 een overleg met de AKU-directie plaats gevonden, waarin de directie haar teleurstelling liet blijken over de door de opstelling van B en W mislukte verkoop aan Kok Ede. B en W lieten weten wel belangstelling te hebben voor de Reehorst. Als welwillend gebaar bood de directie aan de voorgenomen sluiting per 1 mei 1965 nog een jaar te uit stellen. Binnen het gemeenteapparaat bestond namelijk verzet tegen een verbouwing van 0,8 miljoen gulden van de Reehorst, omdat alle betrokkenen diensten van mening waren dat een verbouwing alleen maar tijdelijk een oplossing bood. Men was unaniem van oordeel dat de Reehorst niet meer geschikt zou zijn voor jarenlang gebruik.¹⁴⁰ Het college besloot hoog spel te spelen. Burgemeester Platteel bood aan de Reehorst wel 'om niet' over te willen nemen, met als argument dat de noodzakelijke verbouwing om het complex nog zo'n tien jaar in de lucht te houden, een miljoen gulden zou kosten. Kok Ede had een miljoen gulden voor het complex willen neerleggen, een waarde die overeenkwam met de taxatie die het gemeentebestuur had laten verrichten.¹⁴¹ Voor J.J. Kwak en L.F.L. Flettermann, die namens de AKU-directie in Ede de onderhandelingen voerden, betekende dit bod het einde van de onderhandelingen. De algemeen directeur van de AKU hoofdvesting in Arnhem, K. Soesbeek, liet weten dat per 1 mei 1966 de

¹³⁶ In 1929 was de Nederlandse Kunstzijdefabriek, ENKA, gefuseerd met het kapitaalarme Verenigde Glanzstoff Fabriken AG, waardoor de internationaal opererende Algemeene Kunstzijde Unie N.V. (AKU) ontstond, met nog steeds de hoofdvesting in Arnhem. Beuker, *Sporen*, 10-11. In Ede zou men de fabriek de ENKA blijven noemen.

¹³⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 577, brief PvdA aan B en W, dd 9 juli 1964, reactie van B en W, dd 4 augustus 1964.

¹³⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 577, op 6 november 1964 kreeg Kok in een brief van B en W te horen dat een wijziging van het bestemmingsplan geweigerd werd.

¹³⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 577, informatie in het advies van Het Bouwcentrum Rotterdam aan het college, dd 23 febr. 1965. Hieruit blijkt dat het college op 6 maart 1964 Bouwcentrum om advies heeft gevraagd om de Reehorst geschikt te maken voor culturele manifestaties. Hieruit vloeide ook de opdracht aan Kwantes (29 mei 1964) voort om de behoeften op cultureel terrein in Ede te onderzoeken.

¹⁴⁰ Wat betreft aspect tijdelijkheid, zie meerdere stukken in STA 577 en STA 681. Verzet tegen de 8 ton was afkomstig van de 1^e afdeling (financiën, onderwijs, pensioen en belastingen), zie notitie Dercksen, dd 16 maart 1965.

¹⁴¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 577, taxatierapport juli 1965 bijgesloten bij brief, dd 20 juli 1965 Dercksen.

Reehorst alleen nog voor interne doeleinden gebruikt zou worden. Platteel moest hierna alle zeilen bijzetten om de zaak weer los te trekken. Soesbeek nam de tijd voordat hij bereid was een nieuwe afspraak te maken.¹⁴² Maar de AKU bleek zich nog steeds betrokken te voelen bij de Edese samenleving. Dit kwam duidelijk naar voren in het onderhandelingsresultaat dat Platteel uiteindelijk in augustus 1966 bereikte. De gemeente nam voor 1 miljoen gulden de Reehorst over en verplichtte zich om de Reehorst als cultureel centrum te gaan gebruiken. Het gemeentebestuur kreeg twee jaar de tijd om het vereiste aankoopbedrag bijeen te brengen. De AKU was bereid om het complex zolang aan de gemeente te verhuren. Daarnaast zegde de AKU-directie toe om de komende tien jaren financieel bij te dragen aan de exploitatie. Deze ondersteuning zou in deze tien jaar tot nul worden afgebouwd. Dit betekende dat de AKU in deze tien jaar nog in totaal f. 495.000 zou bijdragen aan de culturele voorzieningen in Ede. Als enige tegenprestatie verlangde de AKU voorrang bij het reserveren van ruimtes voor AKU-manifestaties. Ook bood de AKU aan dat de gemeente, zonder de man in dienst te hoeven te nemen, nog twee jaar gebruik mocht maken van de diensten van de toenmalige directeur, H.J. Snelders.¹⁴³ Het was aan de gemeenteraad om de deal goed te keuren.

Aankoop van de Reehorst, maar hoe nu verder?

De gemeenteraad reageerde in juli 1966 positief op het collegevoorstel om de Reehorst inclusief het meer dan 5 hectare grote terrein aan te kopen.¹⁴⁴ Trouw aan haar beginselen onthield de SGP-fractie, bij monde van haar fractievoorzitter Soetendaal, met een verwijzing naar het werk van de Kamper ethicus G. Brillenburg Wurth, haar stem aan dit besluit:

*Wij denken hier onder andere aan de funeste morele invloed van een zo typisch modern cultuurverschijnsel als de bioscoop. Wij kunnen hier op de morele waarde of de onwaarde ervan niet in den brede ingaan, maar dat zij op de zeden in onze tijd een belangrijk aandeel heeft zal wel niemand ontkennen. Zij heeft soms op de meest grove, soms op de meest verfijnde manier de zinnen, vooral van de jongeren, geprikkeld en sluimerende hartstochten wakker geroepen. Maar wat nog veel noodlottiger heeft gewerkt, zij heeft vooral bijgedragen tot de hopeloze vervlakking van heel de levenssfeer. In de doorsnee toneelwereld is voor zedelijke waarden geen plaats.*¹⁴⁵

De andere partijen waren onverdeeld positief. Platteel werd alle lof toegezwaaid, al wees G.W. Bos, als oud-werknemer van de ENKA, ook op de welwillende houding van de AKU. Hij was in het verleden bang geweest dat 'Ede een culturele woestenij' dreigde te worden, maar Bos was blij dat besloten was om 'deze kunstmatig te bevoelen'. Wethouder Welgraven gaf als reactie op het standpunt van de SGP dat volgens Bijbel de mens ook de taak had de aarde in cultuur te brengen, wat naar zijn mening ook betrekking had op de cultuur, in de zin dat deze het leven kon veraangemen. 'In een gemeente met een gemengde bevolking zoals Ede, zou het, mede met het oog op de uitbreidingen die nog in het verschiet liggen, onbestaanbaar zijn als er geen cultureel centrum kwam, waar men zich met andere zaken kan bezig houden dan met de zorg voor het dagelijks brood alleen', aldus de wethouder.¹⁴⁶

De definitieve koopakte passeerde op 26 maart 1968, maar op dat moment ontbrak het de gemeente nog steeds aan voldoende financiële middelen om de hele koopsom in een keer op tafel te leggen. De AKU nam genoegen met een aanbetaling. Het resterende bedrag, inclusief rente, werd een jaar later overgemaakt. Nu de plannen voor een (sport-)hal bij het Openluchttheater niet door waren gegaan, kwam al snel het idee op om op het terrein achter de Reehorst een sporthal te realiseren en in datzelfde jaar al stond de sporthal er. Dit was een mijlpaal in de uitbouw van de sportvoorzieningen, maar wenste de gemeente ook de exploitatie van de schouwburg op zich te nemen? Al snel bleek dat B en W hier liever niet de handen aan brandden. Het gemeentebestuur vond het geen overheidstaak een schouwburg/bioscoop te runnen, maar wilde wel een vinger in de

¹⁴² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 577, briefwisseling AKU directie en B en W gedurende mei – september 1965.

¹⁴³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 577, brief AKU aan B en W, dd 1 juli 1966, raadsvoorstel, dd 16 augustus 1966.

¹⁴⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 577, gemeenteraadsnotulen, dd 2 september 1966, agendapunt 31.

¹⁴⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14841, gemeenteraadsnotulen, 2 september 1966, agendapunt 31. Citaat van Soetendaal uit het werk van G. Brillenburg Wurth, *Christelijk leven*.

¹⁴⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14841, gemeenteraadsnotulen, 2 september 1966, agendapunt 31.

pap houden bij de samenstelling van het culturele programma en het filmaanbod. Het zou een lastige constructie worden.

Enerzijds was er de wens ook de afspraak met de AKU, om het gebouw als cultureel centrum in te richten. Anderzijds was een grondige opknabbeurt van de Reehorst nodig. En daar was geld voor nodig. Het gemeentebestuur stond nu voor de keuze hoe dit nieuwe bezit te gaan verbouwen, te exploiteren en te bekostigen. Een en ander hield met elkaar verband. De inrichting van een cultureel centrum paste in de landelijke ontwikkelingen. In de jaren zestig werden in lijn met het rijksbeleid in veel kleinere gemeenten zo'n multifunctioneel gebouw ingericht.¹⁴⁷ De Culturele Raad was door het college in 1966, meteen nadat deze Raad was ingesteld en geïnstalleerd, gevraagd welke ideeën er leefden ten aanzien van de inrichting en het gebruik van het toekomstige culturele centrum. Het antwoord werd vlot gegeven. Naast de schouwburg wilde de Culturele Raad in de kelder van het gebouw een discotheek, kunstenaarssociëteit, jeugdsociëteit en een bibliotheek inrichten. In de bioscoop zouden alleen 'verantwoorde' films vertoond mogen worden, het overige aanbod kon over gelaten worden aan de bioscoopexploitant in Buitenzorg. Verder was er volgens de Raad behoefte aan ruimtes voor kleinere culturele evenementen. De Raad gaf aan betrokken te willen worden bij de plannen voor de verbouwing en deed het voorstel om bij de Bond van Nederlandse Architecten te informeren naar de mogelijkheid om een prijsvraag uit te schrijven voor de verbouwing.¹⁴⁸

Het gemeentebestuur besloot anders. Het advies van de Culturele Raad om een prijsvraag uit te schrijven, werd terzijde gelegd. Het college besloot langs al bekende paden te gaan. De samenwerking met het Bouwcentrum Rotterdam werd gecontinueerd en evenals bij de plannen voor een hal naast het openluchttheater ging men ook nu op zoek naar een bierbrouwerij als medefinancier van de verbouwing. Het college hoopte dat een van de grote landelijke brouwerijen belangstelling zou hebben om het Reehorst complex te huren, zou willen bijdragen aan de verbouwingskosten en zorg zou willen dragen voor een 'geheel nieuwe inventaris'.¹⁴⁹ De keuze om een van de grote bierbrouwers te betrekken bij de exploitatie van culturele instellingen werd in meer gemeenten toegepast. Dercksen nam in 1967 contact op met het Bouwbureau van Heineken in Rotterdam. Het zou het begin zijn van een jarenlange relatie. Brouwerij Heineken B.V. stemde in met de plannen en werd huurder van de Reehorst. In het huurcontract tussen gemeente en brouwerij werd afgesproken dat na aftrek van de kosten, inclusief de vergoeding aan de exploitant, winst of verlies gedeeld zou worden. Het contract werd van de kant van Heineken door haar juridische afdeling gecontroleerd. Uit de bespreking in de raad op 22 maart 1967 blijkt dat wethouder Welgraven van mening was dat juridische begeleiding bij het opstellen van het contract niet gebruikelijk was, maar dat dit 'ook niet nodig was. Je kunt nu eenmaal niet alles waterdicht maken. Gemeente heeft wel enkele mensen die ter zake kundig zijn, maar geen mr in de rechten'.¹⁵⁰ Het gemeenteapparaat liep qua professionaliteit in die periode zeker nog achter bij dat van de grote ondernemers. De gekozen pachtconstructie betekende dat bij exploitatietekorten de gemeente voor de helft aansprakelijk was, zonder daadwerkelijke controle te hebben over de wijze waarop het complex geëxploiteerd werd. De brouwerij zou een exploitant zoeken, maar de gemeente bedong om betrokken te worden bij een aantal zaken.

Het college vond dat het weliswaar geen taak van het gemeentebestuur was om een schouwburg te exploiteren, maar B en W hadden wel eisen. Zo zou bij voorkeur de exploitatie in handen van een lokale ondernemer gegeven moeten worden. Deze zou niet afhankelijk moeten zijn van de inkomsten uit de Reehorst, omdat het pand voor de noodzakelijke de verbouwing geruime tijd gesloten zou moeten worden. Het college heeft dan ook een actieve rol gespeeld in de keuze van H.M.J. van Heertum, eigenaar van het lokale hotel Gea, als de nieuwe exploitant van de Reehorst. Ook voor het vaststellen van de tarieven in het café en van de huur van de diverse zalen en ruimtes was goedkeuring van het gemeentebestuur noodzakelijk. Dit had het gemeentebestuur bedongen om grip te houden op de samenstelling van het culturele programma van de schouwburg en om te zorgen dat de lokale verenigingen tegen een schappelijke prijs gebruik zouden kunnen blijven maken van de Reehorst.

En dan lag er ook nog de vraag welk besluit genomen moest worden over de exploitatie van de bioscoop van de Reehorst. Met de verkoop van de Reehorst was de bevoegdheid van de AKU als lid van de NBB om een bioscoop te exploiteren vervallen. Van Heertum bezat deze bevoegdheid niet. De eigenaar van 'Buitenlust', waar al decennia films werden vertoond, G.H. Leeh, zag wel

¹⁴⁷ Q. van der Hoeven, *De grens als spiegel. Een vergelijking van het cultuurbestel in Nederland en Vlaanderen*. SCP (Den Haag 2005) 90.

¹⁴⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 681, Rapport Culturele Raad dd 14 juni 1966, reactie Culturele Raad op verzoek van B en W, dd 21 november 1966.

¹⁴⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 577, notitie 5^e afdeling, dd 13 januari 1967.

¹⁵⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14842, gemeenteraadsnotulen 22 maart 1967, p. 110 e.v.

mogelijkheden om een tweede bioscoop in Ede te runnen. Op deze wijze zou meteen het probleem van de bevoegdheid opgelost zijn. Zowel de Nederlandse Bioscoopbond (NBB) als Kwantes, zagen zeker met het oog op de toekomstige groei van Ede, voldoende kansen voor een tweede bioscoop in het dorp. Door beide bioscopen in één hand te leggen, werd concurrentie voorkomen, een aspect dat door het College als positief werd beschouwd. In lijn van het advies van de Culturele Raad zouden in de Reehorst verantwoorde films worden aangeboden, het overige aanbod zou in Buitenlust gedraaid worden.¹⁵¹

Hoe stond nu de raad tegenover deze ontwikkelingen? De SGP en BP vreesden vooral aantasting van de zondagsrust en daarnaast keerden zij zich faliekant tegen de exploitatie van een schouwburg. Het geld kon wel beter besteed worden. De VVD was niet gelukkig met het eenzijdig door het college genomen besluit om met Heineken in zee te gaan. De partij had liever gekozen voor een open inschrijving. De PvdA en VVD waren beide beducht voor het in gedrang komen van de culturele taken nu de exploitatie in handen van een ondernemer gelegd werd. En bleef de Reehorst even toegankelijk voor lokale verenigingen nu de verhuur in handen van een ondernemer lag? Op dit punt zou al meteen onrust ontstaan. Ondanks het feit dat B en W dachten de zaak goed geregeld te hebben, wist de *Edese Courant* op 1 oktober 1967, drie weken nadat het pachtcontract was besproken in de raad, te melden dat de exploitant de huur van de grote zaal verdubbelde van f. 225,- naar f. 450,-. Kregen de doemdenkers gelijk? Ook de huur van de kleinere zaaltjes voor repetities en vergaderingen gingen omhoog. Zo kreeg het Enka Mannenkoor al voordat B en W een uitspraak over de huurtarieven hadden gedaan, te horen dat de huur van een rijksdaalder naar vier gulden per uur zou gaan, plus nog een tientje voor het in orde brengen van de zaal. Concreet betekende dit een verdriedubbeling van de huur. De krant had een rondje gemaakt langs naburige schouwburgen. De Junushof in Wageningen, maar zelfs Musis Sacrum in Arnhem was goedkoper, ondanks het feit dat de 'Edese zaal derderangs is, en in geen enkel opzicht te vergelijken met Musis'.¹⁵² In de komende periode zou het zekerstellen van een verantwoord cultureel aanbod een van de belangrijkste punten gaan worden. Hoe zou het gemeentebestuur er voor kunnen zorgen dat zo'n aanbod geboden werd, als zo'n programma-aanbod niet vanuit de kaartverkoop kon worden bekostigd, terwijl er ook verzet was tegen het verhogen van de huur van de zaaltjes aan Edese verenigingen. Snelders, de laatste AKU-directeur van de Reehorst, had in april 1967 al gewaarschuwd dat de zaalopbrengsten en de kaartverkoop niet normstellend mochten worden voor het programma-aanbod. Maar hij had ook aangegeven dat in Ede meer vraag was naar het 'lichtere amusement'.¹⁵³ Ede week hiermee niet af van het landelijke beeld. Meteen na de oorlog was er een enorme belangstelling voor theatervoorstellingen en concerten. Tussen 1946 en 1965 was het aantal bezoekers evenwel sterk teruggelopen. Was het aanbod te elitair? Minister Bot had nog in 1964 gesteld dat het niet aan de overheid was om op dit terrein actief beleid te voeren. Zij kon de voorwaarden scheppen, maar niet de smaak van de bevolking bepalen. Hiermee vertolkte Bot de algemeen gedeelde mening binnen de naoorlogse regeringen. Het was niet aan de overheid om een cultuurpolitiek te voeren. Anderzijds was zeker aan het begin van de jaren vijftig de overheid er van overtuigd dat een hoogwaardig cultuuraanbod een effectief middel kon zijn tegen de negatieve effecten van de modernisering van de samenleving.¹⁵⁴ De paradox die zich steeds in Ede aandienende was dat degenen die in de raad tegen subsidie aan een schouwburg waren, zeker ook tegenstander waren van wat zij tot de categorie plat vermaak rekenden.

Ondertussen liet de verbouwing op zich wachten. Wel kreeg Van Heertum toestemming van het college om voor f. 10.000,- de benedenzaal op te knappen, maar dit was maar een druppel op de gloeiende plaat.¹⁵⁵ Het gebouw was aan een grondige renovatie toe. Al in 1967 was duidelijk dat het toneel qua omvang en inrichting niet meer aan de toenmalige eisen voldeed. Het uitblijven van de grote verbouwing leidde tot problemen, onder andere bij het contracteren van grotere gezelschappen en daarmee tot verlies van inkomsten. Zo ging onder meer de musical *De stunt* van Eric Herfst en Jasperina de Jong in december 1967 niet door omdat het toneel te klein was, in 1970 zakten de bezoekers in de grote zaal door de stoelen, kwamen stukken plafond naar beneden, moest een

¹⁵¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 679, brief G.H. Leeh aan B en W, dd 3 december 1966 en notitie 5^e afdeling 13 januari 1967.

¹⁵² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 679, krantenknipsel *EC*, 19 april 1967.

¹⁵³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 679, krantenknipsel *Edese Post*, 27 april 1967. Interview met H.J. Snelders, jarenlang directeur Reehorst in de tijd dat het gebouw van de AKU was. Snelders is ook na de overname aangebleven totdat de nieuwe exploitant, Van Heertum, was aangetrokken.

¹⁵⁴ Pots, *Cultuur*, 249, 253-255, 256-258, 289-290.

¹⁵⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 681, kopie collegenotulen.

optreden van Paul van Vliet worden afgezegd, en week het Gelders Orkest uit naar de Beatrixkerk.¹⁵⁶ De vraag werd steeds meer actueel of een verbouwing nog wel de oplossing was of dat het daarvoor benodigde geld beter in een nieuwe schouwburg gestoken kon worden. Het gemeentebestuur koos voor een opknappbeurt.

Na de verbouwing zou het complex moeten fungeren als cultureel centrum. Niet alleen als schouwburg, maar ook als ruimte voor het culturele verenigingsleven van Ede, inclusief creatieve activiteiten als tekenen, boetseren et cetera.¹⁵⁷ Tijdens de raadsbespreking twee jaar later, in juni 1969, gaf wethouder R. Bos (ARP), onder meer als reactie op een vraag van mevrouw Wijngaard-Hartkoorn (PvdA), aan dat het college inzette op het behoud van het cultureel centrum voor gebruik door verenigingen, scholen en inwoners van Ede. De wethouder gaf daarmee aan dat hij eigenlijk de gang van zaken, zoals die onder beheer van de ENKA al lang gebruikelijk was, wilde voortzetten. Uitbreiding zoals de Culturele Raad in 1966 voor ogen stond, waardoor onder meer ook de bibliotheek en de muziekschool in het gebouw zouden worden ondergebracht, was in de visie van Bos niet aan de orde. Het gebouw was hiervoor niet geschikt en het lag ook te ver van het centrum van het dorp. Impliciet gaf hij daarmee aan dat er ook geen plannen waren om met de geplande verbouwing deze voorzieningen mogelijk te maken. Dit betekende dat de wethouder maar deels het door A.C. Das in opdracht van de gemeente opgestelde plan voor de Reehorst wenste te volgen. In dit plan was sprake van een veel bredere taakstelling voor het cultureel centrum, met als doel om actief het culturele niveau van de bevolking te verhogen. Das stonden zaken voor ogen als discussie- en creativiteitsavonden, bespreking van t.v.-uitzendingen en boekbesprekingen.¹⁵⁸ We herkennen de landelijke inzet dat cultuurbeleid een bijdrage zou moeten leveren aan de 'kwaliteit van het bestaan', waarbij de kunst een bijdrage zou moeten leveren aan het mondig maken van de burger en zo de democratisering van de samenleving zou bevorderen.¹⁵⁹ Het college zag wel de voordelen van een cultureel centrum. Een gemeente van enige statuut beschikte over zo'n multifunctioneel gebouw. Het maakte dat Ede met haar tijd meeging, maar het college koos niet voor een opzet waarbij dit centrum een bijdrage zou kunnen leveren aan het bevorderen van een meer maatschappijkritische burger. Er werd voor een meer behouden oplossing gekozen. Wel een schouwburg en bioscoop, behoud van repetitieruimtes en vergaderlokalen, maar daar zou het bij blijven. Uit de reactie van de wethouder werd duidelijk hoe hij dacht over uitbreiding van culturele voorzieningen en de rol van de overheid hierin. Eerst reageerde hij op opmerkingen van het raadslid Soetendaal (SGP) die vreesde dat een voorziening als de Reehorst de geestelijke weerbaarheid van de bevolking zou aantasten en een verwoestende invloed op de goede zeden zou hebben. R. Bos:

wanneer het gemeentebestuur geen voorzieningen treft waar allerlei activiteiten kunnen plaats vinden zowel cultureel als in het vlak van de vrije tijdsbesteding, het hopeloos in zijn taak te kort schiet. Dit zal op verschrikkelijke wijze kunnen inwerken, en vrijwel zeker ook gaan inwerken, op de geestelijke weerbaarheid waarover de heer Soetendaal sprak en dit zal – hij durft het woord 'verwoestend' niet te gebruiken – ook zijn invloed hebben.

De ARP wethouder sloot vervolgens aan bij het betoog van de VVD'er G.W. Bos met de uitspraak dat 'wanneer het particulier initiatief niet komt tot die voorzieningen waaraan een zich ontwikkelende en groeiende gemeente behoefte heeft, het de taak wordt van de gemeente te zoeken naar een goede voorziening...'. Bos reageerde hiermee op de stelling van het Boerenpartij-fractielid Meijer, dat een bioscoop of schouwburg geen zaak van een gemeentebestuur was. Voor de wethouder was het duidelijk

dat Ede in een stroomversnelling is terecht gekomen en dat het met name zo moet worden gezien dat in de toekomst misschien nog andere en grotere dingen voor Ede nodig zullen zijn, maar dat het plan voor dit gemoderniseerde en aangepaste 'Reehorst', dat zoals gezegd er vriendelijk en sfeervol zal gaan uitzien, in belangrijke mate kan meehelpen een aantal drempels op te ruimen of af te vlakken; drempels welke nu nog verhinderen tot een

¹⁵⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 679, krantenknipsel EC, 9 november 1967, STA 281, en 13 oktober 1970.

¹⁵⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 681, besluit aankoop Reehorst, gemeenteraadsnotulen 25 juni 1969, agendapunt 20.

¹⁵⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 577, opzet A.C. Das in opdracht van de gemeente voor cultureel ontspanningscentrum De Reehorst.

¹⁵⁹ Pots, *Cultuur*, 291-294.

*breder activiteit te komen en die de interesse voor culturele aangelegenheden door de eigen plaatselijke verenigingen tegenhouden.*¹⁶⁰

Maar een sterk maatschappijvernieuwende invulling kreeg het cultureel centrum de Reehorst niet. Ede had in 1967 een eigen gemeentelijke muziekschool in de plaats Ede gekregen. En vanaf 1975 zou hier ook de Stichting Kreatief Centrum Ede haar activiteiten gaan ontplooiën. In tegenstelling tot de ruimtelijke ordening, die sterk gericht was op groei van werkgelegenheid en bevolking, ontplooiëde het gemeentebestuur op dit terrein lange tijd geen samenhangende visie over hoe en op welke wijze het cultuurbeleid van de gemeente gestalte zou moeten krijgen.

Het gemeentebestuur trekt zich langzaam terug

Het gemeentebestuur worstelde met de vraag hoe zij vorm moest geven aan de wijze van beheer van de in eigendom verkregen Reehorst. Vanaf het begin werd de programmering van de schouwburg in handen gelegd van de Edese Kunststichting Ede (EKS). Het gemeentebestuur wilde niet rechtstreeks zelf de verantwoordelijkheid dragen voor het geboden programma. Maar de noodzakelijke financiering van de verbouwing zou binnen enkele jaren tot een andere constructie dan die via de EKS leiden. In 1967 rekende Heineken nog voor 0,4 miljoen gulden de zaak te kunnen renoveren, een bedrag dat Dercksen aan de lage kant vond.¹⁶¹ De directeur Gemeente Werken kreeg gelijk, de geraamde kosten liepen vlot op, de plannen werden bijgesteld en aangepast. Uiteindelijk werd besloten de verbouwing eerst te beperken tot de al jaren noodzakelijke uitbreiding van het toneelhuis en de herinrichting van de schouwburgzaal. Geschatte kosten 1,5 miljoen gulden. Voor het college en de raad was dat bedrag in september 1970 ook het maximaal toelaatbare bedrag.¹⁶² Het rond krijgen van de benodigde financiering bleek het volgende obstakel. Uiteindelijk werd er voor gekozen om gebruik te maken van art 61, lid 1 sub a van de Gemeentewet (1964) die de instelling van zogenaamde functionele commissies mogelijk maakte. Dit bood een gemeentebestuur de mogelijkheid taken en bevoegdheden over te dragen aan een commissie bestaande uit burgers en minimaal een raadslid. Zo werd in de raadsvergadering van september 1970 besloten tot de oprichting van een stichting, onder voorzitterschap van een lid van het college, drie raadsleden, drie burgers, en een ambtenaar in de rol van secretaris met adviserende stem.¹⁶³

Met de oprichting van een stichting werd voor dezelfde oplossing voor het financieringsvraagstuk gekozen als bij De Peppel. Een stichting kon wel een lening krijgen, mits de gemeente borg stond door het verstrekken van een gemeentegarantie. Met het oprichten van een stichting werd het meteen ook mogelijk om het beheer van de Reehorst anders vorm te geven. De Reehorst werd wat meer op afstand geplaatst, maar het gemeentebestuur behield nog duidelijk een stevige vinger in de pap. Voorzitter werd de nieuwe CHU wethouder H. Alberts (openbare werken), bijgestaan door de raadsleden Van Loon (PvdA), H.J. Robijn en Jonasse (VVD). Bij de keuze uit de burgerij werd er voor gezorgd dat twee belangrijke instellingen binnen de Edese gemeenschap, namelijk de AKU en de kazerne, in het stichtingsbestuur vertegenwoordigd waren. Kapitein M. Souman en de oud-directeur van de AKU, ir. J.J. Kwak werden samen met F. van Beek, directeur van de Nutsspaarbank benoemd. Met de laatste werd financiële expertise binnengehaald.¹⁶⁴ De Stichtingsakte passeerde de notaris op 18 februari 1971. Het gebruik van de Reehorst werd aan de Stichting overgedragen, niet het eigendom.¹⁶⁵

Nog voordat de akte was gepasseerd, was in de bestuursnotulen van de Stichting al te lezen dat de verbouwing boven de twee miljoen gulden zou uit komen. Wethouder Alberts liet weten dat B en W hier akkoord mee zouden gaan. In juni 1972 moest de raad de gemeentelijke garantie optrekken tot drie miljoen gulden. Het architectenhonorarium - bij aanvang van het proces was de toen

¹⁶⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 681, besluit Reehorst, kopie gemeenteraadsnotulen, dd 25 juni 1969.

¹⁶¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 681, brief Dercksen aan B en W, dd 18 augustus 1967.

¹⁶² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 281, hemd met voorstel B en W lening aan de raad en kopie gemeenteraadsnotulen 30 september 1970 over dit voorstel.

¹⁶³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 281, kopie van de gemeenteraadsnotulen 30 september 1970, agendapunt 36. De wethouder die de rol van voorzitter op zich nam, mocht niet de wethouder van cultuur zijn, noch die van financiën omdat anders de voorzitter duidelijk twee petten op zou hebben.

¹⁶⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 281, voordracht leden Stichtingsbestuur.

¹⁶⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14292, verslag bestuursvergadering Stichting Reehorst, dd 10 november 1970.

gevraagde f. 60.000,-- nog punt van discussie - was toen al opgelopen tot 0,3 miljoen gulden.¹⁶⁶ Uit de archiefstukken blijkt dat pas laat in het voorbereidingsproces (eind 1970) initiatieven zijn genomen om provinciale en rijkssteun te verkrijgen. Terwijl de rijksoverheid juist wel bij wilde dragen aan een betere spreiding van de podiumkunsten.¹⁶⁷ Alleen de provincie bleek bereid een kwart miljoen gulden aan subsidie te verstrekken. Voor een subsidieaanvraag voor de stichtingskosten was het al te laat. Het was de CRM-ambtenaar Olderikert die de wethouder Alberts en zijn hoofd van dienst moest wijzen op de mogelijkheid om subsidie aan te vragen bij het ministerie. De contacten met het ministerie van CRM leverden uiteindelijk niets op. Minister Vonhoff was niet overtuigd van het regionale belang dat de Reehorst zou hebben, waardoor rijkssubsidie gerechtvaardigd zou zijn. Aan dit regionale belang werd ook in de Provinciale Staten van Gelderland sterk getwijfeld.¹⁶⁸ Dit was een tegenvaller, want een schouwburg bleek een kostbare zaak te zijn. In 1972 was de verbouwing gereed en opende het ondertussen tot Congres- en Cultuurcentrum De Reehorst omgedoopte complex haar deuren. Bij de besprekingen over de aankoop en noodzakelijke verbouwingkosten van het complex had de raad steeds tevergeefs gevraagd om een exploitatieopzet. De komende jaren zouden de exploitatietekorten die in 1974 meteen 0,4 miljoen gulden bedroegen, met vaste regelmaat in de raadsvergaderingen opduiken. Speciaal punt van aandacht was de financiële relatie tussen het cultureel deel en horecadeel. Het horecadeel was vrijwel vanaf het begin winstgevend. In hoeverre kon deze winst opgevraagd worden ter ondersteuning van het culturele programma? Zou de gemeente er niet verstandig aan doen om ook de verantwoordelijkheid te nemen voor het horecadeel om zo de tekorten te beperken? Of deed men er beter aan een externe kandidaat te interesseren om het geheel te pachten en daarmee financieel verantwoordelijk voor het hele complex te maken?

Cultureel centrum of landelijk congrescentrum?

Intussen was een ontwikkeling in gang gezet waardoor De Reehorst uiteindelijk in plaats van een cultureel centrum voor Ede zou uitgroeien tot een landelijk congrescentrum met een schouwburg en een bioscoop. Deze ontwikkeling is langs drie lijnen te schetsen. Allereerst was er de intentie van zowel het college als een belangrijk deel van de raad om mee te gaan in de plannen om de Reehorst uit te bouwen tot een landelijk congrescentrum, om zo dit onderdeel te kunnen laten bijdragen aan de bekostiging van het culturele deel. Ten tweede namen B en W het besluit om de contacten met de Reehorst niet rechtstreeks via het college te laten lopen, maar via de Stichting. Ten derde speelde het aanstellingsbeleid met betrekking tot de functie van directeur van de Reehorst een belangrijke rol evenals de verschillende op elkaar volgende verbouwingen.

Al in de raadsvergadering in september 1970 werd duidelijk dat een deel van de raad mogelijkheden zag om de verbouwde Reehorst ook dienst te laten doen als congrescentrum. Of zoals Robijn (PvdA) opmerkte: 'het fungeren als congrescentrum zou bijzonder nuttig kunnen zijn voor de exploitatie'. Met een congrescentrum zou een oude wens van het gemeentebestuur in vervulling gaan. Het was indertijd niet gelukt met het Openluchttheater, maar hier lag een nieuwe kans. Tevens werd zo'n centrum als een stimulans voor de plaatselijke middenstand gezien. De inzet om de Reehorst zowel een schouwburg- als een congresfunctie te laten vervullen, is tot aan het besluit tot privatisering in stand gebleven. Maar zoals hieronder zal worden uitgewerkt, is met deze keuze de schouwburg uiteindelijk meer een nevenproduct van het congrescentrum, dan de kroon op een cultureel centrum geworden.

Als tweede was het besluit uit 1971 om de Reehorst niet rechtstreeks maar via een stichting te beheren, van belang. In 1973 deed de gemeente opnieuw een stap terug met het voorstel de 'Stichting Reehorst' te herstructureren. Het stichtingsbestuur werd uitgebreid tot negen leden door toevoeging van drie leden, op voordracht van de Culturele Raad. Het voorzitterschap zou in het vervolg door een van deze negen bekleed worden. Het college trok zich uit de Stichting terug en ook de ambtelijke ondersteuning werd ingetrokken, de drie raadsgedelegeerden bleven. Voorzitter werd Kwak, oud-directeur Enka Ede, Van Beek werd penningmeester en een van de nieuwe bestuursleden, mevrouw F.H. Oudkerk- 't Hoen secretaris. Zij kreeg daarbij administratieve ondersteuning van mevrouw Vahstal, de echtgenote van de in 1972 aangestelde directeur van De Reehorst. De lijntjes tussen Stichtingsbestuur en directeur werden hierdoor wel erg kort. De programmering van culturele voorstellingen in De Reehorst behoorde vanaf dat moment tot de taak van de Stichting en niet meer

¹⁶⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 681, meerdere stukken o.a. kopie begroting uit 1967 voor verbouwing, waarop architectenhonorarium is vermeld. STA 14292 verslag bestuursvergadering Stichting, dd 10 november 1970. Overzicht kosten door architect Solinger, dd 4 december 1972.

¹⁶⁷ Van der Hoeven, *De grens als spiegel*, 90-91.

¹⁶⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 280, map Verkrijging Rijks- en provinciale subsidie.

tot die van de EKS, die vanaf dat moment de activiteiten buiten De Reehorst voor haar rekening nam.¹⁶⁹ Door deze wijzigingen werd de band van de Stichting met de gemeente losser.

Bij de benoeming van de eerste exploitant, Van Heertum, had het gemeentebestuur gekozen voor iemand vanuit de horecasector. De keuze om de dagelijkse leiding van de Reehorst bij voortdurend in handen te geven van iemand afkomstig uit de horeca en niet vanuit de culturele wereld, is sterk bepalend geweest voor de ontwikkeling van de Reehorst. Na de eerste grote verbouwing in 1972 en nadat het beheer in handen van de Stichting kwam te liggen, werd opnieuw een directeur gezocht. Op de advertentie kwamen 95 reacties binnen. De gemeentelijke afdeling Personeel en Onderwijs selecteerde vijf personen. Drie kandidaten waren werkzaam in de cultuursector: het betrof de directeur van de schouwburg in Gouda, de adjunct-directeur van de schouwburg in Zwolle en de voorlichter van de schouwburg in Deventer. Ook Van Heertum werd gepolst, maar viel af omdat hij te hoge salariseisen had. Hij vroeg twee maal zoveel als het door de gemeente geboden salaris. Het Stichtingsbestuur (toen nog in de oude samenstelling waarin ook het college vertegenwoordigd was) benoemde in februari 1972 de heer H.G. Vahstal, bedrijfsleider van het recreatiepark 'De Zanding' in Otterlo. In de selectieprocedure was een belangrijke factor dat Vahstal in het bezit was van een horecadiploma, een noodzakelijke voorwaarde om de horeca-poot van de Reehorst te kunnen runnen. De als nummer twee geselecteerde, de directeur van de schouwburg in Gouda, beschikte niet over dit diploma.¹⁷⁰ Met deze keuze voor Vahstal werd het advies van Ouderkerk (CRM) genegeerd. Hij had in de besprekingen over een eventuele rijkssubsidie de raad geadviseerd 'iemand met een artistieke inslag' te zoeken.¹⁷¹ Zoals we al zagen ontstonden er korte lijnen tussen Vahstal en de Stichting Reehorst nieuwe stijl toen zijn echtgenote in 1973 de nieuwe secretaresse van de Stichting, mevrouw Oudkerk- 't Hoen, op administratief terrein ging ondersteunen. Het ondernemersbloed bleek Vahstal door de aderen te vloeien, de Reehorst heeft hem niet lang kunnen bekoren. Op 1 december 1975 nam hij ontslag om als zelfstandig ondernemer elders verder te gaan. Opnieuw werd een advertentie geplaatst. Ditmaal kon de Stichting kiezen uit 60 sollicitanten. De keuze viel op J.W. Witte, het college nam deze voordracht over. Ook Witte's ervaring lag niet in de culturele sector, hij was werkzaam in het horeca/hotelwezen en ook hij was in het bezit van het horecadiploma.¹⁷²

Ook in de verbouwingsplannen zien we de keuze voor de uitbouw van de Reehorst tot congrescentrum terug. Bij de verbouwing in 1972 was, door een gebrek aan financiële middelen, alleen de benedenzaal aangepakt. Al spoedig werd besloten om het hele renovatieplan uit te voeren. Dit was vooral gericht op de uitbreiding van het horecadeel. Het buitenterras werd omgebouwd tot zaalruimte en de hoognodige modernisering van de keuken werd aangepakt.¹⁷³ De inmiddels gestegen omzetten maakten de uitvoer van de plannen mogelijk. De uitbreiding van de (zaal-)capaciteit riep vragen op bij de horecaondernemers in Ede. Werd hier niet met gemeenschapsgeld een zalencentrum gefinancierd dat hiermee geschikt werd voor het houden van bruiloften en partijen? Met name de HORECAF, de Nederlandse Bond van werkgevers in Hotel - Restaurant - Café en aanvullende bedrijven, kwam in het weer.¹⁷⁴ Na overleg van de Reehorst met HORECAF en een aantal horecaondernemers in Ede leek het wel mee te vallen met het verzet vanuit de lokale horeca. De HORECAF bleek niet goed geïnformeerd te zijn. Zoveel veranderde er niet, de Reehorst had altijd een horecadeel gehad. Ook werd in het overleg toegelicht dat de verbouwing niet door de gemeente gefinancierd werd, maar dat de Stichting een lening was aangegaan. Een normale hypothecaire lening voor het totale plan was in 1972 niet mogelijk was geweest omdat de gemeente Ede juridisch eigenaar was van grond en de gebouwen. Om die reden was gemeentegarantie noodzakelijk geweest.¹⁷⁵ Door gebruik te kunnen maken van gemeentegarantie kon de Stichting gemakkelijker een gunstige lening verkrijgen.

¹⁶⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 683, raadsvoorstel 701/701, dd 12 februari 1974. STA 681, kopie gemeenteraadsnotulen 25 juni 1969.

¹⁷⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14282, Personeelsdossier H.G. Vahstal.

¹⁷¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 280, Cultureel Centrum De Reehorst. Verkrijgen Rijks- en provinciale subsidie.

¹⁷² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 278, O.a. bij Hotel Corona en Horeca-exploitatie Diligentia in Den Haag, manager Travellers Grills in Amsterdam en Leidschenhage, en tot slot manager in restaurant Engels in Rotterdam.

¹⁷³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 26502, Verzoek dd 4 juli 1975 bestuur Stichting aan College.

¹⁷⁴ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 26502, brief HORECAF aan gemeenteraad Ede en brief aan de Reehorst, beide dd 25 november 1975. Archief Gemeentebestuur 1986-1995.

¹⁷⁵ STA Archief Gemeentebestuur 1948-1986, 26502, meerdere stukken, o.a. brief dd 20 maart 1976 Stichting aan B en W, en gemeenteraadsnotulen dd 25 maart 1976 en notitie dd 13 december 1975 van de 1^e afdeling over

In de raadszitting van maart 1976 kwam het verstrekken van gemeentegarantie voor deze tweede verbouwing op de agenda.¹⁷⁶ Als gewoonlijk keerden SGP en Boerenpartij zich ook in deze raadszitting tegen de plannen van de Reehorst. De Boerenpartij verkocht nog liever de Reehorst dan er nog een cent aan te besteden. Dit schoot VVD-wethouder G.W. Bos in het verkeerde keelgat. Hij wees op een onderzoek uit de jaren zestig van het gemeentelijke Sociografisch Bureau waaruit naar voren was gekomen dat de gemeente, ondanks het feit dat dit haar intentie was, te weinig dienstverlenende bedrijven wist aan te trekken. En nu was het gemeentebestuur er juist in geslaagd om een grote werkgever binnen te halen, namelijk het verzekeringsbedrijf Victoria Vesta. Dit was gelukt omdat een aantal door het bedrijf gestelde eisen was gehonoreerd. Een van de eisen was het realiseren van voldoende culturele voorzieningen en van een cultureel centrum. Hieruit bleek volgens G.W. Bos duidelijk dat een voorziening als de Reehorst noodzakelijk was voor de verdere groei van Ede. Bos werd in het debat bijgevalen door de beide raadsgeledeerden in de Stichting, Robijn en Jonasse. Zij hielden een stevig pleidooi ten gunste van plannen van de Reehorst. Toch stemden hun partijgenoten Colmjon en J. Broekhuis tegen. Zij waren van mening dat de plannen het particuliere initiatief in de gemeente schaadden.

De discussie over dit agendapunt werd aan het einde nog even onaangenaam. Het Boerenpartij-lid J. de Koning vond dat hem ten onrechte een tweede ronde door de burgemeester Slot werd onthouden. Slot streek zijn hand over het hart en gaf, ondanks dat De Koning zijn verzoek te laat had ingediend, deze inwoner uit Lunteren nog het woord. De Koning bracht opnieuw naar voren dat het onterecht was dat de gemeente zich als ondernemer gedroeg en zo de echte ondernemers verdrong door steun te verlenen aan deze plannen. Iets wat in zijn ogen vaker gebeurde terwijl diezelfde 'overheid (...) eerst die particulieren (heeft) uitgezogen en het hen zo moeilijk (heeft) gemaakt dat zij dat (De Koning bedoelde steun, JRB) nodig hadden'.¹⁷⁷ Deze aantijging haalde de ARP-wethouder R. Bos blijkbaar het bloed onder de nagels vandaan. Bos viel ongehoord fel uit: 'je liegt'.¹⁷⁸ De Koning wreef het nog even extra in door te verwijzen naar de partijprogramma's van CHU en ARP waarin beide partijen stelden op te komen voor de middenstand. Hierop kapte Slot de discussie af en werd er gestemd. De Boerenpartij en SGP stemden tegen, maar ook Colmjon en Broekhuis van de VVD. Bos' reactie was tekenend voor de onmacht van de andere partijen om zich te weren tegen de aanvallen van de Boerenpartij. Deze partij schoot graag elk beleidsvoorstel dat geld kostte af, maar bood nooit een alternatief.

In 1977 gaf de raad opnieuw toestemming om het Cultureel Centrum De Reehorst uit te breiden, nu met een extra bioscoopzaal en een aantal vergaderzalen.¹⁷⁹ Eind 1978 volgde de feestelijke opening. Opvallend is het verschil met de feestelijkheden in 1972. Toen werd de heropening gevierd met een meerdaags programma gericht op alle delen van de Edese bevolking. Nu waren voor de opening vooral gasten van buiten de gemeente uitgenodigd. In reactie op kritische vragen van het PvdA-raadslid Modder, gaven B en W als antwoord dat het uitnodigingsbeleid vooral gezien moest worden vanuit een netwerkperspectief.¹⁸⁰ De Reehorst werd door het college bewust

verbouw en nieuwbouw Reehorst. GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 622. (bijna) 25 jaar De Reehorst.

¹⁷⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA, 14851, gemeenteraadsnotulen 14 maart 1976.

¹⁷⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14851, gemeenteraadsnotulen 25 maart 1976.

¹⁷⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14851, gemeenteraadsnotulen 25 maart 1976. De AR-man Bos botste al jaren in de raad met de SGP, maar vooral met de Boerenpartij. De ARP was gevoelig voor het verwijt onchristelijke politiek te bedrijven. Zo haalde Soetendaal in de raadsvergadering van 8 februari 1967 bij de bespreking van de keuze over de toekomstige beheersvorm van De Reehorst bewust een slagzin van de ARP aan: '*Alleen beginselpolitiek is duidelijke politiek*'. In dezelfde vergadering keerde Bos zich tegen Meyer (Boerenpartij) die het raadslid verweet voor een bioscoop te zijn. Bos stelde: '*Er zijn bepaalde partijen, die er vandaag de dag lol in hebben zich af te zetten tegen andere richtingen, in de hoop dat hun dat stemmen zal aanbrengen. Spreker vindt het wel een bijzonder laag standpunt, als men niets anders weet te zeggen dan dat het standpunt van een andere partij fout is, zonder zelf te zeggen wat dan goed is of hoe het, ook op basis van de Bijbel en het beginsel, beter kan. Spreker vindt het prachtig – dat wil hij als antirevolutionair ook nog eens zeggen – dat in deze tijd zoveel mensen zich tegen zijn partij gaan afzetten. Hij hoopt, dat heel veel kiezers duidelijk zullen zien, dat zij in de A.R.P. te maken hebben met een partij, die weet wat zij wil en die in deze tijd een duidelijk geluid wil laten horen*'. GAE, STA 679, kopie gemeenteraadsnotulen 8 februari 1967.

¹⁷⁹ GAE, STA 282, Uitbreiding met vergaderzalen en bioscoop CC De Reehorst. Vanaf 1979 kreeg de Reehorst-directie de bioscoopvergunning in eigen hand, en na enige tijd was deze bioscoop, ondertussen drie zalen groot, de enige bioscoop in Ede. GE, 72557 Beleidsvisie De Reehorst. In de onderzochte periode is er niet meer een tweede bioscoop bij gekomen.

¹⁸⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 20893, Vragen raadslid J.J. Modder.

ingezet als een landelijk visitekaartje en daar was het uitnodigingsbeleid op afgestemd. Er zouden nog meer verbouwingen volgen, onder meer in 1984 toen drie vergaderzalen, twee restaurants, een theatercafé, nieuwe keukens, magazijnen en kantoren aan het geheel werden toegevoegd.

Zo was De Reehorst al in de jaren zeventig uitgegroeid tot een landelijk bekend congrescentrum. De brouwerij Heineken had in 1970 de groeimogelijkheden van het horecapand goed ingeschat. Het complex bevond zich in een toeristisch aantrekkelijk gebied, was verkeerstechnisch gunstig gelegen en had voldoende parkeergelegenheid. Kortom, het was zeer geschikt om een 'Wegrestaurant' te starten, met een 'moderne "Counter" accommodatie met half open keuken'.¹⁸¹ Het gebruikte vocabulaire verradt de amerikanisering die in het hotel- en motelwezen vanaf de jaren vijftig opgeld deed. De plannen van Heineken voor de Reehorst doen denken aan die voor het eerste motel in Nederland, Motel Hoornwijck, geopend in 1956. Het Bouwcentrum Rotterdam was ook bij de ontwikkeling van dit motel betrokken. Zowel het Bouwcentrum Rotterdam als de Heineken Brouwerij B.V. hadden in 1950 deel uitgemaakt van de hotelstudiereis naar de Verenigde Staten in het kader van het Marshallplan.¹⁸² De brouwerij zag begin jaren zeventig voor de Reehorst voldoende groeipotentie. Het terras kon beter benut worden en in de weekeinden konden er 'tiener-dansavonden met goede Beat-bands' gehouden worden. Heineken zag voor de Reehorst, evenals Bakema voor de schuilkelder onder het nieuwe gemeentehuis, wel mogelijkheden om in te spelen op de veranderingen in de jeugdcultuur. De brouwerij was er van overtuigd dat de gemeente de plannen, zeker waar deze in lijn lagen met de uitbouw van het congrescentrum, financieel wel wilde steunen. De Reehorst zou uitermate geschikt gemaakt kunnen worden voor representatieve doeleinden, ook voor de gemeente. Het gemeentebestuur had wel oog voor deze mogelijkheden, zoals bleek uit het uitnodigingsbeleid bij de heropening in 1978. Met een congrescentrum kon de gemeente zich landelijk op de kaart zetten. De rijksoverheid beschouwde culturele centra vooral als geschikt voor kleinere gemeenten, grote steden zouden juist moeten kunnen beschikken over een congresgebouw, waarin de culturele instellingen een onderdak zou moeten krijgen, gescheiden van het congresdeel.¹⁸³ Ede wilde de vergelijking met de grote stad op dit terrein wel aan.

In de praktijk maakten de tweede, maar deels ook de derde verbouwing het horecagedeelte geschikt om meer commerciële activiteiten te ontwikkelen. Als horeca- en zalencentrum behoorde De Reehorst eind 1979 tot de grotere in het land. Het verschil in bezoekersaantallen tussen de commerciële tak en de culturele tak van het bedrijf nam sterk toe. Van de 39.000 bezoekers in 1979 bezocht minder dan de helft het theater (totale opbrengst f. 7.950) en de bioscoop (totale opbrengst f. 7.750).¹⁸⁴ De horecaomzet steeg van f. 583.000,-- voor het jaar 1975/1976 naar f. 1.600.000,-- voor 1978/1979.¹⁸⁵ Veelzeggend was dat het complex ondertussen de naam had gekregen van Congres- en Cultureel Centrum De Reehorst. Ondertussen nam landelijk de vraag naar geschikte locaties voor meerdaagse congressen toe. De Reehorst profiteerde daarnaast van het feit dat de Nederlandse Spoorwegen (NS) het station Ede opwaardeerden tot een zogenaamd 'autostop station', geschikt voor de combinatie 'auto-trein-reiziger'. Met andere woorden, Ede kreeg een intercystation en de NS prees in haar public relations De Reehorst aan als congrescentrum. De Reehorst-directie ervoer het in toenemende mate als een handicap dat men bij meerdaagse congressen de deelnemers voor de overnachting onder moest brengen bij verschillende hotels in de omtrek. De plaats Ede beschikte niet over een hotel dat aan grote groepen mensen onderdak kon bieden. Dit betekende in de ogen van de directie een rem op verdere uitbreidingsmogelijkheden.¹⁸⁶

¹⁸¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA brief Heinekens Brouwerijen Nederland B.V., dd 14 juli 1970 aan de gemeentesecretaris H.J. Both.

¹⁸² Deze studiereizen hadden tot doel om het Nederlandse bedrijfsleven kennis te laten maken met de Amerikaanse wijze van bedrijfsvoering, verhoging van de productiviteit en efficiency. De reizen waren onderdeel van het Technical Assistance programma dat onderdeel uitmaakte van het Marshallplan. De hotelstudiereis is onderzocht voor haar masterscriptie Kunst en Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit. A. Gerritsen, *Motel Hoornwijck. Het eerste motel in Nederland (1956-1990)* (Ongepubliceerde scriptie Open Universiteit 2014) 21-24. Zie voor opzet en doelstelling van de COP studiereizen F. Inklaar, *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (Den Haag 1997).

¹⁸³ Van der Hoeven, *De grens als spiegel*, 90.

¹⁸⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 20869, notitie functiebeschrijving directeur Congres- en Cultureel Centrum De Reehorst december 1979 van de afd. Personeelszaken en Onderwijs van de gemeente Ede.

¹⁸⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12692, Hotelplan voor Cultureel Centrum De Reehorst, 22 juni 1979.

¹⁸⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12692, Hotelplan voor Cultureel Centrum De Reehorst, 22 juni 1979.

Al in juli 1970 had Heineken voorgesteld om het horecagedeelte niet langer ondergeschikt te maken aan het culturele deel.¹⁸⁷ Maar dit stond op gespannen voet met de doelstelling van het gemeentebestuur om grip te houden op de kwaliteit van het programma-aanbod. Dit programma-aanbod werd deels bekostigd uit de gemeentekas. Het gemeentebestuur zag juist kansen om met de uitbouw van de horecapoot extra middelen beschikbaar te krijgen om het cultuuraanbod mede te financieren en kwalitatief op peil te houden. Loskoppeling van horeca en schouwburg bracht het gevaar met zich mee dat om de schouwburg rendabel te kunnen exploiteren gekozen zou worden voor meer populaire voorstellingen. In de raad bestond nog steeds verzet om gemeentegelden te besteden aan een schouwburgprogramma waarin ook commercieel succesvolle, maar door de raad als kwalitatief minder beschouwde voorstellingen zouden worden opgenomen. Om dit te voorkomen werd steeds ingestemd met de uitbouw van het congresdeel. Maar eind jaren zeventig leek de Reehorst steeds meer haar eigen weg te willen gaan.

Publiek of privaat

In 1979 vroeg de Stichting via directeur Witte aan Heineken of zij de bouw van een hotelaccommodatie financieel kansrijk schatte. Al snel legde Heineken een plan op tafel, inclusief bouwtekeningen, voor een hotel met drie à vier bouwlagen met 60 tweepersoonskamers. Totale kosten drie miljoen gulden. Het hotel zou rendabel zijn bij een bezettingsgraad van 60 procent van de bedden, zelfs een bezetting van 52 procent zou nog financieel haalbaar zijn. Het plan werd vervolgens in een opgewaardeerde variant voorgelegd aan het college. Het ging nu al een hotel met 82 tweepersoonskamers, kosten 4 à 4,5 miljoen gulden en rendabel bij een gemiddelde bezetting van 60 procent op basis van twee personen per kamer. Binnen het ambtelijk apparaat waren er ook kritische geluiden te horen. Zo had de afdeling Financiën haar twijfels over de realiteitszin van de berekeningen. De afdeling baseerde zich op een gedegen, maar kritisch rapport dat het hoofd van het Sociografische Bureau, Scholten, had opgesteld. Waarom was Heineken zo gespitst op het verkrijgen van gemeentegarantie, wanneer deze investering zo veilig was? Kon het plan niet uit eigen middelen worden bekostigd? Ook waren niet alle kosten meegenomen, zoals de kosten voor het realiseren van voldoende parkeerplaatsen. En welke garantie werd geboden voor het behoud van het culturele aanbod? Was het wel een taak van de gemeente om de bouw van een hotel mogelijk te maken? Ook de afdeling Algemene Zaken en Kabinet voorzag problemen met lokale ondernemers. Er lagen plannen van de eigenaar van het hotel de 'Witte Hinde' voor de ontwikkeling van een hotel in de stationsomgeving, op een steenworp afstand van De Reehorst.¹⁸⁸

Ondanks deze kritische geluiden zette het college de besprekingen met de Stichting voort. Het Edese Bedrijfs Contact (EBC) en het Streek VVV kwamen via een omweg achter de plannen, en lieten weten teleurgesteld te zijn dat zij niet eerder op de hoogte waren gesteld. Nu was er amper tijd om gedegen te reageren. Toch lieten beiden weten positief tegenover het hotelplan te staan.¹⁸⁹ In april 1980 werden de in Ede gevestigde hoteliers door het college uitgenodigd voor een gesprek over de hotelplannen. Deze toonden zich niet verbaasd over de plannen. In het verleden was immers specifiek een directeur aangetrokken met horecapapieren, met andere woorden, in hun ogen had de gemeente vanaf het begin ingezet op een meer commerciële aanpak.¹⁹⁰ Het college liet daarop de Stichting op 16 april 1980 weten, ondanks het feit dat er bij het ambtenarenapparaat twijfels bestonden over de haalbaarheid van de noodzakelijke wijziging in het vigerende bestemming, in beginsel medewerking aan het hotelplan te willen verlenen. Wel bleef ze op het standpunt staan dat het horecagebeuren ondergeschikt diende te zijn aan de culturele activiteiten. Het college wenste dan ook overleg over de mogelijkheden om de positieve financiële resultaten uit de horeca ten goede te laten komen aan de cultuursector.¹⁹¹ De gemeente moest fors bezuinigen en voor het culturele programma in De Reehorst zou de komende vier jaar met f. 200.000,-- minder beschikbaar zijn.

Het college maakte het zichzelf lastig door zich tegen een verdere uitbouw van de horecapoot te keren. Beide partijen waren op elkaar aangewezen. De gemeente had een deel van de inkomsten

¹⁸⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 679, brief dd 154 juli 1970 Heinekens Brouwerijen Nederland BV aan H.J. Both.

¹⁸⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12692.

¹⁸⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12692, EBC dd 3 december 1979 en brief VVV Zuidwest Veluwe, dd 27 december 1979. Beide brieven waren gericht aan het stichtingsbestuur van De Reehorst.

¹⁹⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12692, aantekeningen gesprek wethouder Bos en Aalbers vertegenwoordigers Edese hoteliers Van Galen en Winters, dd 17 april 1980.

¹⁹¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12692, brief Bruining (DGW) aan B en W, dd 1 april 1980. Brief 16 april 1980 B en W aan Stichting De Reehorst.

van de Reehorst nodig voor de schouwburg, maar de Stichting was mede van de gemeente afhankelijk voor een wijziging van het bestemmingsplan, noodzakelijk voor de bouw van een hotel.¹⁹² Ook moest de gemeente goedkeuring verlenen voor de aankoop van een naast De Reehorst gelegen woonhuis. Dit pand, waarin het Riagg was gevestigd, was opgenomen in de geplande verbouwing. De Stichting had het gemeentebestuur verder nodig voor een gemeentegarantie om de financiering rond te krijgen. Maar wilde de laatste wel financieel betrokken blijven bij een instelling waarvan de commerciële tak sterker en sterker werd uitgebreid? In de raad nam het verzet tegen verdere uitbreiding van die commerciële kant toe. Daarnaast bestond er al langer frictie over de vraag of het gemeentebestuur in ruil voor de jaarlijkse subsidie wel voldoende grip had op de beheersing van de kosten. Dit leidde er toe dat burgemeester Van Dijke in 1981 voor het eerst bij de Stichting eens sondeerde of er belangstelling zou zijn om De Reehorst te privatiseren.¹⁹³ Een jaar later besloot het college het hotelplan af te wijzen, het was uiteindelijk te duur in tijden van bezuinigingen.¹⁹⁴ Dit besluit zette een rem op de verdere uitbouw van de commerciële poot. Frustratie aan de kant van De Reehorst was het gevolg. Zeven jaar later was de privatisering toch een feit. Het gemeentebestuur zou er uiteindelijk voor kiezen om niet langer banden te onderhouden met een commercieel congrescentrum. Het culturele aanbod werd veiliggesteld door te kiezen voor budgetsubsidie. De weg die leidde tot dit besluit was lang.

Privatisering met behoud controle cultureel programma

De bouw van een hotel leek geblokkeerd te zijn, maar de Reehorst-directie bleef plannen ontwikkelen om het congresdeel verder uit te bouwen. Voor de benodigde financiën had men echter het gemeentebestuur nodig. Het gemeentebestuur had een gezonde Reehorst nodig ter ondersteuning van het culturele aanbod. In 1983 verzocht de Stichting het gemeentebestuur opnieuw om toestemming het congresdeel fors uit te breiden. De helft van de voorgestelde verbouwing zou uit eigen middelen worden gefinancierd, voor de andere benodigde miljoen gulden werd weer gemeentegarantie gevraagd. Ditmaal ging de raad na enige discussie wel akkoord.¹⁹⁵ Uit de bespreking van het collegevoorstel wordt ook duidelijk dat het verzet tegen de steun aan de commerciële tak van de Reehorst in de raad toenam. Weliswaar maakte de Boerenpartij sinds 1982 niet langer deel uit van de raad, maar de SGP volhardde in haar standpunt en een deel van de VVD-fractie bleef kritisch. Deze raadsleden kregen nu bijval van Progressief Ede (PE) en de RPF/GPV-fractie. De PE was sinds 1978 en de RPF/GPV sinds 1982 vertegenwoordigd in de raad. Samen met de SGP waren ze goed voor negen van de 37 zetels. Beide fractievoorzitters, J.H. Eleveld (PE) en Kampman (RPF/GPV), voelden niets voor een grotere financiële betrokkenheid bij de ontwikkeling van een congrescentrum. Kampman leek privatisering, inclusief de cultuurpoot, zo langzamerhand een goede oplossing te vinden. Fractievoorzitter Eleveld van de PE hield de deur nog op een kier. Alleen als de voorgestelde investeringen aantoonbaar de cultuursector zouden versterken, viel er met deze partij te praten over het verlenen van een gemeentegarantie. Ook in het CDA was men huiverig geworden voor de bouwplannen. Fractievoorzitter E. Broekhuis vreesde juist dat privatisering zou kunnen leiden tot een ongewenst cultureel aanbod, een angst die door wethouder J. Broekhuis (VVD) werd gedeeld: 'ik moet er ook niet aan denken aan wat voor een aanbod van cultuur wij zouden overhouden'. En daarmee bedoelde de wethouder dat vanuit een commercieel oogpunt de Reehorst zou kiezen voor populaire voorstellingen met vanuit een culturele optiek een lage kwaliteit.

Toch prees deze wethouder de uitbreidingsplannen van de Stichting. Alleen op deze wijze zou het voor De Reehorst mogelijk zijn om de gemeentelijke bezuinigingen op de culturele sector op te vangen. Als het gemeentebestuur het culturele aanbod op peil wilde houden, en 'dat is onze eerste verantwoordelijkheid', dan was uitbreiding noodzakelijk. Nu toch het woord privatisering gevallen was, vond wethouder Broekhuis het tijd om de raad op de hoogte te stellen van het feit dat dit al onderwerp van gesprek was tussen het college en het Dagelijks Bestuur van De Reehorst. Het Dagelijks Bestuur van De Reehorst was zich ook al aan het oriënteren op welke wijze een en ander zijn beslag zou kunnen krijgen. Om het nog steeds vurig gewenste hotel te kunnen realiseren, was privatisering een

¹⁹² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12692, brief 1 april 1980 DGW Bruining aan B en W.

¹⁹³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 12692, In de brief 16 juni 1981 CC De Reehorst aan burgemeester Van Dijke werd n.a.v. van de vraag van Van Dijke gevraagd of de Stichting in gesprek kon komen met enkele ambtenaren.

¹⁹⁴ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 26506, gemeenteraadsnotulen 26 januari 1984. Wethouder J. Broekhuis refereerde in zijn betoog aan toenmalige collegebesluit.

¹⁹⁵ GE, GB Archief Gemeentebestuur 1986-1995, 26506, gemeenteraadsnotulen 26 januari 1984.

vereiste. De wethouder liet weten dat het college nadere voorstellen afwachtte.¹⁹⁶ Veel haast maakte het college niet. In 1985 liet de directeur Welzijnszaken, A.G. Kragten aan de voorzitter van de Stichting, J. Th. van Heck, weten dat er geen opdracht vanuit de gemeente lag om tot privatisering over te gaan.¹⁹⁷ Het onderwerp werd in deze jaren een enkele maal besproken door college en Stichting maar pas in het najaar van 1986 kwam er weer wat schot in de zaak.¹⁹⁸

Aan privatisering zaten een aantal verschillende, aan elkaar gerelateerde lastige vragen vast. Op welke termijn moest tot privatisering worden overgegaan? Wie hield controle op de kwaliteit van het cultuuraanbod? Welke eigendomsvorm was het meest geschikt? Welke prijs zou het complex op kunnen/moeten brengen? In hoeverre liep de gemeente financieel risico op het moment dat de gemeentegaranties op de bestaande leningen afgebouwd werden? Daarnaast groeide het verzet van de buurtbewoners tegen de uitbreidingsplannen van De Reehorst. Verzet waarmee het gemeentebestuur rekening moest houden in verband met de benodigde wijziging van het bestemmingsplan benodigd voor de bouw van het hotel. Het Stichtingsbestuur van De Reehorst wilde de band met de gemeente wel losser maken en stelde in 1985 een statutenwijziging voor waarmee niet langer raadsgedelegeerden zitting zouden hebben in het bestuur. Het leidde tot vele discussie in de raad, de raadscommissie Onderwijs en in het college. Uiteindelijk werd besloten de zaak eerst te laten rusten, omdat dit onderdeel, mocht de privatisering doorgaan, niet langer relevant zou zijn.

De hele discussie over een mogelijke privatisering werd daarnaast al jaren vertroebeld doordat de scheidslijn tussen kosten voor de culturele poot en de congrespoot lastig te trekken was. Een goed overzicht van de financiële situatie van beide onderdelen zou juist de basis moeten vormen voor een gesprek over in hoeverre de congrespoot daadwerkelijk financieel zou kunnen bijdragen aan het schouwburgprogramma. Maar boekhoudkundig was het schouwburgdeel geen op zichzelf staand onderdeel in het geheel. Hierdoor was het lastig om in de begrotingen de kosten van het culturele aanbod goed te scheiden van de overige kosten. De schouwburgzalen werden door de directie ook gebruikt voor andere doeleinden en het congrescentrum verrichtte ook diensten voor het culturele deel. Zo kon de Reehorst-directie in de optiek van het gemeentebestuur voor het seizoen 1986/87 niet helder verantwoorden welk deel van de totale personeelskosten gerelateerd konden worden aan de culturele activiteiten. Het gemeentebestuur wilde gespecificeerd zien wat het prijskaartje was van het cultuurpakket dat de Edese bevolking werd aangeboden en dat mede gefinancierd werd vanuit een gemeentelijke subsidie. En dat was ondertussen geen gering bedrag meer. Voor het seizoen 1986/1987 ging het ondertussen om een substantieel bedrag van f. 1.236.235,--. We herkennen in de eis tot verantwoording de benadering die ook gehanteerd werd bij subsidieverzoeken vanuit de migranten zelforganisaties uit het vorige hoofdstuk.

De discussies over de verantwoording van de kosten zorgden bij voortduring tot frictie tussen het bestuur van De Reehorst, het college en de raadsleden. Het deed de verhoudingen tussen gemeentebestuur en directie geen goed. De Reehorst-directie nam in 1986 een registeraccountant in de arm om aan te tonen dat een strikte scheiding tussen beide onderdelen niet te maken viel. In juli van dat jaar concludeerden Van Egmond & Melick dat afbakening van taken horeca c.q. cultuurtaken niet mogelijk was, maar ook niet zinvol, omdat het de flexibiliteit van de organisatie zou schaden. Het voorstel was om over te gaan op budgetsubsidie, 'dat (in)direct afhankelijk is van de aangeboden dienstverlening, zoals bijvoorbeeld het aantal voorstellingen en dat onafhankelijk is van de feitelijke personeelsinzet'.¹⁹⁹ De voorzitter van de Stichting, Van Heck, hoopte dat het college dit advies van de accountant wilde overnemen.

Het tweede struikelblok in het overleg over mogelijke privatisering vormde de controle op de besteding van de verstrekte subsidie van het schouwburgprogramma.²⁰⁰ Het college en de raad wilden controle over de besteding van de subsidie behouden. Er moest voorkomen worden dat gemeenschapsgeld gebruikt zou worden om voorstellingen te financieren die tot de categorie 'licht vermaak' behoorden. Om die reden werd in eerste instantie gezocht naar een constructie waarbij de subsidie niet rechtstreeks aan een geprivatiseerde Reehorst zou worden overgemaakt, maar aan een stichting of commissie. Deze zou dan zorg moeten dragen voor een cultureel verantwoord

¹⁹⁶ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 26506, kopie gemeenteraadsnotulen 26 januari 1984.

¹⁹⁷ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 74342, brief Kragten aan Van Heck, 29 april 1985.

¹⁹⁸ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 74342.

¹⁹⁹ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 72310, Stuk 16 juli 1986 Van Egmond & Melick aan directeur De Reehorst.

²⁰⁰ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 13853, GB 72308, GB 74343, GB 72557, GB72310, GB 74063

programma-aanbod. Gedacht werd aan een rol voor de EKS.²⁰¹ Deze bleek weinig belangstelling te hebben. Het probleem was dat niet duidelijk was welke sanctiemogelijkheden er bestonden in het geval De Reehorst-directie om budgettechnische redenen toch koos voor een groter aanbod aan goedlopende voorstellingen uit het lichtere genre, ten koste van kwalitatief hoge, maar minder populaire voorstellingen.

Voor het Stichtingsbestuur waren privatisering en hotelbouw onlosmakelijk met elkaar verbonden. In mei 1988 werd duidelijk dat het bestuur het overleg opschortte totdat er duidelijkheid was verkregen over een viertal punten. Het eerste was de bereidheid om de benodigde herziening van het bestemmingsplan in procedure te brengen. Dit was een noodzakelijke voorwaarde voor de bouw van het hotel. En een noodzakelijk onderdeel voor de Reehorst-directie om in te kunnen stemmen met een verkoopprijs van 1,5 miljoen gulden. Ten derde was er de afkoop van de resterende gemeentegarantie van 3 miljoen gulden en als laatste de noodzaak om tot afspraken te komen over de vorm van budgetfinanciering.²⁰² Intern werd door het college al snel besloten om de bestemmingsplanprocedure in gang te zetten. Ook het tweede punt leek niet onoverkomelijk. Het voorstel van De Reehorst-directie om het complex om niet te schenken, waarbij de gemeente in de toekomst voor 50 procent zou delen in de winst, werd door de afdeling Financiën wel aantrekkelijk gevonden.²⁰³ Maar het vond blijkbaar geen genade in de ogen van het college, want het werd door het college in de communicatie met de raad niet eens genoemd. De oorspronkelijke vraagprijs die het college voor ogen had van krap 2 miljoen gulden, was door de andere partij afgewezen omdat het eigen vermogen te zeer zou worden aangetast. Het zou de doodsteek betekenen voor het hotelplan. Beide partijen lieten het complex taxeren. De uitkomsten lagen nogal uiteen. Uiteindelijk werd men het eens over een bedrag van net geen 1,4 miljoen gulden. De gemeente zou voor deze prijs het achterste deel van het terrein in eigendom houden, wat de mogelijkheid bood om dit deel later te verkavelen en uit te geven voor de bouw van particuliere vrijstaande woningen. Zo werd de verkoop lucratiever. Deze nieuwbouwplannen maakten onderdeel uit van het plan om dit deel van de stationsomgeving aantrekkelijker te maken en te versterken.

Het derde punt betrof de vraag welk risico de eerdere verstrekking van gemeentegaranties met zich meebracht. Het gemeentebestuur liep na privatisering een groter risico in het geval De Reehorst niet in staat zou zijn aan haar hypothecaire verplichtingen te voldoen. Na de privatisering zou de Reehorst op de markt een lening aangaan voor de financiering van de bouw van het hotel. In het geval De Reehorst vervolgens niet aan haar verplichtingen zou kunnen voldoen, verviel het pand aan de geldverstrekker (de banken), maar zou de gemeentegarantie voor de oudere leningen nagekomen moeten worden. Het ging om een bedrag van 5 miljoen gulden, terwijl de gemeente het pand niet langer als onderpand bezat.

Een deel van de raadsleden beschouwde dit als een niet te veronachtzamen risico. Uit de ambtelijke stukken komt naar voren dat er binnen het ambtelijk apparaat voorkeur bestond om de financiering van het hotel mogelijk te maken met een gemeentegarantie. In dat geval zouden bij een eventuele executieverkoop de gemeentelijke belangen beter gewaarborgd zijn, omdat de gemeente dan een van de eerste schuldeisers zou zijn. Verder zou door renteopslag (geïnde rente op de verstrekte lening) een buffer opgebouwd kunnen worden.²⁰⁴ Uiteindelijk kozen het college en de raad toch voor het losmaken van de financiële banden met De Reehorst.²⁰⁵ Met betrekking tot het laatste punt werd besloten dat op basis van een set voorwaarden en afspraken voor de komende vier jaar jaarlijks 1,3 miljoen gulden beschikbaar zou worden gesteld voor het culturele programma-aanbod. Met dit totaalpakket ging de raad akkoord in maart 1990.

²⁰¹ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 74342, notitie die ten grondslag lag aan de brief dd 30 november 1988 van B en W aan de gemeenteraad.

²⁰² GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 74342, brief bestuur van de Stichting 'De Reehorst' aan het college, dd 2 mei 1988.

²⁰³ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 74342, notitie Dienst Welzijnszaken/Financiën, waaruit blijkt dat de directeur Financiën de gok wel durft te wagen.

²⁰⁴ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 24519, ambtelijk stuk financiering rondom privatisering en hotelbouw Reehorst. Raadsvoorstel college Privatisering cultureel- en congrescentrum 'De Reehorst', 1989, nr. 53 voor raadsvergadering dd 16 maart 1989.

²⁰⁵ Verder speelde de vraag welke vorm gekozen zou moeten worden voor de nieuwe samenwerking. Gemeente en Stichting wilden voorkomen dat als gevolg van privatisering ook over de gemeentelijke subsidie afdracht van vennootschapsbelasting en BTW verplicht was. Deze discussie speelde zich voornamelijk buiten de raad om. De raad richtte haar pijlen zoals hier boven gesteld op de controle van de subsidiegelden en op de hotelplannen van de Reehorst.

Zo kwam er vanaf januari 1990 een nieuwe financieringsgrondslag voor het schouwburgdeel tot stand, met als voorwaarde dat een programmacommissie zou worden ingesteld. Deze commissie kreeg tot taak het voorgestelde programma voor de schouwburg te toetsen aan de door de gemeente gestelde voorwaarden en aan het beleidsplan van De Reehorst om vervolgens achteraf op basis van onder meer de bezoekersaantallen, het geboden programma te evalueren.²⁰⁶ Maar pas in mei 1993 lag er een raadsvoorstel om tot instelling van een Programma Adviescommissie over te gaan. De kosten van deze commissie (f. 5.500,-) voor bezoek aan voorstellingen et cetera, werd in mindering gebracht op het subsidiebedrag van de Reehorst.²⁰⁷ Enkele van de zeven leden vertegenwoordigden de sector Amateuristische Kunstbeoefening en het Kunstzinnige Vorming Onderwijs, de anderen werden op persoonlijke titel benoemd en dienden een aantoonbare deskundigheid op het gebied van de podiumkunsten te hebben.²⁰⁸ Het uitstel van de instelling van een Adviescommissie was het gevolg van de lange nasleep van het zeer moeizaam tot stand komen van wederzijds acceptabele afspraken over subsidieverstrekking en over het afleggen van verantwoording.²⁰⁹ Het concreet regelen van de financiële verhoudingen verliep in deze periode verre van soepel. Pas in 1994 werd door beide partijen de budgetsubsidie, ter grootte van 1,3 miljoen gulden per jaar, voor de periode 1990-1994 getekend.²¹⁰

En zo kwam het hotel er toch

Niet alleen de financiële afwikkeling van de privatisering heeft lang geduurd. Ook de uitwerking van de definitieve plannen voor het te bouwen hotel heeft jaren in beslag genomen en gezorgd voor veel discussie in de raad en in de Edese gemeenschap. Vanaf het begin was het voor de directie van de Reehorst duidelijk dat hotelbouw en privatisering onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. In 1987 liet wethouder J. Broekhuis (VVD) mondeling weten akkoord te gaan met de aankoop van het RIAG-pand door de Reehorst. Dit was een noodzakelijke voorwaarde voor om het hotelplan te kunnen realiseren.²¹¹ Een probleem bleef de vereiste wijziging van het bestemmingsplan. Het door Heineken ontworpen hotel kon geen genade vinden in de ogen van het gemeentebestuur. Het elf verdiepingen hoge hotel was voor het bestaande gebouw gepland, waardoor het een sterk beeldbepalend element werd in de omgeving. Het zou het enige hoge gebouw zijn in de wijde omtrek. Er was in de raad weinig waardering voor dit ontwerp, noch voor de gekozen locatie. De keuze voor de locatie kwam voort uit logistieke overwegingen, de hotelgasten konden zou via de foyer naar de congresruimtes lopen. De raad was niet gecharmeerd van de kolos in het front van De Reehorst.

De raad maakte echter ook de sloop van het voormalige 'Riagg-pand' onmogelijk door het tot gemeentelijk monument te verheffen. Hiermee was de hotelbouw aan de Edese kant van de Reehorst geblokkeerd. Voor nieuwbouw achter de Reehorst zou de sporthal gesloopt moeten worden. Dit was de hal die meteen in 1968 na de aankoop van de Reehorst in opdracht van de gemeente was gebouwd. In dat geval dook meteen een volgende probleem op: waar zou een nieuwe hal moeten komen? Los daarvan werd deze optie door het college als een te duur alternatief al snel terzijde geschoven. Zo bleef alleen de optie over van een hotel aan de Bennekomse zijde. Dit stuitte weer op extra verzet van de buurtbewoners. Het hotelplan lag toch al gevoelig in dit villawijkje omdat de omwonenden vreesden dat het parkeerprobleem rondom de Reehorst hierdoor nog groter zou worden. Deze vrees leefde ook bij het gemeentebestuur. Voor de bouw van het hotel aan de Bennekomse kant zou geen bebouwing hoeven te sneuvelen, maar zouden wel bomen en ander groen opgeofferd moeten worden. Behoud van groen was in de jaren tachtig een serieus punt geworden. Uiteindelijk kwam er een compromis uit de bus. Het hotel werd losstaand van de Reehorst aan de zuidkant (de Bennekomse kant) opgetrokken, over het aantal parkeerplaatsen werd een compromis bereikt waardoor de bomen konden blijven staan en de sporthal werd behouden. Zo kon de Reehorst verder uitgroeien als landelijk congrescentrum en behield Ede een schouwburg, maar had het geen cultureel centrum meer. In maart 1993 publiceerde het Gelders Dagblad een ontwerp voor een nieuw cultureel centrum in de plaats Ede, Cultura. In dit gebouw zou de hoofdbibliotheek van de gemeente, de muziekschool, de Stichting Kunstzinnige vorming Gelderse Vallei en het

²⁰⁶ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 24087, Instelling adviescommissie De Reehorst.

²⁰⁷ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 24215, Raadsbesluit 1 juli 1993.

²⁰⁸ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 24215, Verordening voor de Programma Adviescommissie De Reehorst, artikel 2.

²⁰⁹ Zie voor correspondentie GB 24215.

²¹⁰ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 24215, Budgetsubsidie overeenkomst, verslag gesprek dd 29 april 1994 Witte, Oosterveld, Boersma en mw. Mooibroek.

²¹¹ GE, Archief Gemeentebestuur 1986-1995, GB 74342, notitie Kragten, rond 1987, datum onbekend.

creativiteitscentrum (KREK) een plek moeten krijgen, in combinatie met een aantal woningen en winkels. Het gemeentebestuur overwoog om in dit geheel ook een multifunctionele cultuurzaal op te nemen. De raad stelde voornamelijk echter alleen geld beschikbaar voor het bibliotheekgedeelte.²¹² Het zou tot eind jaren negentig duren voordat dit cultureel centrum, in fors afgeslankte vorm zonder winkels en woningen, maar met een kleine zaal, zijn deuren zou openen.

In tegenstelling tot sportactiviteiten lagen culturele activiteiten in de gemeentepolitiek gevoelig. Subsidie van muziekinstrumenten of uniformen van de harmonie konden op instemming van de gehele raad rekenen, maar de zaken lagen anders waar het klassieke muziek, toneel of opera betrof. In die gevallen hielden de protestants-christelijke partijen lang de voet op de rem waardoor de ontwikkeling van stedelijke voorzieningen vertraagd verliep. De CHU was op dit punt verdeeld. Een deel van de partij stond niet afwijzend tegenover subsidie aan culturele instellingen of voorzieningen. Zij zagen uitbreiding van het culturele aanbod als passend bij de een gemeente die de ambitie had om uit te groeien tot een meer stedelijke gemeente en ook passend bij de veranderingen in de samenleving. Maar voor de meerderheid van de protestants-christelijke raadsleden was subsidie voor de Arnhemse Orkestvereniging een punt voor discussie. Ede zou in de jaren vijftig in vergelijking met het overgrote deel van de overige grote Gelderse gemeentes een uitzondering innemen door haar weigering financieel bij te dragen aan het toneelgezelschap *Theater*. Het besluit van de AKU-directie in 1964 om haar schouwburg annex bioscoop in Ede af te stoten, plaatste het gemeentebestuur voor de keuze of men bereid was zelf de verantwoordelijkheid voor deze voorziening op zich te nemen.

Evenals dit het geval was bij de zwembaden, werd er gekozen voor een commerciële basis voor de Reehorst, door steun te verlenen aan de uitbouw van het complex tot een congrescentrum. Gemeentelijke betrokkenheid bij de uitbouw van een commercieel gerund bedrijf stuitte, evenals dit eerder bij De Zanding het geval was, echter op weerstand in de raad. Tegelijkertijd werd die betrokkenheid lang als een noodzakelijke voorwaarde beschouwd omdat men van mening was dat alleen op deze wijze het gemeentebestuur controle hield op de samenstelling van het schouwburgprogramma. Door deze ambivalente houding frustreerde het gemeentebestuur de uitbreidingsplannen van de Reehorst-directie.

Het vinden van een evenwicht tussen publiek en privaat bleek in de Edese politiek lastig te zijn. Enerzijds vonden de confessionele partijen en de VVD elkaar in hun wens om de overheid op afstand te plaatsen. Anderzijds bleek het loslaten van controle over het de samenstelling van het culturele aanbod voor de confessionele partijen lastig te zijn en te blijven. De bezuinigingen in de jaren tachtig die leidden tot een meer teruggetrokken rol van de overheid in het publieke domein, boden het gemeentebestuur van Ede de oplossing. Met de keuze voor budgetfinanciering behield het gemeentebestuur een vorm van controle over het culturele programma-aanbod, maar kwam het tegelijkertijd meer op afstand te staan. Dit paste heel goed in het in Ede nog steeds sterk levende idee van soevereiniteit in eigen kring, waarbij de verantwoordelijkheid, waar mogelijk, bij de maatschappelijke actoren werd gehouden. Een visie waarop ook het meer marktgerichte denken van de VVD goed op aansloot.

Heideweek

In 1935 werd op initiatief van de voorzitter G.J. Smits van de VVV in Ede een Heideweek georganiseerd. In navolging van de oogstfeesten in het buitenland en geïnspireerd door de wijze waarop 'de bloembollenbloei een jaarlijkschen trek naar Haarlem en omstreken heeft geschapen, moet ook de Heidebloei dienstbaar gemaakt worden om een trek naar Ede te doen ontstaan, die onze stoutste verwachtingen moet overtreffen'.²¹³ De gemeente Ede moest gepromoot worden als een aangename vakantiebestemming op de Veluwe. Recreatie werd als een belangrijke groeiende bron van inkomsten gezien. Met de keuze van de heide als symbool voor Ede werd bewust ingespeeld op de nostalgische sfeer die van de nog overgebleven heidevelden uitging. Hier vond de stedeling de rust die hem thuis ontbrak. Door de Heideweek te houden in de week van Koninginnedag (31 augustus) probeerde de VVV het vakantie seizoen op te rekken. De Heidekoningin, vergezeld van haar gevolg van kabouters en elfjes, verliet voor een week haar Heidekoninkrijk en nam het bestuur van het dorp Ede over. Haar intocht vormde een van de hoogtepunten van de week.

Naast deze promotieactiviteit was de Heideweek ook een feest van en voor de bevolking. De bewoners werden opgeroepen in hun buurt erebogen volgestoken met heide op te bouwen en om de

²¹² GAE, *Gelders Dagblad*, 25 maart 1993.

²¹³ GAE, Knipselarchief Hartgers, p. 7. Doelstelling zoals in 1935 door de 'reclamecommissie' van de Heideweek werd verwoord.

tuinen met lichtjes te versieren. Een aantal buurten organiseerden hun eigen straatfeest. De feesten in het centrum, rondom de toenmalige Grotestraat, onder aanvoering van de lokale ondernemer, Gerrit-Jan van Wijhe zorgden voor veel spektakel en vermaak. De door de 'Lord van Wijhe' georganiseerde boerenbruiloften vormden een van de hoogtepunten in de week, maar vielen bij het meer orthodox-gezinde bevolkingsdeel niet in goede aarde.²¹⁴

Het gemeentebestuur was vanaf het begin in 1935 betrokken bij de feestelijkheden. Zo was burgemeester Creutz voorzitter van het erecomité waarin ook de gemeentesecretaris Berger zitting had. Verder was de kazerne vertegenwoordigd door kolonel jonkheer H.F. Quarles van Ufford, de AKU door haar toenmalige directeur J.F. Rathgeber en de burgerij van Ede door huisarts Weijer. De echtgenote van de opperwachtmeester van de artillerie, mevrouw Hogervorst, speelde de rol van Heidekoningin.²¹⁵ De notabelen van Ede voelden zich duidelijk betrokken bij de Heideweek. De betrokkenheid van de kazerne zou ook na de oorlog in stand blijven. Een vast onderdeel van de week werd de militaire dag, een dag waaraan Defensie met een eigen programma invulling gaf. Het bood Defensie de mogelijkheid om haar activiteiten onder de aandacht van de bevolking van Ede en de bezoekers van de Heideweek te brengen. Het bevorderde de band tussen gemeente en Defensie. Het college was zich maar al te zeer bewust van het feit dat de kazernes voor Ede een belangrijke bron van werkgelegenheid vormden. En de leiding van de kazernes in Ede zagen goed de p.r.-mogelijkheden die deelname aan de Heideweek bood.

In 1935 werden de openluchtspelen nog opgevoerd in de Maanderheuvels, een toen nog onbebouwd gebied, half heide, half zandverstuiving westelijk gelegen van de straatverbinding tussen het dorp en het NS-station.²¹⁶ In 1938 kon de opening van de week gehouden worden in de ondertussen gereedgekomen openluchtvergaderplaats, later het Openluchttheater genoemd. Zo'n drieduizend personen woonden de intocht van de Heidekoningin bij. De vicevoorzitter van de VVV was wethouder H.W.P. Bonte. Uit het dankwoord van burgemeester Creutz bleek dat het college het initiatief van de VVV waardeerde, al was de financiële bijdrage gering. Tussen 1939 en 1946 werd de Heideweek niet gehouden, maar al in 1946 waren de feestelijkheden, zij het in ingetogen vorm, terug.

De Heideweek groeit na de oorlog uit tot een waar evenement

Na de oorlog werd het openluchttheater meer en meer het centrale punt voor de festiviteiten in de Heideweek, met optredens van landelijke toneel- en operettegezelschappen, maar ook van muziekgroepen als de *Ramblers*, de *Skymasters* en *Kilima Hawaiians*.²¹⁷ De belangstelling onder de burgerij om de eigen wijk of buurt met heide te versieren nam af. Er moest meer moeite gedaan worden om het geheel van de grond te krijgen. De groei van het aantal inwoners, zeker de komst van veel nieuwe mensen van buiten, had tot gevolg dat de lokale betrokkenheid bij dit type activiteiten terug liep. De uitbouw van de feestelijkheden vroeg aan de andere kant ook om een meer professionele opzet en aanpak, waardoor ook de betrokkenheid op buurtniveau onder druk kwam te staan. Spontane individuele activiteiten verminderden hierdoor. Het feest werd minder een collectief dorpsgebeuren en veel activiteiten werden verplaatst naar het meer excentrisch gelegen openluchttheater. Door deze ontwikkeling voelden de plaatselijke hoteliers en caféhouders zich wat door de VVV in de steek gelaten. In 1950 dreigden zij als alternatief een heidekoning te benoemen die van café naar café zou gaan om zo de klandizie weer naar het centrum te trekken.²¹⁸ Dit verzet is tekenend voor de discussies die de Heideweek ook opriep in decennia die zouden volgen. Welk doel diende de Heideweek? Promotie van de gemeente Ede als vakantiebestemming? Of ook een lokaal feest dat bezoek van buiten trok en rechtstreeks de horeca ten goede kwam? Herbezinning was al begin jaren vijftig nodig en dit proces zou zich nog enkele keren herhalen.

In 1952 werd vanuit de VVV een nieuwe commissie ingesteld die de Heideweek nieuw leven moest inblazen. Onder leiding van de zeer energieke voorzitter van de VVV, Van Spankeren, zou de Heideweek binnen enkele jaren uitgroeien tot een grootst spektakel. De week werd een groots pregebeuren voor de gemeente Ede. Het college verleende volop haar medewerking en gaf bij veel van de activiteiten acte de présence. In 1953 kwam voor het eerst een activiteitengidsje uit en het voorwoord was van de hand van burgemeester Oldenhof. De optredens van landelijke toneel- en operettegezelschappen in 'de Kuil' bleven, maar er werd ook weer meer in de kern van het dorp

²¹⁴ Zie voor krantenknipsels met herinneringen aan de eerste feesten: GAE, Knipselarchief Hartgers, 740.

²¹⁵ GAE, Documentatiemap Heideweek, map algemeen.

²¹⁶ GAE, Knipselverzameling Hartgers, 740.

²¹⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1168, krantenknipsel EC, 23 juni 1951.

²¹⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1167, krantenknipsel EC, 22 juli 1950.

georganiseerd en werden nieuwe elementen toegevoegd, zoals een auto-ralley, tentoonstellingen en een boerenbruiloft. Met de laatste werd ingehaakt op de al voor de oorlog populaire geënceneerde bruiloft door 'Lord van Wijhe'. In 1952 werden ook activiteiten in de buitendorpen Lunteren en Bennekom georganiseerd. Maar een groots opgezette Heideweek kostte ook meer geld. De voorgaande Heideweeken waren met een batig saldo afgesloten, maar 1952 restte een nadelig saldo van f. 4.000,--. Er was nog f. 2.000,-- in kas. Als het komende jaar zou regenen bij een van de opvoeringen in de Kuil, dan zou dit desastreus kunnen uitpakken. Deze spanning tussen groots maar kostbaar, en de afhankelijkheid van de weergoden, zouden voor onzekerheid blijven zorgen.

De plannen voor 1953, 1954 en 1955 dijen steeds verder uit. In 1953 waren al zo'n 150 personen betrokken bij de organisatie van de verschillende onderdelen. Hoe groot de aspiraties van de organisatoren waren, bleek in 1954, toen heel Nederland aan de verkiezing van de Heidekoningin kon deelnemen.²¹⁹ De organisatie had de Commissaris van de Koningin in Gelderland weten te strikken voor de opening van de week en het plan was ook om de minister van Economische Zaken uit te nodigen.²²⁰ De openingsfeesten trokken dat jaar zo'n 100.000 tot 120.000 bezoekers.²²¹ Er werd een speciale Rotterdamdag georganiseerd, waarmee werd ingespeeld op het gegeven dat veel vakantiegangers uit Rotterdam afkomstig waren. Al voor de oorlog was vanuit deze stad de trek naar de gemeente Ede en vooral Bennekom op gang gekomen.²²² In het hoofdstuk Ruimtelijke Ordening is aan de orde gekomen dat Ede gedurende deze vijftig jaar verhoudingsgewijs veel inwoners vanuit de Randstad wist aan te trekken. De Heideweek was in deze een mooie gelegenheid om eens de gemeente te bezoeken.

In 1954 vierde Ede groots haar 900 jaar bestaan, een vanuit marketingoogpunt handige zet van de VVV. Het was echter al snel aanleiding tot een uitvoerige discussie in de kranten over de ware ouderdom van de plaats Ede. De Bennekomse amateurhistoricus, Ir. Van Hoffen, die ondertussen een behoorlijke staat van dienst had opgebouwd, gooide de knuppel in het hoenderhok, door de ouderdom van Ede in twijfel te trekken. B en W vroegen hierop de gemeentearchivaris, Das, de claim te onderzoeken.²²³ Hoewel het harde bewijs niet gevonden werd, mocht volgens hem aangenomen worden dat de bewoningsgeschiedenis van Ede van ver vóór 1000 stamde. Het gekissebis over Ede's ouderdom mocht de pret niet drukken. Om de viering meer luister bij te zetten, werd een erecomité opgericht, met staatssecretaris mr. dr. A.A. Van Rhijn als beschermheer. Het comité werd voorgezeten door burgemeester Oldenhof.²²⁴

Om de dag meer landelijke bekendheid te geven, reisde koningin Caluna met haar gevolg van 55 kabouters, elfjes, vlinders, bijen en konijnkinderen op 29 juni van dat jaar naar Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Het voltallige college, in gezelschap van hun echtgenotes, vergezelde de Heidekoningin. Het gezelschap werd verder gecompleteerd door een bereden escorte, gevormd door leden van de landelijke Rijvereniging De Valouwe, een jachtmeute, een valkenier, en een herder met een kleine schaapskudde. Voor het vervoer van het gezelschap waren vijf vrachtauto's, twee autobussen en verschillende personenauto's nodig. Eenmaal ter plekke trok de Heidekoningin, gezeten in een landauer getrokken door vier paarden, vergezeld door haar gevolg in optocht door de stad om haar opwachting te maken bij het stadsbestuur. Caluna nodigde via het stadsbestuur de

²¹⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1170, krantenknipsel *EC*, 25 april 1953. Er verschenen in een aantal weekbladen (o.a. in *De Spiegel*, *Libelle*, *Panorama* en *Margriet*) foto's van de kandidates waarom men per briefkaart kon stemmen.

²²⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1170, Toelichting bij de begroting voor de Jubileumweek 1953.

²²¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1170, krantenknipsel *EC*, 19 augustus 1953.

²²² Lezing A. Nooij op minisymposium 'Passie voor geschiedenis. Wat is er gaande in de Edese geschiedschrijving'. Georganiseerd door het gemeentearchief Ede in samenwerking met de studiegroep Geschiedenis van de Vereniging van het Nationale Park de Hoge Veluwe. Ede, 28 oktober 2011.

²²³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1171, brief J. Das aan B en W, dd 8 juni 1954.

²²⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1171, krantenknipsel *Edes Nieuws en advertentieblad*, 4 juni 1954.

^{GAE}, Documentatiemap Heideweek 54. Verder waren wederom de notabelen uit verschillende geledingen van de Edese samenleving in het comité vertegenwoordigd: Majoor Slager (kazerne), kandidaat notaris Van den Ende, notaris Neervoort, ir. Van Hall (AKU), M.H. Tulp (houthandel), G.W. Bos (de latere wethouder), E.J. van Spankeren, J. v. Damme, G. Bouwman (De Vale Ouwe), J.J. van Egmond, G. van de Brink (chr. u.l.o.) en J. Das (gemeentearchivaris) als adviseur.

inwoners van de drie steden uit haar Heiderijk te komen bezoeken; 'een lieflijke plaats midden op de heide waar de vermoeide stadsbevolking tot rust kon komen'.²²⁵

Op de slotdag werd een speciale Haagse dag gehouden, waarbij het openingsprogramma opnieuw, ditmaal voor de bezoekers uit de Hofstad, werd opgevoerd. Bij de afsluiting op die dag roemden de Haagse en Edese wethouders dit initiatief en spraken de hoop uit dat het zo gelegde contact tussen beide plaatsen verder uit zou groeien. De week trok bezoekers uit heel Nederland, waaronder zo'n 1200 Rotterdammers.²²⁶ In totaal bezochten zo'n 900.000 mensen één van de activiteiten. Dit was een enorm bezoekersaantal, zeker afgezet tegen de 50.000 inwoners die Ede rijk was. De opzet om Ede als een aangename toeristische omgeving onder de aandacht te brengen was succesvol. Vooral de middenstand deed goede zaken. Door de aard van de activiteiten kon er amper entree worden geheven, waardoor maar weinig inkomsten richting de organisator van de week, de VVV, stroomden. De inkomsten uit de entree voor het openingsfeest in het Openluchttheater waren noodzakelijk voor het financieel welslagen van het programma.²²⁷

Het succes smaakte naar meer. Van Spankeren ontvouwde kort na de afsluiting van de week al zijn plannen voor 1955. De tienjarige herdenking van de bevrijding werd aangegrepen om Ede niet alleen nationaal maar ditmaal ook internationaal op de kaart te zetten. Het plan was om een grootscheepse reünie te organiseren. Nederland vierde haar bevrijding op 5 mei, maar voor de Nederlanders in de Oost was de oorlog pas op 14 augustus voorbij geweest.²²⁸ Deze datum viel in de geplande Heideweek en zo kwam de gedachte op om een reünie voor gerepatrieerden te organiseren en deze verder uit te breiden tot de geallieerde bevrijders, de evacués die in de oorlog in de gemeente onderdak hadden gevonden, de Belgische vluchtelingen uit de Eerste Wereldoorlog én oud-Edenaren. Dit was een ambitieuze opzet. In 1954 werden meteen al contacten gelegd met de Internationale Kamer van Koophandel (ICC) en de Wereldomroep. Deze laatste had al laten weten reportages over de Heideweek te willen maken. Ook waren er al commissies in de grote steden in Nederland opgezet om de organisatie van het evenement te ondersteunen en de oprichting van een internationaal comité was in de maak.²²⁹

Festiviteiten te werelds? Gemor in de raad

Het feest voor 1955 leek groots en meeslepend te gaan worden. Maar het liep anders. Bij de Algemene Beschouwingen in december van 1954 beklagde de SGP-fractie zich er over dat in haar opinie de balletmeisje tijdens de Heideweek van 1954 te schaars gekleed waren geweest. Ook had de partij zich geërgerd aan een aantal feestende Rotterdammers dat te diep in het glaasje had gekeken. Deze bezwaren leken tot het geijkte patroon te behoren. De SGP'er Van Steenbergen sprak van 'uitwassen' en wenste geen gemeentegeld aan dit soort festiviteiten te besteden.²³⁰ Maar toen in het daaropvolgende voorjaar het voorstel van het VVV-bestuur voor 1955 besproken werd in de Commissie van bijstand voor financiën, stuitte het op flinke kritiek. Niet alleen het idee om er ditmaal een grootschalige reünie van te maken, viel verkeerd. Ook het opnemen van een allegorische optocht stuitte op principiële tegenstand bij een deel van de confessionele commissieleden. Het VVV-bestuur kreeg de opdracht een ander programma op te stellen. Drie weken later kreeg het college te elfder ure, op de dag van de raadszitting een nieuw voorstel in handen. Er was een nieuw thema gekozen: sprookjes, de allegorische optocht was verdwenen. Het college had de middag voorafgaand aan de vergadering dit nieuwe voorstel en bijbehorende begroting doorgenomen. B en W zagen tot hun verwondering dat ondanks dat het programma fors in omvang was naar beneden was bijgesteld, het aantal posten op hetzelfde totaalbedrag van f. 22.000,-- uitkwam. De begroting viel fors hoger uit dan in de twee voorafgaande jaren.²³¹ Het VVV-bestuur vroeg voor de helft van het bedrag subsidie aan,

²²⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1171, krantenknipsel *Edes Nieuws en Advertentieblad*, 2 juli 1954.

²²⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1171, krantenknipsel *EC*, zaterdag 21 augustus 1954.

²²⁷ Veel van de activiteiten, zoals de optocht en de schapenmarkt, vonden plaats in de openbare ruimte en waren vrij toegankelijk voor iedereen.

²²⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1172, aanvraag door bestuur van de VVV in gemeentelijke bijdrage in de kosten Heideweek 1955, dd 16 maart 1955. Het bestuur hanteert de datum 14 augustus. De officiële Archief Gemeentebestuur 1948-1986, nationale herdenkingsdatum is later 15 augustus geworden.

²²⁹ GAE, STA 1171, krantenknipsel 'Terugblik op de Heideweek'.

²³⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14829, gemeenteraadsnotulen 16 december 1954, Algemene beschouwingen, p. 215.

²³¹ In 1954 was f. 8.000,-- gevraagd en f. 5.000,-- verstrekt, wat f. 4.000,-- hoger was als voor het jaar 1953.

de andere helft zou door de bevolking opgebracht moeten worden. Een onderbouwing van deze begroting ontbrak. Om deze reden verminderde het college het gevraagde subsidiebedrag met f. 1.000,-. Toch besloot het college om het subsidieverzoek nog dezelfde avond in de raad te brengen. B en W wilden de voortgang van de voorbereidingen voor de week niet frustreren. Alleen wethouder Van Hemessen (ARP) onthield zijn steun aan raadsvoorstel. Maar het liep verkeerd af.

Een aantal raadsleden wenste niet op dit voorstel, dat niet als agendapunt op de convocatie had gestaan, in te gaan. Fokkema (ARP) en Hali (VVD) eisten meer informatie over de financiële onderbouwing van de begrotingsposten. B en W konden deze niet verstrekken omdat er van te voren geen overleg was geweest over de nieuwe opzet met het VVV-bestuur. Hali was verder van mening dat het VVV-bestuur onvoldoende verantwoording had afgelegd over de uitgaven in 1953 en 1954. Het pleidooi van de wethouders Roseboom (PvdA) en Wiegeraadt (CHU) om de VVV groen licht te geven, kreeg wel bijval van Merlijn (KVP) en een deel van de PvdA. Op voorstel van Fokkema koos echter de meerderheid er voor om het punt naar de volgende raadsvergadering te verplaatsen.²³² Op 18 april kwam het voorstel opnieuw ter tafel.²³³ De sfeer in de vergadering werd onaangenaam. Hier waren opnieuw onzorgvuldige voorbereiding van het VVV-bestuur en het college mede debet aan. Fokkema zette meteen de toon. Hij had, gesteund door een aantal raadsleden²³⁴, het VVV-bestuur om verantwoording van de financiën van de twee afgelopen jaren gevraagd en inzage in deze stukken gekregen. Hij had 'er uren aan besteed om in deze rommel te duiken', een kwalificatie die hij met voorbeelden breedvoerig in de vergadering naar voren bracht. Fokkema kreeg bijval van zijn wethouder, Van Hemessen. De raadsleden Hoolboom (VVD), Soetendal (CHU), Merlijn (KVP) en de wethouders Roseboom (PvdA), Wiegeraadt (CHU) en Jansen (CHU) boden tegenstand. Zo bracht Wiegeraadt naar voren dat de twee laatste Heideweken Ede nationaal op de kaart hadden gezet. In het verleden waren de Heideweken in zijn ogen wel eens 'een aanfluiting' geweest, met een optocht van maar drie versierde wagens. De Heideweken van de laatste paar jaar waren van een ander kaliber en het dorp Ede was duidelijk onder de aandacht van Nederland gebracht als een aangename woonplaats. Ter illustratie verwees hij naar het gegeven dat het technisch kader dat in een buurgemeente door het bedrijfsleven werd aangetrokken, de voorkeur te kennen had gegeven om in Ede te gaan wonen. Als reden hadden deze mensen opgegeven dat er in Ede tenminste nog eens wat gebeurde. De partijen stonden fel tegenover elkaar. Hoolboom verweet Fokkema dat het vanaf de zijlijn wel gemakkelijk scoren was. In zijn ogen zou er meer consideratie moeten zijn voor de vrijwilligers en met name het bestuur, dat zoveel onbetaalde uren in de organisatie had gestoken. Na een heftige discussie bleek een meerderheid bereid subsidie te verlenen, mits een door Hali ingediend amendement werd aangenomen. Dit betrof de voorwaarde dat het VVV-bestuur voor 1 december 1955 financiële verantwoording zou afleggen aan de Commissie van bijstand voor de financiën over de uitgaven van 1955.

Het zou zover niet komen. Het VVV-bestuur, waarvan de nieuwe penningmeester, J. Kruithof, tijdens de raadsvergadering op de publieke tribune aanwezig was, was van mening dat uit de raadsdiscussie duidelijk werd dat er onvoldoende vertrouwen in het VVV-bestuur was. Om deze reden nam het bestuur het besluit de komende Heideweek af te lasten. Dit besluit leidde tot felle discussies op de volgende VVV-vergadering. Hali, die in tegenstelling tot Fokkema, op deze vergadering wel aanwezig was, werd niet in dank afgenomen dat hij als middenstander zich zo tegen het VVV-bestuur, en met name de voorzitter, Van Spankeren, gekeerd had. Hali's opmerking in de raad dat 'wetende welke mensen met dit geld moeten omgaan'²³⁵ als onderbouwing van het door hem ingediende amendement, werd hem zeer kwalijk genomen. Ook had het VVV-bestuur grote moeite met de houding van wethouder Van Hemessen. In het contact van het VVV-bestuur met het college voorafgaand aan de raadsvergaderingen had deze wethouder geen enkele kritische vraag gesteld, om vervolgens tijdens de raadsvergadering Fokkema in zijn requisitoir te steunen. Fokkema bleef door zijn afwezigheid op de VVV-vergadering in de discussie grotendeels buiten schot. Maar nu de financiële handel en wandel beter uitgezocht was, bleek dat als gevolg van de haastige voorbereiding het nodige mis was gegaan. Fokkema had als voorbereiding op de raadsvergadering om inzage in de financiën gevraagd aan het VVV-bestuur. De pas nieuw aangetreden penningmeester had een

²³² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14830, gemeenteraadsnotulen 7 april 1955, agendapunt 43, I-III.

²³³ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14830, gemeenteraadsnotulen 18 april 1955, agendapunt 4, I-IX.

²³⁴ Dit waren mw. Van der Linden (PvdA), wethouder Van Hemessen (ARP), Hali (VVD), J. de Koning (SGP) en Veen (SGP).

²³⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 14830, gemeenteraadsnotulen 18 april 1955, agendapunt 4, II.

onvolledig dossier, met daarin ook bonnetjes en kwitanties van uitgaven die niets met de Heideweek te maken hadden, aan het gemeentebestuur overhandigd. De aantijgingen dat de bestedingen niet verantwoord konden worden, bleken nu door de oude penningmeester, Jansen, weersproken te kunnen worden. De bestedingen van beide jaren waren ook door de kascontrolecommissie goedgekeurd. Er was al eerder een overzicht van de bestedingen voor 1954 verstrekt aan de gemeente en door de afdeling Financiën gecontroleerd en goed bevonden. Dit alles was ruim voor de desbetreffende raadsvergaderingen in het voorjaar gebeurd. Tijdens de raadsvergadering van mei 1955 was al naar voren gekomen dat de gemeente zelf ook laks was geweest in haar taak om de VVV over de uitgaven voor de Heideweek van 1953 verantwoording te vragen. Dat de raad hiervan onvoldoende op de hoogte was gesteld door het college, was een andere zaak en kon het VVV niet worden aangerekend.²³⁶

Waarom liep het mis? Allereerst moet gewezen worden op de onprofessionele aanpak van het VVV-bestuur in de presentatie van haar plannen aan het gemeentebestuur. De snelle informele afhandeling binnen eigen kring botste op de formele houding van een aantal raadsleden. Daarbij moet gezegd worden dat het college actiever had kunnen optreden om de behandeling de tweede keer in de raad beter te laten verlopen. Niet alleen had zij het VVV-bestuur kunnen aanzetten tot leveren van een beter onderbouwd plan en begroting, maar tevens had de burgemeester, als voorzitter van de raad, de raad er expliciet op kunnen wijzen dat college en raad in het verleden ook laks om waren gegaan met het vragen om een verantwoording van de besteding van de gelden in 1953 en 1954. Hierdoor was voor beide jaren wel bij het VVV-bestuur de indruk gewekt dat het zo in orde was. Het verweer in de raadsvergadering werd vooral gevoerd door de wethouders. De burgemeester, prominent aanwezig tijdens de Heideweek, liet na om de waardering die een jaar daarvoor nog geuit was, nu om te zetten in steun aan het VVV-bestuur. Maar de discussie liet ook zien dat binnen de grote partijen geen eensgezindheid bestond op dit punt. De Heideweek bleek een precair onderwerp in de lokale politiek. In 1955 kwam er uiteindelijk een, zij het sobere, 'toeristenweek' en ook in 1956 werd er geen Heideweek gehouden.

Een moeilijke periode

Uit het verslag van de discussie in de raad over het verzoek tot subsidie voor de Heideweek voor 1957 worden de posities duidelijker. De tegenstanders verzetten zich tegen de door hen geconstateerde ontwikkeling dat het steeds minder een feest was waar de band met de natuur centraal stond, maar steeds meer een feestweek omwille van het feest zelf. Een positieve uitstraling op een toename van het aantal verblijfstoeristen, werd in twijfel getrokken, vakantiegangers zouden door festiviteiten juist afgeschrikt worden, zij zouden juist voor de rust naar Ede komen. De tegenstanders van de Heideweek verwezen daarnaast naar de in opdracht van de gemeente opgestelde rapportage van Kwantes waaruit bleek dat er jaarlijks 3 miljoen gulden verdiend werd aan het vreemdelingenverkeer. Volgens hen kon hieruit de conclusie getrokken worden dat de middenstand voldoende profiteerde van de activiteiten om een veel groter deel van de kosten te dragen. De raad ging uiteindelijk, conform het voorstel van B en W, akkoord met toekenning van de helft van de gevraagde f. 15.000,--. Hiermee was het voorstel van de voormalige wethouder Van Hemessen om maximaal f. 4.000,-- ter beschikking te stellen van de baan. Bij de stemming stemde een deel van de SGP, de ARP en de CHU tegen de hoogte van bedrag.²³⁷

Het feest stond in 1957 in het teken van het 60-jarig jubileum van de VVV en dat jaar vierde de Heideweek haar derde lustrum. Van Spankeren, kien op extra publiciteit, haakte in op het 25-jarige bestaan van het genootschap Nederland-Italië en liet de uit Ede afkomstige, maar in Italië werkzame filmster, Marian de Koning, voor een week overgekomen uit Florence. Zij werd voor dat jaar de Heidekoningin. Deze opnieuw boven lokale aanpak werd door Oldenhof gewaardeerd. Hij gaf bij de afsluiting van de week aan dat hij de VVV in staat achtte het volgende jaar een koningin 'van overzee' te halen.²³⁸ In 1958 ging het feest echter opnieuw niet door. Het VVV-bestuur verwachtte geen financiële bijdrage nu de gemeente nog meer moest bezuinigen. Maar in 1959 werd er weer groots uitgepakt, met het college prominent op de voorste rij. Van Spankeren had de uitdaging van Oldenhof

²³⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1172, krantenknipsel *EC*, 18 mei 1955.

²³⁷ GAE, Documentatiemap Heideweek map 57. Bij de stemming stemde een deel van de SGP, de ARP en de CHU tegen hoogte van bedrag: G. Veen en J. van Prooijen (SGP), G. Homburg, O.C. van Hemessen, G. van Veldhuizen, W. Welgraven, J. van Steenbergen (ARP) en R.A. van Ekeris, C. de Koning en G. Hardeman (CHU).

²³⁸ GAE, Documentatiemap Heideweek map 57.

aangenomen. Ditmaal lag de focus op Canada. De gemeente Ede was aan het einde van de oorlog door de Canadezen bevrijd en na de oorlog waren zo'n 986 Edenaren naar Canada geëmigreerd. Van Spankeren haalde dit jaar zijn Heidekoningin uit Canada. Het was de geëmigreerde Edese verzetsvrouw, Betty van Droffelaar. De KLM bleek bereid haar, samen met haar twee kinderen, gratis naar Nederland te laten vliegen.²³⁹ Zij werd met veel egards, door een gezelschap van 60 personen, gestoken in Veluwe kledij, inclusief burgemeester Oldenhof, op Schiphol ontvangen. Het Vrije Volk besteedde een halve pagina inclusief vier foto's aan het gebeuren.²⁴⁰ Dat jaar was de raad bereid geweest om voor de organisatie van de week een renteloos voorschot van f. 9.000,-- te verstrekken dat in twee jaar moest worden terugbetaald. Mocht dit niet lukken dan stond de gemeente garant. Er werd voor deze constructie gekozen omdat het gemeentebestuur van GS geen goedkeuring kreeg om subsidie te verlenen. De uitkeringen uit het gemeentefonds waren voor Ede lange tijd niet bijgesteld, en nu de gemeentebegroting niet langer sluitend was, stelde GS zich streng op.²⁴¹

Ook in 1960 hield de Heidekoningin weer haar intocht en tijdens de festiviteiten werd van de zijde van het gemeentebestuur de militairen van het garnizoen een receptie aangeboden, als dank voor de jaarlijkse medewerking aan de feestweek.²⁴² Maar na 1960 ontstonden grote problemen. Van Spankeren overleed plotseling. Niemand bleek in staat te zijn deze grote aanjager van de festiviteiten te vervangen. Of zoals in de lokale pers viel te lezen: 'In Ede was men trouwens meer en meer huiverig geworden voor de grootsheid van z'n eigen feest'.²⁴³ Pas in 1965 ondernam het VVV-bestuur weer een bescheiden poging en in 1966 kwam er weer een 'echte' Heideweek. Zo probeerden G.W. Bos, de latere wethouder voor de VVD, K. Hylkema en I. Keekstra de Heideweek weer nieuw leven in te blazen. Naast de oude vertrouwde elementen, als intocht, rally, schapenmarkt en het bezoek van de Heidekoningin aan Rotterdam, organiseerden de horecaondernemers aan de Parkweg voor het eerst een aantal optredens van popgroepen. Toch kwam er geen vervolg in 1967 en de jaren daarna.

De wederopstanding

De voortdurende stijging in welvaart en vrije tijd deed vraag en aanbod aan vrijetijdsactiviteiten toenemen. Naast de oude vertrouwde feesten als Bommen Berend in Groningen, de corso's in Tiel, Zundert en Lichtenvoorde, ontstonden er nieuwe activiteiten. Met Kralingen en Pink Pop (1970) kwamen de popfestivals. Sail Amsterdam (1970) en het Kwakoe Zomerfestival (1975) in Rotterdam vormden de opmaat tot grote stadsfeesten die een belangrijke rol gingen spelen in wat veel later citybranding ging heten. In 1975 probeerde de Edese VVV de Heideweek weer nieuw leven in te blazen. Gemakkelijk ging het nog niet, maar er was weer een begin. In dat jaar werd de Heidekoningin voor het eerst bijgestaan door een prinses. De elfjes en kabouters waren allang op de heide achtergebleven. Wel werd als vanouds weer getracht om het gemeentebestuur te overtuigen van de waarde van de week voor de promotie van de gemeente Ede. Het college en de raad reageerden positief door een gemeentegarantie af te geven en het college ging in op de traditionele uitnodiging om aanwezig te zijn bij zowel de opening als de sluitingsceremonie.²⁴⁴ Pas met de oprichting van een nieuwe stichting in 1978 lukte het om van het evenement weer een jaarlijkse happening te maken.²⁴⁵ De oude succesnummers zijn tot de dag van vandaag gehandhaafd: de schapenmarkt, de optocht, de militaire dag, de reünie. De in 1966 geïntroduceerde popconcerten werden onderdeel van het programma en naast meer lokale groepen traden nationaal bekende bands als *Long Tall Ernie en the Shakers*, *Brainbox*, *Herman Brood & his Wild Romance* op. Wat startte als een straatactiviteit van de horecaondernemers aan de Parkweg, groeide in de jaren daarna uit tot het Zuidplein Popfestival.

Vanaf 1976 werden ook de buitendorpen bij de festiviteiten betrokken.²⁴⁶ Vanaf 1982 organiseerden de buitendorpen Lunteren, Bennekom en Otterlo hun eigen feestdag. Deze dagen hadden ook een folkloristische opzet, met elk een eigen accent. In Lunteren vormde een

²³⁹ GAE, Documentatiemap algemeen. Krantenknipsel *EC*, jubileumkrant augustus 1988.

²⁴⁰ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1176, Krantenknipsel *Vrije Volk*, 27 juni 1959.

²⁴¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1176, uittreksel gemeenteraadsnotulen 8 augustus 1959.

²⁴² GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1177, Besluit B en W, dd 13 augustus 1960.

²⁴³ GAE, Knipselarchief Hartgers, 730.

²⁴⁴ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1183, meerdere stukken, onder meer brief Stichting Heideweek aan college, dd 25 februari 1975, en toespraak burgemeester in het Openluchttheater bij de installatie van de Heidekoningin.

²⁴⁵ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1186. De Stichting Heideweek werd 10 mei 1978 bij notariële acte opgericht.

²⁴⁶ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1184, knipselkrant gemeente Ede, 13 mei 1976.

boerenbruiloft het hoogtepunt waarbij een deel van de inwoners in klederdracht aan het feest deelnam. De Vlegeldag in Bennekom herinnerde aan het handmatig met de vlegel dorsen van het graan. Hiermee sloot het organisatiecomité al dan niet bewust aan op de oogstfeesten die in de jaren dertig populair waren geworden. Het lukte beide dorpen om hun dag in de loop van de tijd uit te bouwen tot een succesnummer. Ook al is het inwonertal in deze dorpen gedurende de gehele onderzoeksperiode sterk toegenomen, het gemeenschapsgevoel is door de kleinere schaal beter bewaard gebleven. Oud en nieuw participeerden in de organisatie. Verder vormde de meer compacte dorpskern een veel natuurlijker podium voor de verschillende activiteiten en zorgde het voor behoud van een intieme sfeer.

Vanaf de jaren zeventig werd de middenstand sterker betrokken bij de organisatie, maar het bleef een probleem om de begroting rond te krijgen. Deels had dit ook te maken met het karakter van de Heideweek. Het feest was vanaf het begin sterk op activiteiten in de buitenlucht gericht. Een groot deel vond plaats op straat in de openbare ruimte. Daardoor kon voor een deel van de activiteiten geen entree worden geheven. Voor de programmaonderdelen in bijvoorbeeld het openluchttheater was dit wel mogelijk. Maar hier kon een regenbui op het moment suprême voor een financieel debacle zorgen. De oplossing werd in de jaren zeventig gezocht en gevonden in de opbouw van een tijdelijke feesttent, maar dat bracht weer extra kosten met zich mee.

In de veranderingen in de opzet van de Heideweek zijn ook de maatschappelijke veranderingen zichtbaar. Al in de jaren vijftig klaagde het organisatiecomité over een afnemende betrokkenheid van de bevolking bij de organisatie. Toen de Heideweek in de jaren zeventig opnieuw aangeboden werd, was het verwachtingspatroon van de bevolking veranderd. Spontane deelname van wijken en buurten kwam niet meer van de grond, de bevolking verwachtte een kant-en-klaar programma. Waar individuen nog wel in de eigen buurt of straat mogelijkheden zagen om een feest in gang te zetten, al dan niet vanuit een winstmotief, stuitte zij op het vergunningsbeleid van de gemeente. De feesten van 'Lord van Wijhe' uit de jaren dertig waren in de collectieve herinnering bewaard gebleven als prachtige buurtfeesten, maar het college en het hoofd van politie waren in de jaren zeventig niet zo happig meer op particulier georganiseerde straat- of buurtfeesten. Het risico dat een en ander uit de hand zou lopen, werd als te groot beoordeeld. Een vergunning voor het opzetten van een straatfeest inclusief de verkoop van zwak alcoholische drank werd dan ook niet aan particulieren afgegeven.²⁴⁷

Ook de horecaondernemers aan de Parkweg (omgeving NS-station) die door middel van popoptredens en straatterrassen mogelijkheden zagen om met dit aanbod nieuwe doelgroepen aan de Heideweek te verbinden, konden niet automatisch op een welwillend college rekenen. Uit de archiefstukken komt naar voren dat ook hier het ondernemersbelang regelmatig botste met het gemeentelijk belang. Verruiming van de sluitingstijden, opzetten van buitenterrassen en heffing van entreprijzen, het leidde steevast tot discussies tussen de politiek en de ondernemers. De popfeesten op de Parkweg groeiden al snel uit tot een echte publiekstrekker en het college besloot om die reden het evenement te verplaatsen naar het Museumplein. Deze locatie lag dicht bij het centrum en was door het gemeentebestuur aangewezen als concentratiepunt voor het uitgaansleven in Ede. Maar ook hier botsten tegengestelde belangen. Niet alle omwoners van het plein waren gediend van een week muziek voor de deur. Omwille van de beperking van het lawaai stelde het gemeentebestuur geluidsbegrenzer verplicht. Een maatregel die voor de ondernemers een extra kostenpost vormde. Wie zou dat betalen?

Wat bleef was het verzet van de SGP. De partij wenste vanuit haar levensovertuiging geen overheidsgeld uit te geven aan vermaak en feestelijkheden. In 1978 werd voor het eerst een oecumenische dag in het Openluchttheater gehouden. Premier Van Agt en zijn echtgenote waren voor deze zondagsdienst als privépersoon op uitnodiging aanwezig. De SGP zag ook deze dienst als een aantasting van de zondagsrust. De partij kreeg in de raad bijval van de Boerenpartij en vanuit de samenleving van de Nederlandse Vereniging tot bevordering van de Zondagsrust en Zondagsheiliging. De Vereniging liet door middel van een ingezonden brief weten bezwaar te hebben tegen deze activiteit op zondag. Dit was een actie die door de Christelijke Gereformeerde Kerk in Bennekom en de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Ederveen in dat jaar werd gekopieerd.²⁴⁸ Hoe gevoelig dit punt in de gemeentepolitiek lag, blijkt uit het feit dat in 1981 zelfs de CDA'er Broekhuis in de raad kritische opmerkingen maakte over de noodzaak van activiteiten in de Heideweek op zondag.

²⁴⁷ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1184, zie onder meer brief commissaris van politie aan B en W, dd 22 juni 1976, nota derde afdeling, 25 juni 1975, reactie burgemeester aan de heer Suydam, dd 12 juli 1976 op diens verzoek, dd 21 mei 1976.

²⁴⁸ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1185, meerdere stukken.

Halverwege de jaren zeventig hadden de SGP en Boerenpartij steun vanuit een heel andere hoek gekregen. De bescherming van het milieu was een politiek onderwerp geworden en zorgde in de raad steeds vaker voor heftige discussies, zoals we in het hoofdstuk Ruimtelijke Ordening al hebben gezien. Dat natuurbescherming en de Heideweek gekoppeld werden, was gezien hun aard geen vreemde zaak. Uiteindelijk was de week opgezet om meer toerisme naar dit deel van de Veluwe te trekken. De natuurwaarden van de Veluwe werden daarbij ingezet. Het behoud van de Veluwe als belangrijk natuurgebied kwam in de jaren zeventig weer sterker naar voren. Om aandacht voor de milieuproblematiek te vragen verzorgde het IVN en de Stichting Milieuwerkgroep Ede in samenwerking met de Edenaar J. Versteeg sr. vanaf 1975 tijdens de Heideweek een milieutentoonstelling op de Zuid-Ginkelse heide. De tentoonstelling trok het eerste jaar 4600 bezoekers. Tegelijkertijd verzette PE zich in de raad tegen de inzet van de heidevelden als evenemententerrein. De heide was voor de partij verboden terrein voor evenementen of defensie. In 1978 en 1979 wenste PE niet in te stemmen met de gevraagde toekenning van gemeentegelden voor de Heideweek. Niet alleen moest de heide beschermd worden maar daarnaast was de Heideweek in de ogen van deze fractie te commercieel om nog in aanmerking te komen voor subsidiëring.

Zo nam het verzet tegen de betrokkenheid van het gemeentebestuur bij de Heideweek weer toe. Het beroep dat in 1975 op de gemeentekas werd gedaan was, zeker in vergelijking met het verleden, nog zeer bescheiden. Maar al snel liepen de bedragen op. Er werd op de gemeentebegroting geen apart post voor de Heideweek ingeruimd. Zo wilde het college voorkomen dat door de organisatoren een bepaald bedrag geclaimd kon worden. Het bedrag dat jaarlijks bijgepast werd kwam uit de post 'onvoorziene uitgaven'. Binnen het ambtenarencorps werd al in 1978 gevreesd dat het Heideweekcomité er te gemakkelijk vanuit zou gaan dat de afgeven gemeentegarantie beschouwd kon worden als het bedrag dat de gemeente toch wel zou overmaken, als de inkomsten zouden tegenvallen.²⁴⁹ Zo bleef de spanning bestaan tussen enerzijds de noodzaak om het feest meer commercieel op te zetten om zo financieel onafhankelijk van de gemeente te kunnen opereren, maar anderzijds het verzet in de raad tegen een te commerciële aanpak. Tegelijkertijd legde de raad commerciële ontwikkelingen op het terrein van de horeca aan banden. De groei van het evenement in combinatie met de ontwikkelingen in muzikfestijnen, zorgde er voor dat steeds zwaardere eisen gesteld werden aan de geluidsapparatuur, terwijl het voor burgers gemakkelijker werd om protest aan te tekenen tegen (lawaai-)overlast. Overlast die door de keuze om het popfestijn midden in het centrum van Ede te doen plaats vinden, versterkt werd. Zo bleef er continu geharrewar over de verdeling van de kosten, de vergunningen en de inzet van de gemeente. Was de Heideweek nu alleen maar een commercieel feest, waarvoor de kosten gedragen dienden te worden door de middenstand, of was het tevens een promotiefeest voor de gemeente, waarvoor ook de gemeente een duit in het zakje zou moeten doen? Het financiële plaatje werd weer een bron van discussie, zeker toen door het verslechteren van het economische klimaat in de loop van de jaren zeventig er op de gemeentebegroting tekorten ontstonden. In 1979 tekende GS bezwaar aan tegen de gehanteerde wijze van financiering van de Heideweek. Er moest een andere oplossing komen.²⁵⁰ Toch koos het college koos nog niet voor budgetfinanciering. Bij budgetfinanciering zou het gemeentebestuur nog minder grip hebben op de besteding van de gelden. Wel werd de gemeentegarantie verder teruggeschroefd met als argument dat de tekorten op de gemeentebegroting hogere uitgaven niet toestonden. (tabel 7.2) En eind 1982 besloot de raad de garantiesubsidie te beëindigen. Voor 1983 en 1984 beperkte de financiële bijdrage zich tot het verlenen 'om niet' van de gevraagde gemeentelijke diensten. Hieronder vielen zaken als het plaatsen van hekken, verplaatsen van bloembakken en dergelijke. In 1985 werd echter weer f. 36.000,-- overgemaakt. In 1986 kwam er duidelijkheid. In dat jaar werd besloten om jaarlijks een vast subsidiebedrag aan de VVV te verlenen dat gelabeld was voor promotie van de gemeente. Deze f. 30.000,-- werd met f. 10.000,-- verhoogd, om de kosten te compenseren die voortvloeiden uit de door de gemeente opgelegde geluidsbeperking voor de popconcerten op het Museumplein.²⁵¹ Zo werd dan alsnog besloten tot een vaste jaarlijkse bijdrage voor de festiviteiten van de Heideweek. Evenals bij de zwembaden, de Reehorst, zou ook hier na lang gesteggel besloten worden voor budgetfinanciering. Het gemeentebestuur was ten langen leste toegegroeid naar een betrokkenheid op afstand.

²⁴⁹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1185, notitie hoofd 1e afdeling n.a.v. afrekening Heideweek 1978. In de praktijk was dit ook het geval, zie STA 1187, brief college aan bestuur Stichting Heideweek, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, dd 17 juli 1981.

²⁵⁰ GAE, STA 1188, brief hoofd 1^e afdeling aan hoofd 3^e afdeling, dd 20 mei 1981.

²⁵¹ GAE, Archief Gemeentebestuur 1948-1986, STA 1193, besluitvorming rondom verhoging subsidiebedrag VVV ten behoeven van de Heideweek.

Tabel 7.2 Bijdrage gemeente aan begroting Heideweek, 1975-1982

Kosten Heideweek	totale begroting	gemeentegarantie	Uitbetaald
1975		35000,--	9730,16
1976	67135,--	67135,--	32248,08
1978	160000,--	55000,--	43958,--
1979		64055,--	64055,--
1980		52000,--	4300,--
1981		36000,--	
1982		33250,--	

Bron: GAE, STA 1193 besluitvorming rondom verhoging subsidiebedrag VVV ten behoeven van de Heideweek. De archiefstukken bevatten niet meer gegevens. En bij het uitbetaalde bedrag voor 1980 staat een vraagteken vermeld.

De Heideweek was vanaf het begin geen initiatief van het gemeentebestuur maar van de VVV, maar was wel gericht op een zaak van algemeen belang, namelijk het bevorderen van de toeristische attractiviteit van Ede. In de eerste naoorlogse jaren gaf het college volop acte de présence bij de festiviteiten. Toen de Heideweek begon uit te groeien tot een waar festijn, waarbij gestreefd werd naar landelijke bekendheid, werd er een groter beroep gedaan op financiële ondersteuning door de gemeente. Het gemeentebestuur kwam nu voor de keuze te staan. Financieel bijdragen aan een activiteit die weliswaar paste in de ambitie om uit te groeien tot een meer stedelijke gemeente, of vasthouden aan het oude standpunt dat gemeenschapsgeld niet besteed zou moeten worden aan te werelds vertier? De zaak werd politiek nog moeilijker verdedigbaar door het succes van de Heideweek. Moesten deze activiteiten niet als puur commerciële activiteiten gezien worden, en in dat geval zou de middenstand naast de baten ook de kosten moeten dragen. Uiteindelijk zou het gemeentebestuur ook hier kiezen voor een rol op afstand: vanaf 1986 werd jaarlijks een vast bedrag op de begroting gereserveerd voor promotieactiviteiten van de VVV, waar de Heideweek ook onder viel. Het gemeentebestuur van Ede pakte de Heideweek niet op als een startpunt voor het opzetten van citybranding. Wellicht heeft hier ook aan bijgedragen dat aan de naam en invulling van de week te sterk de associatie van traditie en iets te veel 'Veluwe' bleef hangen.

Afsluiting

In dit hoofdstuk zijn een aantal onderdelen aan de orde gekomen die binnen de specifiek Edese politieke setting niet altijd even gemakkelijk lagen. Hierbij is gekozen om de focus te leggen op enerzijds sportieve activiteiten en anderzijds culturele activiteiten. De reden hiervoor is dat, hoewel het beide vormen van vrijetijdsbesteding betreft, het eerste in de Edese politiek veel minder weerstand heeft ondervonden dan het tweede. Tegelijkertijd vormt een cultureel aanbod een onlosmakelijk element van stedelijkheid, en we hebben gezien dat bijvoorbeeld een bedrijf als Victoria Vesta ook expliciet de opzet van een cultureel centrum verbond aan haar komst naar Ede. Zoals de ENKA dat in de jaren twintig van de twintigste eeuw ook als voorwaarde had gezien, alleen deze voorziening toen zelf had opgezet. In de verzorgingsstaat zoals deze zich na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde, werd in toenemende mate naar de overheid gekeken om in het geval er onvoldoende aanbod op dit terrein was, hier de verantwoordelijkheid te nemen en zorg voor te dragen. Het naoorlogse regeringsbeleid was vanaf de jaren vijftig gericht op cultuurspreiding. Maar het was de lokale overheid die hier vorm aan moest geven.

Het beleidsterrein vrijetijdsbesteding was enerzijds onlosmakelijk verbonden met de groeiambitie van de Edese bestuurders, maar raakte anderzijds een aantal gevoelige punten. Gaandeweg de twintigste eeuw, zeker met de op- en uitbouw van de verzorgingsstaat na 1945, was in Nederland en in Ede de recreatieve sector in omvang en economisch belang sterk toegenomen. Ede profiteerde van de aantrekkelijkheid van de Veluwe, eerst vooral als bestemming voor een dagje er op uit, maar in toenemende mate als (binnenlandse) vakantiebestemming. Daarnaast waren de randen van de Veluwe een gewilde woonbestemming. Dit was een aspect waarop het gemeentebestuur al vanaf de jaren dertig actief inspeelde door de aanleg van de kanovijver, inclusief bouwlocaties, in Otterlo. Het werd lastiger wanneer zulke initiatieven onverwachte gevolgen kregen. In dit geval werd de vijver een zwemvijver, die ook op zondag werd gebruikt door zowel de pensionisten als de bevolking. De verpachting van De Zanding leek een oplossing te bieden. Het werd een populaire recreatiebestemming, die gaandeweg verder werd uitgebreid. Maar de belangen van de gemeente en de pachter liepen niet altijd gelijk op. De pachter was voor zijn bedrijfsresultaten afhankelijk van de

opstelling van het gemeentebestuur. Dat wenste op afstand te blijven om niet betrokken te raken bij een commercieel uitgebate ontspanning die ook nog op zondag open was. Maar anderzijds wenste het gemeentebestuur ook een vinger in de pap te houden. Uiteindelijk werd, na overname van De Zanding door de gemeente, gekozen om de banden tussen gemeente en uitbater losser te maken. Met de gunning van het complex aan de recreatie-dochter van Simon de Wit, waarbij het gemeentebestuur actief meewerkte aan de door het bedrijf gewenste uitbreiding, verrees in de gemeente een groot recreatie/vakantiepark, waar de gemeente door de keuze voor erfpacht in de praktijk geen bemoeienis mee meer had.

In wezen kunnen we ook bij de andere onderdelen in dit hoofdstuk de ontwikkeling van deze beleidslijn herkennen. De gemeente was op het terrein van aanbod aan vrijetijdsbesteding, maar ook aan culturele activiteiten geen initiatiefnemer. Evenals bij het onderwijs zien we ook hier dat het initiatief van burgers of van ondernemers afkomstig was. Zolang het aanbod in stand gehouden kon worden door deze partijen, had het gemeentebestuur het beste van twee kanten. Wel een voorzieningenniveau dat de aantrekkelijkheid van de gemeente bevorderde en minder de discussie of dit type voorzieningen vanuit een christelijke politiek gewenst waren. Dit veranderde op het moment dat het gemeentebestuur betrokken raakte, bijvoorbeeld als deze instellingen (financiële) hulp vroegen of nodig hadden. In het geval van de zwembaden droeg het gemeentebestuur zelf deels bij aan het ontstaan van de moeilijkheden. De beide particuliere baden, het Bosbad Lunteren en het Enkabad in Ede, ondervonden concurrentie van het door de gemeente geïnitieerde openluchtbad in Bennekom en het overdekte zwembad in de plaats Ede. Met deze laatste realiseerde het gemeentebestuur een lang gekoesterde droom, maar de verwezenlijking van de droom droeg indirect zeker bij aan de uiteindelijke ondergang van het Enkabad.

De sterke groei die vanaf het begin van de jaren zeventig op de vrijetijdsmarkt in Nederland plaatsvond, leidde tot de opkomst van veel nieuwe recreatieve bestemmingen. Het is het begin van wat later gelabeld zou worden als de opkomst van de beleveniseconomie. De vier zwembaden moesten tegen deze nieuwe ontwikkelingen opboksen. De eisen die de bezoeker aan een zwembad stelden, werden hoger, terwijl stijgende energieprijzen de exploitatie drukten en de wettelijke eisen aan zwemwater nieuwe investeringen noodzakelijk maakten. Het gemeentebestuur moest het Bosbad en het Enkabad te hulp schieten en nam beide baden na enige tijd over. Het aantal van vier zwembaden was, gezien de uitgestrektheid van de gemeente nog niet zo vreemd, maar qua spreiding lagen zeker drie van de vier binnen een straal van zes kilometer. Het gevolg van dit alles was dat de spoeling dunner werd. Het overdekte bad De Peppel trok niet alleen veel bezoek weg bij het Enkabad, maar bleek vanaf de bouw qua beheer en exploitatie een maat te groot te zijn voor de gemeentelijke diensten. In de derde periode zou het gemeentebestuur, als gevolg van de bezuinigingsronde in de jaren tachtig, het Bosbad overdragen aan de bevolking van Lunteren, het Enkabad sluiten, bleef De Vrij Slag floreren en kreeg het dorp Ede begin jaren negentig een nieuw, geprivatiseerd, commercieel gerund overdekt zwembad.

De uiteindelijke keuze voor privatisering en een duidelijk meer afstandelijke rol in combinatie met een vaste gemeentelijke bijdrage voor een pakket aan diensten ten behoeve van de bevolking, is kenmerkend voor de derde periode. Het zou ook na twintig jaar discussie de uitkomst worden de gang van zaken rond de schouwburg. Zolang de ENKA/AKU met haar schouwburg/bioscoop zorgde voor een cultureel aanbod in de gemeente, hoefde het gemeentebestuur op dit terrein geen lastige keuzes te maken. De ontwikkelingen rondom het Openluchttheater, De Reehorst en de Heideweek laten zien dat het gemeentebestuur op twee gedachten hinkte. Enerzijds propageerden college en raad de groei van Ede, werd vanaf begin jaren zestig gesproken over Ede-stad en wenste men de gemeente duidelijk te afficheren als een moderne plaats die niet langer geassocieerd mocht worden met een achtergebleven gebied op de Veluwe. Anderzijds lag juist de gemeentelijke betrokkenheid waar het de programmatische invulling en het gebruik betrof van het Openluchttheater, De Reehorst en de Heideweek zeer gevoelig. Actieve financiële ondersteuning van toneelvoorstellingen en festiviteiten stuitte bij de orthodox protestantschristelijke politici op een principieel nee. Daarnaast bleef er steeds het punt van de zondagsheiliging. CHU en ARP en later het CDA verloren zetels in de raad. Dit in tegenstelling tot de SGP, die haar zetelaantal relatief gezien op peil wist te houden. Daarnaast was er de komst van de RPF/GPV. CHU/ARP en later het CDA moesten om deze reden hier rekening mee houden. De VVD schoof in de onderzochte vijftig jaar op dit beleidsterrein na aanvankelijk een meer sociaal liberale stellingname, aan het einde langzaam maar zeker op richting een meer marktgericht denken, waarin minder plaats was voor gemeentelijke betrokkenheid bij commerciële instellingen.

Het gemeentebestuur droeg in de jaren vijftig actief bij aan de plannen om de Kuil te overkappen en om de Heideweek tot een waar spektakel uit te bouwen. Maar tegelijkertijd was daar steeds weer het verzet tegen een te grote rol van de lokale overheid als participant op wat door de confessionele partijen, de VVD en later de Boerenpartij en PE werd gezien als particulier terrein. Waar

begon en eindigde de taak van de lokale overheid, wat behoorde en moest blijven behoren tot de taak van de gemeenschap, het individu, de middenstand? Het gemeentebestuur, en vooral de confessionele partijen, maar ook de VVD, konden maar moeilijk op dit terrein hun rol vinden in een periode waarin de groei van de verzorgingsstaat plaats vond en er steeds meer voor recreatieve voorzieningen een beroep op de overheid werd gedaan. De groei van Ede, met juist die expliciete inzet om midden en hoger kader, dus hoger opgeleid personeel naar Ede te trekken, hield ook in dat de vraag naar dit type voorzieningen veranderde. Daarnaast volgden meer kinderen algemeen voortgezet onderwijs en raakte de secularisering ook Ede. Modernisering van een samenleving kan moeilijk partieel zijn.

De worsteling van met name de confessionele partijen laat zien hoe lastig het was om het een te willen, en de juiste houding ten opzicht van het ander te vinden. Een aantal prominente ARP'ers en CHU'ers als Alberts en Wiegeraadts waren daarbij ruimdenkender dan andere partijgenoten. Zij zagen de keuze voor een meer stedelijke invulling van het culturele aanbod als onderdeel van het gewenste groeiproces. Ede had op dit terrein lang kunnen leunen op de inzet van een onderneming als de Enka/AKU en van particulieren, maar hieraan kwam langzaam maar zeker een eind. VVD'ers als Hoolboom en G.W. Bos speelden in de raad een belangrijke rol om, samen met het progressieve deel van de confessionele partijen en de PvdA, het juiste midden te vinden. Het Openluchttheater kreeg geen dak boven haar hoofd, maar De Reehorst werd door de gemeente overgenomen. De ontwikkeling tot een landelijke congrescentrum kon op steun van de politici rekenen. Een congrescentrum lag niet politiek gevoelig in de raad, integendeel. Zo'n voorziening zette Ede landelijk op de kaart, een wens die al eind jaren vijftig had geleid tot de betrokkenheid van het gemeentebestuur bij de plannen voor een hal naast het Openluchttheater. Bijkomend voordeel was dat een winstgevend horecadeel financieel bij zou kunnen dragen aan het schouwburgdeel. Uiteindelijk werd de zaak geprivatiseerd, om de scheiding tussen publiek en privaat weer helder te maken. In ruil voor budgetfinanciering bood het bedrijf jaarlijks een cultureel programma. Een cultureel centrum was met de privatisering op de lange baan geschoven.

De Heideweek, begonnen als VVV-initiatief, bleef een VVV-initiatief. De betrokkenheid tussen de Stichting en het gemeentebestuur werd in de jaren zestig veel losser, het evenement heeft jarenlang aan een zijden draadje gehangen. Het gemeentebestuur heeft de Heideweek vanaf de jaren zestig willen zien als een zaak van de middenstand. De Heideweek inzetten als middel tot wat we later citybranding zijn gaan noemen, een ontwikkeling die vanaf de jaren zeventig door steeds meer grote steden werd ontdekt, is hier na een eerste spectaculaire aanzet in de eerste periode, meer specifiek in de jaren vijftig niet meer echt aan de orde geweest.

Zien we de drie periodes ook in dit hoofdstuk terug? Wat opvalt, is dat in de eerste periode de gemeente nog op weinig terreinen initiatief hoefde te nemen. Weliswaar werd al in de jaren vijftig begonnen met de aanleg van de eerste sportvelden, maar verder bleef het bij de subsidiering van de lokale harmonieverenigingen en, na enige discussie van de Arnhemse Orkestvereniging. Voor de zwembaden, de schouwburg en de Heideweek werd door derden gezorgd. Frappant is wel dat in deze eerste periode waarin Ede duidelijk al de ambitie tentoonstelde om uit te groeien tot een middelgrote gemeente, het college gecharmeerd was van een groots opgezet promotiefeest als de Heideweek, en sterk betrokken was bij de plannen voor een overdekte hal bij het Openluchttheater. Een hal die voor grootschalige evenementen kon worden ingezet. Maar we zien ook dat het gemeentebestuur worstelde met haar rol. Wat was haar taak op dit terrein, waar commerciële belangen en een aantrekkelijk recreatief aanbod niet los van elkaar konden worden gezien?

De aarzelende rol, waarbij duidelijk een meer afzijdige houding werd gekozen op het moment dat het gemeentebestuur van partner langs de zijlijn de stap zou moeten zetten tot medeverantwoordelijke voor het aanbod, zien we ook in de tweede periode terug. Het verschil is dat nu het gemeentebestuur niet meer zo gemakkelijk een stapje op zij kan doen. Wil Ede een schouwburg dan moet het gemeentebestuur haar verantwoordelijkheid nemen. De ambitie om Ede qua voorzieningenniveau te laten concurreren met de ontwikkelingen in de rest van Nederland lag op cultureel gebied lastiger dan op sportief terrein. Er werd een grote sporthal, een overdekt zwembad en een openluchtbad gebouwd, en de gemeente kon er niet omheen om de andere twee zwembaden over te nemen. Maar het ondernemerschap bleef een lastige klus. Het zoeken naar evenwicht tussen een meer afzijdige betrokkenheid zonder verlies van alle zeggenschap duurde lang.

Pas in de derde periode zou het gemeentebestuur meegaan in de door het ambtenarenapparaat en derden aangedragen oplossing van budgetfinanciering. Vertier en vermaak bleken zaken die wel degelijk de aantrekkelijkheid van een gemeente bevorderden, maar die het gemeentebestuur ook voor lastige afwegingen plaatsten. We zien hier dat op sommige onderdelen de ontwikkeling van het moderniseringsproces betwist werd, in die zin dat het gemeentebestuur moeite had om haar positie in deze ontwikkeling te bepalen. Met het meer heterogeen worden van de

bevolking en het steeds sterker onderdeel worden van een groter geheel, werd het gemeentebestuur gedwongen om voor lastige vraagstukken of te ambitieuze projecten oplossingen te vinden. Tegelijkertijd kunnen we constateren dat het cultureel voorzieningen patroon van Ede vergelijkbaar is geworden met dat van een gemeente van gelijke omvang, ook al liep het nog tot de jaren zeventig achter.

Paradoxe modernisering: Hoe Ede tussen 1945 en 1995 veranderde, maar herkenbaar Ede bleef

Inleiding

De gemeente Ede is in de vijftig jaar die centraal staan in dit onderzoek, ontegenzeggelijk veranderd. De bevolking en de werkgelegenheid zijn in deze periode verdubbeld, waarbij import de natuurlijke groei heeft overvleugeld. Het plattelandskarakter is niet langer overheersend. De gemeente telde op 1 januari 1995 99.163 inwoners, van wie 60 procent in de hoofdplaats Ede woonde. Ook in de werkgelegenheid zijn forse verschuivingen opgetreden. Zo'n 6,5 procent van de bevolking was eind 1994 nog werkzaam in de agrarische sector, tegen zo'n 32 procent in 1947. Het aantal arbeidsplaatsen in de handel, dienstverlening en gezondheidszorg was toegenomen van 34 procent tot zo'n 70 procent. Het gemeentebestuur had haar doel bereikt, de gewenste groei was gerealiseerd en Ede was geen fabrieksdorp geworden. Dit deel van het moderniseringsproces lijkt volgens wens te zijn verlopen.

Waar Knippenberg en De Pater stellen dat moderniseringsprocessen vanaf de negentiende eeuw langzaam aan 'de eenwording van Nederland' vorm hebben gegeven, stellen Schuyt en Taverne dat aan de naoorlogse modernisering van Nederland geen groots plan ten grondslag heeft gelegen. De opbouw van de verzorgingsstaat is gepaard gegaan met een veelheid aan wet- en regelgeving. Mijn onderzoek laat zien dat een gemeentebestuur op allerlei gebied mogelijkheden heeft behouden om een eigen lokale invulling te geven aan het moderniseringsproces. Het aantrekkelijk centraal gelegen Ede, via spoor en snelweg goed aangesloten op (inter-)nationale verkeers- en handelsstromen, gezegend met meer dan voldoende ruimte voor welk doel dan ook, en met de Veluwe als achtertuin, wist goed garen te spinnen bij de economische groei van Nederland. De recessie uit de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw raakte de gemeente wel, maar de groei zette desondanks gestaag door. De begin jaren zestig uitgesproken ambitie om in 2000 de 100.000 inwoners grens te doorbreken, werd al in 1996 waargemaakt.

Het gemeentebestuur van Ede heeft in de onderzochte periode 1945-1995 op eigen wijze mede vorm geven aan de inrichting van de samenleving. Bleef door de gemaakte beleidskeuzes het plattelandskarakter gehandhaafd, of werd gekozen voor een meer stedelijke uitstraling? Is het protestants-christelijke karakter van de gemeente bewaard gebleven, of heeft het beleid een meer geseculariseerde samenleving bevorderd? Welke vorm van modernisering die in de inleiding aan de orde is geweest, geeft het meeste inzicht in wat er in Ede is gebeurd? Past het etiket beheerste modernisering, of was er meer sprake van betwiste modernisering? Of kunnen we het proces beter anders benoemen? Kortom, welke invulling werd op gemeentelijk niveau aan het moderniseringsproces gegeven.

De 211 raadsleden en hun voorzitter

De ontwikkelingen die vallen onder de noemer modernisering, zijn goed zichtbaar in de wisselende samenstelling van de gemeenteraad. De opkomst en groei van de dienstensector, lokale en bovenlokale geografische en sociale mobiliteit, stijging in opleidingsniveau, secularisatie, democratisering, individualisering en emancipatie, het is allemaal terug te vinden in de verschuivingen in de raadssamenstelling in de onderzochte periode. Tegelijkertijd is in deze verschuivingen een constante aan te wijzen: in de Edese gemeenteraad behielden de confessionele, voornamelijk protestants-christelijken, de meerderheid. Toch zou de SGP bij de coalitiebesprekingen nooit een wethouderspost veroveren. Alleen in 1973, toen wethouder Roseboom het college om gezondheidsredenen tussentijds moest verlaten, kozen de ARP en CHU, voor de SGP als nieuwe coalitiepartner. De SGP was in die zittingsperiode na de CHU en de ARP de grootste raads partij. Maar de secularisatie is ook in de verkiezingsuitslagen voor de Edese raad en in de samenstelling van de raad te traceren. In de periode 1946 tot en met 1994 daalde het percentage stemmen uitgebracht op de confessionele partijen van 65 naar 49 procent. Alleen de SGP wist in deze periode vrijwel onaangetast haar positie te behouden. In tegenstelling tot andere bevolkingsgroepen bleef onder orthodox-christenen het kindertal hoog. En de SGP heeft, in tegenstelling tot de andere partijen, niet geleden onder het afschaffen van de opkomstplicht in 1970. In absolute getallen veroverde de partij meer zetels en verhoudingsgewijs nam het gewicht van de partij toe. Daarnaast trok het confessionele

karakter van Ede gelijkgestemden aan. Secularisering van de samenleving kan dus gepaard gaan met versterking van orthodox religieuze groeperingen op lokaal niveau.

Rond het midden van de jaren zestig, om precies te zijn vanaf de raadsverkiezingen in 1966, deed zich een tweede verandering in de samenstelling van de gemeenteraad voor, een gevolg van de voortdurende komst van nieuwe inwoners in de gemeente. Vanaf dat jaar was de meerderheid van de raadsleden niet langer in de gemeente geboren. De import was vooral, en dat gold af vanaf het begin van de onderzochte periode, terug te vinden in de PvdA. Verder vinden we, in wat mindere mate, vanaf het begin de nieuwe inwoners bij de VVD. Een van de kenmerken van de tweede periode, 1966-1978, is de komst van nieuwe partijen en de fractieleden van deze nieuwe partijen waren mensen afkomstig van buiten de gemeente. Dat gold ook voor de protestants-christelijke fractie van de RPF/GPV. Deze verandering in de samenstelling van de raad zien we niet één op één weerspiegeld in het college. Op het moment dat in de raad in de jaren zestig de balans omsloeg, waren de in 1962 en 1966 verkozen wethouders allen in Ede geboren. En zij zouden vanaf 1945, op twee coalities na (1949-1953 en 1970-1974), tot 1990 in de meerderheid blijven.

Een derde verandering in de raadssamenstelling was de toename van het aantal vrouwelijke raadsleden. Uit deze cijfers kunnen we afleiden dat niet alleen secularisatie in de gemeente Ede een ander tempo volgde dan voor Nederland gemiddeld, maar ook dat de vrouwenemancipatie langzamer ging. De eerste vrouw in de raad verscheen in 1946, de tweede in 1953, beiden voor de PvdA. Tot 1966 was de PvdA zelfs de enige partij met vrouwen op de kieslijst. Pas in 1970 verscheen voor de CHU en voor de Lijst Roseboom een vrouw in de raad. Lange tijd waren velen binnen de protestants-christelijke partijen, maar dit gold ook voor een aantal VVD'ers, van mening dat een getrouwde vrouw thuis hoorde te zijn. Ondanks het feit dat vanaf 1988 het aantal vrouwen op de verkiezingslijst verdubbelde, werd nog maar een kwart van de raadszetels door vrouwen bezet. Dit is verhoudingsgewijs minder dan het aantal vrouwen in de Tweede Kamer in die periode. Wel waren alle partijen, met uitzondering van de SGP, met een vrouw in de raad vertegenwoordigd. Aan het einde van de onderzochte periode was het aantal vrouwelijke raadsleden nog steeds duidelijk in de minderheid.

Een vierde verandering die terug te vinden is in de raadssamenstelling, was de toename van raadsleden met een academische opleiding. Ook hierin liep de gemeente Ede achter op de landelijke trend. Academische titels waren vrij lang schaars in de raad. Pas vanaf 1974 was er sprake van een substantiële toename van het aantal gemeenteraadsleden met een academische opleiding. Dit aantal van zeven bleef vervolgens schommelen tussen de 14 en 20 procent. Ter vergelijking: tijdens het eerste kabinet-Biesheuvel had ruim de helft van de parlementsleden een academische studie gevolgd, en 60 procent een academische of hbo opleiding afgerond.¹

Democratisering en individualisering zagen we terug in de opkomst van de kleine partijen in de jaren zestig. Daarmee zijn we bij een vijfde en laatste belangrijke verandering in de raadssamenstelling. Hun komst doorbrak definitief het monopolie van de zes grote partijen. Sommige nieuwe partijen maakten maar kort deel uit van de raad, andere bleken blijvers te zijn. Van de tijdelijke partijen was de Boerenpartij misschien wel de meest roemruchte. Van de kleine partijen was alleen Gemeente Belangen een lokale partij. De andere partijen die vanaf 1970 langzaamaan een zetel veroverden, waren allemaal afdelingen van landelijke partijen. De raad mocht er dan gevarieerder op geworden zijn, een collegezetel zat er voor de kleine partijen maar sporadisch in. In het college bleven CHU, ARP en PvdA² en vanaf 1966 samen met de VVD constant de dienst uitmaken.

De hoofdvraag in dit onderzoek luidde: Welke keuzes heeft het gemeentebestuur van Ede gemaakt om aan de maatschappelijke veranderingen in de periode 1945-1995 vorm en inhoud te geven. Daarvoor was de hypothese opgesteld dat binnen Edese gemeentepolitiek twee tegenstellingen een spanningsveld creëerden waarbinnen de discussie over de vormgeving van de toekomstige samenleving gevangen kon worden. Dit waren de keuze voor stedelijkheid of voor ruraliteit en de keuze voor seculier of christelijk. Wanneer we nu de vier onderzochte onderdelen, ruimtelijke ordening, onderwijs, gastarbeiders, en vrijetijdsbesteding, cultuur en sport aan de hand van het theoretisch concept modernisering bespreken, wat is dan de uitkomst?

¹ Gebaseerd op gegevens Kamerleden tijdens kabinet Biesheuvel I, www.parlement.com (31 oktober 2012).

² Met voor de PvdA de eenmalige uitzondering in 1970 toen oud-PvdA'er Roseboom als afgevaardigde van de Lijst Roseboom de wethouderszetel bezette.

Ruimtelijke ordening

Het college, gesteund door de raad, koos gedurende de gehele onderzochte periode voor groei - groei van werkgelegenheid en inwonertal. Die doelstelling stuitte zeker tot in de jaren zestig op weinig verzet. Het college sprak daarbij duidelijk de ambitie uit in te willen zetten op uitbreiding van de werkgelegenheid in de dienstensector met een voorkeur voor de komst van midden en hoger kaderpersoneel. We herkennen hier de houding die ten tijde van de komst van de ENKA vlak na de Eerste Wereldoorlog door de meerderheid van de raadsleden werd ingenomen. Ede mocht geen fabrieksdorp worden. In de loop van de jaren zeventig verdween de oude tegenzin tegen industriële productie. Hoogwaardige, schone industriële bedrijvigheid met een hoge arbeidsdichtheid per m² bedrijfsruimte was ook welkom. In de eerste naoorlogse uitbreidingsplannen werd nog steeds rekening gehouden met de voorkeur voor een meer landelijke uitstraling. Liever geen nieuwbouwwijken met een stadse uitstraling in de vorm van aaneengesloten bouwblokken. De raad had een sterke voorkeur voor eengezinswoningen het liefst in de koopsector. Zo werd aangesloten bij de lokale traditie waar eigen woningbezit (met tuin) hoog gewaardeerd werd. Liever geen hoogbouw, maar als door een keuze voor systeembouw extra woningcontingenten konden worden verkregen, dan was de keuze voor flats snel gemaakt. Groei en bestrijding van de voortdurende woningnood hadden een hogere prioriteit bij de ARP-en CHU-wethouders, maar zeker ook bij PvdA-wethouder Roseboom. Al met al nam het college een pragmatische houding in en wist daardoor de weerstand in de raad en de samenleving tegen de als negatief ervaren gevolgen van de groei te omzeilen. Immers, ook de raad stelde economische groei boven alles. De ervaringen uit de jaren dertig en de oorlog hebben lang groei tot onbetwiste hoofdzaak van beleid gemaakt.

Met het Kernplan Ede 1964 werd gebroken met het beleid dat gericht was op spreiding van de nieuwbouw over de verschillende kernen. In dit bestemmingsplan voor de kern van Ede werd sterk ingezet op 'cityvorming' en concentratie van nieuwbouw op Ede, met Bennekom als een soort sateliëtdorp. De grootschalige aanpak van het centrum van Ede, de aanleg van een rondweg, onder meer dwars door een bestaande woonwijk, het stedelijk ontwerp van Bakema voor een groot gemeentehuis, deels omzoomd door flats met 3 á 4 woonlagen, stuitte echter binnen de raad en bij de bevolking op verzet. Zo ook het Kernplan voor Bennekom dat eveneens voorzag in de sloop van een groot deel van het oude dorpscentrum. Ook dit plan had tot doel om ruimte te creëren voor een vlotte verkeersdoorstroom, parkeermogelijkheden langs de hoofdstraat en winkelvoorzieningen. En ook hier flats langs de uitgaande wegen als teken van moderniteit. Het provinciebestuur was zeer ingenomen met de radicale aanpak, maar de voorgestelde veranderingen gingen vele inwoners te snel, waren te grootschalig en te duur. De autochtone bevolking wenste vaak het vertrouwde dorpsbeeld te behouden, maar ook nieuwkomers bleken niet op voorhand voorstander van deze stedelijke aspiraties. Een deel was juist de Randstad ontvlucht op zoek naar rust en ruimte. De gemeente Ede was met haar plattelandskarakter een aantrekkelijk alternatief: groot genoeg voor een aanbod van nodige voorzieningen, maar landelijk genoeg om ruimer te gaan wonen, en met de Veluwe op loopafstand vanuit Bennekom, Ede, Lunteren, Otterlo en Harskamp. Deze aspecten werden door de gemeente in haar promotiebeleid ook als de aantrekkelijke kanten van Ede naar voren gebracht. De beleidsvoornemens van het Kernplan Ede stonden hier voor een deel haaks op. Tegelijkertijd werd stedelijkheid in het Kernplan vrij eenzijdig ingevuld, er was weinig aandacht voor culturele voorzieningen.

De naoorlogse groei-doelstelling van het gemeentebestuur werd door Provinciale Staten aanvankelijk gesanctioneerd en gestimuleerd. De provincie voorzag begin jaren zestig zelfs nog een grotere groei voor Ede dan het gemeentebestuur. Al voor het uitkomen van de Tweede nota Ruimtelijke Ordening veranderde dit. Met het ontwerp voor de Ideeënschets Veluwe trachtten PS de groei van Ede te temperen ten faveure van Arnhem. Ede lag echter in de praktijk voor velen net een NS-station/afslag dicht bij de Randstad, waardoor de groeiambitie van Arnhem geschaad werd. Het gemeentebestuur liet zich hier weinig aan gelegen liggen. De Edese uitbreidingsplannen bleven afgestemd op de doelstelling van 100.000 inwoners rond 2000. Ook de gemeenschappelijke inzet van provincie en gemeente uit de jaren vijftig op natuurbehoud ging haperen op het moment dat de uitbreiding van het dorp Ede gefrustreerd raakte door het strikte provinciale natuurbeschermingsbeleid. Maar de Veluwe is nooit echt onder druk komen te staan. Daarvoor is het belang van dit gebied voor de aantrekkelijkheid van Ede groot genoeg geweest.

Het hierboven besprokene zijn voorbeelden van een eigen gemeentelijke koers ten opzichte van de provincie, die getuigen van een blijvende sterke inzet op groei-doelstellingen. Op het terrein van het landbouwbeleid zien we eveneens een eigen koers, ditmaal tegenover de landelijke overheid en juist ter verdediging van het in stand houden van het kleine boerenbedrijf. De naoorlogse inzet van regeringswege op modernisering van de landbouw waarin schaalvergroting en mechanisering een

hoofddrol speelden, vormde een bedreiging voor het kleine boerenbedrijf. In Ede zien we dat de gemeentepolitiek werd gebruikt om dit ongewenste effect te neutraliseren. Met het Plan in Hoofdzaak voor de inrichting van het buitengebied in de jaren vijftig, werd duidelijk dat het college zich verzette tegen de gevoerde politiek van het ministerie van Landbouw. Waar het college enerzijds de uitbreidingsplannen van de kernen liet prevaleren boven het agrarische belang, trotseerde zij hier met haar Plan in Hoofdzaak tot aan de Raad van State de maatregel van het ministerie waarmee een minimum omvang van twee hectare voor een nieuw te vestigen agrarisch bedrijf werd geëist. De wens van het college om het (kleine) boerenbedrijf in haar bedrijfsuitoefening niet te belemmeren, zou tot in de jaren tachtig dominant blijven. De CHU, en vooral de ARP waren van oudsher partijen waarin de boerenstand goed vertegenwoordigd was. Het aantal agrariërs nam in de CHU en in mindere mate binnen de ARP in de loop der jaren af. Maar veel van de autochtone raadsleden van beide partijen kwamen uit agrarische families of voelden zich verbonden met deze sector. Daarbij speelde een rol dat beide partijen op dit terrein de SGP vreesden, een partij die vooral in het buitengebied sterk vertegenwoordigd was en een partij die op alle fronten geen water in de wijn deed. Zeker niet waar het staatsinmenging betrof op privaat gebied. En in tegenstelling tot de CHU en de ARP wist deze partij haar stemmenaandeel constant te houden. De opkomst van de Boerenpartij in 1966 toonde nog duidelijker aan dat onvrede stemmenverlies voor de coalitie kon betekenen, al had de Boerenpartij vooral kunnen profiteren van onvrede onder PvdA-stemmers.

Uit de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* (1988) en het eerste *Nationaal Milieubeleidsplan* (NMP) (1989) volgde de *Ruimtelijke Ordening en Milieu-aanpak* (ROM) en werd de Gelderse Vallei tot één van de ROM-gebieden verklaard. Al in het begin jaren zeventig was milieu langzaam aan een issue in de raad geworden. Pas in de loop van de jaren tachtig leidde de toegenomen milieuproblematiek en de druk vanuit de centrale overheid om lokaal regelgeving op te stellen, tot bijstelling van het collegebeleid. Er werd een begin gemaakt met het opstellen van beleid voor het buitengebied. De intensieve veehouderij werd in bepaalde gebieden geconcentreerd en gekoppeld aan milieurichtlijnen. De nieuwe regelgeving had ook consequenties voor de agrarische bedrijfsstructuur, iets waar de CHU en de ARP tot die tijd mordicus tegen waren geweest. Maar met de ROM-regelgeving werd uiteindelijk bedrijfsuitbreiding aan regelgeving gebonden. Het opstellen van een stringenter beleid in het buitengebied, in lijn met de nationale richtlijnen, plaatste het gemeentebestuur voor lastige belangenafwegingen. Zo kwam in het gebied van oudsher ook veel burgerbewoning voor. Dit was al in de jaren vijftig een strijdpunt geweest tussen de enerzijds de ontwerper van de uitbreidingsplannen, Lammers en PS, en aan de andere kant het gemeentebestuur. Vanuit toenmalige planologische opvattingen werd een scheiding der functies voorgestaan, waarbij burgerbewoning geconcentreerd diende te worden binnen de bebouwde kom. In de raad werd desondanks vaak gepleit voor een soepele toepassing van de regels op dit terrein. In de loop van de tijd werd de claim op het buitengebied voor niet-agrarische doeleinden groter. Het toenemende recreatieve gebruik van het buitengebied bood de kleinere agrariërs welkome neveninkomsten. De vrijkomende boerderijtjes waren zeer gewild voor burgerbewoning, en dit was een welkome ontwikkeling voor agrariërs op het moment van bedrijfsbeëindiging. Deze ontwikkelingen belemmerden echter andere agrariërs in hun groeimogelijkheden door de strenge Hinderwetgeving. Hierdoor ontstond de paradoxale situatie dat het doordringen van de burger (wonen en recreatie) in, en het meervoudig gebruik van de groene ruimte in het buitengebied het belang van de ene agrariër diende en van de andere schaadde. Voor de politici was dit een lastig dilemma bij het opstellen van het beleid. Modernisering kent duidelijk meervoudige ontwikkelingen waarin tegengestelde belangen optreden.

Alles overziende kan voor dit onderdeel gesteld worden dat het college lange tijd een vrij consequent beleid heeft gevoerd. De invulling van stedelijkheid stuitte echter vanaf begin jaren zestig op verzet vanuit de bevolking, zowel autochtoon als import. De poging om de ontwikkelingen in de agrarische sector ongemoeid te laten botste vanaf het begin van de jaren zeventig op verzet vanuit de raad en vanuit de milieubeweging. Het beleid leed uiteindelijk schipbreuk door het opgelegde milieubeleid van de rijksoverheid.

Onderwijs

Urbanisatie en intensivering/mechanisering/specialisering op economisch-agrarisch gebied zijn belangrijke uitingsvormen van modernisering. Onderwijs en de toename van de scholingsgraad van de bevolking zijn dat eveneens. Ook op dit terrein zien we in Ede een dubbele houding – enerzijds werd ingezet op de uitbreiding van onderwijs, anderzijds werd een bepaalde inrichting van het onderwijs bevoordeeld. Anders dan bij het ruimtelijk beleid is het hier niet zozeer een verschuiving

naar meer nationale regelgeving geweest die de lokale ruimte om een eigen stempel op de ontwikkelingen inperkte. In dit geval zijn eerder de veranderingen in de samenstelling van de Edese samenleving verantwoordelijk geweest voor de uiteindelijk andere invulling van het beleid.

Het aantrekken van hoger opgeleiden naar Ede stimuleerde de vraag naar voortgezet onderwijs. Daarnaast zorgden de ontwikkelingen in de agrarische sector ook voor een groeiende vraag naar onderwijs, vooral naar lager beroepsonderwijs, al was onder de kleine boeren de behoefte aan scholing voor hun kinderen in de jaren vijftig nog gering. Het belang van lager agrarisch beroepsonderwijs werd via de landbouworganisaties, in het college vooral gesteund door de CHU-wethouder, wel erkend. Ede kreeg zowel een protestants-christelijke landbouwschool als een protestants-christelijke huishoudschool. Wanneer we de ontwikkelingen op onderwijsterrein overzien, dan valt een tweedeling te onderscheiden. De sector kon rekenen op de welwillende coöperatieve houding van de (tot 1982) AR-wethouders en de protestants-christelijke partijen waar het de uitbouw van confessioneel, vooral protestants-christelijk onderwijs betrof. Ging het om uitbreiding van het openbaar onderwijs dan werd het een ander verhaal. Het college maakte in de jaren vijftig geen gebruik van de wettelijke mogelijkheid om een openbaar gymnasium op te richten. Wel werd welwillend steun verleend aan initiatieven vanuit de bevolking en het maatschappelijke middenveld voor de oprichting van protestants-christelijke lager en middelbaar beroepsonderwijs en voortgezet onderwijs. De ARP-wethouder Fokkema liet bij de oprichting van de protestants-christelijke scholengemeenschap het Streeklyceum zijn rol als burger en wethouder moeiteloos in elkaar overlopen. De uitgesproken voorkeur voor groei van de werkgelegenheid werd op het terrein van het onderwijs gecombineerd met de uitbouw van een sterke protestants-christelijke onderwijszuil.

Onderwijs bleef in de gehele onderzoeksperiode aanleiding geven tot discussie. De confessionele partijen waren daarbij tot het begin van de jaren zeventig in staat een duidelijk eigen stempel op de ontwikkelingen te drukken. Binnen de PvdA waren vanaf het begin voorstanders van openbaar onderwijs te vinden, maar ook voorstanders van christelijk onderwijs. De Edese PvdA was in de jaren vijftig een duidelijk voorbeeld van een doorbraakpartij. Eind jaren vijftig kregen de voorstanders van openbaar onderwijs steun van de oppositiepartij VVD, die in die jaren fel ten strijde trok tegen het beleid van wethouder Fokkema. De absolute meerderheid van de confessionele partijen, en de dreiging van de SGP om de AR en CHU als minder christelijk weg te zetten, maakten het voor de VVD en PvdA niet gemakkelijk om op dit terrein te scoren. De sterke betrokkenheid van het college, vooral van de wethouder onderwijs, bij de oprichting van het Streeklyceum voedde echter wel het verzet bij PvdA en VVD. Dit zou in de loop van de jaren versterkt worden toen het Marnixlyceum, sinds haar oprichting in 1937 een samenwerkingsschool tussen christelijken en neutralen, onder druk van de concurrentie meer opschoof in christelijke richting. De CHU en vooral ARP bleven echter vasthouden aan confessioneel onderwijs. Onderwijs werd in confessionele kring gezien als een verlengstuk van de opvoeding. Vooral de SGP en de latere RPF/GPV waren beducht voor het gevaar dat educatie kon betekenen voor de geloofsbeleving.

Het langdurige verzet tegen de komst van de openbare middelbare school het Pallas Athene College toonde aan dat het loslaten van het protestants-christelijke karakter van publieke instellingen moeizaam ging. De inzet om de, wel als wenselijk beschouwde, uitbreiding van het onderwijsaanbod binnen een confessioneel kader te realiseren, zou als beheerste modernisering kunnen worden gekenschetst. In Ede was vanaf het begin geen discussie over de uitbreiding van het onderwijsaanbod, maar de kleuring van dit onderwijsaanbod werd wel betwist. De protestants-christelijken konden door hun meerderheidspositie deze uitbreiding op eigen voorwaarden binnen de protestants-christelijke onderwijszuil realiseren. Hoe sterk de wens was van het protestants-christelijke deel van het college, gesteund door raadsleden vanuit meerdere partijen om de traditionele rolpatronen in gezin, opvoeding en samenleving te behouden, bleek ook op een ander terrein. Het college moest eind jaren zestig door de rijksoverheid gedwongen worden om gehoor te geven aan de nationale wetgeving uit 1957 die het de overheid nog langer verbood vrouwen bij hun huwelijk te ontslaan. Pas in 1967 gooide het college de handschoen in de ring wat betreft gehuwde ambtenaressen. Maar het gemeentebestuur moest daarna nogmaals door de rijksoverheid gemaand worden om de wet te handhaven. Zelfs nadat de raad uiteindelijk formeel in 1969 de ontslagmaatregel voor gehuwde onderwijzeressen had ingetrokken, bleek de praktijk weerbarstig. In de raad werden jarenlang verhitte discussies gevoerd over het recht van de overheid om besluiten te nemen die de privésfeer van de burgers raakten.

Langzaam brokkelde de macht van de confessionele partijen af, vooral in de jaren zeventig, en kregen PvdA en VVD bij het dossier onderwijs steun van nieuwe partijen in de raad. Er ontstond een groeiend besef dat de ontwikkelingen in de gemeente de vraag naar een openbare neutrale middelbare school zou doen toenemen. Dit kan deels verklaard worden door de secularisatie van de samenleving, die versterkt werd door de voortdurende komst van inwoners van buiten. Hoewel al in

1970 de eerste aanzet voor planvorming werd gemaakt voor een openbare havo, zou het Pallas Athene College pas in 1984 haar deuren openen. De definitieve doorbraak kwam met de wethouderswisseling in 1982, toen de VVD'er Broekhuis het stokje van de ARP'er Aalbers overnam en ook in de landelijke politiek de confessionele tegenwerking tegen een openbare middelbare school voor voortgezet onderwijs in Ede werd gestaakt.

Een ander voorbeeld van hoe sterk het verzet tegen secularisatie van de samenleving binnen het orthodoxe bevolkingsdeel was, bleek toen deze groepering, bij monde van de RPF/GPV, in 1975 te kennen gaf een eigen schoolbegeleidingsdienst te willen. Uiteindelijk volgde in 1984 de geëiste financiële gelijkstelling. Maar het was niet alleen het orthodoxe protestantse bevolkingsdeel dat zorgde voor de uitbouw van een sterke protestants-christelijke onderwijszuil binnen de gemeentegrenzen. Ook een groot deel van de bevolking lijkt gekozen te hebben voor 'beheerste modernisering' op onderwijsgebied. Ondanks dat naast secularisering in Ede ook ontkerkelijking in toenemende mate plaatsvond, bleek de meerderheid van de bevolking voor hun kinderen te kiezen voor confessioneel onderwijs. Zo bleek in de praktijk secularisering en ontkerkelijking de vraag naar protestants-christelijk onderwijs te bestendigen. Voor veel ouders moest de school voorzien in het verzorgen van een stukje christelijke opvoeding nu men zelf niet meer ter kerke ging. Diezelfde ouders stemden echter in steeds mindere mate op een christelijke partij. De keuze voor bijzonder onderwijs was voor niet-orthodoxe christenen in het stembokje niet langer medebepalend bij hun politieke keuze. Het bestaansrecht van bijzonder onderwijs leek afdoende in de wet gewaarborgd te zijn en qua omvang en vraag zodanig groot dat het voortbestaan geen gevaar leek te lopen. Daardoor was het geen onderwerp in het stemgedrag bij de gemeenteraadsverkiezingen. Secularisering kan op verschillende terreinen verschillend tot uitdrukking komen.

Migranten/gastarbeiders

De komst van gastarbeiders in de gemeente Ede was zeker in de beginjaren zestig, evenals in heel Nederland, een zaak van de werkgevers. Weliswaar leidde de komst van gastarbeiders in de dorpen wel tot enige ophef, maar in Ede hield de gemeentelijke overheid zich de eerste jaren vrijwel afzijdig. De noodzakelijke arbeidsvergunningen werden zonder problemen afgegeven, maar verder werd amper beleid voor deze nieuwe inwoners ontwikkeld. Het ging immers om tijdelijke arbeidsmigranten. Deze afzijdige houding was niet overal aanwezig. Zo was het Apeldoornse gemeentebestuur in 1966 samen met dat van Arnhem en Nijmegen al betrokken bij de oprichting van de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers (SBBW) in Gelderland. Het Edese gemeentebestuur vond het echter geen taak voor de overheid en ging niet in op de uitnodiging om te participeren. De initiatieven in Ede om het verblijf van de gastarbeiders te veraangename en om hun bij te staan bij eventuele problemen, kwamen van de kant van de kerken, en van de SBBW Gelderland. Deze organisatie zette begin jaren zeventig toch voorzieningen in Ede op, ondanks dat het gemeentebestuur weinig toeschietelijk was. Langzaamaan werd duidelijk dat het verblijf van de gastarbeiders wel eens veel minder tijdelijk zou kunnen zijn dan door betrokkenen en de overheid werd aangenomen. Als gevolg van de economische recessie vanaf het begin jaren zeventig werd het recht op terugkeer sterk ingeperkt, waardoor de gezinshereniging in Nederland op gang kwam. De komst van vrouwen en kinderen had tot gevolg dat een groter beroep op de overheid werd gedaan voor woonruimte, scholen en religieus/maatschappelijke voorzieningen. Opnieuw werd de vraag actueel of hier een taak voor het gemeentebestuur lag.

Pas in 1976 werd na herhaaldelijke verzoeken van en overleg met de SBBW voor het eerst financiële steun aan de Stichting toegezegd. Begin jaren tachtig hevelde de rijksoverheid haar taken op het terrein van minderheden over naar de lokale overheid waarbij uitgangspunt was dat het specifieke minderhedenbeleid afgebouwd zou moeten worden. Hiermee was het, evenals op het terrein van de ruimtelijke ordening, de rijksoverheid die de gemeente dwong om actief beleid op dit terrein op te zetten. De maatschappelijke zorg voor alle minderheden, inclusief de buitenlandse werknemers, zou vanaf dat moment ondergebracht moeten worden bij de algemeen maatschappelijke instellingen. Ook de SBBW Gelderland zou haar taken over moeten dragen. De neutrale instelling Maatschappelijk Werk Stichting West-Veluwe, kreeg de verantwoordelijkheid voor de zorg voor de Spaanse en Marokkaanse migranten en de Turkse vrouwen. De Stichting nam bij deze overdracht van taken ook personeel van de SBBW Gelderland over. Hierdoor beschikte zij over *native speaking* hulpverleners afkomstig uit en met kennis van de doelgroep. De Protestants Christelijke Stichting Maatschappelijke Gezinszorg (PCSMG) werd verantwoordelijk voor de hulpverlening aan de Turkse mannen. Deze Stichting weigerde principieel vanuit haar christelijke achtergrond om personeel over te nemen van de SBBW. In de praktijk had dit tot gevolg dat het contact met deze cliënten moeizaam

verliep door het verschil in cultuur en geloof. Dit kwam des te sterker naar voren omdat juist in deze periode de buitenlandse werknemers voor henzelf en hun gezinnen meer aanspraak maakten op de geboden voorzieningen. De spanningen rondom de integratie van vooral de moslimgroeperingen werden zichtbaar.

Binnen het gemeentelijke bestuursapparaat waren in die tijd verschillende geluiden te horen. In 1977 stelde het Sociografische Bureau een Minoriteitennota op. De nota kenmerkte zich door een afstandelijke, wetenschappelijke aanpak waarin het sociologische gedachtegoed van Van Doorn en Lammers, en van De Valk doorklonk. De overheid werd als representant van de dominerende groepen in de Nederlandse samenleving gezien, een dominant die laat en ondermaats had gereageerd op de ontstane problemen. Er werd aandacht besteed aan de ontstaansgeschiedenis van vooroordelen, en aan machtsverhoudingen. Het college liet deze passages links liggen en nam de voorgestelde aanpak maar zeer ten dele over. De Nota Minderheden uit 1983 van de gemeentelijke Dienst Welzijn lag wel in lijn met het collegebeleid: afwachtend en afhoudend. Voor de oplossing van de problematiek werd een grote rol toebedeeld aan het particulier initiatief en de maatschappelijke instellingen. Het college wenste zich ook niet met de invulling van het beleid van deze instellingen te bemoeien. Hier herkennen we eenzelfde aanpak die we in die periode zagen in de vrijetijdssector. In tijden van bezuinigingen sloot het landelijk gevoerde neoliberale beleid in Ede naadloos aan op de voorkeuren van de protestants-christelijke partijen, veelal gesteund door een groot deel van de VVD, voor een kleine overheid. Waar mogelijk moest het initiatief overgelaten worden aan de betrokken groeperingen in de gemeenschap. Terwijl de confessionele partijen welwillend gereageerd hadden op steun vanuit de eigen groepering voor eigen voorzieningen, waren het vanaf het begin de linkse partijen voorstander van een actievere betrokkenheid van het gemeentebestuur bij het integratieproces van deze buitenlandse werknemers. De pragmatische oplossing van het college om leegstaande kleuterscholen aan de etnische minderheden toe te wijzen als gemeenschapsruimte, pakte niet goed uit. Deze schooltjes waren qua bouw, locatie (midden in de woonwijken) en het ontbreken van parkeermogelijkheden niet geschikt voor hun nieuwe bestemming. Er ontstond al snel overlast. De verzoeken om medefinanciering van een islamitische gebedsruimte werd door het college met een beroep op de scheiding van kerk en staat afgewezen.

Langzaamaan veranderende de houding van het college en bemiddelde het bij het zoeken naar oplossingen en droeg zij alternatieven aan. Toen over de plannen voor de bouw een moskee naast het winkelcentrum Bellestein heftige maatschappelijke beroering ontstond, luidde dit een nieuwe periode in: Ede was onderdeel geworden van een multiculturele samenleving en het gemeentebestuur nam haar verantwoordelijkheid. In 1993 besloot het college medewerking te verlenen aan een bestemmingsplanwijziging die de bouw van een moskee mogelijk zou maken. In hun lange zoektocht naar een plek in de Edese samenleving ontvingen de voormalige gastarbeiders meer steun van wethouders en gemeenteraadsleden van de PvdA en later de VVD, dan van die van de confessionele partijen. Juist de confessionele partijen die het bijzonder onderwijs sterk hadden bevorderd, en ook de zondagsrust niet ter discussie wensten te stellen, verwezen bij verzoeken vanuit de moslimgemeenschappen voor religieuze voorzieningen lange tijd naar de scheiding van kerk en staat in Nederland. Deze scheiding was formeel pas in 1983 door de staat definitief doorgevoerd, maar in de contacten met de moslimbevolking werd deze scheiding als een al lang bestaand principieel element in de inrichting van de Nederlandse samenleving gepresenteerd, waarmee de weigering voor een gemeentelijke bijdrage aan de bouw van islamitische gebedshuizing werd gerechtvaardigd. Deze duidelijke verschillende opvattingen over de positie van de islamitische minderheid in de Edese samenleving laten zien dat dit onderdeel vanaf begin een betwist beleidsonderdeel is geweest, waarbij in de derde periode de seculiere partijen aan het langste eind gingen trekken.

Vrije tijd: een zwembad, een schouwburg, een evenement

Op dit aspect van modernisering is voor alle drie onderdelen sprake van betwiste keuzes op onderdelen van het moderniseringsproces, al verschoof in de tijd de focus in de discussie qua onderwerp. In de jaren vijftig werden nog de nodige voorbehouden gemaakt ten aanzien van de invulling van de vrijetijdsbesteding. Sportief bezig zijn werd wel als een gezonde vrijetijdsbesteding gezien, maar niet op de zondag. Het verenigingsleven was in de ogen van veel raadsleden een goed middel om de 'maatschappelijke verwildering', het resultaat van de aantasting van het normen- en waardenpatroon in de oorlog, tegen te gaan. Maar zeker in orthodoxe kringen waren toneel en opera verboden vruchten en vreesde men het gevaar van sportverdwazing. De SGP kreeg op dit terrein in de jaren zestig steun van de Boerenpartij, tot deze partij in 1982 uit de raad verdween. De SGP kreeg in de RPF/GPV, die in 1982 in de raad verkozen werd, een nieuwe bondgenoot. De principiële

houding van deze drie partijen om geen geld voor dit type activiteiten te voteren, betekende in de praktijk een voortdurende rem op bepaalde ontwikkelingen.

De raad kende echter al in de jaren vijftig voldoende sportliefhebbers om toch gelden voor de aanleg van sportterreinen en later sporthallen vrij te maken. Wethouders als Roseboom (PvdA), Welgraven (AR) en Hoolboom (VVD) lieten zich al vroeg kennen als echte sportliefhebbers en zij zetten zich actief in voor de realisatie van sportvelden en sporthallen. Ook zette het college zich aanvankelijk actief in om voorzieningen in Ede te realiseren die een bijdrage zouden kunnen leveren aan het bevorderen van de komst van dagrecreanten en vakantiegangers. Op het moment dat de betrokkenheid van de gemeente bij de exploitatie van het natuurbad De Zanding, de bouw van een sporthal/annex evenementenhal, of de Heideweek financiële consequenties kreeg, schrok het college en zeker de raad hiervoor terug. De Heideweek had tot doel de recreatiemogelijkheden in de gemeente te promoten om zo meer recreanten naar Ede te trekken en het vakantieseizoen op te rekken. Op het moment dat de raad gevraagd werd om een grotere bijdrage om de uitbouw van de festiviteiten te financieren, kwam de raad in verzet. De discussie versmalde zich tot de vraag of een gemeentelijke overheid de middenstand wel moest spekken. Het evenement diende immers alleen hun belang? De discussie of het de taak van de overheid was om een eigen verantwoordelijkheid op dit terrein in te nemen om zo de gemeente actief te promoten, werd lang vooruit geschoven. Ook hier zien we dat gekozen werd voor een kleinere rol op grotere afstand.

Het verstrekken van een gemeentelijke subsidie voor lokale harmoniegezelschappen was vanaf het begin geen punt van discussie. Maar subsidie van theater- en muziekvoorstellingen om de 'hogere' cultuur te stimuleren, werd van meet af aan door de protestants-christelijke meerderheid geblokkeerd. Lange tijd vonden de tegenstanders van dit soort activiteiten of in ieder geval van de publieke verantwoordelijkheid hiervoor, en de voorstanders van een kleine overheid elkaar. Aan de andere kant leefde ook binnen het college en de raad de ambitie om Ede voort te stuwten in de vaart der volkeren en haar te ontdoen van haar imago van achtergebleven gebied op de Veluwe. Maar hoe dit om te zetten in beleid op het terrein van vrijetijdsbesteding was lastig. Wat was de taak van een gemeentebestuur in deze? In vergelijking met woningbouw en de aanleg van bedrijventerreinen en infrastructuur, waren uitgaven op het terrein van vrijetijdsbesteding veel meer aan discussie onderhevig.

De paradox is dat de gemeentelijke groeiambities tot gevolg hadden dat bij de bevolking een ander verwachtingspatroon ontstond over de rol van de overheid op maatschappelijk terrein. Deze ontwikkeling werd versterkt door het ontstaan van de verzorgingsstaat. Of zoals Schuurman stelt: het ontstaan van de verzorgingsstaat veranderde de verhouding tussen overheid en burger. In plaats van uit gaan van een eigen verantwoordelijkheid hield de burger in toenemende mate de overheid verantwoordelijk voor het aanbieden van een breed palet aan voorzieningen. De burger veranderde in een consument die meende recht te hebben op voorzieningen omdat zij hier financieel aan had bijgedragen.³ Dit gold in toenemende mate ook op het terrein van de vrijetijdsbesteding. Een te actieve rol voor de overheid botste in Ede echter vaak op gevoeligheden in de raad; zo hoorde een gemeentebestuur geen ondernemer te zijn omdat dit gezien werd als concurrentievervalsing. Er was in de raad sterk verzet tegen het voteren van wat als overmatige bedragen werden beschouwd voor het financieel ondersteunen van een cultureel programma-aanbod, een evenement, of een andere voorziening. Dit type voorzieningen kon in de ogen van de meerderheid evengoed gedragen worden door een commerciële partij. In het geval van de schouwburg, wensten het college en de raad echter wel controle te houden op het geboden programma. Het vinden van het juiste evenwicht was niet gemakkelijk. De ambitie om Ede uit te laten groeien tot een plaats met stedelijke allure vroeg om een meer actieve rol van de overheid, ook op cultureel terrein.

Het dilemma wat al dan niet tot een taak van de lokale overheid zou moeten gaan behoren is goed zichtbaar in de geschiedenis van de vier grote zwembaden binnen de gemeente. Op het moment dat sport en recreatie een mengvorm aangingen, en zwembaden commercieel uitgbaat moesten worden om te kunnen blijven bestaan, wist het gemeentebestuur niet goed welke rol het in dit proces wilde nemen. Enerzijds werden zwemfaciliteiten en de uitbouw daarvan aangemoedigd omdat dit de recreatieve aantrekkelijkheid van de gemeente vergrootte. Anderzijds schrok men terug voor de financiële consequenties en voor een commerciële betrokkenheid bij deze voorzieningen. Tegelijkertijd was een overdekt zwembad een van de grote wensen van het college en de raad. Een dergelijke voorziening zou zeker bijdragen aan de status van Ede.

³ A. Schuurman, 'From citizen to consumer tot citizen-consumer? The development of the welfare state and consumer society', in: H. Moerbeek, A. Niehof en J. van Ophem, *Changing families and their lifestyles*, Mansholt publication series, 5 (Wageningen 2007) 213 – 231, aldaar 215.

Deze dilemma's speelden ook rondom de exploitatie van het congres/schouwburgcomplex De Reehorst. Pas nadat de ENKA besloten had haar verenigingsgebouw, met daarin een schouwburg en bioscoop af te stoten, nam de gemeente de verantwoordelijkheid voor het hebben van een voorziening als een schouwburg annex bioscoop met een breed cultureel aanbod. Qua beheersconstructie werd een tweeslachtige keuze gemaakt. Enerzijds bestond de wens om De Reehorst uit te laten groeien tot een landelijk congrescentrum, waardoor Ede een landelijke speler op dit terrein zou kunnen worden. Dit hield de keuze in voor een commerciële aanpak en om die reden werd het complex verpacht en niet in eigen beheer geëxploiteerd. Anderzijds wenste het gemeentebestuur controle te houden op de programmering van de schouwburg en was de inzet dat de winsten van het congresdeel deels gebruikt zouden kunnen worden om de schouwburg te financieren. Eind jaren zeventig ontstond twijfel over en verzet tegen deze tweeslachtige aanpak. Het gemeentebestuur heeft lang geworsteld met de vraag hoe de verantwoordelijkheid en de eveneens nodig geachte distantie met elkaar in evenwicht gebracht moesten worden. Uiteindelijk bleek ook hier budgetfinanciering, binnen het ambtelijk apparaat al enige jaren eerder geopend als een optie, de oplossing te bieden. De gemeentelijke ambities om controle te houden (De Reehorst) of als parapadeja in eigen beheer te hebben (zwembad De Peppel) werden naar beneden bijgesteld en er werd gekozen voor een meer professionele afstandelijke betrokkenheid.

Het moderniseringsproces in de tijd

Op basis van de analyse van de raadssamenstelling is de onderzochte vijftig jaar in drie perioden opgedeeld. Als eerste de periode 1946-1966, die gekenmerkt wordt door het ontstaan van een samenwerking van CHU/ARP en buitenstaander PvdA, gevolgd door de periode 1966-1978 die getypeerd kan worden als een periode van verzet en verandering waarin de VVD tot de coalitie toetrad. Daarna is een derde periode aan te wijzen waarvan het karakteristieke is dat het meer pluriform worden van de samenleving haar beslag kreeg in de politiek. Vinden we deze periodisering ook terug wanneer we op vier beleidsterreinen naar veranderingsprocessen gaan kijken: ruimtelijke ordening, onderwijs, gastarbeiders, en cultuur, sport en vrije tijd?

1945-1966: groei en traditie

Op alle gebieden kenmerkte de eerste periode in de gemeente Ede zich door een inzet op groei. Dat bleek uit de bouw van woonwijken, de eerste aanleg van bedrijventerreinen, aankoop van natuurgebieden om de recreatieve waarde van de gemeente te bevorderen, de cityvorming, de uitbouw van het onderwijs, de plannen voor een (sport-)hal/overdekt zwembad bij het openluchttheater en de volle medewerking aan de Heideweek om de gemeente te promoten. Het zijn voorbeelden van initiatieven die tonen dat het gemeentebestuur vooruit wilde. Binnen de vier grote partijen, CHU, ARP, PvdA en VVD werd deze wens door de verantwoordelijke wethouders vrijwel unaniem gedeeld.

Tegelijkertijd werd ook in het college door de CHU, maar zeker door de ARP, vastgehouden aan traditionele waarden en normen. Dit kwam naar voren uit de keuze voor een overheid die zich terughoudend opstelde op cultureel-maatschappelijk gebied en die eigendomsverhoudingen waar mogelijk onaangetast liet. Wat dit laatste punt betrof, konden de confessionele raadspartijen op bijval rekenen vanuit de VVD. Hierbij moet worden opgemerkt dat op het moment voor de realisatie van de uitbreidingsplannen voor de dorpen actief ingrijpen in eigendomsverhoudingen noodzakelijk was, er weliswaar naar alternatieven werd gezocht, maar dat de plannen wel doorgingen, ook waar dit ten koste ging van de agrarische sector. Tegelijkertijd werd gekozen voor een beleid waarmee de positie van de kleine boeren beschermd werd. Verder werd er voor gekozen om (pro-)actief mee te werken aan de op- en uitbouw van het bijzonder protestants-christelijke onderwijs, waarbij de PvdA zich aanvankelijk niet *en bloc* opwierp als voorvechter van het openbaar onderwijs. Het was de VVD die fel oppositie voerde tegen het beleid van de AR-wethouder voor onderwijszaken. Tegelijkertijd wordt deze periode gekenmerkt door een zeer terughoudend cultuurbeleid. Tekenend hiervoor is het veto dat vanuit de protestants-christelijke partijen de subsidieaanvraag van toneelgroep *Theater* trof.

Dit beeld van zowel inzetten op groei als vasthouden aan traditie lijkt in deze periode voor Nederland als geheel op te gaan⁴, maar de gemeente Ede kan wat betreft de keuzes op het terrein van onderwijs en cultuur duidelijk in de meer behoudende protestants-christelijke hoek geplaatst

⁴ Zie onder meer Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*. Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*. Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*.

worden. Er werden in het politieke debat pas echt vraagtekens geplaatst bij de plannen voor cityvorming en voor een stads gemeentehuis nadat er verzet vanuit de bevolking kwam. Dit verzet betekende het einde van een periode. De periode van groei zonder discussie was voorbij. De vraag werd belangrijker of de inzet op groei van bevolking en werkgelegenheid wel in lijn te brengen was met de wens van de protestants-christelijke partijen om de confessionele signatuur van de gemeente te behouden en de kleine boeren te behouden? Hoe dachten de nieuwkomers over de ambitie van het college om Ede uit te bouwen tot stad? In hoeverre zou het gemeentebestuur een actieve rol moeten (gaan) vervullen om de toekomstige samenleving vorm te gaan geven?

1966-1978: verandering en debat

Voor de raadssamenstelling is het tijdvak 1966-1978 gekarakteriseerd als een periode van verandering en debat. Ook in de ontwikkeling in de vier onderzochte beleidssectoren zijn beide elementen te herkennen. De aanloop tot deze veranderingen is in het begin van de jaren zestig te traceren. Beide werden zichtbaar met de raadsverkiezing van 1966. Een forse groei met vijf zetels van de Boerenpartij betekende in politiek opzicht een belangrijke waarschuwing voor een technocratisch, paternalistisch moderniseringsbeleid. De moeilijkheden van het kleinbedrijf raakten meer dan alleen een economische problematiek. Het moderniseringsproces bracht onzekerheden met zich mee waar de Boerenpartij een eenvoudige remedie voor leek te hebben: een overheid op afstand. Maar wat te doen als de burger het niet redde op de vrije markt? In 1966 verscheen voor het eerst een lokale partij met een zetel in de raad: Gemeente Belangen. Het zou in deze vijftig jaar de enige lokale raadspartij blijven. De partij wenste het lokale belang boven partijideologie te plaatsen.

Uit de zetelverdeling tussen de partijen komen de veranderingen in de bevolkingssamenstelling nog niet naar voren, maar de verandering is wel definitief. Vanaf 1966 zou de meerderheid van de raad bestaan uit personen die als volwassenen naar Ede waren verhuisd. De import had haar politieke rol genomen en haar ideeën over de inrichting van de samenleving zouden langzaamaan in de jaren zeventig aan gewicht winnen. Onder de wethouders was de import in de hele periode vertegenwoordigd, maar tussen 1945 en 1995, zouden de geboren en getogen Edenaren, op twee zittingsperiodes na, steeds in de meerderheid blijven. En juist in de periode dat het gemeentebestuur voor de troepen dreigde te gaan uitlopen en het verzet de kop op stak, werd Ede bestuurd door geboren en getogen Edenaren.

In de periode 1966-1974 stonden woningbouw en de aanleg van bedrijventerreinen nog niet zozeer ter discussie. Wethouder Alberts (CHU) zette het beleid van zijn partijgenoot en voorganger Wiegeraadt op dit terrein voortvarend voort en kon daarbij zeker rekenen op steun van Roseboom die verantwoordelijk was voor huisvestingszaken. Voor de uitbouw van vooral Ede-dorp moest het agrarisch belang wijken. Meer als een aantal kleinere concessies kreeg de sector daarvoor niet terug. Maar B en W vochten vergeefs tot aan de Kroon om te voorkomen dat minimeisen zouden worden opgelegd aan de perceelgrootte van nieuw te vestigen agrarische bedrijven, een strijd die door de landbouworganisaties zelf op dat moment al lang als achterhaald werd beschouwd.

Bredere maatschappelijke onrust ontstond tegen de wijze waarop het college invulling wilde geven aan de gewenste verstedelijking. De planvorming voor inrichting van de kernen van Ede en Bennekom riep veel weerstand op. Een langdurige procedure volgde en uiteindelijk werd alleen in Ede een deel van het oorspronkelijke plan uitgevoerd. Het gemeentehuis kwam er, maar in afgeslankte vorm. Een groot deel van de rondweg werd gerealiseerd, maar niet ten koste van een volledige woonwijk. Het overdekte winkelcentrum kwam er, maar ook hier in aangepaste vorm. De oorspronkelijk grootschalige sloopplannen moesten onder druk van de bevolking en het hoge kostenplaatje, aanzienlijk worden bijgesteld. Een congreshal bij de al genoemde Eder Kuil was al een stille dood gestorven, de organisatie van de Heideweek werd meer op afstand gehouden, de langgekoesterde wens voor een overdekt zwembad werd pas gerealiseerd in 1972. Het gemeentebestuur nam tempo terug en worstelde met de invulling van haar rol in het maatschappelijk leven. Moest zij de kar actief gaan trekken om de gewenste veranderingen niet alleen gerealiseerd te krijgen, maar ook in de vorm die zij als wenselijk beschouwde? En werd die vorm wel door de gehele samenleving gedragen of geduld? Was wellicht een stimulerende rol langs de zijlijn voldoende en dienden zaken als recreatieve en culturele voorzieningen overgelaten te worden aan het particuliere initiatief? Daarnaast kreeg onder invloed van democratisering en individualisering het college te maken met een raad die meer betrokken wilde worden bij de planvorming, en college en raad samen werden door de bevolking meer op de huid gezeten bij de plan- en beleidsvorming.

De inzet om voor de voortdurende groeiende bevolking ook voldoende werkgelegenheid te hebben, hield in de praktijk in dat niet alleen de bedrijventerreinen steeds opnieuw vollieden, maar dat die bedrijvigheid ook steeds nieuwe inwoners naar Ede trok. De wens om vooral groei van de

dienstensector te realiseren, waardoor het personeel dat met deze bedrijvigheid naar Ede zou trekken vooral tot het midden en hoger kader zou behoren, zette druk op de confessionele signatuur van de gemeente. De veranderingen in de bevolkingssamenstelling stimuleerden de vraag vanuit de bevolking naar een meer pluriforme invulling van het beleid. Op het terrein van onderwijs werd in 1962 nog het protestants-christelijke Streeklyceum gerealiseerd, maar zo rond 1970 lieten rapportages van het Sociografische Bureau zien dat gezien de veranderingen in de bevolkingssamenstelling een neutrale openbare school voor voortgezet onderwijs tot het voorzieningenpakket zou moeten behoren. Een wens die door een deel van de bevolking al jarenlang naar voren werd gebracht, maar die ook in jaren zeventig nog niet gerealiseerd werd.

De komst van buitenlandse werknemers in de jaren zestig introduceerde een volstrekt nieuw element in de lokale politiek, waar de gemeente pas vanaf de jaren zeventig aarzelend beleid voor zou gaan formuleren. Waar katholiek aan het begin van de twintigste eeuw nog problematisch was in deze toen vrijwel homogeen protestants-christelijke gemeente, diende het gemeentebestuur nu haar rol te definiëren in de omgang met de islam en bijbehorende cultuur. Dat verstedelijking en verbreding van het culturele aanbod twee kanten van een en dezelfde medaille waren, werd meer en meer duidelijk. De overname door de gemeente van het schouwburg/bioscoopcomplex De Reehorst in 1964 van de ENKA is hier een voorbeeld van. Maar het gemeentebestuur zou vervolgens twee decennia worstelen met de vraag hoe de exploitatie van een schouwburg op afstand gezet kon worden, met behoud van controle over de programmering.

1978-1994: pluriformiteit en afstand

De periode 1978-1994 wordt gekenmerkt doordat de stijgende pluriformiteit van de samenleving in toenemende mate is terug te vinden in de raadssamenstelling, in beleidsvoorstellen en raadsdiscussies. Het confessionele midden verloor steeds meer stemmen. De komst van de RPF/GPV versterkte de protestants-orthodoxe groepering, maar de stemmenwinst voor GB, D'66, en PE betekende, dat ook het seculiere Ede zich nadrukkelijker liet horen in de politiek in Ede. Begin jaren zeventig ontstond de discussie over de inrichting van het buitengebied en werd de milieuproblematiek een heet hangijzer. Het zou echter nog tot eind jaren zeventig duren voordat het roer op dit terrein langzaam om ging. Het gemeentebestuur werd gedwongen door het landelijk beleid om beleid te formuleren ten aanzien van de uitbreidingsmogelijkheden en toewijzing van locaties voor de intensieve veehouderij. Ede werd onderdeel van het ROM-gebied in de Gelderse Vallei. Daarnaast werd het buitengebied steeds meer opgeëist door niet-agrarische gebruikers en voor niet-agrarische doeleinden. De recreatie beperkte zich steeds minder tot het traditionele Veluwe gebied. Het landelijke gebied werd een aantrekkelijk woongebied, een gebied waar gefietst, gewandeld, kortom gerecreëerd kon worden. In de raad drongen deze geluiden steeds meer door.

Ook de vraag naar neutraal openbaar voortgezet onderwijs werd sterker gehoord en de politieke druk om dit te realiseren nam toe. De ARP verloor in 1982 haar onderwijsportefeuille, in 1984 opende het Pallas Athene de deuren. Dat er ook verzet was tegen de secularisering van de samenleving en specifiek in het onderwijs bleek onder meer uit het feit dat in dat zelfde jaar de protestants-orthodoxe partijen een Schoolbegeleidingsdienst uit de strijd wisten te slepen. Maar anderzijds werden ook voorzieningen voor de etnische minderheden opgezet, uiteindelijk inclusief de realisatie van een moskee.

Het waren vooral de partijen waarin de import sterk(er) vertegenwoordigd was die op deze terreinen het voortouw namen. Het CDA bleef, ondanks een korte opleving na de fusie, inleveren, maar als totaal behielden de confessionelen een meerderheid in de raad. Tegenover het verlies van het CDA stond de komst van de RPF/GPV. Ook de Boerenpartij verdween in 1982. Relatieve nieuwkomers als de lokale partij, Gemeente Belangen en D'66, kregen versterking van Progressief Ede/Groen Links. De problemen waren sterker cultureel van aard geworden, waar ze in de jaren vijftig zowel economisch als cultureel waren geweest. Het gemeentebestuur vond in deze periode antwoorden en oplossingen voor veel langlopende kwesties. Waar op het gebied van de ruimtelijke ordening en de integratie van de gastarbeiders in deze periode na lang aarzelen werd gekozen voor een meer activistische politiek, werd op het gebied van voorzieningen als zwembaden en de schouwburg de oplossing gevonden die eerder gekozen was voor de Heideweek. Besloten werd de banden losser te maken en te kiezen voor een meer zakelijke verhouding en budgetfinanciering. Waar de gemeente pluriformer werd, was het zinvoller zaken aan groepen burgers of de markt over te laten. In het geval van De Reehorst en De Peppel viel uiteindelijk het besluit tot privatisering. De overheid als ondernemer lag altijd al onder vuur, maar bleek in de praktijk ook niet te werken. De nodige bezuinigingsrondes als gevolg van de economische crisis speelden bij deze keuze zeker een rol, maar ook de grotere spreiding van zetels over partijen in de raad bevorderde het zoeken naar

Ede's periodisering vergeleken

Het gewicht van de KVP, op een aantal punten progressiever dan die van het protestants-christelijke blok, was in Ede uiterst klein. Relatief gezien had de partij door de gedegen kennis en bovenlokale blik en insteek van De Zeeuw nog veel in de melk te brokkelen. Daarentegen bleef een flink deel binnen de protestants-christelijke partijen gedurende de jaren zestig huiverig voor het loslaten van de eigen normen en waarden, juist waar het de rol van de overheid betrof. Een deel van de CHU, waaronder de wethouders Wiegeraadt en Alberts, was daarbij rekkelijker in de leer dan de ARP. Waar in de landelijke politiek binnen de ARP een linkervleugel ontstond in de jaren zestig, bleef in Ede de ARP meer aan de behoudende kant staan. Soevereiniteit in eigen kring en een kleine rol van de overheid in het maatschappelijk leven stond voor het meer traditionele deel hoog in het vaandel geschreven. Voor dat laatste werd in de VVD vaak een bondgenoot gevonden, terwijl deze partij in de jaren vijftig en begin zestig nog door de protestants-christelijke partijen als 'links' werd betiteld. Zij zelf afficheerden zich als rechtse partijen. VVD en PvdA vonden elkaar op te weinig punten en waren getalsmatig niet in staat om effectief tegenwicht te bieden. De grotere overeenstemming tussen beide partijen op het terrein van cultuur en onderwijs was in de partijpolitieke verhoudingen van

⁷ Schuyt en Taverne, *Welvaart in zwart-wit*, 52.

te klein gewicht. Waar in de historiografie de jaren zestig vooral gezien worden als een periode van economische groei en welvaartstijging waarin het gezag 'de teugels liet vieren', kan voor Ede gesteld worden dat de groeiambities in de jaren vijftig grootser waren, waarna in de jaren zestig een soort herbezinning optrad.⁸ Deels groeide het besef dat aan wensen kosten waren verbonden, maar anderzijds liepen de wensen van de verschillende bevolkingsgroepen, als gevolg van de groei, ook meer en meer uiteen. De lokale samenleving werd meer pluriform, er ontstond meer discussie over de invulling van de verschillende onderdelen van het moderniseringsproces, waarbij modernisering als zodanig niet werd afgewezen.

De jaren zestig waren voor het gemeentebestuur niet die roerige jaren van Righart, al kwam er wel beweging op gang.⁹ In Ede uitte de onvrede zich eerst aan de rechterkant van het politieke spectrum: de Boerenpartij ging bij de verkiezingen van 1966 van één naar zes zetels en werd daarmee de een na grootste partij in de raad. Door haar non-coöperatieve opstelling zette de partij zich weliswaar meteen weer buitenspel, maar met de vier zetels van de SGP erbij geteld, werd duidelijk dat rekening gehouden moest worden met dit deel van de kiezers. De proteststem bleek bij de volgende verkiezingen vrijwel te verdampen. En tegelijkertijd werd de meerderheid van de raadszetels ondertussen door de import ingenomen. Het versterkte bepaalde moderniseringstendensen in de gemeente, zoals secularisering, de vraag om meer inspraak, meer onderwijs, maar tegelijkertijd versterkte het ook het orthodox-christelijke element. De veranderingen die in de tweede periode in gang werden gezet, hadden een lange looptijd. Pas na 1978 brak een periode aan waarin voor het merendeel van de heikele onderwerpen echte oplossingen op tafel kwamen.

Righarts generatiecrisis, laat staan zijn dubbele generatiecrisis, gaat niet op voor de gemeente Ede. In de gehele onderzochte periode behield de vooroorlogse generatie heel duidelijk het overwicht, zowel in de raad als in het college. Kennedy's stelling dat de Nederlandse elite overtuigd was van de onvermijdelijkheid van veranderingen, waardoor hun niets anders restte dan zich aan te passen, zien we voor Ede pas in de loop van de jaren zeventig naar voren komen. Kennedy hield in *Nieuw Babylon* de optie open dat in de jaren veertig en vijftig de Nederlandse elite al wel de technologische en sociaal-maatschappelijke veranderingen als onontkoombaar accepteerde maar nog vast bleef houden aan conservatief traditionele opvattingen over moraal en theologie. In de jaren zestig zou ook op dit terrein het verzet gestaakt zijn.¹⁰ Zoals hierboven is gesteld, ging het eerste voor de jaren veertig en vijftig zeker ook op voor het bestuur in Ede. Het zou echter tot eind jaren zeventig duren voordat de meer conservatief traditionele opvattingen in het college en de raad definitief in defensief geraken. Op het terrein van onderwijs, gastarbeiders en cultuur gaven de confessionele partijen maar langzaam toe aan de onontkoombaarheid van de gevolgen van het moderniseringsproces in de samenleving. Lang werd op deze terreinen vastgehouden aan moraal en theologie, in combinatie met een beperkte rol van de overheid in de samenleving. Op deze laatste opvatting kregen de confessionelen bij gelegenheid steun van de VVD, maar op terrein van onderwijs en cultuur nam de VVD overwegend een liberaal standpunt in.

De laatste cesuur is gelegd bij de raadswisseling van 1978. Daarmee valt deze laatste van de drie periode in Ede, samen met de periodisering die Wielenga hanteert voor Nederland na 1977. Hij typeert deze periode als volgt: 'realisme, hernieuwde consensus en het zoeken naar een nieuw evenwicht'.¹¹ Een typering die we ook terugvinden bij Liagre Böhl in *Land van kleine gebaren*. Deze typering is zeker raak voor de lokale situatie in Ede. De ontstane pluriformiteit in de samenleving waarin meerdere aspecten van het moderniseringsproces zich duidelijk manifesteerden, kwam in deze periode ook tot uitdrukking in de lokale politiek. Waar De Rooy voor Nederland als geheel al voor de jaren vijftig constateert dat 'Nederland ...een gemeenschap van grote minderheden [was geworden], die steeds meer op elkaar gingen lijken',¹² gaat dit pas voor Ede echt op in deze periode. Eind jaren zeventig was de dominantie van de oude partijen definitief verbroken, de confessionele meerderheid kalfde verder af, en de import raakte meer ingeburgerd in de Edese politiek. Juist de sterk op groei gerichte politiek zorgde er voor dat de gemeente meer een afspiegeling werd van de Nederlandse samenleving. Die inzet op groei zorgde mede er voor dat de elementen die als onderdeel van het moderniseringsproces worden gezien, als secularisatie, scholing, individualisering, urbanisatie, geografische en sociale mobiliteit, zich sneller en sterker gingen manifesteren in deze lokale samenleving. Vergelijken we 1945 met 1995, dan was de gemeente niet alleen pluriformer geworden,

⁸ Woltjer, *Recent verleden*, o.a. p. 315-316, 559 e.v.

⁹ Righart, *De eindeloze jaren zestig*.

¹⁰ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 41-42.

¹¹ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 283-314.

¹² De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 230.

maar ook minder afwijkend van het algemene beeld in Nederland. Toch viel zij daar niet mee samen. Dat de periodisering in Ede afwijkt van die van Nederland is op zich niet vreemd. Op zich kan dit altijd het geval zijn bij lokale onderverdelingen. Wat het onderzoek in Ede aan het al bestaande beeld toevoegt is dat deze lokale afwijking ten opzichte van het algemene beeld deels het resultaat is van factoren die buiten het blikveld van de actoren lagen, deels resultaat van een bewuste gemeentepolitiek en van de al dan niet voorziene consequenties van deze politiek.

Modernisering kent meerdere paden

Voordat we de casus Ede vergelijken met *Welvaart in zwart-wit*, worden de uitkomsten van het onderzoek naar Ede naast die van Van Deursen naar Katwijk, van Van Vegchel naar Emmen en van Zwemer naar Zeeland gelegd. De vraag is of er vergelijkbare ontwikkelingen waren of dat lokale samenlevingen in staat bleken om een eigen draai aan het moderniseringsproces te geven.

Ede is geen Katwijk: modernisering wordt niet van buitenaf opgedrongen

Ondanks alle verschillen van mijn onderzoek met dat van Van Deursen naar Katwijk is het zinvol ze op het punt van omgang met modernisering naast elkaar te zetten¹³. Zoals Zwemer in de bespreking van Van Deursens boek constateert, wordt er voor het onderzoek naar lokale samenlevingen in de vorige eeuw geen gebruik gemaakt van een gedeeld model of sjabloon. Het maakt onderlinge vergelijkingen lastig.¹⁴ Het beeld dat Van Deursen schetst bevat meer verschillen dan overeenkomsten met de uitkomsten van het onderzoek naar Ede. Van Deursen behandelt vrijwel dezelfde periode, 1940-2000. Anno 2005 was in Katwijk nog steeds sprake van een confessionele meerderheid, die tien jaar daarvoor in Ede verloren was gegaan. Aanvankelijk domineerden de CHU en de ARP het college, maar in 1966 moest de verliezende ARP in het college plaats maken voor de SGP. De SGP werd in Katwijk in 1966 weer buiten boord gezet, om vanaf 1970 blijvend een wethouder te leveren. In de jaren tachtig had Katwijk zelfs een college bestaande uit een CDA-burgemeester, twee CDA-wethouders en een SGP-wethouder.¹⁵ In Ede bleef op politiek confessioneel gebied de macht bij het CDA, waarbij de SGP buiten de coalitie werd gehouden. Ook de RPF/GPV was na haar intrede in de raad in 1982 niet een vanzelfsprekende bondgenoot voor de middenpartijen.

Van Deursen laat zien dat in Katwijk het meer orthodoxe element op politiek terrein en daarmee ook op cultureel maatschappelijk gebied meer de toon bepaalde. Het niet-confessionele deel conformeerde zich veel meer en langer aan de confessionele meerderheid dan in Ede het geval was. Ede was en is veel groter en kende meer diversiteit. Een diversiteit die door het confessionele midden erkend werd. Dit zien we terug in de keuze om de SGP buiten de coalitie te houden. De reactieve setting waarin Van Deursen het verloop van het moderniseringsproces in Katwijk plaatst, was in Ede afwezig. In Ede is, zoals hierboven al meermaals beschreven, actief ingezet op economische groei, groei van werkgelegenheid en groei van de bevolking. Ook de SGP heeft zich niet tegen deze groei gekeerd. Daarnaast was de Edese politiek niet gericht op het weren van verandering, in tegendeel. Ede wilde zich meten met de buitenwereld.

Ook Van Deursens tweede conclusie gaat niet op voor Ede. De landelijke overheid heeft deze lokale gemeenschap niet een ander normen en waardenpatroon willen opdringen. Uiteindelijk heeft de rijksoverheid maar op twee onderdelen dwingend beleid opgelegd. Namelijk de aanwijzing van de Gelderse Vallei tot ROM-gebied en daaruit voortvloeiend de eis om in de gemeentelijke bestemmingsplannen de intensieve veehouderij meer aan regelgeving te onderwerpen. En als tweede de bepaling, die overigens voor heel Nederland gold, dat het migrantenbeleid tot de gemeentelijke taken ging behoren. Van Deursens laatste conclusie gaat evenmin op voor Ede. Weliswaar heeft ook in Ede een deel van de import, en de secularisatie van de samenleving als geheel gezorgd voor veranderingen. Het gaat te ver om te stellen dat zij de meerderheid haar wil heeft weten op te leggen. Evengoed kan gesteld worden dat de protestantse middenpartijen niet in staat zijn gebleken om hun stemmenaandeel te behouden, ondanks dat zij altijd deel uit hebben gemaakt van het college. De

¹³ Van Deursen, *In Katwijk is alles anders*.

¹⁴ J.P. Zwemer, 'In Katwijk is alles anders. Een christelijk dorp ontmoet de wereld. 1940-2005', *BMGN*, 127-4 (2012) review, 75.

¹⁵ Van Deursen, *In Katwijk is alles anders*. Van Deursen geeft geen volledig overzicht van de coalities in de periode 1940-1995. Het hierboven gestelde is uit de tekst afgeleid. Zie 44-46, 48-51, 143-153, 276-282, 385-394.

komst van veel nieuwe inwoners is door het gemeentebestuur bewust gestimuleerd. Voor Ede kan eerder geconcludeerd worden dat de stabiele positie van de SGP er voor gezorgd heeft dat een aantal principiële zaken, zoals de zondagsrust, door de andere partijen door de jaren heen gerespecteerd is. Al in de jaren vijftig werd ook in de CHU en de ARP de opvatting gehoord dat religieuze bepalingen niet door de overheid aan andersdenkenden mocht worden opgelegd. Toch werd in de praktijk sterk rekening gehouden met de minderheidspositie van de SGP. Alles overziende kan gesteld worden dat in Ede het college en de raad actief het veranderingsproces hebben gezocht en gestimuleerd.

Ede is geen Emmen: voor Ede geen technocratische blauwdruk

Van Vegchel laat zien dat de ontwikkelingen die de gemeente Emmen doormaakte in de periode 1945-1965, te kenschetsen zijn als de meer klassieke vorm van modernisering. Rijk, provincie en gemeentebestuur werkten eendrachtig samen om op beheerste wijze vorm te geven aan de door de rijksoverheid opgelegde snelle omschakeling van een traditionele agrarische samenleving naar een industriële samenleving. Emmen werd door de rijksoverheid tot ontwikkelingsgebied verklaard en diende met een gerichte totaalaanpak in vlot tempo te industrialiseren. De hiervoor noodzakelijke komst van bedrijven vroeg niet alleen om bedrijfsterreinen en woningen, maar ook om een aantrekkelijke woonomgeving. Met dat doel werd in Emmen een landelijke woonsfeer gecombineerd met een stedelijk aanbod aan culturele en maatschappelijke voorzieningen, waarbij de bestuurselite bewust inzette op een geleide wijze van verandering, zodanig dat de als negatief ervaren effecten van modernisering geneutraliseerd of voorkomen werden. Van Vegchel kenschetst deze ontwikkeling als beheerste modernisering.

In Ede hoefde het gemeentebestuur amper moeite te doen om bedrijven en mensen te trekken. Voor Ede geen ontwikkelingsplan. Daarbij had Edese bevolking in de jaren dertig al een h.b.s. gerealiseerd, waar protestants en neutraal Ede samen hun kinderen naar toe stuurden. De kazerne en vervolgens de ENKA hadden vanaf het begin een duidelijke stimulerende rol gehad op het verenigingsleven. De komst van de soldaten zorgde voor een bioscoop. Het was de ENKA die Ede in de jaren twintig een schouwburg had gegeven. Ede kreeg al in de jaren dertig als gevolg van particulier initiatief een verwarmd openluchtzwembad, evenals Lunteren en Otterlo hun eigen recreatieve zwemvoorziening kregen. Het protestants-christelijke deel van de bevolking zorgde voor initiatieven die resulteerden in meer lager en uitgebreid lager en middelbaar onderwijs. Kortom, de belangrijkste onderdelen waar het gemeentebestuur voor moest zorgen waren bedrijfsterreinen en huizen. Daaraan werd na de oorlog voldaan.

Stedelijkheid werd in Ede door de bestuurders vooral vertaald naar modernisering van het centrum van Ede, door middel van sanering en verkeerstechnische ontsluiting van de dorpskern. Verder werd wel ingezet op de realisatie van sportaccommodaties, en ook het bevorderen van faciliteiten op het terrein van toerisme, maar dit laatste werd in de jaren zestig al snel meer op (financiële) afstand geplaatst. Waar in Emmen vanaf het begin duidelijk was dat de komst van nieuwe bedrijvigheid en inwoners ook vroeg om een aanbod van cultureel/maatschappelijke voorzieningen, was in Ede de houding veel meer afwachtend, zo niet afhoudend. De duidelijke protestants-christelijke signatuur van de gemeente vormt een deel van de verklaring waarom de ontwikkelingen in Ede een andere uitkomst kenden. Opvallend is ook dat, in tegenstelling tot Emmen, de Edese burgemeesters ook op dit terrein minder een stempel op het beleid hebben gedrukt. Groei, cityvorming en de bouw van een gemeentehuis konden op hun steun rekenen. De Edese burgemeesters waren allen van ARP-huize. Economische groei werd door hen verwelkomd en gestimuleerd, maar op cultureel vlak was de ARP behoudender dan menig CHU'er. Het versterkte het ARP-geluid in het college. Als laatste kan gewezen worden op het verschil in bemoeienis van het bedrijfsleven met de ontwikkelingen in Ede. Daar waar in Emmen duidelijk vanuit de nieuwe ondernemingen de vraag gesteld werd naar voorzieningen op cultureel-maatschappelijk gebied, ontbrak dit in Ede vrijwel geheel. Alleen Victoria Veste stelde als eis dat er een cultureel-centrum zou komen. Een eis waar het gemeentebestuur wel mee aan de slag ging, maar die uiteindelijk een hele lange geschiedenis zou krijgen. Het moderniseringsproces in Ede kan daarom niet als beheerste modernisering gekenschetst worden, al hebben het college en de confessionele partijen gepoogd in het moderniseringsproces het protestants-christelijke karakter van de gemeente te bewaren via het gevoerde beleid voor onderwijs en cultuur. De toenemende pluriformiteit, gevolg van dat zelfde moderniseringsproces zorgde er voor dat door de tijd heen meer discussie ontstond en onderdelen meer betwist of meer geaccepteerd raakten.

Ede vergelijkbaar met Zeeland? Lokale modernisering

De studie onder redactie van Zwemer wijkt qua onderwerp en vraagstelling op een aantal belangrijke onderdelen af van mijn onderzoek. Onderzoek naar de ontwikkelingen in een provincie tegenover de ontwikkelingen in een gemeente. En ook de onderzochte periode verschilt, Zwemer's periode valt samen met wat in mijn onderzoek als de eerste periode wordt beschouwd binnen de onderzochte vijftig jaar. Toch vallen voor de periode 1950-1965 een aantal interessante vergelijkingen te trekken. Zwemer concludeert aan het einde van de studie *Zeeland, 1950-1965* dat in tegenstelling tot wat Schuyt en Taverne in *Welvaart in zwart-wit* stellen, de veranderingen in Zeeland niet van bovenaf zijn opgelegd. De ontwikkelingen waren niet het gevolg van aansturing van buiten de provincie maar in meer of mindere mate het resultaat van een autonoom proces, voortkomend uit economische veranderingen en in gang gezet in de afzonderlijke Zeeuwse dorpsamenlevingen.¹⁶ Waar sprake was van aansturing door de rijksoverheid betrof dit het industrialisatiebeleid voor de provincie (en het Deltaplan), dat deels samen op ging met de initiatieven op het terrein van maatschappelijk werk. Voor Ede ontbrak deze centrale aansturing vrijwel geheel. Hierbij zal een rol hebben gespeeld dat de groei en daarmee de veranderingen voor Ede, in tegenstelling tot wat Zwemer voor Zeeland stelt, al voor de oorlog zijn ingezet. Met de komst van de kazerne en de ENKA werd de dorpscultuur al opengebroken. Na de oorlog was het Edese gemeentebestuur sterk gespitst op de groeimogelijkheden die werden gestimuleerd door de gunstige ligging ten opzichte van de Randstad en de Rotterdamse haven, dit in samenhang op landelijk niveau met de infrastructurele ontwikkelingen, de groeiende welvaart, de recreatieve ontwikkelingen, en de naoorlogse suburbanisatie. Tekenend is dat wanneer er in Ede in deze vijftig jaar wel sprake was van aansturing vanuit de provinciale of rijksoverheid, die eveneens plaats vond op het terrein van de ruimtelijke ordening (bescherming van de Veluwe door de provinciale overheid en aanwijzing van de Gelderse Vallei als ROM-gebied door de rijksoverheid) en van maatschappelijk werk (de overheveling van het migrantenbeleid vanuit de rijksoverheid naar de gemeentes). Alleen vond dit veel later in de tijd plaats, namelijk in de jaren tachtig.

Evenals Zeeland is de gemeente Ede na de oorlog zeker deels nog als traditioneel te kenschetsen. Zwemer wijst voor Zeeland op de rol van de pendel, het kooibazensysteem, het wegtrekken van de bevolking, de strenge sociale controle, het dorpse karakter door het vele onderling contact op straat, en het 'bezitsinstinct' dat zich uitte in de voorkeur voor ruime tuinen. Elementen die elk voor zich samenhangen met de Zeeuwse agrarische samenleving en bijdroegen aan haar voortbestaan. Mijn onderzoek is qua vraagstelling een andere waardoor geen echte vergelijking kan worden gemaakt. Maar in de ruimtelijke ordening troffen we vergelijkbare tendensen aan. Een voorkeur van de meerderheid van de raad voor koopwoningen, voor in ieder geval een huis met een tuin. In elk geval hadden de protestants-christelijke partijen veel moeite met de aantasting van eigendomsrechten, wat terug te zien is in een opportunistische houding om zo nodig in bestemmingsplannen door kleine aanpassingen de eigendomsrechten van individuen te respecteren en ook om de agrarische ontwikkelingen qua bedrijfsstructuur ongemoeid te laten, zowel wat betreft behoud van de kleine boeren, als het niet belemmeren van de groei van de intensieve veehouderij.

Tegelijkertijd was er ook duidelijk een wil tot veranderen te bespeuren in de samenleving. De in deze periode nog heersende opvatting dat de samenleving maakbaar was, leed in Zeeland schipbreuk. De verklaring is volgens Zwemer dat het deel van de professionele bestuurselite dat van dit idee uitging, met haar plannen en voorstellen de plank missloeg, omdat de plannen niet aansloten op de wensen en verlangens die op lokaal niveau leefden. Vooral op maatschappelijke en cultureel terrein botsten deze professionals op weerstand vanuit de bevolking. Hoe belangrijk het is rekening te houden met deze lokale factor zien we in Ede terug, al lag het daar net even anders. In dezelfde periode die Zwemer voor Zeeland beschrijft, werden in Ede grootschalige plannen voor cityvorming gesmeed. Plannen die ook in Ede afkomstige waren van experts van buiten. Het college, onder voorzitterschap van burgemeesters van buiten, was zeer van de plannen gecharmeerd. De raad, gedomineerd door lokaal gewortelde politici, sputterde wel wat over de beperkte inspraak, maar koos toch duidelijk voor een modernistische invulling van het dorpshart van Ede en Bennekom. Zwemers constatering dat in de jaren vijftig het raadswerk nog weinig capaciteiten vereiste, gaat voor Ede niet op. Juist in deze periode, waarin de professionalisering van het ambtelijk voorbereidende werk op gang kwam, werd vooral op het terrein van de ruimtelijke ordening op meerdere momenten duidelijk dat de raad inhoudelijk geen weerwerk kon bieden.

In de andere onderzochte sectoren speelde dit aspect van professionalisering in de eerste periode nog niet zo. Op die terreinen leek de protestants-christelijke meerderheid voor belangrijke onderdelen van de samenleving de zaak naar haar hand te kunnen zetten. Behoud van de kleine

¹⁶ J.P. Zwemer, ed., *Zeeland, 1950-1965* (Vlissingen 2005). Zie zijn concluderend hoofdstuk, 615-633.

boerenbedrijven, uitbouw van een voornamelijk protestants-christelijk onderwijsaanbod, een beperkte faciliterende rol in de vrijetijdssector, en behoud van de zondagsrust. Gemeentelijke initiatieven en financiering van sportfaciliteiten kwamen, al waren ze evenals in Zeeland voor het orthodoxe bevolkingsdeel minder acceptabel, ook in Ede tot stand. Op recreatief terrein ontstonden spanningen op het moment dat recreatieve voorzieningen uitgroeiden tot een commercieel geleide onderneming. Het gemeentebestuur wilde toezicht behouden, maar schrok terug voor actieve betrokkenheid. Ede had het hier echter gemakkelijker dan Zeeland. Voor de Veluwe speelde wel de zondagsrust, maar de recreatie was minder 'bloot' en minder op het uitgaansleven gericht dan in Zeeland. Anderzijds lijkt het veel grotere belang van de recreatieve sector in veel Zeeuwse gemeenten geleid te hebben tot een vrij pragmatische opvatting.

Zwemer wijst in zijn conclusie op het ontstaan van een soort provinciale kerngroep van lokale bestuurders die de plannen van professionals (veelal van buiten de provincie afkomstig) kritisch volgde en bewaakte.¹⁷ Ede was via het lidmaatschap van een aantal vooraanstaande raadsleden vertegenwoordigd in de Provinciale Staten. Maar er liepen amper lijnen naar het ETIG, het Opbouwwerk Gelderland, de SBBW Gelderland, of andersoortige instanties. In die zin hebben de Edese lokale politici het blijkbaar niet nodig gevonden om hun netwerk te gebruiken of uit te breiden om zo de vinger aan de bovenlokale pols te kunnen houden. Dit was ook minder nodig omdat er, zeker in vergelijking met Zeeland, geen ingrepen van bovenaf plaats vonden. Qua groei is de gemeente nooit in de gevarezone terecht gekomen. Het belang van Ede hoefde minder bewaakt te worden of onder de aandacht gebracht te worden. Ede werd niet van buitenaf 'op de schop genomen' of 'met subsidie groot gemaakt', de voortdurende groei zorgde dat ook Ede op veel terreinen 'eigen baas' was. Kijken we naar de vier onderzochte sectoren dan zien we dat uiteindelijk, veel later dan in Zeeland, de landelijke overheid actief ingreep, en wel op dezelfde terreinen als in Zeeland, namelijk ruimtelijke ordening en maatschappelijk werk. De ontwikkelingen in de intensieve veehouderij werden in Ede door ingrijpen van bovenaf aan regelgeving onderworpen. Hetzelfde zien we terug in het beleid voor migranten. Terwijl op het gebied van onderwijs en vrijetijdsbesteding de interne ontwikkelingen, in gang gezet door het voortdurende vestigingsoverschot, de oorzaak werden voor de realisering van een meer pluriform aanbod. Evenals Zwemer voor Zeeland constateerde, bleek Ede in staat om kleuring te geven aan haar eigen moderniseringsproces. Biedt een vergelijking met het werk van Schuyt en Taverne een verdere verklaring voor deze uitkomst?

Ede en Welvaart in zwart-wit

In hoeverre worden de bevindingen van Schuyt en Taverne op lokaal niveau bevestigd? De door hen geconstateerde versnelling van het moderniseringsproces na 1948 wordt door de snelle groei van Ede niet weersproken. De rol die zij, maar ook De Liagre Böhl, in de periode 1948-1973 toekennen aan de opkomst van een technocratische elite die verantwoordelijk werd voor de vormgeving van de samenleving is ook in deze gemeente duidelijk herkenbaar. Midden jaren vijftig werd de behoefte aan professionalisering van beleidsvoorbereiding duidelijk door het college en door raadsleden gevoeld en werd hier ook actie op ondernomen. Eerst door inhuur van expertise van buitenaf, vanaf de jaren zestig door professionalisering van het gemeentelijke apparaat. Zo kreeg de sociaalgeograaf Kwantes vanaf 1954 meerdere opdrachten om de toekomstige behoefte aan voorzieningen op vooral economisch terrein in kaart te brengen. Het laat zien dat Ede op dit terrein zeker niet achter liep. Voor het opstellen van de vele bestemmingsplannen en uitbreidingsplannen was al begin jaren twintig een professionele kracht als Directeur Gemeente Werken aangenomen, ir. Weener. Na de oorlog werd meer expertise aangetrokken door de inhuur van Lammers. Begin jaren zestig stelde de gemeente een eigen stedenbouwkundige aan, Bouter. Ook Bouter was van buiten afkomstig en vanuit de modernistische hoek. De keuze voor de architect Bakema voor de bouw van gemeentehuis was een, zeker voor Ede een verrassend, gevolg van zijn aanstelling. In 1966 werd de sociograaf Scholten aangetrokken door burgemeester Plateel, met de opdracht om een Sociografisch Bureau op te richten. Onder zijn leiding werden nodige kwantitatieve onderzoeken opgezet als basis voor de beleidsontwikkeling. Deze rapporten ademen een bovenlokale visie waarin een wetenschappelijke ondertoon is te herkennen. Het zijn mooie voorbeelden van de mathematisering van de samenleving op gemeentelijk niveau. De professionalisering van de raadsleden liep hier duidelijk bij achter, zoals we hebben gezien.

In de gehele onderzochte periode werd het ambtenarenapparaat geleidelijk uitgebreid, meer en meer werden mensen van buiten de gemeente aangetrokken. Naast professionele kwaliteiten werd

¹⁷ Zwemer, p. 620.

lange tijd in het aannamebeleid nog gelet op het hebben van een protestants-christelijke achtergrond, maar secularisering van de samenleving werkte ook door in het ambtelijk apparaat.¹⁸

Collegevoorstellen werden ontworpen en uitgewerkt door de gemeentelijke diensten. Maar het was het college dat uiteindelijk bepaalde welk ontwerp/voorstel in de raad werd gebracht. En het is de raad die de beslissing nam. In vele gevallen leidde het raadsvoorstel tot discussie maar vaak ging de raad uiteindelijk akkoord en kwam het niet tot aanpassingen van het voorstel. Het bevestigt de hypothese van Schuyt en Taverne over de belangrijke rol van de professionals in de vormgeving van de samenleving.

Vervolgens komen we bij de tweede hypothese van Schuyt en Taverne, namelijk de toename in geografische en sociale mobiliteit. Ede kenmerkt zich door een vrijwel constant vestigingsoverschot, mogelijk gemaakt door de centrale en aantrekkelijke ligging, de verbeterde infrastructuur, voortdurende uitbreiding van huisvesting en uitbouw van het onderwijsaanbod. De opleidingsgraad van de Nederlandse bevolking steeg gedurig, ook na 1973, ook in Ede. Niet in de laatste plaats omdat het gemeentebestuur expliciet had ingezet op het aantrekken van midden en hoger opgeleide inwoners. Het effect was dat niet alleen door het personeelsbeleid binnen het gemeentelijk apparaat het aantal professionals toenam, maar als gevolg van de demografische veranderingen ook in het college en de raad. Tegelijkertijd verdween in de loop van de jaren zeventig langzaam aan zowel het geloof in een maakbare samenleving als in eenduidige, objectieve wetenschappelijke oplossingen voor maatschappelijke problemen. De discussies in de raad werden door meer partijen en vanuit meer invalshoeken gevoerd. De afkalving van de oude coalitie betekende dat in het beleid langzaamaan rekening gehouden moest worden met de veranderende samenstelling van de bevolking. De import veroverde in 1966 de meerderheid in de raad, maar de lokale traditionele partijen wisten tot aan het einde van de onderzoeksperiode hun meerderheid in de raad veilig te stellen, al werd de coalitie uitgebreid en werd meer rekening gehouden met de verschuivingen in de stemverhoudingen.

En daarmee komen we aan de derde hypothese van Schuyt en Taverne, de articulatie van sociaal-geografische verschillen. Ook deze gaat op, maar ook hier kan op basis van mijn onderzoek een aanvulling worden gegeven. Ede laat zien dat hier sprake was van twee tegengestelde bewegingen vanuit twee verschillende kanten. Allereerst gezien vanuit de zijde van het gemeentebestuur. Er is gedurende de gehele periode ingezet op groei, die er toe zou moeten leiden dat het hoofddorp Ede zou uitgroeien tot een stad. Het beleid was vanuit dit oogmerk ook gericht op het loskomen van het etiket 'dorp op de Veluwe'. Tegelijkertijd werden deze stedelijke aspiraties ten dele eenzijdig ingevuld. Wel winkelveorzieningen, wel een breed onderwijsaanbod, wel sport- en recreatiefaciliteiten, maar tegelijkertijd de inzet op behoud en uitbouw van protestants-christelijk onderwijs, behoud van de zondagsrust en terughoudend beleid op cultureel gebied. We herkennen hierin trekken van 'beheerste modernisering'. Deze ontwikkeling ging gepaard met de komst van veel nieuwe inwoners die juist de grote stad waren ontvlucht. Zij wensten wel een breed pakket aan voorzieningen, maar hadden ook voor Ede gekozen om haar ruimte en de nabijheid van de Veluwe. Cityvorming paste niet in dit plaatje. Het zorgde wel voor een stijgende vraag naar openbaar onderwijs, naar cultureel-maatschappelijke voorzieningen en zette de zondagsrust onder druk. Tegelijkertijd trok het behoud van meer traditionele kenmerken orthodox georiënteerde christenen aan en versterkte dit het orthodoxe geluid in de raad terwijl CHU/ARP en later het CDA stemmen bleven verliezen. Ook de PvdA, aan het begin van de onderzoeksperiode de tweede partij in de raad, verloor zeker vanaf de tweede periode kiezers. De VVD won. En er kwamen nieuwe partijen in de raad. Ede kreeg ook met een geheel nieuw fenomeen te maken: de komst van buitenlandse migranten en daarmee met de islam. De naoorlogse modernisering van de samenleving betekende niet alleen dat het de sociaal-geografische verschillen in de Nederlandse samenleving versterkt zichtbaar maakte. Modernisering zorgt er ook voor dat deze verschillen in stand worden gehouden. Alles overziende heeft Ede haar eigen modernisering vorm kunnen geven. Een plattelandssamenleving is het nog maar ten dele, maar de hoofdplaats van de gemeente voldoet evengoed nog niet aan wat van een stedelijke omgeving verwacht mag worden.¹⁹

Conclusie

Aan het einde van dit onderzoek dringt zich de vraag op welke bijdrage het gebruik van het moderniseringsconcept kan leveren aan het duiden van de naoorlogse ontwikkelingen in Nederland

¹⁸ Interview met T.J. Duim (dd 12 mei 2010) en J.C. Bolluyt (dd 15 juni 2010).

¹⁹ G. Marlet, *De aantrekkelijke stad. Moderne locatietheorieën en de aantrekkingsstad van Nederlandse steden*. (2^e druk Nijmegen 2010).

aan de hand van de casus Ede. Het doel van mijn onderzoek was om na te gaan welke ruimte een lokale overheid, zoals een gemeentebestuur, had om eigen keuzes te maken binnen dat moderniseringsproces. Welke spanningen leverde dit op? Spanning in de keuze tussen stedelijkheid en ruraliteit; tussen seculier of protestants-christelijk? Waarom wisten lokale samenlevingen een eigen karakter te behouden in het proces van modernisering?

Ede bleek een geschikte casus om deze vragen te onderzoeken, omdat deze gemeente in de periode 1945-1995 sterk is gegroeid qua inwonertal en werkgelegenheid. Daarbij was al halverwege de gekozen onderzoeksperiode de meerderheid van de bevolking van buiten afkomstig. Ede is geen gemeente geweest die zich af heeft geschermd van landelijke ontwikkelingen, maar waar bewust is gekozen voor economische groei en versterking van de werkgelegenheid. Hierdoor werd deze gemeente in volle omvang geconfronteerd met de verschillende onderdelen van het moderniseringsproces.

De condities voor het gekozen beleid waren uitermate gunstig. De gemeente Ede lag centraal in het land. Al vanaf het midden van de negentiende eeuw was de gemeente aangesloten op het landelijke spoorwegennetwerk. Met de aanleg van de A50 na de Tweede Wereldoorlog werd de verbinding met de Rotterdamse haven en het Duitse achterland verder verbeterd. Ede was voor forensen vanuit de Randstad een goed te bereiken woongemeente en omgekeerd. Ook het traject van de A30, waarvan de realisatie weliswaar decennia op zich liet wachten, was van meet af aan gepland langs de westkant van het dorp Ede. Daarnaast behoorde de gemeente vanaf haar ontstaan qua grondgebied tot de grootste in Nederland. Er was meer dan voldoende ruimte voor bedrijventerreinen en woonwijken, waarbij de Veluwe als achtertuin een aantrekkelijke bonus vormde. Renteniërs, recreanten, Defensie, de ENKA; al ver voor 1945 was de trek naar Ede op gang gekomen. De aanwezigheid van deze belangrijke randvoorwaarden voor groei, namelijk ligging en ruimte, zorgde in combinatie met de naoorlogse economische groei, ervoor dat het gemeentebestuur niet actief hoefde te werven. Er bestond wel een duidelijke voorkeur. Zo werd bewust ingezet op de komst van bedrijven in de dienstverlenende sector, en daarmee op het aantrekken van vooral midden en hoger kader. Dit was in lijn met de vooroorlogse inzet om van Ede geen fabrieksdorp te maken, waarmee Ede zich impliciet afzette tegen bijvoorbeeld de naburige gemeenten Veenendaal en Renkum. De keuze voor groei en het geloof in vooruitgang door economische groei, waarmee de schaarste en ellende van de jaren dertig en de oorlogsjaren voorgoed achter zich gelaten konden worden, kan gekenschetst worden als typerend voor het klassieke moderniseringsverhaal uit de naoorlogse jaren. Ede liep hiermee volledig in de pas.

Na de Tweede Wereldoorlog zette de Nederlandse overheid in op een snelle industrialisatie van de samenleving. Al snel werd duidelijk dat bepaalde delen van Nederland in deze ontwikkeling achterbleven. Als reactie hierop werd door de regering in de periode 1948-1965 speciaal beleid opgezet om deze ontwikkelingsgebieden, later probleemgebieden genoemd, bij de tijd te halen. Ede viel buiten dit beleid, Ede was geen probleemgebied. Wel leefde onder vooral de geboren Edenaren in de raad en het college, gestimuleerd door de burgervaders die wel van buiten de gemeente afkomstig waren, een duidelijke wens om Ede mee omhoog te stuwen in de vaart der volkeren. Het beeld als zou Ede een achtergebleven gebied op de Veluwe zijn, was velen een doorn in het oog en hier moest verandering in komen. De naoorlogse economische groei werd door het gemeentebestuur omarmd, gefaciliteerd en gestimuleerd. Al aan het begin van de jaren zestig werd de ambitie uitgesproken om in het jaar 2000 de 100.000 inwonersgrens te doorbreken. Hiervoor was in veertig jaar een verdubbeling van de bevolking nodig en een belangrijke groei van de werkgelegenheid. Het hoofddorp, Ede, zou moeten uitgroeien tot Ede-stad, met als zwaartepunt de dienstverlenende sector.

Dit onderzoek laat zien dat een gemeentelijke overheid wel degelijk ruimte had om een eigen invulling aan haar beleid te geven en daarmee kon bijdragen aan zowel het afzwakken van lokale verschillen als ook het voortbestaan van lokale verschillen. Toepassing van modernisering als verklarend concept laat tegelijkertijd zien dat bij het bepalen van het beleid een lokale overheid rekening moet houden met ontwikkelingen waarop ze geen of amper invloed kan uitoefenen, maar tevens geconfronteerd wordt met onvoorziene, deels paradoxale, gevolgen, ook van het eigen beleid. Het gemeentebestuur van Ede heeft op bepaalde onderdelen bewust ingezet op sturing van het proces. Als voorbeelden zijn naar voren gekomen de inzet tot behoud van de kleine boeren en de weigering om actief in te grijpen in de structuur van het landbouwbedrijf op het moment dat ontwikkelingen in de intensieve veehouderij tot milieuproblemen leidden. Een ander voorbeeld is het faciliteren en zelfs actief bevorderen van het bijzonder protestants-christelijk onderwijs in een poging om het confessionele karakter van de gemeente te bewaren. Dit zien we ook terug in het beleid ten aanzien van de buitenlandse werknemers en de vrije tijdssector. De protestants-christelijke partijen hebben lange tijd hierbij hun stempel op het beleid willen en kunnen drukken.

Is er in Ede dan sprake van 'beheerste modernisering' of 'betwiste modernisering'? Voegt het gebruik van deze adjectieven wat toe aan de geschiktheid van het concept modernisering om de lokale ontwikkelingen in dit geval vanuit de Edese gemeentepolitiek te duiden? We hebben gezien dat het moderniseringsproces een complex proces is, waarin verschillende ontwikkelingen in de samenleving niet alleen tegelijkertijd optreden, zij het niet steeds in dezelfde sterkte of richting, maar ook in een sterke onderlinge verwevenheid. Dit proces is ook in Ede niet zonder weerstand en verzet verlopen.

Het geheel overziende kan gesteld worden er voor Ede tussen 1945 en 1995 geen sprake is geweest van 'beheerste' of 'betwiste' modernisering. Geen van beide termen is geschikt om het moderniseringsproces in Ede als geheel te karakteriseren. Er is geen bewijs gevonden voor het bestaan van een overkoepelende visie, een soort gemeenschappelijk gedeelde blauwdruk waaraan het beleid in de verschillende sectoren zouden moeten voldoen. In tegendeel. De beleidsvoorstellen zijn altijd onderwerp van discussie geweest, niet alleen tussen het college en de raad, maar ook binnen de coalitie. En wat zeker zo belangrijk is, is dat de protestants-christelijke partijen, die samen de meerderheid vormden in Ede, geen eenheid waren. Na de oorlog kozen de CHU en de ARP, zij het met de nodige voorbehouden en aanvankelijk ook met strubbelingen, toch voor een coalitie met de PvdA en niet met de SGP. Vanaf 1966 werd de coalitie permanent uitgebreid met de VVD. Dit houdt in dat de confessionele meerderheid die in de onderzochte vijftig jaar bestond, niet door het college werd vertegenwoordigd. Deze keuze van CHU en ARP betekent dat bewust gekozen is om het orthodoxe element meer op afstand te houden. De achterliggende gedachte was dat een te orthodox ingevuld beleid de economische groei van Ede zou belemmeren en de gemeente teveel een orthodox signatuur zou geven. Voor dit standpunt was steeds een raadsmeerderheid te vinden. In de praktijk kon de coalitie op steeds minder zetels in de raad terugvallen. Voor het CDA werd de vraag essentieel wat zij onder een christelijke politiek verstond.

Het gebruik van de bijvoeglijke naamwoorden beheerst en betwist biedt wel de mogelijkheid om onderdelen van het beleid beter te duiden. Zo is het etiket 'beheerste' modernisering passend in de betekenis dat de protestants-christelijke meerderheid, soms met actieve steun van PvdA en of VVD, lange tijd op voor een aantal sectoren beleid kon ontwikkelen om ongewenste ontwikkelingen binnen het moderniseringsproces te kanaliseren. De meerderheidspositie die de protestants-christelijke partijen tussen 1945 en 1995 hebben weten te behouden, heeft er voor gezorgd dat hun maatschappijvisie op de agrarische bedrijfsvoering, in het onderwijs, in de maatschappelijke zorg ten aanzien van buitenlandse arbeiders en in het aanbod aan vrijetijdsbesteding tot 1978/1982 dominant was. Maar succesvol was het uiteindelijk maar ten dele. En evengoed werden vraagtekens gezet bij de poging van de protestants-christelijke partijen om de groei van Ede samen te laten vallen met behoud van confessionele kenmerken van deze samenleving.

Onderdelen van het beleid raakten vooral vanaf de tweede periode (1966-1978) meer betwist. Dit gebeurde op het moment dat de verschillende aspecten van modernisering – schaalvergroting, urbanisering, industrialisering, infrastructuur, sociale en geografische mobiliteit, professionalisering, individualisering, democratisering en secularisering – niet van elkaar zijn los te koppelen en daardoor veel moeilijker te sturen zijn. Dit betekende dat het gemeentebestuur op veel meer terreinen keuzes moest gaan maken en dat de keuzes ook minder eenvoudig werden. Het opgestelde beleid liep daarbij niet altijd in de pas met de ontwikkelingen op een grotere schaal, waardoor ook onvoorziene gevolgen optraden. Zo bleek voor Ede de keuze voor het ongemoeid laten van de kleinschaligheid in de agrarische sector onbedoeld een stimulans te zijn voor de al voor de oorlog ingezette ontwikkeling van de intensieve veehouderij. De secularisering en democratisering die ook deze lokale samenleving doormaakte, leidde tot het paradoxale gegeven dat de orthodox-protestants christelijke partijen in de politieke verhoudingen in gewicht toenamen, mede als gevolg van de gestegen mobiliteit. De confessionele middenpartijen die het college domineerden, werden daarentegen geconfronteerd met een gestaag maar voortdurend verlies aan kiezers. De afschaffing van de opkomstplicht, een uiting van de democratisering, versterkte dit effect. Veranderingen op de arbeidsmarkt trokken nieuwe bewoners aan met een hang naar ruraliteit of soms met een nieuwe godsdienst, de islam. De secularisering, individualisering en democratisering zorgden ervoor dat de vraag naar neutraal onderwijs toenam, maar ook naar een breder aanbod aan vrijetijdsbesteding. Deels waren en werden deze ontwikkelingen gestimuleerd door de keuze van het gemeentebestuur om in te zetten op het aantrekken van hoger en middenkader.

De komst van de nieuwe inwoners betekende niet dat de invulling van stedelijkheid zoals deze door het college in de jaren zestig werd ingevuld ook op de steun van de import kon rekenen. 'Cityvorming' werd door een groot deel van de bevolking afgewezen, ook door de nieuwkomers. Zij vurruiden juist de Randstad voor een meer groene woonomgeving. Een ontwikkeling die al aan het einde van de negentiende eeuw, zij het in beperkte zin op gang was gekomen. Na 1945 ontwikkelde

de gemeente een promotiebeleid, waarin de rust en ruimte van de Veluwe belangrijke speerpunten waren. Ontwikkelingen die samen met de sterke uitgroei van de recreatie bijdroegen aan de claim op de groene ruimte voor niet agrarische doeleinden. De protestants-christelijke partijen hebben getracht om de groei van Ede samen te laten vallen met behoud van confessionele kenmerken van deze samenleving. De dynamiek die aan modernisering eigen is, heeft er voor gezorgd dat dit deels is gelukt, maar deels, ook door het gevoerde beleid, anders heeft uitgepakt.

De groeiende en veranderende vraag naar vrijetijdsbesteding, culturele en religieuze voorzieningen, effecten van op andere terreinen gewenste modernisering, botsten op traditionele partij-ideologische waarden en normen. In de Edese gemeentepolitiek bestond bij de confessionele partijen een grote terughoudendheid voor uitbouw van overheidstaken, vooral in de vrijetijdssector. Voor de oorlog hadden lokale, veelal liberale notabelen en vanaf de jaren twintig ook de ENKA-directie in de dorpsgemeenschappen deze taken om die reden maar op zich genomen. Door de ontwikkeling van de verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog werden dit soort taken meer en meer gezien als een taak voor de overheid. In een gemeenschap waarin in de twintigste eeuw de protestants-christelijken de macht hadden, bleef echter uitbreiding van de taken van de overheid gevoelig liggen. Terwijl in de landelijke politiek de christen-democraten eerst met de socialisten en later samen met de liberalen de verzorgingsstaat op- en uitbouwden, worstelde Ede veel langer met de vraag wat tot de taken van de overheid zou moeten behoren. De verklaring hiervoor is dat op lokaal niveau politici veel directer werden geconfronteerd met de praktische uitwerking van het beleid. Uitbreiding van overheidstaken houdt vrijwel automatisch in dat ingegrepen wordt in het leven van alle dag. En juist deze keuze strookte niet met de ideologie van soevereiniteit in eigen kring. In de keuze voor terughoudendheid op dit terrein vonden in Ede confessionelen in de liberalen op een aantal terreinen een bondgenoot.

Het moderniseringsproces bleek krachten in de politiek te mobiliseren die tot debat leidden en die weerstand boden. Tegelijkertijd hebben de politieke partijen, ongeacht ideologie of levensbeschouwing, de gemeentelijke overheid ook gezien als een middel om de samenleving vorm te geven uitgaande van de eigen opvattingen, overtuiging en idealen. Ook al kwam vanaf de jaren zeventig het ideaal van een 'maakbare samenleving' onder vuur te liggen, in de praktijk bleef overeind dat iedere politieke partij in de onderzochte periode pogingen heeft gedaan om die samenleving vorm te geven zoals volgens hen deze zou horen te zijn. Maakbaarheid van de samenleving wordt vaak gekoppeld aan de liberale en de sociaal-democratische maatschappij opvatting. Het beleid van de confessionele partijen laat echter zien dat de overheid door hen ingezet werd om de samenleving zodanig in te richten dat deze zo veel als mogelijk in lijn lag met de eigen levensbeschouwing. Het paard van de overheid werd in al deze gevallen voor het eigen karretje gespannen, ook als het doel is een kleine overheid was.

Modernisering is een overkoepelend proces, waarin groepen of individuen geen bepalende rol kunnen spelen. Het proces zorgt niet alleen voor een verdere eenwording en uniformering van de samenleving, maar ook voor behoud van verschillen. De politieke arena vormt een van de terreinen waar mogelijkheden zijn voor actoren om 'verschil te maken'. Dat er verschil gemaakt kan worden, is inherent aan het moderniseringsproces zelf, en is niet typerend voor de periode vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw wanneer het klassieke moderniseringsverhaal onder vuur komt te liggen. Modernisering wordt niet alleen gekenmerkt door eenwordingsprocessen als schaalvergroting, professionalisering, en door processen die zorg dragen voor homogenisering, zoals stijgende mobiliteit door groei van onderwijs, communicatiemiddelen en infrastructuur, maar tegelijkertijd ook door ontwikkelingen als individualisering en democratisering die eigen accenten kunnen bevestigen of aanbrengen.

Het is deze paradox binnen het moderniseringsproces die lokale verschillen verklaart. Veel van het onderzoek in Nederland naar modernisering is gericht geweest op gebieden waar juist vanuit de centrale overheid een duidelijk beleid is opgezet om de samenleving in een gewenste richting om te buigen. In deze gevallen werd door de betrokken instanties en personen gehandeld vanuit een specifieke visie op hoe de samenleving er uit zou moeten zien. 'Beheerste' of 'betwiste' modernisering is dan de uitkomst van een proces waarin deze visie al dan niet succesvol en soepel kon worden geïmplementeerd. Deze aanpak is op het moment dat de idee van maakbaarheid als illusie is afgeschreven vanaf de jaren zeventig in de landelijke politiek op meer verzet gestuit.

Onderzoek naar minder van het algemene patroon afwijkende gebieden, zoals Ede, geeft een beter beeld van hoe modernisering in Nederland na de oorlog verder evolueerde. Een meer open invulling van het concept modernisering biedt meer mogelijkheden om het paradoxale karakter van het proces en het ongelijktijdige in de ontwikkeling op verschillende terreinen te verklaren. Om die reden moet het concept niet op voorhand in betekenis beperkt worden. Het vernauwt de blik. Modernisering is een samenhangend dynamisch proces, met inherente tegenstrijdige ontwikkelingen en diverse

uitkomsten. Met soms wat meer sturing maar evengoed tegelijkertijd op andere terreinen debat. Ede laat zien dat het proces waarin de homogenisering van de Nederlandse samenleving verder voortschreed, dynamisch was en tegenstrijdige ontwikkelingen herbergde. Juist die tegenstrijdigheden verklaren waarom het eenwordingsproces dat ook optrad, toch resulteerde in een samenleving die lokaal een eigen karakter behield.

In de literatuur over globalisering is in de laatste decennia veel aandacht gekomen voor het nieuwe belang van het lokale (vaak aangeduid met de term glocalisering) als reactie op globalisering.²⁰ Met deze studie wordt aangetoond dat lokale kenmerken een resultaat kunnen zijn van een bewuste poging tot behoud van lokale kenmerken door de lokale bestuurselite, ook al kan de beoogde uitkomst net even wat anders uitpakken. Evengoed kunnen lokale kenmerken blijven bestaan, niet vanwege de bemoeienissen van de lokale politici, maar omdat deze kenmerken, weliswaar voor ieder in een eigen mix, door oude en nieuwe bewoners aantrekkelijk worden gevonden. De paradox van modernisering bestaat hieruit dat binnen het moderniseringsproces ook tegenstromen mogelijk zijn. De verwevenheid van de verschillende onderdelen speelt een belangrijke rol in het veranderingsproces. Hierdoor wordt het proces dynamisch, deels onvoorspelbaar, en soms paradoxaal. Zo werd Ede politiek meer pluriform, zeker door de komst van veel nieuwe inwoners, verzwakte het confessionele midden, en versterkte het orthodoxe element. Zo werd Ede langzaamaan meer een stad, maar zocht een deel van de inwoners tevergeefs de daarbij behorende voorzieningen. Zo bleef Ede aantrekkelijk vanwege haar landelijke omgeving, al verdween het plattelandskarakter met haar kleinschalige landbouw. Zo seculariseerde ook de bevolking van Ede, maar koos in meerderheid voor hun kinderen voor bijzonder onderwijs.

De aanduiding paradoxale modernisering attendeert ons er op waar de speelruimte en waar de beperkingen voor het lokale bestuur zich bevinden en maakt daarmee de complexiteit van het lokale bestuur zichtbaar. Deze complexiteit is geen nieuw eigentijds fenomeen, maar inherent aan het moderniseringsproces zelf. Door de erkenning die het moderniseringsproces vraagt voor de onderlinge verwevenheid van de onderliggende processen, maakt het tevens duidelijk waarom Ede veranderde, en tegelijkertijd herkenbaar bleef.

²⁰ A. Schuurman, 'Plattelandscultuur in de negentiende en vroeg twintigste eeuw. Modernisering en glocalisering. Een essay', in: *Jaarboek 1999. Nederlands Openlucht Museum* (Nijmegen 1999) 270-301.

Samenvatting

Paradoxe modernisering

Ede, 1945-1995: groot geworden, herkenbaar gebleven

Na de Tweede Wereldoorlog maakte Ede, zoals zoveel gemeenten in Nederland als elders in de westerse wereld, een periode door van snelle economische en bevolkingsgroei, mobiliteit, schaalvergroting, urbanisatie, verbetering van onderwijs, professionalisering, individualisering en democratisering. Deze ontwikkelingen kunnen samengevat worden met het begrip modernisering. De vraag die ik me stelde was of modernisering een exogeen proces is dat min of meer een eigen koers vaart, of dat het een planmatige ontwikkeling kent, of dat meer sprake is van een tussenvorm. Ik besloot dat de beste manier om deze vraag te beantwoorden was om het moderniseringsproces niet op nationaal maar op lokaal niveau te bestuderen. Daar hoopte ik het antwoord te vinden op de vraag of mensen hun eigen leefomgeving mede kunnen bepalen.

De keuze voor de gemeente Ede als object van onderzoek heeft plaats gevonden om de volgende redenen. Het gemeentebestuur van Ede, koos na de Tweede Wereldoorlog voor groei, groei van de economie, de bevolking en de werkgelegenheid. In 1962 formuleerde het college de doelstelling om in het jaar 2000 de 100.000ste inwoner t kunnen verwelkomen. Een verdubbeling van het bevolkingsaantal vlak na de oorlog. Daarbij diende de plaats Ede uit te groeien tot Ede-stad. Het gewenste aantal van 100.000 inwoners werd al in 1996 bereikt, daarvan woonden er 60.000 in de plaats Ede. Om dit doel te bereiken was op meerdere terreinen actie nodig. De snelle groei was niet het resultaat van een beleidsplan van de centrale overheid. Na de oorlog was Ede geen onderdeel van een van de zogenoemde ontwikkelingsgebieden. Ede werd niet gekenschetst als een achtergebleven gebied dat door een gerichte aanpak van bovenaf versneld zou moeten industrialiseren en bij de tijd gebracht moest worden. Anderzijds was Ede nog duidelijk een plattelandsgemeente waar ook het hoofddorp nog duidelijke dorpse karaktertrekken had. Dit betekende dat de snelle groei veranderingen inhield voor verschillende beleidssectoren.

Ede hoefde weinig moeite te doen om inwoners en werkgelegenheid aan te trekken, de gemeente was gunstig gelegen in het midden van het land, met goede infrastructurele verbindingen en voldoende ruimte. Wat wel nodig was, was de aanleg van woonwijken en bedrijventerreinen inclusief de benodigde infrastructuur, het opzetten en uitbreiden van onder meer voorzieningen op het gebied van onderwijs en vrijetijdsbesteding. In een overwegend protestants-christelijke samenleving leidt dit tot vragen over de signatuur van dit type voorzieningen en tot debatten of en zo ja welke welk beleid op sociaal-cultureel terrein passend is voor een lokale overheid. Een snelle groei van een gemeente bedreigt het karakter van de samenleving. In het geval van Ede was de veronderstelling gerechtvaardigd dat er spanningen zouden ontstaan tussen de rurale en de stedelijke ambities en tussen christelijke en seculiere ontwikkelingen, redenen waarom Ede een aantrekkelijk onderzoeksobject is. De lokale overheid is op alle onderdelen van de openbare ruimte betrokken bij de ontwikkelingen en de besluitvorming en is om die reden gekozen als focus voor het onderzoek.

De beleidsbeslissingen die nodig waren op de verschillende terreinen om de groei te faciliteren zijn door hun aard sterk onderling verweven. De aanleg van woonwijken en bedrijventerreinen botst op de belangen van de agrarische sector en van natuurbehoud. De komst van nieuwe inwoners kan de sociale, politieke en religieuze samenstelling van de bevolking veranderen en heeft daarmee gevolgen voor de inrichting van de samenleving en voor de toekomstige lokale politieke constellatie en vice versa. Elk besluit wordt mede bepaald door wat al op andere terreinen op gang is gekomen en zal mede gevolgen hebben op aanpalende terreinen. Om die reden gekozen voor modernisering als theoretisch concept. In het eerste hoofdstuk is naast een historiografisch bespreking van het gebruik van dit concept ook uitgewerkt hoe dit concept is ingevuld in dit onderzoek. Er is in navolging van Schuyt en Taverne gekozen om modernisering niet op voorhand van een specifieke invulling te voorzien door toevoeging van 'beheerst', 'betwist', of 'reflexief'. Voor het onderzoek zijn vier beleidsterreinen geselecteerd om nader te beschouwen: ruimtelijke ordening, onderwijs, gastarbeiders/migranten en vrijetijdsbesteding. Voorafgaand aan de hoofdstukken over de ontwikkelingen in Ede wordt in het tweede hoofdstuk in grote lijnen de landelijke ontwikkelingen geschetst waarbinnen de lokale ontwikkelingen hebben plaats gevonden. Vervolgens wordt in hoofdstuk drie besproken op welke wijze het moderniseringsproces zichtbaar wordt in de samenstelling van de raad, inclusief haar voorzitters in deze vijftig jaar. De politiek bepaalt niet alleen

voor een deel welke keuzes er binnen het moderniseringsproces worden gemaakt, maar is op partij en individueel niveau evengoed onderhevig aan dit proces. In die zin bepaalt de politiek tot op zekere hoogte door haar besluiten mede haar eigen toekomst en de samenstelling van raad en college. De keuze voor meer of minder groei, voor openbaar of bijzonder onderwijs, wel of niet meer stedelijke voorzieningen, et cetera werken door op door wie en wat Ede als woon- en werkplaats zal worden gekozen. Zo manifesteert secularisering zich zowel in de veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen en in de vraag naar specifieke voorzieningen, als op het niveau van de raadssamenstelling en van de individuele raadsleden. De bevolkingsgroei hield in dat vanaf 1966 de import de meerderheid van de raadszetels bezette. Bestuurlijk autochtoon Ede bleek echter in staat om in het college veel langer de touwtjes in handen te houden. Democratisering, individualisering en secularisering zorgden voor een toename van het aantal raadspartijen en meer pluriformiteit. Vergeleken met de landelijke politiek zette vrouwenemancipatie, maar ook professionalisering van de raadsleden duidelijk later in. Maar evenals in de landelijke politiek verloren de grote partijen aan gewicht, met voor Ede de SGP als uitzondering.

In het vierde hoofdstuk staat de ruimtelijke ordening centraal. Ede heeft onder meer sterk kunnen profiteren van de uitwaartse trek vanuit de Randstad van bewoners en werkgelegenheid. De centrale ligging zorgde voor een gunstige positie in de landelijke planvorming voor de ruimtelijke ordening. De omvang van de gemeente, een der grootste van Nederland, de goede infrastructurele verbindingen en de aanwezigheid van de Veluwe zorgden er voor dat Ede een gewilde vestigingsplaats was. Ook nadat vanaf het begin van de jaren zestig eerst de provincie en later ook het rijk de trek naar Ede wilde beteugelen. Ede heeft door zijn kwaliteiten zijn groeiambitie waar kunnen maken en de beperkende maatregelen van bovenlokale overheden kunnen negeren. Op het terrein van natuurbehoud liep zij meer in de pas, omdat de Veluwe ook door het gemeentebestuur gezien werd als een van de aantrekkelijke aspecten van het wonen in Ede. Op het terrein van de landbouw koos het gemeentebestuur enerzijds voor een compromisloze keuze voor uitbreiding van wonen en werken ten koste van landbouwgronden maar anderzijds voor het principieel ongemoeid laten van de agrarische sector en bedrijfsvoering. Zowel de kleine boer als de sterke uitbouw van de intensieve veehouderij konden rekenen op een welwillende overheid. Het was de landelijke overheid die als gevolg van de sterke milieuvervuiling de Gelderse Vallei tot ROM-gebied verklaarde en de gemeente dwong in haar ruimtelijke orderingsbeleid ook de agrarische sector aan regelgeving te binden.

In het vijfde hoofdstuk worden de beleidskeuzes op het terrein van de onderwijsvoorzieningen besproken. Hier valt de duidelijke inzet van de christelijke partijen op om het christelijke karakter van het onderwijs te behouden. Een inzet die in de jaren vijftig ook door de christelijke raadsleden binnen de PvdA op steun kon rekenen. Pas vanaf het begin van de jaren zestig koos de gehele PvdA de zijde van de VVD in haar strijd voor de uitbreiding van openbaar onderwijs. Protestants Ede wist ondertussen onder leiding van de ARP-wethouders een breed, deels bovenlokaal bijzonder onderwijsaanbod te realiseren, waarbij de ARP-politici goed gebruik wisten te maken van hun netwerk dat zich uitstreckte tot de landelijke politiek. Pas aan het begin van de jaren tachtig wist seculier Ede een langgekoesterde wens te realiseren en kreeg Ede een openbare neutrale middelbare school voor voortgezet onderwijs. De aanwezigheid van een breed aanbod aan protestants-christelijk onderwijs is een van de verklaringen waarom de groei van Ede ook tot gevolg heeft gehad dat het orthodox-christelijke aandeel in de politiek procentueel niet afnam. Deze partijen werden echter vrijwel de gehele periode buiten de coalitie gehouden. Toch hebben zij weten te profiteren van het beleid dat door de coalitiepartijen CHU en ARP, en later het CDA op onderwijsterrein is gerealiseerd, waarbij deze laatste partijen niet voor dit beleid beloofd werden maar geconfronteerd werden met een gestage maar voortdurende terugval bij de verkiezingen. Tekenend voor deze ontwikkeling is ook de oprichting in de jaren zeventig van een aantal reformatische basisscholen en de oprichting van een protestants-christelijke Schoolbegeleidingsdienst in 1984. Het langdurige verzet tegen een meer seculiere inrichting van de samenleving komt ook tot uitdrukking in het verzet tot het begin van de jaren zeventig tegen het opheffen van het ontslag van de gehuwde onderwijzers.

De groei van Ede bracht niet alleen inwoners vanuit overig Nederland naar de Veluwe. Het tekort aan ongeschoolde werknemers dat in de loop van de jaren zestig in Nederland steeds groter werd, zorgde ook in Ede voor de komst van de gastarbeiders. In het zesde hoofdstuk wordt besproken welke houding de politiek heeft ingenomen tegenover deze bevolkingsgroep die naar het zich eerst liet aanzien alleen tijdelijk in ons land zou verblijven. Al snel werd duidelijk dat hun onbekendheid met ons land, onze taal, gebruiken en regelgeving in combinatie met hun lage lonen en deels lage opleiding onder hen behoefte deed ontstaan aan sociaal-maatschappelijke bijstand en specifieke voorzieningen. Het gemeentebestuur maakte echter geen gebruik van de mogelijkheid om te participeren in de Stichting Buitenlandse Werknemers die al in de jaren zestig in Gelderland werd opgericht en waaraan

zowel het gemeentebestuur van Apeldoorn als Arnhem deelnamen. Het gemeentebestuur bleef, evenals dat een veel andere plaatsen in Nederland het geval was, op het standpunt staan dat de opvang van de gastarbeiders en het aanbieden of faciliteren van specifieke voorzieningen voor deze bevolkingsgroep geen taak van de overheid was. Zeker niet op religieus gebied. Voor dit laatste werd stevast verwezen naar de grondwettelijke scheiding van kerk en staat die in de praktijk in Nederland en ook in Ede tot dan toe niet zo strikt werd gehanteerd als in Ede gepredikt werd. Pas aan het einde van de jaren zeventig werden de eerste voorzichtige stappen gezet om de gevraagde voorzieningen te faciliteren. Een ambtelijk rapport van het eigen Sociografische Bureau uit 1977 waarin gastarbeiders als een van de minderheden in Nederland werden beschouwd en waarin expliciet gewezen werd op de rol van de overheid bij het ontstaan van de problematiek waarmee deze bevolkingsgroep geconfronteerd werd, werd op dat moment door het college genegeerd. Het besluit van de landelijke overheid in 1984 om het minderhedenbeleid over te dragen aan de lokale overheid dwong het gemeentebestuur om een eigen beleid op te zetten. Op het moment dat er maatschappelijke onrust ontstond rondom de wens en initiatieven vanuit de Marokkaanse en Turkse bevolkingsgroep voor een eigen gebedsruimte veranderde de houding van het gemeentebestuur langzaam van een afwachterende, weinig anticiperende houding in een houding waarin samen met de betrokkenen gezocht werd naar een voor alle partijen redelijk acceptabele oplossing. De sterke aanwezigheid van de SGP in de lokale politiek zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat in deze periode extreem-rechts in Ede, in tegenstelling tot de landelijke politiek de kiesdrempel niet wist te behalen.

Groei vraagt ook om voorzieningen op het terrein van de vrijetijdsbesteding. Bij de vorige onderwerpen, vooral bij de onderwijsvoorzieningen en de voorzieningen voor de buitenlandse werknemers, speelde op de achtergrond voortdurend de discussie hoe groot de rol van de overheid in de samenleving zou moeten zijn. In confessionele kringen, maar ook bij de VVD, bestond een ideologische voorkeur voor een kleine overheid, waarbij, waar mogelijk, het initiatief gelaten moest worden aan de gemeenschap, respectievelijk het individu. Overheidsuitgaven ten behoeve van vrijetijdsbesteding lagen vooral bij de protestants-christelijke partijen gevoelig, waarbij de SGP principieel van mening was dat de overheid geen gemeenschapsgeld mocht besteden aan dit type activiteiten. De aanleg van sportvelden/hallen en het faciliteren van sportverenigingen kon wel rekening op de welwillende medewerking van de meerderheid van de raad, en zeker ook van het college. De wethouders van PvdA, VVD en ARP in de jaren vijftig/zestig waren grote sportliefhebbers. Subsidies voor cultuuractiviteiten lagen veel gevoeliger; toneel en opera waren lang taboe binnen een deel van de protestants-christelijke partijen, en zeker voor de SGP. Als toch besloten werd om instellingen of initiatieven financieel te ondersteunen dan werd gekozen voor een sterke gemeentelijke betrokkenheid, bijvoorbeeld door eigendom- of pachtverhoudingen. Op deze wijze dacht het gemeentebestuur meer controle te kunnen uitoefenen op de wijze van exploitatie en de bestemming van de subsidies. Tegelijkertijd had het gemeentebestuur een voorkeur voor een commerciële exploitatie van bijvoorbeeld een zwembad of een schouwburg omdat dit de mogelijkheid bood de gemeentelijke bijdrage laag te houden. Die betrokkenheid bij een commercieel geleide instelling leidde juist weer tot kritiek in de raad en samenleving omdat het commercieel uitbaten met behulp van gemeenschapsgelden als niet passend voor een overheid werd gezien en beschouwd werd als concurrentievervalsing. Uiteindelijk zou vanaf het midden van de jaren tachtig door het gemeentebestuur gekozen worden voor een meer zakelijke betrokkenheid op afstand waarbij op basis van afspraken over de te verlenen maatschappelijke diensten een afgesproken vast subsidiebedrag werd verstrekt.

Terugkijkend op de onderzochte vijftig jaar kan geconstateerd worden dat er twee cesuren zijn aan te brengen in het moderniseringsproces dat Ede heeft doorgemaakt. De eerste periode loopt van 1945 tot 1966 en wordt gekenmerkt door groei en traditie. De visie overheerste dat ondanks de keuze voor groei het protestants-christelijke karakter van de gemeente behouden zou moeten en kunnen worden. Dit zien we terug in de uitbouw van een breed en bovenlokaal aanbod aan bijzonder protestants-christelijk onderwijs, in de inzet op het ongemoeid laten van de agrarische sector, inclusief het behoud van de peasants, en in het behoudende beleid ten aanzien van de opbouw van een cultureel aanbod in de vrijetijdssector. Maar de groei versterkte zaken als secularisering, professionalisering, geografische en sociale mobiliteit, individualisering en democratisering: het moderniseringsproces zorgde voortdurend voor veranderingen in de samenleving en in de samenstelling van de bevolking en beperkte zich niet tot dat wat gewenst of voorzien was. De tweede periode loopt tot 1978 en kan gekenschetst worden met de begrippen verandering en debat. Het gemeentelijke beleid werd met een meer kritische blik bekeken. Zo werden de plannen voor cityvorming door zowel de autochtone bevolking als de nieuwe inwoners als ongewenst beschouwd. Behoud van kleinschaligheid en een meer ruraal karakter bleken juist aantrekkelijke

punten van Ede te zijn. Tegelijkertijd nam de vraag naar een meer pluriform en breder aanbod van sociaal –culturele voorzieningen toe. De politieke keuze om de agrarische ontwikkelingen ongemoeid te laten, behalve in het geval agrarisch gebied nodig was voor de aanleg van woonwijken en bedrijventerreinen, stuitte in de tweede periode op verzet toen de negatieve gevolgen van de steeds verder uitbreidende intensieve veehouderij voor ecologie en milieu merkbaar werden. Ook de komst van de buitenlandse arbeiders en daarmee de komst van de islam in deze nog steeds overwegend protestants-christelijke gemeente, werd in deze periode problematischer toen als gevolg van werkloosheid en gezinshereniging een groter beroep op de gemeente werd gedaan en de behoefte aan een eigen gebedsruimte sterker werd.

De maatschappelijke en economische veranderingen zorgden voor het meer pluriform worden van het politieke landschap. De zes partijen kregen in toenemende mate concurrentie van nieuwe partijen, waarbij de Boerenpartij als eerste van de onvrede wist te profiteren. Alleen de SGP wist haar aandeel te behouden. De derde periode wordt gekenmerkt door het ontstaan van nieuwe verhoudingen en het zoeken naar een nieuw evenwicht. Het gemeentebestuur werd door de landelijke overheid gedwongen de intensieve veehouderij aan banden te leggen. De ARP moest de onderwijsportefeuille uit handen geven en ten langen leste kreeg Ede een openbare neutrale middelbare school voor voortgezet onderwijs, het Pallas Athene. De moslimgroepen kregen een eigen gebedsruimte, al was de weg lang. Op het moment dat het maatschappelijke verzet tegen de bouw van een moskee de landelijke extreem-rechtse politieke partijen en stromingen in de hand leken te werken, koos het gemeentebestuur er voor om samen met de moslimgroepen een oplossing te zoeken die voor alle betrokkenen acceptabel was. De financiële betrokkenheid bij instellingen als de zwembaden, de schouwburg en een evenement als de Heideweek werd in een meer zakelijke vorm gegoten, waardoor het gemeentebestuur zich meer op afstand plaatste.

Welke antwoorden kunnen nu op de gestelde vragen worden gegeven? Is modernisering op lokaal niveau een min of meer exogeen proces, of kan het gepland worden, of hebben lokale politici voldoende mogelijkheden om verschil te maken? In vergelijking met de landelijke ontwikkelingen gaat ook voor Ede op dat de jaren vijftig zeker een dynamische periode was, maar dat een protestants-christelijke gemeente als Ede meer tijd nodig had om haar groeiambitie zodanig vorm te geven dat zowel oud als nieuw, behoudend als progressief, en gelovig als seculier tot een nieuw evenwicht en compromis geraakten. De veranderingen zijn noch van buitenaf opgelegd, noch volgens plan is verlopen. De paradoxale uitkomst van het moderniseringsproces is dat heeft geleid tot het verder samenvallen van het lokale met de landelijke ontwikkelingen, maar het heeft tegelijkertijd gezorgd voor het behoud van lokale kenmerken. Deels zijn dit kenmerken die politiek bewust in stand zijn gehouden of in stand gehouden konden worden, zoals een overwegend protestants-christelijk onderwijsaanbod en een behoudend beleid op sociaal-cultureel terrein. Dit beleid is echter niet per definitie die partijen ten goede gekomen die zich hiervoor hadden ingezet. Het was de SGP en niet de regeringspartijen CHU en ARP (en het latere CDA) die hun kiezers wist te behouden, terwijl het protestants-christelijke karakter van de gemeente voor een deel van de import de reden was om voor Ede te kiezen. Hun stem versterkte niet het confessionele midden, maar juist het orthodoxe element, wat in de politiek ook zichtbaar werd door de komst van de RPF/GPV. Een ander deel van de kenmerken staat los van het lokale politieke beleid en heeft er voor gezorgd dat Ede een gewilde vestigingsplaats was en bleef. De centrale ligging op de Veluwe, de goede infrastructurele verbindingen, de omvang van de gemeente hebben de groei gestimuleerd en mogelijk gemaakt. Ede was een gemeente met voldoende voorzieningen, met de Randstad en Arnhem in de nabijheid voor de ontbrekende zaken, en met de Veluwe als een grote, groene rustgevendende achtertuin. De paradox van modernisering is dat ondanks de uniformerende werking tegendraadse stromingen mogelijk zijn die mede er voor zorgen dat de eigenheid van een gebied in stand kan blijven, ook als is die eigen karakteristiek evengoed aan dynamiek onderhevig.

Summary

Paradoxical Modernization

Ede, 1945-1995: Grew big, remained recognizable

After the Second World War, like many other municipalities in the Netherlands and elsewhere in the Western World, Ede experienced a period of rapid economic and population growth, of mobility, increase in scale, urbanization, better education, professionalization, individualization and democratization. Developments that may be summarized in the word modernization. I wondered if modernization is an exogenous process and did it more or less just happen, or is it a planned process or something in between. I decided that the best way to answer these questions was not to study the modernization process on a national level, but on a local level. There I hoped to find the answer on the question what possibilities people have to define their own community.

I choose the municipality of Ede as my case study for the next reasons. After 1945, the Ede municipal executive opted for growth: economic, population and employment growth. In 1962, the municipal executive formulated a goal to welcome its 100,000 resident by the year 2000, which represented a doubling of the population since the end of the war. Ede was to be transformed into the city of Ede. This milestone of 100,000 inhabitants was reached as early as 1996, 60,000 of whom lived in Ede town. In order to achieve this goal, action was needed on several fronts. The rapid growth achieved was not the result of a policy plan handed down by central government. Ede was not one of the designated development areas. Ede was not regarded as an underdeveloped area requiring a top-down targeted approach for accelerated industrialization and modernization. On the other hand, in 1945, Ede was still clearly a rural community and the town centre clearly showed characteristics of a village society. So the rapid growth meant changes in different policy sectors.

Ede easily attracted new residents and employment opportunities as a result of its strategic location in the middle of the Netherlands, its good infrastructure and sufficient space. What it did need, however, was the development of housing estates and industrial estates including the necessary infrastructure and the development and expansion of, for example, education facilities and leisure amenities. In a predominantly Protestant community, this raised questions about the persuasion of these types of amenities and led to debates on, if actually desirable, the type of socio-cultural policy most appropriate for local government. Rapid expansion of a community may be perceived as a threat to the characteristics of that society. This question made Ede an extra interesting subject for research. In the case of Ede it was justifiable to assume that tensions would have arisen between the rural and urban ambitions and between Christian and secular developments. The municipal authority is involved in the developments and decision-making process relating to all the elements of the public domain, which is why it was chosen as the focus for this research.

The policy decisions required in the different areas to facilitate growth are by their nature intertwined. The construction of housing estates and business premises conflict with the interests of the agricultural sector and nature conservation. The arrival of new residents can change the social, political and religious composition of the population, resulting in consequences for how society is organized and for the future local political constellation and vice versa. Every decision must take what has occurred in other areas into account and will, in turn, have consequences for adjacent domains. For these reasons a choice was made for modernization as theoretical concept. Chapter one contains a historiographical discussion of this concept and an elaboration of how this concept has been applied to this research. In line with Schuyt and Taverne, I have chosen not to provide modernization in advance with a specific interpretation by adding 'controlled', 'contested' or 'reflexive'. For the research, four policy areas have been selected for further investigation: spatial planning, education, guest workers/migrants and leisure facilities. As an introduction to the chapters on the developments in Ede, chapter two contains a broad outline of the national developments in which the local developments took place. Subsequently, in chapter three I discuss the way in which the modernization process was made visible in the composition of the municipal executive, including its chairpersons over a period of fifty years. Politicians not only partly determine which choices are made in the modernization process, but are also subject to this process themselves both at party and individual level. In this sense, through its decisions the political establishment in no small way contributes to determining its own future and, in turn, the composition of the municipal council and executive. The choices for more or

less growth, for public-authority or private-authority schools, for providing public amenities or not, et cetera influence who will choose Ede as a place of residence and work. In this way, secularization manifests itself in changes in the population composition and the demand for specific amenities, as well as at the level of the political composition of the municipal council and the individual councillors. As a result of the population growth, by 1966 the newcomers held the majority of the seats on the council. However, the original population of Ede managed to control the executive positions for much longer. Democratization, individualization and secularization led to an increase in the number of political parties represented on the council and enhanced pluralism. Compared to politics at national level, both women's emancipation and the professionalization of councillors clearly had a delayed start. As was the case at national level the larger parties lost ground, although the SGP (Reformed Political Party) formed an exception in Ede.

The main theme of chapter four is spatial planning. Ede has profited considerably from the migration of residents and employment opportunities from the Randstad. Ede's central location put it in a strategic position to benefit from national developments on spatial planning. The size of the municipality –Ede being one of the largest in the Netherlands–, the good infrastructure and the presence of the Veluwe National Park made Ede a popular place of residence and business. This remained the case even after, from the start of the 1960s, the provincial and national governments tried to curb the drift to Ede. As a result of its many qualities, Ede was able to achieve its growth ambitions and disregard the limiting measures imposed by higher government levels. In relation to nature conservation, Ede stayed more in line because the municipal executive regarded the Veluwe National Park as one of the attractive aspects of living in Ede. In respect to agriculture, the municipal executive chose for, on the one hand, an uncompromising policy to develop housing and business premises at the expense of farmland, while, on the other hand, applying a non-interference policy for the agricultural sector and business operations. Both small farmers and the strong growth in intensive animal husbandry could count on an accommodating local government. It was the national government which, as a result of the high levels of environmental pollution, designated the Gelderland Valley as a Spatial Planning and Environment area (ensuring spatial planning was combined with the environmental aspects). This, in turn, forced the municipal authority to impose regulatory measures on the agricultural sector in its spatial planning policies.

The policy choices in relation to the educational facilities are discussed in chapter five. What is conspicuous here is the clear commitment on the part of the Christian political parties to maintain the Christian character of the education. In the 1950s, this commitment could also count on the support of the Christian councillors representing the PvdA (Labour Party). It was not until the early 1960s that all the PvdA councillors supported the VVD (People's Party for Freedom and Democracy) in its struggle to increase the number of public-authority schools. In the meantime, Protestant Ede had managed, under the leadership of the ARP (Anti-Revolutionary Party) aldermen, to establish broad, and partly above municipality level, private-authority denominational schools. In achieving this, the ARP (Anti-Revolutionary Party) politicians were able to make use of their extensive network, which included national politicians. It was only in the early 1980s that secular Ede achieved a long-cherished goal with the opening of a public-authority neutral secondary school. The presence of a broad range of Protestant-Christian educational facilities is one of the explanations why Ede's expansion did not lead to a drop, in percentage terms, of the Orthodox-Christian share of the vote. These parties were, however, practically always kept outside the coalition. Nevertheless, they managed to profit from the educational policies implemented by the coalition parties CHU (Christian Historical Union) and ARP (Anti-Revolutionary Party), and later by the CDA (Christian Democratic Appeal). These parties were not, however, rewarded for this policy as they were confronted with continuous and steady losses at the polls. Illustrative of this development was also the establishment in the 1970s of a number of Protestant Reformed primary schools and the establishment of a Protestant-Christian School Advisory Service in 1984. The long-term opposition to a more secular organization of society was also expressed in the opposition until the start of the 1970s to abolishing the dismissal of married teachers.

Ede's growth did not only bring an influx of new residents from the rest of the Netherlands to the Veluwe. The shortage of unskilled workers, which continued to increase during the 1960s in the Netherlands, also resulted in the arrival of guest workers in Ede. Chapter six discusses the attitude of the political establishment towards this population group, whose stay was initially expected to be only temporary. It quickly became apparent that their unfamiliarity with our country, language, customs and laws in combination with their low wages and, for the most part, low level of education gave rise to a need for social assistance and specific facilities. The municipal executive did not, however, make use of the possibility to participate in the Migrant Workers' Assistance Foundation that was established in Gelderland in the 1960s and in which the municipal executives of Apeldoorn and Arnhem participated. The Ede municipal executive maintained the view, as did other places in the Netherlands, that the

reception of this population group and the facilitating or provision of specific facilities was not the task of government—and most certainly not in the area of religion. In relation to this last point, the constitutional separation of church and state was invariably used as argumentation. Although, in practice in the Netherlands, and this includes Ede, up to that point had not been so strictly adhered to as was preached in Ede. It was only at the end of the 1970s that the first careful steps were taken to arrange for the required facilities. The municipal executive disregarded an official report in 1977 by Ede's own Sociographical Department, in which migrant workers were considered one of the minority groups in the Netherlands and in which specific mention was made of the role of government in the origination of the problems confronting this population group. The decision of the national government in 1984 to transfer policy on minorities to local government forced the municipal executive to set down its own policy. When social unrest occurred surrounding the desire of and initiatives by the Moroccan and Turkish communities for their own place of prayer, the municipal executive slowly changed its attitude from a wait-and-see approach into an active approach in which a reasonably acceptable solution was sought in consultation with all the parties involved. The strong position of the SGP (Reformed Political Party) in local politics could present an explanation for the fact that in this period the extreme right in Ede, in contrast to national level, never achieved the electoral threshold.

Growth also places demands on leisure facilities. In the previous topics, especially in relation to the educational facilities and the facilities for migrant workers, there was an ongoing discussion in the background about how big the role of government should be in society. In confessional circles, but also within the VVD (People's Party for Freedom and Democracy), an ideological preference prevailed for small government, meaning, where possible, the initiative should be left to the community or the individual respectively. Government spending on leisure activities was particularly sensitive in the Protestant-Christian parties. The SGP (Reformed Political Party), on principal, held the opinion that the government should not spend public money on these types of activities. The development of sport fields/sport halls and the accommodation of sports clubs could, however, count on the support of the majority of the council and certainly also of the municipal executive. In the 1950s and 1960s the aldermen of the PvdA (Labour Party), VVD (People's Party for Freedom and Democracy) and ARP (Anti-Revolutionary Party) were great sport enthusiasts. Subsidies for cultural activities were more sensitive as theatre and opera had been a taboo for a long time within segments of the Protestant-Christian parties and, particularly, within the SGP (Reformed Political Party). If it was, nevertheless, decided to provide funding to support organizations or initiatives, then it was chosen for a strong involvement by the municipality, for example through ownership and tenures. This was an attempt by the municipal executive to exercise more control over the operations and the use of subsidies. At the same time, the municipal executive had a preference for the commercial use of, for example, a swimming pool or a theatre because this presented the possibility of keeping the public funding to a minimum. Particularly this involvement in a commercial organization gave rise, once again, to criticism within the council and within the community because commercialism with the help of public money was considered inappropriate for government and unfair competition. Ultimately, in the middle of the 1980s, the municipal executive distanced itself from the commercial operations by awarding a fixed subsidy amount based on agreements relating to the services provided to the community.

Reflecting on the fifty year period researched, two cut-off points can be established in the modernization process in Ede. The first period runs from 1945 to 1966 and is characterized by growth and tradition. The prevailing philosophy was that despite the choice for growth the Protestant-Christian character of the municipality should and could be maintained. This is illustrated in the development of a broad and above municipal level provision of private-authority Protestant-Christian educational facilities, in the commitment to non-interference in the agricultural sector including keeping the peasants, and in the conservative policy on developing cultural activities for the leisure sector. However, the growth did strengthened aspects such as secularization, professionalization, geographical and social mobility, individualization and democratization: the modernization process continually resulted in changes in society and in the population composition and was not solely restricted to what was desirable or planned.

The second period runs to 1978 and can be characterized with the terms: change and debate. The municipal policy was examined more critically. For example, the city-forming plans were considered undesirable both by the original population and the newcomers. Maintaining the smallness and a more rural character proved to be attractive aspects for Ede. At the same time, the demand for a more pluralistic and broader provision of social and cultural activities increased. In this second period, the non-interference policy in relation to agricultural developments except in the case that agricultural lands were required for housing and business premises, encountered opposition when the negative effects of the continuous expansion in the intensive animal husbandry for the ecology and environment became more apparent. In addition, the arrival of migrant workers and with them Islam

into this predominantly Protestant-Christian community became more problematic during this period. As a consequence of unemployment and family reunification, more pressure was put on the municipal authorities for assistance and the need for a place of prayer for the Muslim community strengthened.

The societal and economic changes led to a more pluralistic political landscape. The six parties were confronted with increasing competition from new political parties, including the Boerenpartij (Farmers' Party) which was the first to profit from the discontent. Only the SGP (Reformed Political Party) managed to hold onto its share of the vote. The third period is characterized by the development of a new political situation and the search for a new political balance. The municipal executive was forced by the national government to curb the intensive animal husbandry. The ARP (Anti-Revolutionary Party) had to part with the education portfolio and, finally, Ede got a public-authority neutral secondary school, the Pallas Athene. It was a long journey, but the Muslim community also received its own place of prayer. At a time when societal opposition to the building of a mosque appeared to favour the national extreme-right political parties and movements, the municipal executive opted to work with the Muslim groups to find a solution acceptable to all parties. The municipality distanced itself from the business operations in how it financed organizations such as swimming pools, the theatre and events such as the Week of the Heather.

What are the answers to my questions I posed in the beginning: is modernization at the local level more of less an exogenous process, can it be planned, or have local politicians enough opportunities to make a difference? When compared to the national developments it holds true for Ede that the 1950s was certainly a dynamic period, but it is also true to say that a Protestant-Christian community such as Ede required more time to shape its growth ambition so that old and new, conservative and progressive, and religious and secular could achieve a new balance and compromise. The changes were neither imposed from outside nor according to plan. The paradoxical outcome of the modernization process is that it has led to the further convergence of the local with the national developments, but it has at the same time ensured the survival of local characteristics. Partially, these are characteristics that have consciously been or were able to be preserved by politicians, such as the predominantly Protestant-Christian education facilities and a conservative policy towards the socio-cultural domain. This policy has not, per definition, turned out favourably for the supporting political parties. It was the SGP (Reformed Political Party) and not the governing parties CHU (Christian Historical Union) and ARP (Anti-Revolutionary Party) (and later the CDA (Christian Democratic Appeal) that managed to hold onto its voters, even though the Protestant-Christian character of the municipality was the reason why a segment of the newcomers chose for Ede. Their votes did not strengthen the confessional parties at the centre of the political spectrum; it was precisely the orthodox element that benefitted, which was illustrated by the arrival of the RPF (Reformed Political Federation/GPV (Reformed Political Union). Other characteristic elements are independent of the local political policy and have ensured that Ede has become and remains a desirable place of residence and business. Its central location on the Veluwe, the good infrastructure, and the size of the municipality stimulated and made growth possible. Ede was a municipality with adequate facilities and the amenities it lacked could be found in the nearby Randstad and Arnhem. The Veluwe National Park also forms a large, green and tranquil back garden.

Modernization was not imposed upon Ede, contrary to what Van Deursen notes in the case of Katwijk. Even so no controlled modernization for Ede, as Van Vegchel describes for Emmen. Like Zwemer states for Zeeland, local politics in Ede has been able to make a difference within the national developments and governmental guidelines. The national government only intervened and imposed their policy at the moment local political choices led to negative effects beyond the municipal boundaries. In accordance with the findings of Schuyt and Taverne the development in Ede was not the result of a 'grand design', not even of local politicians. Ede shows quite nice the paradox of modernization. Despite the creation of uniformity in the ongoing process of national integration and globalization, the paradox is that contradictory movements are possible that contribute to ensuring that the unique character of the area can be preserved, even if this characterization is also subject to change.

Bijlagen

Tabel B.1 Aantallen boerenbedrijven tussen 1 en 5 hectare in Nederland in 1921, 1930 en 1948

	1921	1930	1948
Groningen			
totaal	13 387	13489	13243
1 ha - < 5 ha	5565	5465	4898
Friesland			
totaal	21795	22156	22097
1 ha - < 5 ha	10457	9563	7993
Drenthe			
totaal	15728	17444	18505
1 ha - < 5 ha	7579	7747	6416
Overijssel			
totaal	23612	25987	28724
1 ha - < 5 ha	12189	11672	11493
Gelderland			
totaal	37683	40494	43309
1 ha - < 5 ha	22429	22694	22852
Utrecht			
totaal	6713	7411	8168
1 ha - < 5 ha	2124	2389	2750
Noord-Holland			
totaal	18701	19354	20451
1 ha - < 5 ha	8878	9373	10194
Zuid-Holland			
totaal	19487	20967	22521
1 ha - < 5 ha	8809	9996	11403
Zeeland			
totaal	10685	11245	12183
1 ha - < 5 ha	5305	5407	5726
Noord-Brabant			
totaal	33238	35148	37073
1 ha - < 5 ha	15709	14282	13157
Limburg			
totaal	20620	20450	19305
1 ha - < 5 ha	13563	12058	9412

Bron: Statistiek van de bedrijfsgrootte en de eigendomsverhoudingen in de landbouw, 1948. CBS ('s Gravenhage 1950)
Bedrijfjes kleiner dan 1 hectare zijn niet in de inventarisatie opgenomen.

Tabel B.2. Bevolkingsgroei Ede 1850-1995

Jaar	Totaal		Jaar	Totaal
	aantal inwoners			aantal inwoners
1850	9.004		1962	60160
1860	10.102		1963	61872
1870	10.614		1964	63460
1880	11.462		1965	65308
1890	13.297		1966	66406
1900	15.483		1967	67558
1910	19.320		1968	68772
1920	22.265		1969	69886
1930	30.688		1970	71691
1940	37.396		1971	73836
1945	41.888		1972	76093
1950	45.896		1973	77572
1951	46.908		1974	78626
1952	47.656		1975	79403
1953	49.141		1976	79922
1954	50.909		1977	80173
1955	52.740		1978	81359
1956	54.253		1979	82125
1957	56.025		1980	82857
1958	58.132		1981	83767
1959	60.039		1982	85048
1960*	55.785		1983	85923
1961	57.916		1984	86848

Bron: 1850-1969 CBS, 1970-1995 gemeente Ede, afd statistiek.

* Per 1 januari 1960 vond een grenscorrectie plaats waarbij 4254 personen zijn overgegaan naar de gemeente Veenendaal.

Tabel B.3 Aantallen inwoners, geboorte, sterfte, vestiging en vertrek gemeente Ede

	Ede	Ede		Ede		Ede		Ede		Ede		Ede		Ede		Ede
jaar	antal inw.	geboorte		sterfte		natuurlijke groei		vestiging		vertrek		migratie		totaal bev.		aant. inw.
	per 1 jan.					(geboorte-saldo)						saldo		mutatie		per 31 dec.
		abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	
1945	42497	998	2,35	632	1,49	366	0,86	2171	5,11	3155	7,42	-984	-2,32	-618	-1,45	41888
1946	41888	1352	3,23	360	0,86	992	2,37	2627	6,27	3113	7,43	-486	-1,16	506	1,21	42994
1947	42394	1208	2,85	308	0,73	900	2,12	1856	4,38	2267	5,35	-411	-0,97	489	1,15	42883
1948	42883	1107	2,58	279	0,65	828	1,93	1981	4,62	1864	4,35	117	0,27	945	2,20	43878
1949	43878	1089	2,48	314	0,72	775	1,77	1784	4,07	1756	4,00	28	0,06	803	1,83	
1950	44681	1018	2,25	266	0,59	752	1,66	2266	5,00	1803	3,98	463	1,02	1215	2,68	45896
1951	45896	1102	2,37	294	0,63	808	1,74	2667	5,75	2463	5,21	204	0,44	1012	2,18	46908
1952	46908	1187	2,51	336	0,71	851	1,80	2409	5,09	2512	5,31	-103	-0,22	748	1,58	47656
1953	47656	1165	2,41	296	0,61	869	1,80	2933	6,06	2317	4,79	616	1,27	1485	3,07	49141
1954	49141	1217	2,43	346	0,69	871	1,74	3342	6,68	2445	4,89	897	1,79	1768	3,53	50909
1955	50909	1271	2,45	361	0,70	910	1,76	3234	6,26	2313	4,46	921	1,78	1831	3,53	52740
1956	52740	1296	2,42	349	0,65	947	1,77	3348	6,26	2782	5,20	566	1,06	1513	2,83	54253
1957	54253	1359	2,46	360	0,65	999	1,81	3706	6,72	2933	5,32	773	1,40	1772	3,21	56025
1958	56025	1399	2,45	329	0,58	1070	1,87	4138	7,25	3101	5,43	1037	1,82	2107	3,69	58132
1959	58132	1419	2,40	361	0,61	1058	1,79	3953	6,69	3104	5,25	849	1,44	1907	3,23	60039
1960	55785*	1426	2,51	336	0,59	1090	1,92	4190	7,37	3149	5,54	1041	1,83	-2123	-3,75	57916
1961	57916	1427	2,42	401	0,68	1026	1,74	4090	6,93	2872	4,86	1218	2,06	2244	3,80	60160
1962	60160	1460	2,39	400	0,66	1060	1,74	3727	6,11	3075	5,04	652	1,07	1712	2,81	61872
1963	61872	1433	2,29	412	0,66	1021	1,63	3726	5,95	3159	5,04	567	0,90	1588	2,53	63460
1964	63460	1414	2,20	387	0,60	1027	1,60	4082	6,34	3261	5,06	821	1,28	1848	2,87	65308
1965	65308	1434	2,18	420	0,64	1014	1,54	3618	5,49	3534	5,37	84	0,13	1098	1,67	66406
1966	66408	1468	2,19	445	0,66	1023	1,53	3736	5,58	3607	5,38	129	0,19	1152	1,72	67558
1967	67558	1351	1,98	509	0,75	842	1,24	3871	5,68	3499	5,13	372	0,55	1214	1,78	68772
1968	68772	1368	1,97	507	0,73	861	1,24	4311	6,22	4058	5,85	253	0,36	1114	1,61	69886
1969	69886	1502	2,12	551	0,78	951	1,34	4810	6,78	3695	5,21	1115	1,57	2066	2,91	71952
1970	71952	1464	2,00	548	0,75	916	1,25	5318	7,26	3675	5,02	1643	2,24	2559	3,49	74511
1971	74511	1394	1,85	615	0,82	779	1,03	4878	6,48	4088	5,43	790	1,05	1569	2,08	76080
1972	76080	1318	1,72	623	0,81	695	0,90	4970	6,47	4156	5,41	814	1,06	1509	1,96	77589
1973	77589	1270	1,63	580	0,74	690	0,88	4285	5,49	3964	5,08	321	0,41	1011	1,29	78600
1974	78599	1181	1,50	589	0,75	592	0,75	4366	5,52	4181	5,29	185	0,23	777	0,98	79376
1975	79376	1148	1,44	603	0,76	545	0,68	3893	4,89	3917	4,92	-24	-0,03	521	0,65	79897
1976	79897	1219	1,52	676	0,84	543	0,68	3481	4,35	3779	4,72	-298	-0,37	245	0,31	80142
1977	80142	1185	1,47	617	0,76	568	0,71	4376	5,42	3760	4,66	616	0,76	1184	1,47	81326
1978	81326	1164	1,42	599	0,73	565	0,69	3717	4,55	3513	4,30	204	0,25	769	0,94	82095
1979	82095	1165	1,41	590	0,71	575	0,70	3405	4,13	3246	3,94	159	0,19	734	0,89	82829
1980	82829	1179	1,42	600	0,72	579	0,70	3452	4,14	3122	3,75	330	0,40	909	1,09	83738
1981	83738	1152	1,37	597	0,71	555	0,66	3673	4,35	2941	3,49	732	0,87	1287	1,53	85025
1982	85025	1265	1,48	638	0,75	627	0,73	3311	3,87	3069	3,59	242	0,28	869	1,02	85894
1983	85894	1219	1,41	624	0,72	595	0,69	3416	3,96	3089	3,58	327	0,38	922	1,07	86816
1984	86816	1228	1,41	697	0,80	531	0,61	3415	3,91	2915	3,34	500	0,57	1031	1,18	87847
1985	87848	1288	1,46	684	0,77	604	0,68	3542	4,01	3128	3,54	414	0,47	1018	1,15	88866
1986	88866	1367	1,53	703	0,79	664	0,74	4010	4,48	3355	3,75	655	0,73	1319	1,47	90185
1987	90186	1369	1,51	708	0,78	661	0,73	3833	4,23	3432	3,78	401	0,44	1062	1,17	91248
1988	91246	1349	1,47	760	0,83	589	0,64	3806	4,15	3348	3,65	458	0,50	1047	1,14	92293
1989	92293	1392	1,50	716	0,77	676		3843	4,14	3418	3,68	425		1084	1,17	93377
1990	93377	1394	1,48	728	0,77	666		3723		3036		687		1377	1,47	94754
1991	94754	1427	1,50	771	0,81	656		3838	4,02	3167	3,32	671		1290	1,36	96044
1992	96044	1401	1,45	792	0,82	609		3906	4,04	3281	3,39	625		1213	1,26	97257
1993	97230	1481	1,52	868	0,89	613		3833	3,92	3436	3,52	397		990	1,02	98220
1994	98220	1446	1,47	816	0,83	630		3682	3,73	3358	3,40	324		938		99158
1995	99158	1464	1,47	831	0,83	633		3455	3,47	3262	3,28	193		769	0,78	99927
1996	99927	1411	1,41	837	0,83	574		3952	3,94	3426	3,41	526		1000	1,00	100927

Bron:

1946-1949 CBS, gegevens per gemeente betreffende de loop van der bevolking

1950-1988 *Ede in cijfers*, 19891989-1991 *Ede in cijfers*, 19921994 *Ede in cijfers*, 1995Aangevuld vanaf 1989 met gegevens vanuit CBS, *Gegevens per gemeente betreffende de loop der bevolking* voor de betreffende jaren

Tabel B.4. Bevolking Ede, onderverdeeld naar dorpen

	Gemeente Ede	Ede	Bennekom	Lunteren	Ederveen	De Klomp	Harskamp	Wekerom	Otterlo	Hoenderlo	Deelen	Gelders Veenendaal
1820	5829	1337	1050	1327	254		282	225	350			1004
1850	8965	2022	1415	1964	506		411	323	649			1675
1900	15195	4023	2226	3026	1134		650	482	813			2841
1910	19150	6140	2741	3726	1223		714	526	882			3198
1920	22265	7595	3062	4484	1432		912	637	904			3239
1930	30688	12874	4125	5280	1649		1139	722	1055			3844
1947	42618	19369	6056	6642	2379		3742					4430
1960	56356	31722	9048	8223	2632		4731					
1966	66348	37423	10680	9656	2338	398	2499	1618	1736			
1967	67365	37486	10921	10210	2439	399	2600	1632	1678			
1968	68472	38204	11085	10377	2444	416	2608	1647	1691			
1969	69429	38930	11212	10344	2416	411	2664	1722	1730			
1970	71691	40434	11407	10711	2600	159	2780	1641	1637	322		
1971	73836	42123	11522	10948	2582	155	2790	1647	1823	246		
1972	76093	43745	11670	11170	2551	169	2778	2240	1556	214		
1973	77572	45090	11735	11164	2563	181	2817	2268	1538	216		
1974	78626	46080	11990	11035	2529	180	2822	2266	1503	221		
1975	79403	46308	12530	11010	2497	188	2806	2333	1502	229		
1976	79922	46345	12888	11074	2500	190	2762	2376	1545	242		
1977	80173	46220	13118	11017	2519	196	2718	2413	1737	235		
1978	81359	46998	13394	11004	2657	195	2719	2442	1714	236		
1979	82125	47928	13239	10933	2641	193	2729	2494	1726	242		
1980	82857	48695	13199	10736	2613	486	2756	2404	1809	159		
1981	83767	49364	13210	10922	2591	496	2814	2383	1847	140		
1982	85048	50460	13381	10899	2584	507	2872	2364	1846	135		
1983	85923	51225	13374	10962	2593	536	2857	2372	1862	142		
1984	86848	51992	13395	11132	2548	533	2863	2372	1870	143		
1985	87877	52724	13453	11294	2561	542	2857	2408	1887	151		
1986	88896	53237	13643	11508	2571	534	2870	2457	1930	146		
1987	90199	53978	13931	11632	2553	534	2965	2483	1969	154		
1988	91266	54706	13973	11810	2641	535	2984	2500	1975	142		
1989	92314	55508	14045	11907	2712	519	2987	2466	2020	150		
1990	93400	56249	14272	11956	2796	493	3014	2461	2004	122	33	
1991	94754	57276	14403	11979	2851	499	3051	2521	2024	117	33	
1992	96042	58433	14479	11946	2892	520	3069	2499	2063	108	33	
1993	97251	59716	14366	11879	2925	529	3140	2504	2037	122	33	
1994	98212	60701	14336	11769	2987	532	3173	2528	2036	118	32	

Bron: Gemeente Ede, afdeling Statistiek

Toelichting:

1820 t/m 1960: Ederveen inclusief De Klomp

1947 en 1960: Harskamp, inclusief Wekerom, Otterlo, Hoenderlo en Deelen

1966 t/m 1969 Otterlo inclusief Hoenderlo en Deelen

1970 t/m 1989 Hoenderlo inclusief Deelen

Gelders Veenendaal: per 1 januari 1960 zijn door grenscorrecties 4254 inwoners inwoner van Veenendaal geworden

Tabel B.5 Bevolkingscijfers Nederland, Gelderland en de gemeente Ede

	Aantal inwoners per 1 januari			(1 jan. 1960 = 100)		
jaar	Nederland	Gelderland	Gem. Ede	Nederland	Gelderland	Gem. Ede
1945	9220294	1017876	42497	80,8	80,1	76,2
1946	9304301	1003481	41888	81,5	79,0	75,1
1947	9542659	1019779	42394	83,6	80,3	76,0
1948	9715890	1039025	42883	85,1	81,8	76,9
1949	9884415	1057941	43878	86,6	83,3	78,7
1950	10026773	1074316	44681	87,8	84,6	80,1
1951	10200280	1100976	45896	89,3	86,7	82,3
1952	10328343	1118102	46908	90,5	88,0	84,1
1953	10435631	1132128	47656	91,4	89,1	85,4
1954	10550737	1149102	49141	92,4	90,5	88,1
1955	10680023	1166465	50909	93,5	91,8	91,3
1956	10821661	1185290	52740	94,8	93,3	94,5
1957	10957040	1205044	54253	96,0	94,9	97,3
1958	11095726	1223434	56025	97,2	96,3	100,4
1959	11278024	1250317	58132	98,8	98,4	104,2
1960	11417254	1270173	55785	100	100	100
1961	11556008	1287825	57916	101,2	101,4	103,8
1962	11721416	1314078	60160	102,7	103,5	109,5
1963	11889962	1339682	61872	104,1	105,5	110,9
1964	12041970	1359527	63460	105,5	107,0	113,8
1965	12212269	1384459	65308	107,0	109,0	117,1
1966	12377194	1410086	66406	108,4	111,0	119,0
1967	12535307	1434439	67558	109,8	112,9	121,1
1968	12661095	1456554	68772	110,9	114,7	123,3
1969	12798346	1479751	69886	112,1	116,5	125,3
1970	12957621	1505760	71952	113,5	118,5	129,0
1971	13119430	1533740	74511	114,9	120,8	133,6
1972	13269563	1558334	76080	116,2	122,7	136,4
1973	13387623	1580041	77589	117,3	124,4	139,1
1974	13491020	1601045	78599	118,2	126,1	140,9
1975	13599092	1620884	79376	119,1	127,6	142,3
1976	13733578	1639997	79897	120,3	129,1	143,2
1977	13814495	1653516	80142	121,0	130,2	143,7
1978	13897874	1668251	81326	121,7	131,3	145,8
1979	13985526	1680629	82095	122,5	132,3	147,2
1980	14091014	1694416	82829	123,4	133,4	148,5
1981	14208586	1708860	83738	124,4	134,5	150,1
1982	14285829	1719111	85025	125,1	135,3	152,4
1983	14339551	1727487	85894	125,6	136,0	154,0
1984	14394589	1735780	86816	126,1	136,7	155,6
1985	14453833	1745301	87848	126,6	137,4	157,5
1986						
1987						
1988	14714948	1783610	91246	128,9	140,4	163,6
1989	14805240	1794678	92293	129,7	141,3	165,4
1990	14892574	1804209	93377	130,4	142,0	167,4
1991	15010445	1816935	94754	131,5	143,0	169,9
1992	15129150	1828808	96042	132,5	144,0	172,2

Bron: *Ede in cijfers*, 1980, 59, *Ede in cijfers* 1984, 29, *Ede in Cijfers*, 1992, 14. De cijfers voor 1960 zijn afkomstig van CBS, *Gegevens per gemeente betreffende de loop der bevolking in het jaar, 1945, 1946, 1947, et cetrea*. * Vanaf 1950 os voor het bepalen van het bevolkingsaande de peildatum 31 december genomen, dit is om deze reden ook doorgevoerd voor de jaren die daarvoor liggen

Tabel B.6 Aantal werkzame personen per bedrijfstak

	Volkstelling 1947			Volkstelling 1960			Volkstelling 1971		
	M	V	T	M	V	T	M	V	T
Landbouw en visserij	3678	1539	5217	2705	306	3011	1955	420	2375
Delfstoffenwinning	6		6	2		2			
Industrie	3498	610	4108	4665	599	5264	4855	775	5630
Openbare nutsbedrijven	104	2	106	133	3	136	130	15	145
Bouwnijverheid en aanverwante bedrijven	1283	8	1291	1875	20	1895	2485	70	2555
Transport-, opslag-, en communicatiebedrijven	666	214	880	682	33	715	810	55	865
Handel-, bank-, en verzekeringswezen	1373	610	1983	1529	583	2112	2650	1335	3985
Dienstverlening	1321	1285	2606	3985	2186	6171	6010	3390	9400
Onbekend/overig	8		8	61	13	74	970	460	1430
Totaal	11937	4268	16205	15637	3743	19380	19865	6520	26385
werkt in gemeente Ede, woont elders***						2136			2465

Bron: * *Ede in cijfers*, 1989, 162. Landbouwcijfers CBS, cijfers zijn excl bedrijven met minder dan 10 sbe en excl personen die niet regelmatig werkzaam zijn in deze sector.

** *Ede in cijfers*, 1981, 192-193. En *Ede in cijfers*, 1989, 162 voor landbouwcijfers

*** *Ede in cijfers*, 1989, 162, 165. Voor 1988 zijn geen cijfers opgenomen voor defensie.

Vervolg tabel B.6

	Ede 1980**			Ede 1988***			Ede 1995*****		
	M	V	T	M	V	T	M	V	T
landbouw en visserij	1967	890	2857	2201	817	3018****	1980	903	2883
industrie en openbare nutsbedrijven			5382			4858	4688	1077	5765
bouwnijverheid en bouwinstallatie			2127			2044	2122	173	2295
transport-, opslag en communivatie			749			1153	940	258	1198
bank- en verzekeringswezen en expl van en handel in onroerend goed			1411			1569			
detailhandel en horeca			2783			3843	2243	2705	4948
groothandel, handelsbemiddeling en reparatiebedrijven			2161			2509	2591	656	3247
overige zakelijke dienstverlening			527			1230	2824	1710	4534
openbaar bestuur, defensie en wettelijke sociale verzekering			1994			1184	2382	493	2875
Onderwijs			1517			1912	1439	1194	2633
Gezondheids- en veterinaire diensten en maatschappelijke dienstverlening			3085			4106	1160	4602	5762
cultuur, recreatie en sport							317	478	795
overige dienstverlening			1210			1775	536	791	1327
totaal			25803			29201			38262
werkt in gemeente Ede, woont elders			5366						

**** inclusief niet regelmatig werkende personen

***** Ede in cijfers, 1995-1996, 29-30.

Tabel B.7 Woningvoorraad en woningbezetting Nederland, Gelderland en de gemeente Ede, 1960-1992

Jaar	indexcijfers v/h											
	aantal woningen per 1 jan.			aantal woningen (1960 = 100)			gemiddelde woningbezetting			aantal woningen per 1000 inwoners		
	Nederland	Gelderland	Gem. Ede	Nederland	Gelderland	Gem. Ede	Nederland	Gelderland	Gem. Ede	Nederland	Gelderland	Gem. Ede
1960	2.818.302	289.142	12.833	100,0	100,0	100,0	4,05	4,39	4,35	247	228	230
1961	2.871.584	294.366	13.528	101,9	101,8	105,4	4,02	4,37	4,28	248	229	234
1962	2.942.121	302.553	14.071	104,4	104,6	109,6	3,98	4,34	4,28	251	230	234
1963	3.007.834	310.310	14.442	106,7	107,3	112,5	3,95	4,32	4,28	253	232	233
1964	3.072.038	317.927	14.916	109,0	110,0	116,2	3,92	4,28	4,25	255	234	235
1965	3.159.730	328.650	15.569	112,1	113,7	121,3	3,86	4,21	4,19	259	237	238
1966	3.261.008	340.320	16.045	115,7	117,7	125,0	3,80	4,14	4,14	263	241	242
1967	3.365.978	353.248	16.422	119,4	122,2	128,0	3,72	4,06	4,11	269	246	243
1968	3.476.912	367.325	17.171	123,4	127,0	133,8	3,64	3,97	4,01	275	252	250
1969	3.582.006	379.330	17.750	127,1	131,2	138,3	3,57	3,90	3,94	280	256	254
1970	3.687.323	391.805	18.545	130,8	135,5	144,5	3,51	3,84	3,88	285	260	258
1971	3.786.524	403.409	19.414	134,4	139,5	151,3	3,46	3,80	3,84	289	263	261
1972	3.905.679	417.990	19.825	138,6	144,6	154,5	3,40	3,73	3,84	294	268	261
1973	4.041.941	434.199	20.752	143,4	150,2	161,7	3,31	3,64	3,74	302	275	267
1974	4.182.736	454.118	21.777	148,4	157,1	169,7	3,23	3,53	3,61	310	284	277
1975	4.280.739	467.808	22.432	151,9	161,8	174,8	3,18	3,46	3,54	315	289	283
1976	4.387.991	481.903	22.870	155,7	166,7	178,2	3,13	3,40	3,49	320	294	286
1977	4.479.923	493.401	23.299	159,0	170,6	181,6	3,08	3,35	3,44	324	298	291
1978	4.577.682	505.970	24.184	162,4	175,0	188,5	3,04	3,30	3,36	329	303	297
1979	4.671.788	516.021	24.658	165,8	178,5	192,1	2,99	3,26	3,33	334	307	300
1980	4.747.089	525.415	25.198	168,4	181,7	196,4	2,97	3,22	3,29	337	310	304
1981	4.849.719	537.833	25.770	172,1	186,0	200,8	2,93	3,18	3,25	341	315	308
1982	4.957.212	550.182	26.595	175,9	190,3	207,2	2,88	3,12	3,20	347	320	313
1983	5.071.877	563.533	27.098	180,0	194,9	211,2	2,83	3,07	3,17	354	326	315
1984	5.177.543	575.368	27.813	183,7	199,0	216,7	2,78	3,02	3,12	360	331	320
1985	5.289.317	589.205	28.737	187,7	203,8	223,9	2,73	2,96	3,06	366	338	327
1986	5.383.081	602.441	29.449	191,0	208,4	229,5	2,70	2,92	3,02	370	342	331
1987	5.483.078	616.312	30.279	194,6	213,2	235,9	2,67	2,88	2,98	375	348	336
1988	5.588.559	629.317	31.019	198,3	217,6	241,7	2,63	2,83	2,94	380	353	340
1989	5.699.392	642.136	31.874	202,2	218,1	248,4	2,60	2,79	2,90	385	358	345
1990	5.802.361	653.269	25.398				2,57	2,76	2,88	390	362	348
1991	5.892.241	663.494	28.737				2,55	2,74	2,88	393	365	350
1992	5.965.850	672.023	31.019				2,54	2,72	2,82	394	367	351

Bron: Ede in cijfers, 1981, 110 en Ede in cijfers, 1989, 101 Ede in cijfers, 1992, 58

Tabel B.8. Vruchtbaarheidscijfers per kerkelijke gezindte van de moeder, 1970-1988

Aantal geboorten per 1000 vrouwen van 15-55 jaar

	Rooms	Ned.	Ger.	Ger.	Totaal	Overige gezindte		Geen	Totaal
	kath.	Herv.	Kerk	Gem.		waarvan	waarvan		
						over. Geref	Islam		
1970	83,7	94,4	85,5	151,2	104,8	145,4		108,9	96,3
1971	75,1	84,1	70,7	122,7	81,1	109,3		128,2	87,6
1972	69,8	72,4	79,3	116,3	86,6			114,1	80,9
1973	63,9	68,7	62,5	123,3	84,3			111,4	75,9
1974	52,2	66,0	55,4	106,0	91,1			95,8	70,0
1975	62,5	59,2	57,1	117,7	73,2			88,0	66,9
1976	50,3	67,2	51,2	103,4	98,9			94,3	70,3
1977	40,0	65,1	55,0	115,0	97,1	122,8		84,1	67,4
1978	48,3	57,9	50,8	73,9	103,3	122,9		88,0	64,6
1979	36,5	60,3	48,5	87,8	98,3	102,9	219,5	84,9	63,4
1980	37,5	58,5	49,3	107,8	92,9	96,5	233,0	83,8	63,2
1981	34,6	56,5	46,5	105,9	99,3	96,7	213,4	71,9	60,3
1982	40,2	57,2	47,0	105,7	91,7	87,8	151,0	94,9	64,9
1983	35,3	56,2	47,1	124,6	103,3	95,8	191,5	70,3	61,6
1984	32,9	55,2	50,3	109,7	100,4	118,3	170,1	73,1	61,0
1985	35,9	54,4	48,7	109,1	106,3	117,4	159,4	79,7	62,9
1986	39,0	57,1	46,3	98,1	99,1	109,1	161,9	81,6	63,6
1987	38,2	54,7	49,6	114,2	95,6	105,8	186,9	86,0	64,5
1988	31,3	54,3	50,0	101,6	105,5	112,6	177,4	80,0	63,0

Bron: Ede in cijfers, 1989, 79.

Lijst van gebruikte archieven

Gemeente Ede, Dynamisch archief, Archief Gemeentebestuur 1986-1995.

Gemeentearchief Arnhem (GA), archiefblok 3068, SBBW.

Gemeentearchief Ede (GAE), Archief Anti Revolutionaire Partij, Kiesvereniging Bennekom, 1945-1980.

Gemeentearchief Ede, Archief Christelijk Historische Unie, Kiesvereniging Ede, 1960-1980.

Gemeentearchief Ede, Documentenverzameling.

Gemeentearchief Ede, Documentatiemap algemeen.

Gemeentearchief Ede, Documentatiemap Heideweek map 57.

Gemeentearchief Ede, Archief Gemeentebestuur, 1948-1986.

Gemeentearchief Ede, Knipselarchief Hartgers.

Gemeentearchief Ede, Archief Schoolraad.

Gemeentearchief Ede, Archief Sociografisch Bureau.

Knipselarchief Van Eck, privébezit familie Van Eck, Ede.

Knipselarchief 'Boer Bart', privébezit mevrouw Willemse-Van Eck .

Literatuur

70 jaar Bosbad. Een boek vol herinneringen (Lunteren z.j.).

Aerts, R.A.M., 'Cultuur zonder beschaving: over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog', in: P. den Boer ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis, III (Amsterdam 2001) 287-318.

Alberts, G., *Jaren van berekening. Toepassingsgerichte initiatieven in de Nederlandse wiskundebeoefening 1945-1960* (Amsterdam 1998).

Allochtonenbeleid, WRR, 36, ('s Gravenhage 1989).

Amersfoort, H. van, 'Van gastarbeider tot immigrant', in: L. van den Berg-Eldering, ed., *Van gastarbeider tot immigrant. Marokkanen en Turken in Nederland 1965-1985* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1986) 15-46.

Andela, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland* (Bussum 2000).

Baalen, C. van, 'Vrouwen in de hoofdrol', in: J.W. Brouwer, P. van der Heiden en J. Ramakers, *Politiek als passie. Twaalf opmerkelijke naoorlogse Kamerdebatten* (z.p. 2007) 17-34.

Bakker Schut, P. en F. Bakker Schut, *Planologie. Van uitbreidingsplan over streekplan naar nationaal plan*, Noorduijn's wetenschappelijke reeks (Gorinchem 1944).

Bax, E.H., *Modernization and cleavage in dutch society. A study of long term economic and social change* (Groningen 1988).

Beck, U., *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* (Frankfurt am Maine 1986).

Beck, U., W. Bonss en C. Lau, 'The theory of reflexive modernization. Problematic, hypotheses and research programme', *Theory, Culture and Society* 20, 2 (2003) 1-33.

Beck, U. en C. Lau, 'Second modernity as research agenda: theoretical and empirical explorations in the 'meta-change' of modern society', *The British Journal of Sociology*, 56, 4 (2005) 525-557.

Becker, J. en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (Den Haag 2006).

Beckers, T., *Planning voor vrijheid. Een historisch-sociologische studie van de overheidsinterventie in recreatie en vrije tijd*, Mededelingen van de vakgroepen voor sociologie aan de Landbouwhogeschool 06 342609 (z.p. 1983).

Beckers, T. en H. van der Poel, *Vrijetijd tussen vorming en vermaak. Een inleiding tot de studie van de vrije tijd* (Leiden/Antwerpen 1990).

Beek, J.H. van de, *Kennis, macht en moraal: de productie van wetenschappelijke kennis over de economische effecten van migratie naar Nederland, 1960-2005* (Amsterdam 2010).

Berg-Eldering, L. van den, 'Onderwijs en etnische ongelijkheid', in: J.A. Kemenade, e.a., eds., *Onderwijs: bestel en beleid 2. Onderwijs en samenleving A* (Groningen 1986) 149-204.

Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland. Een benadering vanuit de plaats van de vrouw in gezin en huishouding. CBS, Monografieën volkstelling 1971, 7 ('s Gravenhage 1979).

- Beuker, R., *De ENKA kunstzijdefabriek in Ede. Veranderingen in een Veluws dorp in de periode 1919-1939*. (Ongepubliceerde scriptie Open Universiteit 2007).
- *Tachtig jaren werkgelegenheid en welvaart in Ede. Kunstzijdefabriek ENKA* (Ede 2008).
- *Sporen van de Enka in de Edese samenleving. Niet bij brood alleen* (Ede 2010).
- Bieleman, J., *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw, 1500-2000* (Amsterdam 2008)
- Bleich, A., *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid. 1946-1986* (Amsterdam 1986).
- Blom, J.C.H. en J. Talsma, ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000).
- Boef van der Meulen, S. en J. A. van Kemenade 'Onderwijs en levensbeschouwing', in: J.A. Kemenade, e.a., *Onderwijs: bestel en beleid 2. Onderwijs en samenleving A* (Groningen 1986) 233-287.
- Boekholt, P.Th.F.M., *Het lager onderwijs in Gelderland, 1795-1858* (Zutphen 1978).
- Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987).
- Bloembergen-Lukkes, J., 'Bennekom in de twintigste eeuw', in: B. Lever, T. Hoekstra en G. Vlaskamp, eds., *Dit is Bennekom. Verleden, heden en toekomst van een bijzonder dorp* (z.p. 2006) 133-155.
- 'Een dorp van deze tijd, is op de toekomst voorbereid...' *De Kostersteen*, 105 (2008) 18-23.
- 'Klein Zwitserland. Opkomend toerisme in Gelderland', in: D. Verhoeven en M. Wingens, eds., *Geschiedenis van Gelderland. De canon van het Gelders verleden in vijftig vensters* (Zutphen 2010) 141-143.
- 'Koekoek: held van de 'vrije boeren'', *Locus, Tijdschrift voor studenten en docenten Cultuurwetenschappen*, 29 (2011) 8-13.
- Boogman, J.C., e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988).
- Boot, J.J.G., *Burgemeester in bezettingstijd* (3^e druk; Apeldoorn 1968).
- Bosman, J., 'Het maatschappelijk-politiek leven in Nederland, 1945-1980', in: J.C. Boogman, e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (vrijwel ongewijzigde herdruk van de oorspronkelijke AGN-bijdragen, Houten 1988) 562-608.
- Bosscher, D., 'De jaren 1946-1970', in: J. Perry, e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994 SDAP PvdA* (Amsterdam 1994) 154-237.
- Bottenburg, M. van, 'Hoe recent is modern? Over de herkomst van 'modern', 'moderniteit' en 'modernisering', en het gebruik ervan in de sociologie', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17, 1 (1990) 101-118.
- Braster, J.F.A., 'Historische kanttekeningen bij het overheidsstreven naar de verhoging van de onderwijskwaliteit', in: P. Boekholt, e.a., *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de Staat* (z.p. 2002) 257-267.
- Buesink, A.G.J., ed., *Veertig jaar Christelijk opleidingsonderwijs in Ede, 1954-1994* (Ede 1993).
- Buesink, A.G.J. en G. Jongbloed, ed., *Van stekje tot boom. Honderd jaar scholen met de Bijbel in Lunteren* (Lunteren 2003).

- Brink, G. van den, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (Nijmegen 1996).
- Bruggen, A.G. van, *Een dure plicht, Geschiedenis van de Vereniging voor Christelijk ULO/MAVO te Ede* (Ede 1995).
- Cammen, H. van der en L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. De ontwikkeling van de ruimtelijke ordening in Nederland* (2^e druk; Baarn 1993).
- *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinexwijk* (2^e druk; Utrecht 2006).
- Cascoplan Gelderse Vallei. Voorbeeldplan vierde nota ruimtelijke ordening. Hoofdrapport* (Ede 1992).
- Cascoplan Gelderse Vallei. Voorbeeldplan vierde nota ruimtelijke ordening. Samenvatting en Kaarten.* (Ede 1992).
- Cottaar, A. en N. Bouras, m.m.v. F. Laouikili, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009).
- Cruyningen, P. van, *Boeren aan de macht? Boerenemancipatie en machtsverhoudingen op het Gelderse platteland, 1880-1930* (Hilversum 2010).
- Dam, P. van, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).
- 'Een wankel vertoog. Over ontzuiling als karikatuur', *BMGN*, 126, 3 (2011) 52-77.
- Dassen, P., *De onttovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland, 1890-1920* (Amsterdam 1999).
- Derde nota over de ruimtelijke ordening, Oriënteringsnota* ('s Gravenhage 1974).
- Derde nota over de ruimtelijke ordening, Verstedelijkingsnota* ('s Gravenhage 1976).
- Derde nota over de ruimtelijke ordening, Landelijke gebieden, deel 3a* ('s Gravenhage 1977).
- Derde nota over de ruimtelijke ordening, Nota landelijke gebieden, deel 3d: regeringsbeslissing met nota van toelichting* ('s Gravenhage 1979).
- Deursen, A. Th. van, *In Katwijk is alles anders. Een christelijk dorp ontmoet de wereld. 1940-2005* (Amsterdam 2012).
- Doorn, J.A.A. van en C.J. Lammers, *Moderne Sociologie; systematiek en analyse* (Utrecht 1959).
- Durkheim, E., *Le suicide* (Paris 1969).
- Duynstee, F.J.F.M. en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees, 1945-1946* (Amsterdam/Assen 1977).
- Duyvendak, J.W., 'De vergruizing van paternalistische politiek', in: J. W. Duyvendak en I. de Haan eds., *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 121-138.
- Duyvendak, J. W., *Planning van ontplooiing: wetenschap, politiek en de maakbare samenleving. Nederlandse cultuur in Europese context* 15 (Den Haag 1999).
- Eck, H.J. van, *Boeren en fabrieksarbeiders. Een sociografie van de gemeente Ede* (Amsterdam 1938).
- Ede in cijfers, 1981*, Sociografisch Bureau (Ede 1981).

- Ede in cijfers*, 1986, Sociografisch Bureau van de gemeente Ede (Ede 1986).
- Ede in cijfers*, 1989 (Ede 1989).
- Ede in cijfers*, 1994-1995 (Ede 1995).
- Ede Plus*, Uitgave van de gemeente Ede, Bureau Voorlichting, 6 (1973).
- Egeraat, A. van, *Lokaal minderhedenbeleid. Het ontstaan van gemeentelijke bemoeienis met minderheden 1983-1992*, SCP (Rijswijk 1995).
- Eijnatten, J. van en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (2^e verbeterde druk; Hilversum 2006).
- Eisenstadt, S.N., 'Studies of modernization and sociological theory', *History and theory*, 13, 3 (1974) 225-252.
- Ellemers, J.E., *Modernisering macht migratie. Opstellen over maatschappij en beleid* (Amsterdam/Meppel 1995).
- Engelen, T., *Demografie van Nederland, 1800-nu. Van 2 naar 16 miljoen mensen* (Amsterdam 2009).
- Entzinger, 'Overheidsbeleid voor immigranten', in: L. van den Berg-Eldering, ed., *Van gastarbeider tot immigrant. Marokkanen en Turken in Nederland 1965-1985* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1986). 47-61.
- Erdtsieck, I., 'De noodgemeenteraad van Kampen', *Kamper Almanak* (2004) 138-162.
- Evaluatie landbouwwijziging*. Lei (Den Haag 2007).
- Fennema, M. en J. Rhijnsburger, 'Beheersing en modernisering', in: W.S.P. Fortuyn, ed., *Voor en tegen de markt* (Deventer 1986) 29-57.
- Gast, K., *Wageningen, laat naar je kijken! Vanaf 1945* (Huizen 2002).
- Gastelaars, M., *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam 1985).
- Gerritsen, A., *Motel Hoornwijk. Het eerste motel in Nederland (1956-1990)* (Ongepubliceerde scriptie Open Universiteit 2014).
- Ginkel, R. van, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (De Haag 1999).
- Goddijn, H.P.M., *De sociologie van Emile Durkheim* (Amsterdam 1969).
- Goor, H. van en A.P.M. Lucardie, *De geschiedenis schrijdt voort. Over de duurzame betekenis van de links-rechtstegenstelling in de politiek*, 9.
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/publicatie/Lucardie/Degeschiedenisshrij/geschiedenisschrijdtvoort.pdf> (22 april 2013).
- Griffioen, P., 'Leopold Roland Middelberg', Kennisbank Ede.
www.ede.nl/gemeente/gemeentearchief/kennisbank/1-openbaar-bestuur/middelberg-leopold-roland/. (6 augustus 2013).
- Groen, B.T., *Een boekje open. Over de geschiedenis van het bibliotheekwerk in de gemeente Ede* (Barneveld 1997).

- Groote, P., 'Modernisering ondanks alles', in: M. Duijvendak en B. de Vries, eds., *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw* (Assen 2003) 157-212.
- Haan, I. de en J.W. Duyvendak 'De liberale herkomst van de maakbare samenleving', in: J. W. Duyvendak en I. de Haan, eds., *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 9-26.
- Heitink, C.A., *Van Woelingen en samenspraak* (Bennekom 1987).
- Heuvel, M. van den, 'Jeugd tussen traditie en moderniteit', in: P. Luykx en P. Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 171-190.
- Hippe, J., P. Lucardie en G. Voerman, *Kroniek 1994, Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994*,
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/jb-dnpp/jb94/kroniek.pdf> (17 juni 2013).
- Hippe, J. en G. Voerman, *Reformatorisch Staatskundige Verbond. Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994)* 170.
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/jb-dnpp/jb93/hippe.pdf> (15 april 2014).
- Hoekstra, P. en D. van de Weerd, *Oud-Lunten in de klas* (z.p. z.j.).
- Hoeven, Q. van der, *De grens als spiegel. Een vergelijking van het cultuurbestel in Nederland en Vlaanderen*. SCP (Den Haag 2005).
- Hoogenboom, M. en P. Scholten, 'Migranten en de erfenis van de verzuiling in Nederland. Een analyse van de invloed van de verzuiling op het Nederlandse migrantenbeleid (ca. 1970-heden)', *B en M: tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 35, 2 (2008) 107-124.
- Hooven, M. ten en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam 2008).
- Hovius, Chr., e.a., *Van Goedertierendheid en trouw. 75 jaar Staatskundig Gereformeerde Partij* ('s Gravenhage 1993).
- Huigen, P.P.P. en D. Strijker, *De relatie tussen landbouw en samenleving: een proces van afstoten en aantrekken. Essay voor de verkenning "Veranderende relatie tussen landbouw en maatschappij op weg naar 2015"* (Den Haag 1998)
<http://edepot.wur.nl/117772> (13 augustus 2013).
- Huijbertsen, S.G., *Investeren in allochtone zelforganisaties? Een onderzoek naar sociaal kapitaal in het integratiebeleidsproces in Arnhem en Ede*, (Afstudeerscriptie VU, Amsterdam 2004)
<http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/1871/8877/1/0401%20-%20Investeren%20in%20allochtone%20zelforganisaties.pdf>, (2 februari 2011).
- Huiskes, G., ed., *Dorp op de Veluwe, dorp met stadse fratsen. Honderd jaar volkshuisvesting in Ede*. (Ede 2000).
- Huntington, S.P., 'The change to change: Modernization, development, and politics', *Comparative Politics*, 3, (1971) 283-322.
- Inglehart, R. en W. E. Baker, 'Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values', *American Sociological Review*, 65, 1 (2000) 19-33.
- Inklaar, F., *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (Den Haag 1997).
- Janssen, J., *Vooruit denken en verwijlen. De (re-)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000* (Tilburg 2006).

- Jong, R. de, H. van der Kolk, G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011).
- Jonge Ozn., K. de, *Een verhaal dat verder gaat. Geschiedenis van de Unie voor Christelijk Onderwijs, 1879-1979* (Meppel 1999).
- Kalma, P., *De illusie van de 'democratische staat'*, WBS Cahiers (Deventer 1982).
- Kamerbeek, E., *Het belang der gemeente zeer ter harte. Bestuur en bestuurselite in een Veluws dorp, Ede 1795-1914* (z.p. 1992).
- Kamphuis, H.W., e.a., *Platteland op weg naar 2015, Achtergronden van de koersbepaling landelijke gebieden in de Vierde nota Extra* (Den Haag 1990).
- Karel, E.H. *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid, 1953-1970*. Historia Agriculturae 37 (Groningen/Wageningen 2005).
- *Boeren tussen markt en maatschappij. Essays over effecten van de modernisering van het boerenbestaan in Nederland (1945-2012)* (Groningen/Wageningen 2013).
- Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (3^e druk; Amsterdam/Meppel 1999).
- Kerkstra K. en P. Vrijlandt, 'Cascolandschap', Maaiveld. Discussietijdschrift over het landelijk gebied. 4 (1989) 2-10.
- Kersbergen, K. van, 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie', in: Becker, U., ed., *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (Amsterdam 1990) 177-205.
- Klei, E., 'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek'. *Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond, 1948-2003* (Amsterdam 2011).
- Klep, L., 'Van middelbare school tot wereldspeler', in: K. Gast, B. Kernkamp, L. Klep, eds., *Geschiedenis van Wageningen* (Wageningen 2013) 270-299.
- Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992).
- Knippenberg, H. en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
- Knippenberg, H. en H. van der Wusten, 'De zuilen, hun lokale manifestaties en hun restanten in vergelijkend perspectief', in: C. van Eijl. L. Heerma van Voss en P. de Rooy, eds., *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2001).
- Kooij, P., 'Stad en platteland', in: F.L. van Holthoon, *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen, Maastricht 1985) 93-115.
- *Mythen van de groene ruimte*, oratie 10 juni 1999 Wageningen. 25.
<http://edepot.wur.nl/235413> (15 mei 2013).
- 'Het landbouwonderwijs in de twintigste eeuw', in: M. Duyvendak, E.H. Karel, P. Kooij, eds., *Groen onderwijs. Terugblik en uitzicht naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de Vereniging voor Hoger landbouw Onderwijs (1906-2006)*. Historia Agriculturae, 41 (Groningen/Wageningen 2008). 9-42.
- 'The evolution of the countryside over time' in: P. Kooij, *Town and countryside in a Dutch perspective*. Historia Agriculturae 42 (Groningen/Wageningen 2010) 209-220.

- Krajenbrink, E.J., *Het landbouwschap, 'Zelfgedragen verantwoordelijkheid in de land- en tuinbouw 1945-2001* (Nieuwerkerk a/d IJssel 2005).
- Kwaastaniet, M. de, *Denomination and primary education in the Netherlands (1870-1984)*. Nederlandse Geografische Studies, 117 (Amsterdam 1990).
- Kwantes, J., *De landbouw in de gemeente Ede* (Haarlem 1956).
- *De ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Ede in verband met de groei van het inwonertal en de wijzigingen in de sociaal-economische structuur* (Haarlem 1956).
- *Voorlopige nota inzake het toekomstig inwonertal en de toekomstige woningbehoefte van de gemeente Ede* (Haarlem 1956).
- *De industrie in de gemeente Ede* (Haarlem 1956).
- *Het vreemdelingenverkeer in de gemeente Ede* (Haarlem 1956).
- *Rapport inzake het tekort en de behoefte aan woningen van verschillende welstandstype in de gemeente Ede* (z.p. 1959).
- *Nota inzake de industriële ontwikkeling van de gemeente Ede* (z.p. 1963), *De voorzieningen voor de bestemmingsplannen Veldhuizen en Klaphek in de gemeente Ede* (Hilversum 1966).
- Laar, P. van de, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000).
- Lagerweij, V. en G. Plekkringa, *Ede 1940-1945* (Barneveld z.j.).
- Landbouw en ruimtelijke ordening, Standpunt van het Landbouwschap aangaande de Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland en de Zeehavennota* ('s Gravenhage 1967).
- Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988* (Amsterdam 1989).
- Lente, D. van en J.W. Schot, *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. VII Techniek en modernisering. Balans van de twintigste eeuw* (Zutphen 2003).
- Lente, D. van en J. Schot, 'Technology as politics: engineers and the design of Dutch society', in: J.W. Schot, H.W. Lintsen, A. Rip, *Technology and the making of the Netherlands. The age of contested modernization, 1890-1970*. (Zutphen 2010) 365-431.
- Leune, J.M.G., 'Besluitvorming en machtsverhoudingen in het Nederlandse onderwijsbestel', in: J.A. van Kemenade, e.a., eds., *Onderwijs: bestel en beleid 2. Onderwijs en samenleving B* (Groningen 1987) 238-427.
- 'Onderwijs en maatschappelijke verandering. Een terugblik op 200 jaar onderwijs en onderwijsbeleid in Nederland', in: P. Boekholt, e.a., *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de staat. Jaarboek Geschiedenis van opvoeding en onderwijs 2002* (Assen 2002) 11-48.
- 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990', in: Aerts, R., e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780- 1990*, (4e druk; Nijmegen/Amsterdam 2004) 265-342.
- *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990* (Amsterdam 2012).
- Linders, A., 'Vier fronten, één strijd. Mr. N.S. Corry Tendeloo in het spanningsveld van continuïteit en verandering 1945-1956', in: P. Luykx en P. Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1977) 109-129.

- Lintsen, H.W., e.a., *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1900*, deel 1 (Zutphen 1992).
- *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland, 1800-2000* (Zutphen 2005) 349-371.
- Lohuizen, K. van, *Afvalwater, riolering, zuivering en afwatering van het dorp Ede in de 20^e eeuw* (Ede 2005).
- *De Stationsweg in Ede. De geschiedenis van een laan met allure* (Ede 2013).
- Loo, H. van der en W. van Rijen, *Paradoxen van modernisering* (3^e druk; Bussum 1999).
- Lucardie, P., *De positie van de VVD in het Nederlandse partijstelsel: invloedrijk of excentrisch* http://pub.dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/DNPPoverigepubl/2008/2008positieVVDNederl/Lucardie_VVD.pdf (17 juni 2013).
- Lucassen, J. en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland, 1550-1993* (Amsterdam 1994).
- Lucassen, J., *In search of work*, IISG Research Paper 39, 29. www.iisg.nl/publications/insearch.pdf, (28 juni 2010).
- Lurks, M., *De spanning tussen centralisatie en decentralisatie in de ruimtelijke ordening*. (Deventer 2001).
- Luykx, P., *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw*, (Nijmegen 2000).
- Mak, G., *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000).
- Marlet, G., *De aantrekkelijke stad. Moderne locatietheorieën en de aantrekkingsstad van Nederlandse steden*. (2^e druk; Nijmegen 2010).
- Marnix College Ede. School in het centrum, 1937-1987* (Barneveld 1987).
- Metz, T., *Pret! Leisure en landschap* (Rotterdam 2002).
- Meurs, M.H. van, 'Honderd jaar gemeentebestuur', in: *Arnhem in de twintigste eeuw* (Utrecht 2004). 52-89.
- Montijn, I., *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2002).
- Mommaas, H., m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen*. WRR, V109 (Den Haag 2000).
- Mommaas, H., *Vrije tijd in een tijdperk van overvloed*. Inaugurele rede (Tilburg 2003).
- Munters, Q.J., *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986* (Assen 1989).
- Napel, H. M.T.D. ten, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA, 1952-1980* (Leiden 1992).
- Natuurgebieden in de gemeente Ede*, uitgave gemeente Ede (z.p. z.j.).
- Nooij, A.T.J., *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren* (Meppel z.j.).

- 'Aangenaam en gezond in Bennekom', in: *De ontwikkeling van bos, heide en zand in de gemeente Ede* (Ede 2005) 45-58.
- 'Feodale heren en eigengeërfde boeren', in: B. Lever, R. Hoekstra, G. Vlaskamp, eds., *Dit is Bennekom. Verleden, heden en toekomst van een bijzonder dorp* (Bennekom 2006) 55-69.
- 'Bos en heide, eigenaren en gebruikers', in: B. Lever, T. Hoekstra en G. Vlaskamp, eds., *Dit is Bennekom. Verleden, heden en toekomst van een bijzonder dorp* (z.p. 2006) 55-69.
- Nooy, Z. de, 'De Engelsche Stoom-Varkensslachterij en Zouterij', *De Zandloper*, 3 (2008) 11-19.
- Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland* ('s Gravenhage 1960).
- Obdeijn, H. en M. Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).
- Olfers, S.J., *Arbeidsmigrant of vluchteling? Achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland, 1960-1980* op <http://www.iisg.nl/cgm/documents/cgm-workingpaper5.pdf> (20 juni 2010).
- Oort, F. van en J.J. Speelziek, 'De Hindekamp, oase tussen bos en hei', in: *Van woeste gronden. De ontwikkeling van bos, heide en zand in de gemeente Ede* (z.p. 2005) 81-94.
- Oort, F. van, 'Van zandgat naar openluchttheater', *De Zandloper*, 38, 3 (2010) 4-37.
- Opmeer, P., Ede. *Architectuur en stedenbouw. 1850-1940* (Zwolle 2002).
- Osterholt, L.H.M., *Liberaal vrij spel. PvdV en VVD, 1945-1966*, <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/pubs/libgroningen/h5.pdf> (29 augustus 2007).
- Otten, P., 'De boer die lijdt het meest, door de Haagse landbouwgeest': analyse van de standpunten van de Boerenpartij over het Nederlandse landbouwbeleid (Ongepubliceerde masterscriptie Open Universiteit 2014).
- Pelzers, E., 'Overvliegende dolfinen. De opkomst van massarecreatie', in: D. Verhoeven, ed., *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) 374-379.
- Pennings, P., *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Kampen 1991).
- Penninx, R., *Etnische minderheden*, WRR ('s Gravenhage 1979).
- Penninx, R. en M. Schrover, 'Bastion of bindmiddel', in: J. Lucassen en A. de Ruijter, eds., *Nederland multicultureel en pluriform?* (Amsterdam 2002) 279-322.
- Phalet, K., en J. ter Wal, ed., *Moslim in Nederland. Religie en migratie: sociaal-wetenschappelijke databronnen en literatuur*. SCP-werkdocument 106a (Den Haag 2004) 9. <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=20905&type=org> (2 februari 2011).
- Plaatselijke culturele gemeenschappen: verslag van het vijfde congres gehouden op 6 en 7 september 1957 te Zwolle*. Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur (z.p. 1957).
- Ploeg, J.D. van der, *De virtuele boer*. (Assen 2001).
- Poel, H. van der, *Tijd voor vrijheid. Inleiding tot de studie van de vrijetijd* (Amsterdam 1999).
- Pots, R., *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (4^e geactualiseerde druk; Amsterdam 2010).
- Puchinger, G., *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft 1966).

- Putten, J. van, 'Socialisme', in: *Politicologie*, OU-cursus, deel 1b (Heerlen 1986).
- Rath, G J., e.a., *Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap* (Amsterdam 1996).
- Righart, H. en P. de Rooy, 'In Holland staat een huis', in: P. Luykx en P. Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 11-18.
- Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. AAA (herdruk 1^e druk; 1995 Amsterdam 2006).
- Rijkschroeff, R., J.W. Duyvendak en T. Pels, *Bronnenonderzoek*. Verwey-Jonker Instituut. Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid (Utrecht 2003).
- Rijssel, W. van, ed., *De Born. Zestig jaar groei en verandering* (z.p. z.j.).
- Roelandt, Th., H.M.A.G. Smeets, J. Veenman, *Jaarboek Minderheden 1993* (Lelystad 1993).
- Romein, M., *Honderd jaar Hora*. Historische Cahiers Ede (Ede 2009).
- Roodt, E. de, 'Schuilen op de Eder hei', in: D. Verhoeven, ed., *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) 87-92.
- Rooden, P. van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Rooy, P. de., 'Voorbij de verzuiling?' *BMGN*, 116, 1 (2001) 45-57.
- *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).
- Ruijters, C., *Mag de gehuwde ambtenares blijven? Een verslag van de op- en neergang van een principe*. 4-10.
https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CCEQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.ru.nl%2Fpublish%2Fpages%2F660907%2Fpaginas_van_0002_-_politieke_opstellen_1981_ruijters.pdf&ei=XqBYVLq0OIXUOOHlgcgL&usg=AFQjCNGEQKR57QrYGE8KG_ogAVG1uU8Y6w&sig2=5KfBQ9S5GqZKEjfhHgQfINQ&bvm=bv.78677474,d.ZWU (23 februari 2014).
- Schneiders, P., *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland* (Den Haag 1990).
- Schot, J.W., *De maakbaarheid van Nederland* (Enschede 2001).
- Schot, J.W., H.W. Lintsen en A. Rip, 'Betwiste modernisering', in: J.W. Schot, e.a. eds., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*. I (Zutphen 1998) 17-35.
- Schot, J.W., H.W. Lintsen en A. Rip, eds., *Technology and the making of the Netherlands. The age of contested modernization. 1890-1970* (Zutphen 2010).
- Schoten F. van en H. Wansink, *De nieuwe schoolstrijd. Knelpunten en conflicten in de hedendaagse onderwijspolitiek* (Utrecht Antwerpen 1984).
- Schrover, M., 'Pillarization, Multiculturalism and cultural freezing. Dutch migration history and the enforcement of essentialist ideas', *BMGN*, 125, 2-3 (2010) 329-354.
- Schrover, M., J. ten Broeke en R. Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken in Utrecht (1915-1983)* (Utrecht 2008).
- Schulze, G., *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursociologie der Gegenwart* (2^e druk; Frankfurt 2005).

Schuurman, A. J., *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19^e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*, A.A.G. Bijdragen 30 (Utrecht 1989).

----- 'Mensen maken verschil. Sociale theorie, historische sociologie en sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 22 (1996) 168-205

----- 'Plattelandscultuur in de negentiende en vroeg twintigste eeuw. Modernisering en globalisering. Een essay', in: *Jaarboek 1999. Nederlands Openlucht Museum* (Nijmegen 1999) 270-301.

----- 'From citizen to consumer tot citizen-consumer? The development of the welfare state and consumer society' in: H. Moerbeek, A. Niehof en J. van Ophem, *Changing families and their lifestyles*, Mansholt publication series 5 (Wageningen 2007) 213 – 231.

Schuyt, K. en E. Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).

Selderhuis, H.J., ed., *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen 2006).

Sleebe, V., *Een stapje vooruit? Sociale woningbouw door de ENKA in Ede in de jaren twintig en dertig* (Nijmegen 1983).

Smit, J.B., *Sporen van moderniteit: de sociaal- economische ontwikkeling van de regio Liemers (1815-1940)* (Hilversum 2010).

Smolders, L.G.W. en A.C. van Grootheest, 'De groei van Veenendaal', in: A.C. van Grootheest, R. Bisschop en G.C. Groenleer, *Geschiedenis van Veenendaal 2* (Veenendaal 2005) 95-105.

Smook, R., 'De ruimtelijke ontwikkeling van de stad', in: P. Kooij en V. Sleebe, *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 378-414.

Spanhaak, G. en J.B. Keuter, *De ambtseed getrouw....Brieven aan de vijand van de Kamper burgemeester* (Kampen 1983).

Statistiek van de bedrijfsgrootte en de eigendomsverhoudingen in de landbouw, 1948. CBS ('s Gravenhage 1950).

Stiphout, W., 'De schoolmeester en de dominee', *De Architect*, 2, 2 (1993) 51-69.

Struiksma, J., *Het systeem van het ruimtelijke ordeningsrecht* (3^e druk; Amsterdam 2007).

Swaan, A. de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (6^e druk; Amsterdam 2004).

Telders, B.M., *De legende laissez faire, laissez aller*, Voordracht gehouden op het Sociaal Liberaal Congres, 14-15 oktober 1938.
<http://www.vvd.nl/ReadFile.aspx?ContentID=6482&FileID=3990&Type=2> (12 februari 2007).

Theunis, S., *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht. Buitenlandse arbeiders in ons land* (Baarn 1979).

Tinnemans, W., *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht 1994).

Trendsignaal, Politiek in beweging. Afdeling Onderzoek, Ontwikkeling & Statistiek Gemeente Ede (Ede 1998).

Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland ('s Gravenhage 1966).

- Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland*, verkorte uitgave ('s Gravenhage 1966).
- Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad op 28 februari 1971*, CBS ('s-Gravenhage 1983).
- Van woeste gronden. De ontwikkeling van bos, heide en zand in de gemeente Ede* (z.p. 2005).
- Vegchel, G. van, *De metamorfose van Emmen, Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren 1945-1965* (dissertatie) (Amsterdam/Meppel 1995).
- 'We hebben Emmen met subsidie groot gemaakt', *Beheerste modernisering in Zuidoost-Drenthe 1945-1965* (commerciële uitgave) (z.p. 1994).
- Veld, T. van 't, *De kerk als moeder, kerken en geloofsgemeenschappen in Ede in de twintigste eeuw Deel 1, De oudste drie* (z.p. 2000).
- Velde, H. van de, *Vrouwen van de partij, De integratie van vrouwen in Politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994).
- Verhoef, C.E.H.J., *Marnix College – Streeklyceum – Pallas Athene College. Ontstaan en identiteit van de Edese scholen voor vmo/vwo-havo-mavo* (Ede z.j.).
- Verhoef, C.E.H.J., 'De Christelijke Hogere Landbouwschool te Ede (1957-1968)', *De Zandloper*. 41-2 (2013) 10-21.
- Vierde nota over de ruimtelijke ordening, deel a: beleidsvoornemen ('s Gravenhage 1988).
- Vierde nota over de ruimtelijke ordening extra, deel 1 ('s Gravenhage 1990).
- 25 Jaar sociale verandering* SCP (Rijswijk 1998).
- Voerman, G., 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie, ed., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 83-95.
- Voerman, G., ed., *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appèl 1980-2010* (Amsterdam 2011).
- Vogel, J., *Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenleven. Cultuur en migratie in Nederland* (Den Haag 2005).
- Vossen, K., 'De andere jaren zestig; opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)', in: G. Voerman, ed., *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004* (Groningen 2004) 245-266.
- Vuijsje, H., *Ruimtelijke verkenningen 1994, Balans van de Vierde nota ruimtelijke ordening (Extra)* (Den Haag 1994).
- Wagenaar, C., 'De identiteit van de stad', in: S. Cusveller, *Stad! De stad en haar identiteit* (Hoogezand 1994) 11-27.
- Wehler, H.U., *Modernisierungstheorie und Geschichten* (Goettingen 1975).
- Wielenga, F., *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).
- Windt, H.J., en E. Pelzers, 'De Hoge Veluwe gered. Natuurbescherming krijgt vorm', in: D. Verhoeven, ed., *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) 202-207.
- Woldring, H.E.S., *Politieke filosofie van de christen-democratie* (Budel 2003).

Woltjer, J.J., *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (4^e druk; z.p. 2005).

Woude, R. van der, *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad* (Leeuwarden 1994).

Zandee, R., ed., *Bundeling een gouden greep? De betekenis van bundeling van verstedelijking en infrastructuur in verleden, heden en toekomst* (Rotterdam 2006).

Zanden, J.L. van, *Een klein land in de 20^e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*. (Utrecht 1997).

Zwemer, J., *Het gevaar van het hellend vlak. De gereformeerde gemeenten en de SGP in historisch perspectief* (Kampen 1994).

----- *Zeeland 1950-1965* (Vlissingen 2005).

----- 'In Katwijk is alles anders. Een christelijk dorp ontmoet de wereld, 1940-2005', *BMGN*, 127-4 (2012) review, 75.

Lijst van geraadpleegde internetsites

www.digibron.nl/search/detail/012e9dd8dd8067a675dd28cd/w-blanken-van-lopik-naar-goes (6 augustus 2013).

<https://www.ede.nl/fileadmin/monumentenregister/333.html> (11 februari 2014).

www.ede.nl/gemeente/gemeentearchief/geschiedenis-van-edel/14-personen/pereboom-derk/ (20 februari 2014).

www.ede.nl/gemeente/gemeentearchief/kennisbank/1-openbaar-bestuur/creutz-burgemeester-dr-coph-baron/ (8 augustus 2013).

www.ede.nl/gemeente/gemeentearchief/kennisbank/2-bevolking/vluchtoord-edel/ (13 januari 2010).

Ede in cijfers, <http://ede.buurtmonitor.nl/> (november 2013).

www.enka-edel.com/elsegootjes.htm (3 juli 2010).

www.genvandijke.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=146:burgemeester-mattheus-karel-van-dijke-gd-01&catid=47&Itemid=100010 (6 augustus 2013).

www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/plaatel (6 augustus 2013).

www.kranten.kb.nl (18 april 2013)

<http://kranten.delpher.nl/>

www.meertens.knaw.nl/cms/en/nieuwsbriefteksten/nieuwsbriefuitgelicht/144412-nederlanders-zijn-verknocht-aan-hun-eigen-regio (13 februari 2014).

www.parlement.com/id/vhnnmt7mrw00/opkomstplicht (16 april 2013)

<http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>

www.vijfeeuwenmigratie.nl/sites/default/files/bronnen/Pages%20109-128%20from%20Sociaal%20Nederland.pdf (27 februari 2014).

www.volkstellingen.nl (21 februari 2014).

www.vrouwenbelangen.nl/vereniging/HR%20A5%20boekje%20vrouwenbelangen.pdf (3 november 2009).

www.parlement.com (31 oktober 2012).

[http://nl.wikipedia.org/wiki/Willem_Blanken_\(1940\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Willem_Blanken_(1940)) (6 augustus 2013)

<http://www.werv.nl> (25 oktober 2013).

Interviews

Interview J.C. Bolluyt (dd 15 juni 2010).

Interview P. Bouter, dd 12 februari 2009.

Interview T.J. Duijm, dd 12 mei 2009.

Interview N. van der Lelie, dd 11 maart 2009.

Interview mw. T. Ruijsch– Alberts, dd. 16 oktober 2012.

Interview Scholtens, 12 april 2010.

Interview G. Stempher, dd 29 januari 2009.

Interview H. Plas, dd 12 juni 2009.

Lijst van kaarten

1.1	Wegenkaart van het grondgebied van Ede, 2002	8
4.1	Ligging van een aantal voor dit onderzoek relevante wijken en objecten, 1945-1995	123

Lijst van figuren

2.1	Noord- en zuidvleugel verstedelijkt gebied Nederland	42
3.1	Geboortegemeente van inwoners van Ede die in 2007 tussen de 30 en 50 jaar oud waren	147

Lijst van grafieken

2.1	De buitenkerkelijkheid volgens het CBS (eentrapsvraag) en het SCP (tweetrapsvraag), 1958-2004	34
2.2	Bevolkingsgroei Nederland, Gelderland en Ede, 1945-1985	45
3.1	Groei Ede door geboorten en import, 1965-1990	97

Lijst van tabellen

2.1	Verblijfsduur gastarbeiders in Nederland tussen 1960 en 1986	52
2.2	Geldige arbeidsvergunningen van gastarbeiders in Nederland tussen 1969 en 1976	54
3.1	Percentage stemmen uitgebracht in Ede op de verschillende politieke partijen bij de verkiezingen tussen 1946 en 1994	69
3.2	Uitslagen gemeenteraadsverkiezingen 1946-1994	70
3.3	Verdeling gemeenteraadszetels over de partijen, 1945-1994	71
3.4	Stemmenwinst en verlies gerekend tussen uitslagen verkiezingen 1966-1974	73
3.5	Verschuivingen in opkomst en verkiezingen gemeente Ede tussen 1966 en 1994	78
3.6	Bevolking gemeente Ede naar kerkelijke gezindte, 1947-1992	81
3.7	Overzicht coalities en wethouders	83
3.8	Gemiddelde leeftijd raadsleden per partij, 1945-1994	93
3.9	Gemiddelde leeftijd leden Tweede Kamer 1960-1995	93
3.10	Verhouding gemiddelde leeftijd raadsleden versus wethouders, 1945-1994	94
3.11	Vrouwen op de kieslijst / vrouwen in de gemeenteraad, 1946-1994	95
3.12	Vergelijking aantal vrouwelijke leden Tweede Kamer versus gemeenteraadsleden, 1946-1994	96
3.13	Getalsverhouding raadsleden-wethouders geboren in Ede versus import, 1945-1994	97
3.14	Beroepsindeling raadsleden, 1945-1994 (100)	
3.15	Gemeenteraadsleden versus leden Tweede Kamer met hbo of wo opleiding, 1945-1994	101
4.1	Bevolkinggroei Nederland, Gelderland, Ede tussen 1931 en 1951	118
4.2	Herkomst nieuwe inwoners gemeente Ede, 1950-1985	126
4.3	Geboortecijfers per dorp, 1970-1988	159
4.4	Ontwikkeling van de woningvoorraad in de gemeente Ede, 1946 – 1988	162
5.1	Verschuivingen tussen leerlingen in openbaar en bijzonder lager onderwijs, 1900-1931	172
5.2	Overzicht kerkelijke gezindte Nederland en gemeente Ede op basis van Volkstellingen 1947, 1960, 1971	186

5.3	Percentage schoolverlaters dat kiest voor het voortgezet onderwijs per richting omstreeks 1980	188
5.4	Percentage ouders dat bij aangifte geboorte geen kerkelijke gezindte meer opgaf, 1973-1975	195
5.5	Bevolking naar kerkelijke gezindte in de gemeente Ede sinds 1947	198
6.1	Marokkanen en Turken in Nederland en in de gemeente Ede in 1971, 1983 en 1989	240
7.1	Bezoekersaantallen en exploitatietekorten, 1980-1989	273
7.2	Bijdrage gemeente aan begroting Heideweek, 1975-1982	310

De afbeelding op het voorblad is een compilatie, samengesteld door Jacques van der Wiel, van een serie foto's van Kees van Lohuizen. De afbeelding toont de veranderende aanblik van Ede als gevolg van de aanleg van de woonwijk Veldhuizen A.

Over de auteur

Janny Bloembergen-Lukkes (Heerenveen 1957) studeerde Eigentijdse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit in Groningen en behaalde in 1983 haar diploma. Van 1982 tot 1985 was zij werkzaam als eerste graads docent geschiedenis aan de Rijksscholengemeenschap te Hellevoetsluis, en van 1983 tot 1985 tevens aan de Rijksscholengemeenschap te Brielle. Sinds oktober 1984 is zij werkzaam bij de Open Universiteit, eerst als studiebegeleider, vervolgens als docent en universitair docent.

Bij de faculteit Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit heeft zij bijgedragen aan de tot standkoming van meerdere onderwijsproducten, waaronder de bachelorcursus *Modernisering, Nederland en Vlaanderen, 1948-1973*. In een samenwerkingsverband met TELEAC was zij medeverantwoordelijk voor de realisatie van de tv-serie *Herinnert u zich deze nog*, waarin een beeld geschetst werd van de veranderingen in Nederland in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw. Een van de nevenproducten van deze serie was de tentoonstelling in het Historisch Museum Ede in 2007-2008: *Booming Ede*.

